

2016

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ НА ПОЧАТКУ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ
У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ

XXV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

29 – 30 квітня 2016 р.

Секції:

Біологічні науки

Географія та геологія

Державне управління

Екологія

Економіка

Історія

Математика

Мистецтво

Педагогіка

Політологія

Право

Психологія

Соціологія

Технічні науки

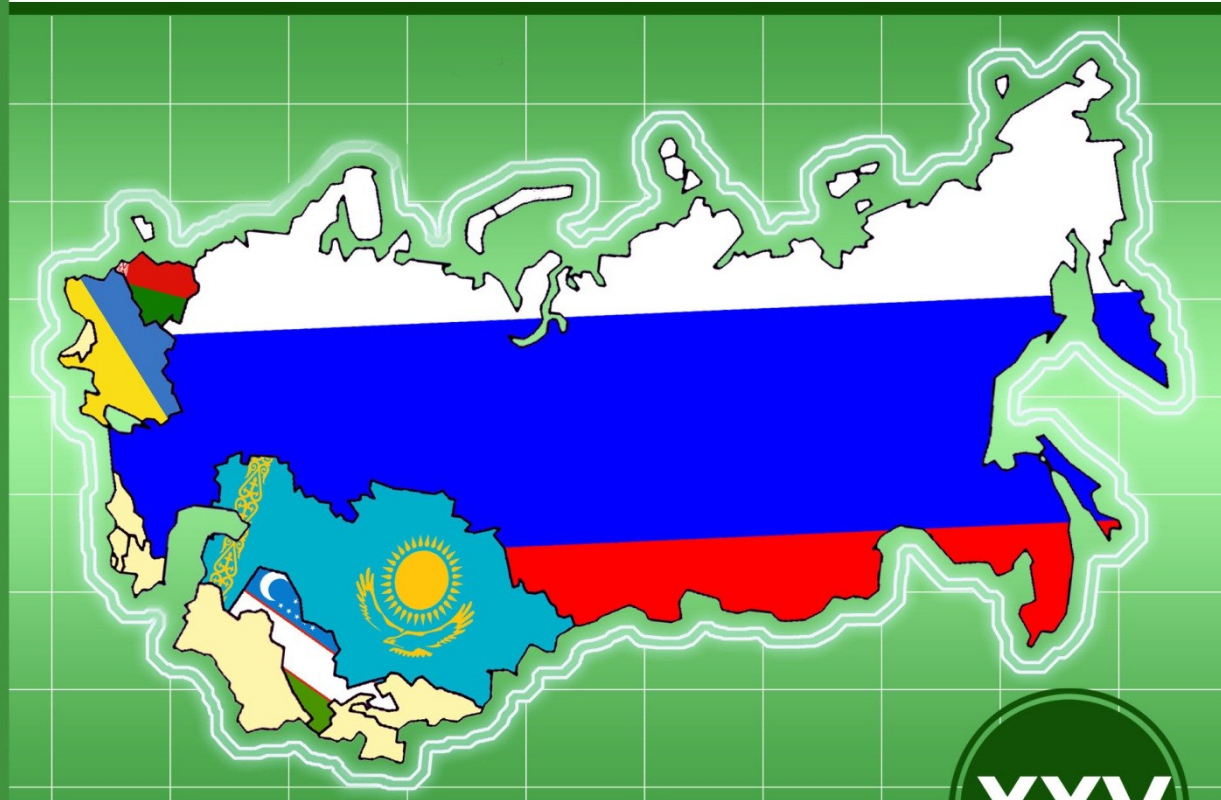
Сучасні інформаційні технології

Соціальні комунікації. Медіа.

Фізична культура та спорт

Філологічні науки

Філософія

Переяслав-Хмельницький
2016

XXV

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

29 – 30 квітня 2016 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XXV Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

29 – 30 апреля 2016 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016 р. – 323 с.

Материалы XXV Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016 г. – 323 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;

В.А. Винс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник – к.и.н.;

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

А.М. Вовкодав.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

А.М. Вовкодав.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Dilbar Abdullayeva
(Samarqand, O`zbekiston)

UY PASHSHASI LICHINKASINI KO`PAYTIRISH TEXNOLOGIYASI VA UNI PARRANDACHILIKDAGI AHAMIYATI

Uy pashshasi lichinkasini ko`paytirish bir qancha maqsadlarda olib boriladi:

1) Chivin lichinkasining iqtisodiy rivojlantirishdagi roli:

a) Baliq, kurka, tus tovuq va tovuqlar uchun to'yimli ozuqa bilan ta'minlaydi;

b) Yerni o'g'it mahsulotlari bilan ta'minlaydi;

s) Chiqindilarni bir joyda yig'ilishi va chirishi bilan atrof-muhitni ifloslanib ketishni kamaytirishga katta yordam beradi;

d) Chivinning lichinkasi juda foydali va fermerlar uchun ham samarali hisoblanadi;

2) Chivin lichinkasini ko`paytirishda joyning tanlovi muhim ahamiyatga ega.

Joy odamlar yashaydigan joydan yiroqda shu bilan birga daraxtlar ko'p joyda bo'lishi kerak. Atrofdagi o'simliklarning barglari joydan chiqayotgan badbo'y xidlarni yutadilar va atrof-muhit haroratini pasaytiradilar.

3) Quritish texnologiyasi;

Substratga to'g'ridan-to'g'ri quyosh nurlari tushmasligi uchun xohishga ko'ra qurilma sharq-g'arb yo'nalishida bo'lishi joiz. Bu qurilmani tomi ventilizatsiya bo'lishi uchun ust va yon tomonlari ochiq bo'lishi kerak. Bu tom samondan qilinishi mumkin.

Qurilmaning balandligi:

Poldan tomgacha 1,5 m

Poldan xrabetgacha 1,5 m

Qurilmaning devorlari. Bu qurilmaning devorlari ochiq setka bilan o'ralgan havo oqimini maksimal aylanishini ta'minlaydi. Kalta devor atrofidagi kanal suvining eng baland nuqtasidan 0,2 m baland bo'lishi kerak. Pol qurilmaning tagi tekis betonlangan va shkaturka qilingan bo'ladi. To'g'ri to'rtburchak shaklida bo'ladi. Substrat rezurvarlari ularning o'rtasida joylashgan bo'lishi kerak.

Substrat rezurvarlari. Lichinka substrat baklari ochiq va chuqur bo'lmagan beton rezurvarlar bo'lib, ularda lichinkalar qayta ishlanadi. Har bir bak rezurvarlari 0,5m yuza va 0,1m chuqurlikka ega. Atrofdagi kanallar. Qurilmaning atrofi suv bilan o'ralgan bo'lib, bu ariq sudraluvchi, yirtqichlar va chumolilar bosqinidan saqlaydi. Bu kanal 0,5m eniga bo'lib u laqqa baliqlarni ko'paytirishda ham ishlatiladi. Bu baliqlarni lichinkalar bilan boqish mumkin. Lichinkani ko'paytirish usuli. Lichinkalarni ishlab chiqarish uchun quyidagilar amalga oshiriladi.

- Uy chivini (*Musca domestica*)
- Munosib substrat (ozuqlantiruvchi muhit)
- Chivinlarni jalb etuvchilari.

Uy chivini hayvon go'ngi ya'ni cho'chqa va parranda go'nglarini oladi. Hayvon qoldiqlari, o'lgan kaltakesaklar, qushlar, kalamushlar shu bilan birga chiriyotgan mevalardan foydalanish mumkin. Hayvon qoldiqlarini kichik bo'laklarga bo'lib (10 sm uzunligi) ularni substratni markaziy ust qismiga qo'yib chiqiladi. Chivinlarni darhol tuxum qo'yishga jalb qilinadi. Substrat har kuni kuzatilib turiladi. Ob-havo qancha quruqlashsa namlash sharoiti ham ortadi. Substrat o'ta nam qilinishdan saqlanadi. Lichinkalar maksimal sharoitda 3-4 kunda chiqishadi. Undan keyin ularni yig'ishtirib olish mumkin. Lichinkalarni ishlab chiqarish uchun 30 C° va undan ortiq harorat bo'lishi lozim. E'tiborga olish kerak bo'lgan boshqa jihatlar: Noqulay havo sharoitida, chirish jarayoni sekinlashadi va substratni birinchi hosilni yig'ishtirib olish vaqtigacha aylantirib turish talab qilinadi. Taxminan 6 kun oralig'ida lichinkalar harakati sust va nisbatan passiv bo'lib pashshaga aylanishga tayyor bo'ladi.

Lichinkalarni yig'ishtirish. Chivin substrat bilan birinchi kontaktda bo'lgandan boshlab 4 kungacha lichinkalarni yig'ish boshlanadi. Lichinkalar bu vaqtda kerakli hoshiyaga ega bo'ladilar. Mahsulotni yig'ishtirish uchun quyidagilar kerak bo'ladi.

Substratga suv solinadi (bir necha sekunddan so'ng lichinkalar substrat yuzasiga chiqiladi) yangi tovuq nurisini olib devorlarning to'rt tomoniga qo'yiladi. 3 daqiqalar o'tgach lichinkalar substratga harakat qilishni boshlashadi. Qo'l yordamida lichinkalar chiqindilardan tozalanadi va lichinkalar u yerdan yig'ishtirib olinadi. Lichinkalar qochmasligi uchun doka bilan yopib qo'yiladi. Yig'ish jarayoni kuniga ikki marta (ertalab va tushdan so'ng) amalga oshiriladi. Ertalabki yig'ish kunlik yig'ishni 65,7 % ni tashkil qiladi.

4) Lichinkalarni yig'ishga ta'sir qiladigan fasllar:

a) mahsulotni olish quruq havoda kam olinadi.

b) Harorat 30 C°.

s) namlik-mahsulot nam sharoitda yaxshi rivojlanadi.

d) pashshalarning hajmi qancha ko'p bo'lsa undagi lichinkalar ham shuncha ko'p ishlab chiqariladi.

e) yirtqichlar, sichqon, kalamushlar, kaltakesaklar, qushlardan himoya qilmasa barcha hosilni yo'q qilishi mumkin. Lichinkalarni saqlash: quyoshda quritilgan lichinkalar havo o'tmaydigan konteynerlarga solinadi.

Lichinkalarni kimyoviy tarkibi quyidagicha bo'ldi:

- quruq modda 24,7 %

- xom protein 47,5-50,1%
- lipidlar 19,3 %
- sellyuloza 9,1 %
- Ca 1,5 %
- P 1,2 %
- Mg 0,3 %
- K 1,3 %

Muammolar:

1) substratlarni yomg'irlar vaqtida o'ta namlanishi;

Yechim: Quritilishdan so'ng quritilish joyini o'zgartirib bo'lmagani uchun tomlarni kengaytirish yoki kalta devorlarni ko'tarish kerak. Shamol qaytargichlar ham quritilish atrofida bo'lishi lozim.

2) Quruq havo substratni juda tez quritadi;

Yechim; Tez-tez substratni suvlab turish lozim. Har bir hosilni yig'ishdan so'ng substratni aylantirib turish kerak.

3) Substratga to'g'ridan-to'g'ra quyosh tushishi;

Yechim; Ventilyatsiya bo'lishi ta'minlangan, bambuk yopqichlar yoki qora rangdagi yopqichlarni yopish mumkin.

4) Chumolilar (soldatchalar)

Yechim; Kanaldagi suvni hamma vaqt bo'lishini ta'minlash; Qurilmaning ichidagi yoriqlarni, teshiklarni yo`qotib borilish.

5) Qushlar. Qush tuzoqlarini qo'yilishi.

6) Kaltakesaklar. Ochiq devorlarga setka tuzoqlar qo'yiladi.

7) Kalamushlar. Setka tuzoqlar qo'yiladi.

Научный руководитель:
доцент Б.М. Базаров.

Истамкулова М.М.
(Самарканд, Узбекистан)

АЛКОГОЛЛИ ИЧИМЛИКЛАР ВА УНИНГ АЛКОГОЛ ОКСИДЛОВЧИ СИСТЕМА ФЕРМЕНТИ ФАОЛЛИГИГА ТАЪСИРИ

Соғлом муҳитда, соғлом шароитда одам юраги 150 йил меъёрида ишлаб туриши жаҳон адабиётларидан маълум. Ўрта аср алломаси, ўзбек халқининг буюк фарзанди, жаҳон тиббиёт илмининг асосчиларидан бири Абу Али ибн Сино бундан 1000 йил илгари экологик муҳит тўғрисида фикр юргизиб шундай деган эди: «Агар чанг ва гард бўлмаганида, одам 1000 йил умр кўрган бўлур эди». Лекин ҳозирги замонда жаҳонда одамнинг қисқа умр кўришида, бир томондан турли техник ҳалокатлар, экологик шароитлар бўлса, бошқа томондан наркотик моддаларни ва алкоголь ичимликлар истеъмол қилишга ружу қўйиш, берилиб кетиш сабаб бўлмоқда.

Биз ўрганмоқчи бўлган мавзу, алкоголь ичимликлар истеъмол қилишнинг зарарли ва заҳарли оқибатлари – алкоголизмдир. Алкоголизм, шунчаки одат бўлмай, балки касалликдир. Ҳозирги кунда жаҳонда энг муҳим ва долзарб биологик, ижтимоий ва тиббий муаммо сифатида кўплаб мутахассис тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этади.

Алкогол – этанолнинг жигарга заҳарли таъсиридан келиб чиқадиган касалликнинг учта шакли: жигарнинг алкогольли даврлари жигарнинг ёғли дистрофияси, алкогольли гепатит ва алкогольли жигар церрози эканлиги бизга маълум.

Организмнинг меъёрий фаолияти учун жигар энг муҳим органлардан саналади, жигарнинг муҳим фаолиятларидан бири организмга озиқ – овқат маҳсулотлари сифатида кирган ҳар қандай заҳарли моддаларни заҳарсизлантириш. Меъёридан ортиқ организмга овқат ҳазм қилиш йуллари орқали кирган заҳарли моддалар жигарнинг фаол ҳужайраларининг фаолиятини издан чиқаради. Натижада жигарнинг қатор касалликлари навбатба-навбат юзага чиқабошлайди ва организмни ҳалокатга олиб келади, яъни жигар фаолиятини издан чиқаради.

Жигар ўзига хос органик ва ноорганик таркибий қисмга эга. Органик моддалардан: оксил, ёғ, углеводлар, биофаол моддалар, ноорганик моддалардан: темир, мис, марганец, никел, руҳ ва бошқалар. Жигарда ўзига хос – специфик, ўзига хос бўлмаган носпецифик фаол моддалардан турли ферментлар мавжуд. Жумладан: сорбитдегидрогеназа (СДГ), фруктоза-1-фосфат алдолаза (Ф-1-ФА), орнитин карбамил трансфераза (ОКТ), лактатдегидрогеназа (ЛДГ) ва унинг изоферментлари, холинэстераза, алкогольдегидрогеназа (АДГ), этанол оксидловчи система (ЭОС) ферменти ва ҳоказо, носпецифик ферментлар: аминотрансфераза (АМТФ), глутаматдегидрогеназа (ГлДГ), ишқорли фосфатаза ва ҳоказо. Этанолнинг метаболизми ўзига хос бир қатор ферментлар - алкогольдегидрогеназа (АДГ), алдегиддегидрогеназа (АлДГ), этанол оксидловчи система (ЭОС) ферменти таъсирида амалга ошади.

Ҳозиргача этанол метаболизмида иштирок этувчи ферментларга этанол концентрацияси таъсири аниқ эмас эди. Биз ҳалигача етарлича ўрганилмаган жигар ферменти – этанол оксидловчи система ферменти фаолиятини ўрганмоқдамиз. Ушбу фермент этанол билан бевосита боғлиқ бўлгани учун, айниқса унинг ўзгариши сурункали алкоголь ичимликлар истеъмол қилувчилар қони зардобида яққол кўзга ташланади.

Шунга асосланиб сурункали алкоголизмга учраган жигарнинг турли касаллик даражалари билан оғриган беморлар қони зардобида этанол ва ЭОС ферментининг фаоллигини аниқлаш, уларнинг кўрсаткичларига асосланиб хасталикнинг хасталик даражасидан огоҳлантиришга ва унинг олдини олишга тест бўлиб хизмат қилади. Қон зардобида этанолнинг миқдорини Б.Колумбус (1971й) усули билан, қон зардобида этанол оксидловчи система (ЭОС) ферментининг фаоллигини И. Д. Мансурова ва Олимова (1981й.) усули билан аниқланди. Аниқлашлар 7 нафар соғлом ва 7 нафар сурункали алкоголизмга учраган шахсларда ўтказилди.

Жадвалда меъёрда ва сурункали алкоголизмга учраган лекин жигари жароҳатланмаган кишилар қони зардобидан олинган маълумотлар келтирилган

т/р	Соғлом кишиларда		Сурункали алкоголизмга учраган кишиларда	
	Этанол миқдори мг/%	ЭОС ферменти фаоллиги ммол/литр	Этанол миқдори мг/%	ЭОС ферменти фаоллиги ммол/литр
1	13,5	0,10	19,5	8,6
2	14,0	0,15	16,9	6,2
3	15,6	0,13	18,7	7,7
4	17,3	0,17	20,8	8,3
5	14,9	0,12	17,4	7,2
6	15,2	0,14	18,9	7,9
7	16,1	0,13	17,8	8,1
n=7	15,2±0,3	0,13±0,03	18,65±0,38	7,7±0,35

Жадвалдан кўриниб турибдики одам қони зардобида меъёрда этанолнинг миқдори 15,2±0,3 мг/%, ЭОС ферменти фаоллиги 0,13±0,03ммол/л. Сурункали алкоголизмга учраган беморлар қони зардобида этанол миқдори 18,65±0,38мг/% ЭОС ферменти фаоллиги 7,7±0,35ммол/л га тенг эканлиги аниқланди. Бундан кўриниб турибдики, сурункали алкоголизмга учраган кишиларда, соғлом кишиларга нисбатан этанол миқдори ва ЭОС ферменти миқдори кескин кўтарилган, ушбу кўрсаткичларга асосланиб, оқибатда оғир жигар касалликларини келтириб чиқариши аниқ алкогольга берилган дейиш мумкин.

Ўзини билган, ақли расо инсон ушбу маълумотларга асосланиб, алкогольли ичимликлар истеъмол қилишдан ўзини тўхтатади деган умиддамиз.

Адабиётлар:

1. Абу Али ибн Сино - «Таржимаи ҳол». Тошкент фан 1980 й.
2. Мансурова И.Д., Олимова С.О.- Лабораторное дело. Журнал N.7 1981 г.
3. Морозов Г.В. – Биохимические и медицинские аспекты алкоголизма. М.,1984 г.
4. Истамқулов М.М. – «Номзодлик диссертация». Тошкент. 1987 й.
5. Истамқулова М.М. – «Магистрлик диссертация» Самарқанд. 2008 й.

**Алишер Каршиев, Хусния Хаитова, Муродулло Халимов, Илхом Хаитов
(Карши, Узбекистан)**

СОЗДАНИЕ МАТЕРИНСКИХ САДОВ ПЕРСПЕКТИВНЫХ СОРТОВ ПЕРСИКА, АБРИКОСА И ЯБЛОКИ В УСЛОВИЯХ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПРИМЕНЕНИЕ К НИМ АГРОТЕХНИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ

Актуальность работы. Развитие садоводства в сельскохозяйственной отрасли Республики должно направляться на увеличение выращивания садоводческой продукции, увеличение объемов переработки садоводческой продукции и удовлетворение потребностей населения на плодовоовощную продукцию путем повышения плодотворности земельных участков.

В Кашкадарьинском филиале Узбекского научно-исследовательского института садоводства, виноградоводства и виноделия им академика М.М. Мирзаева для осуществления научно-исследовательских работ был разработан научный проект «Изучение местных и интродуцированных сортов фруктов и винограда в условиях Кашкадарьинской области», намеченный на 2012-2014 годы, был подписан контракт по его осуществлению, были выделены ассигнования из государственного бюджета. В результате проведенных наблюдений и исследований сорт персика «Шарқ», сорт абрикоса «Бобо Раджабий» и сорт яблоки «Малика» были признаны перспективными для условий вилоята.

Цель работы. Основной целью работы является создание материнских садов перспективных сортов персика, абрикоса и яблоки с учетом возрастающих потребностей населения на эти фрукты.

Задачи работы. Увеличение в будущем выращивания саженцев деревьев, соответствующих климатическим условиям вилоята, применение к ним агротехнических мероприятий.

Объект исследования – объектами исследования являются сорт персика «Шарк», сорт абрикоса «Бобо Раджабий» и сорт яблоки «Малика».

Способы исследования. Эксперименты – проводимые над интродуцированными деревьями проводились способом П.И. Лапина и С.В. Сидневой, определение видов яблок проводилось способом Т.И. Славкиной, определение видов абрикосов проводилось способом М.М. Мирзаева, математическая статистика проводилась способом Г.Н. Зайцева.

На территории Южного Узбекистана персик является одним из наиболее ценных фруктов. По распространению среди плодовых деревьев персик занимает третье место в стране. Насчитывается более 5000 сортов персиковых деревьев, которые подразделяются на две группы (мохнатый персик и гладкий персик). Быстрая плодотворность и короткая жизненная продолжительность являются еще одной особенностью персиковых деревьев. Средний вес плода составляет 150-200 гр. Его можно употреблять в свежеспелом и переработанном виде. Из него готовят джем, повидло, мармелад и другие продукты. Их также можно и сушить. Высота персикового дерева, растущего на опытном участке достигает 6 метров. Урожайность одного четырех летнего персикового дерева составляет 20-50 кг. 1 летние персиковые деревья за год дают рост до 70-100см, 3-6 летние – до 90-130 см, 10 летние и более за год дают рост до 40-60 см.

При хорошем уходе плодотворность персиковых деревьев составляет 15-25 лет. Персиковое дерево любит тепло и цветочные почки являются не морозостойкими. В 2013 году в Кашкадарьинском вилояте наблюдалось резкое понижение температуры воздуха до -27° С. В результате этих заморозков персиковые деревья, растущие (посаженные в 2009 году) на опытном участке Боғобод Кашкадарьинского филиала не были повреждены, однако цветочные почки оказались поврежденными и в этом году они не расцвели.

Кашкадарьинским филиалом Узбекского научно-исследовательского института садоводства, виноградоводства и виноделия им академика М.М. Мирзаева некоторые сорта абрикосов были сданы испытательной комиссии и сорт абрикоса «Бобо Раджабий» прошел государственный реестр. Нехватка материнских садов для размножения саженцев этого сорта и внедрения их на производство, сохранение чистоты сорта являются одним из основных проблем.

Этот сорт цветет в марте, поспевает в июне, средний вес одного плода составляет 50-55 гр, урожайность 150-280 ц/га, устойчив к клостераспориозу. Для зачатия, размножения и внедрения на производство саженцев этого сорта, который находится в местной инновации, участок земли размером 0.25 га было удобрено калием – 30, кг, фосфором – 180 кг и органическим удобрением - 1.5 т/га, вспахано агрегатом марки ПЯ-3-35 глубиной 30 см, проведено выравнивание и разрыхление почвы с помощью борона.

Таблица 3

Подготовка земли для посадки диких сортов абрикоса и применение к ним агротехнических мероприятий.

№	Выполняемые работы	Срок выполнения	Рабочие инструменты	Качество работы
1	Минеральные удобрения	2.03.2014	РОУ-8	Калий-15кг/0.25га Фосфор-20кг/0.25га
2	Органические удобрения	4.03.2014	НРУ-05	1.5т/0.25га
3	Пахота	20.12.2013	ПЯ-3-03	Разрыхление
4	Боронирование	11.03.2013		Дробление
5	Выравнивание	18.03.2013		Выравнивание
6	Боронирование	22.03.2013		Поверхностная обработка
7	Посадка	2.04.2013		2.04.2014
8	Орошение	10.04.2013		До удовлетворения потребности

На основании планирования на опытный участок размером 0, 25 га по схеме 6х5 были посажены 80 саженцев абрикоса «Бобо Раджабий» и таким образом был образован материнский сад абрикоса.

Яблоня, которая является древнейшим культивируемым растением человеком, широко распространен в нашей стране, оно является деревообразным растением, его высота достигает до 10-12 метров. Плод яблони является очень ароматным, из него готовится цукат, варенье, повидло, джем. Яблоневое дерево обычно расцветает примерно в середине апреля.

Сорт яблоки «Малика» является местным сортом, вкус плода – сладкий, ароматный, цвет плода – красноватый, атласный. Средний вес одного плода составляет 120-150 гр., урожайность 150-160 ц/га. Является сортом, который соответствует климатически-почвенным условиям Кашкадарьинской области. Поэтому на опытном участке Боғобод Кашкадарьинского филиала был организован материнский сад

площадью 0.25 га сорта яблоки «Малика». Проведенные агротехнические мероприятия приведены в таблице 3.

Материнские сады подвоев обычно создаются в течении 10-12 лет, с целью получения и использования ростков. Верхняя надземная часть дерева ежегодно подрезается для получения ростков и этот процесс очень утомляет материнское растение. Поэтому при создании материнских садов следует уделять особое внимание плодотворности почвы и поддержанию её на высоком уровне [1, с. 109].

В заключении можно сказать, что Кашкадарьинский вилоят имеет своеобразную климатически-почвенные условия, которые характеризуются повышением температуры воздуха в летний период до +47-48⁰С и падением температуры воздуха в зимний период до -27⁰С. Такие погодные условия требуют выбора соответствующих сортов плодовых деревьев. В зависимости от производственного опыта и данных научно-исследовательских учреждений для каждого региона адаптируются своеобразные виды и сорта плодовых деревьев. Выбранные виды и сорта плодовых деревьев для каждого региона являются стандартными.

При осуществлении проекта были выбраны новые перспективные сорта абрикоса, персика и яблоки и из них были сформированы материнские сады. В будущем сотрудниками опытной станции Кашкадарьинского филиала Узбекского научно-исследовательского института садоводства, виноградарства и виноделия им академика М.М. Мирзаева будут доставлены множество саженцев новых перспективных сортов абрикоса, персика и яблоки фермерским и дехканским хозяйствам вилоята.

Литература:

1. Арипов А.У., Арипов А.А. Уруғли интенсификация мева боғлари. “SHARQ” нашриёти. Тошкент, 2013. Б.109.
2. Зайцев Г.Н. Математическая статистика в экспериментальной ботанике. М.: Наука, 1984. 424 с.
3. Лапин П.И., Сиднева С.В. Оценка перспективности интродукции древесных растений по данным визуальных наблюдений //Опыт интродукции древесных растений. М.: Наука, 1973. С. 7-67.
4. Мирзаев М.М. Культура абрикоса в Узбекистане. “Шарк”. Ташкент, 2000. С. 52-87
5. Славкина Т.И. Виды рода яблони, интродуцированные Ботаническим садом АН УзССР //Дендрология Узбекистана Т.1. Ташкент: Фан, 1965. С. 311-406.

Елена Ошмянчук
(Гродно, Беларусь)

НАСЕКОМЫЕ-ХОРТОБИОНТЫ ОТКРЫТЫХ БИОТОПОВ ЩУЧИНСКОГО РАЙОНА ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Актуальность. Хортобионты, т.е. обитатели травостоя, – важный элемент животного населения большинства наземных экосистем, особенно луговых сообществ. Они важны как потребители фитомассы, повышающие скорость биоценологического круговорота веществ. Многие из них являются фитофагами, то есть вредителями растений, и наносят огромный вред сельскому хозяйству. Так как значительная часть хортобионтных насекомых являются хищниками, они выполняют функцию регуляторов численности беспозвоночных, а также могут приводить к исчезновению определённых видов на территории своего обитания. Поэтому их изучение позволит в большей мере объяснить дифференциацию животного населения различных растительных комплексов. Также насекомые в значительной степени реагируют на антропогенное изменение среды и являются индикаторами степени данных изменений [3, с. 3].

Составление фаунистических списков является одним из важнейших направлений зоологических исследований. Сведений по Щучинскому району Гродненской области (Беларусь) в научной литературе не найдено. Поэтому для зоологических исследований является актуальным изучение хортобионтов на исследуемой территории.

Цель работы – установление состава и структуры населения травянистого яруса растительности на примере агрогородка Василишки (Щучинский район, Гродненская область, Беларусь).

Для достижения цели нами обозначены следующие **задачи**:

- установить видовой состав хортобионтов, относящихся к отрядам Жёсткокрылые и Полужёсткокрылые, на выбранных пробных площадках;
- сравнить население различных фитоценогоризонтов;
- выявить закономерности распределения хортобионтов по биотопам и населяемым ими фитоценогоризонтам.

Исследования проводились в 3 биотопах: моноагроценоз (пшеничное поле), полиагроценоз (огород) и разнотравный луг.

Методы. Для сбора материала использовали 2 основных метода: кошение энтомологическим сачком (установленная проба – 25 двойных взмахов) и сбор с помощью контейнеров.

Кошение энтомологическим сачком – наиболее эффективный метод сбора хортобионтных насекомых [1]. А сбор с помощью контейнеров с фиксирующей жидкостью, которые ставятся под растениями на поверхности почвы, – это новый метод [2]. Он ориентирован, главным образом на сбор хортобионтов именно среднего и нижнего ярусов растительности, в то время как кошение сачком в основном затрагивает только верхний и часть среднего ярусов. Поэтому мы и использовали 2 этих метода, чтобы сравнить население верхних и нижних фитоценогоризонтов.

Для умерщвления использовали морилки, заправляемые хлороформом. Хранили насекомых на ватных пластах. Весь собранный материал снабжали этикетками.

Использованные методы математической обработки: относительное обилие (общее доминирование), степень доминирования, индекс Бергера-Паркера и степень общности видового разнообразия (коэффициент Жаккара).

Результаты. За полевой сезон 2015 года в 3 биотопах собрано и определено 402 экземпляра хортобионтов, из которых: 108 экземпляров жуков, относящихся к 28 видам, 26 родам и 11 семействам, и 294 экземпляра клопов, относящихся к 18 видам, 17 родам и 6 семействам (таблица 1).

Таблица 1 – Видовой состав выявленных насекомых-хортобионтов на пробных площадках

Семейство	Вид
Ordo Coleoptera	
1. Coccinellidae	1. <i>Coccinella septempunctata</i> (Linnaeus, 1758)
	2. <i>Coccinella quinquepunctata</i> Linnaeus, 1758
	3. <i>Psyllobora vigintiduopunctata</i> (Linnaeus, 1758)
	4. <i>Hippodamia tredecimpunctata</i> (Linnaeus, 1758)
	5. <i>Propylaea quatuordecimpunctata</i> (Linnaeus, 1758)
	6. <i>Adalia bipunctata</i> (Linnaeus, 1758)
	7. <i>Tytthaspis sedecimpunctata</i> (Linnaeus, 1758)
	8. <i>Hippodamia notata</i> (Laicharting, 1781)
	9. <i>Harmonia axyridis</i> (Pallas, 1773)
2. Anthicidae	10. <i>Notoxus monoceros</i> (Linnaeus, 1760)
3. Lagriidae	11. <i>Lagria hirta</i> (Linnaeus, 1758)
4. Cantharidae	12. <i>Rhagonycha fulva</i> (Scopoli, 1763)
5. Melyridae	13. <i>Malachius bipustulatus</i> (Linnaeus, 1758)
6. Chrysomelidae	14. <i>Gastrophysa polygoni</i> (Linnaeus, 1758)
	15. <i>Altica oleracea</i> (Linnaeus, 1758)
	16. <i>Cassida viridis</i> Linnaeus, 1758
7. Mordellidae	17. <i>Mordellistena parvula</i> (Gyllenhal, 1827)
8. Carabidae	18. <i>Amara</i> sp. Bonelli, 1810
	19. <i>Broscus cephalotes</i> (Linnaeus, 1758)
	20. <i>Calosoma investigator</i> (Illiger, 1798)
9. Curculionidae	21. <i>Asaphidion flavipes</i> (Linnaeus, 1761)
	22. <i>Calathus fuscipes</i> (Goeze, 1777)
	23. <i>Otiorhynchus (Pendragon) ovatus</i> (Linnaeus, 1758)
10. Elateridae	24. <i>Phyllobius pomaceus</i> Gyllenhal, 1834
	25. <i>Adrastus pallens</i> (Fabricius, 1792)
	26. <i>Hemicrepidius niger</i> (Linnaeus, 1758)
11. Staphylinidae	27. <i>Agriotes lineatus</i> (Linnaeus, 1767)
	28. <i>Tachyporus nitidulus</i> (Fabricius, 1781)
Ordo Hemiptera	
1. Coreidae	1. <i>Coreus marginatus</i> Linnaeus, 1758
2. Lygaeidae	2. <i>Heterogaster urticae</i> (Fabricius, 1775)
	3. <i>Rhyparochromus pini</i> Linnaeus, 1758
3. Miridae	4. <i>Adelphocoris lineolatus</i> (Goeze, 1778)
	5. <i>Deraeocoris ruber</i> (Linnaeus, 1758)
	6. <i>Globiceps flavomaculatus</i> (Fabricius, 1794)
	7. <i>Leptopterna dolabrata</i> Linnaeus, 1758
	8. <i>Liocoris tripustulatus</i> (Fabricius, 1781)
	9. <i>Lygus rugulipennis</i> Poppius, 1911
	10. <i>Lygus pratensis</i> (Linnaeus, 1758)
	11. <i>Megaloceroea recticornis</i> (Geoffroy, 1785)
	12. <i>Notostira elongata</i> (Geoffroy, 1785)
	13. <i>Orthops kalmii</i> (Linnaeus, 1758)
4. Nabidae	14. <i>Stenotus binotatus</i> (Fabricius, 1794)
	15. <i>Nabis fesus</i> (Linnaeus, 1758)
5. Pentatomidae	16. <i>Aelia acuminata</i> (Linnaeus, 1758)
	17. <i>Dolycoris baccarum</i> Linnaeus, 1758
6. Tingidae	18. <i>Tingis cardui</i> (Linnaeus, 1758)

Анализ структуры относительного обилия хортобионтов в сборе показал, что 67% видов являются субрецидентами, 11% – рецидентами, 13% – субдоминантами и 9% – доминантами. Относительное обилие доминантных видов: *Lygus rugulipennis*, *Notostira elongata*, *Lygus pratensis*, *Notoxus monoceros* составляет 33,58%, 14,93%, 7,21%, 5,72% соответственно.

По количеству видов, выявленных в каждом биотопе, наибольшим видовым богатством обладает разнотравный луг – 31 вид, а наименьшим – моноагроценоз, где количество выявленных видов насчитывает 18. Среднее положение занимает полиагроценоз – 19 видов.

Самым заселённым (186 экземпляров) оказался моноагроценоз. Но проанализировав значение индекса Бергера-Паркера для моноагроценоза (0,56), можно сделать вывод, что здесь в большей степени идёт уменьшение разнообразия сообщества и увеличение степени доминирования одного вида – *Lygus rugulipennis*.

Анализ коэффициента видовой фаунистической общности биотопов проводился в 3 вариациях:

1) сравнение по видам, собранным обоими методами;

- 2) сравнение по видам, собранным методом кошения энтомологическим сачком;
- 3) сравнение по видам, собранным с помощью контейнеров.

Анализ показал, что в большинстве случаев между биотопами наблюдается лишь малое соответствие видового состава. Наблюдается отсутствие видового соответствия между моноагроценозом и полиагроценозом, а также между полиагроценозом и разнотравным лугом по коэффициенту, определенному по видам, собранным с помощью контейнеров, что говорит о существенном различии между населением нижних фитоценогоризонтов выбранных биотопов.

Сравнив количество видов, собранных методом кошения энтомологическим сачком и сбором с помощью контейнеров, пришли к выводу, что верхние фитоценогоризонты в большей степени заселены насекомыми-хортобионтами.

Литература:

1. Артохин, К. С. Практические советы: Метод кошения энтомологическим сачком / К. С. Артохин // Защита и карантин растений. – 2010. – №11. – С. 45–48.
2. Афонина, В. М. Метод сбора членистоногих – обитателей травянистой растительности / В. М. Афонина [и др.] // Материалы XIV съезда русского энтомологического общества. – Санкт-Петербург, 27 августа – 1 сентября 2012. – 34 с.
3. Золоторёв, Д. А. Хортобионтные Полужесткокрылые (Insecta: Hemiptera=Heteroptera) антропогенно трансформированных территорий (на примере г. Кемерово): автореф. дис. канд. биол. наук: 03.00.08 / Д. А. Золоторёв; ГОУ ВПО «Томский государственный университет» – Томск, 2005. – 20 с.

Научный руководитель:

кандидат биологических наук, Рыжая Александра Васильевна.

Наталья Тарасовская
(Павлодар, Казахстан)

ИЗУЧЕНИЕ МЕЖВИДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ГАСТРОИНТЕСТИНАЛЬНЫХ ГЕЛЬМИНТОВ У ОСТРОМОРДОЙ ЛЯГУШКИ В 2015 Г.

Желудочно-кишечный тракт является наиболее заселенным паразитами органом у большинства видов животных. И по причине значительного видового разнообразия паразитов и симбионтов пищеварительной трубки выявить отношения между конкретными видами как на полевых, так и на экспериментальных данных бывает затруднительно.

В тонком кишечнике остромордой лягушки в Среднем Прииртышье зарегистрированы два вида гельминтов – нематода *Oswaldocruziafiliformis* и трематода *Opisthioglypheraeae*. При таком ограниченном числе гастроинтестинальных паразитов можно получить достоверные сведения об их взаимодействиях на полевых данных – при большом количестве исследованных экземпляров хозяев.

Материал и методика. В бесснежный период (с конца апреля до начала октября) 2015 г. в пойме р. Усолка (небольшой правобережной протоки р. Иртыш в окрестностях г. Павлодара) были сделаны сборы остромордой лягушки общей численностью 224 экз. Лягушек подвергали полному гельминтологическому вскрытию по общепринятым методикам [1].

Для оценки межвидовых отношений гельминтов мы брали за основу методики Г.С. Маркова [2, 3] и В.Г. Ваккера [4], сопоставляя численность сколецид в бинарном сочетании и при отсутствии другого вида гельминтов.

При определении зависимости численности червей от присутствия другого вида паразитов применяли критерий Пирсона " χ^2 " (хи-квадрат). При этом теоретическую численность гельминта в присутствии или отсутствии вида-конкурента определяли, исходя из нулевой гипотезы о равномерном распределении обилия сколецид. Теоретическую и фактическую численность сравнивали при помощи критерия Пирсона " χ^2 " [5].

Знак и степень отклонения теоретического обилия от фактически наблюдаемого определяли при помощи показателя степени приуроченности относительного обилия Ю.А. Песенко F_{ij} (Песенко [6]) по формуле:

$$F_{ij} = \frac{\frac{n_i}{N_j} - \frac{n - n_i}{N - N_j}}{\frac{n_i}{N_j} + \frac{n - n_i}{N - N_j}},$$

где n_i - фактическое обилие вида в i -ой выборке гельминтов из N_j хозяев; n - общее число гельминтов из всех N особей хозяев. При $F_{ij} = -1$ выборка хозяина полностью "отвергается" гельминтом, при $F_{ij} = +1$ - полностью "предпочитается"; при показателе приуроченности, близком к нулю, паразит индифферентен к данной группе хозяев.

Кроме того, мы рассчитывали и другие показатели численности гельминтов при совместном и раздельном паразитировании: интенсивность инвазии (среднее число гельминтов на одну особь хозяина в

данном сочетании) и долю червей в данном сочетании – от общего количества гельминтов в исследованной годовой выборке.

Для сравнения фактической и ожидаемой совместной встречаемости гельминтов мы сравнивали долю хозяев, зараженных данным сочетанием, и теоретическую долю совместной встречаемости легочных гельминтов. Последнюю рассчитывали путем перемножения долей зараженности хозяев каждым гельминтом (в долях единицы) – исходя из того, что вероятность одновременного события равна произведению вероятностей.

Кроме того, мы подсчитывали долю сочетаний гельминтов (бинарное сочетание, моноинвазия данным видом) среди зараженных хозяев. Эти показатели в определенной мере отражают тенденцию совместной или раздельной встречаемости двух видов гельминтов – независимо от их причин (среди которых может быть как межвидовой антагонизм, так и приуроченность к разным биотопам, половозрастным группам лягушек и т.д.).

Результаты и их обсуждение. Как видно из приведенной ниже таблицы, фактическая доля хозяев, зараженных одновременно *O.filiformis* и *O.ganae*, совпадает с теоретически рассчитанной. Но при этом значительная часть трематод находится в сочетаниях с нематодами, тогда как последние, наоборот, чаще встречаются без *O.ganae*.

Сопоставление фактического и теоретического числа гельминтов в различных сочетаниях показало, что трематода индифферентна к присутствию нематоды. *O.filiformis* достоверно снижала свою численность в присутствии *O.ganae* и демонстрировала отрицательную приуроченность к сочетаниям с трематодой.

Таблица – Влияние межвидовых взаимодействий на численность гастроинтестинальных гельминтов остромордой лягушки в припойменных биотопах

	Моноинвазия	Бинарное сочетание	Бинарное сочетание	Моноинвазия
Сочетание гельминтов	<i>Oswaldocruzia filiformis</i>		<i>Opisthoglypheranae</i>	
Число зараженных хозяев	93	38		21
Доля зараженных хозяев (%)	41,52±3,29	16,96±2,51		9,375±1,95
Теоретическая доля сочетаний (%)	0,5848 * 0,2634 = 0,15404 или 15,404%			
Число гельминтов	474	133	136	78
Сумма квадратов	4754	743	660	402
Интенсивность инвазии в сочетании (экз.)	5,10±0,52	3,5±0,44	3,58±0,35	3,71±0,52
Теоретическое число червей	430,92	176,08	137,83	76,17
Критерий Пирсона « χ^2 »	4,31	10,54	0,024	0,044
Сумма « χ^2 »	14,85*		0,048	
Показатель приуроченности F_{ij}	+0,186	-0,186	-0,018	+0,018
Доля червей в данном сочетании (%)	78,09±1,68	21,91±1,68	63,55±3,29	36,45±3,29
Доля сочетаний среди зараженных хозяев (%)	70,99±3,96	29,01±3,96	64,41±6,23	35,59±6,23

И хотя нематодами лягушки заражаются исключительно на суше, а трематодами – в воде, фактическая и рассчитанная (вероятностная) доля совместной встречаемости двух гельминтов разных классов совпадала. Это, вероятно, связано с образом жизни остромордой лягушки, одинаково хорошо адаптированной к жизни в воде и на суше (тем более – при постоянном контакте с водой в 2015 г., при значительном уровне воды в пойменных водоемах в связи с техногенными пусками).

В числе факторов одностороннего угнетения кишечной нематоды (при индифферентности трематоды) мы можем предположительно назвать следующие.

1) Разный порядок инвазии гельминтами. В 2015 г. молодые трематоды в значительном количестве были обнаружены у молодых лягушек (сеголеток и годовиков) во второй половине лета, и обычно заражали хозяев раньше нематод или почти одновременно. Вероятнее всего, головастики и лягушата играли роль как вторых промежуточных, так и дефинитивных хозяев *Opisthoglypheranae*: в них формируются метацеркарии, которые затем мигрируют в кишечник и превращаются в зрелых марит. Такой сокращенный цикл развития известен для многих трематод семейства Plagiorchidae, в том числе и *O.ganae*, ставшей объектом экспериментальных и полевых исследований амфиксии [7, 8, 9]. Гельминт, заразивший хозяина первым, меняет среду в органе локализации в свою пользу, и эти изменения могут оказаться неблагоприятными для других паразитов и симбионтов, заселившихся позже.

2) Возможность осмотического питания трематод, которая была доказана работами на микроморфологическом уровне [10], дает гастроинтестинальным гельминтам этого класса дополнительную возможность усваивать питательные субстанции в кишечнике хозяина, а значит,

определенное преимущество перед нематодами при любом порядке инвазии и локализации в кишечной трубке.

3) Нельзя исключать и опосредующее влияние легочных гельминтов на взаимодействие обитателей кишечника. В 2015 году оба вида нематод остромордой лягушки (легочная *Rhabdiasbufonis* и гастроинтестинальная *O.filiformis*) отличались взаимным синергизмом (как по результатам морфометрических исследований, так и при сопоставлении численности в разных сочетаниях). *R.bufonis* и *O.ranae* имели индифферентные отношения. Легочная трематода *Naplometracylindracea* тяготела к кишечной трематоды *O.ranae* (при индифферентности последней) и нематоды *O.filiformis* (а последняя «избегала» сочетаний с легочной трематодой). И, таким образом, взаимный синергизм двух видов нематод с односторонний – у двух видов трематод с разной локализацией при антагонизме легочной трематоды и кишечной нематоды, то есть «вклинивание» одних видов червей во взаимоотношения других мог оказать влияние на общие результаты взаимодействия, выразившиеся во влиянии на численность. Легочные гельминты, вызывая потерю крови, могли стимулировать питание лягушек (для компенсации потерь), а значит, создавать оптимальные условия для питания кишечных паразитов. Но два вида обитателей каждого органа могли вызывать пространственную и трофическую конкуренцию, а также угрожающий расход общих ресурсов организма хозяина. И поэтому негативные опосредующие влияния гельминтов друг на друга (взаимные или односторонние) ограничивают численность паразитов и способствуют сохранению жизни хозяина (как залог выживания всех).

4) Более многочисленная по сравнению с трематодой нематода *O.filiformis* образует различные сочетания с другими видами гельминтов, среди которых могут быть более благоприятные для нее комбинации, чем совместное обитание с гастроинтестинальной трематодой. Среди таких благоприятных сочетаний (причем с обоюдным синергизмом) в 2015 г. нами отмечены комбинации с легочной нематодой *R.bufonis*, особенно в бинарном сочетании, и этот синергизм мы объяснили стимулированием питания лягушек при кровопотере от питания рабдиасов.

5) Основная масса освальдокруций паразитирует у крупных лягушек старших возрастов, у которых объем кишечника и количество потребляемой пищи позволяют паразитировать большому количеству нематод. Молодые лягушки, и особенно недавно превратившиеся сеголетки, в большей мере связаны с водой, а значит, имеют более высокую вероятность инвазии трематодами, чем нематодами.

Для подтверждения некоторых гипотез мы можем привести данные морфометрического анализа *O.filiformis* в 2015 году. Сопоставление абсолютных размеров самок нематоды в различных сочетаниях показало, что минимальной длины и ширины они достигают в присутствии одновременно двух легочных паразитов – *R.bufonis* и *H.cylindracea*, а также обоих легочных паразитов и *O.ranae*. Несколько крупнее оказались нематоды в сочетании с двумя трематодами (легочной и желудочно-кишечной) и в бинарном сочетании с *H.cylindracea*, а также в моноинвазии. Максимальные размеры тела самок *O.filiformis* отмечены в бинарных сочетаниях с *R.bufonis* и *O.ranae* (правда, последняя выборка немногочисленна). У самцов *O.filiformis* максимальные размеры также отмечены в бинарном сочетании с *R.bufonis*, несколько меньшие – в моноинвазии и сочетании с *H.cylindracea*, еще меньшие – в сочетаниях с двумя легочными гельминтами, *O.ranae*, двумя трематодами и всеми тремя остальными гельминтами одновременно. Минимальной длины (без снижения ширины) *O.filiformis* достигали в бинарном сочетании с кишечной трематодой *O.ranae*. И, таким образом, кишечная трематода *O.ranae* (непосредственный трофический и пространственный конкурент освальдокруций) не всегда и не во всех сочетаниях снижает размеры *O.filiformis*. Она была в 2015 г. не слишком многочисленной, но часто заражала молодых лягушек раньше нематод. Возможно, порядок инвазии, а также опосредующее влияние других паразитов делали отношения двух гастроинтестинальных гельминтов неоднозначными по результатам.

Список использованных источников:

1. Котельников Г.А. Гельминтологические исследования животных и окружающей среды. – М.: Колос, 1983. – 208 с.
2. Марков Г.С. О межвидовых отношениях в паразитоценозе травяной лягушки // Доклады АН СССР, нов.серия, 1955. Т. 100, вып. 6. – С. 1203-1205.
3. Марков Г.С., Чернобай В.Ф. О раздельной встречаемости некоторых видов трематод и цестод у воробьиных птиц // Экологическая и экспериментальная паразитология. Вып. 1. – Л.: Наука, 1975. – С. 11-14.
4. Ваккер В.Г. К установлению межвидовых связей гельминтов // Фауна и экология беспозвоночных. Межвузовский сборник научных трудов. - Горький, 1989. - С. 8-14.
5. Лакин Г.Ф. Биометрия [Учеб.пособие для биол. спец. вузов]. - М.: Высшая школа, 1980. – 293 с.
6. Песенко Ю.А. Принципы и методы количественного анализа в фаунистических исследованиях. - М.: Наука, 1982. – 287 с.
7. Рыжиков К.М., Шарпило В.П., Шевченко Н.Н. Гельминты амфибий фауны СССР. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
8. Добровольский А.А. Некоторые новые данные о жизненном цикле сосальщика *Opisthioglypheranae* Frölich, 1791 (Plagiorchiidae). – *Helminthologia*, 1965, VI, 3. – С. 205-221.
9. Grabda-Kazubska B. Studies of abbreviation of the life-cycle in *Opisthioglypheranae* (Frölich, 1791) and *O.rastellus* (Olsson, 1876) (Trematoda: Plagiorchiidae). – *ActaParasitol. Pol.*, 1968-1969, 16. – P. 20-27.

10. Ахметов К.К. Функциональное значение структур тегумента трематод. //Матер.междунар. научно-практ. конф., посвященной 10-летию Независимости Республики Казахстан. – Кокшетау, 2001. – 5. – С. 86-90.

Наталья Тарасовская
(Павлодар, Казахстан)

ИЗУЧЕНИЕ МЕЖВИДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ПАЗАРИТОВ ОРГАНОВ ДЫХАНИЯ У ОСТРОМОРДОЙ ЛЯГУШКИ

Взаимоотношения гельминтов с одинаковой локализацией позволяют выявить механизмы и факторы пространственной и трофической конкуренции паразитов как на экспериментальных, так и на полевых моделях. Гельминты остромордой лягушки дают возможность провести полевые исследования – благодаря многочисленности хозяина, возможности получения большого количества материала, а также наличию двух пар сколецид с одинаковой локализацией: нематода *Rhabdias bufonis* и трематода *Haplometracylindracea* в легких, нематода *Oswaldocruzia filiformis* и трематода *Opisthioglypheranae* – в тонком кишечнике. Паразиты легких питаются кровью, а значит, являются наиболее энергетически накладными для организма хозяина. И в этом плане они наиболее интересны как модель взаимодействия тканевых паразитов между собой и с организмом хозяина.

Материал и методика. В бесснежный период (с конца апреля до начала октября) 2015 г. в пойме р. Усолка (протоки р. Иртыш в окрестностях г. Павлодара) были сделаны сборы остромордой лягушки общей численностью 224 экз. Лягушек подвергали полному гельминтологическому вскрытию по общепринятым методикам [1]. Для оценки межвидовых отношений гельминтов мы брали за основу методики Г.С. Маркова [2] и В.Г. Ваккера [3], сопоставляя численность червей при совместной и отдельной встречаемости. При определении зависимости численности червей от присутствия другого вида паразитов применяли критерий Пирсона " χ^2 " (хи-квадрат), исходя из нулевой гипотезы о равномерном распределении червей в различных сочетаниях [4].

Знак и степень отклонения теоретического обилия от фактически наблюдаемого определяли при помощи показателя степени приуроченности относительного обилия Ю.А. Песенко F_{ij} [5].

Кроме того, мы рассчитывали и другие показатели численности гельминтов при совместном и отдельном паразитировании: интенсивность инвазии (среднее число гельминтов на одну особь хозяина в данном сочетании) и долю червей в данном сочетании – от общего количества гельминтов в исследованной годовой выборке.

Для сравнения фактической и ожидаемой совместной встречаемости гельминтов мы сравнивали долю хозяев, зараженных данным сочетанием, и теоретическую долю совместной встречаемости легочных гельминтов. Последнюю рассчитывали путем перемножения долей зараженности хозяев каждым гельминтом (в долях единицы) – исходя из того, что вероятность одновременного события равна произведению вероятностей.

Кроме того, мы подсчитывали долю сочетаний гельминтов (бинарное сочетание, моноинвазия данным видом) среди зараженных хозяев. Эти показатели в определенной мере отражают тенденцию совместной или отдельной встречаемости двух видов гельминтов – независимо от их причин (среди которых может быть как межвидовой антагонизм, так и приуроченность к разным биотопам, половозрастным группам лягушек и т.д.).

Результаты и их обсуждение. Применение всех вышеперечисленных методик оценки взаимодействия легочных нематоды и трематоды показали, что между *R. bufonis* и *H. cylindracea* в 2015 г. складывались обоюдно негативные отношения (таблица). Так, фактическая доля сочетаний этих паразитов почти вдвое меньше теоретической. Основная масса того и другого вида гельминтов встречаются вне сочетаний друг с другом. Фактическая численность обоих видов червей имеет значительную отрицательную приуроченность друг к другу и достоверно отклоняется от теоретически рассчитанной по критерию Пирсона « χ^2 », особенно *H. cylindracea* (у которой интенсивность инвазии в присутствии рабдиасов ниже почти вдвое).

Таблица – Влияние межвидовых взаимодействий на численность легочных гельминтов остромордой лягушки в припойменных биотопах

	Моноинвазия	Бинарное сочетание	Бинарное сочетание	Моноинвазия
Сочетание гельминтов	<i>Rhabdias bufonis</i> – <i>Haplometracylindracea</i>			
Число зараженных хозяев	36	15		132
Доля зараженных хозяев (%)	16,07±2,45	6,70±1,67		58,93±3,29
Теоретическая доля сочетаний (%)	0,2277 * 0,65625 = 0,14943 или 14,94%			
Число гельминтов	324	105	64	1070
Сумма квадратов	6650	1463	478	14752
Интенсивность инвазии в	9,0±1,72	7,0±1,86	4,27±0,99	8,11±0,59

сочетании (экз.)				
Теоретическое число червей	302,82	126,18	115,71	1018,29
Критерий Пирсона « χ^2 »	1,48	3,555	23,11	2,63
Сумма « χ^2 »	5,035*		25,74*	
Показатель приуроченности Fij	+0,125	-0,125	-0,31	+0,31
Доля червей в данном сочетании (%)	75,52±2,08	24,48±2,08	5,64±0,685	94,36±0,685
Доля сочетаний среди зараженных хозяев (%)	70,59±6,38	29,41±6,38	10,20±4,30	89,796±4,30

Выявленные нами факты взаимной негативной приуроченности двух видов легочных гельминтов в 2015 г. могли быть обусловлены не только и не столько непосредственной трофической и пространственной конкуренцией паразитов с одинаковой локализацией, сколько особенностями экологии самих гельминтов, а также некоторыми техногенными факторами, повлиявшими на паразитов и хозяев. Так, высокая зараженность лягушек рабдиасами, особенно в первой половине лета, обусловлены потреблением дождевых червей, найденных при вскрытии во всех желудках. А оно, в свою очередь, вызвано высоким уровнем воды в реке в связи с периодическими техногенными пусками воды в течение лета. Высокая влажность почвы заставляла червей выходить на поверхность и делала их доступными для питания лягушек. В литературе имеются сведения, что дождевые черви могут быть резервуарными хозяевами *R.bufo* [6]. Косвенными доказательствами этой гипотезы можно считать высокую интенсивность инвазии как легочными экземплярами (до 49 в одной лягушке), так и обнаружение многих десятков «заблудившихся» недоразвитых нематод в полости тела. Интенсивное заражение лягушек трематодой *H.cylindracea* отмечено во второй половине лета и могло быть обусловлено обилием пресноводных брюхоногих моллюсков – потенциальных промежуточных хозяев. Зараженность лягушек рабдиасами в это время существенно упала. В легких лягушек (особенно молодых – сеголеток и годовиков) в июне-июле обнаруживались незрелые трематоды (вплоть до недавно эксцистированных метацеркариев), в августе-сентябре – молодые половозрелые экземпляры. Вероятнее всего, головастики и лягушата играли роль как дополнительных, так и дефинитивных хозяев *H.cylindracea*: в них формируются метацеркарии, которые затем мигрируют в легкие и превращаются в зрелых марит. Такой сокращенный цикл развития известен для многих трематод семейства Plagiorchidae [6, 7].

В связи с вышеизложенными фактами и соображениями можно назвать несколько причин негативной приуроченности друг к другу легочной нематоды и трематоды у остромордой лягушки в нашем материале по 2015 году, не противоречащих одна другой.

1) Непосредственная пространственная и трофическая конкуренция в отдельных особях хозяев при высоких уровнях заражения (которая, возможно, приводит к отмиранию некоторой доли гельминтов – ради сохранения жизни хозяина, а значит, источника ресурсов для всех остальных). В пользу конкуренции при высокой энергетической нагрузке на организм хозяина свидетельствуют и наши морфометрические данные: *R.bufo* статистически достоверно уменьшали размеры тела в присутствии *H.cylindracea*. И это также можно рассматривать как адаптивную стратегию – снижение пластических и энергетических потребностей отдельных особей гельминтов для безопасного существования хозяина и паразитоценоза в целом (данные в печати).

2) Разные пути попадания нематоды и трематоды в организм хозяина. Нематодами *R.bufo* лягушки заражаются исключительно на суше (проникновение в кожу инвазионных филляриевидных личинок или же попадание с дождевыми червями как резервуарными хозяевами через желудочно-кишечный тракт с последующим выходом в кровяное русло). Трематоды заражают амфибий при контакте с водой – питании пресноводными брюхоногими моллюсками или же проникновении церкарий в головастиков и лягушат с последующим формированием в их организме метацеркариев, а затем зрелых марит.

3) Разные сроки инвазии лягушек в бесснежный период 2015 г.: нематодами амфибии были заражены преимущественно в первой половине лета, трематодами – во второй. Возможно, это связано с численностью соответственно резервуарных и промежуточных хозяев в разные месяцы.

4) Нематодами и трематодами (как по данным за 2015 год, так и за ряд предыдущих лет) заражены разные возрастные группы хозяев – в связи с их экологическими особенностями: первыми – взрослые лягушки, вторыми – сеголетки и годовики (которые, как уже отмечалось, поочередно играют роль дополнительных и дефинитивных хозяев).

5) Преимущества вида гельминта, который первым заразил хозяина: если нематодами заражаются в основном лягушки старше 2-3 лет, то в организм сеголеток и годовиков трематоды попадают раньше нематод.

6) Нельзя исключать и негативное влияние *R.bufo* и *H.cylindracea* друг на друга через физиологические реакции организма хозяина. Трематода, по нашим наблюдениям, вызывает расширение сосудов, что может облегчать проникновение мигрирующих личинок *R.bufo* в легкие лягушек. *H.cylindracea* также вызывает разрастание тканей легкого, расширяя пространство и сосудистую сеть для питания гельминтов своего и чужого вида. В то же время легочные гельминты, вызывая прилив крови к легким, провоцируют местные лейкоцитарные реакции, за счет которых гибнут в первую очередь

трематоды (нами неоднократно наблюдалась деструкция покровов и лизис *H.cylindracea*); нематоды же в большей мере защищены полупроницаемой кутикулой. По нашим данным за 2015 год, трематода в большей степени «избегает» присутствия нематоды. В предыдущие годы при обоюдной или односторонней позитивной приуроченности гельминтов их сочетание в большей мере благоприятствовало рабдиасу, нежели гаплометре.

7) Определенную роль может сыграть опосредование отношений одних видов другими. Так, по нашим данным за 2015 год оба вида нематод остромордой лягушки (легочная *R.bufo* и гастроинтестинальная *Oswaldocruziafiliformis*) отличались взаимным синергизмом (как по результатам морфометрических исследований, так и при сопоставлении численности в разных сочетаниях). В кишечнике нематода *O.filiformis* заметно «избегала» трематоды *Opisthioglypheranae*, тогда как последняя была индифферентна к присутствию нематоды с той же локализацией (возможно, сыграл роль порядок инвазии: трематоды в большинстве случаев заражали лягушек раньше нематод). *R.bufo* и *O.ganae* имели индифферентные отношения. Легочная трематода *H.cylindracea* тяготеет к кишечной трематоды *O.ganae* (при индифферентности последней) и нематоды *O.filiformis* (а последняя «избегала» сочетаний с легочной трематодой). И не исключено, что именно освальдокруция, многочисленная и широко распространенная летом 2015 года, стала посредником в отношениях других гельминтов, в том числе легочных. Синергизм с рабдиасами и «избегание» кишечной и легочной трематод у освальдокруции, приуроченность гаплометры к кишечным нематоды и трематоды (при индифферентности *O.ganae* в большинстве сочетаний) свидетельствуют об опосредующей роли этой многочисленной нематоды во взаимоотношениях легочных гельминтов.

Синергизм кишечной и легочной нематод (в большей мере все же складывающийся в пользу освальдокруций), который мы обнаружили по результатам морфометрического анализа, мог быть обусловлен компенсаторными реакциями хозяина в ответ на питание паразитов разными субстратами. Легочные гельминты, вызывая кровопотерю, приводят к усиленному потреблению пищи, чем создают благоприятные условия для питания гастроинтестинальных паразитов. Но последние могут оказать лимитирующее влияние на паразитов органов дыхания – за счет потребления определенной доли пищевых субстанций, тормозя восстановительные процессы в тканях после питания гематофагов. А если к нематоды *R.bufo* добавляется еще один легочной гематофаг *H.cylindracea*, который по времени приходит в паразитоценоз позже рабдиасов и освальдокруций, то это увеличивало энергетическую нагрузку на организм хозяина, перестраивало сложившиеся взаимоотношения гельминтов и определяло негативный характер взаимодействия.

Список использованных источников:

1. Котельников Г.А. Гельминтологические исследования животных и окружающей среды. – М.: Колос, 1983. – 208 с.
2. Марков Г.С. О межвидовых отношениях в паразитоценозе травяной лягушки // Доклады АН СССР, нов.серия, 1955. Т. 100, вып. 6. - С. 1203-1205.
3. Ваккер В.Г. К установлению межвидовых связей гельминтов // Фауна и экология беспозвоночных. Межвузовский сборник научных трудов. - Горький, 1989. - С. 8-14.
4. Лакин Г.Ф. Биометрия [Учеб.пособие для биол. спец. вузов]. - М.: Высшая школа, 1980. – 293 с.
5. Песенко Ю.А. Принципы и методы количественного анализа в фаунистических исследованиях. - М.: Наука, 1982. – 287 с.
6. Рыжиков К.М., Шарпило В.П., Шевченко Н.Н. Гельминты амфибий фауны СССР. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
7. Добровольский А.А. Некоторые новые данные о жизненном цикле сосальщика *Opisthioglypheranae* Frölich, 1791 (Plagiorchiidae). – *Helminthologia*, 1965, VI, 3. – С. 205-221.

Наталья Тарасовская, Малика Макашева
(Павлодар, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ ВО ВРЕМЯ ЭКСКУРСИЙ В ПРИРОДУ

Студенты биологических факультетов педагогических вузов во время полевых практик и экскурсий в природные биотопы должны не только проверять на практике полученные знания, но и приобретать методические навыки и приобщаться к методическому творчеству. Для одновременного решения этих двух задач – практического познания региональных природных объектов и формирования методических навыков – мы предлагаем следующие ключевые пункты проведения экскурсии. 1) Фиксирование встреченных природных объектов: фотографирование, записи в полевом дневнике (с их полевым определением и дальнейшим уточнением видового статуса), а также краткое конспектирование информации о наблюдаемых природных явлениях. 2) Сбор природных объектов для учебного и научного коллекционирования, изготовления учебных препаратов и наглядных пособий. 3) Сбор материала для изготовления поделок, сувениров, бытовых предметов (для использования на уроках технологии и

изобразительного искусства). 4) Сбор живых объектов для их культивирования в лабораторных условиях, если имеются возможности для этого. 5) Заготовка природных объектов (грибов, ягод, лекарственных и вкусоароматических растений) для личных нужд – с обоснованием их правильного использования. 6) Проведение конкурсов различного характера (фантазийного, прикладного), связанных с использованием природных объектов (конкурс Робинзонов, рассмотрение проектов и бизнес-планов, конкурс устных рассказов и т.д.). 7) Включение полученных на экскурсии знаний в авторские учебные задания, разработанные студентами совместно с преподавателем (викторины, вопросы олимпиад, задания для повторения учебного материала). Проиллюстрируем эти пункты на примере экскурсий в степные биотопы на юго-восточной окраине г. Павлодара. В ходе таких экскурсий студенты посещают три ландшафта:

1) лесопосадки вдоль трассы на аэропорт – искусственные насаждения, которые проходят узкой полосой вдоль шоссе; преобладающая порода – сосна обыкновенная, есть также тополь черный, тополь белый, береза бородавчатая, яблоня сибирская (дичка). Искусственные поперечные лесополосы (идущие перпендикулярно к трассе) представлены вязом перистоветвистым, лохом узколистным, тополем черным, березой бородавчатой, смородиной золотистой. В этих посадках часто гнездятся яврановые птицы (ворона серая, сорока). Биотоп изначально был степью на надпойменной террасе р. Иртыш, где совместно встречаются виды растений, характерные как для степи, так и для суходольных лугов. Распространению гидроморфных луговых растений способствует также создание в лесопосадках влажного микроклимата.

2) Дачные массивы «Авиатор» и «Яблонька» - типичные агроценозы, большие по площади садоводства. На них много заброшенных дачных участков, на которых доминирует сорная флора, часто встречаются плодовые деревья, широко распространены лох узколистный, облепиха крушиновидная. На этих древесно-кустарниковых породах, часто на небольшой высоте, регулярно устраивают гнезда сороки. В старых сорочьих гнездах выводят потомство ушастая сова, пустельга, дербник, чеглок. Между дачными массивами и степным биотопом проходит железнодорожная ветка. На железнодорожной насыпи формируется своеобразная рудеральная флора, отчасти сходная с таковой сукцессионных берегов.

3) Типичный степной биотоп с его растительным и животным миром и сравнительно пестрым ландшафтом. Степная растительность включает ксероморфные злаки, полыни, другие засухоустойчивые растения. Однако в увлажненных понижениях часто наблюдается мезофитная луговая растительность: клевер ползучий, лапчатка гусиная, люцерна хмелевая, лядвенец рогатый. Периодически встречающиеся в степи древесно-кустарниковые формы представлены таволгой зверобоелистной (абorigенный вид, низкий стелющийся колючий кустарник). Изредка в степи, далеко от дачных участков, встречаются лох узколистный и облепиха крушиновидная: это самосейки, занесенные птицами из лесопосадок.

В степи много маломерных озер, в большинстве своем солоноватых и соленых. Озера распресняются весной за счет таяния снега, многие из них сильно снижают уровень воды и даже полностью высыхают к осени. Почва вокруг таких озер засоленная, с выходом белых солевых отложений на поверхность; из растений преобладают галофиты, из кустарников – лох узколистный – киногалофит, удаляющий избыток соли через специальные устьица – гидатоды. В озерах отмечены гидробионты, способные переносить определенные концентрации соли – географический клещ, водомерки, рачки – жабронogi, лимнадии, циприды, бокоплавы, дафнии, циклопы. Из моллюсков наиболее устойчивым к соли оказался *Lymnaea palustris* (они даже переживают временное высыхание озера). Яйца мелких ракообразных при высыхании озер переносятся в другие водоемы ветром или околводными птицами.

Первая экскурсия в этот биотоп в 2016 г. была проведена 17 апреля. Погода ясная, температура воздуха утром +15-18⁰С, днем до +28⁰С с понижением к вечеру. Продолжительность экскурсии – с 10 до 19 ч. В мелких степных озерах высокий уровень воды, понижения вдоль дороги на значительных площадях заполнены водой.

В цветущем состоянии наблюдались следующие виды растений: пастушья сумка, бурачок пустынный, лапчатка бесстебельная, мать-и-мачеха (в противопожарной канаве), рогозавник серповидный, лютик кашубский, гусиный лук желтый, проломник северный, одуванчик лекарственный (на окраинах дач). У рогозавника серповидного уже образовались плоды (это самое раннецветущее растение региона). Из древесно-кустарниковых растений цветут тополь черный и белый, ива белая и козья, начали формироваться сережки у осины. Отмечены побеги и листья у тысячелистника обыкновенного, василька ползучего, астрагала шерстистоцветкового и яичкоплодного, татарника колючего, лопуха большого, вайды ребристой.

Из насекомых в активном состоянии рыжие лесные муравьи (на окраинах дач), жук-медляк, бабочки – желтушка луговая, дневной павлиний глаз, репейница, крапивница, траурница, комары-пискуны. Много иксодовых клещей *Dermacentor marginatus*.

Из птиц наблюдались следующие виды: серая куропатка (из-под ног вылетела одна пара на заброшенных дачах), зеленая пеночка, серая славка (пение и птицы), белая и желтая трясогузки (у озер), черный коршун, чибис (многочисленный), поручейник, черныш, ходулочник, большой крохаль (одна пара), белокрылая крачка, серая утка (несколько пар), пеганка (1 пара), грачи, сорока, серая ворона, серая цапля (полет), полевые воробьи (в кустах таволгизверобоелистной). В активном состоянии в дневные часы отмечена одна годовалая прыткая ящерица. Обыкновенной пустельги и других мелких соколов (обычных в этих степных биотопах) не наблюдалось. Исследование сорочьих гнезд показало, что в трех из них уже

отложены яйца: в двух – по 7, в одном – 2 крупных яйца. Такие сроки откладки яиц связаны с ранней весной 2016 года.

Из следов жизнедеятельности животных собраны зимний и летний помет зайцев – беляка и русака, помет лисицы, степного хоря, серой куропатки. Отмечены следы питания зайцев (погрызы на яблонях и лохе), зерноядных воробьиных птиц (обклеванные злаки), серой куропатки (выклеваны семена крестоцветных вдоль дороги). Сухие экскременты животных поместили в коллекцию следов жизнедеятельности; для длительного хранения их предполагается обработать аэрозольным лаком или олифой. Для учебного коллекционирования собраны также раковины брюхоногих моллюсков в степных озерах, сухие плоды растений, прошлогодние галлы на полыни. Наблюдались и фотографически зафиксированы жилища животных: гнезда ворон и сорок, норы мышевидных грызунов, хомяка, тушканчика.

Из живых природных объектов для лабораторного разведения были взяты несколько экземпляров брюхоногих моллюсков и мох кукушкин лен. Моллюски круглогодично разводятся нами в сосуде с бадягой и мшанкой (фильтраторами воды), а мхи растут в цветочных горшках, покрытые прозрачным стеклянным или пластиковым стаканом для конденсации влаги.

Для лекарственных и хозяйственно-бытовых нужд были собраны следующие виды сырья: листья одуванчика, пастушьей сумки (для салата), вайды (заменитель горчицы), полыни эстрагон (пряность со вкусом овощей). Цветки мать-и-мачехи рекомендованы при заболеваниях желудка и дыхательных путей, кариесе зубов, ослаблении сердечного ритма, а также в качестве добавки в моющие средства (для смягчения кожи и придания объема волосам).

По результатам экскурсии была составлена приводимая ниже викторина, которая затем была проведена в аудитории. Ответы на все вопросы студенты могут получить непосредственно на экскурсии.

1. Какое растение Павлодарской области весной зацветает первым?

Предполагаемый ответ. Рогозавник серповидный из семейства лютиковых.

2. У какого вида лапчатки листья похожи на земляничные, а цветет оно в апреле-мае?

ПО. Лапчатка бесстебельная (*Potentilla acaulis*).

3. Какие утки питаются рыбой?

ПО. Крохали – луток, большой и длинноносый крохаль.

4. Какое растение в конце апреля уже дает плоды?

ПО. Рогозавник серповидный, который цветет раньше всех.

5. Голос какой птицы напоминает вопрос «Чи вы?»?

ПО. Чибис – наиболее многочисленный кулик на степных озерах.

6. Чем отличается воронье гнездо от сорочьего?

ПО. Воронье гнездо – открытая чаша из веток, сорочье имеет сверху крышку (арку) из веток деревьев.

7. Какие деревья цветут до появления листьев? Каков смысл этого?

ПО. Растения семейства ивовых – тополя, ивы, осины, которые опыляются ветром, не встречающим помех.

8. Какие древесно-кустарниковые растения выводят избыток солей на поверхность через специальные устьица?

ПО. Лох узколистный – это солеустойчивое растение из группы киногаллофитов.

9. У каких растений корневая система не пропускает избыток солей в вегетативное тело?

ПО. Это гликогаллофиты – кермек, многие виды полыней.

10. Какие птицы устраивают гнезда на земле, а окраска яиц напоминает камни?

ПО. Это кулики (чибис, ходулочник, большой веретенник).

11. У какой птицы испод крыльев черный, а верх – белый?

ПО. Белокрылая крачка.

12. Какой кулик имеет ярко-красные ноги?

ПО. Ходулочник.

13. Чем питаются зайцы зимой?

ПО. Корой деревьев – яблонь, осины, лоха.

14. Как расселяются мелкие рачки по изолированным степным озерам?

ПО. Яйца переносятся водными птицами, а также рассеиваются ветром.

15. Какие два вида полыни не имеют типичного полынного запаха, а пахнут морковкой?

ПО. Полынь степная и эстрагон.

16. Почему многие степные растения имеют серый цвет?

ПО. Для отражения солнечных лучей, что предотвращает перегрев.

17. Назовите растения, образующие «перекати-поле». Почему они экологически выгодны только в степи, но не в лесу?

ПО. Рогач песчаный, качим раскидистый и метельчатый, кохия простертая. Движение отмершей наземной части по ветру целесообразно лишь на открытых пространствах, в лесу возникают препятствия.

18. Какое растение является индикатором песчаных почв?

ПО. Волоснецгигантский (колосняк), являющийся псаммофилом.

19. Какие водные и околоводные растения распространяют семена с помощью ветра?

ПО. Камыш (рогоз), пушица. Ветром также распространяются семена погруженных растений при высыхании водоема.

20. Каким растением казахи дубили кожу, в том числе для обуви?

ПО. Кермек Гмелина, гониолимон татарский.

21. Отваром какого растения в условиях кочевого животноводства мыли овечью шерсть?

ПО. Грыжник гладкий, содержащий много сапонинов.

22. Какие птицы служат в качестве «такси» для водных беспозвоночных?

ПО. Чайки, а также пластинчатоклювые.

23. Известно, что жуки-плавунцы и клопы-гладыши умеют летать. А как расселяются по изолированным водоемам географические клещи?

ПО. На лапках и оперении водных птиц.

24. Как расселяются по изолированным озерам водные растения?

ПО. С помощью семян, которые переносятся ветром или птицами.

25. Как отличить при внешнем осмотре моллюска от раковинного листоногого рачка (лимнадии)?

ПО. У ракообразных раковина хитиновая, из нее выходят усики и ножки.

26. Кто из водных беспозвоночных дышит конечностями?

ПО. Рачки-жабронюги, у которых жабры расположены на ножках.

27. Почему в солоноватых озерах бокоплавы приобретают оранжевые тона?

ПО. Каротиноиды депонируют кислород в условиях его недостатка.

28. У какого растения цветы с листьями не встречаются?

ПО. Мать-и-мачеха.

29. Какое степное растение из семейства гвоздичных вечнозеленое?

ПО. Минуарция.

30. Какой степной лишайник не прикрепляется к субстрату?

ПО. Пармелия блуждающая.

Диана Шарданбаева
(Кокшетау, Казахстан)

ИЗУЧЕНИЕ МЕТОДОМ ЯМР-СПЕКТРОСКОПИИ КОМПЛЕКСОВ ВКЛЮЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНОГО ДИАЗОБИЦИКЛОНОНАНА С β -ЦИКЛОДЕКСТРИНОМ

Известно, что физико-химическая модификация биологически активных веществ может быть достигнута различными методами, одним из которых является комплексообразование с циклодекстринами (ЦД) [1: 567-569]. Образование супрамолекулярного комплекса повышает растворимость, биологическую доступность и стабильность субстанции, а также маскирует неприятные запах и вкус [1: 567-569]. В связи с этим методом спектроскопии ЯМР были изучены комплексы включения фармакологически активного 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-дiazобицикло[3.3.1]нонана с β -циклодекстрином.

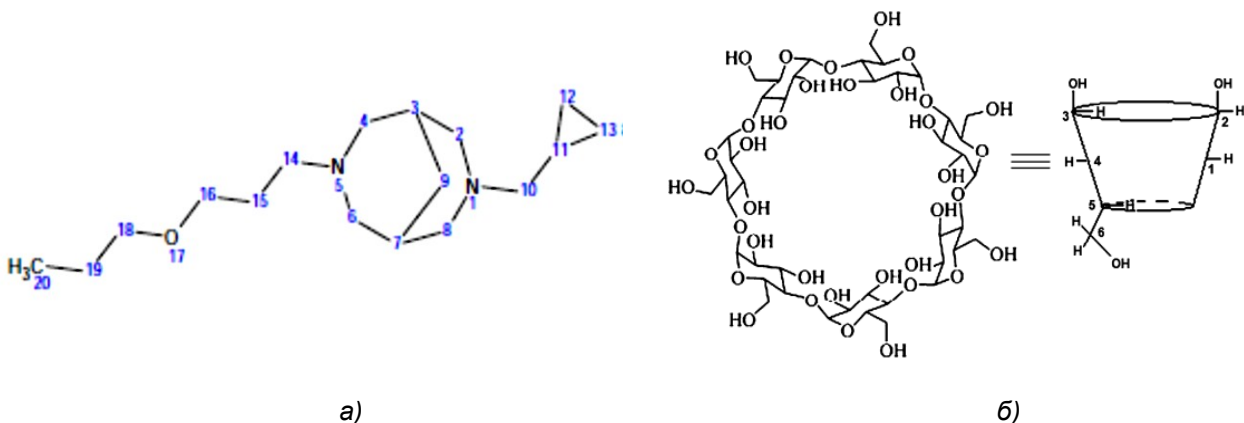

Рисунок 1 – Структурные формулы 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-дiazобицикло[3.3.1]нонана (а) и β -ЦД (б)

Отметим, что выбор инертного носителя определялся особенностями строения его молекул. β -ЦД представляет собой углеводные макроциклы, образующие цилиндрическую полость (рис. 1). Наличие OH-групп на внешней поверхности торообразной молекулы ЦД обуславливает гидрофобность внутренней полости и гидрофильность внешней. Таким образом, за счет гидрофобных взаимодействий между

активным компонентом и комплексообразователем становится возможным образование комплексов [2: 83-91].

Для установления типа комплекса включения (внутренний или внешний), а также фрагмента молекулы diazobicycloнонана, связанного с β -ЦД, были использованы возможности спектроскопии ЯМР. Анализ одномерных и двумерных спектров индивидуальных и инкапсулированных компонентов позволит выявить наибольшую разницу в значениях химических сдвигов ^1H и ^{13}C и, как следствие, определить атомы, участвующие в комплексообразовании [3: 113-120].

В данной работе использован β -ЦД производства компании «Fluka» чистотой 99%. Спектры ЯМР 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-дiazобичкло[3.3.1]нонана, β -ЦД и их супрамолекулярного комплекса снимали в ДМСО- d_6 (30°C) на спектрометре JNN-ECA 400 (400 и 100 МГц на ядрах ^1H и ^{13}C) компании «Jeol» производства Японии. Химические сдвиги измерены относительно сигналов остаточных протонов или атомов углерода дейтерированного диметилсульфоксида.

Для протонного спектра β -ЦД характерно проявление шести групп сигналов в области 3,23-5,73 м.д. Наиболее низкопольный дублетный сигнал при 5,71-5,73 м.д. с интенсивностью 7H можно отнести к протону гидроксильной группы при атоме С-2. Также в области слабого поля резонирует протон ОН-группы соседнего атома (ОН-3), находящийся во внутренней полости молекулы β -ЦД ($\delta=5,66$ м.д., дублет, 7H). Дублетный сигнал в области 4,77-4,78 м.д. с семипротонным интегралом соответствует протону Н-1. Расположение указанного протона в более слабом поле по сравнению с протонами других СН-групп обусловлено влиянием со стороны атома кислорода. Гидроксильная группа ОН-6 резонирует, расщепляясь на триплет с центром 4,48 м.д. В области сильного поля (3,56-3,60 м.д.) наблюдается накопление сигналов Н-6 а, b метиленовой группы (14H). Высокоинтенсивный сигнал (14H) при 3,45 м.д. соответствует протонам Н-3 и Н-5 глюкопиранозного звена. В диапазоне от 3,23 до 3,32 м.д. проявляются метиновые протоны Н-2 и Н-4, подтверждением чему является интегральная интенсивность 14H [4: 645-666].

В результате инкапсулирования diazобичклического производного молекулой β -ЦД происходит смещение сигналов ^1H по шкале химического сдвига (табл. 1). Учитывая, что наибольшее экранирование претерпели протоны внутренней полости Н-3 и Н-5, был сделан вывод о невалентном связывании с субстратом за счет данных протонов и образовании внутреннего комплекса включения.

В протонном спектре 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-дiazобичкло[3.3.1]нонана сигналы метиленовых групп циклопропанового кольца наблюдаются при 0,01 и 0,37 м.д. Метиновый протон указанного фрагмента дает сигнал на частоте 0,86 м.д. CH_2 -группы пропоксипропильного радикала резонируют в виде мультиплетов при 1,51, 1,84, 3,03, 3,39 и 3,47 м.д. Метильной группе соответствует триплетный сигнал с химическим сдвигом 0,82 м.д. Эквивалентные протоны diazобичклической системы дают сигналы при 2,21 и 2,39 м.д.

Структурное строение молекулы-гостя также было подтверждено с помощью двумерных спектров в форматах COSY (^1H - ^1H) и HMQC (^1H - ^{13}C) (рис. 2).

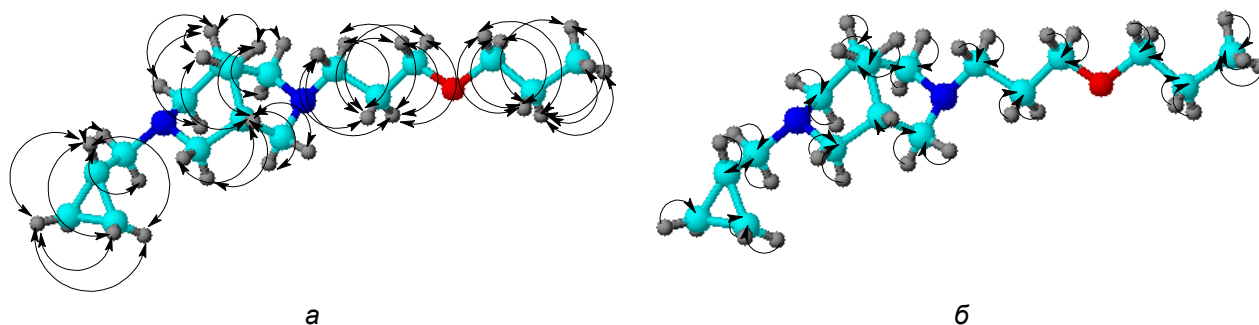

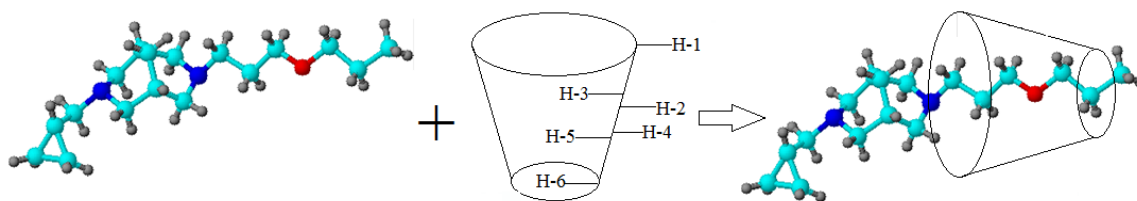
Рисунок 2 – Схема корреляций COSY (а) и HMQC (б) молекулы 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-дiazобичкло[3.3.1]нонана

ЯМР-данные, представленные в таблице 1, позволяют выявить наиболее экранированные протоны молекулы-гостя. Установлено, что наибольшему смещению подверглись сигналы метиленовых групп пропоксипропильного заместителя, на основании чего можно сделать вывод о расположении данного фрагмента во внутренней полости β -ЦД.

Таблиця 1 – Химические сдвиги (м.д.) ^1H и ^{13}C 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-диазобицикло[3.3.1]нонана и β -ЦД в свободном состоянии и в составе комплексов включения

№ атома	Группа	Значение δ_0 в свободном состоянии, м.д.		Значение δ в составе комплекса, м.д.		Изменение химсдвига $\Delta\delta(\delta - \delta_0)$, м.д.	
		$\delta(^1\text{H})$	$\delta(^{13}\text{C})$	$\delta(^1\text{H})$	$\delta(^{13}\text{C})$	$\Delta\delta(^1\text{H})$	$\Delta\delta(^{13}\text{C})$
3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-диазобицикло[3.3.1]нонан							
2,8	-CH ₂ -	2,19	58,27	2,11	58,39	-0,08	0,12
3,7	>CH-	2,39	29,73	2,36	30,02	-0,03	0,29
4,6	-CH ₂ -	2,21	58,40	2,13	58,62	-0,08	0,22
9	-CH ₂ -	1,45	32,25	1,41	32,67	-0,04	0,42
10	-CH ₂ -	2,04	60,68	1,96	59,16	-0,08	-1,52
11	>CH-	0,86	14,37	0,84	14,31	-0,02	-0,06
12	-CH ₂ -	0,37	4,18	0,37	4,19	0	0,01
13	-CH ₂ -	0,37	4,18	0,37	4,19	0	0,01
14	-CH ₂ -	3,03	67,72	2,99	67,93	-0,04	0,21
15	-CH ₂ -	1,84	28,41	1,80	28,43	-0,04	0,02
16	-CH ₂ -	3,40	69,30	3,38	68,41	-0,02	-0,89
18	-CH ₂ -	3,47	72,91	3,44	71,12	-0,03	-1,79
19	-CH ₂ -	1,54	28,34	1,52	28,43	-0,02	0,09
20	-CH ₃	0,84	8,08	0,84	8,31	0	0,23
β -циклодекстрин							
1	>CH-	4,77	102,43	4,79	102,49	0,02	0,06
2	>CH-	3,27	72,87	3,29	72,97	0,02	0,10
3	>CH-	3,49	73,54	3,58	73,60	0,09	0,06
4	>CH-	3,30	82,00	3,33	82,12	0,03	0,12
5	>CH-	3,45	72,52	3,54	72,59	0,09	0,07
6	-CH ₂ -	3,57	60,40	3,60	60,50	0,03	0,10

Таким образом, на основании полученных результатов ЯМР-спектроскопического исследования было доказано образование 1:1 внутреннего комплекса включения 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-диазобицикло[3.3.1]нонана с β -циклодекстрином, самосборка которого осуществляется невалентным (гидрофобным) связыванием протонов пропоксипропильного фрагмента молекулы-гостя с протонами Н-3 и Н-5 внутренней полости β -ЦД (рис. 3).

Рисунок 3 - Схема комплексообразования 3-(3-пропоксипропил)-7-метилциклопропан-3,7-диазобицикло[3.3.1]нонана с β -ЦД**Литература:**

1. Rasheed A., Kumar A.S.K., Sravanthi V.V. Cyclodextrins as Drug Carrier Molecule: A Review // Sci. Pharm. – 2008. – Vol. 76. – P. 567-598.
2. Chernykh E.V., Brichkin S.B. Supramolecular Complexes Based on Cyclodextrins // High Energy Chemistry. – 2010. – Vol. 44, №2. – P. 83-100.
3. Pirnau A., Floare C.G., Bogdan M. The complexation of flurbiprofen with β -cyclodextrin: a NMR study in aqueous solution // J. Incl. Phenom. Macrocycl. Chem. – 2014. Vol. 78, Is. 1-4. – P. 113-120.
4. Brewster M.E., Loftsson T. Cyclodextrins as pharmaceutical solubilizers // Adv. Drug. Del. Rev. – 2007. - Vol. 59, Is. 7. – P. 645–666.

Научный руководитель:

кандидат физико-математических наук, доцент Симакин Михаил Васильевич.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

**Зауре Ауезова, Алтынқори Даулетқызы
(Астана, Казахстан)**

ҚОНЫСТАНУ ЖҮЙЕСІ ТҮРЛЕРІН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Нарық жағдайындағы халық қоныстану процесі мен оның нәтижесін зерттеу экономикалық, әлеуметтік және саяси географияның, сонымен қатар халықтар географиясының басты мәселелерінің бірі.

Қоныстану жүйесі қазіргі кезде қалалық және ауылдық болып бөлінеді. Бұл жүйе тек Қазақстан Республикасында ғана емес, жағын шет елдерде және т.б. мемлекеттерде сақталған.

Қазақстан үшін қоныстану- халықтың табиғи қозғалысы мен көші-қон үрдісіндегі аумақтық айырмашылықтар нәтижесі. Аумақтық айырмашылықтар көп жағдайда әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен анықталады. Халықтың ұдайы өсуі әлеуметтік-экономикалық дамуға әсер етеді [1, 2].

Қазақстан Республикасының қала халқының саны жалпы халықтың 56,6%-ын құрады. Қала халқы қалалық әкімшіліктерге бағынысты 87 қала мен 34 кентте тұрады. Республика құрамындағы біршама урбандалған өңірлер Қарағанды, Павлодар және Ақтөбе облыстары болып табылады, олардағы қала тұрғындарының үлесі тиісінше 79; 70 және 62%-ды құрайды. Урбандалудың ең төмен көрсеткіштері Алматы (24%), Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Солтүстік Қазақстан облыстарында (45%-ға жуық) анықталған.

Қазақстан аймақтарының жалпы халық санындағы қала халқының үлесі әр аймақта әртүрлі дәрежеде болып отыр. 2009-2015 жылдар аралығындағы статистикалық деректерге жүгінсек, жалпы Қазақстан Республикасы бойынша қала халқының үлесі 2009 жылы 54 %-ға тең болса, 2013 жылы 55 %-ға тең болып, 2015 жылы бұл көрсеткіш 56,6 %-ды көрсетіп отыр.

Яғни, мұндай көрсеткіштер ауылдан қалаға көшудің жоғары дәрежеде екеніне үлкен дәлел. 2009 жылмен салыстырғанда қала халқының өсу дәрежесі 2015 жылы жоғарылауымен көзге түскен аймақтарды айта кетсек: Ақтөбе (62), Шығыс Қазақстан (59), Қостанай (52), Қарағанды (79), Павлодар (70), Батыс Қазақстан облыстары (49,5).

Тек, Маңғыстау облысында қала халқының үлесі 2009 ж. 54,3%-дан, яғни 2015 ж. 49%-ға төмендеді. Ол тек белгілі бір кезеңге, яғни нарықтық экономикаға өту кезеңіне ғана тән. Бірақ ондай өзгерістердің қандай бағытта және қандай жылдамдықпен өтетінін, әзірше айту күрделі мәселе. Жалпы алғанда, халықтың мекендер желісінде шоғырлану үрдісі өнеркәсіп өндірісінің шоғырлануымен қатар жүреді.

Қоныстануға талдау жүргізу нәтижесінде республика аумағында қоныстанудың бірыңғай республикалық жүйесінің орталығы, ел астанасы – Астана қаласы және республикалық маңызы бар аса ірі қала – Алматы ерекшеленеді. Қоныстанудың облыстық жүйелерінің орталықтары релін Ақтау, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Көкшетау, Қостанай, Қызылорда, Павлодар, Петропавл, Талдықорған, Тараз, Орал, Өскемен және Шымкент қалалары атқаруда. Аталған қалалар оларды біріктіруші көлік жүйелері бар халықаралық, жалпыұлттық, өңіраралық және өңірлік маңызды орталықтар мен түйіндер бола отырып, елдегі халықтың қоныстануының бірыңғай жүйесінің кеңістіктік тірек қаңқасын қалыптастырады.

Қалалар бұрындары кеңістіктік ұйымдасу жоспарында едәуір қолайлы табиғи-климаттық жағдайларға орналастырылатын, ал табиғи ресурстарды белсенді игеру басталған уақыттан бері қалалар табиғат жағдайлары қолайсыз аумақтарда да пайда болуда [3].

Қалаларды «моноқалалар» қатарына жатқызудың негізгі экономикалық және әлеуметтік белгілері олардың көп бейінділігі болып табылады, бұл ретте еңбекке қабілетті халықтың негізгі бөлігі қазіргі кезде жұмыс істемейтін немесе жартылай жұмыс істейтін бір саланың бір немесе бірнеше қала түзуші кәсіпорындарында жұмыс істейді.

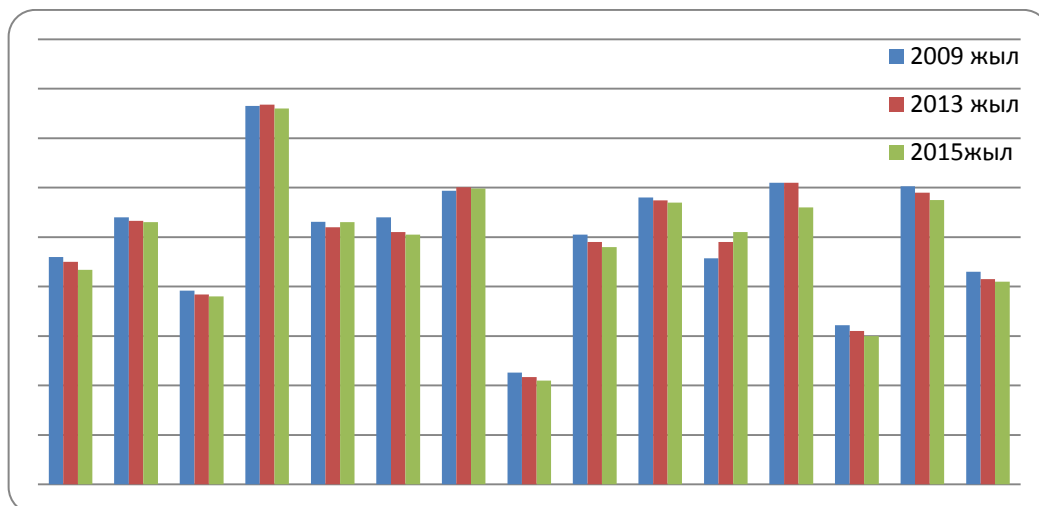
Жұмыссыздықтың салдарынан кедейшілік, қылмыс пен халық аурушаңдығының жоғары деңгейі, қоғамдағы әлеуметтік шиеленісудің күшеюі сияқты бірқатар ауыр әлеуметтік құбылыстар туындайды.

Моноқалаларды (шағын қалаларды) оңалтудың тағы бір бағыты іргелес ауыл шаруашылығы құрамаларынан жеткізілетін шикізаттан ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу бойынша кәсіпорындар құру болып табылады.

Шағын және орташа қалаларда қонысаралық маңызы бар қызмет көрсету саласының әлеуметтік маңызды мекемелерін (колледждер, мамандандырылған медициналық орталықтар) орналастыру осы қалаларда және олардың ықпал ету аймағындағы ауылдық елді мекендерде халыққа қызмет көрсету деңгейін арттыруға және бір жағынан, жергілікті халықтың жұмыссыздық деңгейін төмендететін жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді [4].

Ауылдық аумақтар мен ауылдық елді мекендерді дамыту перспективаларын ауыл шаруашылығы өндірісінің аумақтық ұйымдарын дамыту стратегиясынан бөліп қарастыруға болмайды.

Ауылдық қоныстану үрдісі қалыптасуында едәуір аумақтық айырмашылық байқалады. 2015 жылғы статистикалық мәліметке сүйенсек, ауыл халқының ең жоғарғы үлес салмағы Алматы, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Жамбыл облыстарына келеді.

Сурет-1. 2009-2015 жылдардың 1 қаңтарындағы Қазақстан аймақтарының жалпы халық санындағы ауыл халқының үлесі (%).

Қазақстанның жеке аймақтарында ауыл халқы санының өзгерісі әрқалай. Мысалы, 2009-2015 жылдар аралығында ауыл халқы санының едәуір азаюы Солтүстік Қазақстан облыстарында (орташа ауыл халқының саны бұл кезеңде 2,8% азайды), Қарағанды облысында 1,6%, Шығыс Қазақстан облысында 2% азайғандығы байқалады [5].

Ауылдық қоныстану жүйесі ауыл шаруашылығы өндірісінің аумақтық ұйымдасу талаптарының ерекшеліктерімен анықталатын белгіленген заңдылықтарға сүйене отырып, жағдайды тұрақтандыру және ауылдың жаңа қала түзуші негізін қалыптастыру жөнінде мынадай іс-шаралар ұсынылады:

1) ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу бойынша кәсіпорындарды бірмезгілде дамыта отырып, қала маңындағы ауылдық аумақтарда өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығының қарқынды салаларын дамыту. Бұл қала халқының көкөніске, жеміс-жидек дақылдарына, ет пен сүтке қажеттілігін қамтамасыз етіп қана қоймай, ауыл тұрғындарын жұмыс орындарымен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді;

2) оңтүстік өңірлердегі ауылдық аудандарда өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу жөніндегі кәсіпорындарды дамытумен қатар халықтың жұмыссыз бөлігін еңбекпен қамту үшін жеңіл өнеркәсіп, құрылыс индустриясы кәсіпорындарын салуда, туризмді, рекреацияны, халық шығармашылығы кәсіптерін дамытуда бизнеске жан-жақты ықпал ету қажет;

3) елдің солтүстік, орталық және шығыс өңірлеріндегі шалғай ауылдық аумақтарда нарықтық қатынастар жағдайларында түзуші негізді мыналардың есебінен құру:

- шаруа қожалықтарын, ауыл шаруашылығы өндірушілерінің қайта өңдеуші кәсіпорындармен сатылас ықпалдасуын кооперациялау;
- ауыл шаруашылығы өндірісін бәсекеге қабілетті, жоғары механикаландырылған ғылымды қажет ететін салаға айналдыру үшін әлеуеті жоғары ауыл шаруашылығы құрамаларының жаңа ірі нысандарының қалыптасу процесін мемлекеттік қолдау;
- шалғай ауылдық аудандарға бизнес инвестицияларының келуі үшін қолайлы жағдайлар жасау [6].

Елде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, Қазақстанның заманауи бәсекеге қабілетті болуы үшін мыналар қажет:

1) өңірлердің табиғи-климаттық жағдайларына және өндірісті жүргізудің едәуір ұтымды және тиімді әдістеріне сай келетін тұрақты ұйымдастырушылық және техникалық даму негіздеріне ауыл шаруашылығын көшіруде мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету;

2) елдің оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарындағы қолайлы аграрлық және табиғи-климаттық жағдайларды толығымен пайдалану;

3) балық кәсіпшілігін, балықты қайта өңдеуді, балық шаруашылығын дамыту үшін, атап айтқанда, бекіре тұқымдастарды, бахта және бағалы балықтардың басқа түрлерін өсіру үшін өңірлердегі қолда бар ресурстық әлеуетті толығымен пайдалану;

4) ауыл шаруашылығы өнімдерін халықтан жинақтау және сатып алу пункттері бар қайта өңдеу кәсіпорындарын ауылдық қоныстарда, әсіресе шалғай аудандарда ұйымдастыру;

6) ауылдық қоныстар мен ауыл шаруашылығы өндірісінің қазіргі жағдайы туралы деректерді мемлекеттік органдар мен тиісті аумақтық қызметтердің жинауы мен талдауын жүйелі ұйымдастыру [7].

Жалпы халық шаруашылығы тұғысынан қарағанда, ауылдан халықтың қалалық мекендерге біркелкілеу келуін ескерсек, ауыл халқының кемуі заңды болып табылады. Бірақ Қазақстандағы соңғы жылдардағы ауыл шаруашылығы саласындағы әртүрлі реформалар салдарынан көші-қонның жеделдеуімен байланысты ауылдық мекендердің елсізденуі орын алуда. Солтүстік Қазақстан, Қарағанды және Шығыс Қазақстан облыстары ауылдық мекендерінен халықтың кетуі соншалықты, ауылда еңбекке

жарамды адамдар қалмауда. Сондықтан мемлекет мүддесіне сай келетін бұл аудандарда халықтың көші-қонуын реттеу басты мақсат болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сергеева. А. //Тұрғындар географиясы- оқу құралы -Астана: Фолиант, 2014.
2. Ауезова.З.Т. //Қазақстан халқының қоныстану жүйесі-оқу құралы-Қарағанды 2007.
3. Демографический ежегодник Казахстана.- Алматы, 2009,2015 - Б. 5-43.
4. Әуезова З.Т. Нарықтық экономика жағдайындағы қалалық қоныстанудың өзгеру ерекшеліктері. Ізденіс. №3(2).- Б.105-108.
5. www.stat.gov.kz/.
6. Ауезова З.Т. Критерии и факторы расселения населения в переходной период.Материалы научно-практической конференции // Современные проблемы образования и науки в начале века, Караганда, 2001.- Б.242-245.
7. adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001434.

Научный руководитель:

кандидат географических наук, доцент Ауезова Зауре Танатаровна.

Наталья Кирнасовская
(Одесса, Украина)

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ АГРОКЛИМАТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА МАСЛИЧНОСТЬ СЕМЯН ПОДСОЛНЕЧНИКА

Подсолнечник является основной масличной культурой на территории СНГ, в том числе в Украине. Среди этой группы культур подсолнечник занимает более 70 % посевных площадей, обеспечивает 85 % валового сбора и 90 % государственных закупок семян. Поэтому помимо количественной оценки урожая разного вида и уровня важное значение имеет определение содержания масла в семенах (%) и сбора масла (кг/га). За последние 50 лет содержание масла в семенах существенно увеличилось. Например, в 1956-1960 г.г. оно в среднем не превышало 37 %, в 1971-1975 г.г. содержание масла в семенах увеличилось до 45 %, а в 1986-1999 оно составило 45-50 %. Этому способствовало создание академиком В.С. Пустовойтом высокомасличных иммунных сортов, широкое внедрение которых позволило значительно повысить масличность товарных семян и заводской выход подсолнечного масла [1].

Согласно многочисленным исследованиям между климатическими факторами и химической деятельностью растений существует прямая причинная связь. Химический состав культурных растений существенно изменяется под влиянием агроклиматических условий, из которых определяющими являются свет, тепло и влага. В настоящее время хорошо известна общая закономерность изменения химического состава многих культурных растений, а следовательно и качества урожая при переходе от более влажных климатов к сухим и континентальным климатам. Как правило, в более континентальном климате при достаточном количестве тепла улучшается качество культурных растений (увеличивается процентное содержание белка в зернах яровой и озимой пшеницы; повышается сахаристость фруктов и корнеплодов).

Подсолнечник на протяжении всего вегетационного периода нуждается в достаточном количестве тепла и влаги. Поэтому высокая масличность семян в равной степени определяется оптимальным сочетанием этих агрометеорологических факторов.

Наиболее значительные исследования по оценке влияния факторов климата на масличность семян подсолнечника применительно к территории ЕЧ России были выполнены Ю.С. Мельником [2]. Сведения о масличности семян получены по данным наблюдений на 88-ми сортоучастках за период 1958-1968 г.г. Он установил зависимость между масличностью семян подсолнечника (M_n) и показателем увлажнения K_y . Уравнение имеет вид

$$M_n = 45,838 - 0,039K_y, \quad (1)$$

$$K_y = \frac{0,6 \cdot \Sigma r_1 + \Sigma r_2}{\Sigma T_c \div 10}, \quad (2)$$

где Σr_1 – сумма осадков за вневегетационный период (от даты перехода осенью средней суточной температуры воздуха через 5 °С до даты перехода ее через 10 °С весной следующего года с коэффициентом 0,6); Σr_2 – тоже за вегетационный период; ΣT_c – сумма активных температур воздуха за период вегетации (от даты перехода T_c весной через 10 °С до даты созревания подсолнечника).

Но эта связь надежно выполняется только для областей, расположенных в степной зоне с засушливым климатом. Корреляционный анализ не выявил существенной зависимости содержания масла в семенах подсолнечника от трех факторов – показателя увлажнения, суммы осадков и суммы температур воздуха в целом за вегетационный период. Только разбивка вегетационного периода на ряд подпериодов

с характеристикой их по условиям тепло и влагообеспеченности позволила получить уравнение множественной регрессии вида

$$M_n = 7,2044 - 0,0008\Sigma T_1 + 0,0151\Sigma T_2 + 0,0396\Sigma T_3, \quad (3)$$

где ΣT_1 - сумма температур воздуха за период от 1-ой декады мая до всходов; ΣT_2 – от всходов до образования соцветий; ΣT_3 – от образования соцветий до цветения.

Для агроклиматического районирования территории Ю.С. Мельник [2] для оценки выхода подсолнечного масла (кг/га) использовал показатель увлажнения и ΣT_c выше 10°C . Например, на северной границе лесостепной зоны ЕЧ России при ΣT_c равных $2000-2200^\circ\text{C}$ и K_y порядка 1,8-2,1 выход подсолнечного масла не превышает 600 кг/га. На юге и юго-востоке степной зоны при возрастании ΣT_c выше 10°C до 3000°C при том же значении K_y равном 1,8 – 2,1, что типично для предгорий Краснодарского края или в условиях орошаемого земледелия, выход подсолнечного масла увеличивается до 1300 кг/га.

Нами поставлена задача количественно оценить зональную изменчивость масличности семян подсолнечника и выхода масла на единицу площади в зависимости от агроклиматических показателей на территории Украины. Для этой цели использованы ежегодные данные соответствующих наблюдений на сортоучастках за период 1968-1970 г.г. и 1980-1982 г.г. на территории СНГ, включая Украину [3, 4]. В стране наблюдения проводились на 50-ти сортоучастках, расположенных на территории 12-ти административных областей (Винницкая, Полтавская, Харьковская, Днепропетровская, Донецкая, Луганская, Запорожская, Кировоградская, Николаевская, Херсонская, Одесская и Крыму). Неполные данные по урожайности подсолнечника, содержанию масла в семенах, выходу масла и продолжительности вегетационного периода среднеспелых и среднепоздних сортов представлены в табл. 1.

Характерной чертой является то, что все биоэкологические показатели подсолнечника, возделываемого на госсортоучастках, оказались значительно выше тех же показателей этой культуры, выращиваемой в производстве. Это обусловлено тем, что на сортоучастках соблюдается технология возделывания, включая внесение удобрений.

Таблица 1. Количественная характеристика урожаев подсолнечника (Y_n , ц/га), содержания масла в семенах (M_n , %) и выхода масла (кг/га) в различных регионах Украины

Зона, административная область, сорт	Годы (1968, 1969, 1970)	Y_n , ц/га	M_n , %	Выход Масла (кг/га)	$N_{вп}$, дни
Лесостепь, Винницкая обл. (среднеспелый)	Ильинецкий сортоучасток				
	среднее	25,9	49,0	1168	141
Харьковская обл. (среднеспелый)	Барвенковский сортоучасток				
	среднее	29,7	51,8	1356	153
Северная степь Днепропетровская об. (среднеспелый)	Синельниковский сортоучасток				
	среднее	26,0	53,4	1222	138
Кировоградская обл. Среднеспелый)	Кировоградский сортоучасток				
	среднее	25,7	51,3	1161	125
Южная степь Одесская обл. (среднеспелый)	Любашевский сортоучасток				
	среднее	25,0	53,3	1223	139
Николаевская обл. (среднеспелый)	Первомайский сортоучасток				
	среднее	24,3	51,6	1101	150
Крым (среднепоздний)	Евпаторский сортоучасток				
	среднее	19,3	49,9	835	129

Из табл. 1 видно, что масличность семян подсолнечника (M_n) на территории Украины варьирует в среднем в пределах 49 – 54 %. Выход масла с единицы площади также существенно изменяется по годам под влиянием агрометеорологических факторов и почвенно-климатических условий различных регионов. В пределах каждой административной области на сортоучастках масличность семян и выход подсолнечного масла (кг/га) заметно различается под влиянием местного климата и микроклимата.

Далее был проведен сравнительный анализ полученных материалов по масличности семян подсолнечника и выходу масла с единицы площади с географической изменчивостью показателей агроклиматических ресурсов на территории Украины. Было установлено, что выход подсолнечного масла находится в тесной зависимости не только от суммы активных температур воздуха выше 10°C (ΣT_c) и показателя увлажнения (K_n), но и от сумм суммарной солнечной радиации и ФАР. Как видно из рис.1, выход подсолнечного масла возрастает с увеличением до оптимальных пределов ΣQ , ΣT_c и K_n .

Например, при ΣQ , ΣT_c равных 2625 МДж/м² и 2500 °С выход подсолнечного масла увеличивается с улучшением условий увлажнения и составляет при K_n равных: 0,6; 1,0; 1,4; 1,8 соответственно 300 кг/га, 700, 1150, 1300 кг/га (табл. 4.3). При ΣQ и ΣT_c равных 3120 МДж/м² и 3000 °С выход подсолнечного масла возрастает также с улучшением условий увлажнения и составляет при K_n равных: 0,6; 1,0; 1,4; 1,8 соответственно 250 кг/га, 650, 1150, 1500 кг/га.

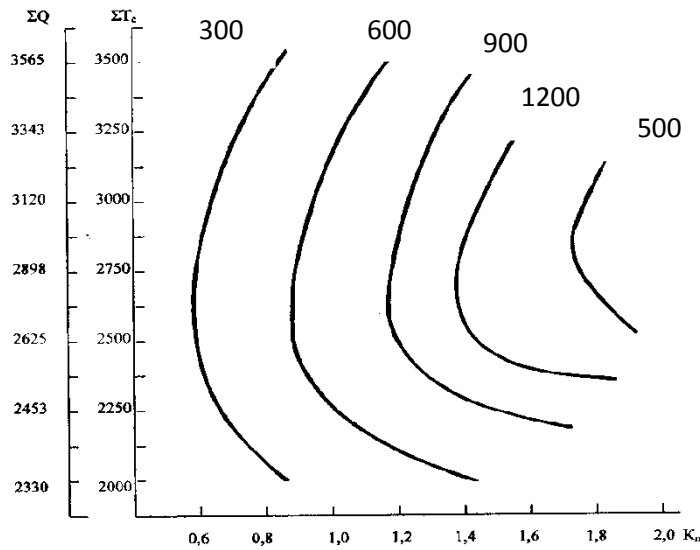

Рис. 1. Зависимость выхода подсолнечного масла (кг/га) от сумм суммарной радиации (ΣQ , МДж/м²), сумм активных температур воздуха выше 10 °С (ΣT_c) и коэффициента увлажнения (K_n) на территории Украины.

Таблица 2. Количественная оценка выхода подсолнечного масла (кг/га) в зависимости от ΣQ , ΣT_c выше 10 °С и K_n

ΣQ , МДж/м ²	ΣT_c , °С	Показатель увлажнения K_n				
		0,6	1,0	1,4	1,8	2,2
2453	2250	250	600	800	1050	900
2675	2500	300	700	1150	1300	1100
2898	2750	280	7000	1200	1350	1200
3120	3000	250	650	1150	1500	1300
3343	3250	200	550	1000	1400	1200
3565	3505	100	450	800	1250	1000

Прослеживается также четкая тенденция к снижению выхода подсолнечного масла на богарных землях в условиях очень теплого и сухого климата южных степей. Здесь при суммах температур воздуха выше 3200 °С выход подсолнечного масла уменьшается и при K_n равных: 0,6; 1,0; 1,4 составляет соответственно 100 кг/га, 450 кг/га и 800 кг/га.

Однако на орошаемых землях при создании условий достаточного или оптимального увлажнения (K_n в пределах 2,1 – 2,2) выход масла из семян подсолнечника на единицу площади понижается на 150 – 250 кг/га и более.

Литература:

1. Кирнасівська Н.В. Землеробство та рослинництво // Конспект лекцій. / Н.В. Кирнасівська – Одеса: „Екологія”. – 2008. – 283 с.
2. Мельник Ю.С. Климат и произрастание подсолнечника. / Ю.С. Мельник – Л.: Гидрометеоиздат, 1972. – 143 с.
3. Результаты государственного сортоиспытания подсолнечника. – М.: Колос, 1972. – 135 с.
4. Результаты государственного сортоиспытания сортов и гибридов подсолнечника за 1980 – 1982 годы / Гос. комиссия по сортоиспытаниям сельскохозяйственных культур при МСХ СССР. – М., 1983 (1984). – 82 с.

**Зауре Ауезова, Рысбекова А.К., Алишева М., Иманусенов Н., Еркін А.
(Астана, Казахстан)**

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нарық жағдайындағы халық қоныстану үрдісі мен оның нәтижесін зерттеу экономикалық, әлеуметтік және саяси географияның, сонымен қатар халықтар географиясының басты мәселелерінің бірі.

Қоныстану - қос мағыналы күрделі термин. Бірінші мағынасы - халықтың аймаққа орналасуы мен таралу процесін, ал екінші мағынасы - олардың аймақтық түрде ұйымдасқан елді мекендер тобын білдіреді.

Қоныстанудың жүйелік әдіс-тәсілдерін алғаш рет Н.Н. Баранский қалаларды экономикалық географиялық тұрғыдан тану жайындағы еңбектерінде қарастырды. Н.Н. Баранский өз еңбегінде қоныстану жүйесі мен өндіріс күштердің аумақтық бірлестігінде қалалардың жетекші рөлін атқаратындығын көрсетті.

Қоныстану жүйесі қазіргі кезде қалалық және ауылдық болып бөлінеді. Бұл жүйе тек Қазақстан Республикасында ғана емес, жақын шет елдерде және т.б. мемлекеттерде сақталған.

Қоныстану проблемалары халықтың тұрмыс жағдайы деңгейінің негізгі өлшемдері, нақты табысының деңгейі мен тамақтанудың мөлшері мен сапасы, денсаулығы, тұрғын үй жағдайы, маңызды экономикалық қызмет көрсетудің қолайлы дәрежесі, қоршаған ортаның жағдайы және оның ластану дәрежесінің күшті әсерлерінде болады.

Қазақстан үшін қоныстану- халықтың табиғи қозғалысы мен көші-қон үрдісіндегі аумақтық айырмашылықтар нәтижесі. Аумақтық айырмашылықтар көп жағдайда әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен анықталады. Халықтың ұдайы өсуі әлеуметтік-экономикалық дамуға әсер етеді.

Халықтың қоныстануын кең көлемде түсіну қоғамды ұйымдастырудың кеңістіктік формасы. Ал, экономикалық тұрғыда халықтың қоныстануы өндіріс күштерді аумақтық ұйымдастыру формасы ретінде көрінеді. Географиялық-демографиялық тұрғыда ол халықты тіршілік ету аумағы бойынша бөлу және қайта бөлуді білдіреді.

Аймақтық қоныстануға келсек, онда қоныстану елді мекендер және олардың жүйелерінің қалыптасуы, сонымен бірге аймақтық өзгешелікті ескеріп, әртүрлі мекендер бойынша халықтың орналасуы ретінде қаралады. Қоныстануды ұзақ мерзімдік тарихи дамудың және экономикалық, әлеуметтік, саяси, демографиялық және табиғи факторлардың өзара әрекет етуінің нәтижесі ретінде қарау қажет. Ең алдымен өндірістің мамандануы және қоғамдық өндірістің аумақтық ұйымдастырылуы бойынша үлкен аймақтық айырмашылықтармен байланысты халықтың қоныстануындағы бұл факторлардың рөлі арта түседі. Соңғы ондаған жыл ішінде Қазақстандағы халық қоныстануы қозғалысының күтпеген формалар мен бағыттарға ие бола алатындығын байқауға болады. Халықтың қоныстануы экономикадағы терең үрдістерді ғана емес, сонымен қатар экономикалық қайта құрудағы қателіктерге сезімтал келеді.

Әрине, мұның барлығы мәнін түсініп, ғылыми тұрғыдан қорытындылануды талап етеді. Сонымен бірге кеңестік география ғылымында халық қоныстануының үрдістерін зерттеу бойынша дүние жүзілік ғылыми практиканың елеулі бөлігін құрайтын өзінің теориялық базасы мен әдістемелік тәсілдері қалыптасқан. Осы кезеңде урбандалуды ғылыми негіздеу жарық көрді. Индустриаландырудың әсерінен урбандалу үрдісі дамуының сапалық аспектілері В.Г. Давидович, О.А. Константинов, В.В. Покшишевский және т.б. ғалымдардың еңбектерінде келтірілген.

Қоныстану және урбандалу үрдістерін сипаттайтын негізгі көрсеткіштер мыналар:

- жалпы халық санындағы қала халқының үлесі;
- 100 мыңнан астам тұрғындары бар қалаларда тұратын халықтың үлесі;
- бір елді мекенге есептегендегі қала халқының орташа саны;
- қалалық елді мекендерде тұратын халықтың үлесі;
- қала желісінің жиілігі; халықтың тығыздығы;
- көлік желісінің тығыздығы және ауыл аралық байланыстардың үдемелілігі.

Қоныстану үрдісі урбандалу үрдісімен тығыз байланысты. “Қоныстану” және “урбандалу” ұғымдарының өзара байланысы өте күрделі және бірін екіншісіне механикалық көшіре салу дәлелді болмауы мүмкін.

Халық қоныстануындағы өзгерістер, ең алдымен өндірістің дамуы мен орналасуының объективті заңдарының әсерінен жүзеге асады. Дегенмен, белгілі бір мөлшерде демографиялық жағдайлардың қалыптасуына әсер ететін, жеке адамдардың жиынтығы ретінде халықтың өзгешелік ерекшеліктері мен қажеттілігін ескеру қажет. Қоныстанудың дамуы экономикалық заңдар және қоғамдық өндірістің орналасуымен, сонымен бірге тұрғын халықтың өзіндік экономикалық заңдарымен анықталады. Экономикалық реформалау үрдісі барысында Қазақстандағы қоныстану формасы біраз өзгерді. Әрине, бұл заңды, өйткені экономикалық мақсат пен басымдылық өзгертін болады. Мысалы, социализмге тән урбандалудың мөлшерлестік үдемелі қозғалысы, туып отырған урбандалудың бұзылуы үрдісімен (дезурбандалу) ауысып, оған қазіргі жағдайдағы өнеркәсіп өндірісіндегі өзгерістер мүмкіндік беруде. Урбандалудың бұзылу үрдісі (дезурбандалу) Атырау, Маңғыстау және Солтүстік Қазақстан облыстары сияқты индустриалды дамыған аймақтарда ерекше байқалды.

Кесте 1-де көрсетілгендей, Қазақстан аймақтарының жалпы халық санындағы қала халқының үлесі әр аймақта әртүрлі дәрежеде болып отыр. 2009-2015 жылдар аралығындағы статистикалық деректерге жүгінсек, жалпы Қазақстан Республикасы бойынша қала халқының үлесі 2009 жылы 54 %-ға тең болса, 2013 жылы 55 %-ға тең болып, 2015 жылы бұл көрсеткіш 56,6 %-ды көрсетіп отыр. Яғни, мұндай көрсеткіштер ауылдан қалаға көшудің жоғары дәрежеде екеніне үлкен дәлел. 2009 жылмен салыстырғанда қала халқының өсу дәрежесі 2015 жылы жоғарылауымен көзге түскен аймақтарды айта кетсек: Ақтөбе (62%), Шығыс Қазақстан (59%), Қостанай (52%), Қарағанды (79%), Павлодар (70%), Батыс Қазақстан облысы (49,5%).

Кесте 1

2009-2015 жылдардың 1 қаңтарындағы Қазақстан аймақтарының жалпы халық санындағы қала халқының үлесі (%).

Облыс атаулары	Қала халқының үлесі, (%)		
	2009 жыл	2013 жыл	2015 жыл
Қазақстан Республикасы	54	55	56,6
Ақмола	46	46,7	47
Ақтөбе	60,8	61,6	62
Алматы	23,5	23,2	24
Атырау	46,9	48	47
Батыс Қазақстан	46	49	49,5
Жамбыл	40,6	39,9	40,2
Қарағанды	77,4	78,3	79
Қостанай	49,5	51	52
Қызылорда	42	42,6	43
Маңғыстау	54,3	51	49
Оңтүстік Қазақстан	39	39	44
Павлодар	67,8	69	70
Солтүстік Қазақстан	39,7	41	42,5
Шығыс Қазақстан	57	58,5	59

ҚР сатистикалық агенттігі-2015 ж

Тек, Маңғыстау облысында қала халқының үлесі 2009 ж. 54,3%-дан, яғни 2015 ж. 49%-ға төмендеді. Ол тек белгілі бір кезеңге, яғни нарықтық экономикаға өту кезеңіне ғана тән. Бірақ ондай өзгерістердің қандай бағытта және қандай жылдамдықпен өтетінін, әзірше айту күрделі мәселе. Жалпы алғанда, халықтың мекендер желісінде шоғырлану үрдісі өнеркәсіп өндірісінің шоғырлануымен қатар жүреді.

Нарықтық қатынасқа өту кезеңінде халық қоныстануын зерттеудің көптеген теориялық негіздері өзгерді. Соның ішінде:

- халықтың шоғырлануынан ірі қалалар онан әрі көбейіп, халықтың орналасуына сай олардың аумағында едәуір біркелкі таралады делінетін ірі қалалардың өсуінің өзгешелік ерекшеліктері талас тудырмайды деп есептелінетін. Қазір Қазақстанда жағдай күрт өзгерді. Ірі қалалардың өсуі түпкілікті өзгерді. Ол тек республиканың екі астанасында және Оңтүстік Қазақстанның ірі қалаларында сақталынды;

- қоныстануды қалыптастырудағы мекендер арасындағы байланыстың рөлі өзгерді. Мекендер арасындағы байланыс, ең алдымен халықтың тербелмелі көші-қоны. Ұзақ мерзім бойы тербелмелі көші-қон практикалық тұрғыда өзінің маңыздылығын жойып келген, оған өнеркәсіп өндірісі дәрежесінің өзгеруі және көлік мүмкіндігінің әсері болды;

- урбандалудың кеңістіктік қозғалысында халық көшіп қонуының рөлі өзгерді. Соңғы ондаған жыл Қазақстан үшін қоғам өміріндегі көптеген негіз болатын бағытты бетбұрыстарға алып келді. Осыған орай көші-қон бір мезгілде олардың жағдайы және салдары ретінде болып жатқан бетбұрыстардың барлық қиын-қыстау кезеңдерін айқын бейнеледі.

Республикадағы көші-қон үрдісіне, атап айтқанда қоныстану өзгерісіне Кеңес Одағының ыдырауы салдарынан болған дағдарыс та едәуір әсер етті.

Бұл ең алдымен мыналар арқылы көрінеді:

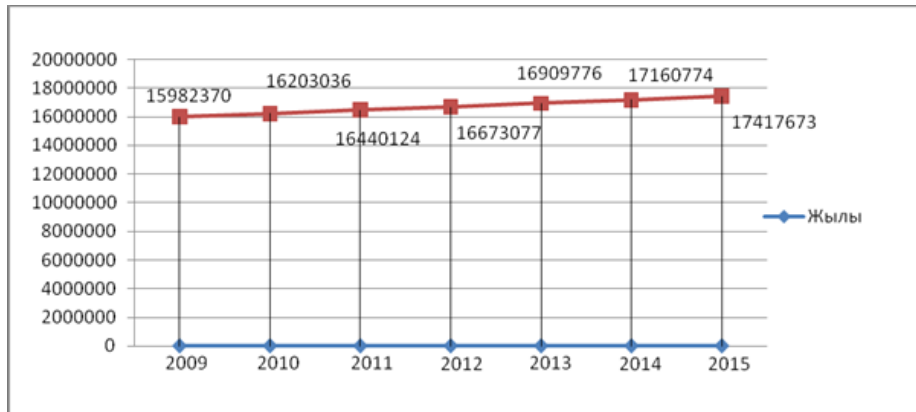
- тарихи отанына орыстар, немістер, еврейлер, белорустардың оралуымен байланысты қуатты тасқындар пайда болды.

Республика халқының саны 2015 жылдың 1 қаңтарында 17417673 мың адам, қазақтар үлесі 66,01%, орыстар – 21,05%, өзбектер – 3,07%, украиндер – 1,70%, ұйғырлар – 1,44%, татарлар – 1,17%, немістер – 1,04%, басқа ұлт өкілдері – 4,52% құрап отыр.

- амалсыз көші-қоны нәтижесінде Қазақстанда кейінгі кеңестік республикалардан келген босқындар және соған ұқсас жағдайдағы адамдар тіркелген. Қазақстандағы қоныстануымен байланысты болып жатқан демографиялық үрдістер мен жағдайлар басқа елдерде де олардың дамуының түрлі кезеңдерінде болғандығын атауға болады.

Аумақтың сыйымдылығы ұғымы үнемі бір-бірімен сай келе бермейтін нақтылы және мүмкін сыйымдылық арасындағы айырмашылықты қамтиды. Нақтылы сыйымдылықты сырттай қарағанда аумақтың қоныстанғандығын жеңіл сипаттайтын - халықтың тығыздығы көрсеткіші көмегімен зерттеу мүмкін болады.

2009-2015 жылдардағы еліміз халқының саны 6,8%-ға, яғни 2009 жылғы 15982370 адамнан, 2010 жылы 16203036, 2011 жылы 16440124, 2012 жылы -16673077, 2013 жылы 16909776, 2014 жылы 17160774 адамға өскені сурет 1-де анық көрсетілген.

Сурет 1. Қазақстан Республикасы халқы санының динамикасы

Сөйтіп, 2015 жылдың басында Қазақстан халқының саны 17417673 адамды құрды. Шындығында жеке облыстар, қалалар және ауылдар арасында халықтың аумақтық қайта бөлінуімен қатар жүретін халық санының өзгеруі елді мекендер желісі мен жүйесінің қалыптасуына елеулі өзгерістер туғызады. Бұл аумақ халқының қоныстанғандығы мен аумақ сыйымдылығын бағалауда, тек әлеуметтік-экономикалық қана емес, сонымен бірге табиғи шаруашылық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде экологиялық-демографиялық факторларды да ескеруге негіз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ауезова.З.Т. //Қазақстан халқының қоныстану жүйесі. оқу құралы- Жезқазған, 2007.
2. Сергеева. А. //Тұрғындар географиясы. оқу құралы. Астана: Фолиант, 2014.
3. Петров Н.Д. Экономика и жизнь //Азия. 1997, №48
4. Қазақстан Республикасының статистика агенттігі, 2015.
5. Ауезова З.Т. Критерии и факторы расселения населения в переходной период.Материалы научно-практической конференции //Современные проблемы образования и науки в начале века, Караганда. 2011г.

Научный руководитель:

кандидат географических наук, доцент Ауезова Зауре Танатаровна.

Пендерецький О.В.

(Ивано-Франківськ, Україна)

БРЕНД ПРОМИСЛОВОГО ТУРИЗМУ

Сьогодні Карпатський туристичний регіон України, з огляду на своє унікальне рекреаційно-географічне положення на східному прикордонні Європейського Союзу, розробляє масштабні маркетингово-інформаційну та інфраструктурно-інвестиційну стратегії, спрямовані на перетворення краю в один із основних осередків збалансованого туризму та збереження природної й етнокультурної спадщини на Європейському континенті.

Розвиток промислового туризму [1] в регіоні, як різновид культурно-пізнавального туризму, спрямований на пізнання особливостей технологічних процесів діючих (або тих, що колись діяли) промислових підприємств та народних промислів. Використання бренду промислового туризму, для ідентифікації товарів чи послуг постачальника, послужить однією з конкурентних переваг організації на ринку. Так як бренд формується на основі яскраво вираженого позитивного іміджу території, в основі якого - унікальні можливості задоволення тих чи інших запитів її споживачів, що є вищим проявом емоційних споживчих переваг. Одночасно він виступає як найважливіший фактор конкурентних переваг і доходів території, цінний актив економіки [2, с. 18]. Стосовно туристичної території бренд являє собою образ дестинації, існуючий у свідомості і сприйнятті споживача. Брендингова концепція туристичної території являє собою творчу ідею, побудовану на символізації основних цінностей і ресурсів території, втіленої в смислового, графічному, звуковому, анімаційному виразах. Побудова бренду туристичної дестинації

представляє собою складний і багаторівневий творчий процес, який повинен базуватися на маркетинговому підході: розуміння місця туристичної дестинації на світовому туристичному ринку та виявлення основних мотивацій і переваг потенційних споживачів. Положення на світовому туристичному ринку визначається репутацією території, що пов'язано з її географічними особливостями, а також зовнішнім впливом: стихійні лиха, тероризм, соціально-економічні потрясіння і т. п. Природно, що переваги туристів будуть значною мірою залежати не тільки від привабливості дестинації, але і ступенем забезпечення безпеки подорожі, тому крім туристичних ресурсів, важливо мати стабільну і надійну в усіх планах державну підтримку.

Якщо характеризувати промисловий туризм з позиції туристичного ринку, то він інтегрує в собі відповідні аспекти соціальних, економічних та екологічних продуктів, товарів і послуг переважно інтелектуально-пізнавального та атрактивного характеру, що мають просторову, кількісну та якісну визначеність і підготовлені для реалізації туристам.

Наявність значної кількості ресурсів промислового туризму потребує більшої їх популяризації, реклами і висвітлення в засобах масової інформації, з метою представлення їх на ринку готової продукції. Адже багато мандрівників, які приїжджають в регіон, – це бізнес-андрівники. Багатьом з них було б цікаво зазирнути у виробничий процес значно глибше. У зв'язку із цим постає питання про розвиток промислового туризму на теренах краю, оцінки його перспективності, ресурсної бази й напрямків. Дана пропозиція здатна закласти основи розвитку даного туризму в регіоні, при чому, як внутрішнього, так і зовнішнього. Слід зазначити, що останнім часом мешканці інших регіонів України й іноземці все більше цікавляться екскурсіями нашими підприємствами, тож цей напрям відкриває нові можливості для туристичних фірм. Крім того, є ціла категорія студентів технічних, економічних, природничих спеціальностей, котрим екскурс на виробництво не просто цікавий, але й корисний для майбутньої роботи. Особливо корисними будуть такі екскурсії для студентів геолого-географічних спеціальностей з метою ознайомлення зі структурою, особливостями діяльності підприємств, виявлення виробничих зв'язків підприємств із постачання сировини та збуту продукції, встановлення основних напрямів діяльності підприємств в галузі охорони навколишнього середовища, комплексного вивчення територіальних природо-антропогенно-географічних комплексів тощо. Специфіка промислового туру полягає в дотриманні туристами правил охорони праці, безпеки життєдіяльності, техногенної та екологічної безпеки.

Організація турів на об'єкти промислового туризму може зацікавити бізнесменів, промисловців, громадських та державних діячів (VIP туристів). При цьому основна задача туроператорів – надати повну інформацію про вказані об'єкти, їх технічний, екологічний та економічний потенціал. Згідно А. Тофлера, поруч з основними факторами виробництва, його важливим ресурсом стають інформація та знання, які дозволяють знизити всі інші вкладення, необхідні для зростання національного багатства.

Ф. Котлер виділяє шість особливостей поняття «бренд» [3].

1. Атрибути. Бренд викликає у покупця асоціації відносно відмінних властивостей туристичної послуги.

2. Переваги та вигоди. Атрибути повинні бути представлені у вигляді функціональних та емоційних переваг та вигід.

3. Цінності. Бренди відображають систему цінностей виробника.

4. Культура. Бренд може символізувати певну корпоративну культуру.

5. Індивідуальність. Бренд може викликати певні індивідуальні образи: готелі, представлені під брендом «Marriott: Marquis», асоціюються у споживача з респектабельними діловими людьми, великими політиками й промисловцями.

6. Споживач. Бренд передбачає позиціонування туристичних послуг на певний тип клієнта.

Використання відомого бренду забезпечує організації індустрії туризму ряд конкурентних переваг:

- 1) зменшення витрат на маркетинг завдяки популярності бренду й лояльності покупців;
- 2) придбання організацією певної міри впливу на організації-продавці, так як покупці чекають від них туристичні послуги під конкретними брендами;
- 3) встановлення більш високих цін у порівнянні з конкурентами, що можливо, тому що бренд сприймається як показник високої якості;
- 4) спрощення здійснення стратегії розширення бренду через високу довіру споживачів;
- 5) певний захист в умовах жорсткої цінової конкуренції;
- 6) зміцнення корпоративного іміджу, спрощення просування на ринок нових туристичних продуктів та послуг й забезпечення лояльності до них споживачів та посередників.

Для формування бренду території використовуються всі наявні ресурси регіону, при цьому великого значення набувають туристичні ресурси, на основі яких розробляється туристичний брендинг території. Туристичний брендинг території - це широкий спектр напрямів діяльності, що дозволяє створити імідж туристичного бренду території, який передає весь комплекс атрибутів споживачеві щодо якості, ціни та його туристичного статусу. Формування туристичних брендів може розглядатися як комплексне інвестування в рекреаційний потенціал території. Передбачає воно як забезпечення інформаційного поля, так і створення інфраструктури, введення нових стандартів якості обслуговування, навчання і підвищення кваліфікації персоналу.

Бренди можуть використовуватися будь-які символи, імена, пам'ятки, пов'язані з цим регіоном, і позитивні емоції. Основне завдання будь-якого бренду - викликати довіру та побудувати відносини, засновані на довірі. Якщо територія володіє власним брендом, ім'ям, яке привертає увагу та якому

довіряють, то це означає, що така територія залучатиме до себе інвестиції в широкому сенсі слова. Якщо вона не володіє брендом, то вона використовуватиметься як сировинна база.

Головна мета туристичного бренду індустріальної території - це створення сильного та конкурентоспроможного регіону. Промисловий туристичний бренд індустріальної території розробляється з метою підтримки просування товарів та послуг, вироблених у регіоні, він дозволяє підвищити інформованість про унікальні властивості території, створити привабливість зосереджених на території ресурсів, умов життєдіяльності та ділової активності. Крім того, розробка туристичного бренду території дозволяє підтримувати розвиток різних видів туризму, в тому числі промислового, перетворення регіону на привабливу для відвідування територію. Бренд індустріального регіону дозволяє адміністрації та діловим колам найбільш ефективно взаємодіяти з різними цільовими групами: інвесторами, міжрегіональними й експортними ринками, населенням, туристами. Він перекладає стратегічні територіальні переваги мовою, зрозумілою цим групам, що посилює їх значущість [4].

Основними цілями розвитку промислового туризму є: підвищення туристичного іміджу регіону, країни на міжнародному рівні, стимулювання продажу продукції, залучення молодих кваліфікованих кадрів, можливість інвестування, отримання додаткового прибутку. Промисловий туризм стимулює розвиток промислових регіонів. Він дозволяє використовувати існуючі промислові об'єкти в повному обсязі та не потребує створення додаткової інфраструктури в промисловому регіоні. Завдяки використанню вже наявних промислових об'єктів промисловий туризм потребує менше часу для розвитку, ніж інші види туризму й, відповідно, менших інвестицій. Таким чином, цей вид туризму підходить для формування туристичного бренду промислової території, тому що він окупається набагато швидше інших туристичних проектів, що позитивно позначається на показниках розвитку регіональної економіки [5, с. 19].

Не так багато регіонів мають велику кількість промислових об'єктів, цікавих для відвідування туристами та відкритих для публіки. Карпатський регіон має значний промисловий, інвестиційний, кадровий, науковий та інноваційний потенціал, а також розвинуту інфраструктуру ведення сучасного бізнесу. Найбільша кількість об'єктів промислового туризму зосереджена саме в Карпатському регіоні. Таким явищем для цього регіону є всі перспективи формування та впровадження туристичного бренду промислової території.

Практичному застосуванню інструментів брендингу регіону має, перш за все, передувати їх теоретичне осмислення. Таким чином, основними цілями розвитку промислового туризму є: підвищення туристичного іміджу регіону, країни на міжнародному рівні, стимулювання продажу продукції, залучення молодих кваліфікованих кадрів, можливість інвестування, отримання додаткового прибутку.

Грамотне проведення маркетингової діяльності на рівні держави не тільки сприяє залученню туристів, але і допомагає місцевим підприємствам, що обслуговують туристів. Зокрема, підприємствам готельного і ресторанного бізнесу набагато легше формувати власну маркетингову політику, спираючись на добре налагоджену брендингову концепцію дестинації. Підприємства сфери гостинності в такому разі стають частиною вже сформованого бренду і спрямовують зусилля на те, щоб підкреслити свою індивідуальність, не виходячи за рамки концепції, продуманої і сформованої на вищому рівні.

Таким чином, брендинг туристичних дестинацій спрямований на залучення туристів шляхом відображення винятковості туристичної території з допомогою різних комунікаційних технологій. Перспективи подальших досліджень у даному напрямі полягають у тому, що необхідно активно розробляти та застосовувати в Україні брендинг індустріальних регіонів у практичній діяльності шляхом розвитку промислового туризму.

Література:

1. Пендерецький О.В. Територіальна організація промислового туризму Карпатського суспільно-географічного району та основні напрямки її вдосконалення: Монографія/ О.В. Пендерецький. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2011. – 225 с.
2. Анхольт С. Брендинг: дорога к мировому рынку / С. Анхольт. - М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2004.
3. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм.-М.: ЮНИТИ, 2003. – 1063 с.
4. Кулеш В.Г. Вісник ДІТБ. - 2012. - №16. - с.109-114.
5. Боголюбов В.С. Экономика туризма / В.С. Боголюбов, В.П. Орловская – М.: Академия, 2005. – 192 с.

Талгат Салихов, Темирбай Окасулы Дарибай
(Астана, Казахстан)

ГЕОГРАФИЧЕСКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОСТОЯНИЙ ТЕРРИТОРИИ ИРГИЗ-ТУРГАЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА

Значительное сокращение биологического разнообразия степных ландшафтов и экосистем Евразии, обеднение видового состава и сокращение численности популяций степных видов млекопитающих и птиц требуют принятия срочных и действенных мер по их сохранению и восстановлению. В мировой практике сохранения экосистем и отдельных видов наиболее действенными,

ефективними мерами является создание экологически обоснованной сети охраняемых природных территорий.

Иргиз-Тургайский государственный природный резерват в административном отношении расположен в Иргизском районе Актюбинской области, на территории Нуринского и Таупского сельских округов [2]. Актюбинская область расположена на северо-западе республики, образована в составе Казахстана в 1932 году. Территория области на 01 января 2010 года составляла 300,6 тыс. кв. км. Население области на 1 января 2010 года составляло 719,5 тысяч человек, что на 1% выше аналогичного показателя на 1 января 2009 года. Центром области является г. Актобе, расположенный на берегу реки Илек и основанный в 1869 году. В области 12 сельских районов, 410 населенных пункта, из которых 1 город областного значения и 7 городов районного значения. Иргизский район расположен на востоке области и граничит на севере и востоке с Айтекебийским и Шалкарским районами Актюбинской области, на юге – с Кызылординской и Карагандинской, на востоке – с Костанайской областями. Районным центром является с.Иргиз, расположенное на расстоянии 454 км от областного центра и в 157 км от ближайшей железнодорожной станции Шалкар. Численность населения района на 01 января 2010 г составляет 15 827 человек. Общая площадь земель района составляет 41,5 кв.км. В настоящее время Иргизский район состоит из 7 сельских администраций, в которые входят 20 сельских населенных пункта. На территории района в 2007 году организован Иргиз-Тургайский государственный природный резерват, который занимает площадь 763 549,0 га, и в нем работает более 100 человек.

Характеристика экономической деятельности района

За 2009 год в Иргизском промышленными предприятиями Иргизского района было произведено промышленной продукции (товаров, услуг) на сумму 205,1 млн. тенге, что на 45% (59,9 млн.тенге) больше, чем за 2008 год. В связи со сложившимися экономическими и климатическими условиями, основной деятельностью в Иргизском районе является сельское хозяйство, и основные мощности промышленных предприятий направлены на переработку сельскохозяйственных продуктов. Так за 2009 год промышленными предприятиями было выпущено 438 т готовых и консервированных продуктов из мяса, мясных субпродуктов и крови животных. По сравнению с показателем предыдущего года, увеличение объема производства составило 19% или 70 т. Выпуск молока обработанного жидкого и сливок в 2010 году составил 6 т, что на 64,7% (11 т) меньше показателя предыдущего года. Свежего хлеба в Иргизском районе за 2009 год было выпущено 62 т, что на 8,8% (5 тонн) больше соответствующего периода предыдущего года. На территории Иргизского района в 2009 году было зарегистрировано 206 сельхозформирований, из них: 47 сельскохозяйственных предприятий (товариществ – 21, производственных кооперативов – 20, прочих формирований - 6), Крестьянских (фермерских) хозяйств – 159 (табл. 1).

Таблица 1 - Основные показатели сельскохозяйственной деятельности района за 2009 год

Показатели	Все виды хозяйств	в том числе		
		сельхозпредприятия всех форм собственности	крестьянские (фермерские) хозяйства	хозяйства населения
Вся посевная площадь, га	303,0	25,0	60,3	217,7
Поголовье КРС, голов	29434,0	1759,0	4015,0	23660,0
Поголовье овец и коз, голов	105942,0	17950,0	20917	67075,0
Поголовье лошадей, голов	5373,0	1264,0	1094,0	3015,0
Поголовье птицы, голов	7250,0	-	-	7250,0
Поголовье верблюдов, голов	1010,0	16,0	156,0	811,0
Производство мяса всех видов скота и птицы (в живом весе), тонн	5778,1	670,8	282,4	4824,9
Производство молока, тонн	8873,8	8,0	-	8865,8
Производство яиц, тыс.штук	1000,0	-	-	1000,0
Производство шерсти, тонн	149,5	39,7	26,9	82,9

А количество личных подсобных хозяйств населения в 2009 году насчитывалось 2542. В связи с таким большим перевесом в численности домашних подсобных хозяйств над другими формированиями, главную роль в производстве сельскохозяйственной продукции района играют именно домашние хозяйства населения. На долю домашних хозяйств населения приходилось 71,8% всей посевной площади района, 80,4% поголовья крупного рогатого скота, 63,3% поголовья овец и коз, 56,1% поголовья лошадей, 100% всего поголовья птицы, 80,3% поголовья верблюдов. Во всем производстве мяса в районе 83,5% принадлежит домашним хозяйствам, в производстве молока доля домашних хозяйств составляет 99,9%, в производстве яиц – 100%, а в производстве шерсти домашним хозяйствам принадлежит выпуск 55,5% всего производства.

Состав населения, численность жителей района

На начало 2010 года в Иргизском районе проживало 15827 человек, что на 167 человек больше, чем на начало 2009 года. Большую часть жителей района 50,8% (8047 человек) составляют мужчины и 49,2% (7780 человек) - женщины. Среди всех жителей района 38,8% (6147 человек) составляют дети до 15 лет (5203 человека) и пенсионеры (944 человека). В этническом составе населения большую часть жителей составляют казахи 15810 человек, русских в районе проживает 13 человек, татар – 2 человека, а украинцев – 1.

За 2009 год, в Иргизском районе показатель естественного прироста населения уменьшился по сравнению с 2008 годом и составил 14,74 человека на 1000 населения, но все равно остался выше общеобластного показателя, который в 2009 году составил всего 11,31 человек на 1000 населения. Уменьшение естественного прироста населения Иргизского района в 2009 году связано с уменьшением рождаемости и увеличением смертности. Рождаемость в районе за 2009 год составила 21,61 человек на 1000 населения, уменьшившись с 22,58 человек на 1000 населения в 2008 году. Смертность населения в районе за 2009 год составила 6,86 человек на 100 населения, увеличившись с 6,67 человек на 100 населения в 2008 году. Коэффициент младенческой смертности в Иргизском районе за 2009 год также увеличился по сравнению с этим же показателем за 2008 год (22,42 в 2009 году, против 15,39 в 2008 году). Среди причин смерти населения Иргизского района большую часть 45,4% составляют болезни системы кровообращения, 14,8% смертей было от новообразований, 11,1% смертей от несчастных случаев, отравлений и травм. Кроме того, в 2009 году в Иргизском районе были зафиксированы такие причины смерти, как болезни органов пищеварения, болезни органов дыхания, и инфекционные паразитарные заболевания.

В миграционных процессах района за 2009 год наблюдается небольшое улучшение: миграционное сальдо увеличилось с -116 человек в 2008 году, до -78 человек в 2009 году. Это связано с тем, что в 2009 году по сравнению с 2008 годом число людей, прибывших в район, увеличилось на 24 человека, а число выбывших из района за тот же период уменьшилось на 14 человек.

Характеристика существующего производственного и жилого фонда, его состояние и использование

На 1 января 2010 года общая площадь жилого фонда Иргизского района составила 182,6 тыс. м², из которых 1,1 тыс. м² находится в государственной собственности, а 181,5 тыс. м² – в частной. Жилая площадь жилого фонда района составляет 122,6 тыс. м², из которых 0,8 тыс. м² находится в государственной собственности, а оставшиеся 121,8 тыс. м² – в частной собственности. Средняя обеспеченность населения Иргизского района жильем на 1 января 2010 года составляла 11,7 м² общей площади на человека. Весь жилой фонд Иргизского района представлен одно- и двухэтажными зданиями, построенными из самана (более 90%) или кирпича. Весь жилой фонд района находится в удовлетворительном состоянии. На данный момент, в Иргизском районе, жилой фонд полностью электрифицирован, централизованный водопровод имеется только в с.Иргиз, в остальных населенных пунктах питьевая вода добывается населением из собственных колодцев или скважин, пробуренных на территории населенного пункта. Газоснабжение населенных пунктов Иргизского района осуществляется путем привозного газа. Отопление помещений во всех населенных пунктах района осуществляется населением самостоятельно и в основном представлено печным отоплением на твердом топливе. Из производственных мощностей, в 2009 году в Иргизском районе было введено в эксплуатацию 13,9 км местного трубопровода для водоснабжения, 1 км линии Эл.передач, 12 км водопроводов большей протяженности, 93 погонных метра мостов и надземных автомагистралей, а также полигон по утилизации, обезвреживанию и захоронению токсичных промышленных, бытовых и других отходов объемом 0,02 тыс. тонн.

Описание системы и объектов культурно-бытового обслуживания населения

В районе функционирует 21 учреждение здравоохранения, в том числе 1 районная центральная больница, 5 стационарных больниц, 14 фельдшерских пункта, 1 туберкулезная поликлиника. Общеобразовательных учреждений в районе насчитывается 24, из них 2 начальные школы, 8 основных школ, 14 средних школ. В 2009-2010 учебном году в школах обучалось всего 3379 учащихся, из них в начальных школах – 18 человек, в основных – 430, а в средних – 2889. Во всех образовательных учреждениях района в 2009-2010 учебном году работало 610 учителей. Пятнадцать культурных учреждений включают в себя 5 сельских культурных центров, 6 сельских библиотек, 1 районную библиотеку, музей и 2 дворца культуры. Книжный фонд всех библиотек составляет 145382 книги. Пятьдесят девять спортивных сооружений представляют собой 1 стадион, 8 спортивных залов, 27 игровых площадок, 23 приспособленных площадки.

Потребность населения в природных ресурсах

Потребность местного населения в природных ресурсах складывается в основном из видов традиционной деятельности и образа жизни населения. Таким образом, т.к. основным видом деятельности населения является животноводство, то населению требуются пастбищные угодья для скота. В связи с тем, что в рассматриваемых населенных пунктах нет газопровода, то населению

необходимы другие способы обогрева жилья в зимнее время и приготовления пищи, что приводит к потребности населения в твердом топливе, в данном случае – дровах и угле.

Характеристика объектов природно-заповедного фонда и памятников истории и культуры

На предлагаемой территории расширения Иргиз-Тургайского государственного природного резервата объекты природно-заповедного фонда и памятники истории и культуры отсутствуют. За пределами природного резервата, в районе села Жайсанбай расположены мемориально-культурные памятники – мечети акына Дуйсенби и Исатая [1].

Иргизский район Актюбинской области не имеет никаких добывающих, промышленных или энергетических предприятий. Здесь традиционно занимаются сельским хозяйством, в основном животноводством, достигавшим наибольших масштабов в советский период. С конца 90-х годов прошлого столетия эти территории не используются местным населением для ведения какой-либо хозяйственной деятельности. Во время изучения территории были зафиксированы только развалины брошенных зимовок.

В результате отсутствия в районе расположения природного резервата и предлагаемой территории расширения каких-либо хозяйственных объектов нет источников загрязнения природной среды (воздушного бассейна, поверхностных вод, почв), что способствует благоприятному восстановлению и развитию экосистем. На рассматриваемой территории отмечено лишь беспорядочное развитие сети грунтовых дорог, которое способствует расширению площадей с нарушенным растительным покровом и активизации эрозии. Некоторые грунтовые дороги из-за образования на них глубокой колеи, оврагов, промоин становятся непригодными для проезда, рядом прокладываются другие, расширяя тем самым территорию с трансформированной или полностью уничтоженной растительностью.

Существующие грунтовые дороги используются инспекторами охраны резервата для патрулирования территории, а браконьерами для нелегальной охоты, так как в пределах рассматриваемой территории проходят пути сезонных миграций сайгака.

Литература:

1. Ажигали С.Е. Древности «Страны-кратера»: об истории и культуре кочевого Арало-Каспия. – Алматы, 2006. – С. 44.
2. Отчет по теме «Проведение комплексного обследования территории к югу от планируемого Государственного природного резервата "Алтын Дала" за 2009 г.». /Казахстанская ассоциация сохранения биоразнообразия (АСБК). - Алматы, 2009.

**Талгат Салихов, Темирбай Дарибай
(Астана, Казахстан)**

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ТЕРРИТОРИИ ИРГИЗ-ТУРГАЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА

Мировая наука с тревогой оценивает возможные последствия для нашей планеты, тех глубоких изменений природной среды, которые вызваны индустриальной и земледельческой деятельностью человека. На сегодняшний день сохранение биологического разнообразия является одной из главных проблем человечества. Именно биота наиболее уязвима ко всем стрессовым факторам и в особенности, антропогенным. Вот почему мировое сообщество встревожено последствиями научно-технического прогресса, оказывающего зачастую разрушающее воздействие на условия существования человека, на биоту, являющуюся источником пищи, кислорода, чистого воздуха, сырьевым ресурсом, основным регулятором стабильности биосферы.

Для решения аналогичных задач в Казахстане создана и активно действует Природоохранная инициатива «Алтын Дала», целью которой является сохранение глобально важного биоразнообразия ключевых видов животных, степных и полупустынных мест обитаний, и совершенствование сети взаимно интегрированных и репрезентативных особо охраняемых природных территорий в Центральном Казахстане. В западной части проектной территории «Алтын Дала» расположен Иргиз-Тургайский государственный природный резерват, являющийся гарантом сохранения сайгака в пределах охраняемой территории.

Иргиз-Тургайский государственный природный резерват в административном отношении расположен в Иргизском районе Актюбинской области, на территории Нуринского и Таупского сельских округов (рис. 1). Административный центр района – с. Иргиз.

Территория природного резервата по физико-географическому районированию Казахстана относится к равнинам Казахстана и расположена в пределах степной и пустынной ландшафтной зоны умеренного пояса Прикаспийско-Туранской страны [1]. Большая часть территории относится к Тургайско-Центрально-Казахстанской области, Нижне-Тургайской провинции, Западно- и Восточно-Тургайскому округам, Тургайскому и Улы-Жыланшыкскому районам. Южная часть присоединяемой территории входит в Приаральско-Сырдарьинскую область, Северо-Приаральскую провинцию, Северо-восточный

приаральський округ, район Приаральських Каракумов. По геоморфологічному районуванню Казахстану [7] територія резервату належить до Тургайської структурно-денудаційної столової рівнини, яка представлена долинами рек, тимчасовими водотоками та структурними (пластовими), аккумулятивними озерно-аллювіальними, золовими рівнинами. Територія резервату належить до Тобол-Тургайського водохозяйственного басейну, де гідрографічна мережа розвита дуже слабо. Територія резервату представлена пересихаючими реками Жынгылдыозек та Тенеге та долинами тимчасових водотоків Аксай, Кызылсай, Баласай, Баймурат, які бувають повноводними тільки в період сніготаяння і дощів [3]. На південно-західній частині території, розташоване урочище Тегиссор, яке весною заповнюється водою і в літні місяці пересихає. На південно-східній частині території, в пониженнях піщаних масивів, в районі самоизливаючихся скважин утворюються озера. На решті території поверхневі води бувають тільки в котловинах і пониженнях, де вони скапливаються на такырах в час дощів і сніготаяння і зберігаються до початку осені. В зв'язі з частим чередуванням умов ґрунтоутворення, ґрунти території відрізняються великою різноманітністю. Однак в межах окремих частин території природного резервату на водороздільних просторах відзначається виражене переобладання зональних світло-каштанових і бурих ґрунтів [6].

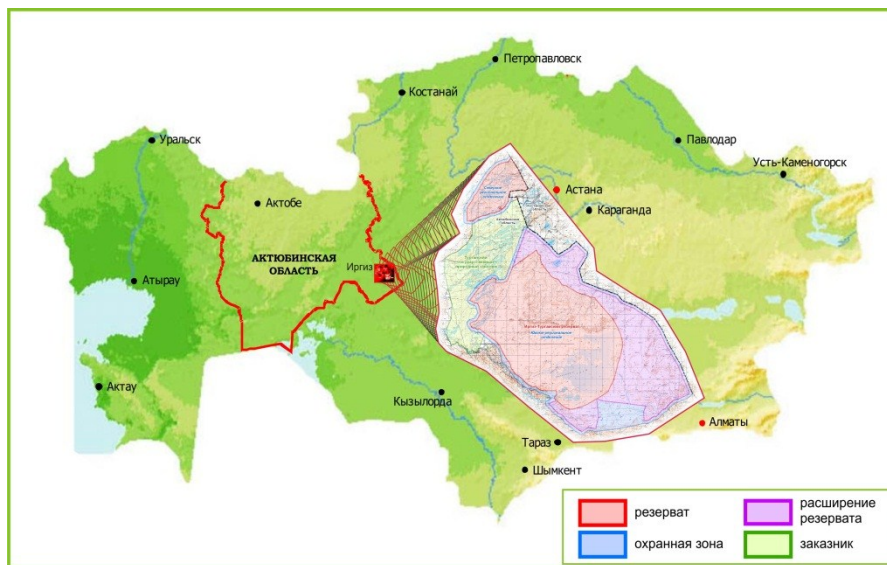

Рисунок 1. Местоположение Иртыш-Тургайского природного резервата

В системі ботаніко-географічного районування територія представлена до Северотуранської провінції Західно-Северотуранської підпровінції Сахаро-Гобійської пустинної області [2]. Растительний покрив території неоднорідний і представлений комплексними, в основному псаммофітними і галофітними, зональними пустинними, а зональними гіпергалофітними і інтразональними спільнотами річкових долин. Серед зональних абсолютно переважають за площею розповсюдження злаково-многолітнесолянково-полынні асоціації північних пустинь. На більшій висхідній частині, переважають комплекси многолітнесолянкових спільнот - бйургунових, кокпекових, однолітнесолянково-итсигекових і чорнополынних. Древня аллювіальна рівнина з переобладанням солончаків і солонців занята гіпергалофітними спільнотами з домінуванням галофітних полукустарничків – сарсазана, кокпека, поташника з участю однолітніх солянок. Растительність піщаних масивів золових рівнин представлена псаммофітними спільнотами житняково-полынними і псаммофітнокустарничковими фітоценозами. На закріплених бугристо-рядових пісках зустрічаються жузгунові і псаммофітнокустарничкові спільноти. А зональні асоціації займають практично всі замкнуті і солоні котловини і представлені різними варіантами гіпергалофітних пустинь з переобладанням однолітніх солянок і солелюбивих полукустарничків. Інтразональна растительність річкових долин представлена різними варіантами мезофітно- і галомезофітно-травянистих з участю кустарника. В долинах рек, тимчасових водотоків і в котловинах з самоизливаючимися скважинами переважають клубнекамышеві, тростникові, вейникові і галофітнозлакові з участю кустарників і різноманітної трави на гидроморфних лугових і луговоболотних ґрунтах. Незаливаємі ділянки пойм заняті спільнотами галофітних кустарників.

Рідкими видами рослин за нашими даними є серпуха киргизська, астрагал щетинозубий, польна біловоскова, леонтица сумнівна, лук Шуберта, ринопеталум Кареліна, саксаул чорний, ферула Кареліна і др. К крайній рідким реликтовим рослинам належать 2 види кубышка жовта і кувшинка білосніжня. Також до зникаючих видів, що потребують регіональної охорони віднесені види, іксиолирион татарський, спаржа коротколистна і др.

Вивчена територія за зоогеографічним районуванням Казахстану, належить до Центральноазиатської підобласті, Казахстансько-Монгольської провінції, Казахстанському округу, ділянці західної частини напівпустинної зони [1]. На території зустрічаються тварини степної і напівпустинної

зоны. Это среди грызунов: малый суслик, малый тушканчик, серый хомячок, общественная и обыкновенная полевка, домовая мышь, ондатра. Среди хищных млекопитающих волк, лисица, барсук, степной хорь и др. Из парнокопытных встречаются сайгак и кабан. В регионе может встречаться до 275 видов птиц, включая гнездящихся, пролетных и случайные залеты [8, 9]. Представители водно-болотного комплекса, насчитывают 109 видов. Это в основном кулики (44 вида), пластинчатоклювые (26 видов) и чайковые (14 видов). Широко представлены воробьиные (90 видов) и хищные птицы (30 видов). Среди хищных птиц должны быть названы степной и луговой лунь, степная и обыкновенная пустельга, курганник, могильник, степной орел и др.

В степных и полупустынных ландшафтах видовой состав представлен в основном жаворонками (полевой, малый, рогатый, черный, серый, белокрылый), каменками (обыкновенная и пустынная) и полевым коньком. В понижениях с зарослями кустарников встречается желчная овсянка и серый сорокопут. Наиболее многочисленными являются воробьинообразные, лесной конек, славки (серая и завирушка). Космополитами являются серая и черная ворона, сорока, галка, грач. На водоемах богат мир водных и околоводных птиц, таких как лебедь-шипун, серая утка, красноносый нырок, кряква, серый гусь и др.. Из пресмыкающихся в полупустыне обыкновенны прыткая ящерица, быстрая ящурка, узорчатый полоз, водяной уж.

Среди представителей фауны занесенными в Красную книгу Казахстана являются: сайгак, степной орел, могильник, стрепет, журавль-красавка, чернобрюхий рябок, белобрюхий рябок, дрофа, саджа, кожанок Бобринского и др. [4, 9].

Считаем, что в настоящее время особо охраняемые природные территории со строгим режимом охраны, организация нового природоохранного учреждения позволит в полной мере не только обеспечить сохранение и восстановление степного биоразнообразия региона, но и улучшить социально-экономические условия через создание дополнительных рабочих мест, развитие экологического туризма и т.д. К настоящему времени на крупнейшем континенте Евразии только Казахстан и Монголия обладают участками степей и полупустынь в естественном состоянии, перспективных для охраны и восстановления редких и угрожаемых видов животных и растений, а также для сохранения экосистем в целом.

Литература:

1. Атлас Казахской ССР. Том 1. М., 1982.
2. Брагина Т.М. Изучение и перспективы сохранения степей Казахстана //Материалы II Международной научной конференции «Биологическое разнообразие Азиатских степей». - Костанай, 2012.
3. Смоляр В.А., Буров Б.В. и др. Водные ресурсы Казахстана (поверхностные и подземные воды, современное состояние): Справочник – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 596 с.
4. Красная книга Казахстана. Животные. - Алма-Ата, 1996. 350 с.
5. Почвы Казахской ССР. Вып.11. Актюбинская область.– Ин-т почвоведения АН КазССР. - Алма-Ата, 1968.
6. Рельеф Казахстана (Пояснительная записка к Геоморфологической карте Казахской ССР масштаба 1:1 500 000). В 2-х частях. – Алма-Ата: Ғылым, 1991.
7. Тлеубергенова Г.С., Каракучукова А.Б., Шамонова О.А. Анализ систематической структуры и мониторинг трансформации флоры лесостепной растительности Северо-Казахстанской области // Исследования в области естественных наук. 2014. №2
8. Национальный Атлас Республики Казахстан. Том 3. - Алматы, 2010.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ**Інна Шаповалова
(Полтава, Україна)****РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

Зараз, коли відбувається ціла низка змін щодо різних видів органів державної влади, реформуванню підлягає і державна виконавча служба, яка є департаментом у складі Мініюсту України, а не окремим центральним органом виконавчої влади, як це було раніше. Міністерство юстиції є органом виконавчої влади, діяльність державної виконавчої служби представляє собою один із проявів практичної реалізації виконавчої влади.

Ефективність діяльності служби в цілому, безпосередньо залежить від вірності підбору, розстановки та раціонального використання кадрів, що входять до її складу, їх професійної підготовки, кваліфікації та досвіду роботи.

Відповідно до Закону України «Про державну виконавчу службу» завданням державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом [1]. Незважаючи на те, що стаття 1 наведеного законодавчого акта має назву «Завдання державної виконавчої служби», вона містить в собі не тільки завдання, але й визначає організаційні моменти правового статусу державної виконавчої служби України, а також закріплює основні принципи виконання рішень, що складає основний зміст її діяльності. Державний виконавець є представником влади і здійснює примусове виконання судових рішень, постановлених іменем України, та рішень інших органів (посадових осіб), виконання яких покладено на державну виконавчу службу, у порядку, передбаченому законом.

Включення державної виконавчої служби у систему органів виконавчої влади і визначення її основної функції – виконання рішень судів, третейських судів та інших органів, а також посадових осіб відповідно до законів України, свідчить про те, що практична реалізація виконавчої влади полягає, у тому числі в організації виконання та практичному виконанні індивідуальних рішень правового характеру. Тим самим закладаються основи механізму втілення у життя волі держави, відображеної в рішеннях судів та інших органів.

Важливим моментом, відображеним у частині 1 вказаної статті, є вказівка на те, що державна виконавча служба здійснює виконання рішень відповідно до законів України. Це означає, що процедура і принципи виконання рішень мають бути визначені виключно на законодавчому рівні. Це положення також підкріплюється вимогою ч. 2 ст. 19 Конституції України про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [2].

Вважаємо за доцільне для надання характеристики професійної діяльності працівників органів державної виконавчої служби розглянути ряд організаційних чинників, які окреслюють її організаційно-функціональне навантаження в системі "людина-право" [3, с. 59; 4, с. 191]. Звідси відповідного теоретико-прикладного значення набуває розгляд такого аспекту діяльності органів державної виконавчої служби, як: *відповідна нормативно-правова регламентація*.

Так, зокрема діяльність державного виконавця регулюється Конституцією України, Законами України «Про виконавче провадження», «Про державну виконавчу службу», «Про державну службу», інструкціями з організації примусового виконання рішень, проведення виконавчих дій, а також інші закони та нормативно-правові акти, що прийняті на їх виконання [5]. Отже, через свою специфічність діяльність працівників органів державної виконавчої служби підпорядковується певним нормам різного рівня дії (кодексів, спеціалізованих законів, відомчих наказів тощо). Звичайно, з цього не випливає, що суб'єкти її провадження обмежені у виборі інструментарію (методів, заходів тощо), спрямованого на раціональну організацію службової діяльності. Проте навіть такий різнобічний характер нормативно-правового регулювання діяльності окреслених суб'єктів ще далекий від досконалості. Про це свідчать і факти розбіжностей окремих положень законодавчих актів, підзаконних нормативних документів, що породжує колізію норм при їх застосуванні. Крім того, можна стверджувати, що потреби сучасної юридичної практики випереджають розвиток нормотворчого процесу з організації діяльності органів державної виконавчої служби.

Наявність владних повноважень, тобто права та обов'язку застосування влади від імені закону. Державний виконавець зобов'язаний вживати заходів примусового виконання рішень встановлених вищевказаним законом, неупереджено, своєчасно, повно вчиняти виконавчі дії. Звідси державний виконавець зобов'язаний використовувати надані йому права у точній відповідності із законом і не допускати у своїй діяльності порушення прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб.

Наявність елементів небезпеки і ризику, у тому числі й при прийнятті рішень, які можуть мати небажані особистісні наслідки. Сучасна юридична практика засвідчує, що "вдалий" ризик заохочується керівництвом, а "невдалий" визнається невиправданим і спричиняє до відповідальності [3, с. 60, 4, с. 192]. Загалом до професійного ризику можна віднести окремі небезпечні ситуації діяльності працівників органів державної виконавчої служби, що об'єктивно виникають при вирішенні визначених законом завдань. Тому

варто погодитися з думкою деяких науковців, що ризик є специфічною професійною умовою та професійним обов'язком зазначених суб'єктів [6, с. 113].

Багатоплановість службових ситуацій, неможливість чіткого планування й прогнозування результатів – у певній ситуації можна виділити декілька аспектів (правовий, психологічний, моральний, соціально-економічний та ін.), кожен із яких потребує своєї оцінки, тому визначити власне ставлення до конкретного об'єкта (стягувача, боржника) не завжди видається легким завданням.

Отже, з огляду на сутність окреслених вище особливостей діяльності працівників органів державної виконавчої служби, значна увага має приділятися формуванню в суб'єктів вольових якостей (рішучості, впевненості у собі, наполегливості при доведенні справи до кінця, вміння володіти собою тощо), психологічної готовності до виконання складних професійних завдань, позастереотипним поведінковим проявам при виконанні ситуативно насичених ролей тощо. За таких умов емоційна стійкість та оволодіння собою не дозволять фахівцю допустити прорахунків у межах своєї активності, психологічно “здатися” та відмовитись від виконання функціональних обов'язків.

Наступними аспектами нашого теоретичного аналізу є *високі вимоги до навичок професійного спілкування* – у тому числі прогнозування можливих варіантів поведінки учасників виконавчого провадження (сторін, представників сторін, прокурора, експертів, спеціалістів, перекладачів, суб'єктів оціночної діяльності – суб'єктів господарювання тощо).

Отже, указані елементи характеристики діяльності органів державної виконавчої служби взаємопов'язані між собою; зміна їх змісту впливає не лише на “загальну картину” поведінки суб'єктів, їх психологічні особливості, але й на закономірності обрання та застосування службового інструментарію тощо.

Крім того, проведений нами теоретичний аналіз засвідчує, що діяльність окреслених фахівців можна віднести до виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні особливості, які характерні для усіх видів правозастосовної діяльності.

Слід зауважити, що суспільство, продовжує переживати часи вагомих змін, що базуються на пріоритетності захисту прав людини, важливою у цих процесах є роль державного виконавця, на якого законодавцем покладена функція примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб).

При порушенні будь-яких конституційних прав чи власних інтересів, фізична або юридична особа звертається до суду, інших державних правозахисних органів, розраховуючи на те, що держава захистить їх від неправомірних дій і допоможе поновити порушені права та законні інтереси.

Тому оцінюючи роль державного виконавця у сучасному, більш правосвідомому – в порівнянні з минулими роками, суспільстві крізь призму примусового виконання рішень потрібно зазначити про те, що судові рішення вже гарантує здійснення прав сторін, визнаних судом і підтверджених ним обов'язків, а функція реалізації цих гарантій покладена саме на державного виконавця при примусовому виконанні таких рішень.

Література:

1. Про державну виконавчу службу: закон України від 24 березня 1998 року № 202/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/202/98-%D0%B2%D1%80>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/page>.
3. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / [В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.]; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.
4. Юридична психологія: Підручник / [кол. авт.: Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.
5. Клочков В. Проблемне виконання. Перспективи реформування Державної виконавчої служби / В. Клочков // Юридична газета. – 31 березня 2015 року. – № 13(459).
6. Профессиональная психология: Учебное пособие / [В.А. Олейников, Г.Н. Будагьянц, А.С. Звонок и др.]. – Луганск: РИО ЛИВД, 1996. – 364 с.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, доцент Охріменко Іван Миколайович.

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ**Микола Кашуба**
(Пирятин, Україна)**ЕФЕКТИВНІСТЬ СИСТЕМИ ВОДОПІДГОТОВКИ НА ПРИКЛАДІ КП «ВАРВА-ВОДОКАНАЛ»**

Вода — одна із найголовніших речовин, потрібних для органічного життя. Вода має велике значення для економіки сільського господарства та промисловості. Прісні води, придатні для пиття, становлять лише 2,5% від загальної кількості води на Землі. Нестача води може стати однією з найгостріших проблем людства в найближчі десятиліття.

Джерелами водопостачання є поверхневі (в першу чергу, річкові) та підземні води. Річкові води завжди необхідно очищувати. Підземні води, як більш захищені від антропогенного забруднення, є більш надійними джерелами водопостачання, з яких вода подається населенню часто без попереднього очищення (наприклад, питна вода з бюветів, що набули поширення з 90-х років ХХ ст. у м. Києві).

Найбільш прогресивні технології водопідготовки передбачають використання органічних, а не неорганічних коагулянтів у процесі очищення води. Полімерні органічні коагулянти, що мають наступні переваги в порівнянні з неорганічними коагулянтами: забезпечують такий же само або кращий результат при значно менших (до 10 разів) дозах; працюють в широкому діапазоні рН і лужності; не змінюють рН очищеної води; не бояться хлорування; не додають в очищену воду розчинених металів (алюмінію і феруму); збільшують строк служби фільтрів прямої фільтрації; видалюють одноклітинні водорості; мінімізують об'єм осаду, що утворився; утворюють осад, який легше зневоднюється; скорочують витрати на обробку і видалення осаду; більш зручні в приготуванні та використанні. Наразі широко застосовуються органічні катіонні коагулянти четвертинні поліаміни (виробляються шляхом реакції конденсації первинних чи вторинних амінів на епіхлогідрині) та коагулянти PolyDadmac (діалілдиметиламоній хлорид), синтезовані із аллілхлориду і диметиламіну.

Сучасний екологічний стан поверхневих водних джерел у більшості випадків вимагає застосування комплексних систем водопідготовки. У цьому сенсі основним і обов'язковим етапом водопідготовки є коагуляція на КП «Варва-водоканал» та її подальша обробка.

Введення коагулянтів у воду і подальша її обробка на спеціальних спорудах дозволяють видалити основну масу забруднень: мінеральні речовини, органічні сполуки (включаючи і кольоровість води), а також частину біологічних інгредієнтів, а саме фітопланктон, патогенні і непатогенні мікроорганізми тощо. Крім того, важливим напрямом використання коагулянтів і флокулянтів у системах питного водопостачання є обробка ними промивних вод (для їх повторного застосування) і осадів (для їх утилізації), що утворюються на водоочисних спорудах КП «Варва-водоканал».

Наявність широкого асортименту коагулянтів і флокулянтів, можливість їх вибору відкриває великі перспективи для інтенсифікації існуючих і розробки нових технологій водоочищення. Найперспективнішим напрямом є пошук реагентів, ефективність яких мінімально залежатиме від сезону. Це забезпечить якісний процес коагуляції води у різні пори року, зробить його менш залежним від температури води, що обробляється. Такі коагулянти дозволять скоротити (а у перспективі і взагалі відмовитися) від використання реагентів, що змінюють значення водневого показника води. З появою нових реагентів стане можливим розширення діапазону дії коагулянтів на більше число забруднювачів. Важливим напрямом у покращенні водопідготовки на КП «Варва-водоканал» є зменшення забруднення води побічними домішками, що входять до складу коагулянтів і флокулянтів, а також скорочення об'ємів осаду, що утворюється в процесі обробки води. Всі ці переваги нових реагентів дозволять підвищити технологічність, екологічність і економічність процесів коагуляційної обробки води.

КП «Варва-водоканал» який обслуговує смт. Варва, має у своєму розпорядженні досить розвинений централізований водопровід господарсько-питного призначення, що базується на різних джерелах і розташовується на території селеша декількома водозаборами. В розпорядженні КП «Варва-водоканал» знаходяться три водосховища: «Центральне», «Удайське» та «Журавське».

Сьогодні застосовується жорстка технологія водопідготовки на КП «Варва-водоканал» із використанням вискоефективного коагулянту серії «Полвак» у дозах до 78 мг/л та хлору до 12 мг/л проти 20-30 мг/л коагулянту та 5-6 мг/л хлору в такий же період 2000-2002 роках, ще забезпечує якість питної води на рівні вимог ДСТУ 4808:2007. Проте кількість і якість води у водосховищах така, що вимагає прийняття невідкладних заходів по очищенню водозабору «Удайське» та пошуку додаткових джерел питного водопостачання. Стан водозабезпечення смт Варва вкрай критичний, оскільки наявні кількість і якість води у водосховищах вимагають негайного пошуку нових реагентів та методів очищення води для забезпечення населення якісною питною водою.

Екологічний стан якості води в р. Удай, біля смт Варва залишає бажати кращого й негативно позначається на якості води, яка після доочищення потрапляє в міську водогінну мережу. В останні 8 років відбувається прогресуюче погіршення якості води – зростання рівня фітопланктону та зоопланктону в 2-4 рази; збільшення забарвленості та зростання каламутності. Мають місце значне зменшення запасів води, які досягли критичного рівня, і надзвичайно високе замулення всього водозабору. Тривала спека в літній період в останні роки призвела до зниження вмісту у воді розчинного кисню в 2-3 рази, підвищення

концентрації вуглекислоти та накопичення марганцю у придонній частині водосховища «Удайське», який при вище вказаних умовах переходить у розчинний стан і досягає рівня від 2,5 до 4,0 мг/л при нормі 0,05 мг/л.

Для досліджень відбирали проби води з водоводу сирі води з такими фізико-хімічними параметрами (табл. 1). Зразки води наливали у дволітрові склянки та додавали реагенти у відповідних концентраціях.

Якість води, що очищувалася, при пробному коагулюванні

Таблиця 1

Назва показника	Дата проведення пробного коагулювання	
	17.12.2013 р.	17.12.2014 р.
Температура, °С	1,1	1,2
Каламутність, мг/л	4,5	4,3
Забарвленість, град	18,0	18,0
Лужність, м-екв/л	2,6	2,6
pH	7,61	7,64
Окислюваність, мгО ₂ /л	8,56	8,56

Органічний коагулянт FL-45С при сумісному застосуванні з неорганічним коагулянтом гідроксихлоридом алюмінію ПЛ-40 при лабораторних випробуваннях проявив високу ефективність для підготовки питної води в умовах КП «Господар».

Дослідивши технологію очистки на підприємстві КП «Варва-водоканал» було визначено найбільш прийнятні для впровадження. А саме пропонується наступні кроки:

1. Посилили контроль за дотриманням вимог ДСТУ 4808:2007 «Джерела централізованого питного водопостачання. Гігієнічні та екологічні вимоги щодо якості води і правила вибирання».
2. Необхідно провести перегляд існуючих технологій водопостачання, на КП «Господар».
3. Провести централізовану модернізацію існуючих водогонів і свердловин, що досліджувались.
4. Ввести в експлуатацію водоочисну установка блочно-модульного комплексу «Браво».

Література:

1. Запольський А. К. Фізико-хімічні основи технології очищення стічних вод / А. К. Запольський, Н. А. Мішкова-Клименко. – К.: Лібра, 2000. - 23 с
2. Когановский А. М. Адсорбция органических веществ из воды. / А. М. Когановский, Н. А. Клименко. – Л.: Химия, 1990. – 256 с.
3. ДСТУ 4808:2007 «Джерела централізованого питного водопостачання. Гігієнічні та екологічні вимоги щодо якості води і правила вибирання».

Георгій Кобеньок
(Київ, Україна)

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОЛЬОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ ДЛЯ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ НА БАЗІ ПРИРОДНИХ ЗАПОВІДНИКІВ І НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРКІВ

В останні десятиліття в світі в системі шкільної освіти все більшого розповсюдження набуває так звана польова екологічна освіта [1; 2; 5; 6; 7; 8]. До її головних завдань можна віднести:

- застосування нових форм екологічної просвіти: під час проведення екскурсій, польових практикумів, в походах, експедиціях, екологічних таборах діти знайомляться з реальними природними об'єктами - рослинами, тваринами, цілими екосистемами, - в їх природних умовах;
- формування і розвиток естетичного сприйняття картин природи і її об'єктів;
- навчання вмінню бачити віддалені екологічні наслідки втручання в природні процеси;
- виховання почуття відповідальності за стан довкілля, усвідомлення себе як частки природи, свідомості щодо необхідності дотримання природоохоронного законодавства;
- вироблення системи моральних цінностей й ціннісних орієнтацій, які визначають особисту поведінку;
- поглиблення знань про різноманіття живих істот, їх взаємозв'язок з навколишнім середовищем, про дію екологічних законів;
- знайомство з науковими методами досліджень, з методами збору, обробки та інтерпретації екологічної інформації;
- подолання споживацького ставлення до природи та її ресурсів.

Польова екологічна освіта завжди має тісний зв'язок з природоохоронним (екологічним) краєзнавством яке є одним із джерел збагачення учнів знаннями про рідний край, про його природу і забезпечує перехід знань про рідну природу з категорії абстрактних понять в реальне життя.

Еколого-освітня діяльність навчальних центрів здійснюється у наступних формах: екологічні екскурсії, лабораторні дослідження, природоохоронні акції [3].

Екологічні екскурсії.

Екологічну екскурсію треба розглядати як форму польового заняття, під час якого під керівництвом співробітника центру діти отримують певні знання безпосередньо в природному середовищі [4]. План заняття розробляється заздалегідь в залежності від теми, об'єктів спостереження, пори року, погодних умов. Перед початком екскурсії проводиться тематична лекція або бесіда, визначаються головні питання, на які треба бути знайти відповіді під час проведення спостережень. По закінченню екскурсії відбувається обговорення результатів спостережень і на його основі робляться висновки. Довжина маршруту найчастіше 2-4 км, а час його проходження 3-4 години. Особливості навчальної екологічної екскурсії:

- науковість нових знань, зв'язок їх зі шкільною програмою;
- краєзнавча направленість;
- виховна направленість;
- широке застосування методу спостереження;
- розвиток естетичних почуттів.

Екскурсію потрібно зробити такою, щоб вона сприймалася як цікава подорож в світ прекрасного. Мабуть на все життя в пам'яті дитини залишиться тиша зимового лісу, тріск льодоходу, курликання зграї журавлів. В теплі місяці обов'язковими є зустріч сходу сонця, прослухування ранкового концерту птахів, „мандри” у тумані. Форма організації і проведення екологічної екскурсії включає в себе не тільки ознайомлення з природою рідного краю, а й елементи дослідницької діяльності. Це можуть бути короткотривалі фенологічні спостереження, участь в обліку представників окремих видів рослин і тварин, моніторинг природних об'єктів. Обов'язковою є умова, що кожна екскурсія повинна мати не загальний характер, а бути спрямована на пошук відповідей по заявленій темі. Як зразок можна навести приклади питань, які слід розглянути:

- видове різноманіття рослинного і тваринного світу;
- особливості біології окремих видів;
- сезонний характер природних змін;
- різні види екологічних факторів і їх вплив на рослинний і тваринний світ;
- характеристики екосистем;
- охорона природи рідного краю;

Для активізації пізнавального інтересу дітей під час проведення екологічної екскурсії доцільно їх долучати до дослідницької діяльності. За допомогою керівника учні можуть провести такі досліді:

- визначення ярусної структури в різних екосистемах;
- вимірювання діаметру і приблизної висоти стовбурів дерев;
- визначення віку хвойних дерев;
- простеження зв'язку між різними біотопами і окремими видами грибів;
- дослідження трав'яної рослинності під сніговим покривом;
- спостереження за мурашником - з якого матеріалу він побудований, як співпрацюють мурашки, що несуть вони до мурашника та інше;

Перед початком виходу на маршрут для учнів старших класів можна сформулювати індивідуальні питання, на які вони, застосовуючи метод спостереження, самостійно шукатимуть відповіді. Зразок таких питань:

- чому на деяких деревах і кущах плоди зберігалися до кінця зими?
- чому шишки розташовані головним чином на верхівках ялинок?
- чому рогоз утворює стільки насіння?
- чому в листяному лісі взимку не промерзає ґрунт?
- чому дятлів та рудих мурашок називають „лікарями” лісу?

Лабораторні дослідження

Лабораторні роботи у приміщенні доцільно проводити у другій половині дня (у першій - якщо погана погода). Заняття, в яких поєднуються теоретична і практична частини, тривають не більше години і можуть мати наступну тематику:

- властивості ґрунту та їх вплив на формування рослинних угруповань;
- вплив властивостей води на якість ґрунтових та підземних вод;
- планктон прісних водойм та його місце у трофічному ланцюжку;
- метаморфоз у земноводних;

Певні види лабораторних робіт можна проводити і за межами приміщення - гніздова поведінка птахів, будівництво павутиння та полювання павуків, метеоспостереження і перевірка народних погодних прикмет.

Природоохоронні акції

Час, місце і тематика проведення природоохоронних акцій визначаються співробітниками природоохоронних закладів. Це може бути участь в загальнодержавній або навіть міжнародній акції, яка

носить перш за все пропагандистський характер (наприклад, Марш парків). В інших випадках акції можуть бути спрямовані для вирішення конкретного питання на прилеглих до заповідника територіях (розчищення джерел, розвішування штучних гніздівель, спасіння мальків риб і пуголовок жаб із пересихаючих водойм) [1]. Головна мета проведення акцій - сформувані у дітей активну позицію в природоохоронній діяльності, розвинути почуття особистої відповідальності і розуміння необхідності конкретної допомоги рідній природі.

Наведений вище матеріал переконливо свідчить про необхідність і, головне, можливість співпраці природоохоронних установ із закладами шкільної освіти. Але на шляху розвитку такої співпраці стоять деякі труднощі, а саме:

1. необхідність дотримання природоохоронного режиму заповідних територій. Безумовно, екологічні стежки повинні перш за все прокладатися на буферних територіях (для заповідників) або зонах дозволеної рекреації (для національних природних парків). Умови і правила роботи спеціалізованого учбового центру визначаються на правовій основі.

2. проблема професійних кадрів. Найчастіше в природоохоронних установах еколого-освітню роботу проводять співробітники наукових відділів, для яких це навантаження є додатковим, а крім того вони не мають спеціальної педагогічної освіти. Діяльність центрів польової екологічної освіти протягом року можлива тільки при створенні в штатній структурі заповідних об'єктів спеціальних відділів екологічної освіти і виховання шкільної молоді і співробітники цих відділів повинні мати педагогічну освіту [9].

3. фінансування створення та функціонування центрів польової екологічної освіти школярів. Природоохоронні установи, яким, як некомерційним організаціям, дозволено здійснювати підприємницьку діяльність, що не вступає в протиріччя з їх природоохоронним статусом, можуть розглядати роботу еколого-освітніх центрів як додаткове джерело поповнення свого бюджету.

4. науково-методичне забезпечення польових практик. При укладанні навчальних програм з польової екологічної освіти необхідно врахувати багатий вітчизняний та міжнародний досвід неформальної екологічної освіти. Головне, що треба зробити, це включити проведення польової екологічної практики в навчальний шкільний план, що дасть можливість робити заїзди дітей протягом всього навчального року. На канікулах (а також літом) на базі центрів можуть працювати за своєю програмою гуртки юннатів та екологів.

Проведення польових практик для школярів в спеціалізованих центрах на базі об'єктів природно-заповідного фонду дасть кожній дитині можливість живого спілкування з рідною природою. Значення цього контакту важко переоцінити. Створення національної програми польової екологічної освіти сприятиме вирішенню надзавдання сучасної школи - формуванню екологічної свідомості і культури підростаючого покоління.

Література:

1. Борецько В.Е., Грищенко В.Н. Спутник юного захисника природи // Київ: Київський еколого-культурний центр. – 1996. – 176 с.
2. Бундзяк В.В. Еколого-освітня робота з учнівською молоддю як складова збереження біорізноманіття // Екотуризм і сталий розвиток у Карпатах. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рахів, 10–12 жовтня 2007 року). – Рахів. – 2007. – С. 27 – 32.
3. Кобеньок Г.В. Участь природних заповідників і національних парків у формуванні екологічних компетентностей дітей шкільного віку // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю Карпатського національного парку (25 листопада 2010 р., м. Яремча). – 2010. – С. 63 – 65.
4. Кобеньок Г.В. Теоретичні засади організації екологічних екскурсій в школі // Від заповідання до збалансованого природокористування: Матеріали Міжнародної наукової конференції: Донецьк, 20-22 березня 2013. – 2013. – С. 182 – 184.
5. Крижановська О. Установи природно-заповідного фонду як осередки екологічної освіти та виховання / О. Крижановська, О. Петрович // Рідна природа. – № 3. – 2003. – С. 14 – 17.
6. Рак Т.Є, Карабин В.В. Методичні аспекти проведення польової навчальної практики з ландшафтної екології // Зб. наук. пр. „Вісник ЛДУ БЖД”. – 2012. – №6. – С. 190 – 196.
7. Скиба М. Екологічна освіта і виховання школярів у процесі позакласної роботи // Рідна школа. – 2013. – № 1–2. – С. 48 – 52.
8. Титаренко Л.Н. Роль польової практики у формуванні екологічної компетентності студентів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка. – 2010. – № 1. – С. 211 – 216.
9. Шапран Ю. Формування професійної компетентності майбутніх вчителів біології у процесі проведення практики // Зб. наук. пр. Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди”. – 2012. - № 26. – С. 359 – 364.

Шоира Низимова, Равшан Суванов
(Гулистан, Узбекистан)

ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ КЕЛАЖАК АВЛОД БАРКАМОЛЛИГИНИ ТАЪМИНЛАМОҚДИР

«Экологик вазият» ва «экологик ситуация» каби тушунчалар дастлаб кишиларни ваҳимага солган ёки муҳитнинг ифлосланиш даражасидаги маълумотларга қаратган. Агарда шаҳарда экологик вазият ёмонлашди десак, бунда албатта атмосферанинг завод дудқарнайларидан ва транспорт дудқарнайларидан чиқадиган газлар билан, шунингдек ичимлик сувининг сифати ёмонлашгани сув хавзаларининг ифлосланишини тасаввур қиламиз. Заводларда экологик вазият нормада десак, бунда завод атрофини табиатини яхши ҳолатда дегани эмас. Тутун, қурум, сульфат ангрид ва азот қабилар завод дудқарнайларидан чиқиб туради. Узатиш қувурлари орқали сув билан чиқиндилар ажралиб чиқади. Гўё завод маҳаллий ҳокимият назоратидан узоқда ишлаётгандек туюлади. Ушбу «норматив чиқиндилар» қўшни ўрмонга, атрофидаги тупроқ, ўсимлик ва хайвонларга шунингдек одамларга таъсири бошқа масала ҳисобланади. Бу масала ҳам кўтарилди, аммо анча кеч бўлган бўлади. Биз ҳаво, сув ва тупроқнинг ишлаб чиқариш чиқиндилари билан ифлосланиши ва унинг оқибати ҳақида кўп нарса билмаймиз. Кўпчилик давлатлар иқлимнинг ўзгариши, озон катламнинг сийраклашиши, ўрмонларни кесиб ташлаш, ёмон оқибатларга олиб келишини пайқаб етдилар. Кўз олдимизда келиб чиқётган экологик ўзгаришлар минтакавий ва умумбашарий муаммоларга айланмоқда. Орол денгизи қуриб бормоқда, ўлкамизда чўлланиш жараёни кучайиб бормоқда.

Экология муаммоси давримизнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолди. Унинг хавфи ҳатто ядро хавф-хатаридан ҳам даҳшатлироқ бўлиб, бутун ер шари халқларини ташвишга солмоқда. "Асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси,- деб ёзади И.А. Каримов,- жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш - ўз-ўзини ўлимга маҳкум этиш билан баробардир". Мутахассисларнинг маълумотига кўра, бугунги кунда қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 70 фоизи, чучук сувларнинг 20 фоизи ўзлаштирилиб фойдаланилмоқда, ўрмонлар эгаллаган майдонлар камайиб бормоқда, чўл зоналарининг майдони ошиб бормоқда, ҳаво ҳарорати кўтарилмоқда. Бунинг устига, дунё аҳолиси ҳар йили ўсиб бориб, табиий заҳиралардан хўжалик мақсадларида янада кўпроқ фойдаланишга тўғри келмоқда. Шунингдек техника, саноат корхоналарининг ривожланиши ҳам атроф-табиий муҳитга жиддий зарар етказмоқда. Буларнинг оқибати ўлароқ дунёда экологик муҳитнинг ёмонлашуви билан боғлиқ турли хил касалликлар келиб чиқмоқда. Атроф табиий муҳитни ифлослантириш, табиий ресурсларни ишдан чиқариш, экотизимдаги экологик алоқаларни бузиш глобал муаммо бўлиб қолди. Агар инсоният ҳозирги таррақиёт йўлидан боришни давом эттирса унинг ҳалокати икки-уч авлод яшаб ўтгандан сўнг юз бериши эҳтимолдан холи эмас. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир.

Табиатни муҳофаза этиш турли хил восита ва усуллар ёрдамида амалга оширилади. Шулардан энг муҳими - табиатни ҳуқуқий муҳофаза этишдир, яъни табиатни қонунлар ёрдамида ифлосланишдан, хўжасизларча фойдаланишдан, заҳарланишдан ҳимоя қилишдир. Демак, табиатни муҳофаза қилишда ҳуқуқ алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у юридик ва жисмоний шахсларга табиатдан оқилона фойдаланиш ҳамда муҳофаза этиш тартиб қоидаларини белгилаб беради. Ҳаракатдаги табиатни муҳофаза қилишга бағишланган қонунлардаги экологик талабларга риоя этилишини, уларни амалиётда тўғри тadbиқ қилинишини таъминлашда экология қонунчилигини мукамал билиш зарур бўлади. Чунки, экологик ноҳушликлар кўпинча ушбу қонунларни билмаслик ҳамда уларга риоя этмаслик оқибатида келиб чиқади. Шу сабабдан, соғлом табиий атроф муҳитни сақлаш кўп жиҳатдан мансабдор шахслар ва фуқароларнинг экология қонунчилиги тўғрисида қай даражада хабардорлиги ва унга амалда риоя этилишига боғлиқ бўлади.

Маълумотлар шундан далолат берадики, табиат ва жамият бир-бири билан ўзаро узвий алоқа, чамбарчас боғлиқликда бўлади. Бу узвийлик, ўзаро таъсир табиатнинг умумий қонуниятларига мос келиши, ўзаро тенг мувазанатда бўлишликни талаб этади. Акс ҳолда бу мувазанатнинг бузилиши салбий ҳолатларни келтириб чиқариб, тирик мавжудотнинг яшашига хавф солади. Шу сабабдан, табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, ундан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза этиш лозимдир. Табиат объектларидан фойдаланишда шундай воситаларни топиш, уларни қонунларда ўрнатиш, амалиётга қўллаш лозимки, бу бир томондан, хўжалик фаолияти тараққиётини таъмин этсин, иккинчи томондан, табиатни муҳофаза қилиш муносабатларини ривожлантириш ва такомиллаштиришга хизмат қилсин. Шуни айтиш керакки, табиатни муҳофаза қилиш баҳонасида ишлаб чиқариш манфаатларига жиддий зарар етказишга ҳам йўл қўйиш яхши ҳолат эмас. Шунингдек, иқтисодни ривожлантириш учун табиий ресурслардан интенсив фойдаланишга кенг йўл очиб бериш, иқтисодиёт ва экология манфаатларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам мумкин эмас. Саноатни, қишлоқ хўжалигини бошқа соҳаларни табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш вазифаларини ҳал этиш асосида тараққий эттиришни таъминлаш лозим.

Ўзбекистон давлати олиб бораётган экологик сиёсати, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган табиий атроф муҳитни муҳофаза этишга бағишланган қонунларда ўз ифодасини топган. Бунинг юридик ифодаси сифатида экологик экспертизани, хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишда экологик талабларни, экологик талабларга жавоб бермайдиган корхоналар ва объектларни фойдаланишга киритиш ман қилинишини кўрсатиш мумкин. Ўзбекистон Республикамиз мустақилликка эришига кўпдан кўп эркинликлар, имкониятларни кўлга киритиш билан бирга, давлат ва халқ зиммасига катта – катта маъсулият ва вазифаларни юклади.

Бу вазифа – экологик муоммаларни хал этиш, бартараф этишдир. Миллий хавфсизлигимизга қарши бўлган экологик хавфсизлик ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш муоммаси алоҳида эътиборга моликдир. Экологик муоммолар – бу жамият ва инсоният олдида турган энг катта муаммолардан бўлиб, унга табиатга таъсир қилиш натижасида келиб чиқадиган зарарлар, табиат бузилиши киради. Ана шу бузилишлар, лоқайдликларни олдини олиш хозирги даврнинг энг катта муаммосидир. Очiq эътироф этиш керакки, узоқ йиллар мобайнида эски маъмурий буйруқбозлик тузими шароитида бундай экологик муаммолар билан жиддий шуғилланилмаган. Сабаби ҳамма эътибор иқтисодий ривожлантиришга қаратилган бўлиб, Республикамизни «Пахта fronti»га айлантириш ва бунинг оқибатида табиий минерал ўғитларга бой бўлган ерларимизнинг шўрланиб, унимдорлиги пасайиб кетиши, Орол денгизига бориб қуйилиш керак бўлган Амударё ва Сирдарё сувларини етиб бормаслигига сабаб бўлди. Собiq иттифоқ даврида табиий ва минерал хом ашё захираларимиздан ваҳшийларча, акстенсив усулида, жуда катта ҳаракатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланишга асосланган хўжалик юритиш тизимининг бутун моҳиятига мамлакат ихтиёридаги беқиёс бойликларга авайлаб муносабатда бўлиш ғояси бутунлай ёт эди. Табиийки, бундай шароитда яширин бойликлардан оқилана фойдаланишни тартибга соладиган, табиатнинг, атроф муҳитнинг химоя қилинишини кафолатлайдиган бирор-бир меъёрлар ва қоидаларга риоя қилиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Бугунги кунда инсон турмушига янги, атроф муҳит учун хос бўлмаган кўплаб нарсалар жорий этилган. Бундай моддаларга пластик ҳам киради. Уларни ишлаб чиқиш, ишлатиш ва утилизациялаш инсоннинг ўзига эмас, атроф муҳитга ҳам салбий таъсир қилиши мумкин. «Пластик» ҳатари асосан ишлаб чиқаришда захарли моддалар ажраб чиқиши, захарли моддалар маҳсулотларга ўтиши мумкинлиги, шунингдек утилизациялаш муракабланиши билан боғлиқ. Гап шундаки қоғоз, ёғоч сингари пластик табиий муҳитда парчаланмайди, чунки у табиат учун номаълум мода ҳисобланади. Демак пластикани емирадиган микроорганизмнинг ўзи йўқ. Шундай экан, миллионлаб тонна пластик тупроқда парчаланмай, атроф-муҳитни ифлосаб ётавериши мумкин. Пластик ёқилганда эса турли касалликларни келтириб чиқадиган захарли моддалар диоксинлар ажралади. Экология хозирги замоннинг кенг миқёсидаги кескин ижтимоий муаммолардан биридир. Уни хал этиш барча халқларнинг манфаатларига хос бўлиб, цивилизациянинг хозирги кўни ва келажак кўп жихатдан ана шу муоммонинг хал қилинишига боғлиқдир.

Хозирги пайтдаги Ўзбекистон олдидаги энг катта ва хавфи кўп бўлган экологик муоммолардан бири ерларнинг ниҳоят даражасида шўрланганлиги ва сув масаласидир. Республикамизнинг экологик ҳавфсизлиги нуқтаи назаридан қараганда, сув захираларининг, шу жумладан ер ости ва ер усти сувларининг кескин тақчиллиги ҳамда ифлосланганлиги катта ташвиш туғдирмоқда. Барча дарёлар, каналлар, сув омборлар ва ҳатто ер ости сувлари ҳам хар тарафлама инсон фаолияти таъсирига учрамоқда. Марказий Осиё сув захираси манбааи Амударё ва Сирдарёдир. Бу эса Марказий Осиёдаги бешта давлат учун албатта кам. Сувдан оқилана, тежаган ҳолда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Кўплаб худудларда сувдан фойдаланиш меъёридан ошган ва жуда кўплаб оқова сувларнинг тўпланиб қолишига сабаб бўлмоқда. Дарё сувларининг ифлосланиши экология-гигиена ва санитария-эпидемиология вазиятини, айниқса, дарёларнинг қуйи оқимларида ёмонлаштирилмоқда. Дарё сувлари таркибида тузларнинг мавжудлиги Амударё, Сирдарё, Зарафшон ва бошқа дарёларнинг дельталарида тупроқнинг шўрланишини кучайтирмоқда. Ичимлик суви билан таъминланганлик ҳам Марказий Осиёда пастдир.

Орол денгизининг қуриб бориши нафақат Ўзбекистон, балки бутун Марказий Осиё давлатлари, Оролбўйи давлатларининг ҳам олдида турган муаммодир. Орол денгизининг қуриб бориш хавфи ғоят кескин муаммо, айтиш мумкинки, миллий кулфат бўлиб қолди. Орол денгизи муаммоси ХХ асрнинг охирида кескин даражада ортди. Бунга сабаб, минглаб саҳролар ўзлаштирилиб суғориш тизими Оролнинг томирлари бўлган Амударё ва Сирдарё сувларидан фойдаланиши ва Оролга Амударё ва Сирдарё сувларининг жуда кам миқдорда қуйилиши. Шуни хулоса қилиб айтиш керакки, инсоният табиатга қанчалик зуғм ўтказса, унга зиён келтирса шунчалик ўзига зиён, зарар ва кулфат етказар экан. Табиат – инсон ҳаёти манбаидир.

Шундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг атроф-табиий муҳитни соғломлаштириш чоратadbирлари бўйича амалга ошираётган ишларига қарамасдан экологик муносабатлар табиат ва жамият учун номутаносиб даражада ривожланишни давом эттирмоқда. Мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш эса келажак авлод баркамоллигини таъминлаш асосидир!

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Турсунов Х. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш.-Т.: Ўзбекистон, 1997.

4. Созидание специальных экономических зон в Республике Узбекистан. (Аналитический доклад) Программа развития ООН, 2008. – С-3.
5. Экология хабарномаси №2 (143) 2013.

Юлия Семенюк
(Витебск, Беларусь)

ИЗУЧЕНИЕ РУДЕРАЛЬНОЙ РАСТИТЕЛЬНОСТИ В ПАРКОВОЙ ЗОНЕ И В ЗОНЕ АВТОТРАССЫ Г. ВИТЕБСКА

Введение. Города являются местами проживания большого числа людей, сосредоточения транспорта, крупных промышленных и энергетических предприятий. Такая ситуация неизбежно влияет на состояние атмосферы, почвы и растительного покрова [2]. Часть растений неминуемо выпадает и отстывает, другая же, напротив, находит условия, пригодные для обитания.

В целом принято различать городскую культивируемую растительность (садово-парковые комплексы, газоны), спонтанную, включающую фрагменты естественной (в разной степени нарушенной) растительности и синантропные сообщества рудеральных растений [1]. Хотя рудеральная растительность городов по вкладу в оптимизацию экологической среды уступает и культивируемой, и естественной, тем не менее, она не может игнорироваться.

Основная часть. Рудеральная растительность (от лат. «rudus» – щебень, растительный мусор) – сообщества регулярно или периодически нарушаемых местообитаний [3]. Рудеральная растительность вместе с пасквильной и сегетальной растительностью составляют единую обширную группу – синантропные растения.

Материалом исследования были сообщества рудеральных растений собранные в различных функциональных зонах г. Витебска. Изучение эколого-систематической структуры рудеральных растений осуществлялось в первой половине августа.

При изучении рудеральной растительности использовался метод пробных площадок (ПП). ПП закладывались на наиболее типичном и однородном участке (по условиям произрастания, стадии сукцессии, общему флористическому составу, обилию и сходству жизненных форм доминантов). Рудеральные сообщества описывались на ПП площадью 9 м² (3×3 м).

Геоботаническое изучение рудеральной растительности на ПП проводилось с помощью учетных площадок (УП). УП закладывались квадратной формы, площадью 1 м² (1×1 м) по схеме рандомизированных блоков в 4-х-кратной повторности, в направлении максимального визуального варьирования растительности. На площадках проводили сплошной пересчет изучаемых объектов [4].

В ходе исследования ПП закладывались в следующих зонах: парковая зона; вблизи автотрассы.

Закладка площадок производилась в трех административных районах г. Витебска: Октябрьский район; Первомайский район; Железнодорожный район.

В ходе исследований нами было заложено по 6 УП в каждой из ФЗ г. Витебска. Общее число УП – 24.

На УП в различных ФЗ города нами было отмечено 38 видов рудеральных растений, относящихся к 16 семействам: Астровые (Asteraceae), Капустные (Brassicaceae), Гвоздичные (Caryophyllaceae), Маревые (Chenopodiaceae), Гречишные (Polygonaceae), Бобовые (Fabaceae), Яснотковые (Lamiaceae), Розовые (Rosaceae), Бурачниковые (Boraginaceae), Крапивные (Urticaceae), Амарантовые (Amaranthaceae), Мальвовые (Malvaceae), Зонтичные (Umbelliferae), Пасленовые (Solanaceae), Подорожниковые (Plantaginaceae). Доминантными в рудеральных сообществах являются представители семейства Астровые – к ним относятся 13 из 38 видов РР, отмеченных в ходе исследований.

Таблица 1 – Видовой состав рудеральной растительности парковой зоны

№	Виды, отмеченные на УП	n _i	p _i	Обилие, (%)	Вст- сть(В,%)	Ин-с Шенно-на (H)	Пок-ль выр-ти(L)	Ин-с Маргалей а (D _{Mg})	Ин-с Бергера- Паркера (d)
1	Одуванчик лекарственный	157	13,8	13,8	100				
2	Тысячелистник обыкновенный	106	9,32	9,32	83,33				
3	Горец птичий	83	7,29	7,29	83,33				
4	Лапчатка гусиная	125	10,9	10,9	83,33				
5	Подорожник средний	131	11,5	11,5	75				
6	Подорожник ланцетолистный	88	7,74	7,74	25				
7	Ромашка пахучая	14	1,23	1,23	50				
8	Ромашка непахучая	11	0,97	0,97	33,33				

9	Пастушья сумка	20	1,76	1,76	58,33	195,1	126,3 9	4,83	0,19				
10	Клевер ползучий	213	18,7	18,7	83,33								
11	Кульбаба осенняя	29	2,55	2,55	75								
12	Щавель конский	5	0,44	0,44	25								
13	Щавель малый	6	0,53	0,53	16,67								
14	Желтушник левкойный	7	0,62	0,62	16,67								
15	Мальва приземистая	5	0,44	0,44	8,33								
16	Осот огородный	15	1,32	1,32	50								
17	Горец перечный	3	0,26	0,26	8,33								
18	Щирица запрокинутая	5	0,44	0,44	8,33								
19	Галинзога мелкоцветковая	17	1,49	1,49	58,33								
20	Щетинник сизый	3	0,26	0,26	8,33								
21	Смолевка обыкновенная	5	0,44	0,44	16,67								
22	Крапива двудомная	6	0,53	0,53	33,33								
23	Полынь обыкновенная	7	0,62	0,62	8,33								
24	Лебеда	11	0,97	0,97	8,33								
25	Пикульник двунадрезанный	7	0,62	0,62	25								
26	Котовник кошачий	3	0,26	0,26	16,67								
27	Латук дикий	11	0,97	0,97	16,67								
28	Гравилат городской	9	0,79	0,79	8,33								
29	Черноголовка обыкновенная	6	0,53	0,53	16,67								
30	Цикорий обыкновенный	2	0,18	0,18	8,33								
31	Мать-и-мачеха обыкновенная	10	0,88	0,88	25								
32	Бодяк обыкновенный	1	0,1	0,1	8,33								
33	Лопух большой	8	0,7	0,7	33,33								
34	Морковь дикая	5	0,44	0,44	33,33								
35	Чертополох курчавый	3	0,26	0,26	16,67								
N= 1137 S=35													

Таблица 2 – Видовой состав рудеральной растительности, произрастающей вблизи автотрассы

№	Виды, отмеченные на УП	n _i	p _i	Обилие, (%)	Вст-сть (В, %)	Ин.-с Шенно-на (H)	Пок.-ль выр-ти(L)	Ин.-с Маргалефа (DMg)	Ин.-с Бергера-Паркера (d)
1	Одуванчик лекарственный	199	15,1	15,1	100	225,3	203,3 6	2,37	0,19
2	Тысячелистник обыкновенный	179	13,6	13,6	100				
3	Горец птичий	119	9,03	9,03	100				
4	Лапчатка гусиная	217	16,3	16,3	100				
5	Подорожник средний	179	13,6	13,6	100				
6	Подорожник ланцетолистный	52	3,94	3,94	58,33				
7	Ромашка пахучая	29	2,20	2,20	50				
8	Пастушья сумка	25	,89	1,89	5				
9	Клевер ползучий	252	19,1	19,1	100				
10	Кульбаба осенняя	49	3,72	3,72	66,67				
11	Смолевка обыкновенная	3	0,23	0,23	16,67				
12	Крапива двудомная	3	0,23	0,23	16,67				
13	Полынь обыкновенная	6	0,46	0,46	41,67				
14	Лопух большой	5	0,38	0,38	33,33				
15	Мать-и-мачеха	12	0,91	0,91	33,33				
16	Ромашка непахучая	68	5,16	5,16	66,67				
17	Цикорий обыкновенный	3	0,23	0,23	16,57				
18	Галинзога мелкоцветковая	22	1,67	1,67	58,33				
N=1317 S=18									

Заключення. Проанализировав даные таблицы по такому критерию как число видов и количество особей в сообществе была отмечена следующая закономерность: чем выше степень антропогенной нагрузки, тем меньше число видов в сообществе и больше их количество. Самое большое количество растений было отмечено на УП, заложенных вблизи автотрассы – 1317, в парковой – 1137. В свою очередь по числу видов на первом месте стоит парковая – 35 и на втором месте на УП вблизи автотрассы – 18. Это связано с тем, что в зонах с большей антропогенной нагрузкой произрастают более устойчивые к различным видам антропогенных воздействий растения, видовой состав которых относительно не богат, по сравнению с видовым составом РР менее загруженных ФЗ. Поскольку видовой состав незначительный, то внутривидовая и межвидовая конкуренции снижены, а это непосредственно ведет к увеличению численности особей в сообществе.

Литература:

1. Арепьева, Л.А. Фитосоциологический анализ ценофлор классов рудеральной растительности городов Брянска и Курска / Л. А. Арепьева // Экология. – 2011. – № 5. – С. 392-394.
2. Быков, Б.А. Геоботанический словарь: издание третье, переработанное и дополненное / Б.А. Быков. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 288 с.
3. Красовская, И.А. Трансформация биоценозов в условиях урбанизации: (на примере г. Гомеля) / И. А. Красовская // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2005. – № 2 (36). – С. 130-135.
4. Куликова, Е.А. Рудеральная растительность г. Минска. Кл. *Agropyretea repentis* / Е.А Куликова // Весн. Гродзенск. дзярж. ун-та. Сер. 2, Матэматыка. Фізіка. Інфарматыка. Вылічальная тэхніка і упраўленне. Біялогія. – 2010. – № 2.– С. 136-141.

Научный руководитель:

кандидат биологических наук, доцент Марина Владимировна Шилина.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Лаура Арыстанова
(Астана, Казахстан)

МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ МИРОВОЙ ИНТЕГРАЦИИ. ОПЫТ ТУРЦИИ ПРИМЕНИМЫЙ В РК

Роль и значение малого и среднего бизнеса в экономике любой страны очень велико. Малый бизнес является незаменимой частью хозяйственной системы любой страны, обеспечивая ей эффективное развитие. Без данного сектора нормально существовать и развиваться не могут ни экономика страны ни общество в целом.

Существует целый ряд финансовых и не финансовых инструментов государственной поддержки предпринимательства, одним из которых является содействие в организации сбыта отечественным товаропроизводителям продукции по средствам закупок государственного сектора.

Как известно, Республика Казахстан с 2014 года является полноправным участником Евразийского Экономического Союза. Согласно договору ЕАЭС при осуществлении государственных закупок государство член примеряет национальный режим в сфере закупок, дающий определенные преференции для Отечественных товаропроизводителей.

22 июня 2015 года пакет документов о присоединении Казахстана в ВТО был утвержден и передан в Генеральный совет ВТО для официального принятия.

Ратификация протокола о присоединении Казахстана к ВТО позволила стать Казахстану 162-м членом. Однако одним из основных условий вступления стран в ВТО является принятие и ратификация ряда правил и соглашений. Одним из которых является соглашение ВТО "О правительственных закупках"

Данное соглашение Казахстан обязался подписать в течение 4-х лет с даты вступления Казахстаном в ВТО

Согласно преамбуле документа, Соглашение должно способствовать открытию национальных рынков государственных закупок и предоставлению поставщикам из стран, подписавших данный документ, равных с национальными поставщиками условий участия, запрету на дискриминацию иностранных поставщиков, обеспечению прозрачности законодательства и применяемых процедур закупок.

Меры поддержки в виде требований доли местного содержания в контрактах на недропользование в РК устранили к 1 января 2016 года. Со вступлением в ВТО должны быть запрещены все субсидии, связанные с экспертом и замещением импорта. Должны быть отменены требования местного содержания в закупках.

Турецкая Республика более 20 лет не ратифицировала Соглашение ВТО о правительственных закупках, применяя различные механизмы поддержки отечественных поставщиков товаров, работ и услуг.

Основным агентом реализации механизмов поддержки является ТОВВ являясь крупнейшей неправительственной организацией Турецкой Республики, не преследующей целей извлечения прибыли, представляющей интересы частного сектора в правительственных. В соответствии с национальным законодательством членство в палатах и биржах Турции является обязательным [1].

Союз торговых палат и бирж (ТОББ) в соответствии с Законом «О Союзе торговых палат и бирж» выдает более 20 различных разрешительных, удостоверяющих документов и сертификатов.

В процессе участия в государственных закупках данные сертификаты создают преимущество для отечественного бизнеса Турции. Более того, некоторые правовые нормы, создающие преимущественные условия, закреплены в законодательстве в завуалированной форме.

Организатор государственных закупок в тендерной документации по закупке товаров, работ или услуг может предусмотреть условную скидку в виде 15% Отечественному поставщику, имеющему Сертификат соответствия продукции отечественному производству, который выдается Союз палат и бирж Турции (ТОББ).

Согласно разъяснениям министерства, минимальным уровнем достаточной переработки для получения Сертификата соответствия продукции отечественному производству, является 51%.

Еще одним правовым механизмом, направленным в поддержку отечественного товаропроизводителя при участии в государственных закупках Турции, является предквалификационный отбор.

К одним из видов закупок согласно Закону относится закрытый вид конкурса, который проводится путем предквалификационной оценки потенциальных поставщиков [2].

Согласно Закону, закрытым конкурсом являются - закупки товаров, услуг или работ, производство или осуществление которых требует специализации и/или применения высокотехнологического производства.

При этом предквалификационная оценка должна осуществляться в соответствии с применением квалификационных требований, и предоставлению потенциальным поставщиком документов, свидетельствующих наличие производства или Индустриального сертификата.

Необходимо понимать, что прямые нормы, направленные на создание преимуществ в закупках для отечественных поставщиков, противоречат нормам ВТО. Тем не менее, несмотря на это Турция намеренно устанавливает такие преимущества в своем законодательстве. Однако не только Турция создает такие искусственные барьеры для иностранных поставщиков. Так, в 2014 году Сенат Штата Нью-Джерси США принял пакет законодательных поправок, обязывающих государственные учреждения и подрядчиков закупать, в первую очередь, отечественную продукцию и сырье. Аналогичное решение при закупках принял Сенат Штата Массачусетс США.

В целом, схожие благоприятные условия в пользу отечественных товаропроизводителей создали и другие члены ВТО, как Китай, Бразилия, Египет и др [3].

Опыт Турции в развитии малого и среднего бизнеса является уникальным. Ведь МСБ играет важную роль в экономике Турции и составляет основу ее торгово-промышленного комплекса. Используя, в первую очередь, опыт Турецкой Республики силами палаты предпринимателей Республики Казахстан, в целях поддержки отечественных товаропроизводителей в новых условиях ВТО и ЕАЭС, необходимо ввести соответствующий инструмент в виде сертификата, который должен нести в себе следующие характеристики:

- I. Должен декларироваться как доступный к получению любому субъекту предпринимательства в независимости от резидентства.
- II. Должен быть инструментом неявных барьеров для иностранных поставщиков ТРУ.
- III. Должен стать барьером для псевдо отечественных товаропроизводителей и услугодателей, в виде разработанной методологии определения фактического производства.
- IV. Должен стать инструментом ранжирования субъектов предпринимательства по уровню конкурентоспособности или глубины переработки продукции или локализации или технологичности производства, услуги, работы.

Для получения сертификата эксперты, в составе которого обязательно должен быть отраслевой инженер, выезжают на производство предприятия, чтобы, во-первых удостовериться в существовании предприятия, во-вторых оценить его производственную мощность на основе разработанных методик, определить наличие производственных помещений, систем качества, патентов, лицензий, используемых в производстве и т.д. Минимальный уровень достаточной переработки для получения Сертификата составляет 51%.

Деятельность экспертов-аудиторов состоящий в составе экспертной комиссии регулируется нормативными документами Министерстве индустриального развития, а так же Законом "О техническом регулировании", уполномоченным государственным органом в лице Комитет Технического Регулирования.

Ответственность за наполнение реестра, а так же исключение из него несоответствующих установленным критериям предприятий несет палата предпринимателей.

Эффективность внедрения в Казахстане сертификатов:

- Поддержка производителей не противоречащая условиям ВТО и ЕАЭС
- Выдача сертификатов по принципу «Одного Окна»
- Проведение достоверной оценки отраслевыми экспертами Ассоциаций возможностей

Производителя по выпуску продукции в соответствующем периоде при использовании оборудования и производственных ресурсов (принцип резидентства не учитывается)

- Стимулирование качественного производства товаров, работ, услуг, стимул к локализации производства

- Организатор государственных закупок, либо Национальные компании для привлечения к участию в проводимых конкурсах на приобретение товаров, работ и услуг у поставщиков использует сведения о них из сводного реестра Индустриальных сертификатов.

- Внутренний аудит, с целью актуализации сведений о предприятиях, получивших индустриальный сертификат и соответствующих установленным критериям

Подобную практику в пользу отечественных товаропроизводителей использует не только Турция, но и другие члены ВТО [4].

Предъявление всех указанных мер поддержки в рамках проведения конкурсов государственных закупок и закупок квази-государственного сектора в РК будет способствовать ограничению круга потенциальных поставщиков в первую очередь за счет вовлечения отечественных товаропроизводителей, а также будет стимулировать иностранные компании открывать производственные мощности непосредственно в Республике Казахстан.

Литература:

1. Кононов Валерий Иванович Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии "Турецкий бизнес глазами эксперта" 2013г.
2. Закон Турецкой Республики «О Союзе торговых палат и бирж» № 5174, от 1 июня 2004 года.
3. ICTSD (МЦТУР); «Как защитить отечественный бизнес в ВТО», июль 2013 г
4. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация. М.: «Экономика», 2014. 376с.

Научный руководитель:
доктор экономических наук Токтабаева А.

**МИТНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

У період інтеграції до Європейського союзу, кожна країна намагається трансформуватися до європейських стандартів ведення політики у будь-якій сфері. Наша держава не є виключенням і, в свою чергу, здійснює реформацію всієї політичної, економічної та соціальної систем.

Митна політика є невід'ємною частиною розвитку та удосконалення національної економіки держави. Глобалізаційні й інтеграційні тенденції світової економіки вимагають відповідних змін векторів митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, зокрема зовнішньої торгівлі. Ефективною може вважатися така митно-тарифна політика держави, орієнтирами якої є, з одного боку, захист національного товаровиробника, а з іншого – забезпечення конкурентних позицій вітчизняної економіки на світовому ринку та динамічного розвитку зовнішньої торгівлі.

Актуальність даної теми полягає в тому, що Україна в період євро інтеграційних процесів питання митно-тарифного регулювання набувають великого значення у веденні подальшої політики держави в цілому.

Питанням митної політики України в час євроінтеграції, на сьогоднішній день, займаються багато науковців, зокрема: І. Г. Бережнюка, А. Д. Войцещука, О. П. Гребельника, Я. А. Жаліла, О. А. Кириченка, С. Г. Левченка, Ю. В. Макогона, П. В. Пашка, С. С. Терещенка, ін.

Сьогодні митне законодавство набуває принципово нової ролі, основні акценти характеристики якого зміщуються від суто контрольних і фіскальних до регулятивних і правозахисних. Традиційно митна галузь сприймається як сукупність правових норм, що регламентують структуру й діяльність митних органів, їхніх посадових осіб і відбивають особливості функціонування всього апарату митної служби, а найчастіше головним напрямом мають охорону економічних інтересів держави в цілому. Функції, пов'язані із забезпеченням прав, свобод та інтересів особи, сприймаються як другорядні. Здійснювана адміністративна реформа має одним із основних напрямків зміну усталених принципів, висунення на перше місце функцій забезпечення реалізації прав особи, а роль державних інституцій має полягати насамперед у всебічному сприянні належній реалізації відповідних прав. Наведена цільова переорієнтація як у митно-правовій царині, так і в діяльності органів митної служби – це складний процес, бо передбачає необхідність рішучого подолання певних, глибоко укорінених вад митної системи, за якої інтереси держави домінують над інтересами особи. Йдеться про зміну базових ідеологічних засад митних відносин держави й суспільства. Саме це є серцевиною модернізації митної системи й основною передумовою впровадження передових досягнень цивілізації у вітчизняний митний простір і рух України до Європи [5].

Митно-тарифне регулювання – це найважливіша складова митної справи, одна з основних функцій митних органів будь-якої країни. Згідно з принципами Генеральної угоди з тарифів та торгівлі Світової організації торгівлі митно-тарифна політика держави спрямована на регулювання зовнішньої торгівлі, захист внутрішнього ринку і стимулювання експорту [2].

Митно-тарифне регулювання Європейського союзу, являє собою симбіоз митних тарифів ЄС і 27 його учасників. В основу митного тарифу Євросоюзу покладені положення Римського договору. Митний тариф Європейського Союзу уніфікований для всіх країн учасників союзу щодо визначення митної вартості, країни походження товарів, уніфікація товарної номенклатури та процедур митного очищення. Тарифний коридор мита у Євросоюзі на більшість товарів коливається від 4 до 25% [6].

Митно-тарифне регулювання зовнішньоекономічної діяльності розпочалось в Україні з отриманням державою незалежності в 1991 році. Основи правового фундаменту митно-тарифного регулювання закладені законом України «Про Єдиний митний тариф» від 5 лютого 1992 року № 2098-XII. Саме цей закон визначив основні напрямки тарифного регулювання, ввів у законодавство України такі поняття:

- ввізне, вивізне, спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне мито;
- митна вартість товарів, країни походження товарів [1].

За свою коротку історію українська митна політика вже пройшла етапи стрімкої лібералізації імпорту на початку 90-х років ХХ ст. та протекціонізму у середині 90-х років ХХ ст., який зрештою призвів до значного зростання митних порушень, але забезпечив позитивне сальдо торговельного балансу та був одним із чинників загального зростання економіки. 2005-й р. можна вважати початком нової лібералізації імпорту, оскільки тарифні ставки було знижено майже на 30% товарних позицій, що на тлі збільшення реальних доходів населення призвело до значного зростання імпорту. Після вступу до СОТ, митно-тарифна політика України значною мірою формується під впливом цієї організації.

Поступова інтеграція до європейських стандартів здійснювалася протягом 25 років і з моменту підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейського Союзу наша країна дійшла до створення глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі, яка передбачає не лише лібералізацію торгівлі, а й гармонізацію законодавства і нормативно-регуляторної бази. Оскільки зовнішня вільна торгівля передбачає ще й взаємний доступ до ринків послуг, можливість відкриття філій підприємств, запуску спільних проектів, створення єдиного законодавчого поля є дуже важливим.

Зовнішня вільна торгівля передбачає також відкриття ринків шляхом поступового скасування митних тарифів, надання безмитного доступу в рамках квот, а також гармонізацію українських законів, норм і стандартів з тими, які діють в ЄС.

Велика частина мит повинна бути скасована після набуття повноцінної чинності угоди. Загалом, Україна та ЄС скасують імпорتنі мита на близько 97% і 96,3% тарифних ліній відповідно. Для промислових товарів лібералізація означатиме негайне скасування чинних ввізних мит на більшість товарів. Для інших буде встановлено перехідні періоди, а для легкових автомобілів і одягу, який був у використанні, передбачено застосування спеціальних захисних механізмів.

Щодо експортних мит сторони домовилися, що після набуття чинності угоди нові мита у двосторонній торгівлі введені не будуть, а чинні мита Україна поступово скасує за 10 років. Водночас щодо окремих товарів (насіння соняшника, шкірсировину, окремі види металобрухту кольорових і чорних металів тощо) буде запроваджено спеціальний захисний механізм на строк 15 років, який передбачає додатковий збір. В результаті українські експортери заощадять 487 млн. євро щороку. У свою чергу ЄС заощадить 291 млн. євро щороку [4].

Необхідно відзначити, що зниження або анулювання мит не означає, що українські товари одразу потраплять на ринок ЄС. Українська продукція також повинна відповідати якісним стандартам, а також стандартам і нормам безпеки. Ця відповідність дозволить продавати товари також на ринках третіх країн.

Кількісних обмежень на експорт українських товарів на ринок ЄС не планується. Але до деяких товарів застосовуватиметься часткова лібералізація у вигляді безмитних квот, які дозволяють ввозити деякі товари в певній кількості без оплати ввізного мита. Наприклад, молоко – 10 тис. тонн на рік, яловичина – 12 тис. тонн на рік, свинина – 20 тис. тонн на рік, м'ясо птиці – 20 тис. тонн на рік, жито – 1 млн. тонн на рік. Перевищення квот не означає заборону на постачання, однак обсяги понад квоту будуть вже обкладатися митами.

Українська сторона також вводить певні квотні обмеження на постачання товарів з ЄС, зокрема на сільгосптовари. Мита на імпорт європейських товарів в Україну будуть знижуватися поступово, протягом 5-10 років.

Для споживачів зони вільної торгівлі означатиме зниження цін завдяки доступу до більш широкого ринку продукції, що призведе до більшої конкуренції серед продавців і виробників. Регуляторні норми і зміни законодавства зможуть забезпечити більшу безпеку продукції на внутрішньому ринку, а поліпшення інвестиційного клімату допоможе створити нові робочі місця [4].

Для України в цілому основним бонусом стане безмитний доступ до великого ринку європейських країн. Після переходу на визнані ЄС стандарти, для України буде доступний не тільки ринок ЄС, а й ринки тих країн, які визнають стандарти ЄС.

З моменту набуття чинності Угоди про асоціацію з ЄС між сторонами є такі домовленості про покращення методів роботи митниць, забезпечення недискримінації, прозорості, ефективності, цілісності операцій у митній сфері та питаннях спрощення процедур торгівлі. Це стосується скорочення, спрощення й стандартизації даних і документів, які вимагаються митними та іншими органами, забезпечення легкодоступних процедур оскарження адміністративних дій, правил та рішень митних та інших органів щодо товарів, пред'явлених для митного контролю та оформлення й т. ін.

Що стосується транзиту, то в цій сфері має відбуватися поступове зближення транзитних митних систем, також Сторони Угоди мають розвивати співробітництво та координацію дій зацікавлених органів та агентств, щоб сприяти транзитним перевезенням та розвитку транскордонного [3].

Отже, митно-тарифне регулювання є основним та дієвим економічним важелем стимулювання зовнішньоекономічних відносин. Під час євро інтеграційних процесів митна політика України повинна реформуватися та удосконалитись, вийшовши на рівень європейських та світових стандартів. Митний тариф в умовах євроінтегрування та лібералізації торгівлі не повинен втрачати своїх основних функцій, а навпаки мусить балансувати національні інтереси з інтересами інших країн світу.

Джерела:

1. Закон України «Про Єдиний митний тариф» від 05.02.1992 № 2097-XII / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2097-12>
2. Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ 1947) від 15.04.1994 / [Електронний ресурс], режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_264
3. Економічна складова Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.ier.com.ua/files//Projects/2013/EU_Ukraine/Economic_red.pdf
4. Єдинак В. Ю. Окремі аспекти митно-тарифного регулювання України в умовах асоціації з ЄС. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3634>
5. Пелешак І. О. Система митного контролю зовнішньоекономічних операцій в Україні та напрями її вдосконалення / І. О. Пелешак. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.economy-confer.com.ua/full-article/926/>.

6. Фомічев В.И.. Міжнародна торгівля. Центральноевропейська угода про вільну торгівлю. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://onby.ru/read/mezhdunarodnaya_torgovlya_v_fomichev/12/

Науковий керівник:
доцент Томнюк Тетяна Леонідівна.

Надія Воробйова
(Харків, Україна)

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПРИВАБЛИВІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ЯК РОБОТОДАВЦЯ

Ефективність роботи підприємства, досягнення цілей в довгостроковій перспективі залежать в першу чергу від наявного кваліфікованого персоналу, який одночасно є лояльним – ідентифікує себе з підприємством, де працює, пов'язує з діяльністю в ньому свої успіхи та невдачі тощо. Проблема утримання та пошуку персоналу зумовлює необхідність створення привабливості підприємства як роботодавця [1, с. 104].

У тлумачних словниках С.І. Ожегова та Т.Ф. Єфремової привабливість трактується як «здатність подобатись або привертати чийсь увагу, прихильність, приязнь» та як похідне від прикметника «привабливий», що значить «привертати до себе увагу за рахунок будь-яких якостей та властивостей». [2, с. 68]

З точки зору маркетингу персоналу, привабливість роботодавця є відображенням його конкурентоспроможності на ринку праці. Тому дуже важливо виділити фундаментальні аспекти, які закладені в поняття конкурентоспроможності та фактори, які є основою конкурентоспроможності підприємства як роботодавця.

Якщо спиратись на класичну теорію конкурентоспроможності, то в її основі закладені конкурентоспроможні переваги.

Так згідно, В.Г. Шинкаренка [3, с. 57] то конкурентні переваги підприємства - це його відмінність від підприємств-конкурентів відносно перспективності виконуваних видів діяльності або виконання тих самих видів діяльності, які дозволяють випускати товари (послуги) з більш низькими витратами або з різною якістю та рівнем цін реалізації (диференціацією).

Також автор зазначає, що поняття «конкуренція», «конкурентна перевага» та «конкурентоспроможність» знаходяться в певному взаємозв'язку між собою, слідують та виводяться один із одного відповідно до об'єктивних законів пізнання та логіки.

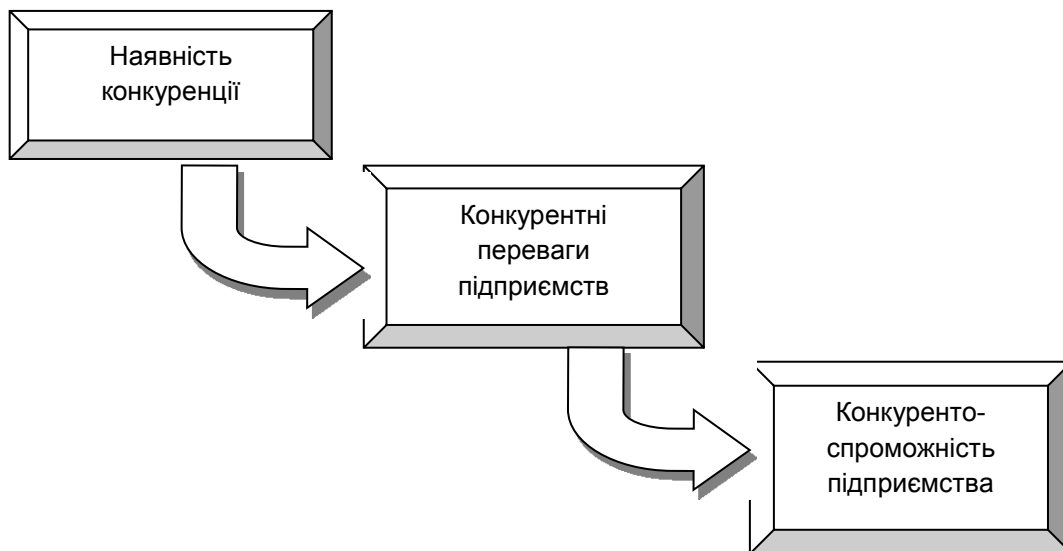

Рис. 1.1 – Укрупнена схема забезпечення конкурентоспроможності підприємства [3, с. 58]

Ж. Ж. Ламбен зазначає, що перевага над конкурентами досягається за рахунок різних факторів: зовнішніх та внутрішніх.

Конкурентна перевага називається «зовнішньою», якщо вона заснована на відмінних характеристиках якості послуг, які утворюють цінність для покупця. Це дозволяє збільшити ринкову силу підприємства, тобто реалізовувати свої послуги по цінам, які вище ніж у пріоритетних (які займають найкращу позицію на ринку товарів або в сегменті ринку) конкурентів. Стратегія, яка випливає із зовнішньої конкурентної переваги, - це стратегія диференціації, яка заснована на вищій якості.

Конкурентна перевага являється «внутрішньою», якщо вона базується на перевазі підприємства по відношенню до витрат виробництва, управління підприємством і товаром. Внутрішня конкурентна перевага дозволяє підвищити ринкову силу підприємства за допомогою можливості знижувати ціну продажу товару порівняно з пріоритетним конкурентом, за допомогою нижчої собівартості.

М. Портер визначає, що конкурентні переваги, якими може володіти підприємство, поділяються на 2 основні види:

- 1) більш низькі ціни (за рахунок низьких витрат);
- 2) диференціація товарів.

Низькі витрати відображають здатність фірми розробляти, випускати і продавати продукцію з меншими затратами ніж її конкуренти. Якщо фірма буде продавати товар за такою ціною, як її конкуренти – вона отримає більший прибуток. А якщо вона забажає витіснити своїх конкурентів з даного ринку, вона має можливість знизити ціни на свої товари і отримати конкурентну перевагу в більш низьких цінах.

Диференціація товарів передбачає здатність підприємства забезпечити покупців унікальною і більшою цінністю в формі нової якості товару, особливих споживчих якостей чи післяпродажного обслуговування. Якщо фірма має таку перевагу, то може вона встановлювати свою більш високу ціну на новий чи модифікований товар, який був запропонований на ринок. У результаті вона отримає більше прибутків, ніж її конкуренти.

Отже, конкурентні переваги являються основою формування привабливості підприємства як роботодавця. Вони можуть бути як внутрішніми (спрямованими на внутрішній персонал) так і зовнішніми (спрямованими на потенційний персонал). Якщо розглядати конкурентні переваги в області маркетингу персоналу, то можна дати такі визначення:

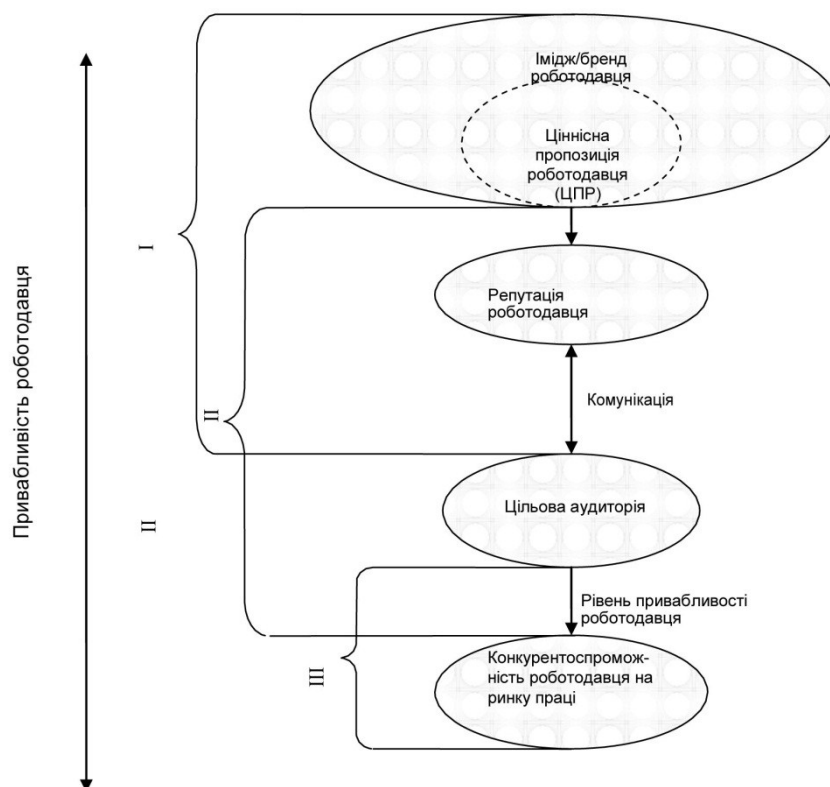
- 1) Внутрішні конкурентні переваги - це комплекс дій, націлений на задоволення потреби у кадрах підприємства, тобто: маркетингові дослідження, підбір та відбір персоналу, його адаптація.
- 2) Зовнішні конкурентні переваги - маркетингові дослідження ринку праці, позиціонування товару «робоча сила» на ринку.

Автори Криворучко О.М. та Гладка О.І. вважають, що в основі привабливості закладена ціннісна пропозиція роботодавця, яка представлена комплексом факторів формування привабливості підприємства.

Формування привабливості підприємства як роботодавця – є процесом складним, та передбачає кілька етапів (які на рисунку відповідають зонам).

Графічно формування привабливості підприємства як роботодавця представлено на рис. 1.3.

В першу чергу (зона I) підприємство формує імідж/бренд, створює ціннісну пропозицію роботодавця. Тим самим впливає на репутацію, а через засоби комунікації інформує цільові групи.

I – зона впливу підприємства на формування привабливості роботодавця;

II – зона реакції цільової аудиторії на заходи підприємства щодо формування його привабливості як роботодавця;

II – зона виміру рівня привабливості підприємства як роботодавця.

Рис. 1.3 - Формування привабливості роботодавця [2, с. 75].

Імідж полягає в тому, що це, свого роду, образ, на формування якого роботодавець має прямий та безпосередній вплив, може їм керувати/ маніпулювати; це те, що, в якійсь мірі, може бути явно відчутне – бренд роботодавця, його логотип, факти про нього, результати, які можна виміряти тощо. У свою чергу зміст репутації дещо відрізняється. Хоча підприємство впливає на репутацію, на нього має більший вплив саме здатність цільової аудиторії сприймати та інтерпретувати отриману через засоби комунікації інформацію про створений роботодавцем образ; це те, що не явно відчутне.

Тому репутація належить до I-ї та II-ї зон. Комунікація є процесом зворотнім вона служить не тільки, щоб донести до цільової аудиторії необхідну інформацію, але й отримати відгуки та реакцію про роботодавця цільової аудиторії.

Якщо імідж – це привабливість образу роботодавця, а репутація є його сприйняття цільовою аудиторією, то чим виступає конкурентоспроможність підприємства на ринку праці і яку роль вона відіграє в формуванні привабливості роботодавця?

Цільова аудиторія, сприймає інформацію та створює відповідну уяву про роботодавця. Сформовану уяву аудиторія схильна порівнювати з іншими роботодавцями на ринку праці (III зона). Саме здатність конкурувати з іншими роботодавцями на ринку праці є конкурентоспроможність, що, в свою чергу, є відображенням результатів сформованої привабливості роботодавця на ринку праці.

Слід зазначити, що привабливість підприємства як роботодавця можуть вимірюватись через кількісні та якісні показники (вимірювані та не вимірювані). До вимірюваних можна віднести кількісний та якісний склад утриманих працівників всередині підприємства та залучених нових працівників на ринку праці, швидкість заміщення вакансії. До невимірюваних слід віднести пізнаваність бренду роботодавця на ринку праці, позитивні відгуки від працівників та кандидатів про роботодавця. Мірою привабливості будемо вважати «рівень привабливості роботодавця» [2, с. 76].

Таким чином, на основі емпіричних досліджень, які були зроблені великою кількістю вітчизняних науковців, наприклад, Блиновим А.О., Гуревичем П.С., Ковальчуком О.С., Кузнецовою Ю.В., Панасюком О.Ю. та закордонними вченими Кэмероном Г., Уилкоксом Д., Катлипом С., Сентером А., Брумом Г., доведено, що репутацію компанії як привабливого підприємства у першу чергу забезпечує розмір заробітних плат, потім вже популярність на ринку, низька плинність кадрів та соціальна відповідальність [4].

Інакше кажучи, для підвищення рівня привабливості підприємства як роботодавця необхідно дотримуватись найбільш вагомих рекомендацій:

1. Формування внутрішнього іміджу за допомогою корпоративних цінностей, ритуалів, місії та формування єдиної спільності.
2. Розробка заходів щодо покращення корпоративної системи комунікацій, постійний моніторинг рівня конфліктності.
3. Розробка заходів щодо просування послуг компанії, побудова довгострокових вподобань споживача, розробка маркетингових акцій, спрямованих на формування попиту.
4. Використання при формуванні іміджу, потенціалу місії, цінностей та норм компанії як ресурсу, який здатен створити індивідуальність організації, підвищити ефективність іміджу для формування лояльності як співробітників компанії, так і зовнішніх цільових груп.

Література:

1. Криворучко, О. Н. Оцінка внутрішньої привабливості підприємства як роботодавця / Криворучко О. Н., Гладка О. І. // Економіка транспортного комплексу [Текст]: зб. наук. пр. / Харк. нац. автомоб.-дор. ун-т; [редкол.: Криворучко О. М. голов. ред. та ін.]. – Х.: ХНАДУ, 2014. – Вип. 24. – С. 104– 116.
2. Криворучко О.М., Гладка О. І. Маркетинг персоналу: формування та реалізація на підприємствах: монографія/ О.М. Криворучко, О.І. Гладка – Х.: ХНАДУ, 2015. – 221 с.
3. Управление конкурентоспособностью предприятия / В.Г.Шинкаренко, А.С. Бондаренко: Харьк. Нац. Автомоб.-дорож. Ун-т – Х.: ХНАДУ, 2003 – 185 с.
4. Алексеева Л. Требования диктуют соискатели // Кадровик. Кадровый менеджмент", 2008, [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vkaznu.ru/index.php?showtopic=8119>.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Ачкасова Лариса Миколаївна.

Володимир Мазур
(Тернопіль, Україна)

ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ТНК НА ЗАСАДАХ КРОС-МЕНЕДЖМЕНТУ

Глобалізація економіки та розширення міжнародних зв'язків, роблять проблему міжнаціонального менеджерського спілкування життєво важливою. Менеджерам різних соціальних культур доводиться все

частіше взаємодіяти зі своїми колегами з інших країн. Українські компанії співпрацюють із зарубіжними компаніями, об'єднуються з ними, організовують спільні підприємства по всьому світу.

Постановка проблеми. На сьогодні особливо гостро відчувається значний вплив інтернаціоналізації, глобалізації та інтеграційних процесів, які охоплюють весь світ. Усе більша кількість підприємств здійснює свої операції на території багатьох країн одночасно (так, «Справжній успіх – це вміти заробляти гроші за межами своєї країни», як це робить компанія «Макдональдс», чії прибутки за межами США значно перебільшують прибутки всередині країни). Актуальною стає проблема вивчення культурних особливостей, менталітету окремих національностей. Важливою сьогодні є здатність виявляти та використовувати особливості національних культур для створення унікальних конкурентних переваг на міжнародному ринку. Все перелічене є завданням крос – менеджменту. Тому питання щодо формування його ефективного механізму набувають сьогодні особливої актуальності адже це дозволить більш успішно працювати в багатонаціональному середовищі [1, с. 120].

Оцінюючи рівень теоретико-практичної розробки даної теми, окрім вищезгаданих, слід відзначити праці Р. Блейка, П. Вернона, Дж. Дістєфано, С. Юшімурі, Д. Квіна, Ф. Клухона, Г. Лейна, К. Ліндзі, Дж. Мердока, Р. Морана, С. Морріса, Ж. Мутона, І. Ноймана, Дж. Оллпорта, У. Оучі, Т. Парсонса, Т. Пітерса, Дж. Рокіча, Дж. Рорбарха, Ф. Стродтбека, Р. Уотермана, С. Ханді, П. Харріса і в яких розглянуті питання, пов'язані з типологізацією культур.

Вивченню особливостей організаційної структури та специфіки застосування крос- аналізу управління міжнародними корпораціями (ТНК) присвячені роботи К. Бартлетт, Дж. Блека, М. Борга, С. Госхела, Х. Грегерсена, М. Менденхелла, Г. Перлмуттера, Г. Хедлунга та ін.

Праці деяких російських та українських вчених, зокрема Белорусова А.С., Кириченко О.А., Куриляк В.Є., Мясоєдова С.П., Пивоварова С.Е., Рогача О.І., Симонової Л.М., присвячені аналізу національних бізнес-культур за класифікаційними параметрами вищезгаданих моделей.

Метою статті є дослідження крос- менеджменту та його застосування в управлінні ТНК.

Для виконання поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: оцінити теоретичні засади та сучасний світовий досвід використання крос- менеджменту на підприємствах; проаналізувати проблеми та особливості впровадження крос-культурних аспектів у системі менеджменту підприємств України; обґрунтувати пропозиції щодо підвищення ефективності міжкультурних комунікацій підприємства в умовах міжнародного бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Основу крос-менеджменту складають емпіричні дослідження голландських та американських вчених Г. Хофстеде, Ф. Тромпенаарса, Е. Холла та ін., базові постулати яких лежать в основі всіх існуючих на сучасному етапі дослідження даної проблематики наукових праць.

Для виконання поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: вивчити теоретичні основи та сучасний світовий досвід використання крос- менеджменту на підприємствах; проаналізувати проблеми та особливості впровадження крос-культурних аспектів у системі менеджменту підприємств України; обґрунтувати пропозиції щодо підвищення ефективності міжкультурних комунікацій підприємства в умовах міжнародного бізнесу.

Існує ряд проблем, з якими стикається менеджер мультинаціональної фірми в повсякденній роботі і які суттєво залежать від культурного фону: мовні бар'єри, невербальне спілкування (жести, емоційність розмови, міміка, пози), сприйняття (через призму своєї культури), стереотипи, обставини часу і місця, етика, етноцентризм (переконавання в перевазі своєї нації). Щоб їх вирішити, менеджер повинен знати національні особливості країни співробітника чи ділового партнера [2, с. 131].

Для вирішення цих проблем необхідно створити центри сприяння міжнародному бізнесу, що будуть надавати послуги в галузі крос- менеджменту. В таких центрах будуть працювати спеціалісти із соціокультурних питань, професійні психологи, аудитори, економісти, менеджери, та інші фахівці в галузі зовнішньоекономічної діяльності. Їх послугами можуть користуватись власники та менеджери підприємств, які вже є учасниками міжнародних економічних відносин або збираються ними стати.

Становлення крос-менеджменту - це тривалий історичний процес, який тісно пов'язаний із процесами формування світового ринку і зовнішньої торгівлі, міжнародного поділу праці, розвитку засобів транспорту, комунікацій [3, с. 51].

Майбутньому менеджерів необхідно знати, що для ефективного крос- менеджменту необхідно не тільки знання традицій, етикету, особистості ділової культури партнера по бізнесу, але й те, що служить об'єднуючим початком на шляху до взаємодії. Наука підтверджує загальну єдність людей у своєму внутрішньому, моральному, етичному вимірі. Різниця між людьми полягає в основному, у зовнішніх проявах, звичаях, ритуалах, одязі, невербальних комунікаціях тощо [3, с. 53].

Побудова міжособистісних відносин у мультикультурному колективі або управлінні організаціями, розташованими в різних країнах світу, взаємодія з іноземними партнерами - це завжди зіткнення різноманітних національних культур. Часто в ділових відносинах між представниками різних країн виникають непорозуміння. Тому «крос-культурні» знання потрібні сучасним менеджерам для уникнення такої проблеми. Власне, у міжнародних переговорах знання менталітету протилежної сторони – запорука успіху [4].

Під поняттям «культура» розуміють різноманітність спільних знань, поведінки, цінностей, вірувань, переваг, основних значень та припущень, які різних особливостей для кожного народу [5]. Так, статус менеджера в Німеччині визначається його досягненнями, тривалістю служби, кваліфікацією, у Франції та

Англії - походженням, елітарною освітою, інтелектуалізмом і витонченістю, в США – талантом, ініціативою, вмінням добиватися мети, у Китаї, Японії - освідченістю, моральністю, патерналістським ставленням до підлеглих, в Україні - твердістю у відстоюванні своєї позиції, толерантністю до іншої точки зору, тактом, витримкою, почуттям гумору [3, с. 54]. Тобто, можна сказати, що це неявні підсвідомі знання. І логічно, що у кожного народу вони різні.

Взагалі, крос-менеджмент має більшою мірою не приділяти увагу окремо відмінностям різних країн, а будувати на цих розбіжностях спільну роботу. Тобто, необхідно ефективно використовувати культурно обумовлені знання для побудови механізму крос-менеджменту як спільної мультинаціональної діяльності:

- комбінація різних знань за допомогою інтерактивної трансляції (ІТ) – інтеграції учасників у процесі роботи в мультикультурних групах для розроблення спільного підходу до розуміння та вирішення проблеми. ІТ сприяє перенесенню знань, цінностей та досвіду та їх інтеграції у виробничий процес;
- процесуальна компетентність – дозволяє дотримуватись рівності у вивчені спільних проблем і допомагає спільному використанню знань, передаванню досвіду, стимулюванню групового навчання;
- сприяння формуванню ефективних крос-культурних технологій – спільні бізнес мова і комунікативні мережі;
- створення і підтримка партнерської взаємодії.

Успішне використання вище зазначених завдань крос-менеджменту дозволяє досягнути синергетичного ефекту, коли інтелектуальна потенціал колективу більший за суму потенціалів його окремих членів [2, с. 133].

Отже, крос-менеджмент як сукупність знань та навичок різних країн відіграє надзвичайне значення в економіці та в успішності діяльності окремих підприємств та об'єднань. Не прийняття до уваги фірмами особливостей різних народів ставить під загрозу прибутковість свого бізнесу. Так, наприклад, американці споживають «солодку кукурудзу». Вони її проварюють та їдять з маслом та сіллю. Але коли у 1960-х роках американська компанія «Грін Джайнт» намагалась продати консервовану кукурудзу в Європу, у компанії нічого не вийшло і вона була змушена закрити збудоване в Італії підприємство так як європейці розглядали кукурудзу як «корм для худоби», але ж ніяк не їжу для людей [6, с. 121].

«Макдональдс» є зразком глобального маркетингу, тому що пропонує своїм відвідувачам в основному стандартне меню, незалежно від місця, де він знаходиться. Але вони також приділяють увагу на смаки місцевого населення. В Сінгапурі на сніданок подають булочку із сосискою, що зроблена із курячого, а не свинячого фаршу із спеціями. Приблизно 15% населення цього міста – мусульмани. Щоб приблизитись до більш традиційних смаків японців, в меню із «біг-маком» з'явилися «теряки-бургери» і блюда із рису. У Меці (Саудівська Аравія) в меню включена телятина халал, м'ясо худоби, забитої по ісламському звичаю. В Польщі можна замовити молочні коктейлі з чорної смородини, в Нідерландах – вегетаріанські бургери, а в Норвегії – бургери із лососем. Врахування місцевих смакових потреб допомогло «Макдональдсу» став номером один в мережі виробників швидкої їжі [6, с. 123].

Для визначення місця і специфіки існування українських бізнес структур у загальній системі українських економічних відносин необхідно здійснити порівняльний аналіз вітчизняної культури та культур інших країн. Для цього доцільно використати модель нідерландського вченого Гірда Хофстеда. Його модель базується на наступних ціннісних вимірниках: PDI(дистанція влади), UAI - уникнення невпевненості, IND – індивідуалізм/колективізм, MAS – чоловіче/жіноче начало, LTO – конфуціанський динамізм [2, с. 132].

Таблиця 1

Показники дистанції України та інших країн

Країна	PDI	UAI	IND	MAS	LTO	DC
Україна	78	93	30	54	40	
Румунія	90	90	30	42		4.31
Болгарія	70	85	30	40		4.50
Туреччина	66	85	37	45		4.60
Мексика	81	82	30	69		4.71
Росія	93	95	39	36		6.29
....						
Великобританія	35	35	89	66	25	19,04
Австрія	11	70	55	79		19,79
Швеція	31	29	71	5	33	20,43
Ямайка	45	13	39	68		22,03
Данія	18	23	74	16		27,25

Як видно з таблиці 1 близькими до України є культури таких країн як Румунія, Болгарія, Туреччина, Мексика, а найбільше відрізняються від нашої культури Великобританія, Австрія, Швеція, Ямайка та Данія.

В Україні міжкультурні комунікації розвинені досить слабо. Тому необхідно сприяти посиленню інтеграції України в міжкультурні відносини з іншими країнами. Для цього необхідно створити центри сприяння міжнародним економічним відносинам, що будуть надавати платні послуги з крос-менеджменту [7, с. 78].

Висновки. Таким чином, участь працівників підприємств України у міжкультурній комунікації потребує нового підходу до управління. Цей підхід повинен базуватися на засадах крос-менеджменту. Одним із чинників, що забезпечує ефективну систему крос-менеджменту є формування полікультурної компетентності персоналу, що є основою ефективних комунікацій на міжнародному рівні. У практичному аспекті крос-менеджмент являє собою комплекс відносин у рамках здійснення різних форм бізнесу, які зачіпають організації управління і ділові культури різних країн, основною ж метою є вдосконалення міжкультурного обміну досвідом у сфері управління і ділових комунікацій.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що такий вид управління передбачає зміну філософії компанії, нове бачення місії компанії, нові підходи до формування топ-менеджменту компанії. Головними факторами, які суттєво впливають на управління персоналом в ТНК, є зміни на ринку праці, ріст мобільності кадрів, посилення інтелектуальної складової у характеристиці сучасного спеціаліста будь-якого напрямку діяльності, посилення конкуренції за лідерство на ринках високотехнологічних товарів та послуг.

Література:

1. Петрушенко Ю.М., Голець Т.А. Когнітивна концепція крос культурного менеджменту / Вісник СумДУ. Серія Економіка. – № 1, 2008. – С. 120-128.
2. Приятельчук, О.А. Еволюція та теоретико-методологічне становлення кроскультурного менеджменту / О.А. Приятельчук // Зовнішня торгівля: право та економіка. - 2006. - № 4. - С. 131-134.
3. Калиберда Л.П. Кросс-культурный менеджмент и формирование культурной компетенции студентов / Л. П. Калиберда // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. - Київ:КІБІТ, 2006, Вип. 1 (4)'2006.- С. 51-54
4. <http://www.mim.kiev.ua/press/news/2009/1593/>
5. <http://docgestion.isuisse.com/im3.pdf>
6. Каримли Э.Б. Кросс-культурное поведение в ТНК в условиях интенсивной глобализации рынка/ Э. Б. Каримли //Економіка та держава – 2009. - №11.– С. 121-123
7. Куриляк В.Є. Міжкультурний менеджмент: монографія/ В.Є. Куриляк – Тернопіль: Астон, 2004.- 239 с.

Артем Сінковський
(Черкаси, Україна)

АКТУАЛЬНІСТЬ ВПРОВАДЖЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ SAP НА ПІДПРИЄМСТВІ

Корпоративна інформаційна система — це інформаційна система, яка включає в себе основний функціонал управління діяльністю підрозділів та підприємства (корпорації) в цілому для прийняття управлінських рішень. У ній реалізована управлінська ідеологія, яка об'єднує бізнес-стратегію підприємства і прогресивні інформаційні технології.

На сьогоднішній день існує велика кількість корпоративних інформаційних систем, однією із найпопулярніших серед них є SAP.

Система SAP розроблена німецькою корпорацією SAP AG і призначена для комплексної автоматизації великих підприємств. Комплексна автоматизація означає, що єдина інформаційна система на основі R / 3 має охоплювати всі сторони діяльності підприємства як за сферами діяльності (планування виробництва, збут, закупівлі), так і за рівнями управлінської ієрархії підприємства, від введення даних на нижніх рівнях до підтримки прийняття управлінських рішень на верхніх [1, с. 377].

SAP дозволяє керувати виробничими процесами за допомогою комп'ютерної системи, автоматизувати їх.

Система використовує модель, що складається з трьох ланок, які взаємодіють між собою:

- клієнт;
- сервер додатків;
- система, що керує базами даних.

Завдяки модульним принципам, за якими функціонує система ERP, з'явилася можливість використання не лише окремих компонентів системи SAP, а також їх комбінації.

Максимального ефекту від використання системи можна досягти тільки в тому випадку, якщо підприємство виконує всі операції в єдиному інформаційному середовищі. Система SAP дозволяє негайно актуалізувати і проводити дані, які миттєво надходять до всіх необхідних відділів підприємства.

Програма SAP складаються з наступних функціональних модулів:

– модуль PP надає можливість планувати і керувати такими видами виробництва, як дискретний, і з безперервним циклом;

– модуль MM дозволяє керувати матеріальними потоками, до якого входить довідник послуг і матеріалів, система закупівель, що включає прийняття заявок аж до надходження товарно-матеріальних цінностей, обліковуючи запаси, що знаходяться на складах, збір з подальшим аналізом всіх необхідних матеріалів;

- модулі AM і AA забезпечують надходження, облік, списання, зношення і переміщення основних засобів в структурі підприємства, таких як майно підприємства по класах основних засобів, також ведеться податковий облік основних засобів;

- модуль FI відповідає за фінанси;

- модуль PM забезпечує технічне обслуговування, а також подальший ремонт обладнання;

- модуль CO передбачає контроль, за допомогою якого реалізовується управлінський облік. Він дозволяє аналізувати, за яких умов виникає прибуток і збитки, а також аналізує причини приходу і витрати коштів;

- модуль SD керує системними процесами збуту, дозволяючи виставляти рахунки, комплектувати і відвантажувати їх;

- модуль HR дозволяє управляти кадрами, підбирати персонал і розраховувати заробітну плату [3].

На даний момент по всьому світу налічується понад 20 тис. інсталяцій SAP. Причини, чому було прийнято рішення про впровадження SAP, бувають найрізноманітнішими. Серед них можна виділити:

- існуючі програми мають занадто багато обмежень;

- програми повинні функціонувати за неоднорідною інфраструктурою у комп'ютерному просторі підприємства;

- програми повинні забезпечувати типовість призначених для користувача інтерфейсів в масштабі всієї організації навіть на суперечливому комп'ютерному обладнанні;

- програми повинні здійснювати всі ділові операції в режимі он-лайн;

- програми повинні забезпечувати доступ до даних в режимі реального часу;

- програми повинні підтримувати міжфункціональні процеси;

- програми повинні забезпечувати гнучкість налаштування бізнес-процесів в залежності від змін на ринку;

- програми повинні забезпечувати інтеграцію внутрішніх систем організації з комплексами, які взаємодіють безпосередньо зі споживачем;

- програми повинні забезпечувати незалежність процесів від відмінностей між системами або географічних кордонів;

- програми повинні підтримувати функціональність, обумовлену національною специфікою тієї чи іншої країни;

- програми повинні скорочувати витрати часу на виконання операцій.

Один з найважливіших моментів впровадження - розгортання системи SAP на інші підрозділи і ділянки виробництва. Розгортання системи SAP стає набагато простішим, якщо прийняти наведені нижче заходи ще під час впровадження системи на передвпроваджувавальному етапі:

- раціоналізація бізнес-процесів;

- стандартизація бізнес-процесів;

- складання всеохоплюючого списку бізнес-процесів щодо всіх ділянок виробництва і функціональних підрозділів компанії;

- включення представників всіх ділянок виробництва або додаткових офісів і функціональних підрозділів в команду проекту [2, с. 400].

Основна фаза впровадження корпоративної інформаційної системи SAP включає в себе наступні кроки:

1. Інсталяція SAP, тобто створення інфраструктури і установку програмного забезпечення SAP на основі досвіду впровадження на передвпроваджувавальному етапі.

2. Завантаження базової конфігурації, що включає в себе імпорт підготовленої конфігурації, її впровадження і стабілізацію на всіх етапах впровадження проекту.

3. Завантаження базових даних, що відносяться до всіх ділянок виробництва або до додаткових офісів, причому від дільниці до дільниці ці дані (наприклад, дані про постачальників) можуть варіюватися в залежності від профілю виробництва, сегменту ринку та ін. Крім того, дані можуть змінюватися в залежності від специфічних для тієї чи іншої ділянки виробництва правил і нормативів.

4. Комплексне навчання, тобто проведення інтегрованих курсів в жорстких рамках графіку проекту, охоплює персонал, якому належить працювати з SAP, тобто персонал підтримки, ключових користувачів і кінцевих користувачів.

5. Комплексне тестування, тобто проведення тестів на інтеграцію системи в жорстких рамках графіка проекту з використанням сценаріїв тестів, які були підготовлені для передвпроваджувавального етапу. Такий підхід робить навчання цілеспрямованим і високоефективним [2, с. 403].

Все вищесказане відноситься до випадків, коли конфігурація на будь-якому з етапів виробництва і передвпроваджувавальному етапі збігаються, проте в дійсності так буває не завжди. Тому може виникнути необхідність у ще одному кроці - SAP налаштуванні у відповідності зі специфічними потребами тих чи інших ділянок, на яких виробляється розгортка проекту. Налаштування може включати в себе конфігурацію нових організаційних структур - наприклад, офісів продаж або відділів закупівель, а також конфігурацію нових, специфічних для тієї чи іншої ділянки бізнес-процесів, і установку нових авторизацій в залежності від зміни ролей співробітників або особливих вимог на тій чи іншій ділянці. Крім того, таке налаштування може означати створення нових звітів, нових шаблонів документів і додаткових інтерфейсів для взаємодії з успадкованими системами на передвпроваджувавальному або інших етапах. Якщо завод або підприємство,

де вводився передвпроваджувальний етап, знаходиться за кордоном, виникає необхідність суттєвих змін в залежності від особливостей податкового законодавства, вимог до звітності та інших особливостей регіону [3, с. 403].

Отже, рішення SAP призначені для підвищення продуктивності роботи підприємства, його прозорості та інвестиційної привабливості, а також для більш глибокого розуміння інтегрованих бізнес-процесів, які використовуються у компанії. В своєму інтеграційному процесі в діяльність підприємства SAP має ряд ключових етапів, кожен з яких потребує контролю та дотримання певних норм його здійснення.

Отже, для успішної роботи підприємства завжди потрібно мати достовірну і повну інформацію, аналіз якої дозволяє швидко реагувати на зміни ринку. Впровадження SAP системи забезпечує можливість надання такої інформації. Система SAP забезпечує здійснення контролю за всіма напрямками діяльності компанії та формування бази для прийняття рішень

Література:

1. Вылегжанина А. О. Информационно технологическое и программное обеспечение управления проектом: учебное пособие/ А. О Вылегжанина – М. – Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 429 с.
2. Вивек Кале Внедрение SAP R/3. Руководство для менеджеров и инженеров: Пер. с англ. — М.: Компания АйТи, 2004. – 511 с.
3. Sap-ConsAlt.Ru Основні модулі SAP - [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://sap-consalt.ru> (дата звернення 25.04.2016) – Назва з екрана.

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, Гадецька Зоя Митрофанівна.

Тихоліз Ю.І.

(Кам'янець-Подільський, Україна)

КАТЕГОРІЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ

Вступ. Уперше теоретичні положення про механізм конкурентної боротьби з'явилися в працях представників класичної й неокласичної економічних шкіл. Значний внесок у розвиток теорії конкуренції зробили зарубіжні вчені: С.Л. Брю, Дж.М. Кейнс, А.Маршалл, Дж.С. Міль, М. Портер, Д. Рікардо, Й.А. Шумпетер.

Розглянувши та проаналізувавши історичні форми розвитку конкуренції, можна наголосити, що із збільшенням обсягів і темпів міжнародної торгівлі в останній третині ХХ ст. особливу увагу фахівці починають приділяти дії процесів глобалізації на конкуренцію окремих організацій. У цей період сформувалася міждержавна форма конкуренції, яка відображалась у суперництві окремих країн.

При розгляді конкурентних процесів на рівні окремих держав економісти використовують поняття «конкурентоспроможність», вважаючи його атрибутом таких економічних об'єднань, як країни, регіони, підприємства тощо. Стівен Коен у 1985 році визначив конкурентоспроможність на національному рівні «як міру, в якій країна у вільних і чесних ринкових умовах може виготовляти товари та надавати послуги, які відповідають вимогам міжнародних ринків, одночасно збільшуючи реальний дохід своїх громадян»

Основна частина. Конкурентоспроможність на національному рівні, на думку М. Кастельє, має базуватися на високому показнику продуктивності, досягнутому економікою країни, і характеризуватися високопродуктивними видами діяльності, які, в свою чергу, забезпечують високий рівень заробітної плати [3, с. 26]. Масштаб та якість змін темпів розвитку ринків зумовили, на думку В.М. Козирева, виникнення нової теоретичної парадигми – парадигми загальної конкурентоспроможності, де змагаються між собою господарюючі суб'єкти усіх рівнів – від фірм до держав й об'єднання держав.

Більшість як зарубіжних учених-економістів, так і вітчизняних дослідників розглядають конкурентоспроможність як властивість певного суб'єкта ринкових стосунків (організації, галузей економіки, регіонів, країни в цілому), об'єкта ринкових відносин (товару, праці, послуги) або процесу конкурентних відносин, що характеризується наявністю або відсутністю певних переваг порівняно з аналогом конкурентного середовища.

Проаналізувавши запропоновані вищеназваними дослідниками визначення конкурентоспроможності, можна виділити основні загальні риси конкурентоспроможності підприємства, а саме:

1. Конкурентоспроможність підприємства і продукції – поняття взаємопов'язані, оскільки підприємство виступає певним носієм властивостей й конкурентоспроможності через свої товари і послуги. Проте конкурентоспроможність підприємства розкривається різними характеристиками при визначенні конкурентоспроможності продукції. Конкурентоспроможним є підприємство, що випускає конкурентоспроможну продукцію, отже, цей показник проявляється на товарних ринках і опосередковується конкурентоспроможністю продукції (товару). Це відносний показник, де базою для порівняння виступають аналогічні показники суперництва підприємств-конкурентів. Конкурентоспроможність окремих суб'єктів має тісний внутрішній і зовнішній взаємозв'язок, суть якого

полягає в певній ієрархії цього показника, що включає досягнення конкурентоспроможності вищим рівнем ієрархії (державою) при його відсутності у нижнього рівня (товару).

2. Конкурентоспроможність підприємства не є постійною, її зміни зумовлені великою кількістю як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

3. Основною метою підвищення конкурентоспроможності підприємства та продукції є досягнення оптимального поєднання інтересів виробників і споживачів.

Австрійський вчений, нобелівський лауреат з економіки Фрідріх А. фон Хайек відзначає, що конкуренція – процес, за допомогою якого люди одержують і передають знання. На його думку, на ринку тільки завдяки конкуренції приховане стає явним.

У своїй книзі «Міжнародна конкуренція» М. Портер пише, що конкуренція – динамічний процес, це безупинно мінливий ландшафт, на якому з'являються нові товари, нові шляхи маркетингу, нові виробничі процеси й нові ринкові сегменти Г.Л. Азоєв під конкуренцією розуміє суперництво у будь-якій галузі між окремими юридичними або фізичними особами (конкурентами), заінтересованими в досягненні однієї мети

Так, П.Самуельсон трактує конкуренцію як ретельно розроблений і складний механізм координації, що об'єктивно реалізовується через призму цін та ринків. Конкуренція, як і конкурентоспроможність, — ринкова категорія. Вона спонукає до обліку потреб ринку як з боку покупців, так і з боку продавців. Згідно з В.В. Алещенко, саме конкуренція вимагає від підприємства бути конкурентоспроможними.

Важливо зазначити, що в економічній літературі конкурентоспроможність інтерпретується по-різному, залежно від характеру об'єкта, до якого це поняття належить. Залежно від рівнів ієрархії управління (підприємство-галузь-регіон-національна економіка) розрізняють специфічні ознаки й чинники динаміки конкурентоспроможності.

Конкурентоспроможність – здатність здійснювати діяльність в умовах ринку та одержувати при цьому прибуток, достатній для науково-технічного вдосконалення виробництва, стимулювання працівників (їх праці) на високоякісному рівні.

Л.Н. Качаліна розглядає конкурентоспроможність як властивість об'єкта, яка характеризує ступінь відповідності техніко-функціональних, економічних, організаційних й інших його характеристик вимогам споживачів, визначає частку ринку, яка належить даному об'єкту, і перешкоджає перерозподілу цього ринку на користь інших об'єктів

Як найповніше поняття конкурентоспроможності вивчено й структуровано на рівні підприємства, діяльність якого ведеться в умовах відкритого ринку. Складніше піддається сприйняттю поняття конкурентоспроможності на макрорівні, оскільки воно відбиває позиції національної економіки та її здатність їх зміцнювати – нарощувати темпи економічного зростання, підтримувати високі показники зростання й зайнятості протягом тривалого часу.

Висновки. Отже, під поняттям «конкурентоспроможність» розуміємо механізм виконання дій суб'єктом (об'єктом) економічних відносин, які в конкретних умовах конкурентних відносин створюють йому переваги порівняно з суб'єктами (об'єктами), що мають аналогічні цілі (призначення). Будучи важелем і засобом конкуренції, конкурентоспроможність – це категорія громадського розвитку, що проявляється в суперництві об'єктів для досягнення певної мети. Що ж до конкурентоспроможності продукції, то це – техніко-економічна категорія, що оцінюється сукупністю технічних і економічних показників, чинників й умов.

В ієрархії об'єктів конкурентоспроможності вищим рівнем є конкурентоспроможність галузі, яка формується з конкурентоспроможностей підприємств, що її складають, і на нашу думку, вона залежить від спроможності конкретних виробників випускати конкурентоспроможні товари. Отже, конкурентоспроможність підприємств АПК – це рівень ефективності господарювання агропромислових підприємств, який за допомогою обраної стратегії розвитку має переваги над іншими однотипними підприємствами.

Література:

1. Азоєв Г.Л. Конкурентные преимущества фирмы/ Г.Л. Азоєв, А.П. Челенков.- М.: Новости, 2000. - С. 114. Кастелье М. Информационная эпоха экономики, общество и культура: учеб. пособие/ М. Кастелье.-М.: ВШЭ, 2000. - С. 26.
2. Воронкова А.Е. Моделирование управления конкурентоспроможності підприємства: еколого-організаційний аспект: монографія / А.Е. Воронкова, С.К. Рамазанов, О.В. Родіонов. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2005. - С. 29
3. Кастелье М. Информационная эпоха экономики, общество и культура: учеб. пособие/ М. Кастелье.- М.: ВШЭ, 2005. - С. 26
4. Козырев В.М. Основы современной экономики/ В.М. Козырев.-М.: Финансы и статистика, 2001. - С. 65.
5. Перский Ю.К. Конкурентоспособный регион и конкурентная промышленная политика: материалы науч.-практ. междунар. конф. «Экономическая и энергетическая безопасность регионов России» / Ю.К. Перский.-Пермь.: Институт экономики Уро РАН, ПГУ, ПГТУ, 2006. - С. 112.
6. Портер М. Конкуренция, пер. с. Англ. М. Портер. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2010. - С. 153.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУДА МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ РОЛІ*Аграрлық протекционизм*

Ішкі экономикалық протекционизм – ауыл шаруашылығы, экономиканың басқа салалармен байланысын қамтиды. Ауыл шаруашылығы өндірісінің агроөнеркәсібінің және экономиканың басқа салаларына бағыныштылығы, оларға тәуелділігі несие – салық, баға саясаттарының іске асыруда оған деген айрықша көзқарасты қажет етеді.

Сыртқы экономикалық протекционизм – экспорттық және импорттық іс-қызметтерді қамтиды. Осында реттеу механизмдерінің жүйесін қалыптастыруда отандық ауыл шаруашылығының экономикасын дамуын естен шығармау керек екендігін білдіреді.

Экономикалық және әлеуметтік мақсаттар байланыстылығы

Экономикалық және әлеуметтік мақсаттар тығыз байланысты, бір-бірінен айырымсыз. Сол себепті, ауыл шаруашылық экономикасын және жалпы экономиканы ұтымды реттеуге бағытталған реттеу жүйесінің ықпалы ауыл өмірінің әлеуметтік өркендеп дамуын қамтамасыз ететіндей, еңбекті ынталандыратындай бағытта болуын білдіреді.

Бағдарламалар арқылы реттеу

Бағдарламалар ауыл шаруашылығы өндірісін, өнімдердің нарығын реттеуге бағытталған алдарына қойылған мақсаттарға байланысты.

- салалар аралық маңызды макроэкономикалық байланыстарды реттеуге бағытталған;
- агроөнеркәсіп кешенінің белгілі салаларының іс-қызметтерін, мәселелерін реттеуге бағытталған;
- функционалдық, яғни агроөнеркәсіп кешенін реттеудегі мемлекеттік маңызды қызметін іске асыруға бағытталған (инвестициялық, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық, табиғатты қорғау және т.б.);
- аймақтың, аймақтардың ауыл шаруашылығын агроөнеркәсіп кешенін реттеуге бағытталған кешенді іс-қызмет шараларының жиынтығы.

Индикативтік пен әміршіліктің байланыстылығы бұл принциптің:

- әміршілік – әкімшілік ықпал мемлекеттік кәсіпорындарға тән болуы керек
- басқа меншік жүйесінде индикативтік, яғни бағыттаушы ұсынысты бағытындағы реттеу арқылы іске асырылуы керек. Нарықтық экономика жүйесінде индикативтік реттеу басым болуы керек.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу – бұл ҚР азық-түлік қауіпсіздігін ауыл шаруашылығында жер нарығын, кәсіпкерлікті, ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің құқықтары мен міндеттерін, мүдделерін, ауыл шаруашылық өндірісін басым дамуын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын іс шаралар.

Қазақстан Республикасының нарық жағдайында ауыл шаруашылық қатынастарын дамыту кезеңдері:

- 1) 1991-1994 ж.ж. жекешелендіруді жүзеге асыру кезеңі;
- 2) 1995-1998 ж.ж. Қазақстан Республикасында жерге жеке меншікті енгізу және оның негізінде көптеген салаларды дамытуға жол беру;
- 3) 1998-2003 ж.ж. ауыл шаруашылығын дамыту стратегиясының қабылдануына байланысты;
- 4) 2003 ж.ж. және қазіргі кезең.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің керектігін мынандай талаптармен негіздеуге болады:

- 1) Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- 2) Ауыл шаруашылық өндірісі жермен тығыз байланысты болғандықтан жер мәселесін реттеу қажеттілігі;
- 3) Ауыл шаруашылығы өндірісі көбінесе пайдалы өндіріс болып табылады.

Агроөнеркәсіптік кешенде шешілуге тиісті міндеттер:

- 1) Ауыл шаруашылығының өңдеуші секторын дамыту, яғни өнімді қымбат бағаға сатуға мүмкін болатындай етіп өңдеу.
- 2) Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және өңдеуде осыған қажетті қызметтерді топтастыруды пайдалануды топтастыру қажет. Ең алдымен оны тамақ және тоқыма өнеркәсібінде қолдану. Әр аймақта мамандандырылған топтастыруларды дамыту бойынша шаралар кешенін жасау және қолдану.
- 3) Ауыл шаруашылығы өндірушілерді ақпараттық маркетингтік кеңестік көмек көрсетуді кеңейту бойынша жұмыстарды күшейту қажет.
- 4) Ауыл шаруашылығы өнімдерінің және оларды өңдеу сапасының халықаралық стандарттарын енгізу.
- 5) Үлкен және орташа ауыл шаруашылық өндірушілерінің көптеп пайдалануына қарамастан, жаңадан пайда болатындарына да дамуға мүмкіншілік беру.
- 6) Ауылдағы мәдени бұқаралық бағыттағы әлеуметтік инфрақұрылымдарды дамыту қажет. Ауылдағы кәсіпкерлікті дамыту.

Мемлекеттің белгілі бір мақсатқа жетуі үшін ішкі бірлігін, негізгі құрылымын, мәнін анықтайтын бастаушы идеялар - мемлекеттік басқарудың қағидалары деп аталады.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік басқарудың негізгі қағидалары Қазақстан Республикасының Конституциясында және аграрлық заңдарда көзделген. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу қағидалары мынадай болуы керек: 1) мемлекет ішінде сыртқы экономикалық және сала аралық қатынастарды ауыл шаруашылығына белгілі жеңілдіктер бекітетін аграрлық протекционизм қағидасы; 2) реттеудің индикативті әдістерін пайдалану; 3) әр түрлі деңгейде қабылданатын мақсатты бағдарламалардың орындалуына бақылаудың негізінде бағдарламалық реттеу қағидасы; 4) ауыл шаруашылығы өндірісін және агроөнеркәсіптік кешенді толығымен басым дамыту; 5) ауыл шаруашылығы мен басқа экономиканың салалары арасындағы экономикалық сәйкестікті қолдау, ауыл шаруашылығы

еңбеккерлерінің және өнеркәсіп еңбеккерлерінің табыс деңгейін жақындастыру; 6) агроөнеркәсіптік өндіріс саласында отандық тауар өндірушілерді қорғау, мемлекеттік реттеуді экономикалық әдіске басымдық бере отырып жүзеге асыру; 7) ауыл шаруашылық кәсіпорындарының қызметіне мемлекеттік және басқа да шаруашылық құрылымдардың тікелей араласуына жол бермеу; 8) ауыл шаруашылық кәсіпорындарының өндірістік шаруашылық қызметті өз бетінше жүзеге асыруына кепілдік беру, т.б.

2013-2020 жылдарға арналған агроөнеркәсіп кешенін дамыту бағдарламасы бойынша алдағы жылдар ішінде осы салаға бөлінетін субсидия көлемі 4,5 есеге арттырылмақ.

Бұл бағдарлама ауыл шаруашылығы өнеркәсіп кешенінің бәсекелестік қабілетін арттыруға бағытталуымен ерекшеленеді. Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына ену кезеңі әсіресе, ауыл шаруашылығына айрықша көңіл бөлу қажеттігін алдыға қойып отыр. Саланың мүмкіндігі мол бола тұра көздегендегідей нәтижелерге қол жеткізілмей жатыр. Алдағы жылдарға арналған бағдарламада ауыл шаруашылығын өркендетудің барлық тетіктері қарастырылып, қаржыдан бастап маркетингтік кеңес беруге дейінгі мемлекеттік қолдау көрсетудің жолдары мен шаралары нақтылы жобаланады.

Төрт бағытта жүргізілетін стратегиялық бағдарлама аясында ауыл шаруашылығы құрылымдарына қаржылық, мемлекеттік реттеу, тауарлар мен қызметтердің қолжетімділігі, инфрақұрылымдарды жетілдіру бойынша көмектер көрсетіліп, шаруа қожалықтары мен ауыл фермерлерінің шаруасын жеңілдетуге орай өзге де шаралар қолға алынбақ. Сөйтіп, 2020 жылға дейін елде ауыл шаруашылығы өнімдері 1,5 есе, осы саладағы еңбек өнімділігі 3 есе, экспортқа шығарылатын өнімдер 20 пайызға көбейіп, 6,8 млн. гектар пайдаланылмай жатқан жер айналымға өнеді. Жеті жылда егін, мал шаруашылығына республикалық, жергілікті бюджет есебінен бөлінетін субсидия мөлшерін бүгінгіден 4,5 есеге арттыру жоспарланып отыр.

Елбасының тапсырғанындай, экспортталатын ет көлемінің жыл сайынғы мөлшерін 60 мың тоннаға жеткізіп, етті бағыттағы мал басын көбейту үшін бағдарламада ірі қара, қой өсіретін шаруа қожалықтары мен фермерлік шаруашылықтарды құруға ерекше көңіл бөлініп, малдарды сатып алуға берілетін несиенің пайыздық үстемесі, субсидияландыру шарттары өзгертіліп, біршама жеңілдетілетін болады.

Бұрынғы мал қыстақтары қалпына келтіріліп, өрістер мен жайлаулар кеңінен пайдаланылмақ. Қазір елімізде 189 мыңнан астам шаруа қожалықтары мен шаруашылық құрылымдары бар болса, соның 19 мыңға жуығы ғана мал шаруашылығымен айналысып жатқан көрінеді. Сондықтан болашақта мал өсіріп, оның өнімін өндіруге ден қойған кәсіпкерлерге мемлекет тарапынан көрсетіліп жатқан қолдау, көмектер одан әрі ұлғая түспек.

Елімізде мал басын өркендетуге «Сыбаға», «Жайлау» бағдарламаларының тигізер пайдасы көп болатыны болжанып отыр. «Жайлау» бағдарламасы ауыл тұрғындарына тиімді болу үшін әрі қарай жетілдіріле түспек. 2013-2023 жылдарға арналып жасалған аталмыш бағдарлама ауылда фермерлік шаруашылықтар құруға бағыттталып, несиелендірудің тиімді түрін ұсынбақ.

«Сыбаға» бойынша былтыр облыс шаруашылықтары мен аудан тұрғындары 60 мыңнан астам ірі қара сатып алып, жоспар 156 пайызға орындалған. Бағдарлама жобасында көрсетілгендей, өндіріске жаңа технологияны енгізіп, кәсіпорынды қайта жарақтандыруға қаржы салушы субъектілерге де мемлекет тарапынан субсидия берілетін болады. Бұл инвестициялық субсидияландыру жобасы 2014 жылдан бастап жүзеге асырыла бастайды. Германия, Канада сияқты алыс шетелдерді айтпағанда, Кедендік одақ құрамындағы Ресей мен Беларусь елінде ауыл шаруашылығының, соның ішінде қайта өңдеу өнеркәсібінің дамуына қолайлы жағдай туғызған инвестициялық субсидияландыру жобасына біздің ел де үлкен үміт артып отыр. Енді шаруашылықты өркендетуге салынған инвестицияның 20 пайызы мемлекет тарапынан субсидия түрінде қайтарылады.

Әдебиеттер:

1. Егемен Қазақстан газеті №90-93 (25939) 12.03. 2010.
2. Ауылшаруашылығын қаржылай қолдау қорының материалдары
3. <http://business.gov.kz/>

Ғылыми жетекші:

э.ғ.д., профессор Кантуреев Мансур Тасыбаевич.

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Улуғбек Кличев, Омонжон Бегиев
(Гулистан, Узбекистан)

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ДАВЛАТ СИЁСАТИ

Мустақиллик йилларига келиб барча соҳаларда бўлгани каби улкан янгиланишлар миллий ҳунармандчилик соҳасида ҳам туб ўзгаришларга олиб келди. Дастлабки йиллардан бошлаб республика Президенти ва ҳукумати томонидан миллий ҳунармандчилик соҳасини эркин, демократик шароитларда ривожланишига жиддий эътибор қаратилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 27 августда “Ижодий уюшмалар, кўнгилли жамиятлар ва жамғармаларни партия тасарруфидан чиқариш тўғрисида” [1] ва “Ўзбекистон ижодкорлари жамғармасини тузиш тўғрисида” [2]. Фармонлари натижасида Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатаётган ижодий уюшмалар, жамиятлар, уларнинг бўлимлари ва корхоналари ҳам партия тасарруфидан чиқарилди. Сиёсий партиялар ҳамда ҳаракатларнинг ташкилий тузилмалари уюшмалар, жамиятлар ва жамғармаларда фаолият кўрсатиши таъқиқлаб қўйилди. Шу билан бирга республика ижодий уюшмаларининг моддий ва молиявий негизини мустаҳкамлаш, уларнинг оилаларига маънавий, моддий ва бошқа ёрдамлар кўрсатиш назарда тутилди.

Тарихий, миллий анъаналар ва ўзига хос маҳаллий шарт-шароитларга эга бўлган Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона водийси, Тошкент, Қашқадарё, Бухоро ва Хоразм вилоятларида миллий ҳунармандчилик соҳалари истиқлол шарофати билан шиддат билан ривожланди. Масалан, Бухорода зардўзлик, Фарғона ва Қашқадарёда миллий матолар, Хоразмда гиламдўзлик ва бошқа кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Шунингдек, 1995 йил 24-25 октябрь кунлари Тошкентда БМТнинг Ўзбекистон доимий ваколатхонаси билан амалий ҳамкорликда Ўзбекистон халқ усталари ва ҳунармандлари биринчи Республика ярмаркасининг ўтказилиши [4] муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу ярмарка хорижий мамлакатларнинг сайёҳларида қизиқиш уйғотди ва ҳунармандлар фаолиятига эътибор ошишига кучли туртки бўлди. Кўргазма-ярмарка якунида миллий ҳунармандчилик тадбиркорлик, бизнестан тубдан фарқ қилгани сабабли ҳунарманд усталар меҳнатини қадрлаш, уларни иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мақсадида Олий Мажлис кун тартибига ушбу масала ижобий ҳал этилиши учун қўйилди.

Ўзбекистонда халқ ҳунармандчилиги асосида эсдалик буюмлари ишлаб чиқарувчи 500 га яқин кичик корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Улар чинни ва сопол буюмлар, пичоқ, зардўзи маҳсулот, гилам ва бошқа буюмлар ишлаб чиқаради [5]. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов алоҳида олинган бир вилоятдаги ҳолат хусусида тўхталиб, “Бугунги кунда Самарқанд вилоятида қанчадан-қанча одам уй шароитидаги тадбиркорлик, ҳунармандчилик, дўппидўзлик, наққошлик, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги ва ганчкорлик каби ота-бобомиздан қолган касблар билан шуғулланишга, халқ анъаналарини давом эттириб, миллий маданий меросимизни тиклашга ихтиёр билдираётганлигини” алоҳида таъкидлаб ўтган эди [6].

Таъкидлаш жоизки, миллий ҳунармандчиликка бўлган эътибор 1997 йилдан бошлаб янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистонда ҳунармандларга ғамхўрлик, халқнинг маданий мероси, анъанавий миллий қадриятларни асраб-авайлаш, миллий ҳунармандчилик давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Миллий маданиятни сақлаб қолиш ва уни ривожлантириш, ҳунармандчилик соҳасидаги ишлаб чиқаришда анъанавийликни тиклаш табиий жараёнга айланди. Миллий ҳунармандчиликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадида республикада бир қатор жамғармалар ва уюшмалар ташкил этилди. Халқ бадий ва амалий ҳунармандчилиги ривожига Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ҳамда ҳукумат қарорларининг моҳияти каттадир.

1997 йил 24 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов томонидан имзоланган “Халқ амалий санъати ва ҳунармандчилигининг келгусидаги ривожини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирлари тўғрисида”ги [7] фармони эълон қилинди. Фармонга кўра, уй шароитидаги юксак савиядаги бадий ҳунармандчилик буюмлар ишлаб чиқараётган халқ усталарига жойлардаги ҳокимликларнинг амалий ёрдами муҳим вазифалардан бири сифатида кўрсатилган. Ҳунармандларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мақсадида улар беш йилгача даромад солиғидан озод қилинди, республикадан четга чиқариладиган халқ ҳунармандчилик буюмлари учун бож олиш бекор қилинди. Ушбу қарор ҳунармандчилик соҳаси тараққиётини юқори поғонага кўтарди. Шу билан бирга 1997 йил 31 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ бадий ҳунармандчиликлари ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони [8] муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Миллий маданиятни ривожлантиришда халқ бадий ҳунармандчилиги ва амалий санъатининг аҳамиятини ошириш, қўлда ишланган бадий буюмлар тайёрлашнинг асрий анъаналарини ва ўзига хос турларини қайта тиклаш ҳамда халқ ҳунармандларига давлат томонидан ёрдам кўрсатиш имкониятлари ишга солинди. Шу билан бирга, бозор иқтисодиёти даврида хонадон шароитида бадий буюмлар ишлаб чиқарувчи халқ ҳунармандларига уларни маҳаллий хом ашё, материаллар, асбоблар ва кичик механизация воситалари билан таъминлашда, кўргазмалар ва кимошди савдоларини ўтказишда, тайёр маҳсулотларни сотиш бўйича ихтисослаштирилган дўконлар тармоғини ташкил қилишда маънавий ва

моддий ёрдам бериш учун амалий ишлар амалга оширилди. Айниқса, ёшларни халқ санъати усталарининг кўникмаларига ўқитиб ўргатиш учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтиришда амалий ёрдам кўрсатиш жойлардаги ҳокимликлар, республика вазирликлари ва идораларининг энг муҳим вазифалар қаторига киритилди.

1997 йилнинг 1 апрелидан бошлаб белгиланган тартибда ҳокимликлар ва солиқ идораларида рўйхатдан ўтган хонадон шароитида миллий ҳунармандчилик ва амалий санъат буюмларини ишлаб чиқарувчи якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан банд бўлган шахслар 5 йил муддатга даромад солиғи тўлашдан озод қилиниши ҳунармандчилик соҳаси учун ниҳоятда катта аҳамият касб этди [9]. Халқ ҳунармандчилиги соҳасида юксак бадиий асарлар яратган ижодкорлар меҳнатига муносиб баҳо бериш, уларни моддий ва маънавий рағбатлантириш мақсадида энг яхши асарлар учун бериладиган Камолитдин Беҳзод номидаги мукофот таъсис этиш белгиланди.

Миллий ҳунармандчилик ва амалий санъатнинг энг яхши намояндалари хизматларини ва уларнинг миллий маданиятни янада ривожлантиришга ҳамда истеъдодли шогирдларни тайёрлашга қўшган ҳиссасини рағбатлантириш мақсадида 1998 йил 1 майда “Ўзбекистон Республикаси халқ устаси” фахрий унвони [11] таъсис этилди. Қишлоқ жойларида ижтимоий ҳимояга муҳтож оилалар ва аёлларни иш билан таъминлаш давлат ислохотларининг устувор йўналиши ҳисобланади. Уй меҳнати, яъни касаначилик асосида ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши миллий ҳунармандчиликнинг зардўзлик, заргарлик, темирчилик, кулолчилик ва бошқа тармоқлари учун самаралидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти миллий ҳунармандчилик анъаналари ривожланишида касаначиликнинг ўрни алоҳида эканлигини таъкидлайди: “Замонавий технологияга эга бўлган кичик корхоналарни очиш ҳисобига янги иш жойларини яратиш устувор вазифадир. Булар қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлайдиган корхоналаргина эмас, балки сермеҳнат, шу жумладан, касаначиликка асосланган ишлаб чиқаришлар, халқ ҳунармандчиликлари ҳам бўлиши керак” [12]. Тарихий анъаналарни қайта тиклаш ва ривожлантириш учун 2006 йил 6 январда “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” [13] Қарори қабул қилинди.

Таъкидлаш жоизки, миллий ҳунармандчиликка бўлган эътибор жиддий равишда ортиб бормоқда. Бунинг исботи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 1 апрелда “Халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини ривожлантиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги [14]. Фармони эълон қилинди. Халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни рағбатлантириш, халқ ижодиёти соҳасига аҳолининг кенг қатлами, айниқса, ёшларни жалб этиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш давлат сиёсатида янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунингдек, уй шароитида халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъат буюмларини ишлаб чиқариш бўйича якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан банд бўлган шахслар қатъий белгиланган солиқ тўлашдан озод этилиши соҳанинг янада жадал ривожланиши учун янги имкониятлар яратди.

2013 йил 26 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Президентининг айрим Фармонларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги Фармони ҳунармандларнинг келгусида янада самарали меҳнат қилишлари учун ҳуқуқий жиҳатдан имтиёз берди. Бу имтиёзларнинг амал қилиш муддати 2017 йил 1 январга қадар узайтирилди. Шунингдек, улар ўзлари ясаган буюмларини мамлакат ҳудудида сотиш, чел эл давлатларида ўтказиладиган кўргазма-ярмаркаларда иштирок этишда бож тўлови тўламаслик ҳуқуқига эга бўлди. Ҳунармандчилиги ортидан оилавий тадбиркорлик фаолиятини оширишда беш нафар шогирдни жалб этиш, устахонани ижарага олиш, ишлаб чиқарган буюмларини сотиш учун ихтисослаштирилган дўкон ва шохобчалар ташкил этиш мумкинлиги қонун билан кафолатланган. Миллий ҳунармандчиликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш мақсадида республикада бир қатор уюшмалар, ташкилотлар, кенгашлар, бирлашмалар, ижтимоий жамғармалар, тўғарақлар ташкил қилинди. 1997 йилда ташкил қилинган “Ҳунарманд” уюшмаси миллий ҳунармандчилик анъаналари асосида фаолият кўрсатаётган халқ усталари ва ҳунармандларни ўз атрофига бирлаштирди. “Ҳунарманд” уюшмасининг жойларда 19 та бўлими 35 та йўналиш бўйича фаолият кўрсатади. Уюшма ташкил топган вақтда унинг аъзолари 750 нафар бўлган, ҳозирги кунга келиб бу кўрсаткич 16 мингдан ошди. Ҳунармандлар йилига 40 хилдан зиёд, қарийб 10 млрд сўмлик маҳсулот тайёрламоқда. Маҳсулотларнинг сифати ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Ҳунарманд” уюшмаси ва унинг ҳудудий бўлимларида маҳоратли халқ усталаридан таркиб топган кенгашлар ташкил этилган. Улар ишлаб чиқараётган ҳунармандчилик маҳсулотларини доимий назорат қилиб бормоқда. Ҳунармандчиликнинг айрим йўқолиб кетган турларини қайта тикладилар.

Мамлакатимиз ҳунармандларининг миллий қадриятларимизни қайта тиклаш ва ривожлантириш, анъаналарни ўсиб келаётган ёш авлодга етказиш ҳамда уларни ажодларимиз меросига садоқат руҳида тарбиялаш борасидаги саъй-ҳаракатлари, юртимизда амалга оширилаётган кенг миқёсли ҳиссалари муносиб баҳоланмоқда. Йилига икки-уч нафар ҳунарманд Ўзбекистон халқ устаси унвонига муносиб топилмоқда. Ҳунармандларнинг ижтимоий ҳимояси учун ҳукумат бир қатор чора-тадбирларни ишлаб чиқди. Бунинг учун ҳунармандлар “Ҳунарманд” уюшмасига аъзо бўлиб, аъзолик бадалларини тўлайди ва ҳунармандлар нафақа ёшига етганда нафақа тўланади.

Тарихан қисқа вақт давомида миллий ҳунармандчилик имкониятларнинг ўсишида улкан ишлар амалга оширилди. Мамлакатда олиб борилаётган миллий ҳунармандчиликда давлат сиёсати ва бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ички имкониятларни ишга солиш, аҳоли бандлигини таъминлаш, маданий меросни тиклаш, умуман ички ва халқаро миқёсида алоқалар фаолиятида Ўзбекистон мавқеини мустаҳкамлашга олиб келди. Таъкидлаш жоизки, чуқур тарихий илдишларга эга бўлган миллий ҳунармандчилик совет даврида ҳам бутунлай унутилмади. Айрим йўқотишлар билан бўлса-да, ўзбек халқи маънавиятининг ажралмас қисми бўлган миллий ҳунармандчилик асрлар давомида аждодлардан-авлодларга мерос бўлиб ўтиб келди.

Мустақиллик туфайли миллий ҳунармандчиликда туб ўзгаришлар амалга оширилди. Миллий ҳунармандчилик тарихда бўлганидек, яна ўзбек халқининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётида етакчи ўринни эгаллади. Мамлакатда ўтказилган тадқиқот халқ ҳунармандчилиги сўнмас соҳа эканлигини кўрсатиб, бу соҳанинг давлат ва жамият ҳаётидаги муҳим аҳамиятини исботлади. Миллий ҳунармандчилик, аввало, иқтисодий эҳтиёжлар доирасида ва маданий меросни қайта тиклашда катта ўзгаришлар ва янгиланишларга учради.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин” Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
2. Каримов И.А. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз” Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015.
5. Ўзбекистон санъати. –Тошкент.: Шарқ, 2001.
6. Ўзбекистон қонунлар ҳужжатлари тўплами. 2008. №14.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Галина Барановська, Леся Барановська
(Київ, Україна)

ПРО ОДНУ МАТРИЧНУ ГРУ З НУЛЬОВОЮ СУМОЮ ТА ЇЇ ГЕОМЕТРИЧНУ ІНТЕРПРЕТАЦІЮ

Розглянемо наступну задачу про поставку сировини [1]. Припустимо, що деяка фірма А уклала договір з іншою фірмою В на поставку сировини, яка швидко псується, щоденно на суму 100 умовних одиниць. Якщо протягом дня сировина не поступає, фірма А несе збитки в розмірі 400 у.о. від простою робітників. Вона може використовувати свій транспорт (додаткові витрати 50 у.о.), але досвід показує, що у половині випадків транспорт повертається ні з чим. Можна збільшити ймовірність отримання сировини до 80%, якщо попередньо посилати на фірму В свого представника, але це потребує додаткових витрат у розмірі 40 у.о. Існує можливість замовити денну норму сировини в іншій фірмі за ціною на 50% вищій, але крім витрат на транспорт (50 у.о.) можливі додаткові витрати у розмірі 30 у.о., пов'язані з понад нормованою роботою бригад, якщо в той же день надходить і централізована поставка. Якої стратегії повинна дотримуватись фірма А, якщо заздалегідь невідомо, надійде чи не надійде централізована поставка сировини?

Для розв'язку задачі спочатку перерахуємо можливі стратегії постачальника (фірма В). Їх дві: B_1 – поставка своєчасна, B_2 – поставки немає.

У фірми А, згідно умови задачі, чотири стратегії: A_1 – не приймати ніяких додаткових заходів; A_2 – послати на фірму В свій транспорт; A_3 – послати на фірму В свого представника і транспорт; A_4 – замовити додаткову сировину на іншій фірмі. Всього можливі 8 ситуацій, які описують всі комбінації з чотирьох стратегій фірми А та двох стратегій фірми В. Ці ситуації та супутні їм збитки і витрати наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Ситуація	Денні витрати фірми А					всього в день
	вартість сировини	збитки від простою	Трансп. витрати	витрати на від'їзд,	витрати на понад нормов. роботу	
A_1-B_1	100	0	0	0	0	100
A_1-B_2	0	400	0	0	0	400
A_2-B_1	100	0	50	0	0	150
A_2-B_2	50	200	50	0	0	300
A_3-B_1	100	0	50	40	0	190
A_3-B_2	80	80	50	40	0	250
A_4-B_1	250	0	50	0	30	330
A_4-B_2	150	0	50	0	0	200

У загальному випадку, якщо у першого гравця (фірма А) m можливих стратегій, а у другого – n , то завжди створюється $m \cdot n$ можливих ситуацій, кожній з яких відповідає визначений платіж одного гравця другому.

При великій кількості ситуацій табл. 1 стає громіздкою й неосяжною, зручніше перейти від неї до платіжної матриці А. Вона являє собою прямокутну матрицю, яка має m рядків (за кількістю стратегій першого гравця) і n стовпчиків (за кількістю стратегій другого гравця). На перетині i -го рядка j -го стовпчика ставиться платіж другого гравця першому в ситуації, коли застосовується i -та стратегія першим гравцем та j -та стратегія другим. Якщо виграє другий гравець, то платіж буде мати знак "мінус".

Платіжна матриця в задачі (гри), яка розглядається, має розмірність 4×2 і представлена у таблиці 2. Усі платежі мають від'ємний знак, так як визначають у даній задачі витрати фірми А.

Таблиця 2

Стратегії фірми А	Стратегії фірми В	
	B_1	B_2
A_1	-100	-400
A_2	-150	-300
A_3	-190	-250
A_4	-330	-200

Сама платіжна матриця А має вигляд:

$$A = \begin{pmatrix} -100 & -400 \\ -150 & -300 \\ -190 & -250 \\ -330 & -200 \end{pmatrix}.$$

Задача фірми А – знайти оптимальну стратегію, яка забезпечує мінімум очікуваних збитків в умовах невизначеності поведінки постачальника (фірма В).

Вибір стратегії поведінки фірми А в умовах, описаних у табл.2, залежить від надійності постачальника, яка виражається кількісно в термінах ймовірності. Нехай, наприклад, вона дорівнює 40% (це означає, що своєчасна поставка має місце з ймовірністю 0,4). Тоді, очікувані збитки (від'ємний виграш) фірми А при застосуванні першої чистої стратегії A_1 дорівнюють

$$S_1(0,4) = -100 \cdot 0,4 - 400 \cdot 0,6 = -280 \text{ у. о.}$$

а при застосуванні четвертої

$$S_4(0,4) = -330 \cdot 0,4 - 200 \cdot 0,6 = -252 \text{ у. о.}$$

Ми бачимо, що витрати зменшились. Якщо розрахувати збитки при застосуванні інших стратегій, то виявиться, що оптимальною буде стратегія A_3 . Дійсно, застосовуючи другу стратегію, фірма А буде нести збитки

$$S_2(0,4) = -150 \cdot 0,4 - 300 \cdot 0,6 = -240 \text{ у. о.}$$

а коли використовує третю стратегію, – тільки

$$S_3(0,4) = -190 \cdot 0,4 - 250 \cdot 0,6 = -226 \text{ у. о.}$$

Дамо геометричну інтерпретацію гри (задачі), що розглядається. Для цього відкладемо по горизонтальній вісі надійність постачальника (фірма В), яка вимірюється ймовірностями в діапазоні від 0 до 1 і позначимо її X_1 . Величина $X_2=1-X_1$ є, таким чином, величиною ненадійності постачальника. Числа X_1 і X_2 , які дорівнюють в сумі одиниці, показують, з якою ймовірністю використовуються постачальником чисті стратегії B_1 і B_2 у кожній партії. Сукупність стратегій B_1 і B_2 , які мають оцінку у вигляді ймовірностей X_1 та X_2 їх здійснення, називається *змішаною стратегією*.

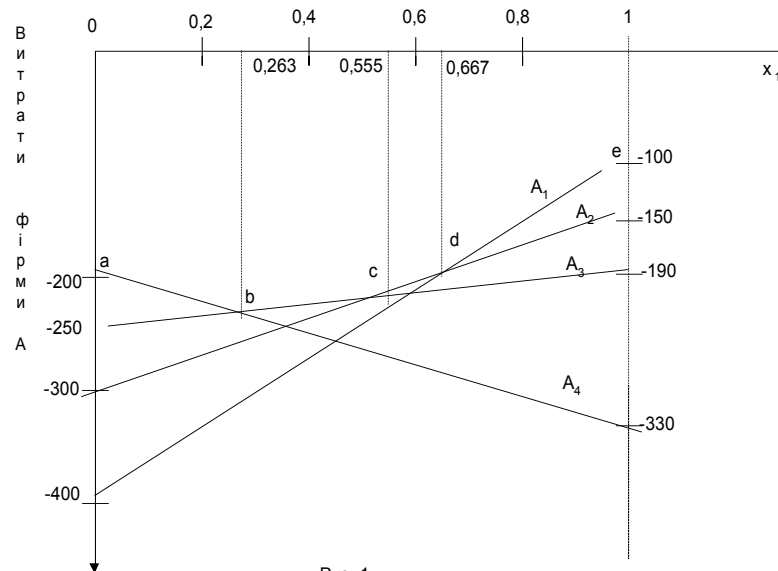

Рис. 1

Точки $X_1=0$ і $X_1=1$ на рис.1 відповідають другій і першій чистим стратегіям фірми В, а всі точки $0 < X_1 < 1$ всередині відрізка відповідають змішаним стратегіям. Зрозуміло, що змішаних стратегій у кожного гравця нескінченна множина. Побудуємо графіки очікуваних витрат фірми А при застосуванні своїх чистих стратегій проти змішаної стратегії фірми В. Почнемо з першої стратегії. Якщо постачальник абсолютно надійний (тобто завжди застосує стратегію B_1 і значить $X_1=1$, $X_2=0$), витрати фірми А дорівнюють у відповідності з платіжною матрицею - 100 у.о. Відкладемо на графіку точку з координатами (1;-100). Якщо постачальник абсолютно ненадійний (тобто завжди застосує стратегію B_2 ; $X_1=0$, $X_2=1$), тоді витрати фірми А дорівнюють -400 у.о. і потрібно відкласти точку з координатами (0; -400). Якщо надійність фірми В $0 < X_1 < 1$, тоді щоденні витрати фірми А, яка застосує першу стратегію проти змішаної стратегії постачальника, залежать від ймовірності X_1 і дорівнюють

$$S_1(X_1) = -100X_1 - 400X_2 = -100X_1 - 400(1-X_1) = 300X_1 - 400 \quad (1)$$

Графіком цієї функції є пряма лінія, яка позначається на рис.1 як A_1 .

Аналогічно будуються графіки функцій очікуваних витрат фірми А при застосуванні кожної чистої стратегії проти змішаних стратегій фірми-постачальника В:

$$S_2(X_1) = -150X_1 - 300X_2 = -150X_1 - 300(1-X_1) = 150X_1 - 300; \quad (2)$$

$$S_3(X_1) = -190X_1 - 250X_2 = -190X_1 - 250(1-X_1) = 60X_1 - 250; \quad (3)$$

$$S_4(X_1) = -330X_1 - 220X_2 = -330X_1 - 200(1-X_1) = 130X_1 - 200; \quad (4)$$

які відповідно позначаються на рис. 1 як A_2, A_3, A_4 .

При надійності постачальника $X_1=0,4$ до перетину з лініями функцій очікуваних витрат фірми А, знаходимо, що оптимальною буде стратегія A_3 , яка забезпечує мінімальні витрати -226 у.о.

З рис.1 видно, що, якщо надійність постачальника $X_1 \leq 0,263$, вигідніше всього застосовувати четверту стратегію; при надійності постачальника $0,263 \leq X_1 \leq 0,555$ оптимальною стратегією буде A_3 , при $0,555 \leq X_1 \leq 0,677$ – A_2 , при $0,667 \leq X_1 \leq 1$ – A_1 .

Ці критичні значення надійності отримано із загального розв'язку рівнянь (1)-(4), які взято попарно: (3) і (4) – точка b, (2) і (3) – точка c, (1) і (2) – точка d.

Наведена ламана лінія a b c d e показує, як змінюються витрати фірми А при зміні надійності постачальника від 0 до 1. Як видно з графіку збільшення надійності постачальника не приводить автоматично до зменшення витрат фірми А. Дійсно, коли надійність постачальника зростає від 0 до 0,263 витрати фірми А зростають від -200 у.о. до

$$S_4(0,263) = -200 - 130 \cdot 0,263 = -234,2 \text{ у.о.}$$

Збільшення витрат викликано тим, що сировина закуповується у другого постачальника, а нерегулярні поставки основного постачальника (з ймовірністю 0,263) приводить до додаткових витрат.

При надійності постачальника $X_1=0,263$ витрати фірми А максимальні з усіх можливих при розумному виборі фірмою А своїх стратегій (цей максимум залежить від величин умовно вибраних витрат (табл.1)).

Якщо б гра була антагоністичною, тобто постачальник прагнув нанести фірмі А максимальний збиток, його оптимальна надійність повинна була б дорівнювати $X_1=0,263$. При цьому витрати фірми А склали б -234,2 у.о. і оптимальними були б стратегії A_3 і A_4 (точка b знаходиться на перетині ліній A_3 і A_4). Дійсно, підставляючи $X_1=0,263$ в рівняння (3), (4), отримуємо $S_3(0,236) = S_4(0,236) = -234,2$ у. о.

У зв'язку з тим, що фірма-постачальник прагне нанести фірмі А максимальний збиток, остання не може вибирати якусь одну з чистих стратегій A_3 або A_4 , бо в цьому випадку, якщо фірма В змінить надійність поставок в меншу сторону від $X_1=0,263$ (у випадку стратегії A_3), або в більшу сторону (у випадку стратегії A_4), збитки зростуть і будуть більші, ніж -234,2 у.о.

Оскільки в антагоністичній грі перша і друга стратегії фірми А неефективні, розглянемо можливість знаходження змішаної стратегії A_3 і A_4 з такими ймовірностями застосування, при яких збитки фірми А були б не більшими -234,2 у.о. при будь-яких стратегіях фірми В.

Побудуємо графіки витрат фірми А, яка застосовує свою змішану стратегію і складається з чистих стратегій A_3 і A_4 , проти кожної чистої стратегії B_1 і B_2 фірми В (рис. 2).

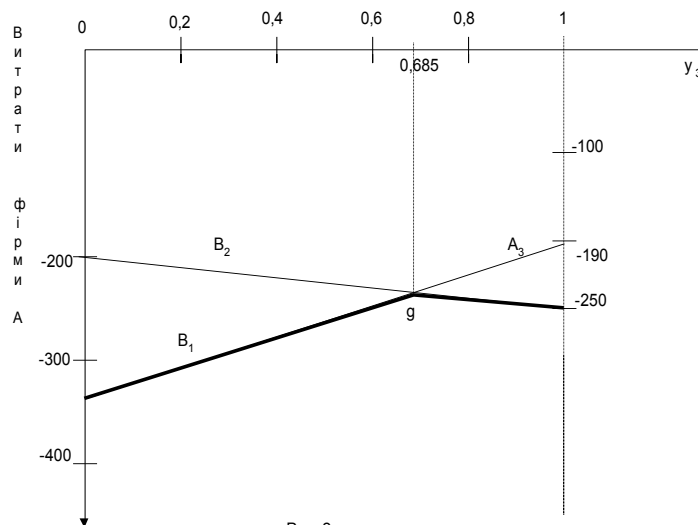

Рис. 2

Позначимо через U_3 ймовірність застосування стратегії A_3 , а через U_4 – стратегії A_4 ($U_3+U_4=1$). З графіка, побудованого аналогічно графіку на рис 1, видно, що оптимальна змішана стратегія фірми А включає стратегії A_3 і A_4 , які застосовуються з ймовірностями $U_3=0,685$ і $U_4=0,315$.

Оптимальні витрати фірми А (які називаються у випадку антагоністичної гри *ціною гри*) дорівнюють ординаті точки перетину q . Підставляючи $U_3=0,685$ в будь-яке із рівнянь прямих $S_1(U_3) = 140U_3 - 330$; $S_2(U_3) = -50U_3 - 200$, отримаємо те саме значення витрат $-234,2$ у.о., яке було розраховано раніше. На рис.2 видно, що в антагоністичній грі фірмі А не потрібно відступати від своєї оптимальної змішаної стратегії $U_1=U_2=0$; $U_3=0,685$; $U_4=0,315$, оскільки витрати збільшуються (в напрямку наведених ліній). При $U_3 < 0,685$ фірма В почне застосовувати чисту стратегію B_1 , при $U_3 > 0,685$ – чисту стратегію B_2 і нанесе фірмі А збитки більші, ніж $-234,2$ у.о.

Таким чином, якщо б гра була антагоністичною (тобто кожний гравець мав на меті нанести супротивнику максимальний збиток), гравцям необхідно рекомендувати такі оптимальні стратегії: фірмі А: $U_1=U_2=0$; $U_3=0,685$, $U_4=0,315$; фірмі В: $X_1=0,263$, $X_2=0,737$. При цьому вартість гри (тобто очікувані збитки фірми А) дорівнює $-234,2$ у. о.

Література:

1. Барановська Л. В. Ігрові методи моделювання економічних систем: Навч. посібник // Л.В. Барановська, М.Г. Медведєв. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. – 116 с.

Айжан Болатова
(Кокшетау, Казахстан)

МЕТОД ФИКТИВНЫХ ОБЛАСТЕЙ ДЛЯ НЕСТАЦИОНАРНЫХ ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ НАВЬЕ-СТОКСА

В данной статье рассматривается метод фиктивных областей с продолжением по младшим коэффициентам исследуются нестационарные уравнения Навье-Стокса. На границе вспомогательной области задаются касательные составляющие скорости и давление. Выведены неуплучшаемые оценки скорости сходимости решения.

Постановка задачи

Рассмотрим в области Ω с границей S краевую задачу для линейных нестационарных уравнений Стокса:

$$\begin{aligned} v_t &= \mu \Delta v - \nabla p + f, \\ \operatorname{div} v &= 0, \end{aligned} \quad (1)$$

$$v|_{t=0} = v_0(x), \quad v|_S = 0,$$

Для простоты предполагаем, что $\Omega \subset \mathbb{R}^2$. Рассмотрим во вспомогательной области $D, \Omega \subset \subset D$ с границей S_1 вспомогательную систему уравнений Стокса с параметром ε [1, с. 57]

$$v_t^\varepsilon = \mu \Delta v^\varepsilon - \nabla p^\varepsilon + f - \frac{\xi(x)v^\varepsilon}{\varepsilon} + f, \quad (2)$$

$$\operatorname{div} v^\varepsilon = 0, \quad (3)$$

Для уравнений (2),(3) определим следующие начально-краевые условия:

$$v^\varepsilon|_{t=0} = v_0(x), \quad v^\varepsilon \tau|_{S_1} = 0, \quad p^\varepsilon|_{S_1} = 0, \quad (4)$$

где τ -касательный вектор к границе S_1 , функция f - продолжена нулем вне Ω ,

$$\xi(x) = \begin{cases} 0, & x \in \Omega, \\ 1, & x \in D_0 = D \setminus \Omega. \end{cases}$$

Определение. Обобщенным решением задачи (2)-(4) назовем функцию $v^\varepsilon \in L_2(0, T; V_1^\varepsilon(D)) \cap L_\infty(0, T; L_2(D))$, удовлетворяющую тождеству

$$\begin{aligned} - \int_0^T (v^\varepsilon, \Phi_t)_{L_2(D)} dt + \mu \int_0^T \int_{S_1} K(x) v \cdot \Phi dS_1 dt + \mu \int_0^T (\nabla v^\varepsilon, \nabla \Phi)_{L_2(D)} dt \\ + \frac{1}{\varepsilon} \int_0^T (v^\varepsilon, \Phi)_{L_2(D_0)} dt = \int_D v_0(x) \Phi(0, x) dx + \int_0^T (f, \Phi)_{L_2(D)} dt, \end{aligned}$$

для любого $\Phi \in C^1(0, T; V_1^\varepsilon(D))$, $\Phi(T)=0$, где $K(x)$ – удвоенная кривизна границы $S_1, K(x) \geq 0$ и $(u, v)_{L_2(D)} = \int_D u v dx$.

В работе [1, с. 57] доказана теорема существования и единственности обобщенного решения задачи (2)-(4) и получены следующие оценки:

$$\|v^\varepsilon\|_{L_\infty(0, T; L_2(D))}^2 + \|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; V_1^\varepsilon(D))}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; L_2(D_1))}^2 \leq C < \infty.$$

Кроме того, получена оценка скорости сходимости:

$$\|v^\varepsilon - v\|_{L_\infty(0, T; L_2(\Omega))}^2 + \|v^\varepsilon - v\|_{L_2(0, T; W_2^1(\Omega))}^2 \leq C\varepsilon^{1/4}. \quad (5)$$

Неулучшаемая оценка скорости сходимости

Имеет место следующая теорема

Теорема 1. Пусть $S, S_1 \in C^2, f \in L_2(D), K(x) \geq 0$. Тогда справедлива оценка

$$\|v^\varepsilon - v\|_{L_\infty(0, T; L_2(\Omega))} \leq C\varepsilon \quad (6)$$

Оценка (6) неулучшаемая.

Доказательство. Продолжим решение задачи (1) вне области Ω нулем и умножим первое уравнение (1) на произвольную функцию $\Psi \in V_1^\varepsilon(D)$ скалярно в $L_2(D)$:

$$\int_{\Omega} v_t \Psi dx + \mu \int_{\Omega} \nabla v \nabla \Psi dx - \mu \int_S \frac{\partial v}{\partial n} \Psi dS + \int_S P n \Psi dS - \int_{\Omega} f \Psi dx = 0 \quad (7)$$

Далее умножим на $\Psi \in V_1^\varepsilon(D)$ скалярно в $L_2(D)$:

$$\int_D v_t^\varepsilon \Psi dx + \mu \int_D (\nabla v^\varepsilon \nabla \Psi) dx - \mu \int_{S_1} \frac{\partial v^\varepsilon}{\partial n} \Psi dS_1 + \frac{1}{\varepsilon} \int_{D_1} v^\varepsilon \Psi dx - \int_D f^\varepsilon \Psi dx = 0 \quad (8)$$

Рассмотрим разность (8) и (7), где возьмем $\omega = v^\varepsilon - v, \omega = \Psi$.

$$\int_D \omega_t \omega dx + \mu \|\nabla \omega\|_{L_2(D)}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|\omega\|_{L_2(D_1)}^2 + \mu \int_S \frac{\partial \omega}{\partial n} \omega dS + \mu \int_{S_1} K(x) |\omega|^2 dS_1 - \int_S P \omega n dS = 0.$$

Оценим некоторые слагаемые

$$\begin{aligned} \mu \int_S \frac{\partial \omega}{\partial n} \omega dS - \int_S P \omega n dS &\leq C \|\omega\|_{L_2(S)} \\ &\leq C(\|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^{1/2} \|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^{1/2}) \leq C(\sqrt{\varepsilon} \|\omega_x\|_{L_2(D)}^2 + \frac{1}{\sqrt{\varepsilon}} \|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^2)^{1/2} \\ &\leq C\varepsilon^{1/4} (\|\omega_x\|_{L_2(D)}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^2)^{1/2} \\ &\leq \delta \left(\|\omega_x\|_{L_2(D)}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^2 \right) + C_\delta \sqrt{\varepsilon} \end{aligned}$$

Тогда в итоге имеем

$$\|\omega\|_{L_\infty(0, T; L_2(D))}^2 + \|\omega\|_{L_2(0, T; V_1^\varepsilon(D))}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; L_2(D_1))}^2 \leq C\sqrt{\varepsilon}, \quad (9)$$

$$\|\omega\|_{L_2(0, T; L_2(S))} \leq C\sqrt{\varepsilon}.$$

Теперь рассмотрим разность (1) и (2)-(4). Тогда для $\omega = v^\varepsilon - v, \pi = P^\varepsilon - P$ получим задачу в Ω :

$$\omega_t = \mu \Delta \omega - \nabla \pi,$$

$$\operatorname{div} \omega = 0, \quad (10)$$

$$\omega|_{t=0} = 0, \quad \omega|_S = v^S|_S, \quad \|\omega\|_{L_2(S)} \leq C\sqrt{\varepsilon}.$$

Умножая первое уравнение (10) на произвольную вектор-функцию φ скалярно в $L_2(D)$, интегрируя дважды по области Ω и проведя некоторые выкладки, получаем:

$$-\int_{\Omega} \omega \varphi_t dx + \frac{\partial}{\partial t} \int_{\Omega} \omega \varphi dx - \mu \int_{\Omega} \omega \Delta \varphi dx + \mu \int_S \omega \frac{\partial \varphi}{\partial n} dS - \mu \int_S \omega \frac{\partial \omega}{\partial n} dS - \int_{\Omega} \pi \operatorname{div} \varphi dx + \int_S \pi n \varphi dS = 0,$$

Далее данное тождество проинтегрируем по t:

$$\int_0^T (\varphi_t + \mu \Delta \varphi, \omega)_{L_2(\Omega)} dt + \int_0^T \int_S (\mu \omega \frac{\partial \omega}{\partial n} - \mu \varphi \frac{\partial \varphi}{\partial n} - \pi n \varphi) dS dt - \int_0^T \int_{\Omega} \pi \operatorname{div} \varphi dx dt + \int_{\Omega} \varphi(T, x) \omega(T, x) dx = 0. \quad (11)$$

Теперь, допустим, что φ — является решением следующей задачи:

$$\varphi_t = \mu \Delta \varphi - \nabla \theta = \omega,$$

$$\operatorname{div} \varphi = 0, \quad (12)$$

$$\varphi(t, x)|_{t=T} = 0, \quad \varphi|_S = 0.$$

Для решения (12) из [2, с. 288] известно, что

$$\|\varphi\|_{L_{\infty}(0, T; L_2(\Omega))} + \|\varphi\|_{L_2(0, T; W_2^2(\Omega) \cap V_1^1(\Omega))} + \|\nabla \theta\|_{L_2(0, T; L_2(\Omega))} \leq C \|\omega\|_{L_2(0, T; L_2(\Omega))}. \quad (13)$$

Из (11) с учетом (12) имеем:

$$\int_0^T \|\omega\|_{L_2(\Omega)}^2 dt + \int_0^T (\nabla \theta, \omega)_{L_2(\Omega)} dt - \int_0^T \int_S \frac{\partial \varphi}{\partial n} \omega dS dt = 0, \quad (14)$$

где следующие интегралы оцениваются [3, с. 218]:

$$\|f\|_{L_P(\Omega)} = \left(\int_{\Omega} |f|^p d\Omega \right)^{\frac{1}{p}}, \quad 1 \leq p \leq \infty$$

$$(\nabla \theta, \omega)_{L_2(\Omega)} = \int_S \theta \cdot n \cdot \omega dS \leq \delta \|\nabla \theta\|_{L_2(\Omega)}^2 + C_{\delta} \|\omega\|_{L_2(S)}^2,$$

$$\mu \int_S \frac{\partial \varphi}{\partial n} \omega dS \leq \delta \|\varphi\|_{(W_2^2(\Omega) \cap V_1^1(\Omega))}^2 + C_{\delta} \|\omega\|_{L_2(S)}^2.$$

Отсюда, ссылаясь на (13), из (14) получим

$$\|v^{\varepsilon} - v\|_{L_{\infty}(0, T; L_2(\Omega))}^2 \leq C\varepsilon.$$

Итак, теорема 1 полностью доказана.

Литература:

1. Смагулов Ш.С., Темирбеков Н.М., Камаубаев К.С. Моделирование методом фиктивных областей граничного условия для давления в задачах течения вязкой жидкости. // Сибирский журнал вычислительной математики. Новосибирск: СО РАН, 2000 т.3 №1. С. 57-71.
2. Ладыженская О.А. Математические вопросы динамики вязкой несжимаемой жидкости. 2-е изд. перераб. и дополн. М.: Наука, 1970. 288 с.
3. Куттыкожаева Ш.Н. Метод фиктивных областей для задач математической физики и гидродинамики // Учебное пособие. Алматы: Ғылым, 2005.-218 с

Научный руководитель:

доктор физико-математических наук, профессор Куттыкожаева Шахарзат Нуртаевна.

СТАТИЧЕСКИЙ ПРОГИБ УПРУГИХ КОЛЬЦЕВЫХ ОСНОВАНИЙ ЦИЛИНДРИЧЕСКОГО РЕЗЕРВУАРА С ДВУХСЛОЙНОЙ ЖИДКОСТЬЮ

При исследовании продольных колебаний упругих оснований и тяжелой жидкости в жестких цилиндрических резервуарах прогибы оснований представляются в виде суммы статического и динамического прогибов. В этой связи возникает необходимость в решении статической задачи.

В линейной постановке рассмотрена статическая задача о совместных осесимметричных прогибах упругих оснований и тяжелой двухслойной идеальной несжимаемой жидкости в жестком кольцевом цилиндрическом резервуаре. Упругие основания моделируются в виде кольцевых пластин, подверженных растягивающим усилиям в срединной поверхности. Внешний и внутренний контуры пластин защемлены. Прогибы пластин и жидкости полагаются безотрывными. Рассмотрены предельные случаи вырождения кольцевых пластин в круговые, в мембраны, случай однослойной жидкости и случай свободной поверхности. Для широкого круга параметров рассматриваемой механической системы проведены и проанализированы численные исследования. С позиции функционального анализа эта задача, для односвязной области, однородной жидкости и без предварительного натяжения пластин, была сформулирована в [1]. Результаты статьи [2] дополнены решением статической задачи.

Краевая задача о статическом осесимметричном прогибе кольцевых пластин и двухслойной жидкости имеет вид [1, 2]

$$D_1 \Delta_2^2 W_1 - T_1 \Delta_2 W_1 + \rho_1 g W_1 = C, \quad (1)$$

$$D_2 \Delta_2^2 W_2 - T_2 \Delta_2 W_2 - \rho_2 g W_2 = -C - (\rho_1 h_1 + \rho_2 h_2) g \quad (2)$$

с граничными условиями

$$W_i|_{r=a, a\epsilon} = 0, \quad \frac{\partial W_i}{\partial r}|_{r=a, a\epsilon} = 0 \quad (i=1, 2). \quad (3)$$

$$\int_S W_1 dS = \int_S W_2 dS. \quad (4)$$

Здесь W_i , D_i , T_i – соответственно прогиб, цилиндрическая жесткость и величина предварительного натяжения i -ой пластинки; ρ_i и h_i – плотность и глубина заполнения i -ой жидкости; $\Delta_2 = \frac{d^2}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{d}{dr}$ – двумерный оператор Лапласа для осесимметричного случая; S – кольцевая область.

Из уравнений и граничных условий (1) - (4) должны быть найдены две неизвестные функции $W_1(r)$, $W_2(r)$ и константа C .

Так, например, в случае вырождения кольцевых пластин в круговые мембраны в уравнениях (1)-(2) цилиндрические жесткости полагаются равными нулю ($D_1 = D_2 = 0$) и рассматривается только первое условие в (3). Функции $\tilde{V}_{1(\cdot)}$, $\tilde{V}_{2(\cdot)}$, и константа C примут вид

$$\tilde{V}_{1(\cdot)}, \left(-\frac{I_0(\mu_1 r)}{I_0(0, \mu_1)} \right) C \tilde{r}, \tilde{V}_{2(\cdot)}, \left(-\frac{J_0(\mu_2 r)}{J_0(\mu_2)} \right) (C+1) \tilde{r},$$

$$C = \frac{I_0(\mu_1)(H_1(\mu_2)J_0(\mu_2) - H_0(\mu_2)J_1(\mu_2))}{J_0(\mu_2)L_0(\mu_1)I_1(\mu_1) - J_0(\mu_2)L_1(\mu_1)I_0(\mu_1) + H_0(\mu_2)J_1(\mu_2)I_0(\mu_1) + H_1(\mu_2)J_0(\mu_2)I_0(\mu_1)}.$$

Здесь $\mu_i = \sqrt{1/\tilde{l}_i}$, J_0, J_1 и I_0, I_1, H_0, H_1 и L_0, L_1 – соответственно функции Бесселя и модифицированные функции Бесселя, функции Струве и модифицированные функции Струве, введены также безразмерные величины $\tilde{V}_{1(\cdot)}, \frac{r}{a}, \tilde{l}_1, \rho_2 g a^4, \tilde{l}_1, \rho_2 g a^2, \tilde{l}_1, a, \rho_{12} = \rho_1/\rho_2, \tilde{l}_1, \tilde{l}_1, \tilde{l}_2$.

На рис. 1 приведены графики $\tilde{V}_{1(\cdot)}$ (сплошные линии) и $\tilde{V}_{2(\cdot)}$ (пунктирные линии) при $\epsilon = 0.1, 0.3, 0.7, 0.9, \tilde{l}_1 \rightarrow \tilde{l}_1, \tilde{l}_2 \rightarrow r_{12} = 1$ в случае вырождения кольцевых пластин в мембраны. На

рис. 2 також изображені $\tilde{V}_{1(r)}$ і $\tilde{V}_{2(r)}$, при $\tilde{L}_2 \rightarrow \dots, 0.5, 0.75, 1$, $\tilde{L}_1 \rightarrow \tilde{L}_2 \rightarrow r_{12} = 1$ в случае вырождения кольцевых мембран круговые. С ростом \tilde{L}_2 значения $\tilde{V}_{2(r)}$ возрастают.

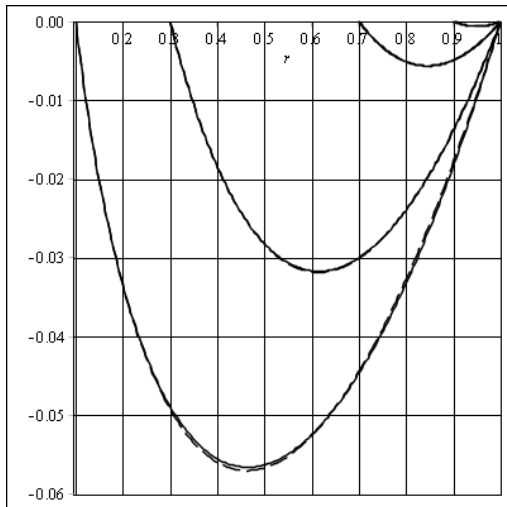

Рис. 1

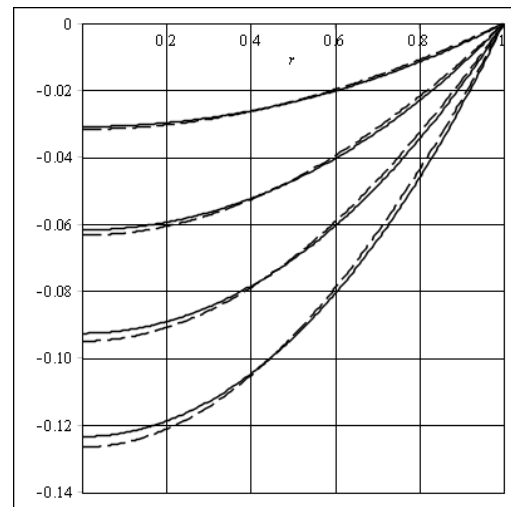

Рис. 2

На рис. 3 – 4 показан случай наличия свободной поверхности в круговом резервуаре. На рис. 3 изображена зависимость $\tilde{V}_{2(r)}$ от \tilde{L}_2 при $\tilde{L}_2 \rightarrow \dots, 1, 10$, $\tilde{L}_1 \rightarrow \tilde{L}_2 \rightarrow r_{12} = 1$. С уменьшением \tilde{L}_2 значения $\tilde{V}_{2(r)}$ возрастают. На рис. 4 аналогичным образом изображена зависимость $\tilde{V}_{2(r)}$ от ρ_{12} при $\rho_{12} = 0.1, 0.5, 1$, $\tilde{L}_1 \rightarrow \tilde{L}_2 \rightarrow \tilde{L}_2 \rightarrow \dots$. С ростом ρ_{12} значения $\tilde{V}_{2(r)}$ возрастают.

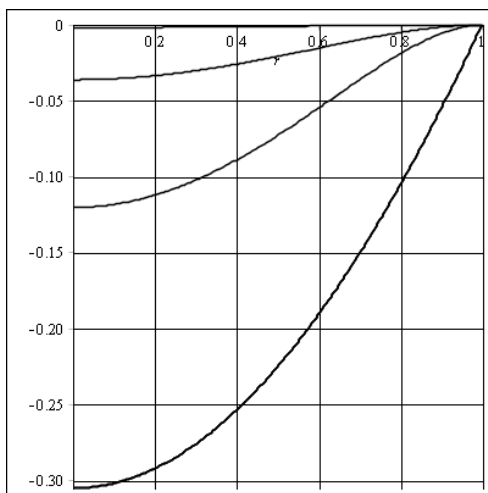

Рис. 3

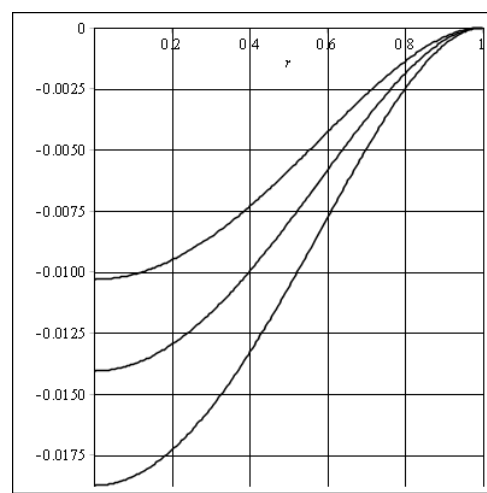

Рис. 4

Таким образом, было найдено математическое решение задачи о совместных статических прогибах упругих оснований кольцевого цилиндрического резервуара для различных случаев вырождения кольцевых пластин в круговые, в мембраны, случаев свободной поверхности, однослойной жидкости, а также случаев сочетания пластин и мембран. Решение статической задачи дает возможность оценить круг механических параметров, для которых применима линейная теория и не происходит разрыв сплошности между пластинами и жидкостью (давление жидкости не принимает отрицательного значения).

Литература:

1. Копачевский Н.Д. Операторные методы в линейной гидродинамике: эволюционные и спектральные задачи. / Н.Д. Копачевский, С.Г. Крейн, Нго Зуи Кан. - М.: Наука, 1989. - 416 с.
2. Кононов Ю.Н. Осесимметричные колебания упругих оснований и идеальной жидкости в жестком цилиндрическом резервуаре / Ю.Н. Кононов, В.Ф. Русаков, Ю.А. Джуха // Вісн. Запорізького ун-ту. Сер. Фіз.-мат. - 2015. - №. 2. - С. 105-114.

Научный руководитель:

доктор физико-математических наук, Кононов Юрий Никитович.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Laylo Abdullayeva, Gulchehra Karimova
(O'zbekiston)

BO`SH O`ZLASHTIRUVCHI VA IQTIDORLI O`QUVCHILARNI ANIQLASH, ULARNING INTELLEKTUAL SALOHİYATINI OSHIRISHDA QO`LLANILADIGAN USULLAR

Ta'lim tizimi samaradorligini oshirish, eng avvalo, o'quvchining qobiliyatlarini hisobga olish bilan o'lchanadi. Bu muammoni ta'lim-tarbiya tizimida pedagogika va psixologiya sohasidagi fundamental nazariy bilimlarni amaliyotga joriy etish, ta'lim sohasida integratsiyalashuv jarayonini tezkor yo'lga qo'yish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish, fanga nazariy yondashuvni mustahkamlash orqali hal etish mumkin.

Komil inson qiyofasida aks etishi zarur bo'lgan sifatlar sirasidagi ilmiy bilimlar hamda mutaxassislik fanlari asoslarini puxta o'zlashtirish, zamonaviy texnika va texnologiyalar xizmatidan foydalana olish kabi malakalar uzluksiz ta'lim tizimining poydevori hisoblangan boshlang'ich ta'lim jarayonida shakllanadi. Jamiyat ta'lim tizimi oldiga qo'ygan vazifalarning nechog'li sifatli bajarilishi aynan boshlang'ich ta'lim samaradorligiga bevosita bo'g'liqdir.

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish vazifasi turadi. Hayot taraqqiyoti va jamiyat rivojini shusiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu vazifani bajarishning birdan-bir yo'li yosh avlodning o'quv-biluv ko'nikma va malakasini shakllantirishdir. Hadislarda: «Beshikdan to qabrgacha ilm izla», deyilishida juda katta hikmat bor. Ilm bobidagi izlanish esa insonni ma'naviy-axloqiy kamolot sari yetaklaydi. Shuning uchun ham xalq ta'limi oldidagi eng katta muammo o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatiga kelib taqalishi bejiz emas. Zero, o'zlashtirishning pastligi o'qituvchilarni hamisha qiynaydigan dolzarb masalalardan biridir. Zamonaviy fan, ta'lim tizimlari inson va shaxs rivojini tushunishning yaxlit nazariyasini yaratishda bugungi kun yoshlarining intellektual salohiyatini aniqlash va shu asosda ularning faoliyatini amalga oshirish o'ta dolzarb masala hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarning bilish jarayonlarini ularning qiziqishlarini hisobga olgan holda tashkil etish, nazorat qilish, bilim, ko'nikma va malakalarni baholash, qayta bog'lanish yordamida imkoniyatlarni loyihalash muhimdir.

Bu jarayonlar esa, o'z navbatida, intellektual yoshlarning bilim olish sifatini oshirishga keng imkon beradi. Ta'lim sifati - bu "ta'lim oluvchi-ta'lim beruvchi" darajasida muntazam ravishda, ta'lim oluvchilarning real imkoniyatlari darajasidan kelib chiqib yo'lga qo'yish, ya'ni yaqin rivojlanish zonasini nazarda tutishni anglatadi. Shunga ko'ra, bugungi kunda ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarning qiziqishlari yo'nalishlarini aniqlash, tashxis ishlarini tizimli tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning o'zlashtirish xususiyatlariga asoslanish alohida ahamiyat kasb etadi.

"O'zbekiston innovatsion rivojlanish turining hozirgi zamon modeliga o'tish uchun hamma zarur sharoitlarga ega. Bu model vujudga keltirilgan ilmiy-texnikaviy salohiyatdan keng va samarali foydalanishga, fundamental va amaliy fanning yutuqlarini, chuqur ilm talab qiladigan texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etishga, yuqori malakali, iqtidorli ilmiy kadrlar sonini ko'paytirishga asoslanadi. Bu - mamlakatimiz jahondagi iqtisodiyoti va sanoati rivojlangan davlatlar qatoriga kirib borishining zarur sharti va mustahkam poydevori bo'lib xizmat qiladi".

Yurtboshimiz aytganlaridek, har bir sohada yangilanish jarayoni ketayotgan bir paytda ta'limni isloh qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, ta'lim sifatini oshirish maqsadida unga innovatsion texnologiyalarni joriy etish birlamchi qilib belgilandi. So'nggi yillarda pedagogika faniga, ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar, yangi-yangi pedagogik-psixologik tushunchalar, interfaol metodlarni ta'lim beruvchi tomonidan o'zlashtirilib va qo'llanib borilishi, ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Zamonaviy o'qituvchi dars jarayonida «aktyor» emas, aksincha «rejissyor» bo'lishi kerakligini anglashi lozim. U o'z o'quvchilarini fanga ijodkorlik nuqtai nazari bilan qarashlarini tashkil qilishi, ularda izlanuvchanlik xususiyatlarini shakllantirishi va albatta, yangi pedagogik texnologiya usullaridan foydalangan holda darsni tashkil etishi kerak bo'ladi. Buning uchun esa u bir necha yangicha ta'lim usullarini yaxshi bilishi kerak.

"Iqtidor" – arabcha so'z bo'lib "kuch qudrat" ma'nosini anglatdi. O'z yoshiga qo'yilgan talab darajasidan ilgari ketgan, tenqurlariga nisbatan kuchli bilimga ega, zukko bola iqtidorli sanaladi.

Dono, tetik, aqli raso bolalarni sinf o'quvchilari orasidan asosli ravishda tanlashimiz va ularni layoqat yo'nalishlari, qobiliyatlariga qaran u yoki bu kasbga yo'naltirishimiz kerak. Iste'dodlarini tanlashda aslo xatoga yo'l qo'ymaslik kerak.

Iqtidorli bolalar bilan alohida ishlash rejasi o'quv rejasidan tubdan farq qiladi. Yillik reja o'quvchilar qiziqishini inobatga olgan holda tuzilishi kerak. Reja asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarni mantiqiy tafakkur yuritish, bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga mustaqil fikrlashga o'z fikrini bayon etishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Iqtidorli bolalar bilan ishlashda ko'plab muammolarga duch keladi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun o'quvchilar bilan ko'proq ishlash, iqtidorli bolalar bilan individual ravishda ish olib borish kerak. Chunki har bir o'quvchida nimadir ishtiyoq bo'lib, kimdir rasm chizishga, kimdir tikishga qiziqadi. Dars jarayonida ana shundan iqtidorlarni kashf qilish uchun darslarni qiziqarli, mazmunli bilim va ma'lumotlarga boy tarzda tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu borada darslarni ko'rgazmali, ko'rsatmali va multimediyali o'tish samarali bo'ladi.

Bugungi kunning o'qituvchisi faqatgina darslikdan foydalanib qolmasdan ta'bir joiz bo'lsa har bir dars uchun o'zi ham kichik kashfiyotlar yaratishi kerak... Quyida boshlang'ich sinf o'quvchilarining konstruktiv qobiliyatini shakllantiruvchi o'yin-shakllar bilan ishlash usulidan foydalanish jarayoni bilan tanishasiz.

Bir xil unli harflarni qo'yib so'z hosil qiling. Javob: qiziq, quruq, qiliq, qoloq, qipiq, qiyiq, qiviq, qitiq, qisq, quyuq, quruq.

Ushbu shakllar o'quvchilarga tarqatiladi. O'quvchilar to'g'ri javob berishsa, shakllar magnit do'skaga joylashtirib shakl yig'iladi. Agar tarqatilgan shakllarning birontasiga tog'ri javob berilmagan bo'lsa, o'sha shakl joylashtirilmaydi, archa to'liq hosil qilinmay, bo'shliq hosil bo'ladi. Javob bera olmagan o'quvchi esa archani yasashni yakuniga yetkaza olmagan uchun ham kelgusi darsga albatta tayyorlanib keladi.

Archa o'yinchoqlarini ilish uchun alifboda harflar joylasgan tartib raqamidan foydalanib archa yordamida so'zlar hosil qiling.

Javob: 27-sharcha, 15- parcha, 3-darcha, 2- barcha.

Yashiringan sonni toping." O'yini matematika darslarida son haqidagi tasavvurlarini o'stirishga xizmat qiladi. Faqat 1 marta yozilgan sonni toping va qolgan sonlar ishtirokida arifmetik amallardan foydalanib javobi ushbu son bo'ladigan misollar yeching. Belgilangan vaqt oralig'ida eng ko'p misol tuza olgan o'quvchi g'olib hisoblanadi. Javob: 9 raqami, taxminiy misollar. $2+7=9$, $18:2=9$,

O'qituvchi iqtidorlilarga emas, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarga ham e'tiborlilik, g'amxo'rlik va xushmuomalalik bilan munosabatda bo'lishini talab etiladi. Maktabga ilk qadam qo'ygan bola psixologik va fiziologik jihatdan o'rganiladi. Iqtidorli va bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarni aniqlanadi. Avvalo ota-onasi bilan suhbatlashib, oilaviy sharoiti bilan tanishadi. Shundan so'ng bolaga mos ravishda mashg'ulotlar tayinlanadi.

Bugungi kunda o'qituvchilar bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilash ishlarda «6 x 6», «charxpalak» va «aqliy hujum» kabi usullardan foydalanishni tavsiya etmoqdalar.

“Aqliy hujum”

“Aqliy hujum” metodi biror muammoni yechishda o'quvchilar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarini to'plab, ular orqali ma'lumot bir yechimga kelinadigan eng samarali metod. Aqliy hujum metodining yozma va og'zaki shakllari mavjud. Og'zaki shaklida o'qituvchi tomonidan berilgan savolga o'quvchilarning har biri o'z fikrini og'zaki bildiradi. O'quvchilar o'z javobini aniq va qisqa bayon etadilar.

“Gulbarglaridan so'z hosil qiling.” o'yini. Bu o'yin o'quvchilarni so'z va bob, dod, qoq, yoy shakllarni ilg'ash ko'nikmasini o'stirishga yordam beradi. Javoblar: non, lol,

Geometrik shakllar bilan ham ishlash qulay. Ushbu shakllar o'quvchilarga tarqatiladi. O'quvchilar to'g'ri javob berishsa, shakllar magnit do'skaga joylashtirib shakl yig'iladi. Shakllar ortidagi topshiriqni, masalan: maqollarni o'quvchilar davom ettiradilar. “Birni kessang, o'nni ek” kabi.

Bunday usuldan foydalanishdan maqsad: sinfdagi eng past o'quvchini ham darsga qiziqтира olish. Davlat ta'lim standartlarida ko'rsatilgan talablarni bajarish, darslarni qiziqarli tashkil etish o'qituvchidan juda katta mahorat, ziyaklik, yuksak did, ijodiy faoliyat, tinimsiz mehnat talab qiladi. Ya'ni o'qituvchi o'yinlar va ko'rgazmalarga suyanib ish ko'rsa o'quvchilarda darsga qiziqish uyg'onib, darsni o'zlashtirishi oson bo'ladi. Bu usullar bola iqtidorini yuzaga chiqarish bilan birga uning nutqini o'stirish, eslab qolish va fikrini erkin bayon qilish xususiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Umuman olganda o'quvchi o'zi ko'rgan, eshitgan, ishtirok etgan hodisalarga munosabat bildirish, ko'nikmasini shakllantirish o'ziga ishonchini yanada mustahkamlaydi va tengdoshlaridan ortda qolmaslikka undaydi.

Alinazarova M., Majidova M.
(Наманган, Узбекистан)

O'QUV JARAYONLARINI LOYIHALASHTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov alohida ta'kidlaganlaridek, biz mamlakatimizning istiqboli yosh avlodimizqanday tarbiya topishiga, qanday ma'naviy fazilatlar egasi bo'lib voyaga yetishiga, farzandlarimizning hayotga nechog'li faol munosabatda bo'lishiga, qanday oily maqsadlarga xizmat qilishiga bog'liq ekanini hamisha yodda tutushimiz kerak. Shu sababli ham birinchi navbatda ta'lim mazmunini va uning tarkibini kengaytirish va chuqurlashtirish, xususan, bu mazmunga nafaqat bilim, ko'nikma va malaka, balki umuminsoniy madaniyatni

tashkil qiluvchi ijodiy faoliyat tajribasi, tevarak atrofga munosabatlarini ham kiritish g'oyasi kun tartibiga ko'ndalang qilib qo'yildi.

Ta'lim mazmuni, uning komponentlari, tarkibi, vazifalari haqida so'z ketganda dalillar bilan qonuniyatlar yaqqollik bilan mavhumlik, bilimlar bilan haqiqatni mustaqil bilish uslublari o'rtasidagi maqbul keladigan munosabatlarni aniqlash zarur. Lekin bu ishlar o'z yechimini topgani yo'q.

Ayniqsa, darslik va o'quv qollanmalarida atamalarda qat'iylik, birqiyamatlikka erishish kerak. Buning sababi shuki:

- birinchidan, darslik va o'quv qollanmalarida fan erishgan yakuniy natijalar yaxlit holda aks etadi, bu esa bizga uning amaliyotga ta'sirining xarakterini tashxis qilishimizga imkon beradi;

- ikkinchidan, darslik va o'quv qollanmalari ona tilining yuksak darajadagi namunasini ko'rsata olish mahoratiga ega bo'lgan olimlar tomonidan yaratiladi. Darslik va o'quv qollanmalari tili ularni o'qiydigan kitobxonlar savodxonligiga bevosita ta'sir etadi;

- uchinchidan, darslik va o'quv qollanmalarida ishlatilayotgan atamalarda kamchiliklar ilmiy-tadqiqot ishlarini boshqa tadqiqotchilar tushunishlarini qiyinlashtiradi.

Bir so'z bilan aytganda, darsliklarimiz tili ravon, soda, ixcham matnlardan tashkil topgandagina, u o'quvchilarningsevimli kitobi bo'ladi, o'quvchilar mustaqil holda o'rganish mumkin bo'lgan "Ikkinchi o'qituvchi" vazifasini bajaradi, bilim manbaiga aylanadi.

Yana bir muammo ustida to'xtalishni lozim topdik. Gap shundaki, biz ko'pincha "ta'lim mazmuni" bilan "o'quv fani mazmuni" tushunchalarini bir hil deb qaraymiz. Aslida unday emas. Oldingi tushuncha kengroq, yani o'quv fani mazmuni faqat shu fanga oid bilimlarni-tushuncha hukm, xulosalarni o'z ichiga oladi. **Ta'lim mazmuni** esa bulardan tashqari, ilmiy bilish uslublari, usullari va amallari, ya'ni o'quvchilarda mustaqil bilish malakalarini hosil qiluvchi metodologik bilimlarni (ta'rif, isbot, tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, tasniflash, sistemalashtirish, umumlashtirish va hokazo) ham o'z ichiga oladi, bu borada ham darsliklarimizda anchagina kamchiliklar mavjud.

Lekin darsliklarimiz qanchalik yaxshi bo'lmasin, ulardagi ilm durdonalarini o'quvchining ongiga quyuvchi o'tkazgich-o'qituvchi tayyor bo'lmasa, eski qolipdan chiqmay dars o'tsa, muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Darsda o'qituvchi bosh shaxs. U axborot berish, tezroq o'qitish bilan ovora. Lekin o'quvchilarning yangiliklarni qabul darajalari har xil, xohish istaklari turlicha, ular passiv eshituvchi, quloq soluvchi, bu ularning o'quv jarayonidagi mas'uliyatini, javobgarlik hissini susaytiradi. Demak, ular mustaqil fikr yuritish, mushohada qilish, xulosa chiqarishdan yiroq.

Ma'lumki, har bir dars uchun ta'limiy, tarbiyaviy, va rivojlantiruvchi, bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgan uchyoqlama maqsadlar qo'yiladi. Darsni tashkil qilish shakli uning qatnashchilarining o'zaro aloqalariga bog'liq bo'lib, u maqsadlarga, o'quv materiali xususiyatlariga, ta'lim uslublarga va o'quv imkoniyatlariga bog'liq. Bunga erishish uchun o'qituvchi rahnamoligida o'qituvchi bilan o'quvchilar birgalikda harakat qiladilar. Xuddi mana shu jarayon didaktikada o'quv jarayoni deyiladi. O'quv jarayonida, ta'lim-tarbiyada o'quvchi asosiy harakatlantiruvchi kuch, ta'lim jarayoni subyekti bo'lishi kerak, ya'ni o'qish o'rganish, mutolaa qilish o'quvchi zimmasiga o'tishi kerak.

O'qituvchi esa o'qitishdan o'qishni o'rgatishga, bilim berishdan o'quvchilarning bilimlarni mustaqil egallashlariga ko'maklashishi zarur. U o'quvchini ehtiyoj tug'dirishdan, muhit yaratishga va undan mas'uliyatni sezishga yo'llashi kerak. O'quv jarayoni uch komponentdan iborat deb qaraladi. Bular quyidagilardir:

- Motivatsiya
- bilish faoliyati
- boshqarish faoliyati

O'quv jarayoniga bunday yangicha qarashning tub mohiyati shundan iboratki, o'qitishda ichki motivatsiyadan (diqqatni tortish, ichki tuyg'u, istak, zaruratni shakllantirish) kelib chiqishi kerak. O'quv jarayonida asosiy harakatlantiruvchi kuch – o'quvchi uchun ham, o'qituvchi uchun ham ichki motivatsiya bo'lishi kerak. Bunda o'quvchilar bilim olishga intilishlari (xuddi benzini bo'lmasa avtomashina o'rnidan qo'zg'ala olmagan kabi, bilim olmasang, sening hayotda o'rning yo'q, jamiyatga qo'shila olmaysan...) va bilim olishga ehtiyoj bo'lishi kerak, o'qish maqsadlari ichki ehtiyojga aylanishi kerak. O'quvchi real hayotga kirib boorish uchun, unda faol ishtirok etish uchun bilim, ko'nikma va malakalar bilan birga ilmiy bilish uslublarga ega bo'lishi kerakligini ongli ravishda tushunib yetishi lozim. Chunki ochiq jamiyatning asosiy belgisi – bu dunyoni anglab yetish va unda o'zining munosib o'rnini topish uchun erkin izlanishdir.

O'quvchilarda tashabbuskorlik va mustaqillikni, bilimlarni puxta va chuqur o'zlashtirishni, zarur malaka va ko'nikmalarni, ularda kuzatuvchanlikni, tafakkur va nutqni, xotira va ijodiy tasavvurni tarbiyalashga imkon beruvchi didaktik prinsip- ta'limdagi faollikdir. Faollik prinsipi ongillik prinsipi bilan bevosita aloqador. Chunki faollik bor joyda ongillik bor. Bunday tizimda o'quvchi ham, o'qituvchi ham ta'lim, tarbiya jarayoniga birgalikda mas'uldirlar. Ular birgalikda har bir o'quvchining bilim va qobiliyatini, individual ehtiyojlarini aniqlaydilar. Bunday holda o'qituvchi faqat "baholovchi" emas, balki yangi bilimlar yetkazuvchi manbaga aylanadi.

Jahon pedagogik leksikoni qatoridan allaqachonlar "innovatsiya" keng o'rin olgan. Bu tushuncha "yangilik", "isloh" tushunchalari bilan ayniyashtiriladi. Keng ma'noda qaraganda ta'lim tizimidagi har qanday o'zgarish-pedagogik innovatsiyadir. Dastlab bu tushunchalarni ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik jarayonlarga nisbatan qo'llashgan, so'ngra ta'lim tizimidagi har qanday yangiliklarga nisbatan qo'llandi. Pedagogik texnologiya deb atalishining boisi ham shunda.

Har qanday pedagogik yangilik zaminida biron-bir g'oya yotadi. Masalan, yangi o'quv materialini ilgari lama o'rganish ("Izohli boshqarish") g'oyasi asosida o'qituvchining bolalar bilan o'zaro harakati yotadi: sinfda

psixologik birlik vaziyatini yaratish; har bir o`quvchi o`z shaxsini o`zi namoyon etishini ta`minlash; har bir uslubiy yondashuv uchun o`ziga xos muloqot yo`lini tanlash; o`quvchilar tashabbusini zimdan boshqarib borish. U har bir o`quvchi qalbiga, ularni tushunib yetishga o`zining didaktik usullari, tashkiliy shakllari orqali yo`l topadi. Darsdagi o`quvchilar faoliyatiga nafaqat o`qituvchi, balki o`quvchilar ham rahbarlik qiladi. Avval a`lochi o`quvchi, so`ngra boshqa o`quvchilar ham o`qituvchi topshirig`iga binoan nima ish qilganini aytadi va qolgan o`quvchilarni orqalaridan ergashtiradilar. Bunday "izohli boshqaruv" o`quvchi maktab ostonasiga qadam qo`ygan kundan boshlanishi kerak.

Respublikamizda yuqoridagi kabi yangi-yangi uslublar bilan ish olib borayotgan ilg`or o`qituvchilarimiz kam emas. Tajribali o`qituvchilar "ta`limiy musobaqalar" o`tkazish, "mantiqiy testlar" orqali o`quvchilarni sinash, hodisalarni o`rganishda o`quvchilarni tanqidiy fikrlashga o`rgatish kabi uslubiy g`oyalar bilan shug`ullanib yaxshi natijalarga erishmoqdalar.

Bularning hammasi didaktik topilmalar, pedagogik kashfiyotlar, bir so`z bilan aytganda, yangi pedagogik texnologiyalardir. Pedagogik texnologiya qanday qilib, qanday usullar bilan o`qitilsa natija yaxshi bo`ladi, degan savolga javob beradi. U o`z tizimiga ega bo`lib, unda komponentlar ketma-ketligi, o`zaro bog`liqligi, bir butunligi saqlanadi.

Pedagogik texnologiyaning boshqaruvchanligi shundan iboratki, bunda ta`lim jarayonini rejalashtirish, tashxis qilish, natijalash, tuzatish kiritish imkoniyatlari mavjud. Bunda ta`limdan kutilgan natijaga erishiladi, vaqt tejaladi, bu esa pedagogik texnologiyaning tasdiqlanuvchanligi ishlagan model boshqa pedagoglar qo`llaganda ham huddi o`shanday samara natija berishi kerakligini bildiradi. Bir so`z bilan aytganda, ta`lim jarayoniga yangicha yondashib, ijodkorlik, bunyodkorlik tadbiriq etilsagina, ta`lim samarasi yangi bosqichga ko`tariladi, ya`ni:

- o`quvchining o`quv mehnatiga mas`uliyati, javobgarligi va burchi oshadi;
- bilimlarni mustaqil egallash malakalari shakllanadi;
- u umr bo`yi o`z bilimini o`ziga boyitishga ishonch paydo bo`ladi;
- erkin fikrlash malakasi shakllanadi;
- shaxs jamiyatda o`zining o`rnini tezroq topib olishga muhit yaratadi.

Buning uchun bugun biz o`quvchiga "sen buni bilishing kerak" degan majburlovchi da`vatdan "menga bu zarur va men buni bilishga, uni hayotda qo`llashga qodirman" degan ichki ishonch va intilishni uyg`otishga o`tishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sadriddinov N, A. Raximov va boshqalar. Fizika o`qitish uslubi asoslari. Toshkent O`zbekiston - 2006
2. Hasanboyev J, To`raqulov X va boshqalar. Pedagogika (Pedagogika nazariyasi, didaktika) 2-qism Toshkent 2011
3. Q.Niyoziy nomidagi O`zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti "Pedagogika" ensiklopediya Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent – 2015 yil

Gulchehra Karimova
(Namangan, O`zbekiston)

O`QUVCHILARNING AHLOQIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH

Respublika Prezidenti va xukumatining ta`limni rivojlantirish, yosh avlodga jahon andozalariga mos bilim, iqtidor va ko`nikmalar berish, ularni ona-Vatanga, milliy isiqloq g`oyalariga sadoqat ruxida tarbiyalash borasida ko`rsatilgan doimiy g`amxo`rligi tufayli ta`lim-tarbiya ishlarining bugungi qiyofasi tubdan o`zgardi.

Shu o`rinda e`tirof etish kerakki, mamlakat iqtisodiyotida, shu jumladan, ta`lim tizimida amalga oshiriladigan islohatlar o`z-o`zidan bo`lmayapti. Ular katta kuch, mablag`, mehnat evaziga amalga oshirilmoqda. Ma`naviyatni o`sib kelayotgan yosh avlod ongida shakllantirish, ularni milliy qadriyatlarimiz vositasida har tomonlama tarbiyalab borish O`zbekistonning har bir fuqarosini mas`uliyatli burchi va vazifasi hisoblanadi.

Insoniyat taraqqiyotida avloddan-avlodga ko`chib, tarix sinovlaridan o`tib kelayotgan umuminsoniy va madaniy-ma`naviy qadriyatlar, milliy an`analari, axloqiy omillar va urf-odatlar muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Chunki ular xalqning jamoa ijodkorligining mahsuli bo`lib, insonlarning talab-ehtiyojlari zamirida aql-zakovat bilan yaratilgan, ularning tasavvuri, dunyoqarashi, tafakkuri, orzu-armonlari, e`tiqodi va axloq-odob qoidalarini o`zida mujassam etgan, jamiyatning ma`naviy-madaniy rivojiga katta hissa qo`shuvchi moddiy va ma`naviy boyligi bo`lgan. Xalqning bu boyligi, birinchi navbatda asrlar davomida avloddan-avlodga o`tib kelayotgan o`zbek xalq og`zaki ijodi asarlari – qo`shiq, maqol, topishmoq, afsona, rivoyat, latifa, ertak, naql va dostonlarda o`z aksini topgan. Chunki ularda xalqning pedagogik g`oyalari, dunyoqarashi, ruhiy kechinmalari, ma`naviy-axloqiy ideallari o`ziga xos yo`sinda aniq, ibratli va qiziqarli tasvirlangan, hikoya qilingan voqea-hodisalarda o`rnak bo`ladigan o`gitlar berilgan, xalqning hayotiy tajribasi, milliy an`analari, urf-odatlar va falsafasi bayon etilgan. Xalq og`zaki ijodi asarlari badiiy jihatdan yuksak takomilga ega ekanligi, tinglovchilarning, ayniqsa, yosh bolalarning oson tushunishiga, idrok etishiga qulayligi tufayli xalq pedagogikasining eng muhim, ko`p qamrovli va tarbiyaviy ta`siri g`oyat kuchli tarmog`i hisoblanadi.

Chunonchi, maqollar xalqning ijtimoiy, iktisodiy, siyosiy va madaniy tajribalari, hayotiy kuzatishlari asosida vujudga kelgan fikrlarni lo`nda, aniq va obrazli ifodalovchi bir vosita bo`lsa, naqlar hayotiy tajribalari, nasihatimiz

fikrlari, donishmandligi, axloq qoidalariva falsafasini sodda syujet, ibratli mazmunda ifodalovchi hikoyalardir. Ertaklar esa falsafa, axloq, din, badiiy to`qima va hayolotga asoslangan xalq donishmandligining mahsulidir. Shu bois ertakdagi to`qima voqea-hodisalar silsilasida xalqning ma`naviy qadriyatlari, urf-odatlar, axloq-odobning o`ziga xos milliy xususiyatlari namoyon bo`ladi. Rivoyatlar ham asosan ijtimoiy-maishiy voqealarni, tarixiy shaxs va hodisalarni uydirmalar vositasida bayon etuvchi kichik xajmli hikoyalar bo`lib, ularda luf va nazokat, aql va idrok, ishq va vafo, adolat va sahovat, vatanparvarlik va mehnatsevarlik madh etiladi, zulm va zo`rluk, xaqsizlik va bosqinchilik qoralanadi.

Insoniyat taraqqiyotida avloddan-avlodga ko`chib, tarix sinovlaridan o`tib kelayotgan umuminsoniy va madaniy-ma`naviy qadriyatlar, milliy an`analar, axloqiy omillar va urf-odatlar muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Chunki ular xalqning jamoa ijodkorligining mahsuli bo`lib, insonlarning talab-ehtiyojlari zamirida aql-zakovat bilan yaratilgan, ularning tasavvuri, dunyoqarashi, tafakkuri, orzu-armonlari, e`tiqodi va axloq-odob qoidalarini o`zida mujassam etgan, jamiyatning ma`naviy-madaniy rivojiga katta hissa qo`shuvchi moddiy va ma`naviy boyligi bo`lgan.

Ma'naviy yetuklik insonning ehtiyojiga aylanib qolishi zarur. Odob qoidalari hamma uchun xayotiy talabdir. Ahloq kishining ichki olami, e`tiqodi, fazilatlar sifatida mavjud bo`lsa, odob shaxsning ko`zga tashlanadigan mulozamati, xulq-atvori, muomila munosabati tarzida namoyon bo`ladi. Jamiyatimizning buguni, ertasi va kelajagi ko`p jixatdan yoshlarimiz tarbiyasiga bog`liq. Shunday ekan bizning maqsadimiz milliy, ma'naviy va moddiy qadriyatlarimizni, odob-ahloqni yoshlarimiz ongiga chuqurroq singdirishdan iboratdir. Yoshlarimiz ahloqiy tarbiya jarayonida, ya'ni o`qish, jamoat ishlarida tirishqoq, do`stlarga sofdil munosabatda bo`lish, o`z burch va vazifalariga vijdonan yondashish, xalol mehnat qilish kerakligini, ba'zi tengdoshlarining ayrim salbiy odatlariga befarq bo`lmaslikni tushunib anglab boradilar. Shuningdek ular o`z manfaatlari uchungina emas, balki oilasi, sinf va maktab jamoasi sha'niga dog` tushirmaslikka o`rganadilar. Insonning insonligi, birinchi navbatda uning ma'naviy-ahloqiy barkamolligi, pokligi bilan belgilanadi.

Ma'naviy-ahloqiy tarbiya tushunchasi keng qamrovlidir. Ma'naviy-ahloqiy barkamol inson ota-onasi, farzandlari, qarindoshlari xullas butun oila a'zolari, qo`ni qo`shnilari, mahalla-kuyi va butun mamlakat xalq farovonligi haqida qayg`uradi; tevarak- atrofni o`rab olgan insonlar unga kerak bo`lgani singari, o`zi ham ularga kerakli kishi bo`lishga intiladi; Odob-ahloq, fe'l-atvorini yoqimli qilishni insoniy burch deb hisoblaydi; ota-bobolaridan yodgor bo`lib qolgan madaniy me'rosni qadrlaydi; Milliy qadriyatlarni e'zozlaydi va ularga sodiq bo`lib qoladi; vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik tuyg`ulari barqaror bo`ladi; o`zaro muomila-munosabatda o`rnak bo`lishga moil bo`ladi; birovning og`irini yengil qilishni odat qiladi; umumxalq ma'qullagan va xurmat qilgan Konstitutsiyani hurmat qiladi va unga sadoqat namunalarni amalda ko`rsatadi; Vatanni himoya qilish, boshqacha aytganda, xarbiy vatanparvarlik tuyg`ulari bilan yashaydi; diyonat va adolat, mehr-shavqat va ezgulikni himoya qiladi, va'daga vafoli bo`lishni o`ziga kasb qilib oladi.

Vatan-mehr muruvvat manbai. Ajdodlar va avlodlar hoki nixon topgan, kindik qoni tomgan, daryolari oqqan, bog`u-rog`lari gullab yashnagan, ekinzorlari mavjlanib va boyliklari qatlanib yotgan, elu-yurtini, xalqu-millatini birlashtirgan, daholaru, yo`lboshchilari, donishmandu-donolari bo`lgan makon- Vatandir. Vatanni anglash, tushunish his-tuyg`usi eng muqaddas, ulug` va azizdir. Bu tuyg`uning shakllanishi inson bolasida birdaniga, bir zumda hosil bo`lmaydi, balki Vatan tuyg`usi bolada ona allasi aytila boshlagandan boshlab to inson umrining so`ngi damlarigacha davom etadi.

Vatan-muqaddas, u munavvar, mukarram sajdagohdir, Vatan iftihordir, saodatdir, Vatan muqaddas kitobdir, o`qigan sayin o`qiging kelaveradi, qalbing quvonchga, sevinchga, shodlikka va g`ururga to`laveradi. Vatanni, onani hech nimaga almashtirish, tenglashtirish va baholash mumkin emas. Vatanni, uning yerini va suvini sotgan kishi bir umrga la'natga, nafratga mahkumdur. O`sib kelayotgan yosh avlodga Vatanni sevis, elu-yurt, xalq, millat timsollariga sadoqat, ularning tarixi, tili, dini, qadriyatlari, turmush tarzi, urf-odatlar va san'atlariga hurmat bilan qarash kerakligini doimo uqtirib kelmog`imiz shart. Oila-ahloqiy tarbiya asosi. Oila-insoniyatning betakror, bebaho umri kechadigan, taskin topadigan, beg`ubor roxat-farog`atlar, g`amxo`rliklar, shodu-xurramlik va ayni mahalda, g`am-anduxlar, tashvishu-ko`ngilsizliklar, xalovat va xalovatsiz damlarning o`zaro bog`liqligidan iborat dargoh qisoblanadi. Shuningdek yuraklarning siru-sinoatlari, insonning xatti-harakatlari va intilishlar toblanadigan, shakllanadigan, kamol topadigan, qadriyatlar, xikmatlar va donoliklar, jasorat va qahramonliklar kamol topadigan xazinalar maskanidir.

Mannonov J.A., Shodmonov D.S., Nasriddinov A.SH.
(Namangan, O'zbekiston)

PEDAGOGNING INNOVATSION FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH

Innovatsionlik - pedagogik jarayonni ifodalab nafaqat unga didaktik qurilmasiga, balki pedagogning ijtimoiy, mohiyatli natijalari va ruhiy qiyofasiga ham taalluqlidir.

Pedagogning innovatsion faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog`liq. Unga pedagogning tayinli muloqoti, qarama-qarshi fikrlarga nisbatan munosabati, turli holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi kiradi. Buning natijasida pedagog o`z bilim va ilmiy faoliyatini ta'minlaydigan keng qamrovli mavzu ya'ni motivga ega bo`ladi.

Pedagog faoliyatida o'z-o'zini faollashtirish, o'z ijodkorligi, o'z-o'zini bilishi va yaratuvchiligi motivlari ahamiyat kasb etadi, bu esa pedagog shaxsining kreativligining faolligini shakllantirish imkonini beradi.

Yangilik kiritishning muhim sharti muloqotning yangi vaziyatini tug'dirishdan iborat. Muloqotning yangi vaziyati - bu pedagogning o'z mustaqillik mavqeini, pedagogik fan, o'ziga boplgan yangi munosabatini yarata olish qobiliyatidir. Bunday vaziyatlarda opqituvchi pedagogik tajribalarning boy shakllari orqali mukammallashtirib boradi.

Opqituvchining fikrlash usullari, aqliy madaniyati o'zgarib, xissiy tuygulari rivojlanadi.

Keyingi sharti - bu pedagogning madaniyat va muloqotga shayligi.

pedagog va talaba o'rtasidagi muloqot namunasining o'zgarishi-innovatsion faoliyat shartidan biridir.

Innovatsion faoliyat quyidagi asosiy funktsiyalar bilan izohlanadi:

- kasbiy faoliyatining ongli tahlili,
- meyorlarga nisbatan tanqidiy yondashuv,
- kasbiy yangiliklarga nisbatan shaylik,
- o'z imkoniyatlarini ropyobga chiqarish, o'z turmush tarzi va intilishlarini kasbiy faoliyatida mujassam qilish.

Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida pedagog innovatsion faoliyatga boplgan zaruriyat quyidagilar bilan o'lchanadi:

1. Ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasini tubdan yangilashni talab qiladi, yangi yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishlardan iborat bo'ladi;
2. Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish doimo opqitishning yangi tanqidiy shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi;
3. Pedagogik yangilikni o'zlashtirish va uni tadbiiq etishga nisbatan opqituvchining harakteri va o'zgarishi.

Pedagog innovatsion faoliyatining tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi muayyan shartlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday meyorlarga - yangilik - maqbullik, yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qopllash imkoniyatlari kiradi.

Pedagogning innovatsion faoliyati - o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va kontseptsiyasini shakllantirish. Ushbu rejani amalga oshirish va tahlil qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi.

Innovatsion faoliyat tadqiqotlari pedagogning innovatsion faoliyatga hozirligi meyorlarini belgilashga imkon berdi.

- Innovatsion faoliyatga boplgan zaruriyatni anglash;
- Ijodiy faoliyatga talab qilinishiga tayyorgarlik;
- SHaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;
- Innovatsion faoliyatni ijro etish texnologiyasiga tayyorgarlik darajasi.

Innovatsion jarayonlari, ularning funktsiyalari, rivojlanish qonuniyatlarining pedagogik asoslarini o'rganish o'quv jarayonini zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlari asosida, jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.

Demak, opqituvchi, yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, kontseptsiyalar muallifi, tadqiqotchi, foydalanuvchi va targ'ibotchi sifatida namoyon bo'ladi.

Xozirgi madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida opqituvchi innovatsion faoliyatiga boplgan talablar quyidagilar bilan aniqlanadi:

- ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi metodologiyasi va o'quv jarayonining texnologiyasini tubdan yangilanishini talab qiladi. Bu sharoitda opqituvchi innovatsion faoliyati pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishdan iborat boplad;
- ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish, o'qitishning yangi shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo etadi.

O'qituvchi innovatsion faoliyatining tahlili yangilik kiritishning samarasini belgilovchi muayyan meyorlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday meyorlarga yangilik, optimallik, yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsion ijodiy qopllash imkoniyatlari kiradi. Yangilik pedagogik yangilik meyor sifatida, o'zida taklif qilinadigan yangilik, yangilik darajasi mohiyatini aks ettiradi. Pedagogik olimlar yangilikni qo'llash mashhurligi darajasi va sohasiga ko'ra farqlanadigan mutloq, chegaralangan mutloq, shartli, subektiv darajalarini farqlaydilar.

Maqbullik meyor opqituvchi va talabaning natijaga erishishi uchun sarflangan kuch va vositalarni bildiradi. Natijalilik opqituvchi vositasidagi muayyan muhim ijobiy natijalarni bildiradi. Pedagogik yangilik esa o'z mohiyatiga ko'ra ommaviy tajribalar mulki bo'lib qolishi lozim.

Pedagogning innovatsion faoliyatiga bo'lgan qobiliyatlarining asosiy xislatlari:

- shaxsning ijodiy motivatsiyani qo'llaganligi. Bu qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish, ijodiy yutuqlar, peshqadamlikka va o'z kamolotiga intilish;
- kreateyalik, bu - xayoliy qarash, baho bera olish qobiliyati va o'z kamolotiga intilish;
- kasbiy faoliyatni baholash, bu - ijodiy faoliyat metodologiyasi va pedagogik tadqiqot metodlarini egallash qobiliyati; mualliflik kontseptsiyasi va ziddiyatni ijodiy bartaraf qilish qobiliyatlari; ijodiy faoliyatiga hamkorlik va o'zaro yordam berish qobiliyati;

- o'qituvchining individual qobiliyati, bu - ijodiy faoliyat sur'ati va ish qobiliyati; qat'iyatlik, mashuliyatlik va xalollik, o'zini tuta bilish;

Innovatsion faoliyat tadqiqotlari o'qituvchining innovatsion faoliyatiga sezgirligi meyorlarini belgilashga imkon beradi:

- innovatsion faoliyatga bo'lgan zaruratni aniqlash;
- ijodiy faoliyatga jalb qilishga tayyorgarlik;
- shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;
- ijodiy muvaffaqiyatsizliklarni yengishga tayyorlik;
- innovatsion faoliyatni kasbiy mustaqillikka ta'siri.

Innovatsion faoliyatni eng muhim masalalardan biri – o'qituvchi shaxsi: u novator, sermaxsul ijodiy shaxs, keng qamrovli qiziqish, ichki dunyosi boy, pedagogik yangilikka o'ch bo'lishi lozim.

Innovatsion faoliyat motivatsion, texnologiklik va refleksiya qismlardan tashkil topadi.

O'qituvchini bu faoliyatga tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshiradi: yangilikni idrok qilishga innovatsion tayyorgarlikni shakllantirish va yangicha harakat qilishga o'rgatish.

Innovatsion faoliyatni tashkil etishda talabalarning bilish faoliyati va uni boshqarish alohida ahamiyatga ega.

Innovatsiya jarayonlari, funktsiyalari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari va boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o'rganish o'quv jarayonini zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlari asosida tashkil etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. SHaripov SH., Muslimov N.A., Ismoilova M. Kasbiy ta'lim pedagogikasi. Metodik qo'llanma. – T.: TDP, 2005.
2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. – T.: TDP, 2003.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilari kasbiy mahoratini shakllantirish muammolari // J. Uzluksiz ta'lim. - 2004.

**Dilafro'z Muminova, Dilrabo Meliyeva
(Namangan, O'zbekiston)**

O'QISH DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA VAQT HAQIDAGI TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH

O'zbek oilasida farzand tarbiyasiga qadimdan katta ahamiyat berib kelingan. "O'nta bo'lsa o'rni boshqa, qirqta bo'lsa qiligi boshqa" deganda dono xalqimiz har bir farzandga alohida e'tibor qaratilishi lozimligini uqtiradi. Chunki ularni har biri betakror, o'ziga xos xarakterga, ruhiyatga va fe'l-atvoriga ega. Farzand va ota-ona bir-birlari uchun tirkakdir. Ota-ona farzandini kelajakda komil inson bo'lishini, yaxshi kasb egallashi uchun astoydil harakat qilishi hamda ularni bilimli bo'lib ulg'ayishini ta'minlashga intiladi. Bunda o'qituvchining ham o'rni juda katta. Birinchi marotaba o'quvchiga yozishni, o'qishni, qo'lga ruchka ushlashni o'rgatayotgan o'qituvchi o'quv faoliyatini tashkil etishga yaxshi niyatlar bilan yondashadi. O'qituvchi o'quvchining shaxsiy faoliyatini tashkil etish tartibini ham o'rgata boshlaydi. Shu maqsadda bugungi kun o'qituvchisi o'quvchi ongida vaqt tushunchasini shakllantirishi haqida biroz to'xtalib o'tish lozim.

O'quvchi har-xil faoliyatlari bilan mashg'ul bo'ladi. Masalan, sport bilan shug'ullanish, mehnat qilish, o'qish, dam olish, ularni tashkil qilinishi va ahamiyati masalasi uzoq vaqtlardan matbuot sahifalarida keng muhokama qilib kelinmoqda. O'quvchilarning vaqtni aniq idrok qilishlarida, vaqtga nisbatan mo'ljal olishning ham ahamiyati katta. Shu asosda o'quvchi hayotida bunday ko'nikma shakllantirilishi lozim. Vaqtdan samarali foydalanish, atrofdagilarning vaqtiga nisbatan ham tejamkor bo'lishni ta'minlaydi.

Vaqtdan unumli foydalanish, uni aniq idrok qilish va baholash, bo'sh vaqtini tashkil qilish, kun tartibi va har bir o'quvchining oilaviy turmush tartibi bilan tanishib chiqish o'qituvchining muhim vazifalaridan hisoblanadi. Vaqtni kattalar vaqtiga nisbatan mo'ljal olishni to'laqonli rivojlanishini ahamiyatli tomonini ko'rishimiz mumkin. O'quvchilarni o'z vaqtida bilim olishlari muhim bo'lib, buning uchun vaqtni idrok qilishni, vaqtga oid tasavvurlarni, vaqtdan kelib chiqib mo'ljal olishni shakllantirish, boshlang'ich iqtisodiy tasavvurlarni rivojlantirish murakkab, ko'p qirrali masalalarni muhokama qilish va ular ustida ishlash zarurdir. Bu borada fanlarning o'rni beqiyosdir. Hususan, o'qish fani ham mazkur vazifani amalga oshirishda yetakchi rol o'ynaydi. O'qish fani ko'proq so'z va iboralar bilan bog'liq bo'lgani sababli, o'quvchilar uni o'zlashtirish jarayonida o'z fikrlarini aniq va izchil bayon qilishga o'rganadilar.

Ular har doim o'qituvchining mantiqiy, ixcham, savodli nutqini eshitishlari kerak. O'qituvchi ko'pincha quyidagi atamalarni ishlatganida "asr", "yil", "oy", "sutka", "kunduz", "kecha", "soat", "daqqa", "soniya" va boshqa tushunchalar orasidagi farqlarni oydin tasavvur qila olmaganlari tufayli o'quvchilar ularni farqlashda xatoga yo'l qo'yishadi. Tushunchalarning mazmunini bilib olish muhim bo'lib, busiz o'quvchilarga ilmiy, ishonchli ma'lumotlar berishni ta'minlash murakkab vazifa hisoblanadi. Vaqt tushunchasiga keladigan bo'lsak, bu borada o'quvchilar o'z ish rejalarini vaqtga qarab boshqarishni, ish sur'atini tezlashtirishni yoki susaytirilishini oldini olishni, uni o'z vaqtida tamomlashni, vaqt bo'yicha mo'ljal olishni, o'z faoliyatlarini rejali boshqarishni, ajratilgan vaqtdan unumli foydalanishni o'rganishlari lozim.

Vaqt ham quradi, ham yemiriladi, deganlaridek, o'quvchilarni kundalik daftar tutishga o'rgatish kerak, ular vaqtlarini daqiqa va har bir soatigacha nimaga sarflayotganlarini yozib yurishsin: qancha vaqt o'qishga, mehnat qilishga, dam olish va uyquga qancha vaqtlari ketayotganini tahlil qilish natijasida ular vaqtdan unumli foydalanishga o'rganadilar. O'zlari va boshqalarning vaqtlarini asrab-avaylashga odatlanadilar. Eng asosiysi o'quvchilar orasida bekorchilikdan kelib chiqadigan giyohvandlik, huquqbuzarlik va jinoyat sodir qilish hollarining oldini olinadi.

Buning natijasida o'quvchilarda bilim olish, maqollar, ertaklar, qissalar o'qish, mustaqil ta'lim olish uchun vaqt ko'payadi. O'quvchilar har bir qilayotgan ishlariga qancha vaqt ajratayotganlariga qiziq boshlaydilar. O'qituvchi vaqt tushunchalarini shakllantirishni kundalik turmush misolida ta'minlashi kerak. Aniq kun tartibining qat'iy o'rnatilishi, ya'ni, ertalab uyqudan turish, gimnastika mashg'ulotlari, nonushta, televizor ko'rish, biron bir o'yin bilan band bo'lish, hordiq chiqarishga sarflanadigan vaqtlar o'quvchilarda kecha-kunduz haqida tasavvurlarini kengaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'quvchilarning kun davomida bajaradigan harakatlariga e'tibor beradi va ularning ahamiyatiga to'xtalib o'tadi.

Masalan, bugun ertalab siz gimnastika qildingiz, yuvindingiz, nonushta qildinigiz, maktabga keldingiz. "Hozir kunduzi" – bu vaqtda biz bilim olamiz, ota-onalarimiz esa ishlaydi. O'qituvchi o'quvchilar bilan suhbatlashadi. Ular ertalab uyg'onganlaridan keyin uyquga ketguncha qanday ishlar bilan shug'ullanganlarini gapirib berishni so'raydi. Bundan tashqari o'qituvchi kechgacha bajarilishi lozim bo'lgan faoliyatlarni aks ettiruvchi rasmlarni o'quvchilarga ko'rsatib, ulardagi farqni izohlab berishlarini so'rashi ham mumkin. O'quvchilar o'zlari bajaradigan harakatlarni qaysi soatlarda amalga oshirishlarini tushuntira olsalar vaqt tushunchasi va undan tejamli foydalanish borasida ham ko'nikma hosil qila boshlaydilar. Shu asosda ularda o'zlari bajargan ishlari orqali vaqt tushunchasini anglab yetishlari ta'minlanadi.

O'quvchilarning vaqtlarini mazmunli, unumli o'tkazish bo'yicha sharoitlar yaratish, ma'naviy va ma'rifiy ishlarni keng ko'lamda tashkil etish, maktablarda sinfdan va maktabdan tashqari ta'lim-tarbiya jarayonini rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Nishonov. "Vaqt pedagogik kateqoreya sifatida" NamDU Axborotnoma. 2007-y.
2. "Innovatsion texnologiyalar". Toshkent. "Iste'dod" jamg'armasi 2008-y.

**Dilafro'z Muminova, Mamlakatxon Mutalliyeva
(Namangan, O'zbekiston)**

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIALASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabat tubdan o'zgardi. Milliy qadriyatlarni tiklash, ularni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish kun tartibidagi asosiy masaladir. "Qadriyatlar" tushunchasi o'zining asl ma'nosiga ega bo'lib, qadriyatlarga e'tibor va ulardan ta'lim-tarbiyada foydalanish zaruratga aylandi.

Qadriyatlar inson faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. U ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, inson hayoti va faoliyatida uning ehtiyojlari uchun xizmat qiladi.

Ta'lim-tarbiyaning muhim vositasi sanalgan qadriyatlarning namoyon bo'lish shakllari orasida doimiylari ham mavjud. Bularga inson hayoti, umri, sixat-salomatligi, mehnati, bilimi, muomalasi kabilar jamiyatda o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Qadriyatlar yoshlarga hayotni yanada teran anglab yetish, jamiyatning huquqiy me'yorlariga rioya etish, o'zlarining hayot tarzini huquqiy-axloqiy me'yorlariga moslashtirishga yordam beradi. Shunga ko'ra yoshlarga qadriyat, qadrlash, qadrsizlanishning mohiyatini chuqur anglash, qadriyatlarning ahamiyatini to'g'ri tushunib olish muhimdir. O'zbekiston ana shunday qadimiy, nodir va umriboqiy qadriyatlar o'lkasi. Uning tarixi, milliy va madaniy boyliklari Vatanimiz insoniy tarixining ilk o'chog'laridan bo'lganligini doimo eslatib, qalbimizga g'urur bag'ishlab kelgan.

Ko'xna qadriyatlarimiz, ota-bobolarimizning o'lmas me'rosini asrab-avaylash, keng targ'ib etish, ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari qalbida Vatanga muhabbat va sadoqat xissini yanada kuchaytirishdek ulkan maqsadlarimizni ro'yobga chiqarishda amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Zero, har qanday xalqning milliy an'analari, urf-odatlari, marosimlari bo'lmasa shu bugungi kuni, hayoti, ma'naviyati ham bo'lmas edi. O'zbek xalqining ham o'ziga yarasha ajoyib moddiy, ma'naviy, tarixiy qadriyatlari bor. Bularning barchasini o'rganish, uni boyitish, zamon talabi asosida takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. Shu munosabat bilan bugungi kunda o'zbek xalqining yaxshi, ibratomuz an'analari udumlari mehnatsevarlik, halollik, mehmondo'stlik, yaxshi qo'shnichilik, farzandlar va ota-onalar o'rtasidagi samimiy munosabat, hurmat singari olijanob qadriyatlari qaytadan ma'naviy poklikni shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarini oila va maktab hamkorligida milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, asosiy tarbiya vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Milliy qadriyatlar boshlang'ich sinf o'quvchilarini kundalik faoliyatida odat, an'ana tusiga kirib qolgandagina, u ma'naviy shakllanishga bevosita ta'sir etadi. Qadriyatlarning bolalarga bo'lgan ta'siri kattalarga bo'lgan ta'siridan ancha ustun turadi, chunki kattalarning dunyoqarashi va e'tiqodlari, odatlari qaror topgan bo'lsa, bolalarda endilikda ularning poydevori qo'yilayotgan bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'z tabiatiga ko'ra ta'sirchan bo'lganliklari uchun ularga borliq va undagi voqealarning ta'siri kuchlidir. Borliqdagi voqea va hodisalar turli-tuman bo'lganidek, qadriyatlarining shakl va mazmuni ham rang-barangdir. Ayniqsa, o'zbek oilalarida qadim-qadimdan meros sifatida o'tib kelayotgan o'git va nasixat qilish usuli bolalarda insoniy fazilatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Chunonchi;

- insonlarni inson tomonidan qadrlash;
- insoniylik burchini anglash;
- halol va rostgo'y bo'lish;
- yaxshilik haqida teran fikr yuritish kabilar meros sifatida alohida ahamiyatga ega.

Xalq pedagogikasida quyidagi vositalar orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarini milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashni yo'lga qo'yish mumkin:

- o'zbek xalq milliy o'yinlari;
- milliy qo'shiq va laparlar;
- milliy raqslar;
- an'anaviy marosimlar;
- sayllar – dala sayli, gul sayli, qovun sayli;

usullaridagi musoboqalar, tadbirlar milliy qadriyatlarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini "Odobnoma", "O'qish", "Atrofimizdagi olam", "Mehnat", "Jismoniy tarbiya", "Musiq", "Tasviriy san'at" kabi darslarda milliy qadriyatlar, an'ana va urf-odatlarimiz asosida tarbiyalash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Demak, mana shunday tarbiya manbalariga boshlang'ich sinf o'quvchilarini milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, imkoniyatni kuchaytirish va kerakli shart-sharoitlarni yaratish o'quv muassasalarida pedagoglar, oilada esa har bir ota-onaning muqaddas burchidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S. Yo'ldosheva "Xalq urf-odatlarini va an'analari". «Ijod dunyosi» nashriyoti, Toshkent, 2003 yil.
2. «Boshlang'ich ta'lim» jurnali. 2007-yil 2-soni.
3. "Boshlang'ich sinflarda ta'lim va tarbiya". Namangan, 1992 yil.
4. R. G'oyibnazarov "Ta'lim-tarbiya ishlarining mushtarakligi-ma'naviyaxloqiy qadriyatlar asosi". Ta'lim muammolari. Toshkent. 2009 yil 1-son.

Dilafro'z Muminova, Go'zalxon Muminova
(Namangan, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINFLARDA HUQUQIY TA'LIM

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida fuqarolik tuyg'usini, o'z davlati uchun faxr hissini, belgilangan qonunlarga hurmatni, ularni buzish mumkin emasligini shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Zero, biz erkin demokratik fuqarolik jamiyatini qurayotgan ekanmiz, ularga huquq tushunchasi, huquqiy madaniyat, huquqiy savodlilik, huquqiy tafakkurni rivojlantirib huquqiy tarbiyalashimiz lozim.

Huquqiy tarbiya huquqiy-demokratik jamiyatda inson xatti-harakati ramzi bo'lib, uning axloq va huquq me'yorlarini faol va ongli ravishda bajarishi hisoblanishiga asoslanadi. Tarbiya jarayonida biz o'quvchilarga yaxshilik va yomonlikni farqlashni o'rgatsak, huquq normalari «yomonlik» huquqbuzarlik ekanligini va unga jazo muqarrarligini taqozo etadi. Huquqning asosiy manbai Konstitutsiya hisoblanib, uning asosida ijtimoiy hayotning turli sohalarini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, bundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, o'quvchi sub'ekt hisoblanadigan munosabatlar huquq bilan tartibga solinadi.

Agar o'qituvchi dars jarayonida huquqiy bilimlarni o'quvchilarga singdira olsa biz yuqorida aytilgan natijalarga erishamiz.

Boshlang'ich sinf o'qish kitoblariga kiritilgan materiallarni o'rgatishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'sha mavzularga mos keladigan moddalarini o'rgatib borish maqsadga muvofiqdir. Masalan, 2-sinfda A.Oripovning «O'zbekiston», Anvar Obidjonning «O'zbekistonim» she'rlari, «O'zbekiston – mening Vatanim» mavzularini o'quvchilarga o'rgatishda konstitutsiyaning 1-moddasini o'rgatish mumkin.

1-modda: O'zbekiston – suveren demokratik respublika. Davlatning «O'zbekiston Respublikasi» va «O'zbekiston» degan nomlari bir ma'noni anglatadi.

2-3-4-sinflarda yangi mavzudan avval Konstitutsiyaning 6-moddasida O'zbekiston Respublikasining poytaxti – Toshkent shahri ekanligi aytib o'tilganligini ta'kidlab, so'ng «Toshkent», «Toshkent metrosi», «Toshkentim - onam» matnlarini, M.Shayxzodaning «Toshkentnoma» she'rini o'rgatilsa biz kutgan natijalar yanada samaraliroq bo'ladi.

2-3-sinflarda I.Rahmonning «Bayramingiz bo'lsin muborak!», «O'zbekiston posbonlari» she'rlari, «Bugun bolasiz, ertaga askar bo'lasiz» matnida tinchligimizning posbonlari haqida yozilgan. Ushbu she'rni yod oldirishda 52-moddani o'rgatish mumkin.

52-modda: O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburlidirlar.

3-4-сінфларда О'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi, О'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i, «Bayroq nima?», О'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi matnlari, «Vatanimiz gerbi – tug'ro haqida ertak»larni o'rganishda 5-moddani o'rgatish mumkin.

5-modda: О'zbekiston Respublikasi qonun bilan tasdiqlanadigan o'z davlat ramzlari – bayrog'i, gerbi va madhiyasiga ega.

Shu bilan birgalikda o'quvchilar ongida madhiya, gerb, bayroq mamlakatning ramzi bo'lsa, konstitutsiya shu mamlakatning mazmuni ekanligini shakllantirish zarur.

3-sinf darsligidagi «Til qudrati» rivoyatini, T. Adashboevning «Ona tilim» she'rini o'rgatishda 4-moddani o'rgatish mumkin.

4-modda: О'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir. О'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatları va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

3-4-сінфларда «О'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi» matnini, S. Barnoevning «Bosh kitob» she'rini o'rgatishda 47-moddani o'rgatish zarur.

47-modda. Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab quyilgan burchlarini bajaradilar.

3-sinfda «Ota-onani hurmatlash haqida» matnini, S. Ochilning «Ota-ona duosi» she'rini o'rganishda 63-moddani o'rgatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

63-modda. Oila jamiyatning asosiy bug'inidir hamda jamiyat va davlat muxofazasida bo'lish huquqiga ega. Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi.

4-sinfda yangi mavzudan avval konstitutsiyaning 68-moddasida О'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat ekanligini aytib, so'ng A. Oripovning «Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi»ni o'rgatilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

4-sinfda konstitutsiyaning 50-moddasida fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburliklari belgilab quyilganligini ta'kidlab, so'ng K. Hikmatning «Bahor» she'ri, R. Bekniyozning «Mo'jiza», X. To'xtaboevning «Erkacholning o'rigi», «Nihollarning nolasi», G'ayratiyning «Buzilmagan uya» hikoyalari o'rgatilsa ko'zlagan natijalarga erishiladi.

Demak, konstitutsiyada davlatning yo'nalishi, buguni va ertasi bayon qilinganligini boshlang'ich sinf o'qish darslarida ham o'quvchilarga o'rgatib borish ularda huquqiy madaniyatni va huquqiy tarbiyani rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Oliy ta'lim lug'at-ma'lumotnoma. Toshkent. «Moliya» - 2003 yil.
2. О'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent – 2008.

**Назым Алимбекова, Нурхат Плалов
(Астана, Қазақстан)**

САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Мамандар сандық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану үшін электрондық басылым және ресурстарды қолдануда білім беруді ақпараттандырудың негізгі тиімді және тиімсіз жақтарын білуі қажет. Білім беруде сандық ресурстарды пайдаланудың тиімді жақтары айтарлықтай көп. Негізгі қырлары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- білім беру мазмұнын қалыптастыру мен технологияларды сұрыптау және әдістерді жетілдіру;
- ақпараттық технологиялармен және информатикамен байланысты білім беру бағытының дамуы және жаңа оқу пәндерінің енуі;
- білім беру үдерісінде өзара пәнаралық байланыстың жаңа түрін ұйымдастыру, қосымша мүмкіндіктерді пайдалану, оны саралау және дербестендіру есебінен білім беру тиімділігін жоғарылату;
- үйренуші және үйретушілер қызметі сипатын және мазмұнын өзгерту;
- білім беру жүйесінің басқару тетіктерін жетілдіру.

Ақпараттық білім беру ортасы оқу қызметін күшейтуде жеке– психологиялық және ұжымдық-психологиялық факторлардың өзара әрекетін тірек етеді. «Білім беруді қарқындету» түсінігі «белсенді білім беру» түсінігімен тығыз байланысты [1].

Белсенді оқу қызметі - білімді меңгерудегі оқушының шығармашылық белсенділігі, өз еркімен қызығушылығын жоғарылатуға мүмкіндік туғызатын үйрету құралдары және тәсілдерін пайдалануға бағытталған оқытушының мақсатқа талпынушылық қызметі.

Жоғары сапалы графиктер, бейне қатарлар, схемалық, формулалық, анықтамалық презентациялар, түсті компьютерлік анимациялар, реттелген немесе тармақталған тізбектер түріндегі динамикалық суреттер сол немесе өзге құрастырмаларды және үдерістерді жүзеге асырушы ақпараттық блоктарға өтуі (қайтып келуі) мүмкін. Оқуға деген қызығушылық ынтасын туғызатын және білімдегі кемшіліктерді болдырмайтын мультимедиялық жүйелер дидактикалық материалдарды аса ыңғайлы және көрнекті етуге

мүмкіндік жасайды. Бұдан басқа қажетті жүйелер дағдыны жетілдіру мен білімді игеруді бақылау үдерісінің және бағаның тиімді құралдарымен жабдықталуы тиіс.

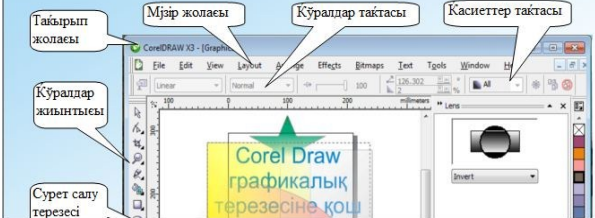
Электрондық оқулық – бұл тек қана кешендік емес, сонымен қатар мультимедиалық құралдарының имитациясы көмегімен ғылыми зерттеу әдістері жайлы ұсыныс беруге, ақпаратты ұсынудың түрлі формасына бай құралдарын пайдаланумен оқу материалының күрделі сәттерін орындауға мүмкіндік жасайтын тұтас дидактикалық, әдістемелік және интерактивтік бағдарламалық жүйе. Мұнда ашық және көрнекі, анағұрлым түсінікті ұсынылған материал есебімен білім алу оңтайландырылады. Оқу үдерісі құбылыстар және объектілерді табиғи бақылауға негізделгендіктен, анағұрлым табысты өтеді.

Дәрістің негізгі бөлігі – бұл бейнедемонстрациялық материалдар көмегімен сұрақтар бойынша материалдардың баяндалуы. Бұл жердегі маңызды сәт бейнематериалдар көрсетілуінің оқытушы баяндаған материалдармен үйлесімді байланысын қамтамасыз ету саналады. Қолданыстағы бейнематериалдар әртүрлі болуы мүмкін: бейнеслайдтар, әмбебап оффистік бағдарлама құралдары және элементтері. Бейнеслайдтар–бұл оқытушымен дайындалатын математикалық формулалар және модельдер, графиктер, диаграммалар, схемалар, кестелер, баяндалатын тақырыптың негізгі теориялық ережесінен үзінді (сурет - 1).

1. Графикалық редактор түсінігі
 - 1.1 Графикалық редактор түрлері және олардың сипаттамалары
 - 1.1.1 Графикалық файлдардың форматтары
 - 1.1.2 Графикалық редактор
 - 1.2 Векторлық бейнелер
 - 1.3 Растрлық кескін
2. Corel Draw графиктік редактордың негізгі принциптері мен ерекшеліктері
 - 2.1 Corel Draw интерфейстің негізгі ерекшеліктері
 - 2.2 Палитра көмегімен түсті анықтау
 - 2.3 Corel Draw графикалық редактормен алғашқы жұмыс
 - 2.3.1 Corel Draw терезесіндегі саймандарға түсініктеме

CorelDRAW графиктік редакторы іске қосылғанда сурет салуға арналған терезесі бар қосымша терезесі ашылады. Жіктелген қосымшаның ортасындағы тіктрртбұрышты аймақ, бұл сурет салынатын кжілгімгі қаеаз беті болып табылады. Бір мезгілде бірнеше терезені ашуға болған менен, суретті бір сана бетте салуға болады.

Тгтменде CorelDRAW қосымшасының терезесі мен осан тісініктемелер берілген.

Бакылау тапсырмалары

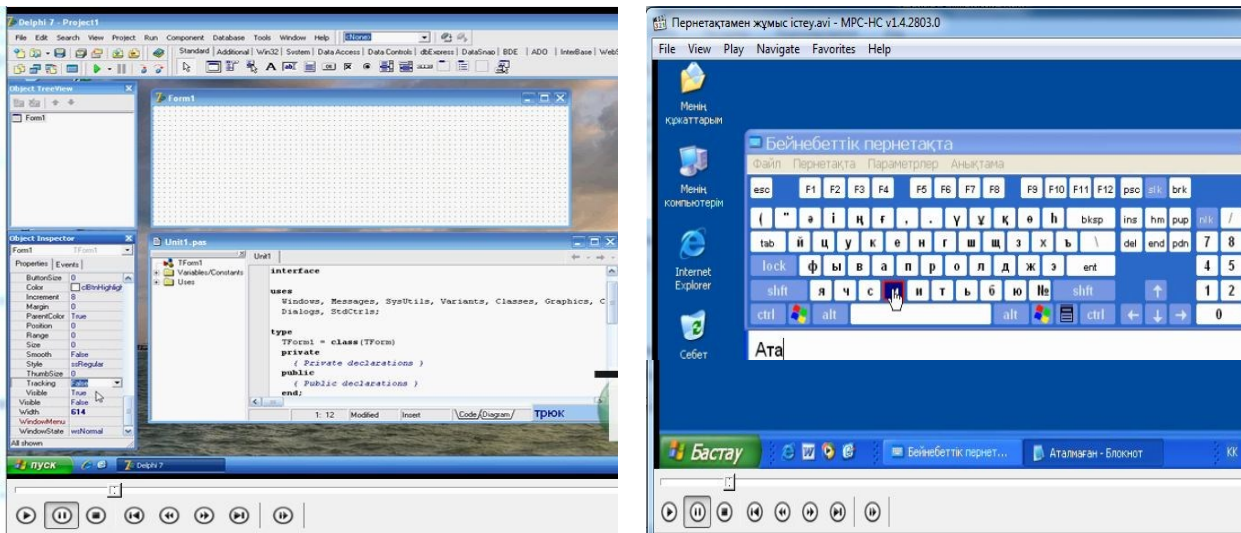
1. 200:200 өлшемді квадратты 3 Point Rectangle құралымен салыңыз, оны 45° бұрыныз және оның бұрыштарын 50 өзгертіңіз.
2. 3 Point Ellipse құралымен эллипсті салыңыз.
3. Rectangle және Ellipse түрдегі объектілерді салу процесіне қалай әсер ететіндігін анықтап көріңіз. (Ctrl және Shift) батырмалары бірдей қалай әсер ететіндігін байқап көр?
4. Төмендегі суреттерді салыңыздар:
5. Тікбұрыштар және эллипстердің мүмкіндіктерін қолданып адам бейнесінің схематикалық бейнесін салыңыз.
6. Тікбұрыштардан және эллипстерден өзіндік жеке суреттерді салыңыз.

[Артқа](#)

Сур. 1 Дәріс мазмұны, теориясы және бақылау тапсырмалары

Бейнедәріс ақпараттық технологиялар қолданылатын, бейнефильмдер, олардың үзінділері және аудиовизуалды құралдар пайдаланылатын оқу сабағын білдіреді. Физиканы оқытуда бейнедәрістерді қолдану оқушылардың пәнді меңгеруге деген белсенділігін арттырады, қызығушылығын тудырады, оқу материалын эмоционалды қабылдауға жағдай жасайды. Бейнедәрістер топтық сабақтарды жүргізуде және оқушылардың жеке өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру үшін қолданылады. Мұндайда физикадан оқу сабағының дидактикалық мақсаты пәнді сүйемелдеу бейнематериалдары арқылы жүзеге асырылады. Бейнедәріс сызықты емес бейне монтаж технологияларын (компьютерлік анимация, графика, оқу ақпаратын полиэкранды беру, мәтіндік, лектордың кадрлы түсіндіруімен қоса, графикалық және басқа да ақпараттарды біріктіру, әуенді фонмен, т.б.) қолдану арқылы жасалады.

Интерактивті оқыту – бұл танымдық әрекетті ұйымдастырудың арнайы формасы. Сабақтардағы интерактивті жұмыс жалпы, бірақ әрбір қатысушысы үшін маңызды міндеттердің өзара түсінікті, өзара әрекетті, біріккен шешіміне әкелетін сұхбаттық қарым-қатынасты ұйымдастыру және дамытуды білдіреді.

Сур. 2 Дыбыстық бейнедері жасау тәсілдері

Цифрлық бейнематериалдарды пайдалану арқылы сабақ өткізу оқытушылардың біліктілік деңгейіне ол жоғары талаптар қояды. Бейнеслайдтар үшін материалдар іріктеу, демонстрациялық экранда көрсетуде олардың пішінін анықтау, түсті, дыбыстық және өзге мультимедиялық әсерлер жасау, бейнеслайдтағы материалмен баяндалған мәтіндік материалдың үйлесімді өзара байланысы, цифрлық бейнеслайдтарды пайдалану арқылы сабақ түсіндіру кезінде оқытушы үшін жаңа элементтер тізімі. Мұнда әдістің тиімділігі оқытушының шеберлігіне және амал-тәсілдерді оңтайлы қолдану ерекшелігіне байланысты. Цифрлық бейнедемонстрациялық техника құралдарын пайдалану дәрісі – бұл өзіндік ерекшелігі бар шығармашылық фильм, оқытушы режиссерлық қызметті орындайды. Оқытушының сапа және еңбек қарқындылығы жоғарылайды, сондықтан мұндай еңбекте жоғары бағалануы тиіс [2].

Интерактивті дәріс - информатиканы оқыту үдерісінде интерактивті оқыту әдістерін қолдау білім алушылардың сапасын және өзіндік жұмыстарын ағымдық бақылауды арттыра отырып, білім алушылардың ішкі өзіндік даму тетігін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін формаларды қолдану арқылы оқытушылар мен студенттер арасында белсенді, тұрақты өзара байланысты жүзеге асырады.

Сур. 3 Интерактивті дәріс түрлері

Сур. 4 Ойын сабақ түрлері

Сабақтың мазмұны заманауи моделі қазіргі заманғы техникалық, компьютерлік, ақпараттық-коммуникациялық құралдарды қолдану арқылы оқыту технологиясы, білім беруде ақпаратты ауызша формада баяндау ретінде беріледі. Оқытудың интерактивті тәсілдері оқытушыға оқушылардың оқу материалын меңгеру үдерісіне визуалды мүмкіндіктер береді. Мультимедиа технологияларының өзге технологиялардан басты айырмашылығы бір бағдарламалық өнімде ақпараттың әр түрі, оның ішінде дәстүрлі–мәтін, кесте, иллюстрация, сондай-ақ белсенді дамып келе жатқан – сөз, әуен, анимацияның да бірігуі болып табылады. Мұндағы маңызды аспект - дыбыстық және бейне ақпаратты қатар тасымалдау. Бұл технология қолданушы бір объектіден екіншісіне өту мүмкіндігі бар, сауалдар және жауаптар режимін ұйымдастыра алатын адам мен компьютердің интерактивті қарым-қатынасының жаңа деңгейін жүзеге асырады.

Барлық компьютерлік білім беру түрінің инфрақұрылымын жасау, университетті біріккен Қазақстандық ақпараттық білім беру ортасына қосу, ең жоғарғы деңгейдегі жаңа тұрпатты мамандарды даярлау және қайта даярлау тиімділігін жоғарылатудың маңызды факторы санала отырып, оның дамуының стратегиялық маңызды бағыты болады. Бұл Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес көрсетілген. Көптеген білім беру жүйесі екі құраушыдан тұрады, ол оқушыларға ақпараттың ұсынылуы және оны меңгеруді бақылау.

Дамудың көптеген бөлігі жаңа ақпараттық технологияны алғандықтан, оқыту технологиясының және білім беру мазмұнының өзгеруі жаңа білім беру жүйесі дамуы болып саналады. Оқу үдерісінде қоса жүретін электрондық құралдардың ақпараттық білім беру технологиясында үлкен мәні бар. Оқу міндеттеріне орай сандық білім беру ресурстарының үлкен саны, WEB–сайттарда оқу материалын жариялау, электрондық анықтама құралы, үдерістердің түрлі үлгілері, аспаптардың немесе түрлі кейіптегі оқиғалардың сүйемелдеуші–бағдарламалары, тестер, электрондық оқулықтар бар.

Соңғы жылдары білім беру қызметінің ең бір басым бағыты, ол оқу үдерісінде қоса жүретін сандық білім беру ресурстарын жасау және құрастыру болды. Бүгінде заман талабына сай жоғары оқу орындары мультимедиалық технология және мүмкіндігі дамыған ғаламдық ақпараттық желі Internet-ті кең көлемде пайдаланады. Берілген технологияны қолдану оның іске асуы кезіндегі жалпы шығынының барынша азайуына, оқу үдерісінің икемділігін жоғарылауына, оқушылардың санын елеулі түрде ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Керимбаев Н.Н. Профессиональное использование ИКТ как один из компонентов методической системы подготовки будущих учителей. Сибирский педагогический журнал. Новосибирск, Россия, 2012, №5 -С. 65-68.
2. Кариев С.К. Совершенствование обучения информатике в общеобразовательных школах Казахстана. Автореферат диссер., д.п.н., Москва, 1997.

Дармонжон Баванова, Хурсаной Сапарова
(Гулистан, Узбекистан)

BOSHLANG'ICH SINFLARDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA INTERNETDAN SAMARALI FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

“Farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish – ta‘lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo‘lishi lozim”- deydi yurtboshimiz Islom Karimov.

O'zbekistonda mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan o'q ta'lim-tarbiyaga juda katta e'tibor berib kelinmoqda. Mohir pedagog o'z fanining chuqur bilimdoni, pedagogik muloqot ustasi, pedagogik-psixologik va uslubiy bilim malakalarini puxta egallagan bo'lishi bilan birgalikda pedagogik ta'sir ko'rsatishning eng maqbul usul hamda vositalarini joy-joyida tanlay olish qobiliyatiga ham ega bo'lishi lozim.

Bu jarayon "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi", shuningdek "O'zbekiston Respublikasida Oliy ta'lim Konseptsiyasi" talablariga muvofiq ravishda pedagogik kadrlar o'z malakasini oshirishi lozim deb to'g'ri ta'kidlangan. Demak, ta'lim mazmunini integratsiyalash, ilm fan uslublari, maktab va oliy ta'lim sharoitlariga moslashtirish yo'li bilan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar malaka oshirish tizimida tinglovchilarga bilim berish sifatini oshirish yuqori darajada bo'lishini yaxshilash maqsadida axborot texnologiyalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Shunday ekan boshlang'ich sinflarning o'quv jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etilishi hozirda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda har bir o'quvchini qisqa vaqt ichida juda katta miqdordagi axborot to'plamini o'zlashtirish, qayta ishlash va amalda qo'llay olishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Uni hal qilishda o'qituvchiga o'qitishning an'anaviy usullari bilan birga zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan kompyuterlardan foydalanish katta yordam beradi.

Bugungi kunda o'quvchi yoshlarimiz nafaqat o'quv dargohlarida, balki radio-televidenie, matbuot, internet kabi vositalar orqali ham rang-barang axborot va ma'lumotlarni olmoqda. Jahon axborot maydoni tobora kengayib borayotgan shunday bir sharoitda bolalarimizning ongini faqat o'rab-chirmab, uni o'qima, buni ko'rma, deb bir tomonlama tarbiya berish, ularning atrofini temir devor bilan o'rab olish, hech shubhasiz, zamonning talabiga ham, bizning ezgu maqsad-muddalarimizga ham to'g'ri kelmaydi. Nega deganda, biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o'z oldimizga qat'iy maqsad qilib qo'yganmiz va bu yo'ldan hech qachon qaytmaymiz. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ma'rifatparvar bobolarimizning fikrini davom ettirib, agarki dunyo imoratlari ichida eng ulug'i maktab bo'lsa, kasblarning ichida eng sharafli o'qituvchilik va murabbiylikdir, desak, o'ylaymanki, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz. Chindan ham, o'qituvchi nainki sinf xonasiga fayz va ziyo olib kiradigan, balki ming-minglab murg'ak qalblarga ezgulik yog'dusini baxsh etadigan, o'z o'quvchilariga haqiqatan ham hayot maktabini beradigan mo'tabar zotdir. Ona tilimizda «maktab ko'rgan», «maktab yaratgan» degan chuqur ma'noli iboralarning mavjudligi ham bu muqaddas dargohning, zahmatkash o'qituvchi mehnatining hayotda qanchalik muhim o'rin tutishidan dalolat beradi.

"Ertangi kun yangicha fikrlay oladigan, zamonaviy bilimga ega bo'lgan yuksak malakali mutaxassislarni talab etadi" – deya ta'kidlaydilar yurtboshimiz Islom Karimov. Fan o'qituvchisi fanga oid mukammal mustaqil ta'lim olishga mo'ljallangan elektron o'quv adabiyoti, elektron multimediali darslik, nafaqat matnli va ko'rgazmali, balki, ovoqli, animatsiyali bo'lishi fanni o'zlashtirishda katta ahamiyatga egadir. Ta'lim mazmunining samaradorligini oshirish maqsadida respublika ta'lim muassasalarida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish, o'quv rejalariga kiritilgan fanlarni yangi interfaol usul va vositalaridan foydalangan holda elektron darsliklarni yaratish va ularni dars davomida qo'llash maqsadga muvofiqdir. Darsda kompyuterdan foydalanish o'qitish jarayonini qiziqarli olib borish, har bir o'quvchiga individual yondashish imkonini beradi. Boshlang'ich sinflarda o'tiladigan fanlardan dars mashg'ulotlarini axborot kommunikatsiya texnologiyalari yordamida tashkil etishda fanga tegishli har bir mavzu bo'yicha fan o'qituvchisi tomonidan alohida dars ishlanmasi (senariysi) ishlab chiqilishi lozim. Ishlanma asosida o'qituvchi tomonidan rejadagi barcha mavzularga oid bayon etilishi lozim bo'lgan mavzu materiallari to'plamini elektron taqdimot shakli tayyorlanadi. Dars ishlanmalariga taqdimot slaydlar tayyorlanib, videoproektorlar orqali elektron interfaol doska yordamida tushuntirilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Taqdimotda qo'shimcha adabiyotlardagi rasmlarni, aniq jarayonlarni aks ettiruvchi tasvirlar, tarmoqdagi ma'lumotlardan katta elektron ekranda ko'rsatib tushunchalar berilsa, mavzuga oid kerakli axborot ta'lim resurs portallaridan foydalanilsa, ularning bilim va malakalari boyitiladi, shuningdek, darsga bo'lgan qiziqishlari yanada ortadi.

Elektron interaktiv doska – raqamli, dasturiy va Internet texnologiyalari sohasidagi oxirgi yutuqlar kombinatsiyasidir. Bu ta'lim sohasidagi keskin o'zgarish hisoblanadi, chunki an'anaviy doska va bo'rlar elektron ko'rinishga o'tadi. Elektron interaktiv doska sahifalariga qo'lda kiritilgan yozuvlardan tashqari dasturiy klaviatura yordamida bosma harfli yozuvlarni ham kiritish mumkin. Dars jarayonida tayyorlangan biror bir materialdan boshqa darslarda yoki umuman o'z pedagogik faoliyatingizda keyinchalik foydalanish ehtiyoji mavjud bo'lsa, u holda materiallarni elektron doska resurslar galereyasiga qo'shib qo'yiladi. Elektron doskadan foydalanish jarayonida materiallarni boyitish maqsadida uning tayyor resurslar koleksiyasidan ham foydalanish mumkin. Jumladan, o'qituvchi doskaning kutubxonasidagi standart resurslardan foydalanib darsni qiziqarli o'tishi, dars jarayonini saqlab qo'yib keyingi guruhlariga ham takroran o'tishi mumkin. O'quvchilarga esa doskaning kutubxonasidagi resurslardan foydalanib darsni aniq tushunishi va ko'rgazmaliligi mavzuni o'zlashtirishda katta samara beradi. Elektron interfaol doskadan foydalanib, ta'lim berishning bu usuli hozirgi kunda yangi pedagogik texnologiyalarni o'qituvchilar tomonidan qo'llanilishini talab qilayotgan bir davrda o'rgatilishi maqsadga muvofiq bo'lishini nazarda tutgan holda, har bir fanda ishonch bilan qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Kimki eskicha ishlasa, fan-texnika yangiliklaridan, Internet imkoniyatlari va yuksak texnologiyalardan ortda bo'lsa, uning kelajagi ham bo'lmaydi. Respublikamizda bugungi kunda kompyuter texnologiyalari va Internet tarmog'ini rivojlantirishga katta ahamiyat berilyapti. Ko'pchilik Internetdan faqatgina yangiliklar bilan tanishish, ma'lumot izlash, elektron pochtdan foydalanish yoki keraksiz muloqatlar uchun foydalanishi sir emas. Internet (International Network - xalqaro tarmoq)-butun dunyoni qamrab olgan global kompyuter tarmog'idir. Ta'lim

jarayonida axborot olami taraqqiyotida keskin o'zgarishlar ro'y berdi va yangi axborot texnologiyalari yuzaga keldi. Internet haqida, uning imkoniyatlari va elektron pochta haqida oxirgi paytlarda ko'p gapirilmogda. "Kompyuter" va "internet" atamaları kundalik ommabop atamalarga aylanmogda. Zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalarini iqtisodiyot, fan va ta'limning barcha sohalariga keng joriy etish, xalqaro axborot tizimlariga, shu jumladan, "Internet"ga kirib borishini kengaytirish, yuqori malakali dasturlovchi mutaxassislar tayyorlash darajasini oshirish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Internet quyidagi imkoniyatlari bilan afzaldir, bu axborotga ega bo'lish, yangiliklar bilan tanishish, bilimga ega bo'lish, o'qish, ilg'or texnologiyalar va tajribalar bilan tanishish, ish munosabatlarini tezda hal qilish, sherik va buyurtmachilarni nazorat qilish, iste'molchining talabi va muammolarini bilish, mahsulot bahosini nazorat qilish imkoniyatlaridir. Demak, internet bu yangiliklar bilan muntazam ravishda tanishish, hamkorlik va harakatlarning birlashuvi, zamonaviy fikrlar almashish, bilimlar bilan almashish, ta'lim olish, tadbirkorlik usulidir.

O'quvchi yoshlarda internetdan foydalanishning avzalliklari va zararli tamonlarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Hozirgi yoshlarda ko'proq kitoblarni o'qishga qiziqishi sustligi sababli, Internetga bo'lgan qiziqishlari kundan-kunga ortib bormogda. Bu esa o'quvchilarni internet orqali turli xil saytlarga kirishi oqibatida, har-xil ekstrizm va terrorizm oqimlariga kirib borishlariga imkoniyat tug'dirmogda. Buning oldini olish uchun o'qituvchilar yoshlarning ongiga ma'naviy-madaniyatini chuqur singdirishi, dars jarayonida, tadbirlar, to'garaklar, sinfdan tashqari ishlarda internetning salbiy oqibatlarini tushuntirib borishimiz kerak.

O'qituvchi nafaqat dars samaradorligini oshirish, o'quvchilarni darsga to'la jalb qilishga turli usullarda, ya'ni ko'rsatmali qurol, texnik vositalardan foydalanish, darslarni turli qiziqarli didaktik o'yinlar, munozara, musobaqa, savol-javob, mushoira tarzida tashkil qilish orqali cheklanib qolmasdan, davr talabi bo'lgan internetning foydali va zararli tamonini, hozirgi kunda gazeta va jurnallarda, radio va televideniya ekstrizm va terrorizmning salbiy oqibatlarini haqida gapirib o'tsak maqsadga muvofiq bo'lar edi. Masalan, o'quvchi uyida, yoki maktab kompyuter sinfida (agar internet ulangan bo'lsa) turib o'zi xohlagan fani bo'yich test echib, test natijasini ko'rib, hatto topshiriqlarni mustaqil o'rgana olishi lozim bo'ladi. Internet bugungi kunda ulkan axborot manbaiga aylanib bilimlarni egallashning eng samarali vositalaridan biriga aylangan. Internet tarmog'i orqali o'quvchilar o'zlarining bilimlarini oshirishi, tengdoshlari bilan muloqotga kirishi mumkin. Albatta, shakshubhasiz Internet kunlik xayotimizda muhim o'rin egallaydi. Lekin, har qancha yutuqlarini tariflamaylik, Internetning ham yoshlar tarbiyasiga negativ ta'siri jihatidan kamchilik tomonlari mavjud, buni inkor qilib hamda bunga ko'z yumib bo'lmaydi. O'quvchi-yoshlar internetdan qaysi saytdan nima olish kerakligini bilishi lozim.

O'quvchi-yoshlar kompyuter, tele va videovositalari yordamida zaruriy axborotlarni izlash va ularni qayta ishlash, foydalanish uchun cheksiz imkoniyatlar beradi. Ta'lim texnologiyasi – san'at, xunar, bilim olishni bildiradi. Maktablarda ta'lim sifatining oshirilishi, tarbiya berishning o'ziga xos usullaridan keng foydalanilayotgani, farzandlarimizning iqtidor va salohiyati yuzaga chiqarilayotgani islohotlar mevasidir. Bunday chora-tadbirlar zamirida ham ana shu maqsad, ya'ni o'g'il-qizlarimizning kelajak taqdirini o'ylash orqali ertangi taraqqiyotga mustahkam poydevor qo'yishdek ezgu g'oya mujassam.

O'quvchi-yoshlarga zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'quvchilarga bilim berishdan iborat bo'lib qolmasdan, bu o'qituvchining o'quvchi-yoshlarda internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirib borishdan iboratdir. Mamlakatimiz ta'lim tizimini axborotlashtirish, xususan, o'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanishni joriy etish hukumatimiz tomonidan qo'llab-quvatlanmogda va jadallik bilan amalga oshirilmogda. Bugungi kunda axborot texnologiyalarini ta'lim jarayonida maqsadli qo'llash, ta'lim jarayonini axborotlashtirishning muhim ahamiyatini his qilish va uning istiqbolini ko'ra bilish har bir pedagog xodim uchun davr talabidir.

Mana shu talablarga asosan o'quvchilarga axborot texnologiyalarini o'rgatish va o'quvchi kompetentsiyasini oshirishda axborot texnologiyalarini foydalana olish ko'nikmalarini, o'quvchilarda axborot madaniyatini shakllantirish ularni keng doirada fikrlashga o'rgatish, qo'shimcha bilim berish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. Axborot texnologiyalaridan ta'lim tizimida foydalanish o'quv jarayonini butunligini saqlagan holda, uni individuallashtirishga sharoit yaratib beradi. Ya'ni ta'lim oluvchiga kompyuter hamda internet va kompyuter tarmoqlari orqali juda katta turli xildagi axborotlar: videotasvir, animatsiya, tovush hamda videokonferentsiya materiallaridan foydalanish imkoni yaratiladi.

Ko'pchilik Internetdan faqatgina yangiliklar bilan tanishish, ma'lumot izlash, elektron pochtdan foydalanish yoki keraksiz muloqatlar uchun foydalanishi sir emas. O'quvchilar uchun qo'shimcha o'tiladigan sinfdan tashqari ishlarda, internet bilan aloqada qiladigan paytida berilayotgan topshiriqlar ularda qiziqish uyg'otishi zarur. Masalan: o'quvchilardan belgilangan pulga internetdan foydalangan holda eng yaxshi kompyuter sotib olish topshirig'ini berishimiz mumkin. O'quvchilar bu topshiriqni bajarish mobaynida internet orqali kerakli kompyuter qurilmalari va ularning narh-navosini topishadi. Xar bitta o'quvchi belgilangan pulga sotib olgan kompyuterini taqdimotini namoyish qiladi. O'qituvchi boshchiligida xar bitta namoyishdan keyin taqdimot taxlil qilinadi. Bunla o'quvchi pulni ortiqcha sarflamasdan yaxshi kompyuter sotib olish mobaynida iqtisodiyotga xayotiy tayyorlanadi.

SHunday qilib, bugungi kunda ta'lim tizimi samaradorligining o'sishi o'quvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan birgalikda axborot madaniyati, zamonaviy axborot texnologiyalari va informatika vositalarini xayotga keng ko'lamda qo'llashga ham bog'liq.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008.

2. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: O'qituvchi, 2015.
3. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. Toshkent-1997
4. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standartlari. T.: 2010
5. Quronov M. Bolam baxtli bo'lsin desangiz... -T.: Ma'naviyat, 2014.
6. Quronov M. Ogohlik: tarix va zamon saboqlari. -T.: Ma'naviyat, 2015.

Малика Балгабекова
(Павлодар, Казахстан)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С ЗПР В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В настоящее время во всем мире остро обозначилась проблема существенного роста числа детей с различными нарушениями в психическом и физическом развитии. Вся детская популяция в современном мире условно делится на три большие группы: нормально развивающиеся дети; одаренные дети; дети с нарушениями в развитии различной степени. Особую тревогу в третьей группе вызывает значительный рост числа детей с задержкой психического развития (ЗПР).

В современной специальной психологии и специальной педагогике задержка психического развития рассматривается как особый вид нарушенного развития, характеризующийся замедленным темпом формирования психических функций и личности ребенка. Для данной категории детей характерны следующие особенности: снижение работоспособности, повышенная истощаемость, низкий навык самоконтроля, незрелость эмоционально-волевой сферы, своеобразное поведение, неустойчивое внимание, недостаточность произвольной памяти, отставание в развитии мышления, дефекты звукопроизношения, бедный словарный запас, ограниченный запас общих сведений и представлений об окружающем мире, слабая техника чтения, трудности в счёте и решении математических задач и многое другое.

Ребенок с задержкой психического развития относится к категории детей с ограниченными возможностями здоровья и нуждается в создании специальных образовательных условий, в специальных подходах в обучении и психолого-педагогическом сопровождении.

Под психолого-педагогическим сопровождением в данном случае понимается создание специальных условий и технологий помощи в решении различных возникающих у ребенка проблем путем объединения усилий специалистов различных категорий: психологов, педагогов, логопедов, дефектологов.

Целью психолого-педагогического сопровождения является создание условий для адекватного (в связи с имеющимся нарушением) психофизического, познавательного и социального развития детей с ЗПР, социальной адаптации семей, воспитывающих таких детей, а также оптимизация процессов социализации и интеграции их в общество.

Основными задачами психолого-педагогического сопровождения детей с задержкой психического развития являются: организация максимально ранней коррекционной помощи (с момента выявления нарушения); помощь (содействие) ребенку и его семье в решении актуальных задач развития, обучения и социализации; психологическое обеспечение образовательных и воспитательных программ; развитие психолого-педагогической компетентности, психологической культуры педагогов, воспитанников и их родителей; психолого-педагогический мониторинг результативности коррекционно-развивающей, воспитательной работы и обучения ребенка с нарушенным развитием.

Перечисленные задачи психолого-педагогического сопровождения детей с ЗПР эффективно решаются при условии включения в этот процесс родителей. Основными формами организации психолого-педагогического сопровождения семьи, воспитывающей ребенка с ЗПР являются: консультативная помощь, включающая в себя психофизическое изучение особенностей развития ребенка и рекомендации по обучению и воспитанию; просветительская работа, которая заключается в различных формах работы с родителями, где их знакомят с особенностями развития, обучения и воспитания детей с задержкой психического развития. Здесь наиболее эффективными формами являются проведение дискуссий, семинаров, круглых столов; практические занятия с родителями, на которых они получают необходимые знания по формированию тех или иных умений и навыков у их детей; индивидуальные занятия с ребенком, на которых присутствуют родители.

Одним из важнейших направлений работы по повышению эффективности психолого-педагогического сопровождения детей с задержкой психического развития является работа с педагогами, работающими с такими детьми. Основные направления такой работы реализуются через организацию семинаров, круглых столов, дискуссий, курсов повышения квалификации. Особую значимость имеют методические объединения учителей специальных (коррекционных) классов, в ходе работы которых решаются задачи обеспечения высокого методического уровня проведения индивидуальных и групповых коррекционных занятий в классах; создание условий, адекватных особенностям развития, обучения и воспитания детей с задержкой психического развития в общеобразовательной школе. Основными

формами засідань методических об'єдинень являються: семінари-практикуми, творческіє отчети, відкриті заходи, вивчення і поширення ефективного досвіду по супроводженню дітей з затримкою психічного розвитку.

Таким чином, психолого-педагогічне супроводження дітей з ЗПР представляє собою загальну систему спільної діяльності психологів, дефектологів, логопедів, вихователів, учителів, соціальних педагогів і батьків. Загальна робота в рамках психолого-педагогічного супроводження дитини повинна визначатися не правилом простого суммування дійсний спеціалістів, а будуватися по визначеній схемі і проводитися в визначеній послідовності з урахуванням індивідуальної траєкторії розвитку в кожному конкретному випадку, що передбачається програмою інклюзивного освіти.

Розвиток інклюзивного освіти є однією з стратегічних завдань Державної програми розвитку освіти Республіки Казахстан на 2011 – 2020 рр. До 2020 року 70% загальноосвітніх шкіл країни повинні стати інклюзивними – це очікуваний результат реалізації Програми. За даною Програмою до 2020 року в школах будуть створені «безбар'єрні зони» для дітей з обмеженими можливостями шляхом встановлення підйомних пристроїв, пандусів, спеціальних пристосувань в санітарних кімнатах, обладнання поручнями, спеціальними партами, столами і др. спеціальними компенсаторними засобами. На початковому етапі реалізації Програми головною завданням держави є проведення інформаційно-просвітницької роботи серед науково-педагогічного суспільства і суспільства в цілому, створення нормативно-правової бази, розробка і видавництво навчальних матеріалів, підготовка викладацького складу, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду впровадження інклюзивного освіти, що дозволить Казахстану поступово побудувати грамотну систему навчання дітей з порушеним розвитком в загальноосвітніх школах.

В Павлодарській області на кінець 2015 року налічувалося 5455 дітей з порушеним розвитком. Інклюзивним освітою охоплено 3114 осіб або 57, 2% від загальної кількості дітей з обмеженими можливостями. Збільшенню цього відсотка сприяло відкриття 113 спеціальних класів для навчання дітей з ЗПР в загальноосвітніх школах області.

Однак, як свідчать результати досліджень, загальноосвітні школи міст і області ще не готові стати повністю інклюзивними. Безбар'єрні зони для дітей з обмеженими можливостями створені лише трохи більше ніж в 26% шкіл від загальної кількості навчальних закладів. Крім того, в школах тільки пандуси, а відсутність необхідної матеріально-технічної бази, спеціальних навчально-методических, технічних, допоміжних, компенсаторних засобів, необхідного психолого-педагогічного супроводження і т.д. - говорить нам про те, що загальноосвітні школи поки не готові до серйозного реформування і прийняття дітей з порушеним розвитком. І таким чином, ми можемо зробити висновок, що сучасна система освіти знаходиться лише на початковому етапі реалізації державної програми розвитку інклюзивного освіти.

Аналізуючи складності і проблеми, з якими стикаються наші школи в зв'язі з впровадженням інклюзивного освіти, можна виділити кілька основних груп таких проблем. Крім технічної сторони питання створення «безбар'єрних зон», існує також гостра проблема недостатнього забезпечення шкіл необхідними підручниками, посібниками, дидактическими матеріалами, техніческими засобами навчання дітей з порушеним розвитком.

Проблеми з батьками становлять ще одну групу проблем. Так, з однієї сторони, батьки дітей з порушеним розвитком зазвичай дуже боляче реагують на можливість навчання їх дитини серед нормально розвиваючихся дітей, і боячись за свого дитини, не дають згоду на такі зміни в процесі навчання. Інші батьки не дають своєї згоди на обстеження своїх дітей, боячись отримати вирок про те, що їх дитина не така як всі. І нарешті, батьки нормально розвиваючихся дітей бувають не готові морально і психологічески до того, що їх діти будуть вчитися з дітьми з різними порушеннями в розвитку.

Поэтому для реалізації програми інклюзивного освіти дуже важливо проводити просвітницьку роботу з батьківською громадськістю. Для цього необхідно проводити батьківські збори, семінари, круглі столи, індивідуальні консультації, тренінги, спільні заходи, привертати батьків до участі в розв'язанні шкільних проблем.

Також необхідна інтенсивна інформаційно-просвітницька, виховна робота з дітьми загальноосвітніх шкіл, а також і з широким громадськістю для підвищення рівня толерантності, для правильного сприйняття дітей з порушеним розвитком, розуміння проблем і позитивних перспектив інклюзивного освіти.

В розв'язанні перерахованих і інших виникаючих проблем суттєву допомогу можуть надати служби психолого-педагогічного супроводження, створені в рамках реалізації програми інклюзивного освіти.

Таким чином, реалізація програми інклюзивного освіти, будучи дуже актуальною проблемою для нашої держави, конечно, не виключає деяких проблем і складностей, але в кінцевому підсумку дозволяє вирішити багато проблем, пов'язаних з освітою дітей з порушеним розвитком, дозволяє дати дітям більш широкі освітні і соціальні можливості і переваги, вносить значительний вклад в підвищення професійної кваліфікації і забезпечення

их конкурентноспособности на рынке труда, существенно повышает возможности их дальнейшей социализации.

Литература:

1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития / Под ред. К. С. Лебединской. М.: Педагогика, 1982.
2. Дети с задержкой психического развития / Под ред. В. И. Лубовского. М.: Педагогика, 1984.
3. Из опыта работы с детьми, имеющими задержку психического развития.// "Начальная школа", Антипина А. Н., 1997.
4. Левченко И. Ю., Ткачева В. В. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. М.: Просвещение, 2008.
5. Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А., Жакупова Д.С. Инклюзивное образование: учебное пособие для ВУЗов. – Алматы, 2013.

Научный руководитель:

старший преподаватель Вист Наталья Вильямовна.

Валентина Горленко
(Гомель, Беларусь)

НЕБЛАГОПОЛУЧНАЯ СЕМЬЯ КАК ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ИСТОЧНИК БЕЗНАДЗОРНОСТИ И БЕСПРИЗОРНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Семья как социокультурный феномен играет особую роль в социальном и личностном развитии ребенка. Она является той универсальной общностью, где в повседневных неформальных контактах родителей с детьми при благоприятно складывающихся обстоятельствах восполняется дефицит личного общения, поглощается негативная психическая и эмоциональная энергия. Однако далеко не все семьи можно назвать благополучными. Во многих семьях наблюдается как явное, так и скрытое неблагополучие. Для многих из таких семей характерна беспомощность в построении взаимоотношений с детьми, авторитаризм, агрессия, постоянные конфликты, жестокое обращение с ребенком и др. Это приводит к унижению ребенка, обеднению его эмоциональных контактов, к негативной самооценке, к желанию освободиться от покровительства родителей, самоутверждения в уличной компании.

Детский психиатр, автор книги «Ребенок из неблагополучной семьи» М. И. Буянов называет неблагополучной семьей ту, в которой имеются явные дефекты воспитания. «Дефекты воспитания, – подчеркивает он, – это и есть первейший и главнейший показатель неблагополучия семьи. Ни материальные, ни бытовые, ни престижные показатели не характеризуют степень благополучия или неблагополучия семьи, – только отношение к ребенку» [1, с. 11]. В. М. Целуйко понимает под неблагополучной такую семью, в которой нарушена структура, обесцениваются или игнорируются основные семейные функции, имеются явные или скрытые дефекты воспитания, в результате чего появляются «трудные дети» [2, с. 9].

В обществе в последнее десятилетие возникла значительная по своим масштабам категория детей, которые находятся в статусе «ничейных». Часто они живут под одной крышей с родителями, но связи их с семьей носят деструктивный характер или разрушены. Родительская семья нередко не только не выполняет по отношению к ним своих функций, но даже становится фактором, деформирующим их социальное и индивидуальное развитие [3, с. 148]. Отсутствие должного ухода и содержания, пренебрежение интересами и потребностями ребенка, жестокое обращение создают реальную угрозу его здоровью, интеллектуальному и нравственному развитию. Причиной увеличения числа безнадзорных и беспризорных детей является и рост числа родителей, лишившихся работы вследствие свертывания производства, должного финансирования социальных программ, контроля со стороны правоохранительных органов за соблюдением законодательства в области охраны прав и интересов детей. Определенное влияние на развитие безнадзорности и беспризорности оказывают также свертывание инфраструктуры, обслуживающей отдых детей, отсутствие воспитательной работы по месту жительства, коммерциализация сферы образования и культуры и др.

Увеличивает риск детской безнадзорности и беспризорности и перегруженность многих родителей работой на производстве и домашним трудом, что сокращает возможность общения с детьми, совместных занятий и досуга. Одно из воплощений безнадзорности и беспризорности – *отсутствие должной требовательности* к несовершеннолетнему, его поступкам. В связи с этим К. Е. Игошев и Г. М. Миньковский пишут: «Дело не только в том, что для многих родителей характерны неполнота, непоследовательность требований, их однообразие и нерешительность, но и в том, что нетребовательность сохраняется и при оценке негативных поступков, относительно которых надо занять четкую, однозначную позицию» [4, с. 307]. Так, родители нередко не реагируют на проявления грубости, хамства со стороны детей, циничного отношения к другим людям, корысти, агрессивности, двуличия и т. п.

В 14–15 лет несовершеннолетние очень легко расширяют круг общения, стремятся к демонстрации

взрослости, самостоятельности и особо охотно идут на контакты с теми, кто эту самостоятельность в них признает и поддерживает. *Игнорирование родителями необходимости контролировать круг знакомств своих детей* (в формах, не унижающих достоинство), способствовать установлению и развитию контактов, обогащающих их личность и препятствовать развитию тех знакомств, которые представляют опасность для правильного развития, становится в этих условиях одной из наиболее опасных форм безнадзорности и беспризорности. Предоставленные сами себе в установлении и поддержании знакомств, несовершеннолетние нередко оказываются неготовыми к встрече с нравственно-испорченными людьми, которые очень легко подчиняют их себе.

Безнадзорность создаст особо благоприятные условия для вовлечения подростков в употребление спиртных напитков, наркотических и других психотропных средств, в преждевременную половую жизнь. Все это привычки, навязываемые несовершеннолетним теми, кто их вовлекает, прямо ведут к преступлению. *Невыполнение родителями элементарных функций контроля за содержанием досуга, контактами, наконец за предметами, «подозрительными» по возможному предназначению, способствует и высокой латентности преступлений подростков, и непреступных (предпреступных) форм их правонарушающего поведения.*

Еще одно из явлений семейного неблагополучия, представляющее собой фактор риска возникновения социальных отклонений в поведении ребенка и его возможного «ухода из семьи» – *депривация*, то есть невозможность удовлетворения ведущих психических потребностей в достаточной мере и достаточно долгое время. Отсутствие или нарушение у ребенка глубокой «надежной эмоциональной связи с близким взрослым» (дефицит эмоциональной привязанности) в первые годы жизни, а также длительного и частого общения с социально-положительными родственниками в старшем возрасте – важнейшие условия, определяющие качества социальной адаптации ребенка и возникновение трудностей в поведении.

М. З. Шогенов в своем исследовании, посвященном проблеме семейного неблагополучия как фактора девиантного поведения подростков, делает попытку определить *совокупное влияние* всех факторов семейного неблагополучия на формирование подростковых девиаций. В связи с этим он пишет: «Очень важный фактор риска – неправильные методы родительского воспитания, модели общения с детьми и родительского поведения. Гиперопека ребенка, избыточный контакт, слишком длинный период ухода, подавление независимого поведения и избыточный надзор также вызывают значительные трудности в адаптации. Особенности личности родителей, состояние их психического здоровья, культурно-образовательный уровень оказывают влияние на выбор тех или иных методов воспитания и на стиль внутрисемейного отношения. Формирование нарушений у детей может быть связано с повышенной частотой ссор, разногласиями и конфликтами между супругами. Отмечается также связь девиантного поведения с использованием физических наказаний. Одно из наиболее патогенных составляющих семейного неблагополучия – алкоголизм» [5, с. 159].

Все отмеченное выше говорит о том, что неблагополучная семья – это, прежде всего, *педагогически слабая* или *вовсе педагогически несостоятельная семья*. Обратим внимание на основные воспитательные недоработки такой педагогически слабой семьи, которые влекут за собой безнадзорность и беспризорность несовершеннолетних.

Несостоятельность родителей в вопросах формирования разумных потребностей детей и подростков. Надо сказать, что многие родители не умеют искать и находить разнообразные формы пресечения завышенных притязаний, побуждать развитие одних потребностей и ограничивать другие, внимательно относиться к запросам и одновременно проявлять высокую требовательность. К сожалению, позиция многих педагогически слабых семей сводится к простой формуле – подчиниться любым желаниям детей, вплоть до капризов. В результате у несовершеннолетнего формируется неумение сдерживать свои аппетиты, готовность добиваться удовлетворения желаний любыми средствами.

Один из психологических истоков перехода подростка из педагогически слабой семьи на преступный путь – это развитие пренебрежительного отношения к тому, что мера удовлетворения потребностей каждого определяется вкладом, который он сам вносит в дела семьи и общества. Формированию такого пренебрежения способствует и порочная родительская практика – использовать материальную заинтересованность как средство воспитания, когда деньгами, подарками пытаются стимулировать хорошее поведение и прилежание или создать для подростка какие-то особые по сравнению со сверстниками условия (дарить редкие вещи, давать крупные суммы на карманные расходы и др.).

Родители зачастую не принимают во внимание тот факт, что удовлетворение той или иной потребности должно в конечном итоге служить гармоническому и всестороннему развитию личности. Исключительность же может породить у сверстников негативное отношение к данному подростку, оскорбить у них чувство социальной справедливости, спровоцировать на поступки и действия, мотивированные позицией протеста, зависти, обиды. А у самого подростка развивается иждивенчество, привычка оценивать свои поступки лишь с позиций их значения для получения материальной выгоды, пренебрежение к тем, кто «только вкладывает, но не может делать деньги». В свою очередь это порождает неуважение к плодам чужого труда, личности других людей, признание для себя принципиальной возможности посягательства на них.

Отсутствие заботы о постоянных «упражнениях» детей в ответственном исполнении своих непосредственных обязанностей – в учебе, участии в жизни школы и класса, помощи в домашних делах.

Низкий уровень чувства долга также легко может превратиться в элемент развития правонарушающего поведения. Эмоциональные реакции со стороны родителей, которые пытаются – криком ли, побоями или нотациями – одним махом навести порядок после очередной жалобы соседей или вызова в школу, конечно, не приводят ни к каким результатам. Или точнее приводят к отрицательным результатам, к возникновению и усугублению конфликтов между родителями и детьми, психологического барьера между ними [6]. Такой же барьер возникает и в результате наблюдений подростков за ссорами родителей. Взаимные упреки, а нередко и попытки «воюющих сторон» перетянуть детей на свою сторону, создают особое напряжение в жизни несовершеннолетних и приводят к тому, что они самоизолируются от родителей.

Последствия такой недалёковидности родителей еще более усугубляются, если они демонстрируют детям высокомерно пренебрежительное или враждебное отношение к школе, ее требованиям. Семья, в которой воспитывается подросток, совершивший впоследствии преступление, часто выступает не как добрый союзник школы, а как ее противник. Родители в присутствии детей плохо отзываются об учителях, предъявляют необоснованные претензии, осуждают их справедливые требования, пытаются взять провинившегося подростка под защиту. Подростки болезненно переживают это расхождение и порой пытаются использовать его в своих целях. В результате ускоряется фактический выход из-под влияния и школы, и семьи, формирование внутренне противоречивой, а значит, неустойчивой модели поведения.

Неумение родителей создать конкуренцию неформальной среде. Педагогически слабая семья – это чаще всего семья со сниженным уровнем духовных потребностей и интересов, ограниченным кругом занятий в свободное время и разобщенностью досуга детей и взрослых. Скучающие подростки ищут развлечений в уличной среде, причем, соответствующих по характеру их невысокой культуре. Вероятность выбора криминального варианта здесь очень высока: вытесненные на улицу ребята сбиваются в компании, где начинают уже действовать законы группового поведения. Для безнадзорного подростка именно реакция со стороны окружающих побуждает его поступать так или иначе. Часто для подростка несущественно, соответствует ли это поведение требованиям общества, он ждет одобрения со стороны того микромира, который его окружает.

Таким образом, все отмеченное выше свидетельствует о том, что неблагополучная семья выступает потенциальным источником безнадзорности и беспризорности несовершеннолетних. Наличие в неблагополучной семье прямых асоциальных влияний, существенных искажений системы нравственных ценностей и ориентиров напрямую способствует переходу несовершеннолетних на путь безнадзорности и беспризорности. Тесная связь педагогически несостоятельной семьи с безнадзорностью и беспризорностью несовершеннолетних объясняется ослаблением контроля родителей за поведением детей, сложившимся негативным микроклиматом семьи, выражением серьезных ошибок в самом отношении родителей к своим функциям воспитателя, в проявлении и демонстрации детям социальной безответственности, равнодушия к их судьбе или очевидной даже для детей невозможности полноценного исполнения этих функций.

Литература:

1. Буянов, М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра: кн. для учителей и родителей / М. И. Буянов. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
2. Целуйко, В. М. Психология неблагополучной семьи: кн. для педагогов и родителей / В. М. Целуйко. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
3. Прохорова, О. Г. Семейведение: учебник для бакалавров / О. Г. Прохорова, Е. И. Холостова, Е. М. Черняк. – М.: Юрайт, 2012. – 450 с.
4. Игошев, К. Е. Семья, дети, школа / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.
5. Шогенов, М. З. Семейное неблагополучие как фактор девиантного поведения / М. З. Шогенов // Девиантология: хрестоматия / авт.-сост. Ю. А. Клейберг. – СПб.: Речь, 2007. – С. 156–166.
6. Солодников, В. В. Социология социально-дезадаптированной семьи / В. В. Солодников. – СПб.: Директ, 2007. – 384 с.

Юлія Гришко, Яна Усова
(Херсон, Україна)

СУЧАСНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ

Вища освіта повинна формувати духовно багате й професійно підготовлене покоління. Професійне викладання є запорукою їх вдалої майбутньої кар'єри. Для досягнення високого рівня викладачеві важливо знати новітні методи викладання, спеціальні навчальні техніки та прийоми, щоб оптимально підібрати той чи інший метод відповідно до рівня знань, потреб, інтересів студентів тощо.

Методи навчання – це «упорядковані способи діяльності вчителя й учнів, спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань». Метод навчання виступає «інструментом діяльності викладача для виконання керівної функції – навчіння» [1, с. 447]. Реалізація методу навчання здійснюється через використання ряду прийомів навчання, різноманітних підходів та робочих технік. «Прийоми навчання –

сукупність конкретних навчальних ситуацій, що сприяють досягненню проміжної (допоміжної) мети конкретного методу» [2 с. 615]. Раціональне та вмотивоване використання методів навчання вимагає креативного підходу з боку викладача, адже «педагогіка є наукою і мистецтвом одночасно, тому і підхід до вибору методів має ґрунтуватися на творчості педагога» [2, с. 616]. Підготовка таких спеціалістів забезпечить формування знань, умінь та навичок шляхом заохочення студентів в активну пізнавальну діяльність.

Метою даної статті є огляд сучасних тенденцій розвитку методів викладання.

При відборі сучасних методів навчання необхідно врахувати наступні критерії, відповідно до яких використані методи повинні: створювати атмосферу, в якій студент почуває себе вільно і комфортно, стимулювати його інтереси, розвивати бажання практичного вживання; заохочувати студента в цілому, зачіпаючи його емоції, почуття, тощо; стимулювати його мовні, когнітивні і творчі здібності; активізувати студента, роблячи його головною діючою персоною в навчальному процесі, активно взаємодіючи з другими учасниками цього процесу; створювати ситуації, в яких викладач не є центральною фігурою, тобто, студент повинен усвідомити, що вивчення іноземної мови пов'язано з його особистістю і інтересами, а не з прийомами і засобами навчання використані викладачем; навчити студента працювати над мовою самостійно на рівні його фізичних, інтелектуальних і емоційних можливостей – одночасно забезпечити диференціацію і індивідуалізацію навчального процесу.

Якісна підготовка студентів не можлива без використання сучасних освітніх технологій. Сучасні технології в освіті – це професійно-орієнтоване навчання, проектна робота в навчанні, застосування інформаційних та телекомунікаційних технологій, робота з навчальними комп'ютерними програмами (система мультимедіа), дистанційні технології в навчанні, використання інтернет-ресурсів, навчання в комп'ютерному середовищі (форуми, блоги, електронна пошта).

На даному етапі розвитку методичної науки основним ш сучасним методом навчання є комунікативний метод. У процесі навчання за комунікативним методом студенти набувають комунікативної компетенції – здатності користуватись мовою залежно від конкретної ситуації. Вони навчаються комунікації у процесі самої комунікації. Відповідно усі вправи та завдання повинні бути комунікативно виправданими дефіцитом інформації, вибором та реакцією. Мовленнєва взаємодія студентів інколи, хоч і далеко не завжди, проходить за співучастю викладача в найрізноманітніших формах: парах, трійках, невеликих групах, з усією групою.

Для досягнення комунікативної компетенції – комунікативних вмінь, сформованих на основі мовних знань, навичок і вмінь – викладач використовує новітні методи навчання, що поєднують комунікативні та пізнавальні цілі. Інноваційні методи навчання, які базуються на гуманістичному підході, спрямовані на розвиток і самовдосконалення особистості, на розкриття її резервних можливостей і творчого потенціалу, створюють передумови для ефективного поліпшення навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Основними принципами сучасних методів є: рух від цілого до окремого, орієнтація занять на студента, цілеспрямованість та змістовність занять, їх спрямованість на досягнення соціальної взаємодії при наявності віри у викладача в успіх своїх студентів..

Інтерактивний метод надає можливість вирішити комунікативно – пізнавальні задачі засобами іншомовного спілкування. Категорію «інтерактивне навчання» можна визначити як: а) взаємодію вчителя і студента в процесі спілкування; б) навчання з метою вирішення лінгвістичних і комунікативних завдань.

Інтерактивна діяльність включає організацію і розвиток діалогічного мовлення, спрямованих на взаєморозуміння, взаємодію, вирішення проблем, важливих для кожного із учасників навчального процесу.

В процесі спілкування студенти навчаються:

- вирішувати складні задачі на основі аналізу обставин і відповідної інформації;
- висловлювати альтернативні думки;
- приймати виважені рішення;
- спілкування з різними людьми;
- приймати участь у дискусіях.

У практиці виявили досить високу ефективність таких форм роботи як індивідуальна, парна, групова і робота в команді. Передбачити різні роботи в аудиторії: індивідуальну, групову, колективну, в певній мірі, стимулює активність студентів, їх самостійність, творчість.

Найбільш оптимально відповідає цій задачі активне навчання. Разом з викладачем студент повинен стати активним учасником навчального процесу. І активність повинна проявлятися в самостійному пошуку матеріалу та способів вирішення поставленої проблеми, в набутті знань, необхідних для виконання практичного завдання. Це дозволяє їм відійти від стандартного мислення, стереотипу дій, спонукає до отримання знань. Методи викладання розповсюджуються на досить широку групу прийомів та способів проведення занять:

- вимушена активізація мислення тому, що студент повинен бути активним, незалежно, бажає він цього;
- підвищується ступінь мотивізації з-за самостійних творчих напрацювань студентів;
- виникає педагогіка співпраці при постійній взаємодії викладача зі студентом за допомогою прямого та зворотнього зв'язку.

На первинному етапі можна використовувати проблемну, евристичну бесіду, навчальну дискусію. Для удосконалення систематизації знань та формування умінь використовувати такі методи, як рішення ситуативних задач, аналіз виробничих ситуацій, ділові ігри та ігри в цілому.

Методи активного викладання можна поділити на імітаційні та не імітаційні.

Імітаційні – це аналіз конкретних виробничих ситуацій, рішення ситуативних задач, виконання індивідуальних, сильних завдань, розігрування ролей, діловій ігри. Неімітаційні: проблемна: тематична дискусія, евристична бесіда, «круглий стіл», пошукова робота, самостійна робота з підручником, «мозгова атака». Можна використати «мозгову атаку» (колективне дослідження для загального виведення правил, комплексу вимог чи закономірних процесів, явищ, аргументацій положень, які розглядаються). Слід зауважити, що саме в ході заняття слухачі можуть лише зовнішньо бути присутніми, а внутрішньо бути безучасними, та не сприймати матеріал.

Обов'язковою умовою проведення заняття є сконцентрувати увагу на окремих, більш важких місцях нового матеріалу, який потрібно чітко «знати» та «уміти», швидко без зайвих затрат, перевірити як студенти засвоїли матеріал.

Складовою частиною заняття може стати навчальна дискусія як один із методів. Вона дозволяє викладачеві викласти різні точки зору, що стосується тієї чи іншої проблеми, студентам обґрунтувати свою позицію. Аналіз їх суджень дає можливість більш переконливо ствердити в свідомості студентів основні теоретичні питання та висновки. Для дискусії можна вибрати статті зі спеціальних журналів та провести її як перед початком певної теми, так і після її вивчення. Підготовка студентів до дискусії проходить шляхом послідовного впровадження, розвитку їх пізнавальної активності та самостійності.

«Евристична бесіда» – це ряд питань викладача, який направляє думки та відповіді студентів. Бесіда може розпочатися з повідомлень фактів, подій, демонстрації фрагмента фільму, де представлена проблемна ситуація, яку необхідно вирішити. Під час евристичної бесіди викладач шляхом доцільних питань заставляє студентів, на базі тих знань, що вони мають, спостережень, життєвого досвіду, формувати нові поняття, висновки, що приносить їм задоволення та стимулює пізнавальну діяльність.

Приклад аналізу конкретних ситуацій:

- в процесі підготовчої роботи студент повинен ліквідувати можливу проблему шляхом попереднього вивчення змісту ситуації підготовленої викладачем, де входять додаткові відомості, факти, статті та ін.;
- аналіз ситуації проводиться без середньої підготовки джерел додаткової інформації. Довідки дає викладач;

- аналіз проводиться без підготовки та джерел, але в процесі роботи студент, повинен зуміти визначити, якої інформації, яких знань їм не вистачає та із яких джерел їх можна отримати.

Викладач може заготувати до конкретних ситуацій приблизно такі питання:

- як ви оцінюєте те, що вийшло в даній ситуації?
- які помилки і ким допущені в даній ситуації? Яка причина цих помилок;
- які правила, норми, закони порушені?
- що б ви порадили, як потрібно було поступити?
- які б рішення прийняли ви в даних обставинах?
- запропонуйте заходи, які б попередили виникнення даної ситуації.
- що корисного для себе ви взяли із аналізу ситуації? Як ви використовуєте цей досвід в своїй роботі чи подальшому житті?

Метод «Мозгова атака». В навчальному процесі - це метод вміння зосередитись на якійсь актуальній цілі.

Мозгова атака вимагає вільності думки: чим не очікуваніша ідея, тим більше можливостей розраховувати на успіх.

- Якою б фантастичною не була ідея, її потрібно одобрити.
- Заборонені взаємні критичні зауваження.
- Не допускати судження, ніби дану ситуацію неможливо вирішити.

Метод «Ділової гри» - це дуже перспективний метод викладання. Він використовується для розвитку творчого мислення, формування практичних умінь та навичок, вони стимулюють увагу та підвищують увагу, а також підвищуються інтерес до заняття, активізують засвоєння навчального матеріалу.

1. Ігри можуть бути імітаційні, коли імітується на занятті діяльність будь –якої організації чи ділянки. Це може бути конкретна діяльність людей (ділова нарада, проведеної бесіди). Сценарій імітаційної гри передбачає обстановку (кабінет, відповідні документи), в якій відбувається заняття.

2. Операційні ігри. Вони допомагають опрацювати конкретні специфічні операції, в яких моделюється відповідний робочий процес.

3. Виконання ролей. В цих іграх тринується тактика поведінки, дій, виконання функцій та обов'язки конкретної особистості. Для цього потрібно розробити модель ситуації. Ролі розподіляються між студентами. Рольова гра є активним методом навчання, засобом розвитку комунікативних здібностей студента. Рольова гра пов'язана з інтересами студентів, є засобом емоційної зацікавленості, мотивації навчальної діяльності. Рольова гра виступає активним способом навчання. Рольова гра допомагає подолати бар'єри студентів, значно п існує велика кількість форм, типів рольової гри на заняттях. Так, наприклад, можна використовувати рольову гру «На співбесіді», де студенти беруть на себе роль роботодавця та працівника ідвигує обсяг їх мовленнєвої практики. Це навчання в дії.

Метод «Симуляцій» - симуляція надає можливість студентам спробувати себе в певній ролі – керівника, президента компанії, дає можливість дослідити систему роботи певного підприємства. Перед учасниками гри ставлять певні завдання – досягти приросту прибутку фірми, заключити договір, вигідно продати акції компанії тощо. Симуляції характеризуються високим ступенем зацікавленості учасників, що цілком поринають гру, втілюються в свою роль, вболівають за результат роботи, оскільки від командного духу, швидкості прийняття рішень залежить загальний результат гри. Завдяки симуляції формується навичка стратегічного планування у студентів, розвивається вміння працювати в команді, проводити перемовини, переконувати ділового партнера. Симуляції впорядковують знання учнів, готують їх до необхідності прийняття в майбутній діяльності швидких та вмотивованих бізнес-рішень. Існують комп'ютерні симуляції, де учасники працюють з комп'ютерною програмою, керують уявною компанією та настільні симуляції, де учасники, компанії, підприємства «існують» у вигляді фішок, карт.

Таким чином, можна зробити висновок, що ефективність навчання у вищій школі залежатиме від бажання і здатності викладачів скористатися позитивним досвідом вітчизняних і іноземних вчених і практиків щодо гуманістичного підходу у навчанні, розуміння необхідності відмовитися від авторитарних і схоластичних методів.

Методи навчання, які ґрунтуються на гуманістичному підході, допомагають розкрити творчий потенціал студентів і сприяють розвитку та самовдосконаленню навчального процесу, формуванню майбутніх свідомих патріотів своєї країни, толерантних громадян світу. Для викладача сьогодні важливо постійно вдосконалювати власні знання про методи навчання, впроваджувати у власну викладацьку практику новітні освітні концепції, йти в ногу з часом.

Література:

1. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2008. – 447 с.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посіб. – К.: Академвидав, 2007. – 615, 616 с.
3. Морева Н.А. Современная технология учебного занятия / Н.А. Морева.- М.: Просвещение, 2007.- 158 с.
4. Никитина Н.Н. Введение в педагогическую деятельность: Теория и практика. / Н.Н. Никитина, Н.В. Кислинская.- М.: «Академия», 2004.- 224 с.
5. Бережнова Л.Н. Этнопедагогика: учеб. пособие / Л.Н. Бережнова, И.Л. Набок, В.И. Щеглов.- М.: «Академия», 2007.- 240с.

**Санталат Дехқонбоева
(Гулистан, Узбекистан)**

СТРУКТУРА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО АВТОРИТЕТА

Каждая профессия требует от человека определенных качеств. Особенностью учительской профессии является то, что педагогу приходится иметь дело с воспитанием и обучением подрастающего поколения, с постоянно меняющимися в процессе развития характерами детей, подростков, юношей и девушек.

Успех же педагогической деятельности, как и других видов труда, зависит не от второстепенных качеств личности, а от основных, ведущих, которые передают определенную окраску, стиль действиям и поступкам учителя.

Мы рассмотрим лишь основные составные части авторитета, или, как мы их называем, компоненты авторитета учителя. Условно можно выделить два главных компонента педагогического авторитета. Это личностный и профессиональный компоненты. Рассмотрим их более подробно.

Личностный компонент педагогического авторитета включает в себя следующие качества учителя.

Во-первых, это любовь к детям и педагогической профессии.

Решающее значение в каждой профессии имеет любовь человека к своему делу. Если человек не любит свою работу, если она не приносит ему морального удовлетворения, то о высокой производительности труда не приходится говорить. Педагог же не только должен любить свою профессию, но и любить детей.

Следует различать любовь учителя к своей профессии и любовь к детям. Отношение человека к своей профессии, любовь к ней зависит от общественно-исторических условий. Зависит это от потребностей общества в специалистах тех или других профессий и от склонностей и способностей человека.

Любовь к детям является важным условием формирования педагогического авторитета. Некоторые учителя ставят перед собой вопрос: «Почему мне так дорога педагогическая профессия?» – и отвечают: «Прежде всего, мне близки и дороги растущие, молодые люди, способные верить и критиковать, любить и ненавидеть, уважать и презирать, сохранять благородную память о лучших своих воспитателях». «Всякий моральный здоровый человек любит детей. А любить детей по-настоящему – значит любить их в горе, и в радости, и даже тогда, когда их развитие в чем-нибудь отклоняется от нормы... Любить – значит уважать человека, понимать его, заботиться о нем, оберегать его и находить во всем этом величайшее удовольствие. Жить среди детей, работать с ними, воспитывать и учить их – что может дать больше

счастья? Важно только, чтобы в каждом ребенке видеть не шалуна Ваньку, а человека, маленького, но настоящего человека...” [1. с. 213].

Любить детей – это значит предъявлять к ним определенные требования, без этого никакое воспитание и обучение невозможно.

Заслуженный учитель И.О Тихомиров говорит, что в педагогической профессии самым сложным является умение найти путь к детскому сердцу. “Без этого нельзя ни учить, ни воспитывать. Учитель, равнодушно относящийся к ученикам, - нелепость... Не кричите на своих воспитанников, не оскорбляйте их. Щадите детское самолюбие. Ранить его легко, но как глубоко бывают следы этих ран и как тяжелы последствия!” [2. с. 144].

Примером любовного отношения к детям и к учительской профессии служит педагогическая деятельность Л.Н. Толстого.

О любви учителя к детям Л.Н. Толстой писал: “Если учитель имеет только любовь к ученику, как отец, мать, он будет лучше того учителя, который прочел все книги, но не имеет любви ни к делу, ни к ученикам. Если учитель соединяет в себе любовь к делу и к ученикам, он – совершенный учитель”. Любовь к педагогической деятельности в значительной степени зависит от любви к детям, от понимания психологии детского возраста.

Но коль скоро речь идет о личностном компоненте авторитета, необходимо специально остановиться еще на одном немаловажном моменте. Вспомним мудрые слова Сухомлинского В.А. о том, что право на уважение имеет лишь тот, кто уважает других людей.

Каждому взрослому отлично известно, как удивительно тонко улавливают отношение к себе дети. Насколько болезненно переживают малейшее проявление не доверия к их словам, как обостренно их чувство собственного достоинства. И ничего, кроме обиды, раздражения, замкнутости, даже прямой враждебности, не в праве ожидать тот учитель, которому сознание своего превосходства не позволяет разглядеть в каждом своем юном подопечном прежде всего личность. О каком личностном авторитете такого педагога можно говорить! Да и сам он вряд ли будет стремиться завоевать авторитет и любовь ребят, если для него никакой ценности не представляет их мнение о нем – ведь они ему не интересны. Но если бы дело было только в безразличных формалистах, это пол беды. Проблема, конечно же, не только в этом.

Порой и опытному, квалифицированному педагогу нелегко признать себя неправым перед лицом своих же собственных учеников, заставить себя выступать в роли отчитывающегося перед ними как перед равными. Трудно всегда и во всем самому полностью соответствовать тем требованиям, которые мы предъявляем детям. Мешают и возрастная дистанция, и боязнь потерять свой авторитет, а порой и учительский снобизм, представление о самой роли педагога как о твердой гарантии от любых ошибок. Но если учителю удалось переступить эти препятствия, преодолеть себя, педагогический успех не заставит долго ждать.

Вот случай, о котором вспоминает Сухомлинский В.А.: “В наших взаимоотношениях с детьми стало правилом свободно, сердечно, откровенно высказывать свои чувства, удовлетворения и неудовлетворения, благодарность и обиду, гнев и удивление... Каждый день дети приносили из теплицы в класс цветок хризантемы. Если в наших взаимоотношениях не было ни облачка, если дети верили мне до конца и готовы были идти за мной, куда я скажу, на столе в маленькой вазочке стояли розовые, красные, синие, голубые цветы, в зависимости от настроения коллектива. Розоватый и красный цвет символизировали радость коллектива, синий – тревогу, голубей – печаль.

Но был в теплице куст, на котором цвели хризантемы необычного цвета – фиолетовые...Редко, очень редко приносили дети фиолетовые хризантемы. Это у нас был цветок обиды. Если дети ставили мне на стол фиолетовый цветок, это означало: “Учитель, Вы обидели нас”.

Придя на второй урок, я увидел на столе фиолетовый цветок. Класс молчал. У меня тоже не было сил произнести слово. Я дал детям задание для самостоятельной работы, а сам сел, склонившись над столом, и задумался: что произошло на первом уроке? Чем я обидел детей?

О том, что дети обиделись безосновательно, что это их каприз, не могло быть и речи. Справедливую строгость и строгую справедливость дети уважали и почитали, это я хорошо знал. Чем же я их обидел?

- Часы! - вспомнилось мне. – Я обидел их недоверием... Ручные часы были еще редкостью. Я купил их вчера. Детям, конечно, хотелось посмотреть на часы, подержать их. Я снял часы с руки, положил их на стол. Так они и лежали до конца урока. На перемене дети по очереди брали эту удивительную вещь, держали ее в руках, подносили к уху...Сегодня перед уроками мои часы тоже лежали на столе. Но во время первой перемены остановились настенные часы в учительской. Я решил поставить их по моим ручным часам. Пошел из класса, взяв часы со стола, надел их на руку, но детям ничего не сказал...

...Я снял их с руки, положил на стол. Нужно ли объяснять детям, почему я брал часы? Да, нужно, но не сейчас.

На второй перемене часы лежали на столе. Войдя в класс на третий урок, я увидел: в вазочке розовые хризантемы. Я облегченно вздохнул: дети простили...” [3. с. 400].

Может быть, эта форма детского контроля не вызовет энтузиазма некоторых воспитателей, покажется им наивной. Но не будем спорить по поводу формы. Конкретные, если так можно выразиться,

местные условия в каждой школе подскажут, какой облик должно принять здесь взаимное уважение и доверие.

Бесспорно лишь то, что эти отношения должны быть построены по принципу взаимности, когда речь идет о воспитанниках и их наставнике. Ведь его авторитет не существует сам по себе как нечто погруженное в его собственную индивидуальность. Лишь в том случае, если он видит в своих учениках настоящих партнеров и сотрудников, если оценивает их не только как учеников но и как самобытные личности, он повернется к ним своей лучшей стороной, будет стремиться продемонстрировать им все свои достоинства и, скорее всего, завоеует личностный авторитет в ответ на уважительное отношение к их личности.

“А доверии их я завоевал не без труда. Я завоевал его на основе взаимности”. Эти слова известного педагога Амонашвили Ш.А. относятся не к взрослым, не к юношам и девушкам, даже не к подросткам – они о его учениках – второклассниках.

Уважение и доверие к школьнику – важнейшее слагаемое личностного компонента авторитета учителя. Для того чтобы прийти к этому выводу, не нужно тратить особых усилий на скрупулезный анализ педагогических систем таких учителей. Этот принцип составляет основу всей их педагогической деятельности и в то же время лежит, что называется, на самой поверхности. Может быть, именно поэтому на нем порой и не задерживается взгляд многочисленных учителей – последователей.

Взаимное уважение – обязательное условие отношений авторитетности не только в системе “педагог – ученик”. И в ребячьей среде личностный авторитет сверстника также строится именно на этой основе. Фундаментом подлинного дружеского отношения является взаимная значимость людей. Авторитетность одного, базирующаяся на неавторитетности для него остальных, – практически стопроцентная гарантия общегруппового неуспеха, типичная причина, по которой группа оказывается не в состоянии решить стоящие перед ней задачи. Особенно ярко проявляется эта закономерность, когда дело касается взаимоотношений в учебно-воспитательном коллективе.

Педагогический авторитет во многом зависит от общей культуры поведения учителя (умение владеть речью, мимикой и жестами, опрятность в костюме и т. п.).

Внешность учителя и его культура поведения в значительной мере влияют на завоевание учителем авторитета. Лучшие учителя на занятиях приходят в хорошем костюме, постоянно следят за собой, всегда подтянуты и организованы. Личным примером они воспитывают такие же качества и у своих воспитанников. Всё это укрепляет авторитет учителя.

Учащиеся ценят скромность, простоту, естественность во внешности и поведении своих учителей. В этом отношении характерно одно место из беседы опытного директора школы с молодыми учителями “Ко мне иногда обращаются молодые учителя с вопросом: разрешается ли учительнице красить губы, покрывать лаком ногти и т. п.? я обычно в этих случаях на вопрос собеседницы отвечаю вопросом:

- Разрешите ли вы своей ученице прийти на занятие с крашеными ногтями, с краской на губах?
- Не разрешу, - отвечает учительница.
- В таком случае покажите пример своим ученикам и не красьтесь,- говорю я учительнице...” [4. с. 56-57].

Не только в младших классах, но и в средней школе учащиеся особенно требовательны к таким качествам своих учителей, как скромность и аккуратность в костюме.

“Её платье и причёска, - пишет учащаяся о любимой учительнице, - были всегда просты и красивы. Одевалась она со вкусом: платье во время занятий у неё было темное. Всё говорило о её аккуратности. У неё всё было хорошо: внешность, голос, походка, и это нам нравилось”.

Школьники любят аккуратность в костюме, подтянутость и культуру в поведении. От их внимательного взора ничего не ускользает. Небрежность в костюме (оторванная пуговица, непочищенная обувь и пр.), не причёсанные волосы у учителя снижают его авторитет. В том случае, когда учитель не следит за собой, нарушается в классе дисциплина, с приходом его в класс слышатся нелестные отзывы, перешептывания, смех [5. с. 29].

Лучшие учителя в этом отношении предъявляют к себе строги требования. Само собой понятно, что внешность и культура поведения только в том случае является фактором, определяющим авторитет учителя, когда они свойственны ему, наряду с другими положительными качествами его как учителя и воспитателя.

Как правило, хороший педагог всегда подтянут, опрятен, требователен к своему поведению и поведению других. В месте с тем у любимых учителей школьники не замечают и не желают замечать некоторых внешних недостатков. И наоборот, у плохого учителя, не пользующего у них авторитетом, они подмечают все мелочи.

Литература:

1. Самуйленков Д.Ф. Мастерство, педагогический такт и авторитет учителя. – Смоленское книжное издательство. - 1961, - с. 213.
2. Прошицкая Е.Н. Выбирайте профессию.- М.: Просвещение, 1991. - 144 с.
3. О значении авторитета в воспитании //История педагогики в России: Хрестоматия / Сост. С.Ф. Егоров. – М.: Академия, 2002, - 400 с.
4. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива. – с. 56-57.
5. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы.//Собр. соч.: Т.2. М., 1948. – с. 29.

СУЧАСНІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТИ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

Загальноосвітні школи-інтернати як навчально-виховні заклади нового типу були започатковані в Радянському Союзі за рішенням XX з'їзду КПРС у 1956 році.

У кінці 60-х на початку 70-х років була створена потужна навчальна, матеріальна і кадрова база для діяльності шкіл-інтернатів, але пріоритети освітньої політики цього періоду були зміщені, за своєю соціальною функцією школи-інтернати переорієнтувалися на вирішення проблем соціально-педагогічного захисту дітей, що не мали належних умов виховання, педагогічно занедбаних, схильних до асоціальних вчинків.

На сучасному етапі функціонує мережа інтернатних закладів освіти різних типів. Це зумовлено економічними (матеріальні труднощі сімей, поширення безробіття, послаблення функцій державних установ, покликаних займатися вихованням, навчанням дітей) та соціальними (позбавлення моральної відповідальності батьків за виховання дітей, збільшення кількості кризових сімей тощо) чинниками.

Головними завданнями загальноосвітніх шкіл-інтернатів різних типів на сучасному етапі є: забезпечення утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей із багатодітних та малозабезпечених родин; створення умов для розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців; засвоєння освітніх програм, навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави; соціальний захист, медико-психолого-педагогічна реабілітація та соціальна адаптація вихованців; охорона прав та інтересів школярів; підготовка вихованців до самостійного життя.

Головними завданнями загальноосвітніх шкіл-інтернатів є:

- забезпечення утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;
- забезпечення всебічного розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців;
- створення умов, сприятливих для проживання дітей, їх навчання і виховання;
- засвоєння освітніх програм, навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави;
- забезпечення соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації та соціальної адаптації вихованців;

- реалізація прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання, різнобічний розвиток, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійну орієнтацію та підготовку їх до самостійного життя та праці [1, с. 14-15];

- забезпечення охорони та зміцнення здоров'я дітей;
- охорона прав та інтересів вихованців [2, с. 43];
- підготовка вихованців до майбутнього самостійного життя.

Вихованці інтернатних закладів мають право на:

- рівний доступ до якісної дошкільної, базової, повної загальної середньої та позашкільної освіти;
- медичну і соціальну допомогу згідно з чинним законодавством;
- утримання за рахунок відповідних бюджетів у державних і комунальних навчальних закладах, за рахунок власника або власних коштів – у приватних;
- повноцінне якісне харчування;
- збереження родинних стосунків;
- безпечні й нешкідливі умови проживання, виховання, навчання, праці;
- отримання кваліфікованої допомоги в навчанні, корекції психофізичного розвитку;
- оздоровлення, відпочинок, організоване дозвілля у вихідні, святкові та канікулярні дні;
- вибір форм навчання, факультативів, спецкурсів, позакласних занять;
- розвиток своїх творчих можливостей та інтересів через участь у різних видах навчальної, наукової, науково-практичної діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах тощо;
- користування навчально-виробничою, науковою, матеріально-технічною, культурно-спортивною, корекційно-відновлювальною та лікувально-оздоровчою базою інтернатного закладу;
- вільне вираження поглядів, переконань;
- захист своїх особистих, житлових і майнових прав;
- захист від будь-яких форм експлуатації, психічного, фізичного та інших видів насильства з боку працівників, опікунів, піклувальників вихованців, які порушують їх права, честь і гідність;
- участь в органах громадського самоврядування інтернатного закладу.

Загальноосвітні школи-інтернати мають певний потенціал щодо підготовки старшокласників до самостійного життя: за використання позаурочного часу стає можливим залучення вихованців до соціально-культурної діяльності різноманітних напрямів (навчально-пізнавальної, трудової, ціннісно-орієнтаційної, художньо-естетичної, екологічної, комунікативної, спортивної, туристсько-краєзнавчої, громадсько-суспільної), що сприяє формуванню соціального досвіду школярів; завдяки тривалому спілкуванню учнів з педагогами з'являється можливість для спостережень за дітьми у різноманітній діяльності, постійного педагогічного впливу на вихованців.

Потенціал позаурочної діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів з підготовки старшокласників до самостійного життя набуває більшої значущості за умов: цілеспрямованої роботи педагогічних колективів з даної проблеми; залучення вихованців до соціально-культурної діяльності, що сприяє засвоєнню соціального досвіду; сприяння усвідомленню старшокласниками соціальних відносин (основ конституційного устрою, прав, свобод, громадянської відповідальності, ролі сім'ї та суспільства тощо); урізноманітнення форм соціального життя вихованців, широкого використання педагогічних форм і методів для комплексного впливу на розвиток усіх сфер і властивостей особистості: свідомості, почуттів, якостей і поведінки, які моделюють відносини, притаманні дорослому світові, що дозволить старшокласникам осмислювати, переживати їх складність і суперечливість, стимулює до обговорення різних соціальних проблем.

Провідним вектором розвитку загальноосвітніх шкіл-інтернатів на сучасному етапі є: підготовка вихованців до самостійного життя, до виконання основних соціальних ролей, необхідних для повноцінного і змістовного життя в суспільстві (громадянина, сім'янина, фахівця), що дозволить їм у майбутньому успішно залучатися до соціальних відносин.

Сучасні школи-інтернати реалізують такі основні педагогічні функції: охоронно-захисну, компенсаторну, реабілітаційну, попереджувально-профілактичну, залучення вихованців до мистецтва; праці та допомога їм у професійному самовизначенні тощо.

Охоронно-захисна функція шкіл-інтернатів спрямована на відстоювання прав та інтересів дітей і молоді на основі державного та міжнародного законодавства з метою забезпечення гарантованих їм прав та умов життєдіяльності.

Компенсаторна функція шкіл-інтернатів полягає у створенні умов, максимально наближених до життя дитини в сім'ї; комфортної атмосфери, відносин, які ґрунтуються на довірі, прийнятті, визнанні, підтримці, відповідальності, любові до дитини.

Реабілітаційна функція шкіл-інтернатів передбачає стабілізацію й поліпшення стану здоров'я вихованця; заповнення прогалін у навчанні; формування впевненості та мотивації щодо подолання почуття тривоги, страху чи провини, психологічних комплексів, невпевненості у своїх силах, зміцнення активної, діяльної особистісної позиції дитини.

Попереджувально-профілактична функція шкіл-інтернатів має на меті виявлення, запобігання та обмеження асоціальних явищ, причин соціальної дезадаптації вихованців; формування позитивної спрямованості особистості.

Функція залучення вихованців шкіл-інтернатів до мистецтва передбачає систематичну роботу педагогів, спрямовану на вивчення інтересів та здібностей школярів в різних видах мистецтва, охоплення гуртковою роботою художньо-естетичного спрямування, що сприяє розвитку в них відчуття прекрасного.

Реалізація такої соціально-педагогічної функції шкіл-інтернатів, як залучення вихованців до праці та допомога їм у професійному самовизначенні передбачає охоплення школярів різними видами трудової діяльності; проведення бесід, професійно зорієнтованих занять; створення в школах-інтернатах профільних класів; формування у вихованців уявлень щодо ринку праці й професій.

Попри багаті традиції та напрацьовані надбання, останніми роками стала прослідковуватись стійка тенденція до того, що інтернатні заклади не спроможні сформувати у дітей життєво необхідні навички для самостійного життя. Майже 20% випускників не можуть влаштуватися на роботу або продовжити навчання та здобути певну професію, для 41% відсутня перспектива вирішення житлових проблем, майже 20% колишніх вихованців притягуються до кримінальної відповідальності.

Вкрай важливою залишається проблема підготовки вихованців до самостійного життя. Адже сфера їхньої життєдіяльності, суворе регламентація поведінки в різній мірі обмежена рамками дитячого закладу. Ці фактори та надмірна опіка дорослих збіднює соціальний досвід учнів та вміння організовувати власне життя, планувати та самостійно розподіляти свою діяльність.

Серед основних проблем є також систематичне порушення прав і свобод дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які до повноліття є вихованцями закладів інтернатного типу. Найгостріше це виявляється у порушенні прав дитини на захист від усіх форм дискримінації, гідного життєвого рівня, забезпечення можливостей здобувати високоякісну освіту. Причини незадовільного стану в неефективному контролі за виконанням законів України щодо здобуття вихованцями інтернатних закладів якісної освіти, в тому числі, особливо дітьми з сільської місцевості; недостатнє фінансування діяльності інтернатних закладів, необхідне для гідного утримання дітей.

Відзначені проблеми викликали необхідність реформування системи закладів інтернатного типу. Основними напрямками реформування стали:

- скорочення кількості дітей-сиріт у загальноосвітніх школах-інтернатах завдяки розширенню сімейних форм виховання;
- розукрупнення шкіл-інтернатів з великою кількістю дітей;
- надання пріоритету сімейним формам влаштування дітей-сиріт.

У процесі реформування державної системи інтернатних закладів було створено школи-інтернати нового типу. Позитивною тенденцією є створення спеціалізованих загальноосвітніх шкіл-інтернатів з поглибленим вивченням ряду навчальних предметів.

Однак, в діяльності інтернатних закладів залишаються недоліки, які заважають підготовці вихованців до нових умов життя і діяльності у відкритому суспільстві.

Спостерігаються негативні тенденції до надмірної опіки дітей, яка призводить до відсторонення від посиленої і необхідної побутової праці, усе це знижує ступінь підготовки вихованців до діяльності в конкурентному середовищі.

Існують проблеми із забезпеченням системи інтернатних закладів кваліфікованими педагогічними кадрами за причини низької оплати праці.

Шляхи подолання відзначених недоліків вбачаємо у наступному.

1. З метою підготовки вихованців до самостійної трудової діяльності:

– розробити державну програму професійної орієнтації вихованців інтернатних закладів;

– переглянути законодавчі акти щодо участі вихованців в трудовій діяльності.

– створити в інтернатних закладах базу для виробничого навчання;

– з метою оволодіння вихованцями доступними професіями поновити або створити нові шефські відносини з боку місцевих виробничих підприємств;

– забезпечити допрофільну підготовку випускників.

2. Для покращення матеріального забезпечення, трудового навчання і виховання учнів закріпити за інтернатними закладами потужні виробництва, як це було у минулому. Передбачити суттєві знижки податків для приватних підприємств, які надають постійну допомогу інтернатним закладам.

3. З метою підготовки вихованців шкіл-інтернатів до самостійного життя, створити в інтернатних закладах умови, які б дозволяли вихованцям набувати умінь і навичок, необхідних для самостійного життя. Поширити досвід діяльності соціальних гуртожитків для старшокласників під час їхнього навчання. Законодавчо легалізувати структури в інтернатах, які дозволяють випускникам деякий час жити в гуртожитку самостійно.

Література:

1. Виховання учня інтернатного закладу як суб'єкта самостійної життєдіяльності / Свириденко С. О. (кер. авт. кол), Канішевська Л. В., Кузьменко Л. В., Єременко Л. В., Ігнатова О. І., Бернацька О. Б., Грітчина А. І., Карпушевська Л. Р. – К.: Ін-т проблем виховання НАПН України – 235 с.
2. Типовое положение об образовательном учреждении для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей // Вестник образования. – 1995. – №10. – С. 42–51.

Нилуфар Каримова, Дилафруз Хайдарова
(Наманган, Узбекистан)

АЛОҲИДА ЁРДАМГА МУҲТОЖ БОЛАЛАР ТАЪЛИМИДА ИБН СИНО ФИКРЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикасида алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ва ўсмирларнинг таълим мазмунини такомиллаштириш масалаларига эътибор давлат томонидан ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Таълим тўғрисида”ги ва “Ўзбекистонда ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунида, Ўзбекистон Республикаси “Оила кодекси”, Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йилдаги 59-сонли, 2002 йилдаги 33-сонли қарорларида, 2004 йилдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2004-2009 йилларда “Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида”ги Фармонида, “Таълим ҳамма учун” Миллий ҳаракат дастурида ўз ифодасини топган.

Ҳозирги кунда Республикамизда 86 та махсус мактаб ва мактаб-интернатлар мавжуд бўлиб, ушбу таълим муасасаларида имконияти чекланган болалар учун барча шарт-шароитлар мавжуд. Аммо кўплаб сабабларга кўра айрим имконияти чекланган болалар уйда яқка тартибда ўқишмоқда ёки айримлари эса батамом таълимдан четда қолиб кетмоқдалар. Бундан ташқари махсус таълим ва тарбиянинг коррекцион-педагогик иш сифати юқори даражада бўлсада, бироқ айнан алоҳида эҳтиёжли болаларнинг соғлом муҳитда таълим-тарбия олмаётганликлари сабабли ижтимоий ҳаётимизга мослашишларида кўплаб қийинчиликлар ва муаммоларга дуч келмоқдалар. Шунинг учун ҳам имконияти чекланган болалар ва ўсмирларнинг ёпиқ-сегрегацион таълим тизимида ўқитилишининг кўплаб салбий оқибатларни юзага келтириши жаҳон ҳамжамияти томонидан ҳам тан олинди.

1990 йил Таиланднинг Джомътен шаҳрида ўтказилган Умумжаҳон Конференцияси асосида қабул қилинган “Таълим ҳамма учун” Умумжаҳон Декларацияси, 1994 йилнинг 7-10 июнь кунлари Испаниянинг Саламанка шаҳридаги яна бир Умумжаҳон Конференцияси иштирокчилари томонидан ишлаб чиқилган “Саламанка баёноти ва Иш фаолият режаси”, 2000 йилнинг 26-28 апрель кунлари Таълим тўғрисидаги ҳалқаро Форум қатнашчилари томонидан қабул қилинган “Таълим ҳамма учун-Дакар ҳаракат Дастури” асосида махсус эҳтиёжли болалар ҳам жамиятнинг тўлақонли ва тенгҳуқуқли аъзоси эканлиги эътироф этилиб, улар таълимида алоҳида янгича ёндашув майдонга келди. Бу таълим тизимлари барча болаларнинг тили, дини, миллати, ижтимоий келиб чиқиши, ирқи, жисмоний ва руҳий ҳолатларидан қатъий назар талимга жалб этишни кўзлавчи “инклюзив” таълим номи билан аталди. Юқорида келтирилган меъёрий ҳужжатлар асосида имконияти чекланган болалар ва ўсмирларни ҳам умумтаълим муассасаларида тенгҳуқуқлилиқ асосида ўқитиш ва тарбиялаш масаласи ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланди.

Чунки алоҳида эҳтиёжли болалар инклюзив таълимнинг самарали ташкил этилиши натижасида

- имконияти чекланган фарзандлари мавжуд бўлган оилаларнинг моддий ва маънавий муаммоларига барҳам берилади ва маҳалларда ажратиш исканжасидан қутулишга имкон яратилади;
- имконияти чекланган болаларни мактаблар ва жамоатчилик орасида камситишларнинг олди олинади, болалар ўртасида тенгхуққилик таъминланади, дўстона муносабатлар шаклланади;
- махсус эҳтиёжли боланинг ўз оиласи ва жамият даврасида бўлишдек улкан имконият яратилади;
- жамиятнинг янада инклюзивлашувига олиб келади;
- барча учун таълим сифати янада яхшиланади;
- имконияти чекланган болалар соғлом тенгдошлари орасида табиий шароитларда яшаш ва меҳнат қилишга мослашадилар;
- имконияти чекланган болаларнинг ижтимоий жамиятга эрта ва самарали мослашишлари таъминланади, яъни жамиятда бошқалар кўмагига қарамлар сони камаяди.

Имконияти чекланган болалар инклюзив таълими асосан умумий, махсус эҳтиёжли болаларнинг яшаш жойига яқин бўлган муассасаларда ташкил этилади. Бундай муассасалар барча болаларнинг турли жисмоний эҳтиёжлари, яқка хусусиятлари, уларнинг қобилиятлари, ўқитиш усуллари ва таълим бошқичларидаги фарқларни аниқлайди ҳамда уларнинг имкониятлари, ўзлаштириш даражаларини инобатга олган ҳолда, табақалаштирилган таълим-тарбия тизимини ташкил этади. Республикамиз миқёсида имконияти чекланган болалар ва ўсмирларни инклюзив таълимга жалб этишнинг ҳуқуқий асосини мустаҳкамлаш билан бир қаторда амалий-экспериментал иш тажриблари ҳам олиб борилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Осий тараққиёт банки маблағлари ҳисобидан ташкиллаштирилган “Имконияти чекланган болалар учун умумий таълим” лойиҳаси асосида Тошкент шаҳри ҳамда Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида жами 6 та махсус ва 12 та умумтаълим мактабларида, халқаро ЮНЕСКО ташкилоти маблағи ҳисобидан ташкиллаштирилган “Инклюзив таълим” лойиҳаси асосида Тошкент шаҳрида 1 та умумтаълим мактаби ва 1 та мактабгача таълим муассасасида, Андижон ва Фарғона вилоятларида ҳам 1 тадан умумтаълим мактабларида экспериментал ўрганиш ишлари олиб борилди.

Республикамизда инклюзив таълимнинг миллий моделлари, ушбу таълим шаклини жорий қилиш Режа дастурларини яратиш, экспериментал ишлар олиб боришда мутахассис олимлар Л.Р. Мўминова, У.Ю. Файзиёва, Р.Ш. Шомахмудова, В.С. Рахмонова М.Ю. Аюпова, Д.А. Нуркелдиевалар томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди.

ИЧБ таълим-тарбияси масаласи инсон тарбияси масаласининг бир тармоғи сифатида қаралса, уни миллий педагогиканинг асосчилари-шарқ мутафаккирларнинг педагогик қарашларига таянган ҳолда қуйидаги асослар орқали таҳлил қилиш мумкин.

Форобийнинг фикрича, инсоннинг билиш қобилиятини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминловчи марказдир. Инсон барча билимларини ташқаридан олади. Бунинг учун у кўплаб восита ва имкониятларга эга. Булар: сезги, хотира, тасаввур ва айниқса матиқий фикрларш, ақл билан нутқ бўлиб, мазкур воситалар ёрдамида у илмни яратади. Форобийнинг “Ақл маънолари ҳақида” асарида ақл масалалари чуқур талқин қилинади. У ақл бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Форобий ўз асарларида таълим тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги, таълим тарбиянинг усуллари ҳақида фикр юритади. “Фозиллар шаҳри аҳолисининг фикрлари”, “Бахт ва саодатга эришув тўғрисида”, “Ихсо алғулум”, “Илмларнинг келиб чиқиши”, “Ақл маънолари тўғрисида” каби асарларида ижтимоий тарбиявий қарашлари ўз ифодасини топган. Форобий ўзининг “Фозиллар шаҳри аҳолисининг фикрлари” номли рисоласида ҳар бир инсон жамиятдан ажрамаган ҳолда бир бутун фаолият юритиши лозимлигини таъкидлаган ҳолда инклюзив таълимга оид қуйидаги фикрларни билдиради: “Ҳар бир инсон-, деб ёзади у-шундай тузилганки, яшаши ва олий дражадаги етукликка эришмоғи учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади...”.

Шундай экан Форобий ўз қарашлари билан барча инсонларни жамиятдан ажралмаган ҳолда фаолият юритиши зарурият эканлигини таъкидлайди. Демак, бу фикрларнинг мазмунидан махсус эҳтиёжли болалар ҳам умумжамият орасида, барча қатори яшаши, фаолият юритиши ва таълим тарбия олиши керак деган маънони англаш мумкин.

Яна бир йирик адиб, жаҳон миқёсида ўзининг нодир ва бебаҳо илмий фалсафий ва таълим-тарбияга оид асарлари билан танилган ва тан олинган, Ғарбда Авеценна номи билан машҳур бўлган буюк Шарқ мутафаккирларидан бири Абу Али ибн Синодир. Ибн Сино ўзининг тиббиётга, инсон тафаккури ва таълим-тарбиясига оид қарашлари билан махсус эҳтиёжли болалар ва уларнинг таълим-тарбияси тизимига ҳам жуда катта ҳисса қўшди.

Ибн Сино, айниқса, мия фаолиятига муҳим ўрин ажратади, чунки, олимнинг фикрича, мия инсоннинг бош тафаккур органидир, у ҳис этилаётган образларни идрок этади, сақлайди, уларни бошқаради. Бу жараён тана аъзолари ўртасидаги сезгилар ва ҳаракатларни ўзаро бирлаштириб турувчи восита сифатида амалга оширилади. Ибн Сино биринчи бўлиб, психик функциялар миядаги маълум марказлар фаолиятига боғлиқ деган фикрни илгари сурди ва уни исботлашга уринди. Ибн Сино “Тиб қонунлари” асарининг 3-китобида тафаккурга етказиладиган зарарли таъсирлар, унинг натижасида келиб чиқадиган касалликлар хусусида кенг тўхталиб ўтади. У тафаккурнинг зарарланишига мия шишишлари сабаб бўлади, деб

хисоблайди. Инсон темпераментининг психологик асослари ҳақидаги алломанинг мулоҳазалари қизиқарли бўлиб, у инсоннинг руҳий ҳолати, кўп касалликларнинг келтириб чиқарувчи сабабларини, унинг темпераменти билан боғлайди.

Ибн Сино инсоннинг руҳий фаолиятини унинг моддий илдишлари ва бузилишининг сабабларини кўрсатиш билан чекланмайди, балки руҳий касалликларни келтириб чиқарувчи бу бузилишлари муваффақиятли даволаш йўллари излаб топади. Олимнинг фикрича нутқ аъзоларининг касалланиши туфайли нутқ бузилишларига олиб келадиган сабаблардан бири сифатида тил касаллигини кўрсатади.

“Айрим вақтда соқовлик ва нутқнинг бошқа бузилишлари-, деб ёзади буюк табиб, -миянинг тилга боровчи ва уни ҳаракатга келтирувчи нервларни чиқиш жойининг жароҳатланиши оқибатида келиб чиқади”

Ибн Сино кишилар ва айниқса беморларга табиб сифатида қарамасдан, балки уларнинг таълим-тарбияси масалаларини ҳам ўрганишга уринди.

Ушбу масалага олим ўзининг бир қатор асарларида тўхталиб ўтган. Боланинг тарбияси, саломатлиги, энг муҳими унинг руҳиятини ўрганиш ва таълим-тарбияда индивидуал типологик хусусиятларни эътиборга олиш зарурлиги ҳақидаги фикрлари олимнинг педагогик қарашлари асосини ташкил этади.

Ибн Синонинг бу мавзуларга бағишланган асарлари сирасига “Донишнома”, “Хайй Ибн Яқзон”, “Салмон Ибн Ибсол”, “Китоб тадбир ал-манзил” ва бошқалар киради.

Ибн Синонинг фикрича: “Кўпчилик тентак, ақли заиф болалар майга тобе бўлган ота-оналарнинг зурриётларидир”

Ибн Синонинг таълим-тарбияга оид таълимотида ёш авлод тарбиясига қаратилган мажмуавий дастур қуйидаги қисмларни ўз ичига олади: ақлий тарбия, жисмоний соғломлаштириш, эстетик тарбия, ахлоқий тарбия ва касбга ўргатиш.

Ибн Сино мактабдаги таълим-тарбия жараёнига катта эътибор беради. Ушбу масалага “Китоб тадбир ал-манзил” китобида “Болаларга мадрасада таълим-тарбия бериш” номли алоҳида бўлим бағишланган. Ибн Сино унда биринчи ўринда болаларни мактабга қамраб олиш ҳақидаги ижтимоий муаммога тўхталиб ўтади. Унинг таъкидлашича, мактабга ҳамма одамларнинг болалари олиниши шарт. Ҳамма болалар бир жойда жам бўлиб таълим тарбия олишлари керак.

Ибн Сино болаларни алоҳида ўқитишга қарши бўлган. Унинг фикрича болаларни мактабда жамоа бўлиб ўқитилишининг маълум фойдалари борки, улар қуйидагилардан иборат:

1). Агар барча ўқувчилар биргалиқда ўқиса, улар зерикмайди, илм ўрганишга қизиқадилар. Уларда бола табиатиға хос ўзаро мусобақалашуш ҳоҳиши кучаяди;

2). Ўзаро суҳбатларда болалар бир бирларига китобдан ўқиган ёки эшитган қизиқарли ҳикояларни айтиб берадилар;

3). Болалар бирга тўпланганда бир-бирларини ҳурмат қилишни, дўст бўлишни ўрганадилар, улар нафақат мусобақалашадилар, балки ўқиганларини ўзлаштиришда бир-бирларига ёрдам берадилар. Болалар бу билан ғурурланадилар, бир бирларидан яхши одатларни ўрганадилар.

Шундай қилиб, Ибн Сино инсоният маданиятига, жаҳон фанининг хазинасига беқиёс катта ҳисса қўшган, ўша давр илмларининг деярли барча соҳалари билан шуғулланган, Марказий Осиё халқлари маданиятини Ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан қомусий олимдир.

**Нилуфар Каримова, Дилноза Якубова
(Наманган, Узбекистан)**

ЎҚУВЧИЛАРНИ АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШДА “ҚОБУСНОМА” АСАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Давлатимиз раҳбари узлуксиз таълимни ташкил этишда унинг жаҳон талаблари даражасида бўлиши ҳамда унинг юксак маънавият заминида қурилишига катта аҳамият бериш кераклигини таъкидлар экан, Давлат таълим стандартларини жорий этиш ва унинг механизмини ишлаб чиқиш нақадар муҳимлигига эътиборни қаратди. Бу талаблардан келиб чиқиб ёшларимизнинг тегишли ихтисосликлар бўйича чуқурлаштирилган билимларга эга бўлиши, мустақил ва ижодий фикрлаш салоҳиятига эга бўлган шахс даражасига кўтарилишлари, ўз фикрларини изчил тарзда ёзма ва оғзаки баён эта олишлари, билимларини мунтазам янгилаб, ошириб боришлари, мустақил ва ижодий фикрлай олишлари, ўз миллатини ва Ватанларини севишлари, миллий қадриятларни, буюк алломаларимиз қолдирган ноёб дурдоналарни ҳурмат қилишларини тақозо этади. Бу албатта, биринчи галда халқ таълимининг пойдевори бўлмиш бошланғич синфларга бевосита тааллуққидир. Бола илм-фан асосларини, саводхонликни шу босқичда ўрганади.

Ўқувчиларни нутқини ўстириш, шу асосда уларнинг бадиий сўз қатидаги маъноларни илғаш салоҳиятини кучайтириш, бадиий асарни ўқиш асносида ундаги руҳият қатламларини ҳис этиш ва ижодий ўзлаштиришга эришиш она тили ва адабиёт таълимидаги энг долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. Маълумки, бадиий адабиётда битмас-туганмас маърифий, ахлоқий-маънавий, бадиий-эстетик имкониятлар мавжуд бўлиб, улар ўқувчи шахсининг шаклланиши, такомил ва камолга етишувида жуда катта таъсир кўрсата олади. Бошланғич синф ўқиш дарсларида буюк алломалар ижодини ўргатиш ўқувчиларни мустақил фикр юритишга, эркин фикрлашга, уларнинг дарсдаги фаолликларини оширишга

еришишни таъминлайди. Кайковуснинг «Қобуснома» достони туркий халқлар адабиёти тарихида муҳим ўрин эгаллаган дурдона асарлардан бири. Дарҳақиқат, бугунги кунда XI асрда яшаб ижод этган, маърифат сарчашмалари дурдоналарини жаҳонга ёйган, мутафаккир Амир Унсурмаолий Кайковуснинг маънавий мерослари нафақат аҳли дин орасида, балки, дунёвий илм соҳиблари, кенг миқёсдаги аҳли жамоа орасида ҳам ўз қадрини топган. Кайковус ўз даврида муҳим илмий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бир қанча асарлар ёзган. Бу асарлар ичида Шарқ оламида «Қобуснома» асари диққатга сазовордир. Кайковус бу асарини 1082-1083 мелодй, 475 ҳижрий йилида, яъни 62 га кириб, каксайиб қолган пайтида ёзди.

Кайковуснинг ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг ҳозирги аҳволи бевосита мустақиллигимиз билан боғлиқдир. Бошланғич синфларда адиб асарларига муурожаат қилиш мустақилликкача бўлган даврда учрамайди. Бунга мустақилликдан кейин имкониятлар очилди. Умумий ўрта таълим бошланғич учинчи ва тўртинчи синфларида Кайковуснинг «Қобуснома» достонидан парча матнларни ўрганиш кўзда тутилган. Учунчи синфда унинг «Ота-онани ҳурматлаш ҳақида» матни, тўртинчи синфда эса «Ота ва она ҳақини билмак зикрида» мавзусидаги матнлари берилган. Бу матнларни ўрганиш учун Давлат таълим стандартида ҳар бир мавзу учун 1 соатдан вақт ажратилган. Кайковус фақат туркий халқлар адабиёти тарихида эмас, балки жаҳон адабиёти тарихида ҳам ўчмас из қолдирган буюк адибдир. У ёзиб қолдирган «Қобуснома» асари жаҳон адабиётининг энг гўзал намуналаридан биридир. Кайковуснинг «Қобуснома» китобини Машриқ маликлари-ю, мочинлар беги, яна қанча-қанча билимли, заковатли кишилар бу китобни бир-бирларига оширишган. Бугина эмас, уни хазинасининг энг қимматбаҳо дуру жавоҳирлари сақланадиган хонасига яширишган. Уларнинг мақсади бу китобни авлодлардан авлодларга мерос қолдириб, нодонлар кўлига тушиб қолишнинг олдини олишдир.

Ушбу китобнинг тарбиявий таъсири беқиёс. Чунки китоб сўзлари кишининг кўлидан тутуди, уни эзгу йўлга бошлайди. Бу ҳикматни кўплаб китобларни ўқиган одамгина англаб етади. Кайковус ўз замонасининг донишманди мутафаккири, илғор фикрли файласуфи эди. У ўз асарида илм-фан, билим ва заковатга алоҳида эътибор билан ёндошади. Ота-она фарзанди учун «Ўлимга ҳам тайёр» туришини таъкидлайди. Айни замонда ота-онанинг кўнглини ранжитмасликка, уларни ҳурмат қилишга ва ширин сўзлар билан муносабатда бўлишга ундайди.

«Қобуснома»нинг 6-бобида муаллиф ўз фарзандига тўғрисиқлик, мулойимлик, беҳуда сўзламаслик, кишиларга яхшилик қилиш, ёмон одамлар билан юрмасликка ўқтиради. Кайковус мағрурликни, такаббурликни қоралайди. Кайковуснинг фикрича, тарбиядан мақсад инсонни ҳозирги замон ва келажак учун яроқли шахс қилиб етиштиришдир. Масалан:

Эй фарзанд, билгилким, ақл юзасидан фарзанд ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, ненингким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтурмағил, билғилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадилар. Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдин ҳоли бўлмағусидир. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул вақдин ота-онангни сағал ҳам ранжитбағил.

Айтишларича, амирал мўъминин Алидан сўрадиларки, «Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?» Ҳазрат Али деди: «Ҳақ таоло бу адабни Расулнинг ота-онаси ўлумида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандик юзидан тавозеъ кўргузмак вожиб бўлар эрди». Бас, ота-онанинг ҳақиға дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам ақл юзидан мурувват юзидан риоя қил ва кўрғил: ота-она аслида сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслини яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидир. Уз фарзандини сенинг ҳақингда қандай бўлишини тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким, сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур. Дарахтни ҳар қанча тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Она онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур. Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимин тиламоғилки, уларнинг ризқи билан сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишавради, нединким, ризқ мақсумдур¹ ва азоб-уқубат билан зиёда бўлмағусидир. Ҳолиаҳволи сендин яхшироқ бўлғон кишиларга қарамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлғон кишиларга қарағил.

Ҳеч қачон кўп гапирма. Жуда оз сўзла. Туман сўз тугунини битта сўз билан ёзиб юбор, яъни, оз сўзларга кўпроқ маъно сиғдириш пайдан бўлгин. Чунки:

Киши сўз туфайли бўлади малик,
Ортиқ сўз бу бошни этади эгик.

Ортиқча айтилган сўз киши кўнглига малол. Аммо сўзламаслик ҳам мумкин эмас. Бу ҳолда соқов деган номни ортириб олиш мумкин. Шунга кўра ўртача йўриқ тутиш лозим. Йўриқни ўртача тутган одам қут иқболга эришади. Тилнинг келтирадиган нафи жуда кўп. Уларни ғофиллик қилиб қўлдан чиқармаслик керак. Тил гоҳо мақталса, гоҳо сўкишга мос бўлади. Шунинг учун қачон ва қанча сўзласанг ҳам билиб гапир. Гапирган гапинг кўр одамлар учун кўз бўлсин. Назар солиб қарасанг, билимсиз одам кўзи кўр кишига ўхшайди. Унинг кўзини очиш учун билимдан ҳисса бериш лозим.

¹ Мақсум – тақсимланган, бўлинган.

Туғилган одам албатта ўлади. Ундан ҳеч бир нишона қолмайди. Лекин унинг номи мангу қолади, тиллардан-тилларга, диллардан-дилларга кўчиб юривиради. Инсон икки нарса туфайли қариллик нималигини билмайди. Уларнинг бири хуш қилиқ, бошқаси эзгу сўздир. Туғилган одамдан қоладиган мерос – сўз. Унинг ўзи ўлиб кетади. Сўзи эса мангу қолади. Оламдаги барча сўзларни ақл-идрок жамлолмайди. Бироқ керакли сўзларни айтиши учун кишини мажбурлаш шарт эмас. Бу сўзлар мендан кейинги авлодларга мўлжалланган:

Сенга сўзладим мен сўзим, эй ўғил,
Сенга ўғит бердим ўзим, эй ўғил.

Кумуш қолса мерос бўлиб гар сенга,
Уни тутмагин сен бу сўзга тенг-а!

Кумуш ишга тушса олқинар, тугар,
Сўзим ишга тушса олтинлар тўкар.

Кишидан кишига қоладиган мерос – сўз. Унга амал қилсанг, минг-минг фойда ва нафлар оласан. Заковат ҳар доим шундай уқтиради: дағал сўз киши бошига офат. Ҳасадли сўз кишининг қизил рангини сомонга айлантиради. Сўзлашда хато қилмайдиган одам йўқ. Хатога йўл қўймайдиган одамларни санаб бера оласанми?

Билимсиз кишилар – доноларнинг душмани. Билимсиз доимо доноларга хорлик тилайди. Бу улар кўнглининг туб-тубига чўкиб ётган ҳасад аломати:

Киши фарқи бордир кишидан азим,
Билимдан бу фарқ деб уқтирар сўзим.

Сўзни билимдон кишига сўзлаш керак. Билимсизнинг тилини тушуниш қийин. Тўғри, сўзни сўзлагандан ҳар ким хатога йўл қўйиши мумкин. Аммо бу хатони донишмандлар ҳақимлар бартараф этишади. Дунёдаги ҳар бир сўзини ўйлаб, тушуниб, тарозига солиб гапирадиганлар ҳам талай. Уларни тушунганлар эса азиз мўътабар. Олам яхшиликларининг ҳаммаси учун сабаб билимдир. Билим билан хатто кўкка ҳам йўл топса бўлади. Шунинг учун қаерда билим бор экан, сен ўзинингни ўша ерга ёндоштир, ундан баҳра ол. Билим ёт-бегонани ҳам, ўз кишиларининг ҳам улуғлайди:

Яшил кўқдан инди бу бўз ерга сўз,
Сўз билан инсонда ёруғ бўлди кўз.

Киши кўнгли гўё туби йўқ денгиз,
Билим бор тубида, у инжу тенгсиз.

Билимли билимин қилмаса баён,
Билими ёришмас ўтса ҳам замон.

Доно ва ақли пишган киши билим ва ақл-идрок ҳақида шундай дейди:

Уқув билан олди оламини олган,
Эл-юртнинг дилига билим йўл солган.

Бундай мисолларнинг кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг барчаси асарнинг нақадар катта маърифий-тарбиявий аҳамиятга молик эканлигини кўрсатиб турибди.

Нилуфар Каримова, Нурхон Турғунова
(Наманган, Узбекистан)

ИМКОНЯТИ ЧЕКЛАНГАН БОЛАЛАР ҲИССИЁТЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Боланинг ёши улғайиб ҳаётини тажрибалари ошган сайин идрок фаолияти абстракт тушунчалар ҳосил бўлиш жараёни мураккаблаша боради. ИЧБ боланинг тафаккур қилиш жараёни янги-янги операцияларни юзага келишини талаб қилади. Тафаккур жараёнларининг барчаси боланинг фикрлаш фаолиятида иштирок этади. Бола фақатгина муаммони қўйиш билан чекланмасдан, уни ечиш йўллари қидиради, аниқлайди, назорат қилади, ўз-ўзига баҳо беришга ўрганади. Атроф-муҳитдаги нарсалар, воқеа-ҳодисалар ҳақида ИЧБ тасаввурга эга бўлиши, фикр-мулоҳаза юритиши учун кўпроқ тактил сезгиларига суянади. Болада тўғри фикрлаш малакасини шакллантириш учун уни етарли билимлар билан қуроллантириш зарур. Аввало кўзи ожиз болани атроф-муҳитда тўғри ҳаракатлана билишга, тўғри йўналиш олишга, воқеа-ҳодисаларни юзага келиш сабабларини тўғри таҳлил-тасниф қила билишга ўргатиш лозим. Ўз фикрини равон ифодалай олишга ўрганиш ИЧБ нинг жамиятда ўз ўрнини топишида муҳим омиллардан бўлиб хизмат қилади.

Дж. Брунер болалар руҳиятини ўрганган Америкалик йирик олим ҳисобланади. Олим ўз изланишларида бола яшаётган муҳит жамиятнинг маданий савияси унинг идрок қилиши, тафаккур қилиши жараёнига таъсир этиши омилларига эътибор қаратади. Олим шундай ёзади: «Ақлий ривожланишнинг савияси ва шакли маданий омил ҳисобланади, чунки у ўз табиатига кўра, бу маданий омилдан қандай

ёрдам олганига боғлиқ», Дж Брунер рахбарлик қилган жамоа олиб борган илмий текшириш ишлари шуниси билан ҳам қизиқарлики, улар турли маданий савияга, микро иқлимга хос муҳитда вояга етаётган болалар ақлий тараққиётини ўрганади. Бу жамоа руҳшунос Ж. Пиаже услуги асосида Африкадаги «уолоф» қабиласида яшаётган 6-13 ёшдаги бир гуруҳ болаларнинг турмуш-тарзи, ақлий савияси устида илмий изланишлар олиб бордилар. Бунда иштирок этган болаларнинг кичик бир гуруҳи мактабга ўқишга қатнайдиган болалар, бошқа бир гуруҳи эса мактабга қатнамайдиган болалар эдилар. Мунтазам равишда билим олаётган болалар билан саводсиз бола тафакурининг ривожланиш савияси орасида кескин фарқ борлиги ҳақида қизиқарли маълумотлар олинган. Бу жамоа олимлари болалар ақлий фаолиятининг ривожланишида генетик унсурлар эмас, балки бола ўсаётган жамоанинг социал-маданий савиясига боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Ёзув фаолиятининг эгалланишида бола онгининг ривожланишидаги роли катта деб эътироф этадилар.

Эдинбург университетининг профессори, психолог Маргарет Донолдсон болалар ақлий ривожланиши хусусиятларига оид илмий тадқиқот ишларини олиб борган олимпиадир. У ўзининг «Болаларнинг тафаккур қилиш фаолияти» номли асарида туғилгандан боғча ёшигача бўлган болалар ақлий фаолияти хусусида фикр юритади. Бу асарда олима швецариялик психолог Ж. Пиаженинг илмий назарияларини таҳлил қилади, баҳолайди. Умумий мактаб йўналиши муаммолари, боланинг фикрлаш қобилияти даражаси, унинг мактабдаги ўқиш жараёнига тайёргарлиги, бу тайёрлов жараёнининг энг самарали йўллари, умумий таълим беришда меҳнатнинг, меҳнат таълимининг роли ва башқа масалалар устида тўхталади.

В. Ф. Матвеев ўзининг илмий изланишларида кўзи ожиз ва кар болаларнинг психологик ва психопатологик хусусиятларини ўрганди. Олим ўз илмий асарларида инсоннинг нормал ривожланишида кўрлик ва карлик келтириб чиқарадиган қийинчиликлар (дипривация) ҳақида фикр юритади. Кар ва кўр болаларнинг руҳий жараёнларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш юзасидан самарали иш олиб борди. Кўзи соғлом одам нуқтаи-назаридан қараганда кўрлик жисмоний камчилик ҳисобланади, лекин кўзи кўр бўлиб туғилган бола учун эса бу одатий ҳолатдир. Кўглаб илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, кўрлик инсоннинг психик(руҳий) ривожланишига деярли тўсқинлик қилолмайди.

Дарҳақиқат кўзи тўлиқ кўр одамларда товушларни сезиш жараёни яхши ривожланган. Кўзи ожиз болалар ҳиссиётларининг ривожланишида сезгиларнинг роли беқиёсдир. ИЧБлар ҳиссиётларини ўзига хослигини инobatга олган ҳолда улар билан таълим-тарбия ишлари ташкил этилса, бу тоифадаги субъектларнинг руҳий сифатлари ривожланиши самарадорлигини ошириш мумкин.

Эмоционал ҳолатларнинг юзага келишида табиатда ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар, муносабатлар, алоқалар, таассуротлар асосий сабабчидир, ҳис-туйғулар учун энг хусусиятли физиологик жараёнлар негизи сифатида шартсиз ва шартли рефлекслар хизмат қилади, уларнинг муайян тизими бош мия катта ярим шарлари пўстида юзага келади ҳамда шу жойда мустаҳкамланади. Мураккаб шартсиз рефлекслар эса: ярим шарларнинг пўстлоқости бўшлиқлари, мияга тегишли кўриш тепачалари ва нерв қўзғалишларини миянинг юқори бўлимларидан вегетатив тизимга ўтказиб берувчи марказлари орқали амалга оширилади. Жисмоний ожиз ўсмирларда ҳам ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳаммиша мия пўсти билан пўстлоқости марказларининг биргаликдаги фаолияти натижасида рўёбга чиқади. Ҳиссий ҳолатлар учун пўстлоқости тушунчаларнинг таркибига кирувчи (мия катта ярим шарларининг оқ моддаси билан биргалашуви кулранг модда йиғиндиси) марказлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агарда мия катта ярим шарлари пўстлоғи ҳаракатларини бирлаштириб, сезгиларни ва ҳаракатларни нозик ифода қилиб турса, мия формациялари ташқи ҳамда ички муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга организмнинг жавоб реакцияларини бошқаради.

Маълум бўлишича, миянинг тепалик ости қисмидаги марказлар роҳатланиш ёки азобланиш вазиятлари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги мумкин, лекин мия катта ярим шарлари пўстлоқости нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар қўзғатилиши натижасида эмоционал реакциялар кучсизланиши, ҳатто сўниши ҳам кузатилади. Бу воқелик шу билан изоҳланадики, ақлий фаолият ва ахлоқий кечинмалар эмоционал туси ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради.

ИЧБ юз ифодалари, бошини тебратиш билан, хўрсиниш орқали ўзгаларга ҳамдардлик (эмпатия) туйғусини билдиради. Болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига самимий жилмайишни, ёши катталарга ҳурмат кўрсатишни, меҳрибонликни шаклантириб бориш лозим. Ўсмир ўз ҳис-туйғуларини ўзи бошқаради, уларни меъёрий ҳужжатлар, ижтимоий турмуш қоидалари, этник расм-русмлар, урф-одатлар, анъаналар нуқтаи назаридан маъқуллайди ёки қоралайди. Шу билан бирга одам кучли ва жўшқин ҳиссиётлар кечишида ташқи хотиржамликни сақлай олади. Баъзилар ўз ҳиссиётларини беркитиш учун ўзларини бефарқ тутадилар, салбий эмоцияларни ифодалашга интиладилар.

ИЧБ ўзининг мимика ва пантомимикаларини бошқариш имкониятига эга, лекин органлардаги табиий ўзгаришларни ушлаб туриш мумкин эмас. Масалан, нафас олиш, қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, кўз ёшларини ушлаб туриш, рангни қизартириш, орқали ва х. эмоцияларнинг ифодаланиши қуйидагича бўлиши мумкин:

- 1) ифодали ҳаракатлар,
- 2) организмнинг ички аъзолари фаолияти ва ҳолатининг ўзгариши,
- 3) гумарол хусусиятдаги ўзгаришлар (организмнинг қон таркибидаги суюқликдаги кимёвий ўзгаришлар, модда алмашиш).

Идрок образлари ва тасаввурларининг ҳиссий тонлари олдинги эмоционал жараёнлардан сақланиб қолган турмуш сабоқлари ўхшашлиги туфайли туғма деб баҳолаш мумкин.

Тифлопсихолог олим А.Г. Литвакнинг ёзишича «Нормал ривожланишга таъсир этувчи ҳар қандай жисмоний ёки руҳий камчилик организмда биологик – компенсацияловчи функцияларнинг автоматик равишда ишлаб кетишига сабаб бўлади. Шу маънода компенсацияни организмнинг универсал қобилияти, тўғрироғи, ўзгарган ёки йўқолган маълум функциялар кенглигини у ёки бу ҳажмда тўлдириш деб тушуниш мумкин».

Компенсация жараёни ўсмирлар жисмидаги нуқсоннинг жиддийлик даражасига боғлиқ равишда юз беради, яъни нуқсон қай даражада жиддий бўлса, организм аъзолари тизимининг шу даражада катта бўлагини тўлдириш жараёнида иштирок этади. Компенсация механизмларни шакллантирувчи омилларга диққат қиладиган бўлсак, улар олий нерв фаолияти қонунлари ва қўзғалиш ҳамда тўхталиш жараёнларининг ўзига хос кечимидир. Масалан, кўриш фаолияти ишида тўхталиш юз бериб, кўз кўриш қобилиятини йўқотди. Бу ҳодиса туғма ёки ҳаётда орттирилган бўлишидан қатъий назар, ўсмирда бир хил руҳий силкинишлар, оғир дард билан олишув ва ниҳоят кўникиш билан боғлиқ мураккаб ҳолатлар юзага келади. Диққат, сезгилар, эшитиш, таъсирланиш, тасаввур қилиш, мўлжал олиш, хотира, тафаккур, ҳиссий – иродавий хусусиятларда жадал суръатда қайта қуриш кузатилади.

ИЧБ да реакцияларнинг содир бўлиш омиллари руҳий эҳтиёжларни ҳам қамраб олади. Дарҳақиқат, жисмоний ожиз инсон ташқи дунё билан алоқа ўрнатишга ўзини руҳан тайёрлар экан, бу ҳол ўзига нақадар зарурлигини тўла ҳис қиладиган ва натижада мавжуд имкониятларни ишга солишга мувоффақ бўлади. Кўриш, эшитиш, ҳаракат анализаторининг ишдан чиқиши ўсмир организми фаолиятида сезиларли ўзгаришлар ясайди. Мазкур органнинг зарарланиш даражасига боғлиқ тарзда шартла рефлекслар ишлаб чиқиш, шартли қўзғатувчилар ҳақида хабар берувчи воситаларни йўналтириш жараёни ўзгаради.

Компенсациянинг физиологик механизми мавжуд тизимларни нормал фаолият билан таъминлаш, яъни руҳиятни соғломлаштириш мақсадига таянади. Бу механизмнинг моддий асоси олий нерв тизими бўлганлиги сабабли олий нерв фаолиятининг умумий қонуниятларига бўйсунди. Руҳиятнинг меъёрда ривожланиши шахснинг фаол ва ўзаро уйғун ҳаракатлари замида юзага келувчи тажрибанинг кўп ёки камлигига боғлиқ, ҳиссий ривожлиниш бу фаолиятнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

ИЧБларнинг руҳий ва шахсий хусусиятлари қадимдан кўпчиликни қизиқтириб келган. Ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топиши, ўз имконияти даражасида меҳнат қилиши ва жамоада фаолият кўрсатиши учун узлуксиз равишда махсус таълим тизимида таълим ва тарбия олиши зарур. ИЧБ ва ўсмирлар ҳиссий ҳолатларини ўрганишда ногиронлик қачон юз берганлиги муҳим аҳамиятга эга. Нуқсоннинг даражасига қараб икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Туғма ва уч ёшгача турли салбий ҳодисалар оқибатида тўлиқ ногирон бўлиб қолганлар.
2. Уч ёшдан кейин нуқсон орттирганлар.

ИЧБ ва ўсмирларни бундай гуруҳларга бўлишдаги асосий мезон уларда қанчалик ҳаётий тажриба мавжудлиги эътиборга олинади. Биринчи гуруҳга асосан нутқ пайдо бўлгунча ногирон бўлган тажрибаси йўқ ёки жуда кам даражада. Иккинчи гуруҳга уч ёшдан кейин ногирон бўлиб қолганлар кириб, уларда озми-кўпми тажриба, нутқий имконият ва хотираси мавжуд бўлади.

Нуқсон даражасини эътиборга олиб турли хил тиббий даволаш, коррекциялаш чоралари белгиланади.

**Галина Кимаковская (Тирасполь, Приднестровье),
Пашкан Галина (Бендеры, Приднестровье)**

К ВОПРОСУ О РАЗРАБОТКЕ МЕТОДОВ И ПРИЁМОВ, ПОЗВОЛЯЮЩИХ ОСОЗНАННО РЕШАТЬ ТЕКСТОВЫЕ ЗАДАЧИ

Часто школьники испытывают сложности при решении текстовых задач. Затруднения такого рода отражены в работах ряда психологов и методистов. Они возникают, во-первых из-за того, что школьники не всегда в состоянии соотносить текст задачи с реальной действительностью. Во-вторых, многие из учащихя недостаточно владеют знаниями о закономерностях функционирования как естественного, так и математического языков. И, в-третьих, условия задач, сформулированные на естественном языке, оказывают тормозящее влияние при актуализации у школьников раннее сформированных методов рассуждения. В результате, даже имея вычислительные навыки достаточно высокого уровня, ученик, оставшись с задачей один на один, без наводящих вопросов учителя, не в состоянии перейти от текста условия к её аналитической математической модели.

Нами был предложен метод обучения решению класса задач «на процессы», позволяющий переходить от текста условия к аналитической математической модели.

Поскольку тексты условия задач достаточно объёмны, методисты рекомендуют разбивать задачу на подзадачи. Мы пошли по пути раскладывания ситуации, которая представлена в тексте целиком, на отдельные ситуации, т.к. каждое предложение, описывает как минимум одну.

Ситуации бывают статические и динамические. Мы рассматривали динамические ситуации – это ситуации, когда изменяется пространственное расположения объектов или в самой ситуации происходят изменения с течением времени.

Чтобы определить наличие процесса в описании ситуации, т.е. отнести её к динамической, ученику необходимо знать её отличительные признаки. Нами были выделены следующие ситуационные характеристик процесса и их обозначения: В – вид процесса, И – источник процесса, Н – направление процесса, О – объект, подверженный процессу, У – условия, при котором совершается процесс, параметры процесса – П.

В результате для характеристики процесса получаем сочетание заглавных букв ВИНОУП.

Решение текстовой задачи «на процессы» можно представить в виде следующих блоков:

1. Установление этапов процесса и количества соответствующих ему ситуаций;
2. Выделение параметров процесса в каждой ситуации;
3. Определение числа процессов в зависимости от числа их источников, действующих на один объект;
4. Нахождение связей между параметрами процессов, действующих на разные объекты, в случае их связи или её отсутствия;
5. Запись математических моделей, характеризующих ситуации, заданных текстом задачи.

В школьной практике принято в качестве ориентировочной основы при решении задач давать ученикам предписание. Мы пришли к мнению, что эффективней предложить ученикам готовую общую таблицу, содержащую ситуационные характеристики и параметры процесса.

Таблица 1

Таблица анализа текста на основе ситуационных характеристик и параметров процесса

№ ситуации и вид процесса	источник процесса	направление	объект воздействия процесса	Условия протекания процесса	величина скорости а	величина времени в	величина результата с

Поскольку разбор условия задачи осуществляется на основе логической связи предложений текста и ситуационного анализа, предлагаемый нами метод назван поэтапным логико-ситуационным анализом текстов алгебраических задач.

Использование таблицы показало, что она не только даёт ученикам метод решения целого класса задач, но и решает ряд психологических проблем: дисциплинирует мышление, уменьшают хаотичность рассуждений, облегчают поиск похожей задачи, усиливают внимание к второстепенным факторам, уменьшают поспешность в получении конечного результата, а главное, снимают отрицательный эмоциональный фон и вселяют веру у учеников в возможность правильного решения задачи. Кроме того она несёт контролирующую функцию, т. к. позволяет учителю видеть, как анализирует задачу ученик.

Разрабатывая методику обучения решению задач «на процессы», мы стремились к тому, чтобы у учеников при её использовании сформировался уровень мышления, который психологи называют интеллектуально – мотивационным, т.е. тем самым с одной стороны, вооружить их современным методом анализа, с другой – подготовить их к творческому решению возникающих перед ними проблемных ситуаций.

В ходе обучения с использованием данного метода были отмечены факты улучшения речи учеников экспериментального класса на уроках русского языка и литературы, а так же отмечались положительные изменения при использовании математического аппарата на уроках физики. Однако эти факты требуют более тщательной проверки.

Проведенное исследование позволяет утверждать, что применение предложенного нами метода разрешает: 1) управлять действиями учеников по перемоделированию текстов с естественного языка на символический математический язык и затем переходить непосредственно к аналитическим математическим моделям; 2) повышать уровень интеллектуальной активности учеников.

Нами было сделано предположение, что метод «логико-ситуационного анализа текста» можно реализовать для текстовых задач, описывающих статические ситуации. Однако это цель дальнейших исследований.

**Курбиева К.О., Абдиманпова П.Б., Мажит Ж.Б.
(Алматы, Казахстан)**

ОРГАНИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Основная задача современного образования есть задача развития личности студента вуза, предполагающая формирование его способностей к самообразованию, самообучению, самовоспитанию. Для этого в процессе обучения студента в вузе необходимо сформировать систему профессионально значимых качеств, включающих основные функциональные компоненты профессиональной

направленности. Необходимо в соответствии с профессиональной направленностью курса с учетом стандарта физико-математического образования нового поколения направленно на повышать методическую культуру и совершенствовать методическую технологию организации учебного процесса в вузе. Повышать активность студентов по всем направлениям самостоятельной работы во внеаудиторное время.

Для методологической основой самостоятельной работы нужно найти правильный подход к их обучению. Если студент научиться правильно анализировать и конспектировать прослушанные лекции, а также самостоятельно готовиться по учебникам это значит, что трудпреподавателя не был напрасным. Будучи специалист должен обладать:

- информационной
- коммуникативной
- самоорганизованной дисциплинной

Для этого во время учебного процесса нужно реализовывать основную методическую идею, которая заключается в ориентации процесса обучения на его итоговые результаты.

Введение стандартов нового поколения требует в процессе обучения большей отдачи, как преподавателей, так и студентов. Все это приводит к хорошей подготовке настоящих профессионалов в своей специальности. При этом студент должен получить не только теоретические знания, но и пройти хорошую производственную практику.

Современная педагогика должна правильно организовать процесс обучения и умело управлять им.

В соответствии со стандартам физико – математического образования студенты лучше будут обладать этими знаниями.

Наиболее широко нужно использовать следующие формы самостоятельной работы:

- освоение информационных и телекоммуникационных технологий, поиск необходимой информации в Интернет;
- подготовка к практическим, лабораторным, семинарским занятиям;
- подготовка к опросу, коллоквиуму;
- подготовка к тестированию, аудиторной контрольной работе, самотестирование на компьютере;
- выполнение домашних контрольных работ и заданий;
- написание рефератов, докладов, статей;

В процессе изучения математики студенты должны ощутить её творческий характер, познакомиться с некоторыми умениями и навыками творческой деятельности, которые им будут нужны в их дальнейшей жизни и профессиональной деятельности. Для решения этой сложной задачи преподавание математики и физики должно быть построено так, чтобы студент чаще искал новые связи и комбинации.

Самостоятельная деятельность студента в создании условий высокой активности, самостоятельности и ответственности студента в аудитории и вне ее. Реализация этого пути требует от преподавателей разработки методик и форм организации аудиторных занятий, способных обеспечить высокий уровень самостоятельности студентов и улучшение качества подготовки.

Следует отметить, что учебный процесс позволяет студенту самостоятельно изучать дисциплину и одновременно контролировать уровень усвоения материала. В заключение отметим, что конкретные пути и формы организации самостоятельной работы студентов определяются в процессе творческой деятельности преподавателя.

Литература:

1. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования от 17 марта 2000 г. Номер государственной регистрации 234 экс/сп.
2. Игнатов В.Г., Белоплицкий В.К. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность. Учебное пособие. - Ростов н/Д: издательский центр «МарТ», 2000. - 256 с.
3. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. - Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. - 448 с.
4. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред.пед. учеб. заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров/ М.: Издательский центр «Академия», 2001, 176 с.

Курбиева К.О., Куренбаева Б.Т., Абдиманапова П.Б., Мажит Ж.Б.
(Алматы, Қазақстан)

ИНЖЕНЕР - ТЕХНОЛОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ФИЗИКА МЕН МАТЕМАТИКАНЫҢ АТҚАРАТЫН РОЛІ

Қазіргі заманның талабына сай еліміздің өндірісінің дамуы, жан – жақты ғылым мен техниканың жетістігінің өсуімен сипатталады; техниканың барлық саласы - компьютермен жабдықталып, ғылыми – зерттеу жобасында әртүрлі ғылымдардың бірігуінің нәтижесі. Осыған байланысты, өндірістік, әлеуметтік – саясат, экономикалық қатынастардың өзгеруінен бәсекелес – мүмкіндікті мамандардың технологиялық бағытта жоғары білімді дайындықты өте қажет ететіндігі туындайды.

Технологиялық мамандықтардағы студенттердің өндірістік - практика нәтижесінің мәні - еңбек пен ғылымның қатар өсуінің ролін анықтайды. Жоғары оқу орынындағы болашақ инженер – технологтарды тәрбиелеу бағытында біліммен біліктіліктің жан – жақтылығы мен терең ұғына алатындығы жеке маманның негізгі қасиеті ретінде құрылымы кәсіптік – біліктілікке бағытталады.

Инженер – технологтарды дайындаудағы – физика мен математиканы оқыту процесіндегі мақсат кәсіптік – біліктілікке және жаңа технологияны оқытуға бағытталған құрылымның негізгі бағыты. Жоғары оқу орынында оқытушылардың кәсіби деңгейі инженер – технологиялық мамандықтарға ғылыми ойлауға, жетілуге, әлеуметтік – кәсіптік құзырлықты қажетті деңгей ретінде физикалық және математикалық мәдениетті ескеріп, көмектесуі керек. Сондықтан, инженер – технологтың қазіргі техникалық кәсіптегі негізгі әсері физика - математикалық білімнің модернизациялық құрылымының ауқымды мәселесі болып табылады.

Инженерлерді іргелі физика - математикалық дайындау сапасы әдістемелік, тәжірибелік тәсілдермен қатар көптеген педагогикалық, методикалық зерттеулерге бағытталған. Оқытушылардың зерттеуі бойынша, көптеген жоғары оқу орындарының инженер – техникалық мамандықтарды бітірушілердің физикалық - математикалық білімінің сапасының жоғары болуын қалайды. Бұның себебі, жоғары оқу орындарына түсушілердің физика мен математикадан дайындықтары нашар және оқу сағаттарының азайуы, инженер – техникалық мамандар студенттерінің физика- математиканы оқытудағы дәстүрлі құрылымы мен жаңа оқу мақсатына сәйкес келмейді. Бұл құрылымның негізі физика - математикалық пәндердің қысқарған мазмұны болып табылады. Сондықтан, іргелі физика - математикалық дайындықтың нәтижелі сапасын алуға сәйкес келмейді. Бұған көптеген оқулықтар мен есептердің құрылымы куәлік етеді.

Физика - математикалық дайындыққа келесі аспектілер жатады:

1) Физика - математикалық түсініктемелердің жалпы жеткіліктілігі және құрылымын қолданғанда физика - математикалық ойлар мен түсініктер, есептерді шешу әдісі жалпылама дәрежеде жеткілікті болу керек;

2) Физика-математикалық қасиеттердің нысандарының құрылымдарының нақты ойлауы; физика-математикалық ойлар мен түсініктердің нақты анықтамалары; олардың құрылымдарының нысандарының қасиеттерімен және шарттарымен бірге қолданылуы; есепті шешудегі алгоритмі; яғни бағасы мен қателігі болу керек;

3) Физика - математиканы түсіндіргенде логикалық қатаңдық болу керек, яғни әртүрлі теориялық түсініктердің арасында логикалық байланыс, логикалық дәлелдемелер, әртүрлі дедуктивті әдістердің қолданылуы, қажетті және жеткілікті шарттардың арасындағы әртүрлі түсініктер, теоремаға деген бақылау әдістердің орны, логикалық қатынастардың және кванторлардың жалпылама пайда болуын нақты қолданылуы болу керек;

Пәннің негізін қалау үшін инженерлік білімнің және инженердің техникалық эрудициясын анықтау үшін физика-математика пәні негіз бола алады.

Инженерлік қызметке дайындық физика-математикалық ойлау-қабілетті өте қажет етеді [1].

Болашақ инженердің физика-математикалық ойлау-қабілеті бұл тұлғаның интегративті сапасы, яғни бұл дегеніміз инженерлік есептерді шешудегі және техникалық қажеттілікті қанағаттандыратын білімнің үдемелі сипаты.

Физика-математикалық ойлау компонентері:

- Физикалық-математикалық есептердің моделін құру және мазмұнын анализдеу үшін аналитикалық қабілеттілік қажет:

- есептерді шығару барысында әртүрлі облыстағы білімдерді жіктеу үшін жинақтаушы қабілеттілік қажет;

- тұжырым жасай білу; есептердің шешімдерін таба білу; есептердің жаңа анықтамаларымен есептердің кластарын сәйкестендіру үшін ғылыми қабілеттілік қажет [2];

- күрделі түсініктермен нысандардың жеке жақтарының қасиеттерін қолдану үшін абстрактілі қабілеттілік қажет [3];

- қойылған мақсаттардың, жоспарлардың және жобалардың шарттарын аз уақытта іске асыру үшін тәжірибелік қабілеттілік қажет [4];

- техникалық жабдықтарды қолдану (микрокалькулятор, компьютер, компьютерлік желілер), ақпараттың әртүрлі әдістерін білу үшін ақпараттық қабілеттілік қажет.

Болашақ инженерлерді дайындағанда біз қоғамға сай жаңа бағыттарды ескеруіміз керек:

- економікадан бастап рухани-ідеологіяға дейін адамның барлық дамуы, қажеттілігі гуманистикалық концепцияға бағытталуы керек;

- заман талабына сай ғылыми - техникалық дамудың жылдамдылығы, адамның өсуі, білімнің тез жетілуі, үзіліссіз білім алуы және өздігінше білім алудың шынайы жеткіліктілігі;

- ғылымдағы жаңа экономикалық реформалар.

Қоғамның жаңа дамуы экономикалық жағынан ХХІ ғасырда тез дамып келеді. Ғылыми – техникалық дамудың ғасырында, бұл мәселе жаппай техникалық сауаттылықты арттыру физика – математикалық техникалық сауаттылыққа сәйкес болады. Барлық техникалық ғылымдардағы математизация дегеніміз - жаппай есептеу техникасының дамуын, ЭЕМ-нің қолданылуын, өндірістердегі микропроцестердің, жоғары оқу орнындағы математиканы қазіргі заманға сай студенттерді компьютерге және математикалық ойлауқабілеттілікке дайындау.

Физика-математикалық зерттеу әдістері – тәжірибелік есептеу білімнің барлық облыстарында кең орын алады.

Физика - математика – таным, есептеу және жобалаудың негізгі құралы болып табылады.

М.Р. Лернер. Сонғы 200 жыл бойы көп өзгерістер әкелген ақпараттық технологияның өмірге енуін психологиялық түрде талдауы компьютермен байланысты жаңа техникалық бағытқа бет бұруды жалпы білім беру процесінде пайдалануды тұрақтандырды[5].

Білім қазіргі уақытта:

- біріншіден, адамның тереңдетілген оқу процесі үшін компьютерлік технологияда жалпы білім беру көрсеткішін қолдану негізгі мәселе болып табылады,
- екіншіден, білім процесі ақпараттық дәуірде маманның біліктілік қажеттілігіндегі өзгерісті қанағаттандыратын болуы керек.

Жоғары білім жүйесіндегі мәселенің бірі - техникалық және кәсіби білім беру инвестициялық саясаттың негізгі бағыттарының бірі болуы тиіс.

Германия, Канада, Австралия, Сингапур және тағы басқа шет мемлекеттермен бірлесіп құрылған кадрлар дайындау орталығымен тығыз байланыста болу керек. Олар бүкіл еліміз үшін техникалық және кәсіби білім беру жүйесінің моделі болады.

Ақпараттық Басқару Жүйесін қолдану шарттарында өндірістің процестерін жақсы білетін, жұмыстың ұйымдастыруы және өзгерістеріне қабілеттілігі жоғары маман ғана бағалы маман болып саналады. Сондықтан, болашақ инженер-технологтар үшін физика - математикалық әдістер және есептеу техникасын кең ауқымда оқу қажеттілігі туды.

Қазіргі заманғы нақты ғылыммен компьютерге байланысты технологиялық әдістермен есептердің, өндіріс пен жобалаудың, мүмкіндіктердің арасындағы тығыз байланысты білу керек.

Физика - математикалық білімнің негізгі мәселесі - оқу көлемін таңдау және физика - математикалық курстардың мазмұны, оқу мақсатын анықтау, шығармашылығының тереңдігінің дұрыстығы, қойылған талаптың қаталдығы және көрнекілігі, яғни оқудың ең ыңғайлы және рационалды жолын таңдау осының бәрі физика - математиканы оқуға бөлген шектеулі уақытпен байланысты [6, 3 бет.].

Болашақ кәсіби маман саласында студент физика - математикалық модельдеудің жаңалықтарын білуі қажет. Физика - математикалық модельдің жаңалығы ретінде тәжірибеде физика - математикалық білімнің қолданылуын қарастыруға болады, яғни оқыту диалектикалық бірлікте алдыға қойылған мақсатқа жетуге бағытталуы керек. Осылайша, іргелі физика - математикалық дайындық, тәжірибеде жаңа білімнің қолданылуы физика - математикалық дайындық туралы түсінікті кеңейтеді.

Болашақ инженердің құзырлық дәрежесі физика - математикалық дайындықтың сапасына тәуелді. Жеке мағынада студенттің оқу – таным, білім саласын толықтыру мүмкіндігі және іргелі физика - математикалық дайындықты жоғарлату сапасы кәсіптік оқудың мазмұнына, бағытталуына мән берілуі керек.

Егер жоғары математика және физика курсын оқыту әдістемесі кәсіптік бағытпен іске асырылса, болашақ мамандардың кәсіптік білім алу процесі жоғарғы деңгейде болады. Мұндай жағдайларда жеке тұрғыдан алып қарасақ, әрбір жеке студенттің мүмкіндік деңгейі жоғары болады деген сенімдемеміз.

Ел басымыз Н.Ә. Назарбаевтың болашақ мамандардың игілігі, еліміздің жетістігі, экономикамыздың жоғары дамуы үшін айтылған үндеуіне әрбір Қазақстандық азаматтар жаппай атсалысуымыз міндетті.

Ол үшін ел басымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан экономикасының инновациялық әлеуетін арттырған жөн. Болашақтың экономикасын құру үшін негіз қалау маңызды. Смарт-технологиялар, жасанды интеллект, киберфизикалық жүйелер интеграциялары, болашақтың энергетикасы, жобалау және инженеринг саласында біліктілікті дамыту қажет. Мұны тек тиімді ғылыми – инновациялық жүйе құру арқылы ғана жасауға болады»

Жүзеге асып жатқан өзгерістер мен реформалар болашақ білімді де білікті инженер - технологтар үшін көп пайдасын тигізері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 2015ж.
2. Михайлова И. Г. Математическая подготовка инженера в условиях профессиональной направленности межпредметных связей: дис. канд. пед. наук, Тобольск, 1998.

3. Щипцова Т.А., Щипцова А.В., Мустафина Д.А. Математическое мышление как основа инженерного образования / Успехи современного естествознания/ 2012, № 5, С. 83-84.
4. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред.пед. учеб. заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров/ М.: Издательский центр «Академия», 2001, 176 с.
5. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981, 184 с.

Қўлдашева М., Абдумажидова Ф.
(Наманган, Узбекистан)

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР – ЎҚУВЧИЛАРДА БАРҚАРОР ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Бугунги кунда таълим жараёнини тубдан ислоҳ қилиш орқали ёшларга билим беришда замонавий педагогик технологиялардан унумли фойдаланишга ва ҳар қандай ҳолатда ҳам рақобатбардош кадрлар яратишга эришилмоқда. Айниқса ёш авлод тарбияси ҳақида долзарб мавзу сифатида сўз юритилар экан, аввало, шиддат билан одимлаётган технологиялар асрини компютер техникасисиз тасаввур қилиш жуда қийин.

Ўқувчи ёшларга бериладиган таълим мазмуни уларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳақидаги билим, кўникма, малакаларни шакллантириш ва ривожлантиришга, экологик башоратлаш ҳамда баҳолашга ўргатишга ва шу асосда амалий фаолиятга тайёрлашга йўналтирилган бўлиши зарур. Зеро, академик Н.Н. Моисеев таъкидлаганидек, “Ҳар қандай сивилизация асосида таълим – келгуси авлодларга орттирилган тажриба ва билим, маданият ва маънавиятни етказиш ётади. Шундай экан ҳозирги кескин экологик шароитда инсониятнинг Ер юзида яшаб қолиш муаммоси инсон ва табиатнинг ўзаро таъсирига асосланган таълим – тарбия бериш тизимига боғлиқдир”.

Жаҳон миқёсида ўтказилган бир қатор сўровлар натижаларига кўра, дунё аҳолисининг аксарияти экотизимларнинг бузилиши, атроф – муҳитнинг ифлосланиши ва биохилма хилликнинг камайиши каби экологик муаммолар инсоният учун энг катта ҳавф туғдирмоқда деб ҳисоблайди.

Тараққиётнинг келажакдаги ҳолатини олдиндан башорат қилувчи глобал прогнозли моделларда ҳам 2050 йилларга келиб табиий муҳитнинг ифлосланиши энг катта кўрсаткичларга етиши қайд қилинмоқда.

Бу муаммоларнинг қандай даражада ҳал этилиши инсониятнинг келажакдаги етиши белгилаб беради. Шу сабаба мазкур муаммолар ечим бўйича жаҳонда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам мҳим тадбирлар амалга оширилмоқда. Ҳуқуқий меъёрий асослар ишлаб чиқилиб, техник – технологик жиҳатлари ўрганилмоқда, узлуксиз таълим мазмуни экологик билим, кўникма ва малакалар билан бойитилмоқда.

Ижтимоий заруриятдан келиб чиқиб, яратилган ҳуқуқий меъёрлар асосида география таълими жараёни мазмунига ҳамекология масалалари сингдирилмоқда.

Инсоннинг табиат билан муносабати, унинг бойликларидан оқилона фойдаланиш, муҳофаза қилиш, келажак авлодга соф ҳолда қолдиришга доир кейинги фаолиятларининг самарадорлиги ушбу босқичнинг қай даражада ташкил этилишига ҳам боғлиқ.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бугунги кунда экологик таълим жараёни ва унинг мазмунига янгича эътибор қаратиш зарурати туғилди. Изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, мавжуд шароитларда ўқувчи ёшларга бериладиган назарий экологик билимларнинг ўзигина етарли эмас. Жаҳон миқёсида Экологик таълим ёкидеярли шунга муносиб синоним сифатида ишлатилаётган барқарор ривожланиш таълими жараёнида назариядан амалиётга – глобал муаммоларни муҳокама қилшдан ўқувчи – ёшлар билан амалий саъй ҳаракатларни бажаришга ўтиш даври келди. Яъни бевосита ўқувчини ҳаётий жараёнларнинг ичида экологик тарбиялаш давр талабига айланди.

Бу соҳада география таълимида олиб борилаётган ишлар улкан имкониятга эга. Масалан, ўқувчиларнинг электр- энергияси ва ичимлик сувидан фойдаланиши борасида мустақил ишлар ташкил қилиш мумкин. Топпирик: Охириги 24 соат давомида электр энергиянинг нималарга сарфланганлиги бўйича рўйхат тузинг ва жадвални тўлдириг. Ўнг томондаги устунда кейинги кунда қандай қилиб электр энергиядан фойдаланишни қисқартиришингизни тушунтириг. Буни ойлар ва йиллар бўйича ҳам ҳисобланг. Иқтисодий самарадорлик ва ресурслар тежамини баҳоланг. Натижаларни аввало жуфт- жуфт бўлиб муҳокама қилинг, сўнгра, бутун аудитория билан муҳокама қилинг.

Электр энергия нималарга сарфланди	Қандай қилиб электр энергияни камроқ сарфалаш мумкин?
1.	
2.	

Ушбу жадвални сувни тежаш бўйича ҳам қўллаш мумкин.

Машғулот: Сувни тежашни биласизми?

Машғулот қуйидаги тажриба билан бошланди: суви томчилаб оқиб турган водопровод жўмраги остига 250 граммлик стакан қўйилди. 45 секундда стакан ичимлик суви билан тўлди. Ҳисоб- китоб қилинганда бир соатда 80 стакан, 20 литр сув бекорга оқиб кетаркан. Бир суткада эса 480 литр сув. Агар

шундай жўмрақлар сони 10та, 20 та, 100 та, 1000 та бўлсачи. Демак, мамлакатимиз бўйлаб беҳисоб тоза ичимлик суви бекорга исроф бўлаётганлигини гувоҳи бўламиз.

Топшириқ: Уйингиздаги сув ўлчаш асбоби ёрдамида оилангиз бир кеча кундузда қанча сув сарфлашини аниқланг:

Қуйидагини бажариб кўринг:

а) ўлчаш асбобидаги маълумотни кечки пайр соат 21.00 ёзиб олинг!

Кейинги маълумотни кейинги кун соат 21.00 да ёзб олинг.

Ана шунга асосланиб, бир ойда сарфланган сув миқдорини, сўнг бир йилда сарф бўлган сув миқдорини аниқланг. Бир ойда ва бир йилда сув учун қанча пул тўланишини билиб олинг. Сувни тежаш мақсадида оилангизнинг мажлисини ўтказинг ва сувни тежаш учун қилинадиган ишларни келишиб олинг.

Тежалган сувингиз яшайдиган жойингиздаги сувни тежашга ҳисса қўшадими?

Агар кўчангиздаги 100 та хонадонда ҳам шундай сув тежалса, республиканинг умумий сув миқдори қанча лик фойда бўлади?

Шу каби амалиётга йўналтирилган география таълимидаги ишлар ўқувчиларга вазифа бериш билан чекланмай, балки уларни мустақил тадқиқотлар қилишга ва турли илмий ютуқларга эришишга ундайди. Амалий ҳатти ҳаракатларга йўлланма беради, ўқувчиларни фаол ижтимоий шахс сифатида шакллантиради, келажакда комил инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, география таълими жараёнида бериладиган назарий экологик билимларнинг амалиётда ўз ифодасини топишига эътибор қаратиш, ўқувчиларни бевосита амалий ишларни бажаришга ўргатиш, уларда экологик маданиятни шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим омилдир.

Марія Лобська
(Дрогобич, Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБДАРОВАНОСТІ ДІТЕЙ

Проблема обдарованості дітей знаходиться в центрі досліджень низки наукових шкіл. Враховуючи міждисциплінарний характер даного феномену, варто визнати, що саме в системі педагогічних знань обдарованість дитини розкривається найбільш повно та набуває умов для свого становлення. Цим пояснюється необхідність її вивчення в теоретико-педагогічному аспекті. Аналізуючи поняття обдарованості, дослідники розглядають різні аспекти та зв'язки. Так, наприклад, дуже часто ставляться питання про зв'язок обдарованості й інтелекту, про роль середовища й спадковості в розвитку обдарованості, про механізми функціонування творчої обдарованості й інші [1, с. 5].

На науково-теоретичному та експериментальному рівнях проблема обдарованості досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, а саме: В. Моляко, О. Кульчицька, О. Музика, М. Гнатко, В. Бажанюк, В. Рибалка, Н. Лейтес, О. Матюшкін, Б. Теплов, Д. Богоявленська, О. Доровський, В. Дружинін, Дж. Гілфорд, Дж. Рензуллі, Р. Стернберг.

Важливою особливістю сучасного розуміння обдарованості є те, що це явище розглядається не як статична, а як динамічна характеристика, що реально існує в русі, постійно розвивається. Поняття обдарованості пов'язане з такими її характеристиками, як унікальність, неповторність, самобутність, незалежність тощо. Це означає, що проблема дитячої обдарованості – це передусім проблема самобутності дитини.

Саме педагогічне середовище володіє найбільшими розвивальними ресурсами, коли йдеться про обдарованість, що перебуває лише на початку свого становлення. [7, с. 44-46]. Дитячу обдарованість ми розглядаємо як сукупність властивостей та якостей особистості, що дозволяють здійснювати пошук, розв'язувати інтелектуальні проблеми щодо настанови на відкриття нового і невідомого, використовуючи нестандартні засоби та технології.

Прийнято вважати, що обдарована дитина – це дитина, яка володіє очевидними, інколи видатними досягненнями в певному виді діяльності, інтенсивність вираження, яскравість яких виділяє її серед однолітків. Науковці зазначають, що обдаровані діти уже в ранньому віці виявляють здібності й здатність до виконання певних видів діяльності; вони за здібностями далеко випереджають своїх ровесників. Також відчутною ознакою обдарованості дитини є випереджальний щодо віку розвиток її інтелекту. Для обдарованих дітей характерні висока активність розуму, підвищена схильність до розумової діяльності, інтерес до певного виду діяльності [5, с. 168].

Багато науковців вживають замість поняття «обдарована дитина» поняття «ознаки обдарованості дитини», або «дитина з ознаками обдарованості» Ми приєднуємось до тих, хто вважає обдарованість конкретної дитини значною мірою умовною характеристикою. Не виключено, що ознаки обдарованості, які проявляються в дитинстві, можуть поступово згаснути, й навпаки, обдарованість може проявитися на нових етапах. Тому більш доцільно, правильно з психологічної та педагогічної позицій у практичній роботі з обдарованими дітьми замість поняття «обдарована дитина» застосовувати поняття «ознаки обдарованості дитини».

Науковці виділяють такі види дитячої обдарованості як:

Інтелектуальна обдарованість. Виявляється у допитливості, спостережливості, точному мисленні, винятковій пам'яті, зацікавленості у новому, глибині занурення у справу.

Обдарованість у сфері академічних досягнень. У читанні дитина: надає йому перевагу серед інших видів діяльності; швидко і надовго запам'ятовує прочитане; має великий словниковий запас; цікавиться написання букв і слів. У математиці дитина: виявляє інтерес до лічби, вимірювання, зважування, упорядкування предметів; запам'ятовує математичні знаки, цифри, символи; легко виконує арифметичні дії; застосовує математичні вміння і терміни до ситуацій, що не стосуються безпосередньо математики. У природничих науках дитина: виявляє інтерес до доквілля; цікавиться походженням та призначенням предметів і явищ, їх класифікацією; уважна до явищ природи, їх причин і наслідків, намагається експериментувати.

Творча обдарованість. Дитина допитлива, самостійна, незалежна у міркуваннях; виявляє здатність глибоко занурюватись у справу, що її цікавить, та домагатися значної продуктивності діяльності; у заняттях та іграх схильна до точності дій, завершеності; легко змінює способи поведінки і діяльності в обставинах, що змінюються.

Обдарованість у сфері спілкування. Дитина проявляє лідерські якості, здатність до гнучкого спілкування, впевненість у собі серед знайомих і незнайомих людей; ініціативна, бере на себе відповідальність за інших [3, с. 15-16].

Український психолог Юрій Гільбух на основі аналізу пізнавальних особливостей дитини виокремлює такі типи обдарованості:

- природничі теоретики (спрямованість пізнавального інтересу на осмислення абстрактних ідей, схильність до природничих знань);
- природничі прикладники (спрямованість пізнавального інтересу на розв'язання складних конструкторсько-технічних завдань, моделювання);
- гуманітарії (спрямованість пізнавального інтересу на мови, суспільні науки, літературу) [2, с. 26].

Кульчицька О. І. виділяє наступні характеристики обдарованості дитини: висока пізнавальна активність і розвинутий інтелект, що виходить за межі вікових особливостей, багата фантазія, творчість, винахідливість, гостра реакція на несправедливість, їм властивий високий енергетичний рівень, чітка моторна координація, фізична стабільність, хоча зрідка зустрічаються і зі слабким здоров'ям, ставлять високі вимоги до себе, наполегливі в досягненні результату в сфері, яка їх цікавить, хочуть вчитися і досягають у навчанні успіхів, що дає їм задоволення; завдяки численним вмінням (класифікувати, категоризувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, планувати, прогнозувати, робити висновки), здатні краще за інших займатися самостійною діяльністю, ставлять багато запитань і зацікавлені в позитивних відповідях на них, із задоволенням виконують складні і довготривалі завдання; завдяки частому звертанню до ЗМІ, у більшості випадків, вміють швидко виділяти найбільш значимі відомості, порівняно зі своїми ровесниками краще вміють розкривати взаємозв'язки між явищами і сутністю, індуктивно і дедуктивно мислити, здійснювати логічні операції, у них перебільшене почуття страху, мають точність та швидкість виконання розумових операцій, стійку увагу, оперативну пам'ять, сформовані навички логічного мислення, розвиток творчого мислення [4].

Обдаровані діти часто є оригінальними у поведінці та спілкуванні. Вони використовують особливі способи спілкування з дорослими й однолітками, чутливі до ситуації спілкування, виявляють уміння спілкуватися не лише словесно, а й за допомогою невербальних засобів (міміки, жестів, інтонації тощо), легко вступають у контакт з однолітками, прагнуть до лідерства у спільній діяльності. Обдаровані діти частіше за своїх однолітків обирають роль дорослого в творчих іграх, змагаються з іншими дітьми. Не уникають вони відповідальності, пред'являють високі вимоги до себе, самокритичні; не люблять, коли до них ставляться із захопленням, обговорюють їхню винятковість, талановитість. Ці діти випереджають однолітків у моральному розвитку, активно прагнуть добра, справедливості, правди, виявляють інтерес до всіх духовних цінностей [8, с. 44-45].

Вже у ранньому дитинстві формуються два типи характеру обдарованих дітей: один – рухливий, веселий, комунікативний, відкритий, з гарним мовним розвитком, нерідко з лідерством у дитячих іграх, вигаданням ігор, жартів, витівок; інший – замкнений, тихий, поглинений своїми внутрішніми переживаннями, який міркує, ставить запитання переважно філософського характеру, але лише своїм близьким, іноді сором'язливий, лякливий. Діти з характером другого типу можуть упродовж тривалого часу перебувати під владою емоційних вражень. У цих дітей теж гарний мовний розвиток, але вони більш стримані й діляться своїми роздумами далеко не з усіма [6, с. 33]. Відповідно до цього форми і методи роботи з цими двома типами обдарованих дітей будуть відрізнятися.

У процесі виховної роботи з дітьми повинні враховуватися особливості кожного з видів активності яка виявляється, та формування вибіркової спрямованості дитини на ті види діяльності, в яких вона досягає найбільших успіхів. Саме це передбачає доцільність використання особливих форм і методів навчання і виховання обдарованих дітей.

Важливе значення при підборі форм та методів для навчання має вивчення світосприймання обдарованої особистості, врахування інтересів. Ці складові лежать в основі розвитку обдарованої дитини. Побудова занять відповідно до особливостей світосприймання дасть максимальну користь для розвитку обдарованих дітей [1, с. 28].

Також важливою є спеціальна підготовка педагогів до роботи з обдарованими дітьми. Вони повинні бути чуйними, доброзичливими, уважними, емоційно стабільними, мати динамічний характер і почуття гумору, позитивне само сприйняття [8, с. 48].

Вважаємо, що обдарованість дітей складне і багатоаспектне явище. Вивчати обдарованість дитини варто передусім на рівні потенціальних можливостей, а не лише на рівні вже проявленої, актуальної обдарованості.

Література:

1. Бажанюк В. С. Психологічні особливості підготовки педагогів до роботи з обдарованими дітьми: навчальний посібник / В. С. Бажанюк – К.: Інститут обдарованої дитини, 2015. – 166 с.
2. Гільбух Ю. З. Розумово обдарована дитина / Ю. З. Гільбух. – К.: Либідь, 1993 – 77 с.
3. Киричук В. О. Розвиток соціально-комунікативної компетентності обдарованих учнів початкової школи: посібник / В. О. Киричук, Н. В. Лук'янчук, Н. А. Климова, О. А. Ковальова, Ю. Ю. Савченко; за заг. ред.: Н. В. Лук'янчук, Н. А. Климова. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 132 с.
4. Кульчицька О. І. Специфіка дитячої обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – № 1. – С.18-21.
5. Логвиненко Т.О. Словник із соціальної педагогіки / Т. О. Логвиненко, Н. В. Гордієнко. – Дрогобич: Посвіт, 2011. – 312 с.
6. Мітлош А. В. Психологічні особливості лідерської обдарованості: концепції, діагностика, тренінги: колективна монографія. / А. В. Мітлош, В. О. Моляко, В. С. Бажанюк, В. В. Камишин. – К.: Інформ.систем, 2014. – 337 с.
7. Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика: Збірник наукових праць. Випуск 12 // І. С. Волощук (головний редактор) та інші. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 158 с.
8. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посібник / Т. І. Поніманська. –К.: Академвидав, 2006. – 456 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри Клим Мар'яна Ігорівна.

Айсана Макажанова

(Павлодар, Казахстан)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Образовательная интеграция детей с особыми потребностями является общей мировой тенденцией, характерной для высокоразвитых стран. В нашей стране так же интенсивно развивается инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями. С каждым годом во многих городах Казахстана увеличивается число школ, в которых действует система инклюзивного образования.

Для создания благоприятных условий инклюзивного образования детей с ограниченными возможностями принимается множество мер, но одним из главных является создание служб психолого-педагогического сопровождения. Психолого-педагогическое сопровождение это целостная, системно-организованная деятельность специалистов, которые создают социально-психологические и педагогические условия для успешного обучения и развития каждого ребенка в соответствии с его возможностями и потребностями. В этот круг специалистов входят: дефектолог, социальный педагог, педагог-психолог, завуч по воспитательной работе и медицинский работник. Психолого-педагогическое сопровождение необходимо не только для успешного развития и обучения детей, но и для дальнейшей социальной интеграции детей, что играет немало важную роль в формировании жизнеспособной личности ребенка.

Одна из категорий детей, имеющих возможности для инклюзивного обучения, является категория слабослышащих детей. Слух является отражением действительности в форме звуковых явлений, а так же способностью человека воспринимать и различать звуки. Нарушение слуха – это снижение способности человека улавливать звуки окружающей среды в частичном или полном объеме. Люди с нарушением слуха делятся на 2 группы: глухие – дети и взрослые имеющие полное отсутствие слуха или такая форма его понижения, при которой разговорная речь воспринимается лишь частично, с помощью слуховых аппаратов; слабослышащие – дети и взрослые имеющие снижение слуха на оба уха, при котором возникают затруднения в восприятии речи, однако при усилении голоса это восприятие становится возможным.

В отличие от неслышащих детей, слабослышащие обладают остаточным слухом, который могут достаточно эффективно использовать в процессе обучения, для общения с окружающими и познания действительности. Но при этом эти дети имеют особые образовательные потребности, возникшие в результате нарушения слуха: развитие и использование остаточного слуха в образовательных, познавательных и коммуникативных ситуациях; обучение слухо-зрительному, слуховому и зрительному

восприятию обращенной речи говорящего человека и различным формам коммуникации; развитие всех сторон речи и восполнение недостатка знаний об окружающем мире; формирование социальной компетентности и навыков поведения в инклюзивном образовательном пространстве; развитие потребностно-мотивационной и эмоционально-волевой сферы; формирование способности к максимально независимой жизни в обществе, в том числе, через профессиональное самоопределение, социально-трудовую адаптацию, активную и оптимистическую жизненную позицию и многое другое.

Государственная программа РК нацеливает систему образования на то, что к 2020 году доля детей, охваченным инклюзивным образованием, от общего количества детей с ограниченными возможностями в развитии должно достигнуть 50%. Но, к сожалению, этот процесс в Павлодаре и Павлодарской области идет медленнее, чем хотелось бы. На данный момент будет неправильным утверждать, что большое количество слабослышащих детей, а так же и другие категорий детей с ограниченными возможностями включены в процесс инклюзивного образования. На сегодняшний день доля организаций образования в Павлодарской области, создавших условия для инклюзивного образования, составляет лишь 28,7% от общего количества учреждений дошкольного, общего среднего, технического и профессионального образования (это 175 учреждений из 610).

По государственной Программе к 2020 году в общеобразовательных школах должны быть созданы «безбарьерные зоны». Но пока на конец 2015 года доля образовательных (школьных и дошкольных) учреждений в Павлодаре и Павлодарской области, создавших «безбарьерные зоны», составляет лишь 26,4% от общего числа (148 из 560). И в основном учреждения могут гордиться только пандусами. Но кроме установления подъемных устройств, специальных приспособлений в санитарных комнатах, поручней, специальных парт, столов, необходима также организация физической и учебной среды в инклюзивном классе. Детям с нарушением слуха следует оборудовать ученические места электроакустическими приборами и индивидуальными наушниками. Для того, чтобы они лучше ориентировались, в классе должны быть установлены сигнальные лампочки, оповещающие о начале и конце уроков. Не маловажную роль играют вспомогательные средства, которые являются связующим звеном между функциональными возможностями детей с нарушением слуха и их участием в школьной деятельности, позволяют преодолевать их физический недостаток и действовать на равных с «обычными детьми». При создании таких комфортных условий для обучения и развития, ребенок с нарушением слуха, будет иметь возможность участвовать в учебном процессе и при этом взаимодействовать со всеми учениками.

В процессе развития инклюзивного образования кроме создания нормативно-правовой базы, материально-технической и методических ресурсов, необходимо организация благоприятной психологической обстановки в школьной среде. Так как дети с нарушением слуха в массовых образовательных школах испытывают трудности в адаптации среди здоровых детей. Смена условий, новый режим, большое количество незнакомых детей отличающихся психофизическим развитием и другие факторы могут повлиять на эмоциональное состояние ребенка с нарушением слуха. Характеристика ребенка с нарушением слуха имеющего трудности в интеграции в общеобразовательной школе: речевые и коммуникативные затруднения; замкнутость, вспышки агрессии, комплекс неполноценности, изолированность; трудность усвоения учебного материала; низкая продуктивность деятельности, неврозы. Что бы справиться с этими проблемами создаются и функционируют службы психолого-педагогического сопровождения.

К основным направлениям деятельности службы психолого-педагогического сопровождения относятся:

1) *Психосоциальная диагностика* детей с нарушением слуха: определяют индивидуальные особенности и склонности личности, потенциальные возможности в процессе обучения и воспитания; выявляют причины нарушений в обучении, развитии, социальной адаптации.

2) *Психокоррекционная* работа состоит в разработке адаптированных, коррекционных и индивидуальных образовательных программ обучения, коррекция имеющихся недостатков в развитии, предупреждение возникновения проблем развития ребенка.

3) *Психолого-педагогическое и медико-социальное просвещение* участников образовательного процесса с целью создания условий для полноценного личностного развития и самоопределения обучающихся. Проведение социально-психологических тренингов, ролевых игр, групповых дискуссий среди учащихся, родителей, педагогического коллектива по развитию общих и специальных способностей участников образовательного процесса. Развитие психолого-педагогической компетентности учащихся, родителей, педагогов. Очень важно чтобы не только ребенок с нарушением слуха был готов обучаться и развиваться среди «обычных» детей, но и социум общеобразовательной среды должен быть готов принять его.

4) *Консультация* педагогов и родителей слабослышащих детей.

5) *Профилактика* возможных неблагоприятных в детско-подростковой среде в условиях образовательного процесса, предупреждение явлений дезадаптации обучающихся, фактов асоциального поведения; пропаганда здорового образа жизни.

Самый главный и ожидаемый результат психолого-педагогического сопровождения - это активное включение слабослышащего ребенка в образовательный процесс и формирования всесторонней развитой личности.

Таким образом, на сегодняшний день проблема инклюзивного образования является очень актуальной для Казахстана. На государственном уровне издан указ о внедрении инклюзивного образования в общеобразовательную систему обучения, это первый и важнейший шаг, сделанный государством. Вторым шагом стоит за школами, насколько они готовы развивать эту Программу и приложить все усилия для достижения поставленной цели. Следующим шагом должны сделать дети с ограниченными возможностями и их родители, чтобы, не пугаясь грядущих изменений в их жизни, стремиться реализовать себя среди «обычных детей» в общеобразовательных школах. Конечно, на этапе становления и в дальнейшем процессе реализации инклюзивного образования у детей с различными нарушениями, и нарушением слуха в частности, могут и будут возникать различные трудности, связанные с новыми условиями обучения, с новым окружением. Но преодолеть эти трудности всегда помогут специально созданные для этого службы психолого-педагогического сопровождения, которые способствуют повышению статуса ученика с нарушенным развитием в коллективе нормально развивающихся сверстников и всестороннему развитию личности ребенка с нарушениями, а так же способствуют усовершенствованию системы инклюзивного образования в условиях общеобразовательной школы.

Литература:

1. Битов А.Л. Особый ребенок исследования и опыт помощи/ проблемы интеграции и социализации, – М.: Правда, 2000, 254 с.
2. Зайцев Д.В. Образовательная интеграция детей с ограниченными возможностями// интернет ресурс информационно-аналитический портал SocPolitika.ru/ режим доступа: <http://www.socpolitika.ru/rus/conferences/3985/3986/398>
3. Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А., Жакупова Д.С. Инклюзивное образование: учебное пособие для ВУЗов. – Алматы, 2013.

Научный руководитель:
старший преподаватель Вист Наталья Вильямовна.

Тиллахон Маманазарова, Умида Бекматова
(Гулистан, Узбекистан)

ФАРЗАНД ТАРБИЯСИДА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ, ОТА-ОНА, ОИЛА ВА МАҲАЛЛАНИНГ ЎЗАРО ҲАМКОРЛИГИ

Биз гўзал анъаналар ва ўлмас қадриятлар бешиги бўлган Ўзбекистонда яшаймиз. Юртимизда дунёнинг ҳеч қайси гўшасида аналогичи бўлмаган маҳалла институти фаолияти кенг йўлга қўйилган бўлиб, маҳалла ўз ўрнида жамоатчилик назорати маскани сифатида беҳад қадрланади. Шу боис ҳам муҳтарам Президентимиз ташаббуси билан оила, маҳалла, таълим масканлари ўртасидаги ҳамкорликни янада кучайтириш, ҳар жиҳатдан соғлом ва баркамол ёшларни вояга етказиш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Бу борада айниқса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012-йил 19-июнда қабул қилинган “Баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори асосида умумтаълим мактаблари билан ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида яқин ҳамкорлик йўлга қўйилган. Бу эса ўқувчиларнинг қизиқиши ва қобилиятини ўз вақтида аниқлаш, бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, уларни таълимнинг кейинги босқичига йўналтиришда муҳим омил бўлмоқда. Айни пайтда “оила-маҳалла-мактаб” ҳамкорлиги оилалардаги маънавий-ахлоқий муҳитни янада яхшилаш, уларда улғаяётган ўғил-қизларни замон талаблари асосида, миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялашда ўз самарасини бераётир. Ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол этиб тарбиялаш халқимизнинг азалий орзуси бўлиб, фарзандларни маънавий-ахлоқий, миллий, маданий анъаналарига ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланиб, замонавий шахсни шакллантириш ота-оналар, мактаб ва маҳаллаларнинг олдида турган энг асосий маъсулиятли саналади.

Миллий мафкурамиз ва қадриятларимиз халқимиз мақсад муддаоларини ифодалайди. Фарзандлар оила тимсолида жамиятнинг ижтимоий-маънавий қиёфасини кўради, жамият талаблари моҳиятини илк бора шу кичик жамоада англайди. Улар онгига дастлабки маънавий-ахлоқий билимларни сингдиришда оиланинг, айниқса, таълим-тарбия муассасаларининг ўрни муҳим аҳамият касб этади. Таълим-тарбия муассасалари, оила ва маҳалла қўмиталари ижтимоий институтларнинг асосий вазифаси миллий истиқлол ғоясини барча ёшларимиз маънавий бойлигига айланишига, уларнинг дунёқарашига сингдиришда кўмаклашиш, мазмун-моҳиятини ҳар томонлама тушунтиришдан иборат.

Маълумки, 1993 йилда ана шу тарбия жараёни иштирокчилари саъйи-ҳаракатларини бирлаштириш мақсадида «Оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги» концепсияси ишлаб чиқилганди. Мазкур Концепсияда тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий негизи-миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги эканлиги эътироф этилган. Юртимизда юз бераётган ўзгаришлар «Оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги» йўналишида

бола тарбиясида оила, ота-она, маҳалла, мактабнинг асосий вазифаларини мазмунан янгилаб, ҳаётга татбиқ этишни тақозо этади. Маълумки, кейинги йилларда мамлакатимизда таълим соҳасидаги ислохотлар юртимиз келажагини таъминловчи болаларнинг камолини кўзлаб амалга оширилмоқда. Соғлом фарзандларнинг вояга етиши, баркамол бўлиб ўсишида зарур таълим ва тарбиявий муҳитини яратишда нафақат оила ва мактаб, балки маҳалла ва кенг жамоатчиликнинг ўрни жуда муҳим эканлигини халқимизнинг “Бир болага етти маҳалла ота-она” мақоли ҳам тасдиқлайди. Зеро ҳозирги ахборот хуружлари кучаяётган даврда болаларнинг жисмоний ва маънавий ривожига салбий таъсир кўрсатувчи ахборотдан ҳимоя қилиш кун тартибидаги муҳим вазифалардан биридир.

Фарзанд тарбияси кўп омиллар, аввало, оиладаги ахлоқий-маънавий муҳитга боғлиқ. Таълим-тарбия муассасалари билан оила ҳамкорлиги бунда муҳим аҳамият касб этади. Оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлигининг асосий омили оилада соғлом муҳитни яратиш, соғлом турмуш тарзини юритиш, фарзандлар учун ота-она ҳар томонлама ўрнак бўлиши, фарзандларнинг оилавий қадриятларга, Она юртига муҳаббатни шакллантириш, билимлар асосларини бериш, маърифатли ва маънавиятли шахс сифатида вояга етишларини таъминлаш, болаларнинг маънавий баркамол ва жисмонан соғлом бўлишлари учун имконият яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур вазифалар маҳалла фаоллари томонидан тарбия муассасалари билан биргаликда таълим-тарбия жараёнида амалга оширилиши зарур бўлган масалаларни муҳокама қилиш ва уларни оқилона ҳал этишда фаоллик кўрсатиш, оилавий тарбия жараёнларини қўллаб-қувватлашдан иборат. Ота-оналарнинг етарли даражада билим ва кўникмаларга эгалиги мустаҳкам оила ва унда соғлом, ҳар томонлама баркамол фарзандлар вояга етиши кафолати ҳисобланади. Бугунги кунда мамлакатимиздаги ҳар бир оилада мобил телефони, компьютер, планшет каби воситалар мавжуд бўлиб, уларни кимдир асосан мулоқот қилишда қўлласа, кимдир мустақил билим ошириш мақсадида фойдаланади. Мазкур воситалар тақдим этадиган имкониятлардан бири интернет хизматидан кенг фойдаланиш ҳам одатий ҳол бўлиб қолди. Ҳозирги даврда кўплаб маҳаллаларда болалар ва ёшлар учун турли тўғараклардан ташқари, Интернет кафе, компьютер ўйинхоналари ҳам мавжуд. Мазкур масканлар доим болажонлар билан гавжум бўлади. Шу боисдан ҳам Интернет тармоғидан ёшлар онгига кириб келаётган зарарли ғоя ва таъсирлардан самарали ва ишончли ҳимоялаш тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги давримизнинг мўжизалари бўлган компьютер ва ахборот-коммуникация технологиялари жуда қулай имкониятларни тақдим этиши билан бирга, талай жиддий муаммоларни ҳам юзага келтирмоқда. Мазкур муаммоларнинг олдини олиш ва уларни ҳал этиш учун эса ота-оналар, ўқитувчилардан фарзандларига янада хушёр ва эътиборли бўлишни талаб этади.

Шу мақсадда маҳаллалар қошидаги ёшлар ва вояга етмаганлар билан ишлаш комиссияси, ота-оналар ва педагог ходимлар билан ҳар ойда туман ички ишлар бўлими ходимлари иштирокида давра суҳбатлари ташкил этилиши ҳам яхши самара беради. Бундан ташқари, комиссия аъзолари Интернет кафе ва компьютер ўйинхоналарида вақт ўтказиб, дарс қолдираётган ўқувчиларнинг ота-оналари билан суҳбатлашишлари ҳам муҳим аҳамиятга молик. Маҳалла гузарларида қизларнинг бўш вақтларини турли тўғараклар билан банд этиш ҳам яхши самара беради. Маҳаллаларда олиб бориладиган мазкур тадбирлардан кўзланган асосий мақсад ўсиб келаётган авлодни камолга етказиш, оила-маҳалла-мактаб ҳамкорлигини таъминлаш ва янада кучайтиришдан иборат.

Оила жамиятнинг бир бўлаги. Шундай экан, инсон шахсини шакллантириш оиладан бошланади. Оила мураккаб ижтимоий гуруҳ бўлиб, биологик, ижтимоий, ахлоқий мафкуравий ва руҳий муносабатларнинг бирлашуви натижасида вужудга келади. Оила тор маиший тушунча эмас, балки у ижтимоий жамоа. Шу сабабли оилалар бирлашиб, жамиятни ташкил этади. Жамиятдаги ўзгаришлар оилага таъсирини кўрсатганидек, оиладаги ўзгаришлар ҳам жамиятга ўз таъсирини ўтказди. Юртбошимиз ўзининг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида “Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришида, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари илк ҳаётини тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар яхшилик ва эзгулик, олийжаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир”, деб таъкидлаган эди. Турмуш даражасининг асосий негизи оиладир. Оила давлатнинг, жамиятнинг асосий таянчи экан, жамият оилаларнинг ҳар жиҳатдан соғлом ва мустаҳкам бўлишидан манфаатдордир.

Президентимиз томонидан 2016 йил “Соғлом она ва бола йили” деб эълон қилиниши муносабат билан ҳукуматимиз томонидан Давлат дастури ишлаб чиқиши оналар соғлиги ва оилада болалар тарбиясига эътиборни кучайтиради ва оилаларни мустаҳкамлаш билан боғлиқ масалаларни ечимини топишга хизмат қилади. Оилада маънавий ва жисмоний етук авлодни тарбиялаш, ёшларни оилавий ҳаёт қуришга тайёрлаш, замонавий касб-ҳунар сирлари билан қуроллантириш лозим. Шунини унутмаслик лозимки, фарзандларимизнинг ҳар томонлама камол топиши учун қулай шароитлар яратилсагина, оила тарбияси муваффақиятли бўлиши мумкин. Ёш авлод ҳаётининг кўп қисми оилада ўтади. Шу боисдан турмушнинг мураккаб муаммолари билан оилада танишадилар. “Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга” - деб белгилаб қўйилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида. Маънавий бой, ахлоқан етук, интеллектуал ривожланган, чуқур билимли, жисмонан бақувват, ҳар томонлама камол топган шахс ҳам аввало соғлом турмуш тарзи қарор топган оилада шаклланади. Оилада эса ўзбек халқининг минг йиллар давомида мустаҳкамланиб келган

маънавий илдишлари мужассамлашган бўлади. Ўзбек халқи бой маданиятига эга қадимий халқлардан биридир.

Соғлом оила ва соғлом ота-онадан соғлом фарзанд туғилади ва вояга етади. Оиланинг муқаддас бурчи фарзандни дунёга келтиришдир. Аммо бу билан оила чегараланмайди, балки фарзанд тарбияси ҳам унинг чекида. Оилада шахсни ахлоқий шакллантириш боланинг туғилишидан бошланади. У кўпгина омиллар таъсирида таркиб топади. Бу омиллар оилада боланинг маънавий-ахлоқий тарбияланишининг мазмунини ташкил этади ва улар бир қатор педагогик хусусиятларни ўз ичига олади. Оилавий тарбиянинг ўзига хос хусусиятларини таъсир қилиш омилларини ҳисобга олмасдан туриб, бола тарбиясини оилада яхши йўлга қўйиш мумкин эмас. Бунинг учун аввало ота-оналар ва тарбиячиларнинг ўзлари тарбияланган бўлишлари лозим. Жумладан, оилада руҳий хотиржамлик, самимийлик муносабатлари шаклланган бўлиши, ота-она обрўси юқори бўлиши, болаларга талаб қўйишда оиладаги катталар ўртасидаги бирликни сақланиши, бола шахсини меҳнатда тарбиялашга алоҳида эътибор бериш, болани севиш ва иззатини жойига қўйиш, ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш, боладаги ўзгаришларни кузатиб бориш ва ташаббускорлик сифатларини қўллаш кабилардир. Ота-оналарнинг маҳалла фаоллари, меҳнат фахрийлари таълим муассалари билан тарбия соҳасида ҳамкорлик қилишлари зарур. Бу ишлар оилада бола тарбиясига салмоқли ҳисса қўшади. Фарзанд тарбиясида таълим муассасалари, ота-она, оила, маҳалланинг ўзаро ҳамкорлиги давр талабидир!

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, 2012.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015.
4. Қуронов М. Қудратли элнинг болалари соғлом бўлур // Маърифат, 2014. - №3

Гулшода Мирзатова
(Наманган, Ўзбекистан)

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРДА ШАХС СИФАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар қаторидан ўз ўрнини эгаллашида ҳуқуқий демократик жамиятнинг қарор топиши, шунингдек, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич муваффақиятли равишда ўтишида ўсиб келаётган ёш авлодда шахсий сифатлардан ҳисобланган ижодкорликни шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Зотан, ижодкор ҳар бир киши нафақат шахсий ҳаётда, балки ижтимоий табақаларда, муносабатларда ҳам фаол иштирок этади, ўз ўрни ва мавқеига эга бўлади. Жумладан, Президентимиз Ислон Каримов “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида: “Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар-яхшилик ва эзгулик, олийжаноблик ва меҳроқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир”-деб алоҳида таъкидлайди. Ўсиб келаётган ёш авлодда ана шундай сифатларни тарбиялашда оиладаги тарбиянинг ва мактабгача таълимнинг ўрни каттадир. Чунки бола оилада ва мактабгача таълим муассасасида изланишнинг илк қадамларини қўяди. Унинг изланиши катталарга тақлид қилиш, кўрган нарсасига интилиш, саволлар билан аниқликлар киритишга асосланади.

Р. Мавлонова: “Болаларни қийинчиликларни енгишга, қўйилган мақсадга эришиш йўлида матонат ва қатъият билан киришишга, бошланган ишни чала ташлаб кетмай, балки охирига етказишга ўргатиш лозим. Бу ўринда ижобий эмоциялар: меҳнатдан қувониш, лаззатланиш ва қониқиш ҳиссиётларининг намоён бўлиши жуда муҳимдир. Меҳнатда турли психологик ҳолат, активлик, диққатнинг жамланиши, қизиқиш, мустақил фикр юритиш каби туйғулар намоён бўлади”,- деб ёш авлодда меҳнат тарбияси орқали ижодкорликни тарбиялаш ғоясини илгари суради.

“Инсон” деб аталмиш ижтимоий тушунча замирида бола шахсини кўрадиган бўлсак, унда боланинг ижодкорлигига таъсир этувчи омиллар, воситалар ва шарт-шароитлар оила ва мактабгача таълим муассасидаги муҳитнинг нечоғлик боладаги мавжуд қизиқиш, майл, имкониятларга йўналтирилганлигига боғлиқдир. Яъни ижодкорликнинг намоён бўлиши учун зарурий шароит бу таълимий-тарбиявий жараённинг болага йўналтирилиши. Бу эса бола тарбияланаётган муҳитнинг инсонпарварлаштирилгани демакдир. Таълим ва тарбия жараёнининг марказида бола шахси турар экан, кутилаётган натижа ҳам бола эгаллаган билим, кўникма ва малакалар даражалари билан тавсифланади. Инсонпарварлаштирилган ўқув-тарбиявий жараён боладаги турфа имкониятлар, чексиз қизиқишларнинг намоён бўлишининг зарурий шартларидандир. Ҳозирги кунинг долзарб вазифаси мактабгача таълим ёшидаги болаларда иродавий сифатлардан: мустақиллик, фаоллик, тартиблилик, жавобгарлик, масъулиятлилиқ кабиларни шакллантиришдир. Болани ҳар томонлама тарбиялаш шартларидан бири уларда ахлоқий - иродавий сифатларни шакллантиришдир. Мактабгача ёш даврида болада ахлоқий иродавий сифатларни қай тарзда шаклланиши унинг мактабда муваффақиятли ўқишига, ҳаётини кўникмаларини шаклланишига туртки беради.

Катталарнинг болада иродавий сифатларни шакллантиришга эътиборсизлиги, тўғри баҳолай олмаслиги нотўғри муносабат болада дангасаликни, ўз кучиги ишносизликни, ўзи бўларчилиқни, фақат ўзини ўйлаш каби салбий сифатларни келтириб чиқаради.

Болалар томонидан ахлоқий меъёрлар, одоб қоидаларини амалий эгалланишига эришиш юзасидан шароитларни ташкил қилиш, уларда шахс сифатларини мустақил намоён этишнинг самарали воситасидир. Бундай шароитлардан бири ва асосийси катталарнинг намуна бўлиши, уларнинг муносабатлари ҳамда ҳулқ-атворларидир. Чунки бола катталарга тақлид, уларнинг ўзини тутиши, юриши, туриши, гапириши ва хоказо ҳатти-ҳаракатларини ўхшатишга мойил бўлади. Бундан ташқари хикоя ва эртаклар, кино ва мультфилмлардаги қаҳрамонларнинг намунаси ҳам болаларда ўз дунёқарши, тушунча, тасаввурлари даражасида маънавий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Бунда болалар учун катталар (ота-оналар, яқинлар, тарбиячилар..) томонидан ўзи ва ўртоқлари, тенгдошлари, эртак қаҳрамонлари ҳатти-ҳаракатларига бериладиган баҳо муҳим саналади. Чунки болалар **ким яхши?, ким ёмон?, ким қандай бажарди?, менчи?** каби саволларга жавоб олишга жуда муштоқ бўладилар. Айнан мана шу вазият тарбиячи ва ота-оналардан эҳтиёткорлик ва маъсулият талаб қилади. Негаки, бола ўзи бажарган ишдан ўзи қониқиб, ижобий муносабат-баҳо кутиб турганда унга нисбатан салбий муносабат билдирилса, унда боланинг кейинги ҳаракатлар (масалан, топшириқларни бажариш, ихтиёрий равишда оилада ёки боғчада ўзига ва атрофдагиларга фойдали фаолиятни)ни бажаришга иштиёқи сўнади ва доимо тарбиячи, катталар ёрдамини кутишга одатланиб қолади. Бу эса мустақилликнинг чекланишига олиб келади ва болани “жонли робот”га айлантиради.

Мактабгача катта ёшдаги болаларда шахс сифатларини шакллантириш мураккаб, серқирра ва комплекс ёндашувни талаб қилувчи таълимий-тарбиявий жараёндир.

Мактабгача катта ёшдаги болаларда мустақиллик, ижодкорлик, фаолликни шакллантиришга кенг имконият ва қулайлик яратиладиган жараён бу ўқитишнинг замонавий интерфаол усуллари асосига қурилган машғулотлардир.

Интерфаол усул мазмун ва моҳиятини ўзаро ҳамкорлик, ёрдам ва фаоллик, умуммақсадга йўналтирилган уйғун фаолият ташкил этади. Таълим жараёни интерфаол усуллар асосида ташкил этилганда:

- болаларнинг фаоллиги ошади;
- болалар орасида ўзаро ҳурмат ва ишонч шаклланади;
- болалар ўзларини эркин ва мустақил, ўз имкониятлари даражасида жараёнда иштирок этиш имконига эга бўлади;
- жараёнда иштирокчиларнинг барчаси (бўш, фаол, алоҳида ёрдамга муҳтож ва х.к турли хусусиятларга эга болалар) бир кесимда, яъни тарбиячи-болалар- болалар муносабатида тенг ҳуқуқли равишда иштирок этади;
- ўз имкониятлари етарли эмасликларидан уялмайдилар, аксинча шу етишмаган жиҳатини тенгдошлари, тарбиячилар ва катталардан бемалол ёрдам сўраш орқали тўлдириб борадилар;
- берилаётган билимларни оламнинг бутунлиги, воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлигида қабул қилишга ўрганадилар;
- ўзларини кимгадир кераклигини ва ўзига беъмалол ёрдамчи борлигини ҳис қила оладилар;
- болаларнинг ижодкорлиги ошади;
- болаларнинг илк таълим давриданок нимага мойиллиги ва нимага қизиқиши номоён бўлишига имконият яратилади.
- Болалар “Мен” ва “Олам” муносабатини, яъни улар ўзларини бутун бир тизимнинг мустақил қисми-таркиби эканлигини ҳис қиладилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.:”Маънавият”,2008.
2. “Болажон”таянч дастури.-Т.:2010.

Наталія Попова
(Харків, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЮРИДИЧНОГО ВНЗ

Передумовами успіху навчання у ВНЗ є багато факторів, серед яких одним із найважливіших є адекватний рівень розвитку особистості педагога, який здійснює навчальний процес. Особистість викладача вищого начального закладу стала предметом численних досліджень у педагогіці, методиці, дидактиці, психології. Розробці цієї проблеми, дослідженню структури особистості викладача ВНЗ присвячені роботи таких учених, як І. Бех, І. Зязюн, Н. Кузьміна, О. Мороз, В. Сластьонін, С. Вітвицька, Л. Кайдалова [1, 2] та ін.

Сучасна гуманістична парадигма освіти тісно пов'язується з особистісним розвитком науково-педагогічних працівників університетів, що ґрунтується на теорії та методології проблемно спрямованого,

розвивального навчання, розроблених Л. Виготським, П. Гальперінім, О. Леонтьєвим, А. Маслоу, К. Роджерсом та ін.

Зазначені питання є складником більш конкретних, практично зорієнтованих аспектів, які виявляються пов'язаними з умовами викладання студентам нефілологічного, зокрема юридичного університету.

Підготовка педагогів високої загальної, психологічної та педагогічної культури стає завданням сьогоденної вищої школи. Слід відзначити, що особливості формування особистості викладача юридичного університету досліджені недостатньо. Вивченню цих проблем присвятили роботи Г. Яворська, О. Котикова, А. Кучерявий, О. Денищик, П. Біленчук, В. Лозовой, І. Сенчак [3-6] та деякі ін; також подібні проблеми розглядаються у матеріалах конференцій "Школа професійної майстерності" НЮУ імені Ярослава Мудрого (І. Вєтухова, О. Зінченко та ін.). Втім, структура та шляхи формування культури особистості викладача юридичного університету залишаються актуальним предметом педагогічних досліджень.

Формування особистостей педагогів нового покоління, які спроможні креативно і професійно реалізувати в практичній діяльності принципи індивідуалізації, гуманізації, гуманітаризації та подібні, що відповідають аспектам навчання сучасного рівня, стосуються і викладачів юридичних університетів.

Достатній рівень сформованості педагогічної культури та компетентності викладачів є важливим складником навчального процесу, оскільки саме викладач відповідає за підготовку до навчального заняття, планування перебігу навчального процесу, організацію студентів на занятті, застосування різноманітних методичних та організаційних прийомів залучення студентів до активної діяльності.

Перевіряючи рівень готовності студентів до самостійної роботи, викладач юридичного університету стає суб'єктом системи управління самостійною навчальною діяльністю майбутніх юристів, як відзначає А.О. Кучерявий [5]. Таким чином, очевидним є те, що саме від викладача, його розвиненої особистості значною мірою залежить результат навчальної роботи.

Важливим для достойного рівня викладання навчальних дисциплін в університеті є високий ступінь педагогічної культури викладача. Як визначає у своїх працях С. Вітвицька, основними компонентами педагогічної культури викладача є його науковий світогляд, педагогічна майстерність, педагогічні здібності, природно-педагогічні людські якості, педагогічна техніка (культура власного зовнішнього вигляду, мовлення, спілкування, педагогічний такт та ін.) [1, с. 86].

У розробці проблеми структури педагогічної культури викладача ВНЗ автори називають також, крім зазначених вище, такі її складові: духовне багатство, наукова та загальна ерудиція, педагогічна етика, постійна спрямованість до педагогічного, методичного, морального та духовного самовдосконалення [1-5].

У творах В.О. Сухомлинського педагогічна культура пов'язана з умінням орієнтуватися в питаннях науки і практики, оскільки при вдумливому аналізі своєї роботи у педагога "не може не виникнути інтерес до теоретичного осмислення свого досвіду, прагнення пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і своєю педагогічною культурою" [7, с. 49]. Тобто, важливим для успіху викладання є зацікавленість викладача у власному розвитку, вдосконаленні фахових, наукових, методичних та інших умінь.

Так, при розгляді педагогічної майстерності викладача, основними компонентами її структури вважають, насамперед, професійну компетентність, особисті якості, педагогічні здібності, техніку, творчість, такт, гуманістичну спрямованість, культуру мовлення та ін. [2, с. 9]

Творча індивідуальність особистості викладача включає багато складників педагогічної культури і власне педагогічної майстерності. У працях, присвячених вивченню структури особистості викладача [1-6] відзначається важливість наявності таких складових, як достатній методичний та дидактичний рівень підготовки до викладання власної навчальної дисципліни, вміння застосування педагогічної техніки, що передбачає сформованість цілої сукупності, за словами В.В. Ягупова, "прийомів володіння собою і прийомів впливу на інших вербальними і невербальними засобами", а також викладацької майстерності [8].

У працях з питань педагогіки (С. Вітвицька, Л. Кайдалова, О. Мороз, В. Сластьонін, Н. Філіпенко та ін.) професійна компетентність викладача складає значну частину з того, що формує педагогічну майстерність, оскільки знання педагогіки, логіки, принципів, форм і методів навчання і виховання можуть бути застосовані в навчальному процесі лише за цієї умови – вільного володіння змістом навчального предмету та широкого кругозором у своїй професійній сфері.

В. Лозова [9] відзначає, що педагогічна культура викладача – це професійна культура, що передбачає гармонію педагогічного мислення та творчої діяльності, які сприяють якісній організації навчального процесу.

Практика роботи науково-педагогічного працівника юридичного університету демонструє те, що професійна та педагогічна культура пов'язана з особистісною культурою: моральною, естетичною, розумовою, правовою, політичною, екологічною та ін., оскільки вона є інтегральним показником інших видів культур, будучи водночас і їх складовою, і включаючи їх у себе [9, с. 408].

У дослідженнях з даного питання структуру педагогічної культури описують у двох аспектах: власне особистісному та діяльнісному. Цікавим є дослідження О.М. Котикової [4], яка з позицій особистісно-діяльнісного підходу аналізує психолого-педагогічну підготовку майбутніх юристів, підкреслюючи потребу для педагогів при формуванні змісту навчання враховувати структуру професійної діяльності майбутніх

юристів, а також індивідуально-психологічні особливості особистості кожного студента, зокрема – їх мотивацію до навчання в юридичному університеті.

За результатами аналізу проведеного опитування авторка [4] робить висновок про те, що домінуючим мотивом навчання в юридичному ВНЗ виступає мотив отримання диплому (зовнішній позитивний мотив), тоді як внутрішній позитивний мотив отримання знань у переважній кількості студентів виражений досить посередньо, тобто мотивація до здобуття знань дещо занижена.

Такі дані підкреслюють важливість цілеспрямованої роботи педагогів щодо підвищення ефективності психолого-педагогічної підготовки майбутніх юристів на засадах особистісно-діяльнісного підходу. Подібні свідчення підтверджують необхідність підвищення вимог до освітньої системи, професійної і педагогічної підготовки фахівців високої кваліфікації.

Важливою для ефективного викладання є не тільки педагогічна, а й психологічна складова особистості педагога. Високий рівень самоконтролю, емоційна врівноваженість, комунікабельність, готовність до співробітництва, впевненість у собі визначаються як основні орієнтири, до яких належить прямувати у формуванні культури викладацької особистості.

Психологічна майстерність виявляється у власне викладанні, культурі спілкування, організаційній діяльності тощо. Це становить ще одну складову структури культури педагога вищої, зокрема юридичної школи. Такі психолого-педагогічні вміння включають комплекс конструктивних, комунікативних, пізнавальних, прикладних, презентаційних, організаторських та ін. навичок. Ці компоненти проявляються гуманістичним спрямуванням психіки, свідомим підпорядкуванням нормам моралі та права.

Викладачам психологічно-педагогічних дисциплін в юридичному університеті значну увагу належить приділяти формуванню моральної культури фахівців у галузі права. Дослідження [6] ставлення студентів до вивчення дисциплін, які "за змістом мають моральне наповнення і найактивніше впливають на формування особистісних уявлень майбутнього юриста" [6, с. 86], характеризує уявлення майбутніх юристів до таких навчальних дисциплін, як „Етика”, „Естетика”, „Юридичн (правничн) деонтологія”, „Етика юриста” та под. – це вплив різних чинників: змісту навчальної дисципліни, педагогічної майстерності викладачів і, звичайно, індивідуальних інтересів та схильностей студентів. Дослідники підсумовують, що однією з найголовніших причин невисокої ефективності методологічних дисциплін, які сприяють загальному розвитку, підвищують культуру, формують моральну свідомість і моральні якості майбутнього фахівця, є їх професійна незорієнтованість [6]. Ще раз слід підкреслити нагальну необхідність вміння викладачів змінити парадигму викладання, професійної освіти майбутніх юристів у загальному напрямку гуманізації та неперервного оновлення змісту юридичної освіти відповідно до потреб сучасного суспільства.

Для особистості викладача юридичного університету дуже важливим компонентом є загальна ерудиція та компетентність щодо власної професійної галузі. Основу професійної культури викладача профільних дисциплін юридичного університету, безсумнівно, становить правова культура особистості (П. Біленчук, І. Сенчак, В. Лозовой та ін.).

Слід підкреслити, що особливу структуру має професійна культура викладачів непрофільних (наприклад, мовних) дисциплін, які є навчальними для студентів юридичних спеціальностей. Для викладачів цих предметів, які викладаються в межах надання вищої освіти студентам різних факультетів юридичного університету, структура особистості педагога включає (в межах власної професійної культури, що становить компетентність у сфері, наприклад, лінгвістичній: української мови, іноземної мови за правознавчим спрямуванням) обов'язкову складову правової культури. Це є особливістю структури особистості викладача цих предметів в юридичному університеті і передбачає достатній рівень компетентності у фаховій галузі напрямку підготовки Право поряд із компетентністю у викладанні власне мовних дисциплін.

Не слід оминати в характеристиці структури особистості викладача вищого юридичного навчального закладу професійно-педагогічного мислення, наукових знань, наукового світогляду, здатностей до наукового дослідження, оскільки у вищій школі викладач є науково-педагогічним працівником і має постійно підвищувати свій рівень, як шляхом наукових досліджень, так і власного навчання впродовж життя ("lifelong learning").

За висловленням видатного вченого Г.С. Сковороди, "Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не припиняє вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльний" [<http://aphorism.org.ua>], що передбачає проголошення педагогом основного принципу постійного розвитку особистості.

Отже, питання структурирування культури особистості викладача юридичного ВНЗ, а також особливостей її формування є багатоаспектними та включають розгляд багатьох її складових, зокрема педагогічної, психологічної, професійної, правової, наукової.

Література:

1. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Метод. посіб. для студентів магістратури. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
2. Кайдалова Л. Г., Щокіна Н. Б., Вахрушева Т. Ю. Педагогічна майстерність викладача: Навч. посібник. – Х.: Вид-во НФаУ, 2009. – 140 с.
3. Н Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: навчальний посібник. – Київ: Знання, 2004. – 335 с.

4. Котикова О.М. Особистісно-діяльнісний підхід до психолого-педагогічної підготовки майбутніх юристів // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2008. – Вип. 53. – С. 60-64.
5. Кучерявий А. О. Викладач як суб'єкт системи управління самостійною навчальною діяльністю майбутніх юристів // Викладач і студент: умови особистісно-професійного зростання: зб. доповідей і тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Черкаси, 22-23 травня 2014 р.). – Черкаси, 2014. – С. 179-181.
6. Денищик О.І. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх юристів. // Педагогічний дискурс. – 2008. – Вип. 3. – С. 85.
7. Сухомлинский В. А. Письмо о педагогической этике // Народное образование. – 1970. – № 11. – С.48-52.
8. Ягупов В.В. Педагогіка: навч. посібник. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.
9. Лекції з педагогіки вищої школи: навч. посібник / За ред. В. І. Лозової. – Харків: «ОВС», 2006. – 496 с.

Ірина Постоленко
(Умань, Україна)

ДИСТАНЦІЙНІ ТА ГІБРИДНІ КУРСИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Дистанційні курси і гібридні (змішані) навчальні курси часто об'єднують, але вони можуть відрізнятися і їх потрібно розрізняти. Коли ми говоримо про дистанційні курси, чи іншими словами он-лайн курси, ми маємо на увазі курси, в яких немає безпосередньої взаємодії між викладачем і студентом. Взаємодія між ними та процес навчання відбуваються завдяки використанню різних технологічних інструментів. Гібридні курси, які також можна назвати змішаними курсами, значно відрізняються від дистанційних курсів, оскільки в них присутня безпосередня взаємодія між учасниками навчального процесу.

Важливо зауважити, що для курсів дистанційного навчання в цілому потрібна система управління навчанням, або система управління курсами, щоб розмістити необхідний контент (наприклад, Blackboard, Moodle, або Sakai). На додачу, інколи такі системи ще мають веб-сайт курсу, вікіпедію, форум або блог. Контент завантажується у онлайн курси і викладачі зі студентами можуть ним користуватися, а також спілкуватися один з одним, а також переписуватися завдяки обміну миттєвими повідомленнями, електронної пошти та телефонного зв'язку. Зазначені електронні курси базуються на модулях підготовки до письмових завдань і електронних підручниках. Найбільшою перевагою онлайн курсів є гнучкість. Вони можуть бути повністю асинхронними (це означає, що викладачі та студенти не потребують бути доступними у визначений час), самостійно розміщеними, а також індивідуалізованими. В той час, як викладач в аудиторії повинен надати інформацію для всіх студентів одночасно, викладачі он-лайн курсів можуть надавати інструкції окремо кожному студенту, а також мати зворотній зв'язок.

В гібридному курсі певна частина завдань виконується традиційно в аудиторії, а частина – це завдання, які виконуються за допомогою комп'ютерних програм. Формат гібридних курсів відрізняється від тих, які поділені на заняття з безпосереднім контактом викладачів та студентів і віртуальні класи, на яких відбувається взаємодія між учасниками навчального процесу кілька разів на семестр для проходження студентами тестування або усних іспитів. Залежно від формату, гібридні курси включають певну кількість компонентів он-лайн курсів, що базуються на кількості часу, який витрачається на проведення традиційних занять [4, с. 332].

Введення є надзвичайно важливим елементом під час навчання англійської мови. Якщо студенти не налаштовані на вивчення мови, то в цьому випадку буде важко досягти успіхів. Навіть якщо різні вчені мають суперечки стосовно того, як потрібно вивчати мову, вони відзначають, що без введення нових даних щодо навчального курсу студенти не зможуть його опанувати. Адже введення дає можливість студентам сформулювати гіпотезу наскільки ефективно працює курс, який вони вивчають.

Важливим елементом є також взаємодія між учасниками навчального процесу, а також практичний результат оволодіння мовою. Американські науковці Свейн і Лапкін (Swain and Lapkin) проводили свої дослідження в Канадських університетах і дійшли до думки, що саме завдяки мовній практиці студенти могли перевірити свою гіпотезу щодо того, як мова працює і розвивається. Інтерактивні завдання допомагали студентам спілкуватися і набувати нових умінь та навичок на практиці [4, с. 380].

Також у системі вивчення англійської мови є зворотній зв'язок. Інколи він виникає під час спілкування з носіями мови, але дослідження науковців показало, що цілеспрямований негативний зворотній зв'язок в таких ситуаціях виникає досить часто. Зворотній зв'язок за своєю природою зазвичай є реагуючим (виникає після помилки в мові), інколи він виникає до появи помилки, що часто трапляється під час занять в аудиторії. Реагуючий зворотній зв'язок може бути експліцитним (пряме виправлення помилки), або імпліцитним (переформування неправильного висловлювання). Основна дилема для викладачів – коли і як проводити такі виправлення. Викладачі, які працюють з дистанційними курсами, не можуть передбачити, коли саме буде потрібний зворотній зв'язок у їх роботі, вони просто здійснюють виправлення помилок тоді, коли студенти готові до цього в процесі спілкування. Все залежить від виду заняття та педагогічного

підходу вчителя. Ефективна програма навчання англійської мови повинна забезпечити студентів можливостями повторювати і виправляти власні помилки за присутності і допомоги викладача-тьютора.

Сучасні підходи до навчання англійської мови базуються на понятті комунікативне навчання. Замість вивчення англійської мови як об'єкта через граматичні вправи і завдання для перекладу, студенти задіяні у спілкуванні один з одним, або з викладачем. Використання комунікативних видів діяльності базується на дослідженні з психології освіти, за положеннями якої студенти не є пустими посудинами, в які можна заливати знання, а активними учасниками навчального процесу, які навчаються через практичні завдання та власний досвід. Проте, незважаючи на комунікативну природу, види діяльності під час вивчення англійської мови часто структуровані з метою викладання специфічних граматичних концептів без раціональної структури чи наслідків [5, с. 191].

Навчання на основі поставлених завдань є найбільш ефективним в межах аудиторії. Такий підхід до навчання – це педагогічна теорія, яка пропонує використання завдання під час організації навчання англійської мови у більшій мірі, ніж граматичних концептів. Студенти більш зацікавлені в структурному вивченні мови, що базується на виконанні завдань різного типу.

Один з основних методологічних принципів навчання англійської мови на основі поставлених завдань – це проведення необхідного аналізу навчального матеріалу перед створенням навчального курсу. Таким чином, викладачі та дизайнери курсу будуть впевненими в тому, що студенти працюють з тими завданнями, які їм необхідні, і які вони зможуть виконати за межами навчальної аудиторії [5, с. 75]. Завдяки курсу навчання англійської мови на основі поставлених завдань студенти можуть вивчати мову практично, а саме через взаємодію та зворотній зв'язок, а також спілкування один з одним та носіями мови. Вдало створений курс – це віртуальна аудиторія, в якій навчання базується на виконанні практичних завдань, що нагадують справжні комунікативні ситуації за межами навчальної аудиторії, наприклад, такі ситуації, як відкриття банківського рахунку, резервування місця в готелі під час подорожі, придбання товару на базарі чи супермаркеті, замовлення комп'ютерних послуг під час ремонту комп'ютера і т.д. Багато із зазначених ситуацій можливо виконати на відстані або віртуально, або перетворенням онлайн курсу на природне середовище для навчання англійської мови на основі поставлених завдань [4, с. 342].

Створення ефективних онлайн та гібридних курсів має базуватися на принципах ефективного навчання англійської мови, а також на перевагах та досягненнях новітніх технологій.

Студенти, які працюють онлайн, мають доступ до мовно-зорієнтованих ресурсів, таких як газети, журнали, радіо-шоу, телевізійними програмами, відео-кліпами, кіно, мультфільмами, лекціями, подкастами, літературою та вебсайтами. Проте, такий ввідний матеріал не завжди доступний для тих, хто вивчає мову, і встановлення такого доступу не завжди є можливим. Викладачі англійської мови повинні забезпечити студентів необхідними навчальними ресурсами, використовуючи технологічні інструменти, щоб зробити автентичні тексти більш доступними.

Одна з найбільших переваг новітніх технологій під час вивчення мови – це можливість використання мультимедіа для адаптації навчальних матеріалів до потреб та рівнів підготовки студентів. Наприклад, викладачі можуть оновити аудіо та відео матеріали, додаючи до них субтитри, повтори окремих розділів, необхідні запитання до теми. Такі модифікації перетворюють записи на доступні ресурси введення автентичного матеріалу та культурного змісту. Викладачі можуть також додавати анотації до письмових текстів та необхідні тлумачення та переклади окремих слів та сполучень. Використання технології модифікації автентичних текстів дає змогу студентам вивчати необхідний навчальний матеріал відповідно до власних мовних здібностей та можливостей.

Викладачам слід давати студентам специфічні завдання, які базуються на особливих ресурсах, наприклад, заповнити веб-анкети, відповіді на які вони повинні шукати на окремих тематичних веб-сайтах. Такі завдання дають змогу студентам розвивати культурні та лінгвістичні здібності та навички, а також готуватися до окремих видів діяльності, таких як створення презентації, веб-сторінки, постерів тощо.

Наприклад, студенти можуть давати відповіді на запитання, які стосуються сьогоденних подій, використовуючи газетні статті та повідомлення; отримати інформацію про подорожі за допомогою офіційних туристичних веб-сайтів, блогів подорожі, журнальних ресурсів; порівнювати ціни на товари та послуги за допомогою реклами та онлайн ретейлерів; вивчати поп-культуру на основі ток-шоу та музичних відео. Кожен студент може мати окремі завдання для роботи, а в процесі їх виконання – спілкуватися один з одним і створювати спільні постери та презентації для всієї групи. Завдання такого типу є цікавими і привабливими, вони спрямовані на співпрацю між студентами, самостійну роботу, а також на розширення кругозору та знань студента.

Проте, існують і недоліки такого виду діяльності. Створення завдань для студентів на веб-сайтах забирає багато часу у викладачів. Проте, це відбувається лише на початковому етапі роботи з сайтом, коли потрібно наповнити його необхідними завданнями. Надалі викладачі просто перевіряють, щоб веб-сайти і веб-квести залишалися функціональними під час навчання і роботи студентів з ними.

Викладачі мають спрямовувати студентів використовувати мовні знаки (усні і письмові) з метою дослідження лінгвістичних зразків та словосполучень. Словосполучення – це групи слів, які часто використовуються в мові, як одне ціле, а студенти можуть досліджувати їх, а також правила, на основі яких вони створюються. Завдяки такому видові електронного навчання студенти вивчають англійську мову детальніше.

Викладачі також зобов'язані надати студентам лінки до великої кількості додаткових ресурсів для вивчення англійської мови. Такий курс, як вебліографія є дуже корисним для студентів, оскільки він дає вільний доступ тим, хто вивчає мову, до основних мовних ресурсів. Так, викладачі мають забезпечити студентів лінками для необхідних педагогічних матеріалів (веб-сайт підручників, веб-сайти вивчення мови, ігри на основі вивчення мов); навчальних засобів (словники, тезауруси); автентичних матеріалів (популярні газети, радіо станції, веб-сайти); комунікативних заходів (чат-руми, блоги, вікі). Коли викладачі надають студентам такі матеріали, то останні мають право визначитися, коли їх можна використати найбільш ефективно [3, с. 327].

Важливими завданнями для студентів є прослуховування аудіозаписів для розуміння англомовного тексту, а також перегляд англомовного відео. Викладачі створюють спеціальні завдання для студентів, такі як короткий запис прослуханого тексту, визначення, чи твердження є правильними чи неправильними, відповіді на поставлені запитання до прослуханого тексту і т.д. Крім того, викладачі можуть використовувати аудіо- та відеозаписи для передачі інформації студентам щодо навчального курсу і для оголошень [2, с. 8].

Завданням викладачів є створити засоби синхронічного та асинхронічного спілкування легко доступними для студентів. Адже студенти мають бачити, чи їх одногрупники і викладачі є доступними для спілкування онлайн. Студенти використовують для цього найчастіше Yahoo Messenger або GoogleChat.

Досить корисним завданням для студентів є створення блогів і робота з ними. Блог – це інструмент Інтернету, який можна використовувати для публікації матеріалу. Навчальний матеріал для навчання за допомогою блогів допомагає студентам опанувати мову більш точно. Блоги можуть також включати використання мультимедіа і бути рефлексивним інструментом, ніби журналом, де студенти можуть відслідковувати власний прогрес у навчанні. Блог може використовуватися як форум для обговорення культурних та освітніх питань.

Література:

1. Биков В.Ю. Моделирование систем открытого образования: монография / В.Ю. Биков. – К.: Атика, 2008. – 250 с.
2. Дмитриева Е.И. Основная методическая проблема дистанционного обучения иностранным языкам через компьютерные телекоммуникационные сети Интернет / Е.И. Дмитриева // Иностр. Языки в школе. – 1998. – № 4. – С. 10–16.
3. Barlett N. J. D. A double shot 2% mochalatte, please with whip: Service encounters in two coffee shops and a coffee cart / N. J. D. Barlett / In M. Long (Ed.), *Second Language Needs Analysis*. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2005. – P. 305–343.
4. Bonk C. Frameworks for Research Design, Benchmarks, Training, and Pedagogy in Web-based Distance Education / C. Bonk, V. Dennen / In M. Moore & W. Anderson (Eds.), *Handbook of Distance Education*. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. – 2003. – P. 331–348.
5. Oh S-Y. Two Types of Input Modification and EFL Reading Comprehension: Simplification Versus Elaboration / S-Y. Oh / *TESOL Quarterly*. – 35(1). – 2001 – P. 69–96.

Татьяна Расторгуева, Наталия Кирнасовска, Елизавета Галич
(Одесса, Украина)

О СОДЕРЖАНИИ И ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УКРАИНСКИХ И ИНОСТРАННЫХ СЛУШАТЕЛЕЙ НА ЭТАПЕ ДОВУЗОВСКОЙ ПОДГОТОВКИ

Кафедра довузовской подготовки входит в структуру подготовительного отделения ОГЭКУ и осуществляет процесс обучения по двум направлениям:

- обучение украинских слушателей;
- обучение иностранных слушателей.

1. Обучение украинских слушателей осуществляется по предметам: математика, физика, химия, биология, география, украинский язык. Формы обучения – очная и заочная.

Цель обучения: ликвидировать пробелы и систематизировать знания и умения, полученные в общеобразовательной школе Украины (9-11 класс); подготовить к внешнему независимому оцениванию и к сдаче экзаменов в вуз.

Трудности, возникающие в процессе обучения: ограниченный срок обучения, слабая подготовка слушателей, ограниченность времени у учащихся для самостоятельной работы (параллельная учеба в школе).

Для оптимизации процесса обучения весь учебно-методический материал должен быть разработан таким образом, чтобы обеспечить достижение целей обучения при минимальной затрате времени учащихся и преподавателей.

Для подготовки учащихся на этапе довузовской подготовки к новым технологиям обучения и контроля в вузе, на кафедре довузовской подготовки осуществляется проведение педагогического эксперимента по внедрению модульной системы организации учебного процесса.

При этом потребовалось проведение: переработки рабочих учебных программ в соответствии с рекомендациями методического совета ОГЭКУ от 28.11.13; разработки методики и программ модульного контроля знаний и умений учащихся по всем изучаемым дисциплинам; разработки учебно-методического обеспечения содержательных лекционных и практических модулей.

Разнообразие программ и учебников, по которым ведется обучение в разных школах Украины, отсутствие школьных учебников в библиотеке ОГЭКУ обусловило необходимость анализа всех наиболее распространенных школьных учебников по всем изучаемым дисциплинам и включения их в список рекомендованной литературы.

Для облегчения самостоятельной работы учащихся содержательно-тематические модули рабочей программы по изучаемой дисциплине содержат не только название темы, перечень знаний и умений, но и ссылку на конкретные страницы, номера задач и упражнений, соответствующих данной теме, во всех рекомендованных учебниках.

Для решения указанных выше задач на кафедре довузовской подготовки по дисциплинам разработаны достаточно краткие, но в тоже время, информационно емкие конспекты лекций, с использованием структурно-логических схем, методические указания и рабочие тетради [1], [2], [3], в которых даются примеры и рекомендации по решению и оформлению задач, подобраны задачи для выполнения практических модулей.

Структура рабочей тетради по изучаемому предмету, в соответствии с рабочей программой по каждому содержательно-теоретическому и практическому модулю (например, физика, математика) включает в себя:

- таблицу, содержащую необходимые формулы определения понятий и законов, обозначения, символы, единицы измерения;
- краткие методические указания по решению задач, по теме модуля;
- примеры решения и оформления задач;
- для каждого занятия, в соответствии с рабочей программой, подбираются типовые задачи для работы слушателей в аудитории и домашней самостоятельной работы;
- после текста условия задачи оставляется чистое поле, на котором слушатель записывает решение и ответы на поставленные вопросы

Рабочая тетрадь позволяет организовывать работу слушателя, минимизировать его затраты времени на повторение пройденного в школе учебного материала, ликвидировать пробелы и систематизировать знания и умения по изучаемому предмету.

Успех достижения целей обучения в значительной мере зависит от способа оценки успеваемости учащихся. Итогом обучения является рейтинговая оценка – суммарная оценка знаний, полученных учащимися при изучении модулей и качества работы учащихся за определенный период обучения.

На кафедре довузовской подготовки используются следующие типы контроля: начальный (входной, тестовый), который определяет умения и знания, полученные учащимися в школе; поточный (периодический) – проверка знаний, изученных законов и формул, владения необходимыми методиками решения задач и т. д.; рубежный (итоговый), проводимый на модульных контрольных, зачетах, экзаменах.

Все аттестационные оценки за модули, полученные учащимися, должны учитываться при определении его общего итогового рейтинга и выставлении общей рубежной оценки. Таким образом, учащийся на протяжении всего обучения получает определенное количество баллов и подходит к рубежному контролю с конкретным рейтингом. Рейтинговую оценку успеваемости учащегося можно определить как взвешенную средне арифметическую с учетом поправочного коэффициента на неудовлетворительные оценки и пропущенные занятия.

Применение в процессе обучения разработанного учебно-методического обеспечения позволяет достигнуть цели обучения украинских слушателей по подготовке к внешнему независимому оцениванию и к сдаче экзаменов в вузе, проводить дистанционное заочное обучение по всем дисциплинам.

2. Обучение иностранных граждан (Китай, Вьетнам, Азербайджан) проводится по трем специальностям:

- инженерно-техническим;
- экономическим;
- биологическим.

В программы обучения входят предметы:

- по всем специальностям – украинский язык, русский язык, математика, основы информатики, страноведение;
- в соответствии со специальностью – физика, химия, черчение, основы экономики, экономическая и социальная география, биология.

Цель обучения: подготовить иностранных слушателей к учебе на основных факультетах украинских вузов. Это значит: учащийся должен овладеть языком предмета как средством получения научной информации; систематизировать знания, приобретенные ранее, овладеть знаниями, умениями и навыками по предмету, проявить желание и умение учиться.

Достижение цели обучения иностранных слушателей на подготовительном отделении усложнено следующими факторами:

- обучение проводится на неродном для обучаемых языке;

- ограничены и неодинаковы сроки обучения из-за неравномерности формирования учебных групп;
- различный уровень подготовки иностранных слушателей по предметам.

Разработка модульной системы организации обучения предполагает решение задачи – подготовить иностранных слушателей для обучения в вузах Украины с учетом требований Болонского процесса.

При модульной системе организации обучения дидактический материал оформляется в виде системно структурированных содержательно-тематических модулей.

При этом в систему содержательно-тематических модулей по изучаемой дисциплине включаются языковые модули, определяющие возможности учащихся к восприятию языковой и содержательной информации на каждом этапе обучения [4], [5], [6].

С другой стороны, в систему содержательно-тематических модулей по неродному языку включаются предметные блоки, определяющие набор терминов, понятий, языковых конструкций, которые необходимы для ввода предмета на соответствующем этапе обучения [7], [8].

В условиях довузовской подготовки иностранных учащихся поставленная задача может быть решена только при выполнении ряда требований, обусловленных спецификой обучения на неродном языке и дефицитом времени обучения.

На всех этапах обучения необходима рациональная система координации как между преподавателем неродного языка и преподавателем предмета, так и между преподавателями - предметниками.

Разработка содержательно-тематических модулей по предмету требует понеделного учета:

- 1) специальной лексики, моделей и грамматических конструкций, отработанных на занятиях по неродному языку;
- 2) определения количества новых слов и словосочетаний, презентуемых студентам на каждой неделе по каждому предмету;
- 3) выявления частотности определенных лексических единиц и грамматических конструкций;
- 4) устранения дублирования при вводе новой лексики преподавателями различных предметов;
- 5) исключения «параллелизма» и устранение дублирования при изложении отдельных тем и вопросов по различным предметам.

Таким образом, решение задачи организации учебного процесса по модульной системе требует комплексной строгой сбалансированности рабочих учебных программ и учебных материалов по всем предметам, необходимым для данной специальности, наиболее рациональных форм и методов обучения.

При этом необходимо для каждой специальности разработать свой комплекс модульных рабочих учебных программ (изменяется число часов и перечень предметов).

Актуальной задачей является необходимость разработки поурочных словарей для всех дисциплин (русско-украинский-китайский-вьетнамский- арабский-азербайджанский).

Литература:

1. Расторгуева Т. Е., Галич Е. А., Хохлова О. П. Рабочий зошит з дисципліни «Фізика» для слухачів факультету до вузівської підготовки. Частина 1. – Одеса: «Екологія», 2008 – 130 с.
2. Расторгуева Т. Е., Галич Е. А., Хохлова О. П. Рабочий зошит з дисципліни «Фізика» для слухачів факультету до вузівської підготовки. Частина 2. – Одеса: «ТЕС», 2008 – 113 с.
3. Расторгуева Т. Е., Галич Е. А., Шостак Н. А. Рабочий зошит з дисципліни «Фізика» для слухачів факультету до вузівської підготовки. Частина 3. – Одеса: «Екологія», 2009 – 92 с.
4. Расторгуева Т. Е., Галич Е. А., Ткаченко Н. А. Методические указания для выполнения самостоятельной работы по дисциплине «Физика» раздел «Кинематика» для слушателей иностранцев подготовительного отделения – Одеса: «Экология», 2011 – 66 с.
5. Расторгуева Т. Е., Галич Е. А., Ткаченко Н. А. Физика: Конспект лекций (для иностранных слушателей подготовительного отделения. – Одесса: «ТЕС», 2013. – 284 с.
6. Поляков В. М. Физика. Молекулярная физика и теплота. Электричество и магнетизм. Ученик для иностранных студентов подготовительных факультетов вузов Украины. – Одеса: ОНПУ, 2006. – 208 с.
7. Кирнасівська Н. В., Бондаренко В. М., Чорна О. В. Методичні вказівки та завдання з формування навичок та вмінь читання і мовлення з дисципліни Українська мова для слухачів-іноземців підготовчого відділення (на матеріалі географії та економіки). – Одеса: ОДЕКУ, 2010. – 28 с.
8. Кирнасовская Н. В., Лелюк Л. М., Гребинежко В. Д., Ткаченко Н. А. Методические указания по дисциплине «Русский язык» для слушателей-иностранцев подготовительного отделения (на материале «Экономической и социальной географии мира»). – Одесса: ОГЭКУ, 2013. – 60 с.

Зохида Расулова
(Гулистан, Узбекистан)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТИННОГО АВТОРИТЕТА УЧИТЕЛЯ-ВОСПИТАТЕЛЯ

Формирования авторитета педагога характеризуется временной протяженностью. Это длительный процесс, который имеет свою логику. Рассмотрим этот процесс.

Первый этап – это выбор профессии “учитель”. Все профессии по предмету труда можно разделить на пять типов. Эта классификация была разработана Е.А. Климовым.

Самыми распространенными являются профессии, где предметом труда выступает техника. К нему относятся все профессии, связанные с обслуживанием техники, ее ремонтом, управлением: слесарь-ремонтник, наладчик технологического оборудования, водитель, техник, токарь, инженер-физик и др.

Следующий тип профессии “человек – природа”. Конечно, любой предмет на Земле, и даже сам человек, принадлежит природе. Когда же мы связываем деятельность человека с природой, имеется в виду живая природа и прежде всего растительные животные организмы, микроорганизмы. Вот несколько профессий: микробиолог, рыбовод, ветеринарный фельдшер, цветовод, лесник и др.

Часто объектом труда человека выступают различные знаки: устная или письменная речь, цифры, химические и физические символы, ноты, схемы, графики, рисунки и т.п. такие профессии условно относят к типу “человек – знаковая система”. Это, например, корректор, экономист, чертежник, топограф и др.

Очень многим нравятся профессии, труд в которых связан с изобразительной, музыкальной, литературно-художественной и актерской деятельностью. Это профессии типа “человек – художественный образ”: конструктор – модельер одежды, витражист, фотограф – художник, музыкант, журналист и др.

И последний тип профессии – “человек- человек”. Труд людей этих профессий направлен на воспитание и обучение, информирование, бытовое, торговое, медицинское обслуживание людей. Он связан с управлением руководством людьми или коллективами. В этих видах деятельности в процессе труда люди взаимодействуют между собой. К этому типу профессий относятся, например, экскурсовод, продавец, учитель и др.

Для того чтобы освоить определенную профессию и затем успешно трудиться, человек должен обладать конкретными качествами, отвечающими тем требованиям, которые предъявляет эта профессия к личности работающего. Поэтому очень важно, выбирая профессию, знать эти требования. Профессия учитель относится к типу “человек- человек”. Сформулируем требования для данного типа профессий. Главное содержание труда в них сводится к взаимодействию между людьми. Если не ладится это взаимодействие, значит, не ладится и работа. Поэтому существенное значение имеет умение устанавливать и поддерживать контакты с людьми, способность понимать людей, разбираться в их особенностях. Вот перечень личностных качеств, которые очень важны в работе учителя: устойчивое, хорошее настроение в процессе работы с детьми; потребность в общении; способность мысленно ставить себя на место другого человека быстро понимать намерения, помыслы, настроения детей; умение разбираться в человеческих взаимоотношениях; хорошая память, позволяющая держать в уме знания о личностных качествах большого числа людей; умение находить общий язык с разными людьми; терпение.

Если требования, предъявляемые профессией учитель к человеку совпадает с его личностными качествами и возможностями, то говорят о профессиональной пригодности. В основе профессиональной пригодности лежат прежде всего способности индивидуума. Под этим термином обычно понимают такие индивидуально - психологические особенности человека, которые помогают ему добиться успеха в какой-либо деятельности. Разобраться в своих склонностях, интересах к данной области труда будущему учителю поможет опыт общественно - организаторской, шефской работы в школе, лагере и т.д. среди младших, опыт участия в организации коллективных, групповых мероприятий. При этом имеется в виду не обязательно та общественная работа, которая поручена, так сказать, официально. Может быть, даже более важное значение для познания самого себя имеет область собственной инициативы. Если к человеку ‘липнут’ младшие товарищи, если ему удастся объединить их для какого-нибудь дела, которое другим кажется пустяковым (скажем, вырезать из веток свистульку, подкармливать бездомных кошек и т.п.), то может быть это признак развивающихся у человека педагогических или организаторских интересов, склонностей. А там где склонности, появляются и способности.

Свои способности ученики, желающие стать педагогом могут проверить, побыв вожатым в лагере. Если ребятам с ним интересно, потому, что он выдумщик, умеет организовать школьников на хорошие дела. Если он может пробудить в ребятах инициативу, самостоятельность, умело руководя их помыслами и делами. И если он не командует, а увлекает коллектив. Обладает организаторскими способностями, интересом к детям, общительностью. То можно сказать, что он обладает способностями, чтобы стать учителем.

Также проверить свои способности и выявить склонности ученикам помогают специально созданные профилирующие классы.

Ели ребенок хочет стать учителем, то он может попробовать вести урок в младших классах под руководством учителя.

И если требования, предъявляемые к профессии учитель, соответствуют личности, то этот человек может смело выбирать профессию учителя.

Может случиться так, что психологические особенности будут не полностью соответствовать требованиям профессии, которую хотят выбрать. Но не нужно отчаиваться. Ведь многие способности человека, если он захочет, может развить у себя сам.

И так, выбрана профессия учитель. Главное условие при её выборе было соответствие требованиям, предъявляемыми данным типом профессии.

Вторым этапом становления истинного авторитета учителя-воспитателя является овладение педагогическим мастерством.

Во-первых, овладение слагаемыми педагогического мастерства происходит в специальных учебных заведениях. Процесс педагогической подготовки будущего учителя должен быть организован в последовательности, соответствующей закономерностям усвоения знаний и овладении умениями и навыками.

На первом этапе студенту необходимо получить достаточно теоретических знаний по психологии, педагогике, информации о педагогических умениях, об их содержании и структуре, о тех действиях и навыках, из которых они складываются, о путях и методах овладения ими. Важно, чтобы студент понял, что он может усвоить с помощью лекций, семинарских занятий и других форм учебной работы (самостоятельной работы, курсовых, дипломных), а что зависит от него самого, от его способности наблюдать за педагогическими явлениями, от его стремления и активности в само развитии. Этот этап должен претворять педагогическую практику, чтобы последнее не превратилось в путь проб и ошибок, и чтобы вследствие своей неэффективности не привела к разочарованию в возможностях педагогической деятельности. Это знакомство с психолого-педагогическими дисциплинами, в теории и практикой обучения и воспитания учащихся.

Естественным следствием первого этапа, создающего необходимые ориентиры для принятия педагогических решений является этап педагогической практики (например, в школе, в лагере). Он может быть реализован в самых разных вариантах: занятие по анализу педагогических ситуаций, по построению моделей педагогического поведения, практические педагогические мероприятия, проводимые студентами с детьми и т.д.

Все эти варианты объединяет одна общая идея – будущему учителю самому необходимо проделать все то, о чем он знает, но практически не исполнял и потому не умеет делать. Умение есть результат соответствующего действия, притом действия того, кто овладевает ими. Значит, только адекватное действие – средство овладения умением. Хорошо известно, что знать, как нужно действовать, ещё не значит уметь так действовать.

Но остановиться на втором этапе – значит остановиться на полпути. Процесс овладения педагогическими умениями требует не только информации о них и соответствующих практических действий, но и всестороннего осмысления общих и типичных, частных и многовариантных проявлений умений. Обстоятельного анализа практических действий. Это значит, что за ознакомительной практикой должны следовать семинарские занятия, различные спецкурсы и другие формы обучения. Только тогда появится возможность связать теоретические знания с практикой, усвоить и знания, и умение сознательно, с профессиональным прицелом.

Итак, третий этап должен быть прямым предшественником завершающейся педагогической практики, цели которой специфичны: не сызнова начинать овладевать педагогическими знаниями и умениями, а шлифовать последние непосредственной практической педагогической деятельности, что в значительной степени облегчает период послевузовской профессиональной адаптации.

Педагогическая практика на выпускном курсе представляет собой четвертый, заключительный этап профессионально - педагогической подготовки будущего учителя.

Вузовская практика показывает, что чем точнее соблюдаются описанные выше закономерности, тем более успешно осуществляется процесс профессионального становления будущего учителя.

В вузах формируются также коммуникативные умения. Будущему учителю необходимо знать и владеть формами и культурой общения. Тренинг профессионального – педагогического общения можно осуществлять на занятиях по педагогике, спец семинаров и спец курсов, практикумов, в период педагогической практики и других случаях. Особо важно, чтобы студент сам овладел приемами само тренинга и регулярно отрабатывал необходимые коммуникативные умения и навыки.

В процессе овладения средствами педагогической коммуникации можно выделить ряд этапов.

На первом этапе научения общению развивается способность к рефлексии, к осознанию собственного поведения в общении, внутреннего состояния личности и его внешних проявлениях.

Второй этап – овладение умением чувствовать интеллектуальные, эмоциональные и нравственно-волевые состояния учащихся, умение стимулировать активность учащихся (просмотр кинокадров, телепередач и наблюдение за конкретными людьми).

Третий этап предполагает развитие способностей не только к восприятию и установлению контактов, но обязательно и к активному педагогическому воздействию на учащихся, овладение способами этих воздействий.

Особо следует рассмотреть проблему самовоспитания организаторских умений будущего учителя. Так или иначе в процессе учебы у студентов накапливается опыт развития организаторских умений. В организаторские умения будущего учителя входят умения задавать работу, осуществлять контроль, оценивать результаты, вносить коррективы.

Организаторские умения студент получает в следствии:

1. копирование организаторских действий учителя, других лиц;
2. перенос опыта организаторских действий в новые ситуации;
3. планирования и реализации действия по заданию педагогов;
4. проявления достаточной самостоятельности, инициативы, организует педагогически целесообразно жизнь учащихся: умеют построить перспективу, поставить цели и задачи, организовать их исполнение до конца, оценить результаты.

В вузе формируются также и личностные качества необходимые будущему учителю. Это нравственная позиция на добро, эстетическое выражение и др.

Нравственное самовоспитание будущих учителей заключается в том, чтобы нравственно должное превратить в личностно-потребностное, чтобы строить своё поведение в соответствии с нормами морали в самых разных и конкретных жизненных ситуации. Дело в том, что нравственное всегда является отношением человеческим, а интересы людей могут не совпадать. Как только студенту придется налаживать взаимоотношения между двумя учениками "по справедливости", он сразу же почувствует, что каждый из них в понятие справедливости вкладывает свое понимание. Легко быть справедливым в теории и ой как трудно – на практики!

Только реальные нравственные действия самого студента (нравственно- познавательные, эмоционально-нравственные и нравственно –поведенческие) способствуют его нравственному самовоспитанию.

Чтобы успешно заниматься нравственным самовоспитанием, мало знания норм нравственности. Необходимо иметь представление о своих нравственных качествах, реалистически оценивать себя: какие качества в себе закреплять, какие развивать, от каких избавиться, какие приобретать.

Для практической учебно-воспитательной работы будущего учителя важно и эстетическое самовоспитание. Эстетические вкусы учителя проявляются во всем: в его внешнем виде, в манерах, походке, поступках, в отношениях к окружающему миру, к труду.

Литература:

1. Авторитет педагога // Рабочий путь. - 1988, - 2 окт. - с. 1
2. Авторитет учительства // Первое сентября. - 1995, - 14 марта.
3. Авторитет учителя // Парт. Жизнь. - 1989, №8. - с. 56

Элмурот Саидов, Янглиш Джумабоева
(Гулистан, Узбекистан)

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Бугунги кунда таълим жараёнида замонавий педагогик технологиялар, ахборот-коммуникацион технологиялари, электрон дарсликлар ҳамда мультимедиа воситаларини кенг жорий этишга катта эътибор қаратилмоқда. Бундай туб ислохотларнинг натижасида мактаблар, касб-ҳунар коллежлари ва лицейлар, олий таълим муассасалари ўқув-лаборатория базаси энг замонавий ўқув ва лаборатория ускуналари, компьютер техникаси ва бошқа ахборот-коммуникация технологиялари билан жиҳозланмоқда. Бу эса фанларни ўзлаштиришда қулай имкониятлар яратади. Фидоийликни касб қилган ўқитувчилар зиммасига эса бугунги кунда илм-фан, техника ва ишлаб чиқариш соҳаларининг тез суръатларда ривожланиши таълим муассасаларида таълим-тарбия сифатини, мазмун-моҳиятини янада юқори босқичга кўтаришдек маъсулиятли, шу билан биргаликда шарафли вазифаларни юклайди.

Педагог деган улуғ номни оқлаш, унга муносиб бўлиш, қасамёдга содиқ қолишдек гап. Зеро, биз педагогларнинг биринчи асосий вазифамиз ҳар бир соат дарсни сифатли ўтиб, ўқувчиларга яхши тарбия бериш кераклигини ва дарсимизнинг муқаддас эканлигини чуқур маъсулият билан англашимизни тақозо этади. Шу ўринда, буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ёҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидир», деган фикрларини эслайлик. Таълим соҳасида бу фикрни амалда бажариш доимо долзарб мавзу бўлиб келган. Шундай экан, бугунги кун ўқитувчиси ўз фаолияти асосини сифатли дарс ўтишга, ўқувчиларига намунали дейишга арзийдиган таълим-тарбия бериб, умуммиллий масала бўлмиш таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмаслигини – бу шарқона ҳаёт фалсафаси эканлигини чуқур ҳис этмоқдаларми? – деган ҳақли савол туғилади.

Ўқитувчи шуни унутмаслиги керакки, сифатли дарс – бу ўқувчилар томонидан самарали ўзлаштирилган дарс. АКТдан фойдаланиш, интернет, мультимедиа воситалари, слайдлар, кўргазмалар ва дидактик материаллардан фойдаланиш, яъни мавзуни тушунтириш жараёнида унинг илмийлик даражасини кескин оширибгина қолмай, балки дарс мобайнида вақтдан унумли фойдаланишга ҳам ёрдам

беради. Замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этилмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир. Қисқа маълум вақт орасида муайян назарий билимларни ўқувчиларга етказиб бериш уларда маълум фаолият юзасидан кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш улар томонидан эгалланган билим кўникма ҳамда малакалар даражасини баҳолаш ўқитувчидан юксак педагогик маҳорат ҳамда таълим жараёнига нисбатан янгича ёндашувни талаб этади. Бугунги кунда бир қатор ривожланган мамлакатларда бу борада катта тажрибалар қўлланган бўлиб ушбу тажриба асосларни ташкил этувчи меъёрлар интерфаол усуллар номи билан юритилмоқда. Ҳозирги кунда таълим амалиётида кенг фойдаланиб келаётган интерфаол методларнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуддир.

Ҳозирда таълим муассасалари замонавий компьютер, ахборот коммуникация технологиялари асосида жиҳозланмоқда. Бу педагогларнинг ўз меҳнат фаолиятларига янгича ёндашувларини талаб этади. Замонавий технологияларнинг жорий этилиши педагогни ўқув жараёнида таълим воситалари асосида фаолият доирасининг чекланишига эмас, балки унинг вазифалар ва ролининг ўзгаришига, педагогик фаолиятнинг мукаммаллашувига олиб келади. Ўқитувчилар компьютер технологияларидан фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш билан бирга амалиётда қўллаш олиши лозим. Дарс жараёнида слайдлардан кўргазмали материал сифатида фойдаланиш ўқитувчи учун кенг имконият яратади. Ўқув материалнинг электрон тақдимотида анимациялар асосида ўтиладиган материалнинг берилиши мавзунини ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишини енгиллаштиради ва дарс самарадорлигини оширади. Намойиш этилган слайдларни ўқувчиларга тарқатма материал сифатида ҳам бериш мумкин. Слайдларга ўқувчилар ўзларини муносабатини билдириши, уни таҳлил қилиши мумкин. Дарсларда электрон қўлланмалар, видеолавҳалар, анимациялар, матнлар, овозли образлар (ёзилган овоз, мусиқа ва бошқалар)дан фойдаланиш мумкин.

Дарсларда ахборот-коммуникацион технологияларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг билимларини ошириш, дунёқарашини кенгайтириш учун хизмат қилади, таълимни фаоллаштиришда принципаал янги имкониятларни тақдим қилади. Ахборот-коммуникацион технологиялари дарс машғулотларини қизиқарли ташкил этиш, ахборотнинг катта оқимини қисқа вақт ичида осон ўзлаштириш имконини беради. АКТдан фойдаланиб дарс ўтиш ўқув самарадорлигининг кескин ошишига имконият яратади. Ҳозирги кунда таълим жараёнига ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) шиддат билан кириб келиши билан бирга, у таълимнинг самарадорлигини оширишда энг қулай омиллардан бири бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам илғор мамлакат таълим тизимида компьютер техникасидан, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга қаратилган изланишлар тўхтовсиз кечмоқда.

XX аср охирида инсоният янги ахборот жамиятига кириб бориши таълим жараёнида катта, салмоқли ҳисса қўшди. Анъанавий, ўрганиб қолган ўқиш шаклидан прогрессив, таълим технологияларига асосланган таълим шаклига ўтилиши бир қатор мулоҳазаларга замин яратди. Ҳақиқатдан ҳам, олдин мактаб ёхуд олий даргоҳда олинган билим бугунги кунда олдиндан эскирган ҳисобланмоқда. “Бир умр” ушбу йўналишда фаолият олиб бораман деб 20-30 йил олдин танлаган касбимиздаги билим кўникмамиз бугунги кунда 4-5 йилга бормаи малака талаблари паст натижалар бўлмоқда. Ўқув дастурлар ҳар икки, уч йилда қайта ишланмоқда ва бу ҳам ривожланиб келаётган ахборот асрида камлик қилмоқда. Ўқув қўлланмалар чоп этилишидан олдинроқ у ёки бу йўналишдаги ривожланишларни қамраб олмаган деган хулосани олмоқда. Бугунги кунда таълимнинг классик технологиялари дарс жараёнида деярли фойдаланилмаяпти, чунки ушбу технологиялар ахборот коммуникация технологиялари соҳасида эришилган ютуқларни тўлақонли қўллашга имкон бермайди. Классик технологиялардан фойдаланилган дарс ўсиб келаётган ёш авлодга қизиқ эмаслиги ўтказилган тадқиқотларда ўз аксини топди. Ахборот-коммуникация технологияларининг (АКТ) кенг тарқалиши, жаҳон ўргимчак тўри (интернет)нинг пайдо бўлиши барча ёшдагиларга таълим беришнинг янги шакл ва услубларини очиши билан бир қаторда қатор педагогик-психологик муаммоларни ҳам келтириб чиқарди.

Кўп тадқиқот ишлари инсон ва компьютер ўртасидаги ҳаракатларнинг психологик-педагогик аспекти ҳамда юқори кўрсаткичга эришиш мумкин бўлган ахборот коммуникация технологияларини қўллаш усулларининг изланиши жараёнига бағишланмоқда. Таълим жараёни самарадорлигини АКТ қачон оширади? Қачонки, ўқитувчи АКТни қўллашнинг педагогик-психологик асосларини ва кўргазмалилигини кўз олдида келтира олса. Кўргазмалилик сезувчанлик билан бир қаторда юқори самаралар бериши Я.Коменский томонидан “Дидактиканинг олтин қодаси” сифатида асосланган. Ўқитувчи ва ўқувчи мулоқоти жараёни маълумот узатиш ва қабул қилишнинг турли хиллари асосида амалга ошади. Ўқитувчи томонидан маъруза билан бир қаторда турли кўринишларда АКТ орқали намойиш дарс сифат самарадорлигини оширади. Бундай дарсларда АКТ кўриш ва эшитиш анализаторлари яъни сезиш, ҳис этиш анализаторлари орқали мурожаат этиш вазифасини ўтайди. Сезиш, ҳис этиш анализаторлари, органларни орқали қабул қилинадиган сигналлар логик қайта ишлашга, абстракт фикрлашга олиб келади ва бу эса ўз навбатида бошланғич қадамда билимларни ўзлаштириш билан бир қаторда кейинги қадамларни фикрлаб кўришга, чамалаб олишга олиб келади. Ушбу жараёнда айниқса ўқитувчилар томонидан ахборотнинг эмоционаллик таъсири ҳам ҳисобга олинмоғи лозим. Ўқувчиларнинг фикрларини бериладиган ахборотга жалб қилиниши ва эмоционал таъсир орқали қизиқиш ва ижобий кайфият уйғотиши ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ. Юқори самарали дарсда диққат асосий фактор ҳисобланади. Дарс жараёнида видеофильмлардаги кадрлар, слайдлар алмашинуви такроран намойиш этилмаслигини ўқувчилар сезган ҳолда ўқувчиларда жараёнга нисбатан диққатлироқ бўлишни тақозо қилади.

Бугунги кунда предмет ва иллюстратив кўргазмалардан ташқари логик кўргазмалардан ҳам кенг фойдаланилмоқда. Логик кўргазмаларга дарснинг бўғинларида фанга оид жадвал ва схемалар, символ кўринишидаги тузилмалар, товушларни экран ва овоз кучайтиргичлар орқали намойиш этишни тушуниш мумкин. Демак бугунги кундаги мультимедиа қурилмаларидан фойдаланишни билган ўқитувчи ўқувчининг абстракт логик фикрлашни ошириш имкониятига эга. Замонавий шарт-шароитларда таълимнинг асосий вазифаси нафақат белгиланган билимни бериш, балки мустақил билим олиш шакл ва кўникмаларни ўргатишдан ҳам иборатдир. Замонавий мактаб таълимида компьютер техникаларидан оптимал фойдаланиш бир қатор педагогик вазиятларга боғлиқ. Булардан энг асосийси жараёнда ўқитувчи, ўқувчи ва компьютернинг ўрнини аниқ белгилашдан иборат.

Ўқитишнинг янги шаклларида кенг фойдаланар эканмиз ахборот-коммуникация ва компьютер техника, технологияларидан мукаммал ўрганишимиз ҳамда улардан ўқув жараёнида кенг, мақсадли фойдаланишимиз лозим. Зероки, барча педагог кадрларимиз ахборот коммуникация ва компьютер техника ҳамда технологияларини мукаммал ўрганиши, улардан ўқув жараёнида кенг фойдалана билиши давр талабидир. Ушбу жараёнда педагогларимизнинг уюшқоқлик билан иштирок этишлари, келажагимиз ёшлар қўлида экан, уларни билимли, доно, бахтли ва албатта баркамол авлод сифатида тарбиялаш, уларга замон талаблари асосида чуқур билим бериш, миллий менталитетимизга мос ва хос ҳолда таълим-тарбия бериш ҳар биримизнинг асосий бурч ва вазифамиздир.

Умуман хулоса тарзида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, таълим тизимида ахборот-коммуникация технологияларининг ўзига хос жиҳатлари, замонавий таълим технологияларидан фойдаланиб, хусусий фанларни ўқитиш жараёнида шахс камолотини таъминлашга хизмат қилувчи мустақил фикр юритишга, ўз устида ишлашга, фаолиятга нисбатан ижодий ёндошиш каби хислатларнинг шаклланишига кенг имкониятлар яратилган.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015.
3. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори: Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонуни. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. - Т.: Шарқ. 1997.
4. Михалкович В.Изобразительный язык средств массовой коммуникации. Москва: Наука, 1986.

**Толкын Сламбекова, Өселхан Сұлтан
(Астана, Қазақстан Республикасы)**

КӘСІБИ СТРЕССТІ ТУЫНДАТУШЫ ФАКТОРЛАР

Жалпы стресті - адам ағзасына түсетін салмақ, ол зиянды, одан құтылу керек деген пікір қалыптасқан. Алайда, стрестің анықтамасын әр мамандық иелері әр түрлі береді. Дәрігер мамандар ағза көтере алатын физиологиялық механизмдердің жүктелуі десе, менеджмент өкілдері - әлеуметтік факторлардың әсері, ал психологтар әр түрлі жағдайларға байланысты адамның эмоциялық күйінің өзгеруі дейді.

Стресс (*stress* – ағыл. шиеленісу, қысым, күштену, зорлану) деген түсінікті береді.

Стресс – адам организміне шамадан тыс мөлшердегі күштің түсуі әсерінен оның дене және психикалық күштену не зорлану жағдайы. Стресс - әр түрлі экстремалды әсер етуге жауап беретін организмнің физиологиялық және физиологиялық күйі. Стресс – сыртқы немесе ішкі ортаның қолайсыз факторларының әсеріне организмнің реакциясы. Стресс – төтенше тітіркендіргіштің әсерінен организмде пайда болатын жалпы зорлану жағдайынан қорғану реакциясы.

«Стресс» ұғымын физиология мен психологияға енгізген американдық физиолог Уолтер Кеннон (1871-1945) болса, стресс теориясының негізін қалаушы канадалық биолог және дәрігер Г. Селье (1907-1982). Кеңестік физиолог Г.Н. Кассил теориясы, зерттеуші биохимиктер В.Н. Васильев, В.С. Чугунов, чехославакия эндокринологы М. Вигаш зерттеулері де стресс табиғаты бойынша құнды зерттеулер. Сондай-ақ, стресс мәселесі төңірегінде зерттеу жүргізген ғалымдар: В.И. Журавлев, Г.И. Козырев, Н.В. Гришина, А.С. Гусевалар және т.б.

Г. Селье бойынша адамның психикасына стрессорлардың әсері келесі тізбекте өтеді: стрессор ми қабығына әсер еткеннен кейін импульс гипоталамусқа (эмоция орталығы) түседі де жүйке жүйесінде стимуляция жүзеге асады, нәтижесінде мидағы бүйрек түйшіктері орталығы тітіркенуінен адреналиннің қанға құйылуы күшейеді. Адреналиндік секреция жүрек қызметін стимулдандырады, алмасу процесін жоғарлатады және т.б.

Біздің өміріміз тұтастай стрестен тұрады деуге болады. Оны өз өмірінде, тұрмыста, жұмыста қандай да бір жағымды немесе жағымсыз жағдайға ұшыраған адам басынан кешіреді. Орыс физиологы К.Судаковтың пікірінше: «Ғылыми-техникалық прогресс кезінде адам психоэмоционалдық стресске көп ұшырайды, сондықтан оның өзін-өзі басқару механизмі бұзылады, ол биологиялық ырғақтың өзгеруіне

өкеліп соқтырады, сонымен қатар ағзаның гормоналды-иммундік функциялары өзгереді және стрестің өсерінен генетикалық ақпараттар, генофонд өзгеруі мүмкін» дейді [1, 6].

Американдық ғалымдар Холмс пен Рэй стрестің 100 ұпайлық көрсеткішін ұсынған: жақын адамдардың (көбінесе жанұя мүшелерінің) өлімі – 100 ұпай, ерлі-зайыптылардың айрылысуы – 73 ұпай, түрмеде отыру – 63 ұпай, жақын-жуықтарының қайтыс болуы – 63 ұпай, қатты науқастану немесе жарақаттану – 53 ұпай, үйлену – 50 ұпай, финанстық жағдайдың өзгерісі – 49 ұпай, жұмыстан шығып қалу – 47 ұпай, зейнеткерлікке шығу – 45 ұпай, аяғы ауыр болу – 40 ұпай, жұмыс бабымен көтерілу – 39 ұпай, басқа жұмысқа ауысу – 36 ұпай, жолдастары арасындағы түсінбеушілік – 35 ұпай, қарыз болу – 31 ұпай, жеке басының жетістікке жетуі – 27 ұпай, мектепке бару немесе бітіру – 26 ұпай, басшымен дау-жанжалда болу – 23 ұпай, басқа жерге көшу – 20 ұпай, демалу – 13 ұпай, транспортта болатын келеңсіз жағдайлар – 11 ұпай, т.с.с.

Аталған авторлардың айтуынша, жылына 300 ұпай жиналса, адамның депрессияға ұшырау қаупі төнбек немесе соның салдарынан психосоматикалық ауруларға (инфаркт, астма, аллергия, артрит, мигрен, гипертония, т.б.) өкеліп соғуы мүмкін. Мысалға бір жылда оқуын аяқтап, жұмысқа орналасып, тұрмысқа шығып, жүкті болып, сол жылда бала туып, пәтер алу сияқты қуанышты жағдайлардың өзінен 200-ден астам ұпай жиналады екен, бұл жағдайларға қоса жас отбасыларға тән қарыз алу, соған байланысты бюджеттің ортаюын қоссақ 300 ұпайға да жетіп қалады, ал ол жоғарыда айтылған жағдайларға өкеліп соқтырмақ [2, 43].

Роберт С. Элиот американдық медициналық институтта жұмыс жасай жүріп, стрестік жағдайлардың өсерінен қан тамырлары қысылып жыл сайын 520 мың американдықтар өмірден озады, қазіргі заманның кәсіби мамандарға қойып отырған физикалық және психологиялық жүктемелерінің артуы әрбір 5 адамның қан жүйесінің нормасын бұзылуға өкеледі деген қорытынды жасаған. Сондықтан еңбек және тұрмыстық жағдайда стресті басқару және алдын-алу жолдарын білгеніміз маңызды. Әр түрлі мәліметтерге сүйенсек, стрестің салдарынан жай жөтелден бастап раққа дейін пайда болуы мүмкін. Бұл жөнінде академик К.М. Быков: «Күйзеліс жылау арқылы сыртқа шығарылмаса, ол басқа органдардың жылауына өкеліп соқтырады» - деп көрсеткен.

Зерттеулерден шығарылатын қорытынды – қорқу, шаршау, ашу, қуаныш, разылық, жауапкершілік сияқты әр түрлі эмоциялық күйлер ағзада бір типті кешенді реакция туғызады. Мысалы соғыс кезінде баласынан қаралы хабар алған ана стреске ұшырайды, ал бірнеше жылдан кейін бұл хабардың жалғандығын естігенде қуанышты екендігіне қарамай тағы да стреске ұшырайды. Осыдан байқағанымыздай, стрестің жағымды және жағымсыз жақтары бар. Жоғарыда айтылғандай стресс - әрбір адам өмірінде болатын құрамдас бөлік, оның қажеттілігі адамның тамақ пен суды қажетсінуімен пара-пар. Г.Сельенің ойынша стресс – ол «өмірге дәм беретін», қандай жағдай болмасын, нәтижесінде ағзаның бейімделіп, жұмылдырылуына өкелетін жағымды жағын эустресс деп атаған, ал психологиялық ауыртпалық, қайғы, бақытсыздық, әлсіздікке өкелетін түрін дистресс деп көрсеткен. Дистресс нәтижесінде психологиялық ауруларға өкелуі мүмкін.

Кәсіби стресс – күрделі еңбек жағдайында физиологиялық және психологиялық реакцияларда көрінетін көп өлшемді феномен.

Дерек көздерінде кәсіби стресті туғызатын әртүрлі стрессорлар берілген:

Еңбек әрекетінің мазмұны мен ұйымдастырылуына байланысты:

- еңбек жағдайы;
- шамадан тыс жүктеме, қысымды психикалық әрекет немесе жүктеменің аздығы;
- орындалатын жұмыстың біртектілігі;
- еңбек жағдайының ұзақтығының өзгеруі;
- жұмыс уақытының қолайсыздығы;
- физикалық орта факторының жағымсыз өсері (температура, шу, вибрация, дымқылдық, ауа жетіспеушілігі, қарынның ашуы, шөлдеу, шамадан тыс жүктелудің өсері);
- зейіннің жүйелі немесе кенеттен толқуы;
- орындайтын әрекеттің қиындығы, ақпараттың жетіспеуі немесе толық болмауы, уақыттың жетіспеуі, әрекеттің жылдамдығы мен қателіксіз орындалуына талап қою;
- ауысымдық жұмыс;
- құралдардың сапасы;
- өмір және денсаулық үшін қауіптілігі, тәуекелдік;
- жаңалық, ұйымдық өзгерістер;
- жауапкершіліктің жоғарылығы;
- қателік жасау қорқынышы;
- әрекеттерді орындау үдерісінде ағзаның жағымсыз функционалдық жағдайы;
- биологиялық ритмнің бұзылуы (ұйқы, тамақтану);
- шамадан тыс көп шешім қабылдау қажеттілігі.

Кәсіби статусқа байланысты:

- статус мәселесі;
- қызмет бабымен көтерілу перспективасына қанағаттанбауы;
- қызметке сәйкес міндеттер мен құқықтардың нақты еместігі;

- қызметтік міндеттердің өзгеруі;
- мансаптық өсудің тоқталуына байланысты фрустрация;
- кәсіби «қақпан»;
- қажетті кәсіби білім мен іскерліктің жетіспеуі;
- орындалмаған үміттер;
- басқа жұмысқа ауысу.

Еңбекке төленетін жалақыға байланысты:

- жалақының нақты еместігі;
- жасалған жұмыс көлеміне жұмсалған күш пен жалақының арасындағы

байланысқы келіспеу;

- жалақының бәріне бірдей төленбеуі.

Жұмыстағы өзара қатынастарға байланысты:

- басшымен дау-жанжал;
- тиімсіз басқару;
- әріптестермен өзара қатынас;
- мінез-құлық бостандығына шектеу;
- топтан бөлектену.

Купер мен Маршалл кәсіби стресс көздерін зерттей отырып, оны мынадай топтарға бөліп қарастырған:

1. Еңбек іс-әрекетіне қарай кәсіби стрестің туындауы:

- Жұмыс жүктемесінің аздығы немесе шамадан тыс жүктелуі. Жұмыстың шамадан тыс жүктелуі адам алдында сол жүктемені уақытында орындап үлгерем бе деген мәселелі сұрақты туындатады. Осыдан абыржу, фрустрация, сенімсіздік сезімі туындайды. Алайда, жұмыс көлемінің аздығы да осындай сезімдерді туғызады. Өзінің мүмкіндігіне сай жұмысқа ие болмаған жұмысшы ұйымның елеуметтік құрылымында алатын орны мен өзіндік құндылығының төмендігін сезініп, фрустрацияға ұшырап, өзіне деген бағасы төмендейді;

- Жұмыс жағдайының физикалық қамтылмауы мәселен, жұмыс орнындағы санитарлық-гигиеналық, психологиялық жағдай;
- Уақыт уақытының жеткіліксіздігі (әрқашан жұмысын уақытында жасауға үлгермей қалуы);
- Өзіндік шешім қабылдаудың қажеттілігі.

2. Қызметкердің ұжымдағы рөліне байланысты стрестік факторлар:

- Рөлдік белгісіздік, мысалы, кәсіби міндеттері жөнінде ақпараттың аздығы және соған сай әріптестері мен басшылықтан не күтерін білмеуі. Қызметкерлер басшылықтың артқан үміті туралы ойын нақты білуі қажет, яғни не істеуге тиісті, қалай істеуі қажет және ол жұмыс қалай бағаланады;
- Өте төмен жауапкершілік, жұмысқа немқұрайлылықпен қарау; ұйымдағы шешім қабылдауға аз мөлшерде қатыстылығы.

3. Жұмыстағы өзара қатынастармен байланысты стрестік фактор: басшымен, бағынушылармен, әріптестерімен өзара қатынастан туындайды. Мұнда адамдармен байланысқа бағытталған басшыларға қарағанда ғылыми және техникалық бағыттағы басшылардың басқа адамдармен қарым-қатынасы төменірек болатынын ескеру қажет; осы факторға өкілеттілікті бөліп беру қиындығы да жатады, мәселен, бағынушының басшының бұйрығын орындауға қарсы келуі.

4. Іскерлік мансапқа байланысты стрестік факторлар:

- 2 негізгі стрессогенді факторлармен – кәсіби «сәтсіздік» және соған байланысты ерте жұмыстан босатылудан қорқу;
- «Сәйкессіздік» статусы, өте тез немесе жай қозғалу, өз мансабының шегіне жету себебінен фрустрациялану;
- Кепілді жұмысының болмауы (әрқашан қандай да бір өзгерісті күту, тұрақсыздық);
- Өзіндік ұмтылыс деңгейінің жеткен кәсіби статусымен, дәрежесімен сәйкес келмеуі.

5. Ұйымның құрылымдық және психологиялық жағдайымен байланысты стрестік факторлар:

- Тиімсіз кеңес беру (маңызды сұрақтар бойынша өз уақытында мамандандырылған көмекті алу мүмкінсіздігі);
- Мінез-құлықтың еркіндігіне шек қойылу, т.б.

6. Ұйымнан тыс стресс көздері:

- Қызметкердің жанұялық өмірде пайда болатын негізгі мәселелері: уақытын тиімді бөлу (жанұясы мен жұмыстың ортасында жүру, басынан жанұялық дағдарыстарды кешіру);

Кәсіби стрестің пайда болу көздері мен туындайтын факторларын ескере отырып, Н.В. Самоукина кәсіби стрестің негізгі түрлерін бөліп көрсеткен:

1. Ақпараттық стресс уақыттың қатаң қадағалану және жоғары деңгейлі жауапкершілікті тапсырманың жүктелуімен байланысты. Көбінесе ақпараттық стресс жағдайдың түсініксіздігінен (жағдай туралы ақпараттың аздығынан) және ақпарат параметрлерінің тез ауысуынан туындайды;

2. Эмоционалдық стресс шынайы немесе болжамды қауіпсіздіктен туындайды (орындалмаған жұмыс үшін, әріптестерімен қатынасы үшін кінәлілік сезімі, т.б.). Көбінесе мамандығына байланысты қызметкердің құндылықтары мен ойлары бұзылады;

3. *Коммуникативті стресс* іскерлік қарым-қатынастың шынайы мәселелерімен байланысты. Ол конфликтілік дәрежесінің жоғарылығынан, өзін-өзі басқара алмау қабілетсіздігінен, қандай да бір жағдайға келіспеуін әдепті білдіре алмауынан, манипулятивті әсерлерден қорғана алмауынан туындайды; Коммуникативті кәсіби стрестің негізгі көріністері: *іскерлік қарым-қатынастағы күйгелектік* – себептері: жоғары екпінмен қатынас жасау дағдысы; өзіне деген сенімсіздік («ит қорыққанынан қатты үреді» дегендей); өзінің жұмысымен қанағаттанбауы, қорқыуы; *коммуникативті агрессия* (негізгі себебі – бақталасын кемсіту мақсатында айқайлау), *вербальды* (сөздік), *жанама* (көмектесуден бас тарту, жалған сөйлеу, қорқыту, ұрыну, сездіру, т.б.); *жағдаяттық* (кенеттен қаһарлану); басқаға бағытталған (басқаға жала жабу) немесе өзіне бағытталған (өзін кінәлау).

4. *Жетістікке жету стресі* кәсіби стрестің арасындағы ең қызығушылық танытатын түрі. Оның басты мәселесі – адамның шынайы мүмкіндіктерінің оның күтетін үмітімен сәйкес келмеуі;

5. *Қателік жасаудан қорқудан туындайтын стресс*. Ол мынадай екі тенденциямен тығыз байланысты:

1) Іштей тек жетістікке бағытталуы;

2) Қателік жасауға тыйым салыну не жазалау санкциялары.

6. Кәсіби стрестің ең көп таралған түрі - *кәсіби бәсекелестік стресі*. Мұнда адам айналасындағылардың бәрін, әріптестерін «бәсекелес» деп санайды, «бәсекелестік майданда өмір сүретін адамдар» ретінде танылады; жұмысын беделіне қарай таңдайды, ортасын тек «қажетті» адамдармен толтырады, нағыз достары жоқ, жанында да сүйетін жары емес, еуропалық стандарттағы «топ-модель» жүреді, мұндай адамдардың басты мәселесі – алға тек мансапты қояды, алға жылжу, арпалысу-жеңуді көздейді.

7. *Ақша табу мәселесіне байланысты стресс*: Қомақты ақшаға үйренген адам ақшаны көп тапқан сайын сыйлай түседі, көбіне сыйақы, ұтыс деп өмірін сарп етеді және барлығын «сатылады, сатып алынады» деп есептейді, бірақ бұл – жеке тұлғалық деградациялық негіз [4].

Кейінірек стресті зерттеушілердің зейіні индивидуалды сипаттаулардан адамның индивидуалды-психологиялық ерекшеліктеріне ауыса түсті. Бұл жеке тұлға ерекшеліктерінің стрессорларды бағалауы және қабылдауына, сонымен қатар адамдардың экстремалдық әсерлерге реакциясының тууына себепті болуымен байланысты. Стреске тұрақтылыққа әсер ететін индивидуалдық ерекшеліктердің ішінен эмоционалдық сфераға байланысты бірнеше сапаларды бөліп көрсетеді, соның ішінен ерекше көңілді ашуланшақтық және үрейлену сияқты қасиеттерге бөледі. Бұл екеуі де төмен стреске тұрақтылықты анықтайды. Мұндағы жеке тұлғалық үрейленушілік стрестік жағдайларды жоғары деңгейлі адекватсыз бағалаумен ұштасса (аса экстремалды, қауіпті болуы), ал жеке тұлғалық ашуланшақтық – қолайсыз құлықтық реакциялар және стратегиялық құралдармен байланысты.

Стреске бейімделуге бақылау локусы мен өзіндік бағалаудың да әсері маңызды. Ішкі бақылау локусына және жоғары өзіндік бағаға ие қызметкерлер өздерінің жағымсыз жағдайларға бейімделу мүмкіндіктерін тиімді бағалайды. Жұмысшылардың стрестік жағдайға бейімделу қабілетінің маңыздылығын ескере отырып, зерттеушілер жеке тұлғаның ерекше интегративті сипаттамасы – стреске тұрақтылығын айырып көрсетті. Стреске тұрақтылық бұл – стресс-факторлардың әсеріне ағза мен психика функциясының тұрақтылығы, олардың экстремалдық әсерлерге резистенттілігі (қарсы тұра білушілік) және толеранттығы (төзімділігі), адамның нақты экстремалдық жағдайдағы өмір және еңбекке функционалдық бейімделуі, стрессорлардың әсер етуімен болған шамадан тыс функционалдық бұзылыстардың орнын баса білу қабілеттілігі.

Стреске тұрақтылық қысымды, стрессогенді әрекет кезінде қалыптасады және көрінеді.

Ересек адамның жеке тұлғалық-мотивациялық ерекшеліктерінің спецификасы өзінің потенциалын жүзеге асыратын, бар күшін жұмсайтын бастапқы іс-әрекетінің сипатымен анықталады. Сондықтан кәсіби стресті терең зерттеу нақты еңбек іс-әрекетіне байланысты құндылықтың қалыптасуын зерттеумен мүмкін.

Алайда, стрестік жағдай тікелей дистреске айналмаса, ол - өмірге ұмтылыс беретін, тез ойланып-қимылдауға көмектесетін процесс деп бағалауға болады және стрестен бас ала қашу да мүмкін емес, өйткені ол өмірлік құбылысымыз - өміріміздің тұтастай бөлігін құрайды. Тек адамзат стресті басқарып, оның өмірлік құлшыныс пен кәсіптік бағыттылығынан бас тартуына жол бермеуі тиіс.

Олай болса, стресс – физиологиялық құбылыс, ол адам ағзасында түрлі факторлардың әсеріне жауап ретінде туындайтын физиологиялық қорғаныш реакциясының жиынтығы.

Әдебиеттер:

1. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва «Прогресс» 1982.
2. Самоукина Н. Карьера без стресса. СПб «Питер», 2003
3. Леонова А.Б., Чернышева О.Н. Психология труда и организационная психология: «Современное состояние и перспективы»: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1995.
4. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса: Издат. «Наука». Москва 1983.
5. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. М., 2006.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, профессор Сламбекова Толкын Сламкуловна.

Молдир Мусапарбекова, Айжан Тоққуліева
(Астана, Қазақстан)

ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН АҚПАРАТТАНДЫРУ

Қазіргі заманда білім беруді ақпараттандыру саласындағы мемлекеттік саясат Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде ақпараттық білім беру инфрақұрылымын қалыптастыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11 – бабының 9 тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған. Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру мұғалімдерден өз мінез – құлықтарын, ұстанымдарын, мүмкіндіктерін түрлендіруді талап етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Бүгінде мектептерді компьютерлендіру толықтай аяқталды. Орта білім берудің 12 жылдық моделі енгізілуде. «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» делінген («Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2007). Ал Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламада «E-learning» электронды оқыту жүйесі бойынша білім беру сапасын және басқару тиімділігін арттыру үшін оқу процесін автоматтандыру, педагогтар мен оқушыларды ең жақсы білім беру ресурстарына және технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету мақсаты атап көрсетілді. Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану. Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру енгізілді. Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Білім беру саласында ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері пайдаланылуда және одан әрі жетілдірілуде [1, 154 бет].

Білім беруді ақпараттандыру – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияның құралдарын білім беру саласына қолданудың методологиялық және тәжірибелік құндылықтарын зерттеп, оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық және педагогикалық мақсаттарына бағыттап қамтамасыз ету процесі. Бұл процесс мына *бағыттар* бойынша жетілдіріледі:

- білім беру жүйесінің басқару механизміндегі ғылыми-педагогикалық ақпараттар мен ақпараттық-әдістемелік материалдарды автоматтандыру арқылы оның қолданылу аясын жетілдіру және басқару ісіне коммуникациялық желілерді қолдану;
- ақпараттық қоғам жағдайында жеке тұлғаның даму бағыттарының міндеттерін негізге ала отырып, оқытудың мазмұнын, әдістері мен оны ұйымдастыру формаларын таңдау мен оның методологиясын жетілдіру;
- үйренушінің интеллектуальдық қабілетін дамытуға, өздігінен білім алуға, түрлі ақпараттарды өздігінен өңдеу сияқты әрекеттерге бағытталған оқытудың әдістемелік жүйесін ақпараттық-коммуникациялық технология арқылы құру;
- үйренушінің білім деңгейін бағалау мен бақылау әдістерін талдау бағытында компьютерлік тестілеуді құру мен оны қолдану.

Кейбір ақпараттандыру құралдары, электрондық анықтамалықтар, энциклопедиялар, Интернет-порталдар беретін ақпараттың орасан зор көлемі де оқу үдерісінде назарды алаңдаттыруы мүмкін. XXI-ғасыр ақпараттық қоғамда және өндірістің дамуының негізгі құралы болып ақпараттық ресурстардың қажеттілігі көрінеді. Сондықтан білім беру әлемі де өзінің дамуы үшін жаңа қадамдар жасауда. Осыған байланысты адамға ақпараттар кеңістігінде дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік жасай алатын оқытуда жаңа технологиялардың пайда болуы күмәнсіз. Соңғы жылдары білім беру аясы жүйесінде компьютерлік техниканы пайдалану белсенді кезең ретінде қарастырылуда. Білім беру жүйесін ақпараттандыру үрдісі ақпараттық қоғам жағдайында толыққанды өмірге адамды даярлау болып табылады [1, 152 бет].

Білім беруді ақпараттандырудың маңызды факторы Интернетпен жұмыс жасау қабілеті. Білімді ақпараттандыру дәстүрлі информатика оқу курсы, басқа пәндерді оқытуда қолданылатын ақпараттандыру әдістерін, технологиялары мен құралдарын қайта қарастыруды талап етеді [2, 580 бет]. Информатиканың әдістері мен құралдары көмегімен болашақ маман қандай ақпараттық ресурстар, олар қай жерде бар, оларға кіру мүмкіндігі қалай және оларды өзінің кәсіби қызметінің тиімділігін арттыру мақсаттарына қалай пайдалануына болады деген сұрақтарға жауап алуды үйренуі тиіс.

Білімді ақпараттандырудың тағы бір бағыты білімді ақпараттандыру технологиялары мен құралдарын жасау мен қолдану бойынша білікті мамандар дайындау болып табылады. Білімді ақпараттандырудың екі негізгі мақсаты бар. Біріншісі – білім қызметінің барлық түрлерінің тиімділігін

арттыру. Ал екіншісі - ақпараттық қоғамда адамды өмірге қатыстырудан, ақпараттық технологияларды кәсіби қызмет пен күнделікті өмірге пайдаланудан тұратын білімді ақпаратандыру айтамыз. Ақпараттық және телеқатынастық технологияларды пайдалану олардың деңгейін тек сапалы түрде көтеріп қана қоймай, сонымен қатар бітірушілер кәсіпкерлігінің артуына да әсер ететіндігі баршаға мәлім. Кез келген педагогикалық технология-ақпараттық технология болып табылады. Оқу-тәрбие үрдісінде білім беруді ақпараттандыру үшін ақпараттық технологияға көшу қажет [3, 282 бет]. Білім берудегі жаңа ақпараттық технология дегеніміз: оқу мен оқу-тәрбие материалдарының, үйретуге арналған есептегіш техника мен аспаптық құралдарының жиынтығы; есептегіш техника құралдарының оқу үрдісіндегі ролі мен орны, мұғалімдер мен оқушылардың еңбегін жетілдіруде оларды пайдаланудың түрі мен әдістері туралы ғылыми білімнің жүйесі; мұғалімдердің өз жұмыстарының әдістері мен ұйымдастыру түрлерін толықтай өзгертуге, оқушылардың жеке қабілеттілігін дамытуға, оқытудағы пән аралық байланысты күшейтуге, оқу үрдісін ұйымдастыруды ұдайы жаңартып отыруға мүмкіндік береді.

Оқытушы сабағында ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы оның тиімділігін жүйелі түрде көрсете біледі. Ақпараттық - коммуникациялық технологияны пайдалану оқытудың тиімді әдістерінің бірі деп ойлаймын.

Білім беруді ақпараттандырудың негізгі бағыттары келесідей анықталады:

- Ақпараттық-білім беру ортасын оның қызмет ету технологиясын қамтамасыз ететін жұмыстардың жиыны ретінде қарастырылатын оқу мекемесі деңгейінде құру;

- Оқыту үрдісін, ғылыми зерттеулерді және ұйымдасқан басқаруларды қамтамасыз ететін білім берудегі ақпараттық технологияларды жүйелі біріктіру;

- Біртұтас білім беру ақпараттық кеңістігін құру және дамыту;

Осы бағыттарды жүзеге асыруда келесі қайшылықтар туындайды:

- Біртұтас ақпараттық білім беру кеңістігін құру қажеттілігімен потенциалды пайдаланушылардың дайындық деңгейінің төмендігі;

- Ақпараттық-қатынастық технологияны қолдану барысында күтілетін оқыту тиімділігі мен оларды оқыту үрдісінде қолданудың дидактикалық және әдістемелік принциптердің жоқтығы;

БҰҰ – ның шешімімен «XXI – ғасыр ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазақстан Республикасы да ғылыми – техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді [2, 581 бет]. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу. Білім беру жүйесін ақпараттандыру дегеніміз – берілетін білім сапасын көтеруді жүзеге асыруға бағытталған үрдіс, яғни еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық түрлерінде кәдімгі технологияларды тиімді және компьютерлік ақпараттандыру технологияларына алмастыру, оларды сүйемелдеу және дамыту, нақты жүзеге асыру шаралары [4, 87 бет].

Қазақстандағы дарынды балаларға білім беруді ақпараттандыру мәселелері;

- білім берудің жаңа технологияларын (оқу теледидарлары, Internet Telekom, Relkom және қашықтықтан оқытудың өзге түрлері) жасау, жүзеге асыру.

- дарынды жастар мәселесінің және балалардың ақпарат алмасуының бағдарламаларын әзірлеу.

Заман ағымына сай күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Бұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдаумен қатар, түсінбей қалған сәттерін қайталап көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда білім беру жүйесінде электрондық байланыс жүйелерінде ақпарат алмасу интернет, электрондық почта, телеконференция, видеоконференция, телекоммуникациялық жүйелер арқылы іске асырылуда. Бірақ кез – келген жаңалықтың жақсылығымен қатар зияны да болатыны да белгілі. Мұндағы ең басты назар аударалық мәселе: олардың ара салмағы. Демек кемшілігін түзеп, зиянын жойып, артықшылығын жетілдіре түсу қажет.

Қазіргі ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану негізінде жаңа педагогикалық әдістерді қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін ақпараттандыруды зерттеу істері оқулықтар шығарумен қатарласа немесе оның алдында атқарылуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). 3-е издание. – М.: ИИО РАО, 2010. - 152 с.
2. Ақпараттық-қатынастық технологияны информатиканы оқытуда қолдану ерекшеліктері. // Сборник «Депонированные научные работы». - Алматы: АО «НЦ НТИ». 2009. - Выпуск 2. - 580с.
3. Нурғалиева Г.К., Тажигулова А.И. Педагогическая методология и технология информатизации среднего образования. Монография. – Алматы, 2011. – 282 с.
4. Яковлев А.И. Информационно-коммуникативные технологии в образовании // Информационное общество.-2001.-85-95 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ ЕСТЕТИЧНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ МУЗИКИ

Ідея розвитку особистості, зокрема її естетичного розвитку, підсилюється гуманістичною парадигмою щодо розвитку індивідуальності. Але цікавим є той факт, що розвиток індивідуальності особистості виходить за межі суто психологічної парадигми, а стає предметом міждисциплінарного синтезу психології та культурології.

У нашому дослідженні естетичного розвитку особистості вчителя музики міждисциплінарний синтез здійснюється на основі навчання гри на фортепіано.

Міждисциплінарний синтез як провідний принцип культурологічної парадигми естетичного розвитку особистості дозволив обґрунтувати функції останньої: *аксіологічну*, спрямовану на формування системи цінностей та вибіркового ставлення до естетики довкілля і його відображення в творах мистецтва; *особистісно-творчу*, яка забезпечує індивідуальний підхід до творчого осягнення естетичних універсалів; *комунікативну*, яка дозволяє осягнути світ іншого в системі його художньо-естетичних координат (включно, й через твори мистецтва минулих епох); *естетико-когнітивну*, яка забезпечує розвиток аналітичного мислення, співставлення та умовиводів на основі оперування естетичними категоріями; *художньо-ідентифікаційну*, яка надає можливість адекватно зрозуміти та пережити естетичні образи та почуття героїв, що належать до різних часово-просторових діапазонів

Оскільки естетичний розвиток – процес, зумовлений закономірними змінами, що наступають у наслідок цілеспрямованого впливу на естетико-генетичні, етно-генетичні властивості та здібності особистості стосовно естетичних явищ, було поставлено за мету визначити компонентну модель результату естетичного розвитку, який виявляється в сформованості *естезису особистості*. Було встановлено **три блочні комплекси**, які й підлягають позитивним змінам під час навчання і у той же час сприяють перетворенню внутрішнього духовного світу особистості вчителя, пронизують його «фахове енергетичне поле» під впливом сприйняття, вивчення та виконання творів мистецтва. *Перший блок* – складає набуття *естетичного досвіду як духовної практики з опанування образно-виражальної, семантико-сислової сутності мистецтва в навчальному процесі*. *Другий блок* – *емоційно-рефлексивний комплекс*, що охоплює різноманітні психічні стани як реакції на естетичне: атенціональність, потреба в естетичному, задоволення від сприйняття естетичного, рефлексія естетичних почуттів. *Третій блок* – *естетико-регулятивний функціональний блок*, що охоплює необхідні функції естетичного впливу на особистість під кутом його фахової навчальної діяльності.

Для оцінювання стану естетичного розвитку студентів з орієнтацією на результат – естезис особистості, були обрані критерії та показники оцінювання зазначеного феномену. Критерії відповідали розробленим компонентам [1].

Діагностика здійснювалася також завдяки розробленій 3-х бальної шкали оцінювання та серії методів: анкетування, педагогічне спостереження, тестування, спеціальні творчі завдання на художньо-естетичний аналіз творів, які вивчаються студентами та на їх застосування під час практики з метою вирішення більш широких соціокультурно-орієнтованих завдань мистецької освіти. За результатами здійсненого дослідження було встановлено та схарактеризовано три рівня стану естетичного розвитку майбутніх учителів музики в проекції їхньої фортепіанної підготовки.

До високого рівня – «Регулятивно-творчого» – було віднесено студентів, які за показниками семантико-когнітивного критерію: а) усвідомлюють та застосовують під час інтерпретації творів естетико-символічні засоби музичної мови та здатні співвідносити їх з естетичними категоріями та образами, які вони відображують; б) орієнтуються в ментальному походженні засобів виразності та в їх стильовій диференціації; в) творчо застосовують знання в роботі над інтерпретацією творів. За показниками ціннісно-рефлексивного критерію: а) демонструють повну відповідність емоційно-спонтанного реагування на музичний твір, якій пропонувався для сприйняття та подальшого вивчення; б) обґрунтовано висловлюють оцінні судження щодо твору, мають сформованість художньо-естетичних уподобань, збалансованість емоційного та раціонального в оцінках щодо естетичних властивостей твору; в) виявляють рефлексію власних почуттів через прагнення визначити художньо-естетичні властивості твору, що стають чинниками характеру власного емоційно-оцінного ставлення. За показниками регулятивно-творчого критерію: а) цілеспрямовано порушують питання художньо-естетичних образів в обговоренні фортепіанних творів на уроках та під час практики, вміло та винахідливо залучують до обговорення школярів, оригінально застосовують фортепіанні твори під час вирішення педагогічних завдань; б) демонструють потужне прагнення до удосконалення рівня виконавства, формування власного варіанту інтерпретації твору, прагнення якісно виконати твір з точки зору естетики звуковидобування, гармонічності емоційного вираження; в) виявляють потребу та прагнення передати свої емоційно-естетичні почуття іншим, поділитися своїми враженнями, порушити питання більш широкого соціокультурного значення. До цього рівня за результатами констатувального експерименту було віднесено 4 досліджуваних (5,8%).

До середнього рівня – «Інтенціонально-усвідомлюваного» – було віднесено студентів, які за показниками першого критерію: а) виявляють зацікавлення та бажання зрозуміти художньо-естетичну

сутність засобів музичної виразності, б) демонструють поступове осягнення їх ментального та стильового походження; в) адекватно оцінюють свої знання та наполегливо намагаються їх розширити у відповідності до інтерпретаційних завдань. За показниками другого критерію: виявляють переважно адекватні емоційно-спонтанні реакції на пропонований твір, проте пояснення ставлень та оцінок необґрунтовані; б) рефлексія власних почуттів проявляється епізодично, або після спонукання до неї з боку викладача; в) збалансованість в оцінці художньо-естетичних властивостей твору недостатня: переважають або емоційні, або раціональні ставлення. За показниками третього критерію: а) питання художньо-естетичних образів в обговоренні фортепіанних творів на уроках та під час практики здійснюють епізодично, ініціативно залучають школярів до обговорення образу, проте застосовують репродуктивні або стереотипні засоби; б) виявляють тенденції до вдосконалення виконання творів з власною інтерпретацією, до формування власного іміджу виконання, проте старанна робота над естетикою виконання ще не досягла самостійності; в) інколи проявляють ініціативу щодо передачі власних естетичних почуттів іншим, застосовують фортепіанні твори під час вирішення педагогічних завдань широкого, соціокультурного значення, але переважно в репродуктивний спосіб. До цього рівня за результатами констатувального експерименту було віднесено 22 студенти з 68 досліджуваних (32,4%).

До низького рівня – «Атенціонально-неусвідомленого» ми віднесли студентів, які за показниками першого критерію: а) орієнтуються виключно на свої поверхові знання та смаки, не вдаються до змістової сутності естетико-символічних засобів музичної мови, але їх спонтанно зацікавлюють аспекти художньо-естетичного характеру твору під час роботи над ним; б) нестійко проявляють увагу до художньо-ментального та стильового аспектів комплексу засобів музичної виразності; в) індиферентно ставляться до розширення власних знань стосовно художньо-естетичної символіки музичної мови. За показниками другого критерію: а) демонструють слабо виражені емоційно-спонтанні реакції або невідповідність емоційних реакцій образним характеристикам твору; б) майже не виявляють рефлексії власного емоційного ставлення щодо естетичних властивостей твору, слабо активізуються під впливом дій викладача; в) не мають балансу емоційного та раціонального у ставленні та судженнях, демонструють необґрунтовані пояснення стосовно позитивного ставлення до твору. За показниками третього критерію: а) питання художньо-естетичних образів в обговоренні фортепіанних творів на уроках та під час практики здійснюють за рекомендаціями методиста, відсутня ініціатива щодо залучення школярів до обговорення образу; б) слабо виявляють бажання вдосконалити естетичні аспекти виконання творів; в) немає ініціативи щодо передачі власних почуттів іншим; застосовують фортепіанні твори та їх виконання у рішенні педагогічних завдань за рекомендаціями викладача. До цього рівня за результатами констатувального експерименту було віднесено 42 студенти (61,8%).

З метою підвищення зазначених результатів було запроваджено авторську методику. В основі методики покладено наскрізну педагогічну умову: актуалізація художньо-естетичної спрямованості фортепіанної підготовки майбутнього вчителя музики. Поетапними умовами обрано: цілеспрямоване впровадження міждисциплінарних зв'язків фортепіанного навчання та гуманітарних дисциплін; активізація рефлексії емоційних процесів на сприйняття естетичного в мистецтві та інших його проявах; стимулювання потреби в творчому продукуванні естетики фортепіанного виконавства в педагогічній практиці. Умови забезпечувалися трьома групами методів: активізації когнітивно-оціночної діяльності; емоційно-естетичного саморозвитку; групи творчо-продуктивних методів.

Після застосування авторської методики з естетичного розвитку майбутніх учителів музики в процесі навчання гри на фортепіано результати досліджуваних експериментальної групи значно покращилися.

Література:

1. Цзяо Їн. Критерії оцінювання стану естетичного розвитку майбутніх учителів музики в процесі навчання гри на фортепіано / Цзяо Їн //Актуальні питання мистецької освіти та виховання. Зб. наук. праць. Вип. 1-2 (5-6), 2015. – С. 181-190.

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор Реброва О.Є.

Марія Школьна
(Київ, Україна)

ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ФЕНОМЕНА «СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ» У ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ-ПЕДАГОГІВ

Сучасне українське суспільство зацікавлено в тому, щоб усі його члени були соціально зрілими, тобто мали відповідні знання про соціальну дійсність, характеризувалися самостійністю і відповідальністю за події власного життя, оволоділи сукупністю соціальних ролей, що дозволяють особистості діяти в усіх сферах суспільного життя.

У низці освітніх документів: Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2017 роки, акцентується увага на пріоритетність виховання соціально зрілої особистості.

Проблема соціальної зрілості знайшла відображення у працях філософів (Л. Буєвої, Ю. Бардіна, Т. Старченка, І. Пустельник, М. Черниш та інших) і соціологів (І. Половинки, Л. Сохань, Ф. Філіпова, В. Ядова та інших).

Проблемі соціальної зрілості приділяли значну увагу в своїх дослідженнях психологи (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Киричук, Г. Костюк, О. Леонтєв, К. Платонов, С. Поліщук, С. Рубінштейн, П. Чамата та інші).

Проблема виховання соціальної зрілості означена в працях учених-педагогів (С. Вершловського, О. Каменєвої, Л. Канішевської, Т. Мальковської, О. Михайлова, А. Мудрика, А. Позднякова, В. Радула, Т. Толстих та інших).

Поняття «зрілість» у науковому розумінні визначається як стан повного розвитку особистості, цілковитої її готовності до чого-небудь. Зрілість (дорослість) – це найбільш довготривалий період онтогенезу, який характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей особистості. Характеристиками зрілої особистості є: розвинене почуття відповідальності, потреба особистості в турботі про інших людей, здатність до активної участі в житті суспільства, ефективне використання своїх знань, психологічна близькість з іншою людиною; конструктивне вирішення різних життєвих проблем на шляху до повної самореалізації [9, с. 126].

Термін «соціальна зрілість» з'явився у 20-х роках ХХ століття для позначення «...сукупності якостей та рис особистості, здатної виконувати завдання з побудови комуністичного суспільства. В основу цих якостей і рис покладені знання по навколишню дійсність, поцінування виробничої діяльності та вміння її здійснювати, усвідомлення значущості колективу і здатність ставити загальні інтереси вище особистих. Саме останньому положенню надавалася домінуюча першість, що на практиці вилилося в надмірну заорганізованість соціального виховання як основного фактора формування зростаючої особистості» [2, с. 41].

Поняття «соціальна зрілість» до 60-х років ХХ століття було маловживаним у педагогічній літературі. Цей термін є відсутнім у двотомному виданні «Педагогічного словника» (1960) та в чотиритомній «Педагогічній енциклопедії» (1964-1968 pp.).

У 60-і роки ХХ століття «соціальна зрілість» пов'язувалася з поняттям «соціальна активність» (пізнавальна, трудова, соціально-політична, організаторська активність в різних видах суспільно корисної діяльності) [2, с. 42–43], самореалізації у майбутньому житті. Важливими якостями соціально зрілої особистості вважалися: відповідальність за власне життя, соціальна активність, поміркованість, професійне самовизначення.

У 70–80-х роках ХХ століття «соціальна зрілість» випускника школи характеризувалася не тільки вищезазначеними якостями, а й бажанням вчитися у ВНЗ, займатися самоосвітою, створити сім'ю. Отже, соціальна зрілість особистості характеризувалася «корисністю суспільству, самореалізацією у майбутньому й проектуванням власного життя» [5].

У 90-і роки ХХ століття поняття «соціальна зрілість» стало розглядатися як «результат соціального становлення» (соціалізації).

Дослідник А. Мудрик розглядає соціалізацію як діалектику пристосування людини до суспільства та відособлення від нього. Досягнення необхідного для суспільства рівня соціальної зрілості конкретизується у відповідних ознаках адаптивності та відокремленості. За А. Мудриком, ознаками адаптивності є: ступінь оволодіння рольовими відносинами у різних сферах життя; наявність реалістичних для даного суспільства життєвих цінностей та уявлень про способи їх досягнення; необхідний на кожному віковому етапі рівень освіти. Ознаками відокремленості людини є: наявність власних поглядів, здатність застосовувати їх у нових ситуаціях; наявність психологічної автономії, самосприйняття, наявність емоційної автономії, почуття власної гідності; поведінкова автономія, тобто міра готовності та здатності до самостійного вирішення проблем, протистояння життєвим ситуаціям, що заважають саморозвитку; креативність.

А. Мудрик виокремлює низку критеріїв, що характеризують соціально зрілу особистість: повага до себе (почуття власної гідності), повага до людей і до природи; уміння прогнозувати, творчо ставитися до життя [4, с. 21–22].

Таким чином, соціально зріла особистість має привласнювати соціальний досвід, засвоювати основні соціальні ролі, уміти працювати в колективі, володіти уміннями прогнозувати наслідки своїх дій, виявляти творче ставлення до життя.

Наприкінці ХХ століття поняття «соціальна зрілість» набуває іншого значення. Так, С. Вершловський [1] під соціальною зрілістю розуміє спрямованість людини на поведінку в суспільстві, яка передбачає здатність до самостійного і відповідального ухвалення рішень, визначення власного життєвого шляху, прагнення до саморозвитку і самовдосконалення. За цього підходу основними складовими соціальної зрілості названо: розвинуті пізнавальні переживання, критичність мислення, готовність до співробітництва, толерантність, відповідальність, самоповага, які деталізуються в самостійній пізнавальній діяльності, свідомому виборі професії, способі особистого життя, організації власного дозвілля, збереженні здоров'я.

На думку М. Максимової [5], соціальна зрілість є досягнення особистістю певного рівня освіченості. Освіченість у цьому контексті асоціюється із досягненням учнями загальнокультурної, допрофесійної компетентності; спроможністю вирішувати завдання різноманітного характеру (пізнавальні, ціннісно зорієнтовані, комунікативні), спираючись на засвоєний соціальний досвід.

Таким чином, соціальна зрілість розглядається як сукупність властивостей особистості, яких вона набуває в процесі оволодіння соціальним досвідом; здатністю конструювати власний внутрішній світ, орієнтуватися у світі цінностей, норм, правил.

На початку XXI століття і по теперішній час у педагогічних дослідженнях оперують визначенням соціальної зрілості як:

– готовності до самовизначення, що заснована на досягненні достатнього рівня компетентності (А. Позняков, Т. Толстик);

– комплекс базових соціальних якостей (О. Каменєва);

– стан сформованості особистості крізь призму певного соціального середовища, яка проявляється у соціальній активності, соціальному самовизначенні, соціальній відповідальності (В. Радул);

– інтегровану властивість особистості, що виявляється у сформованості соціальних настановлень, спрямованих на свідому реалізацію суспільних норм і цінностей; проявів соціальних якостей (Л. Канішевська).

Дослідник А. Поздняков ототожнює категорії «соціальна зрілість» і «компетентність» та розкриває сутність поняття як сукупність компетентностей: громадянської, побутової, комунікативної та компетентності у сфері саморегуляції та самостійної пізнавальної діяльності [6, с. 58]. На нашу думку, таке визначення поняття «соціальна зрілість» є неправомірним, оскільки включені до соціальної компетентності (громадянська, комунікативна та інші) є окремими видами компетентності, які мають власне змістове наповнення, специфіку та механізми формування і не можуть розглядатися певною їхньою сумарною сукупністю.

Дана точка зору є схожою із визначенням соціальної зрілості Т. Толстик. На думку дослідниці, соціальна зрілість – це «...усвідомлення себе суб'єктом власної індивідуальності, суб'єктом власного життя та суб'єктом історичного процесу, а також усвідомлення своєї приналежності до певної сфери суспільних відносин і певного соціального кола, причому суб'єктом, наділеним певними якостями та вміннями: позитивною ціннісною орієнтацією, професійною визначеністю, складеним самовизначенням, активною життєвою позицією, здатністю до адаптації в суспільстві, компетентною взаємодією з членами суспільства, самостійністю, відповідальністю» [8, с. 22].

Розглядаючи поняття «соціальна зрілість» як стан сформованості особистості крізь призму певного соціального середовища, В. Радул [7] до її змісту включає активну життєву позицію, досягнення єдності виховання та самовиховання, прагнення самої особистості до якомога швидшого досягнення соціальної зрілості. Моделлю соціальної зрілості, на його думку, є взаємозв'язок самореалізації та соціальної відповідальності. Дослідник наголошує, що соціальна зрілість виявляється у соціальній активності, соціальному самовизначенні, соціальній відповідальності.

Отже, формування соціальної зрілості, на думку В. Радула, представляє процес розкриття та розвитку потенційних можливостей особистості та гарантує сформованість таких якостей індивіда, що мають суттєвий вплив на саморегуляцію його поведінки.

Досліджуючи проблему виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, Л. Канішевська визначає феномен «соціальна зрілість» як інтегровану властивість особистості, що виявляється у сформованості соціальних настановлень, спрямованих на свідому реалізацію суспільних норм і цінностей; проявів соціальних якостей; оволодіння сукупністю основних соціальних ролей, що дозволяють особистості компетентно діяти в усіх сферах суспільного життя.

Дослідниця зазначає, що соціальна зрілість характеризується активністю й відповідальністю особистості за події власного життя на основі рефлексії. Соціальна зрілість розвивається в процесі соціальної взаємодії протягом усього життя людини.

Так, Л. Канішевська визначає основні компоненти в структурі соціальної зрілості є когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент передбачає наявність знань, соціальних уявлень та розуміння соціальної дійсності, знань про такі соціальні якості, як соціальна відповідальність, соціальна активність, толерантність, солідарність. Завдяки когнітивному компоненту індивід засвоює соціальний досвід, що охоплює набуття відомостей про форми суспільного життя та взаємодію людей, про соціальні інститути, соціальні норми та цінності; формування затребуваної сукупності основних соціальних ролей.

Емоційно-ціннісний компонент характеризується розвитком соціально цінних та особистісно значущих мотивів, що опосередковують орієнтацію соціальної поведінки; ціннісними орієнтаціями. Він забезпечує готовність до самовизначення – вольового, усвідомленого виявлення та зміцнення власної позиції в проблемних ситуаціях.

Поведінково-діяльнісний компонент характеризується досвідом застосування знань і вмінь у соціальній поведінці, взаємодії з іншими людьми. Виявляється у дотриманні соціальних норм, виконанні основних соціальних ролей; сформованості таких соціальних якостей, як соціальна відповідальність, соціальна активність, толерантність, солідарність [3, с. 264].

Вивчення педагогічних досліджень з проблеми виховання соціальної зрілості дозволяє стверджувати, що незважаючи на суперечливі погляди з даного питання, усі дослідники одностайні у тому, що це бажаний соціальний тип особистості, який тісно пов'язаний із розвитком суспільства та передбачає наявність знань про суспільство, повагу до цінностей суспільства, дотримання соціальних норм; сформований комплекс базових соціальних якостей особистості.

Література:

1. Вершловский С. Г. Личность, семья, школа / Семен Григорьевич Вершловский. – СПб.: УПМ, 1996. – 134 с.
2. Канішевська Л. В. Генеза педагогічних знань щодо сутності феномена «соціальна зрілість» / Л. В. Канішевська. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 10. – Т. 2. – 576 с.
3. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: монографія / Любов Вікторівна Канішевська. – К.: ХмЦНП, 2011. – 368 с.
4. Мудрик А. В. Общение школьников / Анатолий Викторович Мудрик. – М.: Знание, 1987. – 76с.
5. Максимова М. Н. Путь социальной зрелости: [по материалам межрегион. научно-практической конференции «Социальная зрелость выпускника общеобразовательной школы нового типа»]. / М. Н. Максимова. // Народное образование. – 1994. – № 7. – С. 36–40.
6. Поздняков А. В. Педагогические условия формирования социальной зрелости старшеклассников: дисс.... канд. пед. наук: 13.00.01 / Поздняков Алексей Викторович. – Курск, 2002. – 251 с.
7. Радул В. В. Становлення соціальної зрілості молодого вчителя (теорія і практика): дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.01 / Радул Валерій Вікторович. – К, 1998. – 429 с.
8. Толстых Т. Н. Становление социальной зрелости учащихся юношеского возраста в условиях проектной деятельности / Т. Н. Толстих. // Психология в школе. – 2004. – № 4. – С. 22–24.
9. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.

**Насиба Юнусметова, Фариди Бекказиева, Сайёра Жонзокова
(Гулистан, Узбекистан)**

DAHOLARNING NUQSONILARDA YASHIRINGAN QOBILİYATLAR VA IJODIY FAOLLIKLAR

Insoniyat hayoti juda uzoq asrlar mobaynida zabardast daholarni shakllantirgan. Aniqrog'i, sharoit ularni yetishtirgan. Iste'dod, iqtidori bo'lmagan shaxs ijodkor, daho bo'la olmaydi. O'z navbatida, hamma iste'dod egalari ham daholik darajasiga erisha olmaydi. Iste'dod buyuklik, daholik tomon tashlangan birinchi qadamdir. Inson o'z ijodiy izlanishlari asosida ham dunyoni o'zgartiradi, ham o'zini ijodkor, kashfiyotchi sifatida namoyon etadi. Ya'ni, inson o'z oldiga xilma-xil muammolarni qo'yadi va hal qiladi, ularning o'ziga xos yechimlarini topadi. Ba'zan bunday yechimlarga nisbatan betakror yondashuvlar, usullarni qo'llaydi. Ayni shu ma'noda, ijodkor shaxs deganda yuksak qobiliyat, hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrokni, haqiqat va yaxshilik birligini, oliy haqiqatni, adolat va rostgo'ylik mushtarakligini, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga yetgan holatini, qadriyatlarini qadrlash, o'zgacha his-tuyg'ularning hayotga singib ketishini, har qanday narsaga va hodisaga yangicha nuqtai nazar, aql ko'zi bilan qarash tushuniladi. Iste'dod egalarini shakllantirsa bo'ladi, lekin daholikni emas. Buyuklik o'z-o'zini yaratadi va namoyon etadi. Buyuklar hayotdan qoniqmaslik ruhi bilan yashaydi. Jamiyatdagi nazariyalar, tashabbuslar, fikrlar ularga doim ma'qul kelavermaydi. Ular har qanday tushkin vaziyatda ham ular ruhan cho'kmaydilar. Izlanish, ijod, xayol, aqlni charxlash ularga huzur va xalovat beradi. Ba'zi daholarni o'z vaqtida anglab yetmaydilar. Uni tushunish uchun odamlar tayyor bo'lmaydi.

Shleyermaxer nazdicha, "dahoni tushunish-dahoning ijodiy faoliyatini takroran boshidan o'tkazishdan iborat bo'lishi kerak. Hatto dahoning o'zi nimani, qanday qilib yozganligini oxirigacha anglay olmasligi mumkin, lekin talqinchi asarni muallifdan ko'ra yaxshiroq tushunishi lozim. Tabiatni tushuntiramiz, insonni esa tushunamiz". Ba'zi xastaliklar aynan ijodkorlarga, daholarga xos degan tushuncha ancha bahsli. To'g'ri Pifagor, Dimokrit, Aleksandr Makedonskiy, Yuliy Sezar, Petr1, Van Gog, Moler, Napoleon, Dostoyevkiy kabi mashhurlar tutqanoq bilan og'rikanlar. Ko'pgina past bo'yli daholar juda ulkan ishlarni amalga oshirganlar. Darhaqiqat, ijodning asosiy manbai va subekti ham ijodkor shaxs hisoblanadi. O'z navbatida ijodkor shaxs asosan o'zining bilish motivatsiyasining dominantli o'rni, tadqiqiy ijodiy faollik, subektni yangilikni topishga bo'lgan qobiliyatida va muammolarni yechishdagi o'ziga xoslikda namoyon bo'ladi. Masalan, original yechimlarini topish va prognozlash ehtimolligi, yuqori baholarni ta'minlaydigan estetik, axloqiy va intellektual ideallar etalonlarini yaratish qobiliyati va boshqalar shular jumlasidandir.

O'zida aqliy va motivatsion omillarni integratsiya qiluvchi intellektual faollik ham daholikning asosiy belgisidir. Agar odam o'zini ijodiy fikrlashga majbur qilishning yo'lini bilganda hamma daho bo'lar edi. Ayni shu ma'noda, biz ijodni buyuk topishmoq va shu bilan birga buyuk baxt deyishimiz mumkin. Ehtimol har bir odam o'zining ijodiy faoliyati orqali ijodning turli qirralarini aks ettirishi va takomillashtirib borib biron-bir unga aloqador yangi g'oyalarni shakllantirish imkoniyatiga ham ega bo'lishi mumkin. Biroq, ijod makon va vaqtga nisbiy bog'langani uchun ham uni to'xtab qolish holatini va ma'lum bir makonda shakllanib qolmasligini ham ko'rishimiz mumkin. Bunga misol sifatida biz Sharq va G'arb ilmiy tafakkur taraqqiyotini keltirishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

Muammoni topishdagi zukkolik, mulohazalarning uzun zanjirini yaxlitlash qobiliyati, "chetdan qarash"ga layoqatlilik, ta'sirlanishning maqsadlilik, xotiraning tayyorligi, fikrlash egiluvchanligi, baholash qobiliyati, g'oyalarni hayotga oson tatbiq qilish, qo'shimcha ishlanma berishga layoqat, osongina yaxlitlash, yumor hissining mavjudligi ko'p daholarga xos. Shu o'rinda yuqori ijodiy qobiliyat va motivatsion-ijodiy faollikning organik birligini ham e'tirof

etish lozim. Noyobligi, o'ziga xos xususiyati bilan daholarni atrofida gildardan tez farqlash mumkin. Ularda yuksak takomillashgan xotira, g'ayritabiiy xarakter, o'y, maqsad shunday bilinib turadi. Masalan, tarixda Kir hamda Aleksandr Makedonskiy o'z askarlarini nomma-nom bilgan, Seneka ikki ming so'zdan iborat matnni bir o'qiganda yodlab qolish qobiliyatiga ega bo'lgan. Betakror qarash, yangilikni paydo qilish buyuklarning tamoyilidir. Barchaga oddiy tuyulgan, uncha-muncha aql anglab yetmagan, ilg'ay olmagan holatlar, voqealarni, inson ko'nglidagi, xayollari va ruhi uchun mavhum irmoqlarni ochib berish, mahorat hamda jo'shqin tasavvur ila tasvirlash daholarga xosdir. Go'yoki ularda hayotning salbiy va ijobiy ranglari birgalikda uyg'unlashganday, g'oyalari olamidan qutilmagan tafakkur chashmasi qaynaydi. Insonni hayratga sola olgan noyob qobiliyatning hammasi ham daholikning beligisi emas. Daholikning sharti jamiyat o'zgarishlari, tafakkur tarzida burilish yasash, har qanday tamaddunga gumanitar va ezgu g'oyalarni singdirishdir. Daholar o'z davridagi ijtimoiy hayotdan bir necha qadam oldinda yashaganligi bois, o'sha kunning talabi ular uchun qiziqarsiz, foniy va bema'ni ko'rinishi ham mumkin. Ba'zan ular insoniy extiyojga ham vaqt topmaganlar. Misol uchun Hazrat Navoiy, mashhur rassom Mikelanjelo, bastakor Betxoven, Brams, Shubert kabilar umri davomida uylanmaganlar. O'z-o'zini shakllantirish, yuksaltirishga intilish, qilayotgan ishini burch deb bilish, shaxsning autentikligi, o'z kuchiga ishonch, yuqori darajadagi tanqidiylik va refleksiya (A. Maslou) sabablidir. Ibn Sino 4 yoshida Qur'onni to'la yod olgan, Alisher Navoiy 6 yoshidan she'rlar yoza boshlagan va Fariddin Attorning mashhur yirik asari "Qush tili" ("Mantiq ut-tayr")ni to'la yoddan bilgan. Buyuk Sohibqiron Amir Temur juda yoshligidanoq fe'l-atvorida hukmdorlik belgilari zohir bo'la boshlagan. Chunki, oddiy hodisalar doirasidan chiquvchi, ammo tabiat qonunlariga zid bo'lmagan harakatlarni amalga oshirish, kelajakda bo'ladigan narsani his qilish, boy fantaziya va intuitsiya, yangilik va noyob narsalarga katta qiziqish (P. Torrens)dir. Zardushtiylikning asoschisi – Sipiymon Zardusht dahodir. Daho deyishimizga sabab, Zardusht ta'limoti dunyoning yaratilishi va oxiri to'g'risidagi tasavvur va qarashlarni mukammal tizimga solib, ilk bor dunyoning mohiyati qarama-qarshi kuchlarning kurashidan iborat degan g'oyani yaratdi.

Mustaqillik, tavakkal qilishga moyillik, faollik, qiziquvchanlik, mavjud narsaga qoniqmaslik, qaror qabul qilishga tayyorgarlik, e'tirof etilishga intilish, ichki motivatsiya, o'sishga tayyorlik (K. Teylor, E. Rou) daholar tabiatida bor. Daholikni muayyan yoshga olib borish taqash ham noto'g'ri. Chunki ularda yosh nisbiy xarakterdadir. Abu Rayhon Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarini 27 yoshida yozib tugatgan; Usmon Nosirning birinchi kitobi 20 yoshida chiqqan; Abdulla Qodiriy 28 yoshida "O'tkan kunlar"ni yozib, e'lon qilgan; Chingiz Aytmatov 5 yoshida tarjimonlik qilib, haq olgan; Gyote 9 yoshida nemis, lotin va yunon tillarida she'rlar yozgan; rus bastakori Sergey Prokofev 5 yoshida birinchi musiqiy asarini yozgan, 9 yoshida esa «Pahlavon» nomli opera muallifi bo'lgan; Lev Tolstoy 11 yoshida Moskva Kremli to'g'risida birinchi ocherkini ijod qilgan; Motsart o'zining birinchi musiqiy asarini 3 yasharlighida, ilk operasini esa 12 yoshida bastalagan; rus mo'yqalam daholari Ilya Repin, Valentin Serovlar ijodlarini 4 yoshdoyoq boshlashgan; Aleksandr Pushkin «Ruslan va Lyudmila» nomli mashhur poemasini 17 yoshida yozib tugatgan, Fridrix Shiller esa shu yoshga ham yetmay dunyoga mashhur «Qaroqchilar» pesasini yozgan; Paskal 15 yoshida birinchi ilmiy ishini himoya qilgan. Mixail Sholoxov o'zini dunyoga tanitgan «Tinch Don» romanining birinchi jildini yozib tugatganida 23 yoshga to'lmagan edi, shu yoshda Mixail Lobachevskiy matematika fanlari bo'yicha professor bo'lgan edi; Angliyalik fizik, professor U. Lorens Bregg (1890-1970) esa 25 yoshida olimlardan eng yosh Nobel mukofoti sohibi bo'lgan va hokazo. Masalan, Shekspir daho san'atkor edi – u o'z asarlarida insoniyatning mangu muammolarini, jamiyatni jamiyat qilib tutib turadigan asosiy ustunlarni yaxshi ilg'ab olgan va har bir asarida ularni betakror samimiyat va favqulodda mahorat bilan ifodalab bera olgan.

Dunyo fanining daholari qatoriga matematik, fizik va astronom sifatida X. Gyuygens, fizik Snellius, mikroskop ixtirochisi Levenguk va buyuk rassom Rembrand va boshqalarni kiritish mumkin. Daholikning asosiy siri-insonning erkin faoliyatida namoyon bo'ladi. Ammo, ijodning ibtidosi, o'tmish natijasi emas, shuningdek, u tarixiy yoki kosmik davrda ham amalga oshirilmaydi. Tarixiylik nuqtai nazaridan esa, ijod paradoksal ravishda o'tmishdan rivojlanib keluvchi, bugun va kelajakani bog'lab turuvchi o'ziga xos fenomen deb tasavvur qilinadi. Ijod qilish orqali biz o'zligimizni anglaymiz, haqiqiy erkinlikni his qilamiz. Lekin bunday holat kamdan-kam uchraydi. Chunki, ijod ayni shu murakkabligi va takrorlanmasligi bilan alohida ajralib turadi. Shuning uchun ham N.A. Berdyayev "Mening falsafamdagi o'ziga xoslik eng avvalo, shundaki, men unga borliqni emas, erkinlikni asos qilib oldim" deydi. O'z navbatida faylasuf ijoddagi erkinlik haqidagi qarashlari asosida hatto unga Xudo ham hukmronlik qilolmasligini ta'kidlaydi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, inson agar o'z holiga qo'yilmaganida, uning inson deb nomlanishi ham mumkin emasdi.

Darhaqiqat, ijod inson faoliyatining shunday o'ziga xos turiki, unda tafakkur, bilim va ilohiy ilhom mujassamligi moddiy yoki ma'naviy boylik yaratadi. Har qanday mavjudotlardan farqli ravishda aynan insonga ijod qilish martabasi berilgan. Oqlamaydiganlari esa oddiy ijodkorlarga xos bo'lgan takror va qaytariqdir. Dahoning o'z-o'zini anglashi tug'madir, ya'ni undagi ijodkorlik qobiliyati o'zlashtirma xislat emas. O'zlashtirma xislat oddiy ijodkorlarda bo'ladi. O'zida ijodiylikni anglash esa insondagi inqilobdir. Daho ijodning yuqori cho'qqisiga chiqqanida vaqt to'xtab qolganligini his qiladi. Daho ijodi – konstruktiv yaratuvchanlikdir. Daho shaxsining alohida ruhiy holati sifatidagi yana bir o'ziga xosligi uning yolg'izligidir. Daho o'zining asarini yaratadi, biroq bironikini bayon qilish daholik sanalmaydi. Chunki, u individual – insoniy ifoda ichida g'ayb ruhi va ilmi faollashayotganligini his qiladi. Shuning uchun ham ba'zan daholar deyarli ixtiyorsiz holatda ichida qattiq kuch ta'sirida harakat qilayotgan medium sifatida buyuk kashfiyotlar yaratadi.

Ijodkor shaxsning eng yuksak ko'rinishi daholik bilan xarakterlanadi. Daholarning dunyoga kelishi esa zamondan tashqarida ro'y bermaydi, aksincha biz tushunib yetolmaydigan qonuniyatlar asosida ular davrning zaruriyati bilan paydo bo'ladilar. Daho oddiy aql anglab yetmagan, ilg'amagan, hatto ilg'agan bo'lsa-da, mahorati,

iste'dodi kamligi bois ochib berolmagan voqeliklar tubidagi voqeliklarni tasvirlab, odam va olam haqidagi tasavvurlarni mutloqo yangi pog'onaga olib chiqadi. Daholik – oliy ijodiy qobiliyatdir. Daho – ijodiy inqilobchidir. YA'ni, u shunchaki yangilik yaratmaydi, balki shunday ko'rinishda ilgari bo'lmagan narsani yaratadi. "Daho" tushunchasi insonning ijodiy layoqati, shuningdek, uning muayyan sohadagi samarali faoliyatiga nisbatan tug'ma qobiliyatini baholash uchun ham qo'llaniladi. Daholik iste'doddan shunisi bilan farq qiladiki, u sifat jihatidan butunlay yangi qadriyatlar yaratadi. Shuning uchun ham originallik daholikning eng asosiy xususiyati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz Vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir. – T.: O'zbekiston, 2010.
3. Vigotskiy L.S. Problemi defektologii. - Moskva.: Prosvesheniye, 1995.
4. "Tafakkur" 2007, № 1, -b.74.

Наталія Ямшинська
(Київ, Україна)

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ СФЕРИ ІНЖЕНЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Зараз, коли країна змінила курс в своєму подальшому економічному розвитку на шлях реформ, що мають за мету призвести до Євроінтеграції, питання підготовки кадрів для сфери інженерних технологій є одним з таких, що стоїть надто гостро. Інтеграція нашої країни в світову спільноту і тут нам належить багато що поміняти.

Протягом останніх десятиліть країна не відчувала нестачі у кадрах технічних спеціальностей, що пов'язувалось з нерентабельністю, малою кількістю промислових підприємств, які б потребували фахівців – інженерів, техніків та технологів. Але зараз ситуація кардинально змінюється і сьогодення диктує нові стандарти і пред'являє свої жорсткі вимоги до всіх областей розвитку, тому числі і до освіти. Все це не може не віддзеркалюватись на програмі підготовки фахівців технічних напрямків у вищому навчальному закладі.

Підготовку кваліфікованих фахівців не можна розглядати у відриві від процесів, що відбуваються в суспільстві, від структурних змін, що відбуваються у сфері матеріального виробництва. Підготовка фахівців технічних спеціальностей у ВНЗ є досить складним і напруженим процесом. Програми підготовки фахівців за спеціальностями (напрямами) певних освітньо-кваліфікаційних рівнів визначають зміст підготовки (навчання) фахівців та повинні скеровуватись на забезпечення потреб підприємств в інженерно-технічних кадрах, на підготовку спеціаліста, який буде конкурентоспроможним на ринку праці. Слід зазначити, що процеси реформації в галузі освіти відбуваються, але йдуть вони повільними кроками. На даний момент дуже важливо скеровувати майбутніх абітурієнтів на те, щоб вони більш обдуманно та свідомо робили свій вибір майбутньої професії. На сьогодні країна забезпечена спеціалістами в сферах економіки, менеджменту, юриспруденції, а кваліфікованих фахівців - інженерів бракує. Але ця проблема не може бути вирішена односторонньо лише реформами та змінами в сфері освіти. Держава та владні структури на місцях також повинні сприяти відродженню престижу технічних спеціальностей. Всі ці спільні зусилля повинні скеровуватись на підготовку висококваліфікованих спеціалістів з будь-якої галузі інженерії чи інших технічних спеціальностей, які б відчували потребу в собі з боку держави та мали можливість та потенціал для реалізації отриманих знань та вмінь на державних чи приватних промислових підприємствах країни.

Актуальність даної проблеми підкреслюється тим, що ці питання виносяться на розгляд на засіданнях Верховної Ради і відповідних профільних комітетів Міністерства освіти, Міністерства промисловості України. Основними шляхами спрямованими на підвищення статусу технічних спеціальностей, що зазначені в законі України про наукову і науково-технічну діяльність, Концепціях наукової діяльності багатьох технічних ВНЗ можна назвати наступні [1-3]:

розвиток технічних університетів як центрів освіти, науки, культури і інновацій, підвищення їх ролі у вирішенні конкретних задач економіки країни і її регіонів;

забезпечення випереджаючої підготовки інженерно-технічних і наукових кадрів відповідно до задач інноваційного розвитку економіки, вимог ринку праці на основі оптимального поєднання кадрового держзамовлення, регіональних інтересів;

взаємодія з роботодавцями, бізнес-структурами у вирішенні питань підготовки фахівців і робочих кадрів, розробки професійних стандартів нового покоління, розвитку цільової підготовки фахівців, кадрового і науково-технологічного прогнозування, підвищення престижу інженерно-технологічної освіти і науково-інженерної діяльності;

підвищення рівня підготовки фахівців і робочих кадрів, розробка нових механізмів і критеріїв оцінки якості професійної освіти, упровадження сучасних технологій навчання, розвитку інноваційної діяльності;

розвиток робіт по формуванню нової моделі сучасної інженерно-технічної освіти, орієнтованої на рішення задач інноваційного розвитку економіки, на основі наявного досвіду і наукових розробок.

Разом з тим, не дивлячись на заходи, що вживаються, потреби російської економіки в інженерах повною мірою не задовольняються, причому не тільки по кількості, але і за якістю підготовки. Розвиток сучасних сфер промисловості і комунікацій щодня пред'являє нові вимоги до рівня професійного утворення інженерів.

Питання підготовки кадрів технічних спеціальностей є сьогодні важливими і актуальними, оскільки якість підготовки фахівців — один з визначальних критеріїв освіти в рамках Болонського процесу, до якого долучилася Україна, орієнтуючись на входження в освітній і науковий простір Європи. Підвищення якості підготовки фахівців технічного рівня дозволяє зміцнити конкурентоспроможність їх на внутрішньому та міжнародному ринках праці, розвиває мобільність у працевлаштуванні, зміцнює інтелектуальний потенціал, позитивно впливає на розвиток виробничою підприємництва та економіку держави в цілому

Автор роботи [4] відзначає, що «у даний час у молодого покоління встановилися чіткі уявлення про ступінь престижності спеціальностей, які будуть актуальними в період їх активної трудової діяльності. Простий аналіз вступних кампаній українських ВНЗ останнього десятиліття показує, щонайменш престижними молоді вважає саме технічні спеціальності, тобто ті спеціальності, які багато в чому забезпечують науково-технічний прогрес і є ключовими у забезпеченні стратегічного розвитку держави. Вивчивши дані системи «Конкурс», можемо переконатися, що абітурієнти, які вступають на ключові машинобудівні спеціальності, мають невисоку суму балів атестату та ЗНО, набагато меншу, ніж абітурієнти, наприклад, економічних спеціальностей».

Мною було проведено опитування серед студентів 6 курсу інженерно-фізичного факультету НТУУ «КПІ» з метою виявлення їхнього ставлення до якості освіти в Україні, чи є у них подальші наміри працевлаштуватись за фахом і чи володіють вони необхідними знаннями, щоб вважати себе конкурентоспроможними спеціалістами на ринку праці. В опитуванні взяло участь 25 студентів (Перелік поставлених питань додається нижче).

Результати показали, що 68% студентів задоволені якістю освіти в Україні; 48% опитаних студентів планують працювати за фахом; 84% вважають, що вони отримали необхідні знання по спеціальності, які б дали їм можливість в подальшому стати висококваліфікованим спеціалістом в галузі; 84% опитаних відчувають потребу у здобутті другої вищої освіти; лише 32% проти 68% відчувають, що питання інженерної освіти повернулось у сферу політичної і суспільної уваги. Найефективнішим шляхом, як змінити ситуацію на ринку праці для інженерно - технічних кадрів більшістю студентів (52%) було визначено орієнтацію системи підготовки інженерних кадрів на запити реального сектора економіки; 44% висловились за знаходження ефективних форм взаємодії системи професійної освіти і бізнесу і лише 4 % вказали на необхідність більш широкого впровадження дистанційної освіти, щоб могло підняти престиж технічних спеціальностей і вивести їх на більш високий рівень на ринку праці.

Дані опитування показують, що навчальні заклади забезпечують достатній рівень теоретичної і професійної підготовки, але щоб реалізуватись в подальшому, як спеціаліст з технічною освітою, не завжди молода особа має достатні умови та шанси.

Інструментів рішення кадрових питань поки не дуже багато. Ключовою проблемою є задоволення освітніми програмами потреб роботодавців. Необхідно продовжувати розробку професійних стандартів і залучати до цього передові промислові підприємства. Для розвитку вузів необхідна інтеграція не тільки з компаніями, в т.ч. і зарубіжними, але і із зарубіжними вузами, залучення зарубіжних викладачів і участь в програмах міжнародних стажувань, причому не тільки у вузах, але і на зарубіжних підприємствах. Це розширить можливості для професійного росту спеціаліста та дасть йому можливість пропонувати свої знання та здобутий досвід не тільки вітчизняним підприємствам, а користуватись попитом і закордоном. Країна повинна серйозно опікуватись цим питанням з метою створення сприятливих умов для розвитку високотехнологічних виробництв в країні і визначити пріоритетні напрями в системі професійної освіти.

Література:

1. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
2. Концепція наукової діяльності Запорізького національного університету на 2011 – 2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua>
3. Концепція освітньої діяльності національного університету «львівська політехніка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vnz.univ.kiev.ua>
4. Черновол М. Відродження престижу інженерних професій – спільне завдання держави, університетів і бізнесу [Електронний ресурс] / М. Черновол – Режим доступу до ресурсу: www.kntu.kr.ua.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ АНКЕТИ

1. Чи задовольняє вас якість освіти в Україні?
 - а) Так
 - б) Ні
2. Чи плануєте ви працювати за фахом?
 - а) Так
 - б) Ні

3. Чи отримали ви необхідні знання по спеціальності, які б дали вам можливість в подальшому стати висококваліфікованим спеціалістом в галузі?
 - а) Так
 - б) Ні

4. Чи є у вас потреба у здобутті другої вищої освіти?
 - а) Так
 - б) Ні

5. Чи відчуваєте ви, що питання інженерної освіти повернулось у сферу політичної і суспільної уваги?
 - а) Так
 - б) Ні

6. Який із запропонованих нижче шляхів, на вашу думку, є найбільш ефективним, щоб змінити ситуацію на ринку праці для інженерно – технічних кадрів:
 - а) Дистанційна освіта чи інші ідеї щодо покращення рівня освіти;
 - б) Орієнтація системи підготовки інженерних кадрів на запити відповідного сектора економіки;
 - в) Знаходження ефективних форм взаємодії системи професійної освіти і бізнесу.

СЕКЦІЯ: ПРАВО**Тохтар Амиров
(Талдыкорган, Казахстан)****ПОНЯТИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ТРУДОВОГО ДОГОВОРА КАК ИНСТИТУТА ТРУДОВОГО ПРАВА**

Основной формой реализации рыночных отношений является договор как результат свободного волеизъявления субъектов этих отношений. В сфере трудового права установление договорных форм взаимодействия собственника средств производства, т.е. работодателя, с работником, обуславливается отношениями, складывающимися на рынке труда, которые в новых условиях отходят от императивных правил поведения и приобретают характер социального сотрудничества в труде.

Договоры в сфере применения труда обладают общими чертами, присущими для договорных отношений. В связи с этим возникает необходимость рассмотреть понятие, правовую природу договорных соглашений и, соответственно, определить специфические характеристики, позволяющие выделить договоры о труде в отдельную классификационную группу.

Применение договоров на протяжении существования цивилизации можно объяснить тем, что речь идет о такой правовой форме, в которую могут облекаться различные по характеру общественные отношения. Основное назначение договора сводится к регулированию в рамках закона поведения людей путем указания на пределы их возможного и должного поведения, а равно последствия нарушения соответствующих требований.

Договор действительно существовал и существует во всех социально-экономических формациях, начиная с рабовладельческого строя. К. Маркс и Ф. Энгельс отмечали: «Уже при неразвитой меновой торговле обменивающиеся лица молчаливо признают друг друга равными личностями и собственниками обмениваемых ими благ; они делают это уже тогда, когда предлагают друг другу свои блага и совершают друг с другом сделку. Это фактическое отношение, возникающее лишь благодаря самому обмену и в обмен, получает позднее правовую форму в виде договора».

Договор служит идеальной формой активности участников имущественного оборота. Важно подчеркнуть, что, несмотря на изменение его социально-экономического содержания, в ходе истории общества сама по себе конструкция договора как порождение юридической техники остается в своей основе весьма устойчивой.

Так еще Г. Ф. Шершеневич, анализируя правовые проблемы значимости договоров, отмечал, что «свобода труда, свобода избрания занятий, свобода передвижения, свобода промышленности, свобода рынка и конкуренции, вот те важные факторы, которые побуждают каждого к вступлению во всевозможные договорные отношения» [1].

Существовавший в римском праве взгляд на договоры (*contractus*) позволял рассматривать их с трех точек зрения: как основание возникновения правоотношения (или, как отмечали М. И. Брагинский и В. В. Витрянский, здесь договор выступает как сделка, т.е. юридический факт) [2] как само правоотношение, возникает из этого основания; и, наконец, как форму, которую соответствующее правоотношение принимает [3].

Необходимо отметить, что свойство договора одновременно выступать в разных качествах являлось предметом различных дискуссий в юридической литературе. Если некоторые авторы признают только одно качество договора, то другие нередко недооценивают то или иное качество договора.

В советской и постсоветской юридической литературе приведенное многопонятийное представление о договоре весьма последовательно развито в работах ряда авторов. Особенно четко это выражено в исследованиях О. С. Иоффе. Признавая договор соглашением двух или нескольких лиц о возникновении, изменении или прекращении гражданских правоотношений, О.С. Иоффе вместе с тем отмечал: «Иногда под договором понимается самое обязательство, возникающее из такого соглашения, а в некоторых случаях этот термин обозначает документ, фиксирующий акт возникновения обязательства по воле всех его участников» [4].

Являясь основанием возникновения, изменения или прекращения правоотношений, договор определяет и содержание этих правоотношений. Здесь имеется виду содержание договора в качестве правоотношения, т.е. права и обязанности сторон. Договор продолжает существовать и регулирует в рамках, установленных нормами объективного права, поведение участников порожденного им правоотношения до тех пор, пока не будет результат, на достижение которого данный договор направлен. Во все время существования порожденного договором правоотношения именно договор является критерием правомерности поведения сторон в этом правоотношении, образцом, с которым должно совпадать поведение сторон. Договор отличается от других видов юридических фактов тем, что он не только дает основания для применения той или иной нормы права к данному конкретному случаю и для возникновения, изменения и прекращения конкретного правоотношения, но и непосредственно регулирует поведение сторон, непосредственно определяет права и обязанности участников порожденного им правоотношения. Это вытекает из сущности договора как соглашения сторон, как акта их воли. Своим соглашением, своим волеизъявлением стороны в соответствии с нормами объективного права принимают на себя субъективные права и обязанности.

В литературе по трудовому праву также отмечалось значение трудового договора, как юридического факта, порождающего трудовое правоотношение и как способа регулирования поведения сторон. Так, Е. А. Пашерстник, рассматривая формы осуществления права на труд и правовые методы привлечения к труду, указывал на огромное значение трудового договора. Это значение определяется тем, что заключение трудового договора представляет собой акт сознательного восприятия участниками трудового правоотношения своей воли. Благодаря заключению трудового договора, трудовым правам и обязанностям, вытекающим из закона, придается характер индивидуальных прав и обязанностей конкретных лиц.

С.А. Иванов и Р.З. Лившиц, например, отмечают, что при возникновении трудового отношения, трудовой договор играет двоякую роль. С одной стороны, трудовой договор служит основанием возникновения трудового правоотношения, основанием распространения на стороны правоотношения прав и обязанностей, установленных нормативными актами. С другой стороны, он является источником установления конкретных условий труда, выработанных и согласованных сторонами. Такого же мнения придерживается Б.В. Покровский, который пишет, что действительно договор как юридический факт служит основанием возникновения договора как правоотношения, или договорного отношения. Как юридический факт, он определяет и некоторые важные права и обязанности в договоре как правоотношении. Но после его заключения договор как юридический факт ложится в основание договорного правоотношения, содержится в последнем в снятом виде. Исполняются и прекращаются именно договорные правоотношения, за нарушение установленных в нем субъективных обязанностей предусмотрена ответственность. В этом случае Б.В. Покровский ограничивается анализом двух аспектов договора: договор как юридический факт и договор как правоотношение.

Хотелось бы отметить, что все вышеуказанные авторы не затрагивают главной, на наш взгляд, мысли, - о понятии договора как правового института. Между тем, характеристика любого договора без него будет неполной и не способствует раскрытию понятия его сущности. Надо иметь в виду, что отношение становится правоотношением при наличии соответствующих норм права и, что особенности того или иного правоотношения обуславливаются особенностями регулирующих их норм. Это положение и ставится в основу при обосновании позиции выведения договоров о труде в отдельную самостоятельную группу.

Литература:

1. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). - М, 1995. - С. 306.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: общие положения. - М.: Издательство «Статут», 1998. - С. 116-121.
3. Дернбург Г. Пандекты. Обязательственное право. - М, 120 00. - С. 18.
4. Иоффе О.С. Обязательственное право. - М.: Госюриздат, 1975. - С. 26.

Научный руководитель:

кандидат юридических наук, доцент Шеримова Нурзат Шаирбековна.

**Алина Котелевская, Алена Исакова
(Харьков, Украина)**

НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЛИ ПРИЗНАНИЕ ЕГО БАНКРОТОМ В УКРАИНЕ

Период перехода экономики Украины к рыночным отношениям сопровождается кризисом неплатежей, хозяйственной взаимозадолженностью, накоплением долгов.

Одним из механизмов правовой защиты от таких финансовых неурядиц является процедура банкротства. С одной стороны, банкротство позволяет «отсеивать» неэффективные предприятия, а с другой — способствует оздоровлению хозяйствующих субъектов, оказавшихся во временных финансовых затруднениях. Банкротство — это неотъемлемый элемент рыночной экономики.

Система норм, регламентирующих отношения, связанные с банкротством, представляет собой хозяйственно-правовой институт, которому свойственно соединение публично-правовых и частноправовых начал. Здесь правовое регулирование направлено на достижение не частного интереса, а общей цели — восстановление платежеспособности должника и сохранение хозяйствующего субъекта.

Принято различать абсолютную и относительную неплатежеспособность.

Абсолютная неплатежеспособность состоит в невозможности должника ввиду полного развала финансового положения оплатить долги кредиторам, минуя судебные процедуры банкротства.

Относительная неплатежеспособность — в невозможности погашения долгов кредиторов ввиду временных финансовых затруднений и наличии имущественных активов, превышающих кредиторскую задолженность. В этом случае кредиторы реализуют свои имущественные права через исполнительное производство, минуя институт банкротства.

Закон Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом» от

14 мая 1992 г. [4] устанавливает определенные внешние признаки абсолютной неплатежеспособности. Согласно ст. 1 Закона неплатежеспособность — это неспособность должника выполнить после наступления установленного срока денежные обязательства перед кредиторами не иначе, как через восстановление его платежеспособности. Закон установил такие критерии абсолютной неплатежеспособности: размер задолженности и срок неоплаты. Размер задолженности установлен в сумме 300 минимальных размеров заработной платы.

При этом в состав и размер денежных обязательств, по которым формируются требования кредиторов, не включаются: неустойка (пеня, штраф); финансовые санкции, убытки; требования по возмещению вреда, причиненного жизни и здоровью гражданина; обязательства по выплате авторского вознаграждения; обязательства перед учредителями (участниками) должника — юридического лица, которые возникают от такого участия. Сами требования должны быть бесспорными, то есть спор по ним должен быть разрешен органом хозяйственной юрисдикции либо самими сторонами, либо иным досудебным способом. Такие требования должны быть исполнены в течение трех месяцев со дня принудительного или добровольного взыскания через банк или государственную исполнительную службу.

Перечисленные внешние признаки неплатежеспособности должника характеризуют ее абсолютность (стойкость) и дают основание инициировать процедуру банкротства.

В свою очередь абсолютная неплатежеспособность бывает двух видов: обратимая и необратимая.

Обратимая неплатежеспособность характеризуется возможностью восстановления платежеспособности должника через различные санационные механизмы процедуры банкротства.

Необратимая неплатежеспособность означает вероятное восстановление платежеспособности должника исключительно посредством ликвидационной процедуры. Такая неплатежеспособность устанавливается судом путем признания должника банкротом. Только хозяйственный суд может объявить должника банкротом.

Банкротство означает ликвидацию, реализацию имущественных активов должника с целью удовлетворения требований кредиторов.

При абсолютной обратимой неплатежеспособности должник может финансово оздоровиться, рассчитаться с долгами и вернуться в обычное состояние. Шансов выйти из ликвидационной процедуры банкротства свободным от долгов у должника крайне мало.

Ликвидация является крайней мерой, применяемой к должнику в том случае, если меры по финансовому оздоровлению не принесли положительного результата. Возникающая из абсолютной неплатежеспособности должника процедура банкротства предполагает участие большого количества кредиторов.

Государство устанавливает механизм предупреждения банкротства. Согласно п. 1 ст. 5 Закона [4] учредители (участники) должника — юридического лица, собственник имущества, центральные органы исполнительной власти, органы местного самоуправления в пределах своих полномочий обязаны принимать своевременные меры для предупреждения банкротства предприятия должника. Это означает, что указанные субъекты обязаны вступить в переговоры, направленные на финансовое оздоровление должника. Результаты таких переговоров могут быть самыми разными: обмен долгов на акции, право распоряжения продукцией, поручительство (гарантия, исполнение обязательств другими способами и т. д.). Все эти результаты оформляются договорами и подлежат обязательному исполнению.

С целью восстановления платежеспособности должника ему может быть предоставлена финансовая помощь в размере, достаточном для погашения обязательств перед кредиторами и бюджетом. Такую финансовую помощь могут оказать: собственник имущества, учредители (участники) юридического лица, кредиторы, другие лица. Отношения, возникающие между такими финансовыми донорами и должником, называются досудебной санацией.

Институт банкротства имеет свои специфические принципы: приоритет Закона перед другими законодательными актами; сохранение хозяйствующего субъекта при возможности восстановления платежеспособности; ликвидация имущества должника при невозможности сохранения предприятия с целью справедливого и организованного погашения требований кредиторов; государственное регулирование процедуры банкротства.

В институте банкротства свои участники (процессуальные фигуры): должник, кредиторы, арбитражный управляющий, собственник (уполномоченный орган), государственный орган по вопросам банкротства. Каждый из них имеет свои полномочия. Все участники процедуры осуществляют (реализуют) полномочия под контролем хозяйственного суда.

В институте банкротства свой объект правового регулирования: денежное обязательство, обязательство по выплате заработной платы, обязательство по оплате налогов и сборов (обязательных платежей).

Институт банкротства содержит в себе группы специальных норм — процедур банкротства. Таких процедур четыре: распоряжение имуществом, санация, ликвидация и мировое соглашение. Каждая из них имеет свою специфику и назначение. В трех процедурах — санация, ликвидация и мировое соглашение — предусмотрена возможность замены собственника помимо его воли.

Финансовое оздоровление должника осуществляется в двух процедурах — санации и мирового соглашения. Основные судебные процедуры — распоряжение имуществом, санация и ликвидация. Мировое соглашение — это субсидиарная процедура, возникающая на всех судебных процедурах.

Санации и ликвидации предшествует распоряжение имуществом.

Институт банкротства предусматривает в зависимости от вида субъекта должника, характера его деятельности, наличия имущества общий, специальный или упрощенный порядок производства по делу о банкротстве.

Институт банкротства является примером института хозяйственного права, где в органическом единстве находятся диспозитивные и императивные нормы.

В соответствии со ст. 1 Закона участниками дела о банкротстве являются кредиторы, должник, арбитражный управляющий, собственник имущества (орган уполномоченный управлять имуществом).

В некоторых случаях, предусмотренных Законом, принимают участие и другие лица: Фонд госимущества Украины, государственный орган по вопросам банкротства, представитель органа местного самоуправления, центральный орган исполнительной власти, представитель работников должника.

Основными действующими лицами процедуры банкротства являются стороны (кредиторы и должник) и арбитражный управляющий. Остальные участники привлекаются эпизодически, в указанных в Законе случаях.

Кредиторы – главные процессуальные фигуры дела о банкротстве, ибо от их инициативы, участия во многом зависит судьба должника и всего дела.

Кредитором, в понимании ст. 1 Закона, является юридическое или физическое лицо, которое имеет в установленном порядке подтвержденные документами требования по денежным обязательствам к должнику, по выплате задолженности по заработной плате должника, а также органы государственной налоговой службы и другие государственные органы, которые осуществляют контроль за правильным и своевременным зачислением налогов и сборов (обязательных платежей). Закон не установил каких-либо ограничений в отношении субъектов. Ими могут быть любые украинские, иностранные физические и юридические лица.

Анализ Закона позволяет сделать вывод о наличии шести видов кредиторов: а) иницирующие; б) вынужденные; в) залоговые; г) текущей задолженности; д) приоритетные (привилегированные); е) реестровые.

Все кредиторы разобщены и преследуют разные интересы. Одни хотят получить погашение задолженности немедленно (по заработной плате), другие вынуждены (под угрозой утраты требований) принять участие в деле, третьи являются контрагентами должника и заинтересованы в сохранении производства. Еще одной основной процессуальной фигурой банкротства является должник (банкрот).

Должник – это субъект предпринимательской деятельности, неспособный исполнить свои денежные обязательства перед кредиторами в течение трех месяцев после наступления срока их оплаты.

Банкрот – это должник, неспособность которого исполнить свои денежные обязательства установлена хозяйственным судом. Субъект предпринимательской деятельности становится должником после возбуждения дела о банкротстве и является им до признания его банкротом и открытия ликвидационной процедуры. После признания банкротом должник уже называется банкротом.

Должником (банкротом) могут быть субъекты предпринимательской деятельности – юридические или физические лица, зарегистрированные в качестве таковых. Исключения составляют казенные предприятия, конкретные предприятия коммунальной собственности, на которые распространяется запрет о банкротстве согласно решению органа местного самоуправления.

В то же время к должникам приравнены другие некоммерческие организации: потребительское общество, благотворительный или другой фонд (п. 4 ст. 5 Закона). Что касается общественных и религиозных организаций, учреждений, то они не подпадают под действие Закона.

Наряду с юридическими лицами субъектом банкротства является физическое лицо – субъект предпринимательской деятельности, неспособный удовлетворить требования кредиторов.

Арбитражный управляющий – это физическое лицо, назначаемое хозяйственным судом для осуществления (проведения) процедуры банкротства. Такое лицо выступает в трех качествах: распорядитель имущества, управляющий санацией и ликвидатор. Закон устанавливает особые требования к кандидатуре арбитражного управляющего.

В целом принятый Закон позволяет совершенствовать процедуры банкротства, увеличить степень защищенности прав кредиторов, установить прозрачность принимаемых мер при проведении процедур банкротства, а также повысить ответственность конкурсных, реабилитационных управляющих и администраторов внешнего наблюдения.

Литература:

1. Господарський кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
3. Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-XII “Про господарські товариства” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
4. Закон України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 42-43. – Ст. 378.

Научный руководитель:

кандидат юридических наук, доцент Остапенко Елена Геннадьевна.

ЖАҲОННИ ТАШВИШГА СОЛАЁТГАН ОДАМ САВДОСИГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ҒОЯВИЙ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Маълумки, жаҳон ҳамжамиятини ташвишга солаётган одам савдоси муаммосига қарши курашиш ишлари мамлакатимизда ҳам изчил амалга оширилмоқда. “Биз мураккаб замонда яшамоқдамиз. Бугунги кунда мамлакатимизда ҳаётига уюшган ва тарнсмиллий жиноятчилик, наркобизнес, одам савдоси билан боғлиқ хавф-хатарлар таҳдид солмоқда. Бундай бало-қазоларга қарши самарали курашиш, уларга муносиб зарба бериш ички ишлар идораларига тегишли барча хизматларда аниқ ва ҳамжиҳатликда ҳаракат қилишни, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг ҳар бир ходимидан ўз хизмат бурчини, масъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда, ҳалол адо этишни талаб қилади”-дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов.

Одам савдоси – бу ҳозирги даврнинг энг долзарб муаммосига айланиб бормоқда. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари олий мақомга қўйилган бир вақтда одамларни мудҳиш шароитларга солиб қўядиган ҳамда уларнинг шаъни, қадр-қиммати, энг асосийси эса уларнинг озодлигини чеклайдиган бундай ҳаракатларнинг амалга ошириладиётганлигининг ўзи ҳам кишини ташвишга солади. Одам савдоси наркотрафик, қурол-яроқ савдосидан кейин энг сердаромад жиноят соҳаси сифатида халқаро ҳамжамиятни ташвишга солиб келаётган муаммоларидан биридир. Халқаро экспертларнинг баҳолашича, ҳар йили дунё бўйича 900 мингтагача аёллар ва ёш болалар одам савдоси қурбонига айланмоқда. Одам савдоси ўз домига асосан ёшлар ва аёлларни тортмоқда. Шу сабабли уни халқаро ҳамжамият инсон, оила, жамият фаровонлигига хавф туғдирувчи акт сифатида баҳолаган. Унга қарши курашиш фуқаролик ҳуқуқий демократик давлатлар олдида турган биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади.

Бу каби жиноятларнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш мақсадида ҳукуратимиз томонидан қатор ишлар амалга оширилмоқда. 2008 йил 17 апрелда эълон қилинган “Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 2008 йил 8 июлдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Одам савдосига қарши курашиш самарадорлигини ошириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Қарори билан ушбу жиноятга қарши курашишни самарали ташкил этиш мақсадида Миллий режа ишлаб чиқилиб амалга оширилиб келинмоқда. Ушбу режага асосан маҳаллаларда тадбирлар уюштирилиб, ушбу жиноятларни юзага келтирган сабаблар ҳақида тушунтириш олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. Жаҳондаги халқаро миқёсда тан олинган инсон ҳуқуқлари бўйича стандартларга қўшилади, кўпгина халқаро шартнома ва конвенцияларни ратификация қилди. Шунинг таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизими ўзининг етарлича мукамаллиги билан ҳарактерланади. Бизнинг фикримизча, одам савдоси ҳамда унинг барча кўринишларига қарши курашнинг мустаҳкам ҳуқуқий асослари ҳам ўрнатилган. Ўзбекистон Республикасининг илк демократик Конституцияси эса ўзида миллий анъаналарни ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро андозаларни тўла мужассамлаштира олади. Конституцияда инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари шахсий, ижтимоий ва иқтисодий, сиёсий ҳамда бошқа ҳуқуқлари туркумларига ажратилиб, алоҳида кўрсатилиб берилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасига мувофиқ, яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир. Бундан ташқари, Конституцияда ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга эканлиги ҳам мустаҳкамланган (25-модда).

Аслида дунёдаги барча инсонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари тенглиги 1948 йилда қабул қилинган БМТнинг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида, шунингдек, бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳамда миллий қонунчиликда белгилаб қўйилган. Маълумки, жаҳон ҳамжамиятини ҳам ташвишга солаётган ушбу муаммога қарши курашиш ишлари мамлакатимизда ҳам изчил амалга оширилмоқда. Одам савдосига қарши курашнинг энг самарали воситаларидан бири – бу ушбу соҳадаги халқаро ҳамкорликни кенгайтириш, қўшма лойиҳалар ва дастурлар ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга оширишдир. Бу борада баъзи Европа мамлакатлари тажрибасини ҳисобга олган ҳолда халқаро одамлар савдоси қурбонларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш уларни ўз Ватанларига қайтариш, ушбу жиноий қилмишларни содир этган шахсларни излаб топиш ва уларга нисбатан тегишли жазолар тайинлаш, шунингдек, одамлар савдосини ўз фаолиятига айлантариб олган турли жиноий тузилмаларни тугатиш соҳаларида умумий бўлган стандартларни, мувофиқлаштирилган ҳаракат йўналишларини белгилаб олиш лозимдир. Ўзбекистондан одам савдоси қурбонлари энг кўп ташилаётган давлатларни аниқлаш, улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ишини мувофиқлаштириш, умумий бўлган турли комиссия текширув гуруҳлари тузишни янада ҳам такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Одам савдоси муаммосига қарши курашишда аҳолининг бу борадаги билимларини ошириш, турли оммавий ахборот воситалари орқали унинг қурбонлари билан суҳбатлар уюштириш, одамлар савдосининг бутун мудҳиш ҳолатларини тасвирлаб бериш ҳам самарали воситаларидан бири бўлиши мумкин. Барча аҳоли, айниқса ёшлар ушбу жиноий қилмишнинг қурбонига айланиб қолмасликлари учун эҳтёткор бўлишлари, хорижий мамлакатлардан таклиф этилаётган ҳар қандай иш, хизматларни шахсан ўзлари текшириб кўришлари, нотаниш шахсларнинг таклифларига ишонмаслик ҳамда уларга ўз ҳужжатларини бериб қўймаслик лозимлигини назорат қилишлари керак.

Маълумки, кўпинча одамлар савдосининг қурбонлари ёшлар бўлиб қоладилар. Чунки, улар ҳали катта ҳаёт останасига эндигина қадам қўяётган ҳамда тажрибасиз, қизиқувчан бўладилар. Улар орасида энгил ҳаётга интилувчи, осонлик билан кўп нарсага эришишни истовчилар кўплаб учрайди. Бунинг олдини олиш учун эса биринчи навбатда жамоатчиликнинг ёшлар тарбиясидаги ўрнини кенгайтириш, уларда ўз мафкуравий ғояларини шакиллантириш, айниқса бу борада оила, маҳалла ва ўқув юртининг ҳамкорлигини янада кучайтириш, шунингдек улар орасида соғлом ҳаёт тарзини тарғиб қилиш, уларнинг бўш вақтларини тўғри ташкил қилишга кўмак бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундан ташқари, бундай ишларда турли ёшлар ташкилотлари, клублари ҳамда жамоатчилик бирлашмаларининг иштирокини таъминлаш самарали бўлиши мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, одамлар савдоси жиноятчилиги асосан, трансмиллий жиноятчи тузилмаларнинг сердаромад фаолияти бўлиб қолган. Жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида ўз тармоқларига эга бўлган ҳамда тобора авж олиб бораётган мазкур жиноий фаолият албатта, ўзининг келиб чиқиш сабаблари, хусусиятлари ҳамда ривожланиш тенденцияларига эгадир. Ҳозирда халқаро миқёсда амалга оширилаётган ишлар етарлича самарали эмас, шунинг учун ҳам ушбу жиноий фаолият янгича шаклларда намоён бўлмоқда, борган сари у билан курашиш мураккаб бўлиб борапти. Ўзбекистонда одамлар савдосини олдини олишга қанчалик курашилмасин у билан боғлиқ ҳолатлар ҳали ҳам кўзга ташланиб турибди. Улкан ваъдалар билан турли хорижий мамлакатларга олиб чиқиб кетилаётган шахслар тақдири эса кўпинча ачинарли яқунланади. Шунга қарамасдан қанча-қанча ёшларимиз ўзларини ноқонуний йўл билан чет элга бориб мўмайгина даромад топиш илинжида. Аммо улар қандай қилиб алданганлигини ва қулга айланганлигини билмай қолмоқдалар.

Юртимизда мана шундай одамлар савдосига қарши курашиш соҳасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилган. Қонунчилик тизимидаги бир қанча меъёрлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, маҳаллаларнинг бу борадаги фаолияти, шунингдек, мамлакатимизда фаолият юритаётган нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан олиб борилаётган ишлар диққатга сазовордир. Бироқ, бу борада қилинган ишларни етарли деб бўлмайди. Ушбу жиноятчиликни олдини олиш ва унга қарши курашиш янада кескинроқ чоралар кўришни, унинг асл сабабларини аниқлашни ҳамда унинг салбий оқибатларини бартараф этишни талаб қилади. Одам савдоси – инсон унинг шаъни, кадр-қиммати, осойишта турмуш тарзи ҳамда келажагига таҳдид солаётган тарнсмиллий уюшган жиноятчилик кўринишларидан бири бўлиб, ўзининг чегара танламаслиги билан барчада бирдек катта ташвиш ҳамда хавотир уйғотмоқда. Бу эса, ўз навбатида, ёшлар келажагига хавф туғдириш билан бир қаторда, улар орасида гиёҳвандлик, фоҳишабозлик каби иллатларнинг кўпайишига ҳам сабаб бўлиши табиий. Аммо, маънавияти юксак, билимли ҳамда соғлом муҳитда камол топган ёшларимизни тўғри йўлдан оздириб бўлмайди. Бугун одам савдоси билан шуғулланаётган кимсаларнинг ғаразли мақсадлари йўлига тўғаноқ бўлиш ҳам биз каби ёшлар олдидаги муҳим вазифалардан биридир.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки одамлар савдоси жиноятчилиги - бугуннинг муаммосигина эмас, балки у инсоният келажагининг муаммоси ҳамдир. Одам савдоси - инсоннинг кадр-қиммати масаласидир. У нафақат сиёсий, иқтисодий ёки ҳуқуқий муаммо, балки бутун ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари билан боғлиқ масала ҳамдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2009
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Ватан ва халқ мангу қолади. А.Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. – Т.: 2010
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015.
5. Саидов А.Х. Инсон ҳуқуқлари: парламент аъзолари учун қўлланма. – Т.: 2007
6. “Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида”ги қонун. – Т.: 2008 йил 17 апрель, ЎРҚ-154-сон.

Ерен Погосян
(Миколаїв, України)

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕЄСТРАЦІЇ АВТОРСЬКОГО ПРАВА НА МУЗИЧНИЙ ТВІР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Авторське право на музичний твір, як і будь-який інший об'єкт права інтелектуальної власності охороняється, як на рівні кожної держави, так і на світовому рівні, в цілому. При цьому одним із найважливіших важелів охорони авторського права на музичний твір, що надається державою, є саме його реєстрація.

На сьогоднішній день, реєстрація авторського права на музичний твірне є обов'язковою і її наявність не впливає на виникнення у автора прав на його твір. Адже авторське право на музичний твір виникає з моменту створення такого твору і вираження його в матеріальному або на матеріальному носії. Ці положення відображені у національному законодавстві, зокрема, у ст. 437 Цивільного кодексу України від

16 січня 2003 р. № 435-IV[1] та п. 2 ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII [2].

Та не дивлячись на те, що авторові реєструвати свої права на твір не обов'язково, йому важливо подбати про офіційну фіксацію дати створення свого твору. Адже в іншому випадку, недооцінка моменту державної реєстрації авторського права на музичний твір в подальшому може спричинити негативні ситуації, особливо, у разі захисту автором своїх прав на власний твір. Не варто також забувати, що свідоцтво про реєстрацію авторського права є вагомим інструментом у процесі здійснення судового розгляду щодо порушення прав автора або власника майнових прав на музичний твір.

З урахуванням зазначеного, хотілося б звернути особливу увагу на те, що будь-яка особа, яка володіє матеріальним об'єктом, в якому втілено або виражено музичний твір, не може ніяким чином перешкоджати особі, яка має авторське право на нього, у його реєстрації.

Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права», суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) на оприлюднений чи не оприлюднений музичний твір, факту і дати опублікування такого твору чи договорів, які стосуються права автора на музичний твір, у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право на музичний твір у відповідних державних реєстрах [2].

Державна реєстрація авторського права в Україні здійснюється відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» та Постанови Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» від 12 грудня 2001 р. № 1756, якою затверджено Порядок державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір (далі – Порядок) [3].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» установою, що здійснює реєстрацію авторських прав в Україні і зберігає зареєстровані примірники творів є Державна служба інтелектуальної власності, до переліку робіт якої входить також ведення обліку авторів, реєстрація нових авторів та видача реєстраційних свідоцтв [3].

В юридичній практиці виділяють такі види реєстрацій авторського права на музичний твір:

- 1) безпосередньо реєстрація авторського права на музичний твір;
- 2) реєстрація договорів, які стосуються права автора на твір:
 - реєстрація договору про передачу (відчуження) майнових прав на музичний твір;
 - реєстрація договору про передачу виключного права на використання музичного твору;
 - реєстрація договору про передачу невиключного права на використання музичного твору [4, с. 56].

Для здійснення державної реєстрації авторського права та договорів, які стосуються права автора на музичний твір необхідно подати наступні документи:

1. Заявка на реєстрацію авторського права на твір, яка повинна містити:
 - заяву (викладену українською мовою, що складається за встановленою формою);
 - примірник твору (у матеріальній формі, визначеній пунктами 3, 15 Порядку) [3];
 - документ, що свідчить про факт і дату оприлюднення твору (за наявності);
 - документ або копію документа про сплату збору за підготовку до реєстрації авторського права, або копію документа, що підтверджує наявність пільг;
 - документ про сплату збору за оформлення і видачу свідоцтва або копію документа, що підтверджує наявність пільг;
 - довіреність, оформлену в установленому порядку, якщо заявка подається довіреною особою.
2. Заявка на реєстрацію договору, який стосується права автора на твір. Ця заявка, повинна містити:
 - заяву (викладену українською мовою, що складається за встановленою формою);
 - примірник твору (у формі, визначеній пунктами 3, 15 Порядку) [3];
 - примірник авторського договору, що засвідчує передачу (відчуження) майнового права на твір (відповідно до ст. 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), або примірник авторського договору про передачу права на використання твору (відповідно до ст. 32, 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [2];
 - документ, що підтверджує наявність майнових прав, що передаються (за необхідності);
 - документ або копію документа про сплату збору за підготовку до реєстрації договору;
 - довіреність, оформлену в установленому порядку, якщо заявка подається довіреною особою.

Всі, передбачені чинним законодавством, заяви підписується автором або особою, яка має авторське право.

Розгляд заявки і прийняття рішення про реєстрацію авторського права на музичний твір або про відмову в реєстрації, а також розгляд заявки і прийняття рішення про реєстрацію договору, який стосується права автора на твір здійснюється протягом місяця від дати надходження правильно оформлених документів заявки.

Якщо заявки відповідають встановленим вимогам розділів II і III Порядку, приймається рішення про реєстрацію авторського права на музичний твір або про реєстрацію договору. В іншому випадку заявникам

надсилається обґрунтоване рішення про відмову в реєстрації. При цьому документи, подані заявниками на реєстрацію, їм не повертаються [3].

На підставі рішення про реєстрацію авторського права на музичний твір та за наявності документа про сплату збору за оформлення і видачу свідоцтва, відомості про реєстрацію авторського права на музичний твір заносяться до Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір. Відповідно, на підставі рішення про реєстрацію договору відомості про його реєстрацію заносяться до Державного реєстру договорів, які стосуються права автора на твір.

Датою реєстрації авторського права на музичний твір є дата занесення відомостей про реєстрацію до Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір. Відповідно, датою реєстрації договору є дата занесення відомостей про реєстрацію до Державного реєстру договорів.

Результатом здійснення реєстрації авторського права на музичний твір є видача авторського свідоцтва – документу, який засвідчує юридичне право автора на музичний твір. У свідоцтві обов'язково вписується ім'я автора, за наявності його псевдонім та назва музичного твору.

Державна служба інтелектуальної власності України в місячний строк від дати реєстрації авторського права на музичний твір видає відповідне свідоцтво безпосередньо заявнику чи його довірений особі або надсилається на адресу, зазначену в самій заяві [3].

Така законодавчо визначена процедура реєстрації авторського права на музичний твір є, на наш погляд, зрозумілою та з практичної точки зору зручною, тому процес здійснення реєстрації авторського права на твір не повинен спричиняти якісь проблемні моменти в осіб, які бажають здійснити таку реєстрацію.

За видачу свідоцтва сплачується державне мито, розмір і порядок сплати якого визначаються законодавством. Кошти від сплати державного мита за видачу свідоцтва перераховуються до Державного бюджету України.

Слід наголосити, що авторське свідоцтво – це єдиний переконливий засіб підтвердження авторства на музичний твір у випадку його неправомірного використання іншими особами, в судових справах, при укладанні угод на отримання винагороди за використання музичного твору й ін.

Ґрунтуючись назагально-правових принципах публічності та гласності, відомості про реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на музичний твір, публікуються в спеціалізованих офіційних виданнях – «Каталог державної реєстрації» та «Авторське право і суміжні права» (офіційний бюлетень Державної служби інтелектуальної власності України).

Держана реєстрація авторського права на музичний твір:

- позбавляє автора у потребі доведення його авторства в суперечливих випадках, оскільки з отриманням свідоцтва у нього автоматично з'являється презумпція авторства;
- закріплює і засвідчує для третіх осіб факт володіння майновими правами конкретного автора;
- дає можливість укладати договори про передачу авторського права;
- надає можливість авторіві вносити створений ним музичний твір до статутного капіталу підприємств;
- дає змогу авторіві продавати своє авторське право на створений музичний твір, а також здійснювати інші дії, які прямо не заборонені законом.

Отже, реєстрація авторського права на музичний твір – це процес отримання охоронного документа – свідоцтва про реєстрацію авторського права на музичний твір, шляхом його державної реєстрації в Державній службі інтелектуальної власності України, що не є обов'язковою вимогою як в Україні, так і в інших державах.

З урахуванням можливостей, які автор може отримати після здійснення державної реєстрації авторського права на музичний твір та одержання відповідного свідоцтва, а також ймовірних негативних наслідків, які можуть статися у зв'язку із відсутністю такої реєстрації, зважаючи на низький рівень правової культури сучасного суспільства, ми пропонуємо внести відповідні зміни до Закону України «Про авторське право і суміжні права» та Постанови Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір», закріпивши на законодавчому рівні обов'язковість процедури підтвердження прав автора на музичний твір – його державної реєстрації.

Література:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
2. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
3. Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2001 р. № 1756 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-%D0%BF>.
4. Близнак И.А. Авторское право и смежные права: Учебник / И.А. Близнак, К.Б. Леонтьев; под. ред. И.А. Близнака. – М.: Проспект, 2009. – 416 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, Мамчур Людмила Володимирівна.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ**Жанат Бекова
(Астана, Казахстан)****МНЕМОНИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ВНИМАНИЯ, ПАМЯТИ И ВОСПРИЯТИЯ НА
НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

В связи с интенсивным развитием инновационных технологий и экономики в Республике Казахстан в последние годы наблюдается все больший интерес к изучению иностранных языков. Желание активно путешествовать по миру, расширять свой культурный уровень, общаться с представителями различных стран, требует знания иностранного языка, которое облегчает эту задачу. Английский язык считается самым популярным иностранным языком, на котором говорит большая часть населения земного шара. Поэтому одним из распространенных языков, изучаемых в Казахстане, является именно английский язык.

Если в предыдущие десятилетия XX века круг людей в стране, у которых была потребность общаться на иностранном языке, был достаточно мал, то в настоящее время ситуация кардинально поменялась.

Политические, экономические, социальные, технологические и коммуникационные преобразования в современном мировом сообществе вовлекли в совместное взаимодействие широкий круг людей различных профессий, возрастов, интересов и национальностей. В связи с чем возросли и потребности в использовании иностранных языков для построения коммуникаций между ними.

Иностранный язык призван реализовать основную стратегию образования Республики Казахстан по формированию всесторонне развитой личности, осуществлять идею европеизации образования через диалог культур и цивилизаций современного мира [1, с. 7].

Впервые эта идея была озвучена в октябре 2006 года на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана. Тогда Глава государства отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего народа Казахстана. И уже в Послании 2007 года «Новый Казахстан в новом мире» Нурсултан Абишевич предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков». Проект был выделен как отдельное направление внутренней политики. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык - государственный язык, русский язык - как язык межнационального общения и английский язык - язык успешной интеграции в глобальную экономику», - сказал Президент. Результатом такого послания президента стала Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020 годы, являющаяся продолжением и дополнением аналогичной программы на 2001-2010 годы [2, с. 35; 3, с. 43].

Так как изучение иностранного языка - сложный и многоаспектный процесс, требующий времени, уже на начальном этапе обучения возникают трудности, связанные с психологическими особенностями и познавательными процессами обучающихся, такими как внимание, восприятие и память. Поэтому очень важно проанализировать трудности, возникающие у обучающихся в процессе изучения английского языка и дать рекомендации по их преодолению, чтобы нейтрализовать их в дальнейшем обучении [4, с. 33].

Актуальность данной темы обуславливает тот факт, что в настоящее время в Республике Казахстан обучение английскому языку приобрело массовый характер, открывается и функционирует огромное количество языковых центров, предлагающих услуги обучения английскому языку. Но не всегда желание обучающихся говорить и знать английский язык совпадает со способностями к нему. Поэтому целесообразно рассматривать процесс обучения английскому языку в контексте индивидуально - психологических когнитивных способностей каждого конкретного обучающегося.

Востребованными являются адресные программы изучения английского языка, направленные на расширение внутреннего потенциала и развитие скрытых резервов когнитивных возможностей обучающихся в изучении английского языка. К сожалению, слабо разработанными в современной педагогической психологии являются вопросы поиска стратегий, технологий и техник и методов, обеспечивающих эффективное освоение английского языка на разных этапах обучения [5, с. 15].

Для выявления психологических трудностей в изучении английского языка на начальном этапе изучения был использован тест на определение уровня знания базовых основ английского языка, используемый в языковом центре «Books and coffee» для определения уровня обучения и распределения по группам.

Разделение на контрольную и экспериментальную группу происходило при комплектации и распределении обучающихся в учебные группы центра «Books and coffee». Распределение обучающихся имело только один критерий - время обращения в языковой центр и запись в учебные группы.

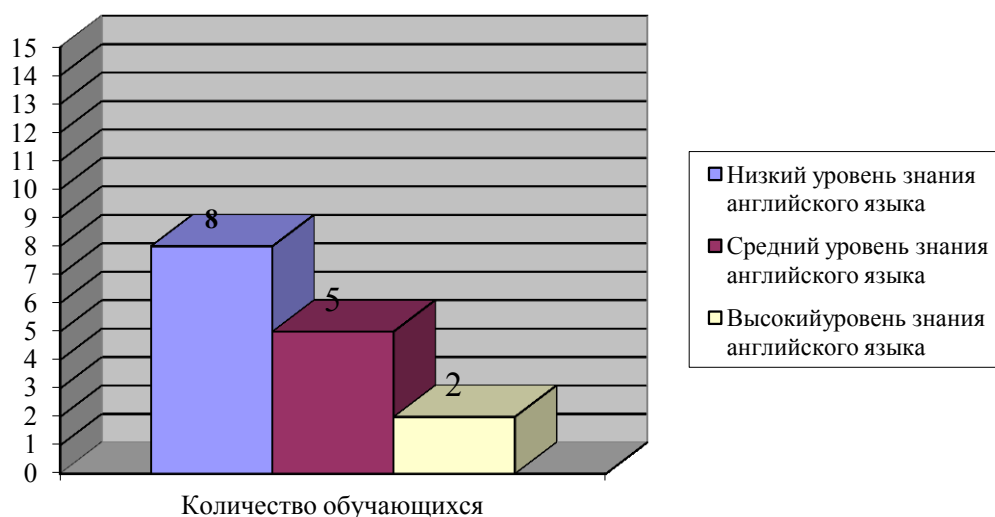

Рис. №1. Результаты исследования уровня знания базовых основ английского языка в экспериментальной группе

Таким образом, при первоначальном срезе знаний в экспериментальной группе 2 обучающихся показывают высокий уровень знания базовых основ английского языка, 5 обучающихся проходят тест и демонстрируют средний уровень знания базовых основ английского языка, низкий уровень знания базовых основ английского языка демонстрируют 8 обучающихся.

При качественном анализе заполнения тестов было выявлено, что большинство затруднений обучающихся в экспериментальной группе было связано с процессом аудирования текста, оперирования большим количеством слов английского языка и процессом выстраивания слов в предложения с учетом всех правил построения речи на английском языке.

Большинство обучающихся с низким уровнем знаний английского языка путаются в употреблении слов английского языка, не умеют использовать активный и пассивный словарный запас. Обучающиеся со средним уровнем знания английского языка более уверены в пользовании словами английского языка, но затрудняются в использовании правил и правильном построении речи на английском языке.

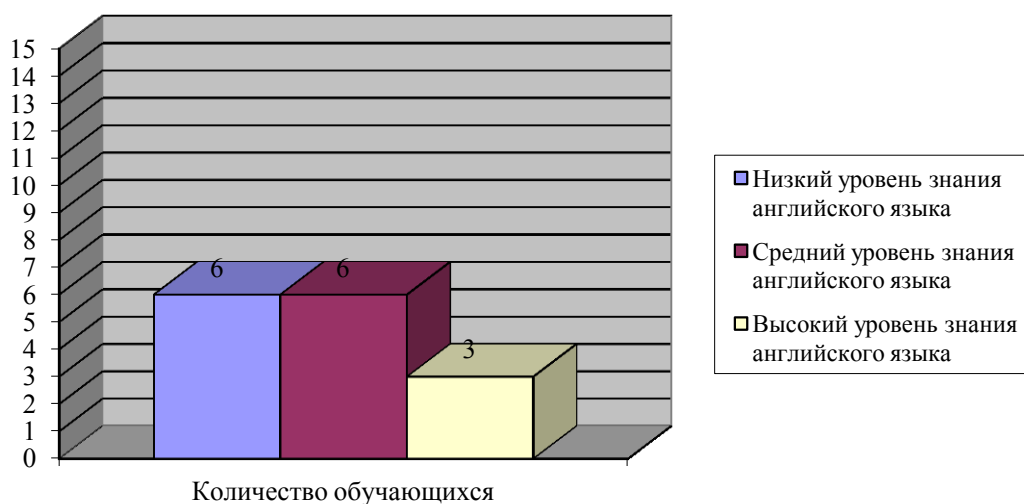

Рис. №2. Результаты исследования уровня знания базовых основ английского языка в контрольной группе

В контрольной группе 3 обучающихся демонстрируют высокий уровень знания базовых основ английского языка, 6 обучающихся показывают средний уровень и 6 обучающихся демонстрируют низкий уровень знания языка.

При описании качественных ошибок обучающихся контрольной группы обнаруживается та же закономерность, что в экспериментальной группе. Большинство затруднений обучающихся связано с процессом аудирования текста, оперирования большим количеством слов английского языка и процессом выстраивания слов в предложения с учетом всех правил построения речи на английском языке.

Испытуемые контрольной группы меньше путаются в словах английского языка, но более уверенно используют правила. Две группы демонстрируют приблизительно одинаковый уровень первоначальной подготовки по уровням знания базовых основ английского языка, хотя контрольная группа демонстрирует

уровень знания немного выше, чем экспериментальная.

На каждую тему обучающей программы, были разработаны мнемонические приемы и техники для развития внимания, памяти и восприятия обучающихся, которые будут способствовать эффективному процессу усвоения знаний английского языка в экспериментальной группе. Поскольку за основу обучения была взята обучающая программа, используемая в языковом центре «Books and coffee», то в программу были включены 10 заданий, которые были реализованы в течении трех месяцев.

После проведения обучающей программы с элементами мнемонических техник, были получены следующие результаты. В экспериментальной группе низкий уровень знаний демонстрирует один обучающийся, 6 обучающихся показывают средний уровень и 8 обучающихся демонстрируют высокий уровень знаний базовых основ английского языка.

Качественный анализ ошибок показывает, что обучающиеся уверенно пользуются большим объемом иностранных слов, уверенно употребляют правила и не допускают ошибок в переводе текстов.

Сравним данные с первоначальным замером и представим полученные данные на рис. №3.

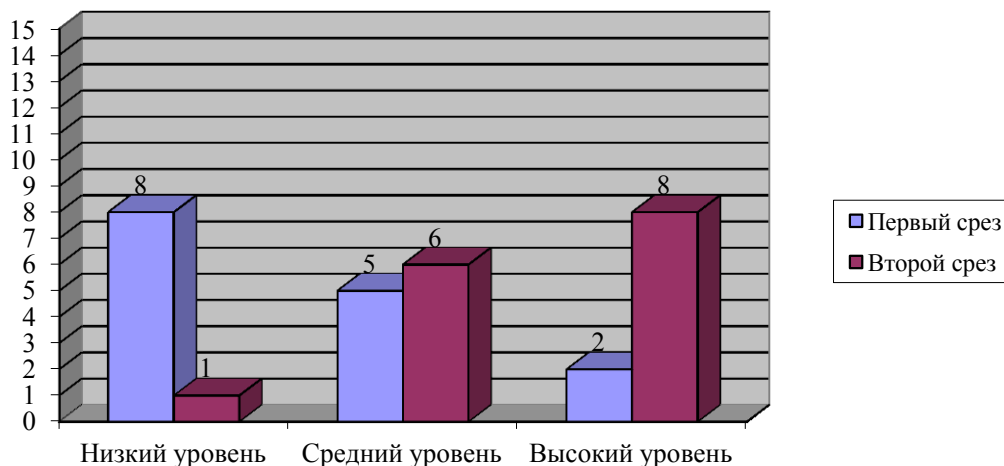

Рис.№ 3. Сравнительный анализ срезов на знание английского языка в экспериментальной группе

По результатам анализа выявлено, что уровень знаний обучающихся в экспериментальной группе значительно вырос. Количество испытуемых, демонстрируемых низкий уровень знания основ английского языка сократился с 8 до 1, демонстрирующих средний уровень стал больше с 5 испытуемых до 6, а количество обучающихся с высоким уровнем выросло с 2 до 8 испытуемых.

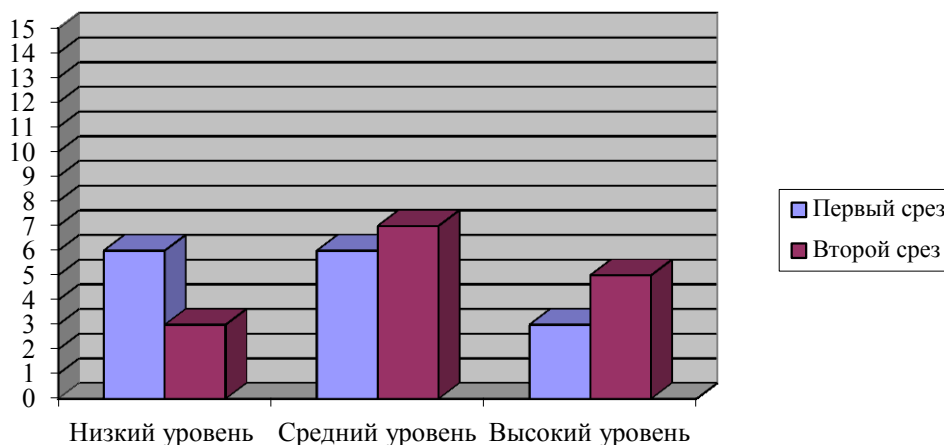

Рис № 4. Сравнительный анализ срезов на знание английского языка в контрольной группе

По данным сравнительного анализа, мы видим, что 3 обучающихся демонстрирует низкий уровень знания английского языка, 7 обучающихся - средний уровень, и 5 высокий уровень знания языка.

Таким образом, мы можем отметить, что процесс изучения основ английского языка эффективнее проходил в экспериментальной группе. Большее количество изучающих английский язык демонстрируют высокий уровень освоенности знаний на начальном этапе изучения английского языка.

Так же необходимо отметить, что изначально более слабая экспериментальная группа показывает больший прогресс в освоенности знаний и быстроте запоминания нового материала, чем группа с большими начальными знаниями основ английского языка. Обучающиеся низким уровнем знаний

повысили свой уровень, а с изначально высоким уровнем знания основ английского языка улучшили свои результаты.

Исходя из выше изложенного, можно сделать вывод об эффективности предложенной нами программы по изучению основ английского языка с включенными в нее мнемотехниками.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І «О языках в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014 г.) <http://zakon.kz>
2. Государственная программа от 7 февраля 2001 г. № 550 «Государственная программа функционирования и развития языков на 2001-2010 годы». <http://zakon.kz>
3. Указ Президента Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 110 «О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы».
4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранному языку в школе. М.; Просвещение, 1991. – 222 с.
5. Елухина Н.В. Интенсификация обучения аудированию на начальном этапе. // Иностранные языки в школе. 1986.-С.15-19

**Xursandqul Tursunmurodov, Zulfiya Qarshiyeva, Mashhura Kushanova
(Samarqand, O'zbekiston)**

OILADA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKILLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Kishilarning ongidagi, ularning ma'naviyatidagi o'zgarishlar, jamiyatning oilaga ko'rsatayotgan ijtimoiy ta'siri oila tarbiyasi amaliyotida o'z ifodasini topadi. Oila - o'zbek xalqi uchun eng muqaddas maskan hisoblanadi. Oilaning jamiyatdagi o'rni va o'ziga xos milliy xususiyatlari haqida Islom Karimov "Bunda o'zaro xurmat va qattiq, tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko'rsatmasa yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarning, qo'shnilarning omon-esonligi to'g'risida g'amxurlik qilishini birinchi o'ringa quyadi- bu esa, eng oliy darajada ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir", va yana "Xalqning ma'naviyati va madaniyati, uning haqiqiy tarixi va o'ziga xosligi qayta tiklanayotganligi, jamiyatimizni yangilash va taraqqiy ettirish yo'lida muvafaqiyatli ravishda olg'a siljishida hal qiluvchi ta'bir joiz bo'lsa, belgilovchi ahamiyatga egadir". Bu fikr xususan oila tarbiyasida ham o'ziga xos milliy xususiyatlarda o'z ifodasini topadi. Haqiqatdan ham o'zbeklar o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarning omon-esonligi to'g'risida gamxo'rlik qilishi tabiiy-milliy xususiyatdir. Buni oila tarbiyasida hisobga olmaslik mumkin emas. Milliy xususiyatlarning oilada yosh avlod tarbiyasidagi o'rni beqiyosdir. Buni ispaniyalik bir faylasuf butun umrini jaxon xalqlarining urf-odatlarini, axloq-odobini tadqiq, qilishga bag'ishlab Toshkent, Samarqand, Buxoroda bo'lgan. Yurtiga qaytib borgach, "Hozirgacha o'rgangan, tadqiq, qilgan barcha ishlarimni o'n besh yoshli o'zbek qizalog'ining o'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yganicha choy uzatishdagi odobiga, nazokatiga almashtirishga rozi edim," -deb bildirgan fikri orqasida oilaviy milliy tarbiyaning o'ziga xos mohiyati, mazmuni o'z ifodasini topgan. Shuning uchun biz oila tarbiyasida milliy xususiyatlarning tarbiyaviy imkoniyatlarini o'rganishga xarakat qilamiz.

Oilaviy tarbiyaning o'ziga xos jixatlarini, sharqona xususiyatlarini haqqoniy yoritib beruvchi ko'plab pedagogik manbalar borki, ularda oldinga surilgan g'oyalar xam o'z to'la o'rganilib oila amaliyotida qo'llanilmagani achinarlidir. XIX asr o'rtalarida o'zbek xalqining hayoti, fe'l-atvorini o'rgangan sharqshunos majar olimi Xerman Vamberi qoldirgan tarixiy ilmiy merosda o'sha davr o'zbeklarining milliy va ma'naviy qiyofasi haqida ko'plab ma'lumotlar bor. O'rdadagi o'zbeklarning qator ahloqiy fazilatlarini haqida to'xtalib, ularning oilaviy munosabatlaridagi pokligi, mulohaza va andisha bilan to'g'ri so'zlashi, ota - onaga hurmatni, bola tarbiyasidagi halolligi va adolatlilikini" va yana "o'zbek degan nom ancha oldindan ma'lum bo'lib, "musulmoncha tarbiyalangan" degandek tushunilgan... ochiq, ko'ngil, mard, jiddiy, haqiqiy turkiy ximmatga ega; ma'yuslikkacha kamgap, ogir - vazmin;... ko'zga tik qaramaydigan, erkakni mukammallik namunasi deb biladi;... o'zbeklarning oilaviy munosabatlarini asl namuna...deb, hisoblasa buladi – ko'p xotinlik faqat hukmdorlarga xos; o'rta yoshga borib qolgan farzandlar o'z ota - onalariga juda xurmat va extiromli bo'lishadi. O'zi 30-40 yoshlarga borib qolgan o'gil otasining bir qarashidanoq, cho'chib ketadi va hech kachon otasi bor payti chilim chekmaydi, birinchi bo'lib o'tirmaydi va birinchi bo'lib gapirmaydi; turkiy shevada so'zlashadilar;... bolalardan qunt talab qilishadi; mug'ombirlik kamdan - kam uchraydi", - deb bildirgan fikrlari bag'oyat qimmatlidir. Haqiqatdan xam sharqshunos olim X.Vamberining o'zbek oilasi haqidagi fikrlari oila tarbiyasining ko'plab milliy qirralarini haqqoniy aks ettirgan. Imom Gazzaliy ham "Kimyo saodat" asarida halollik haqida fikr yuritib: "Avvalgi ilm odam o'z nafsini tanimoqdir". Inson muayyan o'lchov meyoriga ega bo'lgan mavjudotdir. Shunga ko'ra, deb ta'kidlaydi u insonning ana shu chegaradan chiqishi uni ma'naviy tanazzulga olib keladi", Haqiqatdan ham oila hayotini, oilada bolalar tarbiyasini chin ma'nodagi halollik tarbiyasisiz va xususiyatisiz tashkil etib bo'lmaydi. Buni unutish oila va ijtimoiy hayotning tanazzuli demakdir. Aslida hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrida halollik tarbiyasisiz barkamol insonni shakllantirish mushkul. Bu yunalishda ko'plab muammolar bor.

Oilada bola tarbiyasi xalqning milliy an'analari, udumlari, urf -odatlarini va qadriyatlarini asosida tashkil etilayotganligining o'ziga xos xususiyati va jixatlarini unutmilik zarur. Xalq milliy tarbiyasining mazmuni va o'ziga

xos xususiyatlari xalq, og'zaki ijodiyotining doston, rivoyat, hikmat, maqol, hadis kabi ko'plab boshqa janrlarida o'z ifodasini topgan. Oila tarbiyasini xalq pedagogikasi va uning asosiy tarkibi bo'lgan etnopedagogika milliy xususiyatlarisiz hamda hozirgi zamon ijtimoiy taraqqiyoti, umumbashariy qadriyatlariga tayanib uyg'un olib borishni ham ta'kidlash darkor.

Bizning o'zbek oilalari tarbiyasining tabiatini o'rganish bo'yicha olib borgan ko'p yillik pedagogik kuzatishlarimiz, ota - onalar bilan o'tkazgan suxbatlar va surovnomalarning tahlili hamda oila turmush tarzining rivojlanish dinamikasi quyidagi umumiy milliy xususiyatlarni ilmiy o'rganish va amaliyotda hisobga olish maqsadga muvofiqligini ko'rsatmoqda. Bular:

- oila boshi hisobiga ko'p jondan tarkib topishi va aksariyat aholining qishloqda yashashi;
 - oilalarning ota - onalarning bolajonligi, bolaparvarligi, ota - onalar hayot mazmuni ularning oilaparvarligida ya'ni oila uchun hayotini bag'ishlaganligi, oilani ta'minlash, g'amxurlik, fidoyilik ko'rsatib bolalari ko'p bulishi va ularga munosib hayotni tashkil etishga qaratilganligi;
 - ota - onalarning bag'rikengligi, oila manfaatlarini ko'zlab uzluksiz halol mehnat qilishlari oila hayotining mazmunini tashkil etganligi;
 - oilada milliy, diniy tarbiyaning ustunligi, o'zidan kattalarning, ayniqsa ota - onalarni, qariyalarni, opa - akalarni, qavmi - qarindoshlarni va boshqalarni hurmat qilishi, qadrlashi kabi xususiyatlarda bola tarbiyasining yo'lga quyilganligi;
 - ota - onalarning oilasiga sodiqligi, saranjom - sarishtali, o'z bolalariga o'ta mehribonlik bilan munosabatda bo'lishi hamda farzandlarini o'zlariga itoatli va sodiq, etib tarbiyalashiga intilishi;
 - ota - onalarning bolalarni oilaparvar, mahallaparvar, yurtparvar, adolatli, halol etib haqqo'ylik asosida tarbiyalashga aloxida e'tibor berganligi;
 - oilada bolalar tarbiyasida mahalla, jamoatchilikning umumiy kuzatuvchanligi, nazorati va bola tarbiyasiga hamkorlikda ta'sir kursatishning kuchliligi;
 - oilada o'gil farzandning qiz farzanddan ustun qo'yilishi; (o'zbek oilalarida qiz farzandlarning yoshi katta bulsa ham kichik yoshdagi o'gil farzandni ustun qo'yishning asosiy sababi shundaki, qiz boshqa xonadonga kelajakda uy bekasi bo'lishligi nazarda tutiladi. Ba'zan ota ya'ni oila boshlig'i vafot etgan taqdirda bu ma'suliyat ug'il farzand zimmasiga yuklatiladi. Oila boshlig'i vazifasi ona, buva, buvi kuzatuv va nazoratida, hamkorligida o'gil farzandiga o'rgatiladi va keyinchalik oilani mustaqil boshqarish xuquqi beriladi. Shuning uchun o'zbek oilalarida rasman o'gil farzand ustun deb tan olinadi va bu odatga aylangan);
 - katta oila a'zolarining buva, buvi, ota - ona, katta yoshdagi farzandlar ya'ni oila jamoasining kichik bolalarga ko'rsatilayotgan tarbiyaviy ta'sirning tabiiyligi, kuchliligi va ota - onalar, buva va buvilarning boshqaruvi yo'lga qo'yilganligi;
 - ota - onalar raxbarligida ishga yaroqli barcha farzandlarning biron bir ish turida misol uchun o'tin, xashak to'plash, ekinlarni parvarishlash va xosilni yigishtirish kabilarda jon - jaxdi bilan birgalikda mehnat qilishi;
 - oilaning qo'shni oilalar, qavmi - qarindosh va boshqa oilalar bilan inoq, ahil yashashga intilishi;
 - oila tarbiyasida o'g'il, qiz bolalar tarbiyasining o'ziga xos milliy usulda, mazmunda ota - ona raxbarligida amalga oshirilishi hamda farzandlarini o'zlariga nisbatan g'amxur, hurmatli, e'tiborli, e'zozli va qadrli etib tarbiyalashni yo'lga qo'yilganligi;
 - oila tarbiyasida ota - onalar, qariyalarning namunasi, o'giti, nasixati, maslaxat berish oilaviy an'ana, udum, urf - odat, qadriyatlar asosida tarbiyalashning o'ziga xos jixatlarini hisobga olishligi;
 - oila tarbiyasida bolaga oilaning sha'ni, nomusi, shuxrati, obro'si, mavqeini saqlash, mustaxkamlash va orttirishga yo'naltirilgan tarbiyaning amalga oshirilishi;
 - ota - onalarning bola tarbiyasi bo'yicha bilim darajasi maxorati oilaviy shart - sharoitlarining turlichaligini hisobga olish;
 - (ota - onalarning bolalar tarbiyasi yuzasidan ma'lumot va tajribalari turlichaligi, xatto ba'zi ota - onalarning o'z ota - onalik ma'suliyati va vazifalarini bajarmasliklari yoki bajara olmasliklaridagi tafovutlar;
 - ota onalarning o'z farzandlarini oilada barkamol etib tarbiyalashda tarbiyaning barcha metodlari, usullari, shakllari va vositalaridan foydalana olmaslikdagi o'ziga xos milliy xususiyatlar;
 - ba'zi oilalarda milliy madaniyatdan uzoqlashishi va yevropa madaniyatiga taqlidning ortib borayotganligi ya'ni kiyinish soxasidagi muammolar;
 - oilalarda tug'ilgan kun, to'y tantanalarida spirtli ichimliklar iste'mol qilishning (ayniqsa ba'zi qiz - juvonlarning) ommaviy tusda ortib borayotganligi;
 - ba'zi oilalarda yoshlarning sigareta, nos, giyoxvand moddalarni iste'mol qilishining ko'payotganligi;
 - ba'zi oilalarda otalar obrusining turmush o'rtog'i, farzandlar oldida obro'sizlanishi va ishlab chiqarishda qatnashmaslik va o'z navbatida xotin - qizlarning oilani boqishdagi og'irlikni o'z zimmalariga olishi ortayotganligi;
 - oilada bolalarni oilaviy va ijtimoiy hayotga tayyorlashda o'z - o'ziga, ota - ona, buva va buvilarga maishiy xizmat ko'rsatish hamda ma'naviy axloqiy xulq. - atvoriga doir ko'nikma va odatlarga o'rgatishning o'ziga xosligi;
 - oila tarbiyasida mahalla ta'sirining o'ziga xosligi va kuchliligini hisobga olish va xakazo.
- Yuqorida ta'kidlangan o'zbek oila tarbiyasining tabiati ya'ni milliy xususiyatlari, qirralarini, jixatlarini o'rganmaslik va hisobga olmaslik oilaviy tarbiyani hozirgi hayot talab qilayotgan rivojlanishni ta'minlay olmasligi barchaga ayon. Shuning uchun oila tarbiyasidagi o'ziga xos milliy xususiyatlarni, qirralarni, ziddiyatlarni, muammolarni ilmiy nazariy o'rganish va amalda hal qilinishi darkor.

Adabiyotlar.

1. Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida". - Toshkent., "O'qituvchi", 1995, 139-140-betlar.
2. Karimov I.A. "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li", "O'zbekiston", - T., 1992 yil, 21-bet.
3. Xerman Vamberi. Buxoro yoxud Movaraunnahr tarixi. - Toshkent, 1990 yil, 114-128-betlar.
4. Z.M. G'azzoliy. Kimyoi saodat. Toshkent, "Kamalak", 1994, 65-67-betlar

Гулсал Бердалиева, Мухайё Мусурманкулова
(Гулистан, Узбекистан)

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ

Человек - существо социальное, общественное. С первых дней своего существования мы окружены себе подобными и с самого начала своей жизни включены в различные социальные взаимодействия. Первый опыт социального общения человек приобретает еще до того, как научится говорить. Чем старше мы становимся, тем больше общаемся с людьми, а значит, растет наш опыт. Каждый из нас усваивает полученные от жизни уроки на свой лад, ведь все мы разные. Но опыт который мы получаем, незаметно становится частью нас самих. В определенной мере процесс социализации отражает поговорка «С кем поведешься, от того и наберешься». Будучи частью социума, человек приобретает определенный субъективный опыт, который становится неотъемлемой частью личности. Социализация – это процесс и результат усвоения и последующего активного воспроизводства индивидом социального опыта.

Образовательные системы – это все те социальные институты, чья цель образование человека. К образовательным системам в Узбекистане относятся, таким образом, дошкольное образование, начальная и средняя школа, профессиональные колледжи и академические лицеи, высшее образование (бакалавриат и магистратура), различные системы повышения квалификации и переподготовки кадров, внешкольное обучение и др. Образовательные системы, как и любые системы, вообще, имеют свою структуру, состоят из определенных элементов, которые взаимосвязаны между собой. Взаимодействие различных элементов образовательной системы или ее подсистем направлено на достижение общей для системы цели, общего положительного результата. Эта цель – обучение, воспитание и развитие личности. Мерилом достижения этой цели является результат, который в конце концов всегда надо искать в личности выпускника, а не в безличных новообразованиях типа технологий обучения, методик воспитания, организации учебного процесса, создания материальной системы и т.д. Отдельные составляющие образовательной системы, в том числе и психологическая служба как подсистема, могут иметь свои специфические цели, но и они – лишь конкретизация и трансформация общей цели в специальные задачи (психологические, педагогические и т.д.). Все элементы образовательной системы не просто включены в процесс взаимодействия, но и главная их особенность – взаимодействие, направленное на достижения целей обучения, воспитания и развития личности.

Развития учащегося как личности, как субъекта деятельности – важнейшая цель и задача любой образовательной системы и может рассматриваться в качестве ее системообразующего компонента. В современной школьной практике «развитие», однако, вовсе не всегда понимается как комплексная задача. Проблемам интеллектуального развития и личностного развития внимание уделяется не в равной мере – первый аспект оказывается важнее. Более того, часто задача «развития» не ставится как таковая, а проблема развития подменяется вопросом о передаче знаний учащимся. Все это отражает существование дидактической доминанты в современной школе, которая реализуется на практике и имеет свои психологические корни и индивидуальном и коллективном профессиональном сознании учительства.

Школа как социальный институт, должна готовить к жизни. А жизнь – это не только академические знания. Социализация не сводится, конечно, лишь к передаче знаний об основах наук. Развитие человека в школе как личности и субъекта деятельности обязательно включает в себя:

- Развитие интеллекта
- Развитие эмоциональной сферы
- Развитие устойчивости к стрессам
- Развитие уверенности в себе и притяжения себя
- Развитие позитивного отношения к миру и притяжение других
- Развитие самостоятельности и автономности
- Развитие мотивации самоактуализации, самосовершенствования.

В последний пункт входит и мотивация учения как важнейшего элемента мотивации саморазвития. В сумме все эти идеи можно назвать позитивной педагогикой или гуманистической психологией воспитания и обучения.

Процесс социализации неразрывно связан с общением и совместной деятельностью людей. Вместе с тем, с точки зрения психологии, социализация не может рассматриваться, как механическое отражение непосредственно испытанного или полученного в результате наблюдения социального опыта. Усвоение этого опыта субъективно, восприятие одних и тех же социальных ситуаций может быть различно. Разные личности могут выносить из объективно одинаковых ситуаций различный социальный опыт. На этом

положении основывается единство двух противоположных процессов – социализации и индивидуализации. Человек – не просто объект социальных воздействий, но он прежде всего субъект социального развития, а также активный субъект саморазвития, в том числе и само воспитания. Важно не только говорить об усвоении социального опыта индивидом, но и рассматривать личность в качестве активного субъекта социализации.

Литература:

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М.: 1999.
2. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. - М.: Воронеж, 1996.
3. Реан А.А. Психология познания педагогом личности учащихся. - М.: - 1990

Зарифа Курбанова, Аҳрорбек Ғаниев
(Наманган, Узбекистан)

ПСИХИК ТАРАҚИЁТДА ЖИНСИЙ ИДЕНТИФИКАЦИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Онтогенезда жинс дифференциациясининг биологик омилларига ижтимоий муҳит таъсири кўшилиб боради. Жинсий мансублик - бу фенотип, яъни туғма ва орттирилган хусусиятларнинг йиғиндисидир.

Жамиятда қабул қилинган маданий анъаналарга мувофиқ тарзда бола жинсий ролларга ўргатилади, маскулинлик ва фемининлик ҳақидаги стереотиплар –ҳақиқий эркак ва аёл қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги тасавурлар шакллантирилади.

Жинсий идентификация кўп босқичли жараён бўлиб, уни муаллифлар турлича босқичларга ажратишади. Я. Л. Коломинский ва М. Х. Мелтсас (1985)лар жинс-рол идентификациясини икки гуруҳга бўлишади:

1) жинсий идентификация- ўзини муайян жинсга мансублигини тушуниш; ўзини у ёки бу жинсга алоқадор деб билган индивиднинг онги ва хулқ-атворининг яхлитлиги (З. Старович, 1991);

2) ҳақиқий жинсий-ролли идентификация – эркак ва аёлларнинг ролларини билиш ва ўзлаштириш.

С. Томпсон (1975) жинсий ролларнинг дастлабки ривожланишида учта босқични ажратган:

1) бола иккита жинс борлиги ҳақида билимга эга бўлади;

2) ўзини бу тушунчалардан бирига киритади;

3) ўзини-ўзи аниқлаш орқали янги хулқ-атвор шакллари танлайди ва ҳатти-ҳаракатларида уларга асосланади.

Е.П. Ильиннинг таъкидлашича, боланинг ёши улғайиши билан дастлабки жинсий идентификация ўзгариб боради. Ўзининг жинсий мансублигини психологик аниқлаш бола ҳаётининг иккинчи йилидан бошланади ва учинчи йили тобора мустаҳкамланади. Бу муддатда 75% болалар ўзларини ўғил ёки қиз бола эканликларини аниқ билишади, ҳатто бошқаларни ҳам ўғил ва қиз болаларга ажратишади [1].

Л. Кольбергнинг фикрича, барқарор (констант) жинсий идентификация 2 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврда шаклланади. Бу йўл-йўриқ ва жинсий дифференциация фаоллашувининг кучайиши даврига тўғри келади, бола ўз ташаббуси билан турли ўйин ва шерикларни танлай олади, турли қизиқишлар шаклланади, бир хил жинсдагиларнинг кичик гуруҳлари вужудга келади [2].

Ҳақиқий жинс-рол мавқеининг шаклланиши ўспиринлик даврига келиб яқунланади. Қизларда ўзининг ташқи кўринишига эътибор кучаяди, унинг аҳамиятини юқори баҳолаш, ўзига баҳонинг ортиши, қарама-қарши жинс вакиллари томонидан ўзи ва бошқалар муваффақиятига юқори баҳога ва ёқшига бўлган эҳтиёжнинг кучайиши билан характерланади. Ўспиринлар учун эса куч ва мардликни илоҳийлаштириш хосдир.

Ижтимоий ўрганиш назарияси тарафдорлари фикрича, жинсий идентификация бола томонидан у ёки бу жинс учун типик ҳисобланган хулқ-атвори ўзлаштиригандан сўнг намоён бўлади. Когнитив психология тарафдорлари эса, дастлаб бола жинсий мансубликни ўзлаштиради, сўнгра ўзини жинснинг ролига мос ҳолда тутишга ҳаракат қилади. Ҳар қандай шароитда ҳам жараён ўз-ўзидан бўлмаслиги ва узоқ давом этишини унутмаслик керак, деб кўрсатиб ўтишган.

Баъзи муаллифлар (Ю. Е. Алешина и А. С. Волович, 1991; Дж. Стокард и М. Джонсон, 1989) нинг таъкидлашича, ўғил болалардаги жинсий идентификация қизларга нисбатан қийинроқ шароитларда кечади. Идентификациянинг шаклланишига тўсқинлик қилувчи омиллар қаторига боланинг кўп вақт онаси билан мулоқотда бўлиши, отаси асосий вақтини ишда ўтказгани учун болага кам аҳамиятли объект сифатида намоён бўлишини киритиш мумкин. Бунинг оқибатида онага идентификация қилиш, яъни феминизация вужудга келади. Унинг хулқ-атворида боғланиб қолиш, итоаткорлик пассивлик каби хусусиятлар кузатилади. Шундай қилиб, боланинг олдида аёллик идентификациясини эркаклик идентификациясига ўзгартиришдан иборат мураккаб вазифа туради. Ўғил бола тарбиясида энг кўп муносабатда бўладиган кишилар яна аёллар(мактабгача таълим муассасаси тарбиячиси, болалар шифокори, бошланғич синф ўқитувчиси) дан иборатдир. Шунинг учун бола эркакларнинг жинсга хос роллари ва хулқ-атвори ҳақида аёлларнинг ролига қараганда кам маълумотга эга бўлади. Натижада бола ўз жинсий идентификациясини негатив асосда қуришга ҳаракат қилади, қизларга ўхшамасликка, аёлларнинг фаолиятида иштирок этмасликка интилади. Ўз навбатида катталар ҳам болада “эркакларга

хос” хулқ-атвори рағбатлантириш ўрнига, “эркакларга хос бўлмаган” ҳолатларни муҳокама қиладилар (“сенга йиғлаш мумкин эмас, ахир қиз бола эмассан” каби). Мазкур ҳолат қиз болаларда жинс-рол идентификацияси узлуксиз, ўғил болаларга нисбатан низоларсиз кечишидан далолат беради.

Бола ҳаётининг учинчи йилида тенгдошлар мазкур жинс учун хос бўлган ёки хос бўлмаган типик хулқ-атвор шаклларининг бир-бирида намоён бўлишини мустаҳкамлаши ёки муҳокама қилиши мумкин. Ўғил болалар қиз болаларга нисбатан тенгдошларининг хулқ-атвори фаолроқ таъсир кўрсатадилар. Гендер ролларга мос бўлмаган хулқ-атворнинг ўғил болалар ўртасида оммалашиб кетиш хавфи юқоридир. Қизлар билан ўйнаган ўғил болалар тенгдошлари томонидан ҳазил-мутойиба объектига айланиб қолади ва жинс-рол стереотипларига бўйсинадиган муҳитда улар унчалик машҳур бўла олмайдилар. Бироқ ҳар икки жинс вакиллари ҳам ўғил болаларга осонлик билан тақлид қиладилар.

Идентификация жараёни ўғил болаларда 10 ёшда, қизларда 9 ёшда ўзини-ўзи англашнинг ривожланиши ва ота-она таъсиридан озод бўлиш автономия-эмансипацияга интилиш ҳиссининг пайдо бўлиши билан тўхташи мумкин. Идентификациянинг муваффақияти бола тасавурида ота-онанинг компетентлик ва юқори обрў-эътиборга эга эканлиги, шунингдек оилада ўғил ола учун бобо ва қиз бола учун бувиларнинг бирга яшашига ҳам боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины М. "Владос". 2003.
2. Анастаси А. Дифференциальная психология М,: ЭКСМО-Пресс, - 2001.
3. Ғозиев Э. Психология. Т,: Ўқитувчи, 1994.

Озода Ёкубова, Шахло Султанкулова
(Гулистан, Узбекистан)

СТРУКТУРА, ОТРАСЛИ И ВЗАИМОСВЯЗЬ ПСИХОЛОГИИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ

Психология как наука имеет два основных направления – научное и прикладное. Научная психология занята поиском новых знаний, экспериментальной проверкой гипотез, обоснованием с научной точки зрения психологических явлений и феноменов. Прикладная психология занимается решением конкретно поставленных проблем, возникающих в повседневной жизни. В психологической науке выделяются несколько направлений, некоторые из них действуют до сих пор: структурализм, функционализм, бихевиоризм, гештальтпсихология, психоанализ, гуманистическая и когнитивная психология.

Отрасли психологии: общая психология, клиническая психология, консультативная психология, психология развития, возрастная психология, психология личности, социальная психология, психология управления, педагогическая психология, психология рекламы, юридическая психология, военная психология, психология конфликта, др. [1, с. 102-107].

Существует большое количество наук, изучающих человека и её деятельность с различных позиций. Психология связана со многими из них. Так, например, психология вычленилась из философии, и связь с ней является очень сильной, т.к. предмет психологии – психика - является феноменом трудно доступным для познания в материальном мире. Естественно, что психология как гуманитарная наука тесно связана с такой наукой, как педагогика: психологические знания очень важны для грамотного воспитания, обучения детей. Человек - существо социальное, психология тесно связана с социологией, т.к. рассматривает психологические явления и процессы, происходящие в группах. Психология связана с медицинскими и биологическими науками: большинство психических явлений имеет физиологическую обусловленность, поэтому знания, полученный, например, физиологами помогают лучше понять природу этих явлений. Связь психологии и технических наук (инженерия, механика, др.) обусловлена тем, что человек является непосредственным участником всех технологических и производственных процессов. Кроме того, для психологических исследований и экспериментов необходимо участие математики, физики, статистики (проверка гипотез). Таким образом, современная психология тесно связана с различными областями науки и практики [5, с. 57-62].

Ощущения, их свойства, пороги и взаимодействие. В психологии под ощущением понимается осознаваемый, субъективно представленный или неосознаваемый, но действующий на поведение человека продукт переработки ЦНС значимых раздражителей, возникающих во внутренней или внешней среде. Способность к ощущениям имеется у всех живых существ, обладающих нервной системой. Функция ощущений состоит в том, чтобы своевременно и быстро доводить до центральной нервной системы сведения о состоянии внешней и внутренней среды, наличии в ней биологически значимых факторов.

К основным свойствам ощущений относят:

1. качество - свойство, характеризующее основную информацию, отображаемую данным ощущением, отличающую его от других видов ощущений и варьирующих в пределах данного вида ощущений, пример: вкусовые ощущения предоставляют информацию о химическом характере предмета - сладкий или кислый, горький или соленый;

2. інтенсивність - кількісна характеристика, зависяча від сили впливаючого подразника і функціонального стану рецептора, наприклад: при насморку інтенсивність сприймаємих запахів може бути спотворена;

3. тривалість відчуття - часовна характеристика виниклого відчуття, визначається функціональним станом органу почуттів, але головне, - часом дії подразника і його інтенсивністю. Відчуття не виникає з початком дії подразника і не зникає з припиненням його дії. Виникає слідом за подразником у вигляді послідовного образу: позитивного (відповідного первинному подразненню) і негативного (виникає як якість відчуття, протилежна якості впливаючого подразника);

4. просторова локалізація подразника: аналіз, здійснюваний рецепторами, дає відомості про локалізацію подразника в просторі.

Кількісні параметри основних характеристик: для виникнення якого-небудь відчуття подразник повинен мати певну величину інтенсивності. Мінімальна величина подразнення, яка викликає лише помітне відчуття, називається абсолютним нижнім порогом відчуття. Здатність відчувати ці самі слабкі подразнення називається абсолютною чутливістю. Вона завжди виражається в абсолютних числах. Верхній абсолютний поріг (іноді - болючий поріг) - значення стимула, при якому він перестає сприйматися адекватно. Нижній і верхній поріги відчуттів визначають межі доступного сприйняттю оточуючого світу. Величина абсолютного порога характеризує абсолютну чутливість. Поряд з абсолютною чутливістю слід розрізняти відносну чутливість - чутливість до розрізнення інтенсивності одного впливу від іншого. Відносна чутливість характеризується порогом розрізнення. Порог розрізнення, або диференціальний поріг, - лише відчуттєвий мінімальний розрив між двома однотипними подразниками, це відносна величина (дрібно), яка показує, яку частину первинної сили подразника треба додати (або відняти), щоб отримати лише помітне відчуття зміни сили даних подразників. Інтенсивність відчуттів зростає не пропорційно зміні подразників, а значно повільніше. $S = K \cdot I^C + C$, де S - інтенсивність відчуття, I - сила подразника, K, C - константи. Ця формула відображає положення, яке носить назву основного психофізичного закону, або закону Вебера - Фехнера.

Взаємодія відчуттів в певних випадках призводить до десенсибілізації, тобто до підвищення чутливості, а в інших випадках - до її зниження, тобто до десенсибілізації. Так, підвищений рівень шуму в "грозких цехах" знижує зорову чутливість. Одним з проявів взаємодії відчуттів є **контраст відчуттів**. Контраст відчуттів - це підвищення чутливості до певних властивостей під впливом інших, протилежних властивостей дійсності. Приклад: одна і та ж фігура сірого кольору на білому фоні здається темною, а на чорному - світлою. Іноді відчуття одного виду можуть викликати додаткові відчуття. Наприклад, звуки можуть викликати кольорові відчуття, жовтий колір - відчуття кислого. Це явище називається **синестезією** [5, с.165-179].

Література:

1. Большой толковый психологический словарь. Т.1./А-О/; Пер. с англ. / Ребер Артур. - ООО "Издательство АСТ", "Издательство "Вече", 2001. - 592с.
2. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Изд. 2-е, стереотипное. Т1: Пер. с франц.- М.: «Мир», 1999.

Әселхан Сұлтан
(Астана, Қазақстан)

КӘСІБИ СТРЕСІҢ ИНДИВИДУАЛДЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Біздің өміріміз тұтастай стрестен тұрады деуге болады. Оны өз өмірінде, тұрмыста, жұмыста қандай да бір жағымды немесе жағымсыз жағдайға ұшыраған адам басынан кешіреді.

Қазіргі кезде стрестік күйді сезбеген, сондай жағдайға тап болмаған адамды кездестіре алмаймыз. Соңғы жылдары әлемде болып жатқан төтенше жағдайлар, халықаралық және аймақаралық конфликтілер, денелік, психологиялық, сексуалдық зорлаушылықтың өсуі стресске ұшыраушылар санын ұлғайтып отыр.

Стресс - адам ағзасына түсетін салмақ. Ол зиянды, одан құтылу керек деген пікір қалыптасты. Ал, шындығына келсек, стресс – физиологиялық құбылыс. Ол адам ағзасында түрлі факторлардың әсеріне жауап ретінде туындайтын физиологиялық қорғаныш реакциясының жиынтығы.

Кілт сөздер: стресс, кәсіби стресс, кикілжің, физиологиялық құбылыс, психологиялық құбылыс, қорқу, шаршау, ашу, қуаныш, разылық, жауапкершілік.

Қазіргі кезде стрестік күйді сезбеген, сондай жағдайға тап болмаған адамды кездестіре алмаймыз. Соңғы жылдары әлемде болып жатқан төтенше жағдайлар, халықаралық және аймақаралық конфликтілер, денелік, психологиялық, сексуалдық зорлаушылықтың өсуі стреске ұшыраушылар санын ұлғайтып отыр.

Сондықтан, стресс деген ұғымды адам ағзасына түсетін салмақ, ол зиянды, одан құтылу керек деген пікір қалыптасты. Ал, шындығына келсек, стресс – физиологиялық құбылыс, ол адам ағзасында түрлі факторлардың әсеріне жауап ретінде туындайтын физиологиялық қорғаныш реакциясының жиынтығы.

Алайда, стрестің анықтамасын әр мамандық иелері әр түрлі береді. Дәрігер мамандар ағза көтере алатын физиологиялық механизмдердің жүктелуі десе, менеджмент өкілдері - әлеуметтік факторлардың әсері деп, психологтар әр түрлі жағдайларға байланысты адамның эмоциялық күйінің өзгеруі дейді.

Біздің өміріміз тұтастай стрестен тұрады деуге болады. Оны өз өмірінде, тұрмыста, жұмыста қандай да бір жағымды немесе жағымсыз жағдайға ұшыраған адам басынан кешіреді. Тіпті, орыс физиологы К.Судаковтың айтуынша: «Ғылыми-техникалық прогресс кезінде адам психоэмоционалдық стреске көп ұшырайды, сондықтан оның өзін-өзі басқару механизмі бұзылады, ол биологиялық ырғақтың өзгеруіне әкеліп соқтырады, сонымен қатар ағзаның гормоналдық-иммундік функциялары өзгереді және стрестің әсерінен генетикалық ақпараттар, генофонд өзгеруі мүмкін» дейді [1, 6].

Ал, американдық ғалымдар Холмс пен Рэй стрестің 100 ұпайлық көрсеткішін ұсынған: жақын адамдардың (көбінесе жанұя мүшелерінің) өлімі – 100 ұпай, ерлі-зайыптылардың айрылысуы – 73 ұпай, түрмеде отыру – 63 ұпай, жақын-жуықтарының қайтыс болуы – 63 ұпай, қатты науқастану немесе жарақаттану – 53 ұпай, үйлену – 50 ұпай, финанстық жағдайдың өзгерісі – 49 ұпай, жұмыстан шығып қалу – 47 ұпай, зейнетақыға шығу – 45 ұпай, аяғы ауыр болу – 40 ұпай, жұмыс бабымен көтерілу – 39 ұпай, басқа жұмысқа ауысу – 36 ұпай, жолдастарымен қайшылықта болу – 35 ұпай, қарыздылық – 31 ұпай, жеке басының жетістікке жетуі – 27 ұпай, мектепке бару немесе бітіру – 26 ұпай, басшымен дау-жанжалда болу – 23 ұпай, басқа жерге көшу – 20 ұпай, демалу – 13 ұпай, транспортта болатын келеңсіз жағдайлар – 11 ұпай, т.с.с.

Аталған авторлардың айтуынша, жылына 300 ұпай жиналса, адамның депрессияға ұшырау қаупі төніп тұр немесе соның салдарынан психосоматикалық ауруларға (инфаркт, астма, аллергия, артрит, мигрен, гипертония, т.б.) әкеліп соғуы мүмкін. Мысалға бір жылда оқуын аяқтап, жұмысқа орналасып, тұрмысқа шығып, жүкті болып, сол жылда бала туып, пәтер алу сияқты қуанышты жағдайлардың өзінен 200-ден астам ұпай жиналады, бұл жағдайларға қоса жас жанұяларға тән қарызданып қалу, соған байланысты бюджеттің ортаюын қоссақ 300 ұпайға да жетіп қалады, ал ол жоғарыда айтылған жағдайларға әкеліп соқтырады [2, 43].

Әр түрлі мәліметтерге сүйенсек, стрестен жай жөтелден бастап раққа дейін пайда болуы мүмкін. Бұл жөнінде академик К.М.Быков: «Күйзеліс жылау арқылы сыртқа шығарылмаса, ол басқа органдардың жылауына әкеліп соқтырады» - деп көрсеткен. Зерттеулерден шығарылатын қорытынды – қорқу, шаршау, ашу, қуаныш, разылық, жауапкершілік сияқты әр түрлі эмоциялық күйлер ағзада бір типті кешенді реакция туғызады. Мысалы соғыс кезінде баласының қайтқанын естіген ана стреске ұшырайды, ал бірнеше жылдан кейін бұл хабардың жалғандығын естігенде қуаныштылығына қарамай тағы да стреске ұшырайды. Осыдан көріп отырғанымыздай, стрестің жағымды және жағымсыз жақтары бар. Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей, стресс - әрбір адам өмірінде болатын құрамдас бөлік, оның қажеттілігі адамның тамақ пен суды қажетсінуімен пара-пар. Г.Сельенің ойынша стресс – ол «өмірге дәм беретін», қандай жағдай болмасын, нәтижесінде ағзаның бейімделіп, жұмылдандырылуына әкелетін жағымды жағын эустресс деп атаған, ал психологиялық ауыртпалық, қайғы, бақытсыздық, әлсіздікке әкелетін түрін дистресс деп көрсеткен. Дистресс нәтижесінде психологиялық ауруларға әкелуі мүмкін.

Стрестің физиологиялық, психологиялық, жеке тұлғалық, медициналық белгілері бар.

Физиологиялық белгілері: әлсіздік байқалады, сергектігі жоғалады, әрқашан шаршағандық сезімде болады.

Жеке тұлғалық белгілері: еріксіздік, өзін-өзі ұстауының бұзылуы, әлжуастық, шығармашылық дамуға қабілетсіздік, қорқыныш, себепсіз үрейленушілік сезімінде жүреді.

Медициналық белгілері: бастың, жүректің ауруы, ұйқысыздық, аффекттер, истерикалық реакциялардың, жоғары нервтілікпен көрінеді.

Психологиялық белгілері: психикалық функциялардың динамикалық өзгерісі, соның ішінде ойлау операцияларының бәсеңдеуі, зейіннің шашыраңқылығы, ес процесінің нашарлауы, сенсорлы сезімталдылықтың төмендеуі, шешім қабылдаушылықтың тежелуі.

Жалпы стресс - өмірдегі шын құбылыс, бірақ стрестік жағдайды әдетте адамдардың өздері тудырады. Мәселен: дер кезінде істелу керек іс-әрекетті соңына дейін созып жүреді, артынан уақыты жетпей, қарбалас шаққа тап болады, сол кезде болатын қысымның әсерінен стрестік күй қалыптасады. Адам тек жағымсыз жұмыспен ғана емес, сонымен қатар жағымды, өзімізге рухани-материалдық тиімді және қанағаттанарлық сезімін тудыратын жұмыспен айналысуға да асықпаймыз. Тіпті, танымал француз жазушысы Бальзак та тек қарызданған ақшасы көбейгенде ғана керемет туындыларын жазған екен. Алайда, әр маман иесі әрқилы жағдайда кәсіби стреске ұшырайды. Мысалы: бизнесмен немесе менеджер жетістікке, абыройға, беделге жету барысында, спортсмен жарыс, талас кезінде, жанкүйерлерін көргенде стреске ұшыраса, студенттер стрестік жағдайға оқытушылармен қарым-қатынаста, сабақ айтқанда, әсіресе

сессия кезінде ұшырайды, ал қазіргі қоғамдық өмірдің талаптарына сай педагогикалық сферадағы жаңа өзгерістердің нәтижесінде педагогтар кәсіби стресске ұшырайды деуге болады.

Сондықтан кәсіби стресті туындататын кейбір фактілерге тоқталып өтейік.

Әдебиет көздерін сараптай отырып, кәсіби стресті туғызатын әртүрлі негізге байланысты стрессорларды бөліп көрейік:

Еңбек әрекетінің мазмұны мен ұйымдастырылуы:

- еңбек жағдайы;
- шамадан тыс жүктеме, қысымды психикалық әрекет немесе жүктеменің аздығы;
- орындалатын жұмыстың біртектілігі;
- еңбек жағдайының ұзақтығының өзгеруі;
- жұмыс уақытының қолайсыздығы;
- физикалық орта факторының жағымсыз әсері (температура, шу, вибрация, дымқылдық, ауа жетіспеушілігі, қарынның ашуы, шөлдеу, шамадан тыс жүктелудің әсері);
- зейіннің жүйелі немесе кенеттен толқуы;
- орындайтын әрекеттің қиындығы, ақпараттың жетіспеуі немесе толық болмауы, уақыттың жетіспеуі, әрекеттің жылдамдығы мен қателіксіз орындалуына талап қою;
- ауысымдық жұмыс;
- құралдардың сапасы;
- өмір және денсаулық үшін қауіптілігі, тәуекелдік;
- жаңалық, ұйымдық өзгерістер;
- жоғары жауапкершілік;
- қателік жасау қорқынышы;
- әрекеттерді орындау процесінде ағзаның жағымсыз функционалдық жағдайы;
- биологиялық ритмнің бұзылысы (ұйқы, тамақтану);
- шамадан тыс көп шешім қабылдау қажеттілігі.

Кәсіби мансап:

- статус мәселесі;
- қызмет бабымен көтерілу перспективасына қанағаттанбауы;
- қызметке сай міндеттер мен құқықтардың анықсыздығы;
- қызметтік міндеттердің өзгеруі;
- мансаптық өсудің тоқталуына байланысты фрустрация;
- кәсіби «қақпан»;
- қажетті кәсіби білім мен іскерліктің жетіспеуі;
- орындалмаған үміттер;
- басқа жұмысқа ауысу.

Еңбекке төленетін ақы:

- еңбекақының анықсыздығы;
- жасалған жұмыс көлеміне кеткен күш пен еңбекақының арасындағы байланысқы келіспеу;
- еңбекақының бәріне бірдей төленбеуі.

Жұмыстағы өзарақатынастар:

- басшымен дау-жанжал;
- тиімсіз басқару;
- әріптестермен өзара қатынас;
- мінез-құлық бостандығына шектеу;
- топтан бөлектену.

Купер мен Маршалл кәсіби стресс көздерін зерттей отырып, оны мынадай топтарға бөліп қарастырған:

1. Еңбек іс-әрекетіне қарай кәсіби стрестің туындауы:

• Жұмыс жүктемесінің аздығы немесе шамадан тыс жүктелуі. Жұмыстың шамадан тыс жүктелуі адам алдында сол жүктемені уақытында орындап үлгерем бе деген мәселелі сұрақты туындатады. Осыдан абыржу, фрустрация, сенімсіздік сезімі туындайды. Алайда, жұмыс көлемінің аздығы да осындай сезімдерді туғызады. Өзінің мүмкіндігіне сай жұмысқа ие болмаған жұмысшы ұйымның әлеуметтік құрылымында алатын орны мен өзіндік құндылығының төмендігін сезініп, фрустрацияға ұшырап, өзіне деген бағасы төмендейді;

• Жұмыс жағдайының физикалық қамтылмауы, мәселен: жұмыс орнындағы температуралық және жарықтылық мәселесі, қатты шудың болуы;

• Уақыт дефициті (әрқашан жұмысын уақытында жасауға үлгермей қалуы);

• Өзіндік шешім қабылдаудың қажеттілігі.

2. Жұмысшының ұйымдағы рөліне байланысты стрестік факторы:

• Рөлдік белгісіздік, мысалы: кәсіби міндеттері жөнінде ақпараттың аздығы және соған сай әріптестері мен басшылықтан не күтерін білмеуі. Жұмысшылар басшылықтың артқан үміті туралы ойын нақты білуі қажет, яғни не істеуге тиісті, қалай істеуі қажет және ол жұмыс қалай бағаланады;

- Рөлдік конфликт, субъектінің өзінің жасағысы келмейтін немесе жасауға тиісті емес әрекетпен айналысқанда туындайды. Рөлдер конфликтісі, сонымен қатар, бірлік принципін бұзылуына байланысты да болады, ол иерархиядағы екі басшының жұмысшыға қарама-қарсы бұйрық беруінен туындайды;

- Басқа адамдар үшін немесе қандай да бір зат үшін (өнеркәсіп құралдары, бюджет, т.с.с.) жауапкершілік. Адамдар үшін жауапкершіліктің болуы стрессогенді екенін ескертіп кетуге болады;

- Өте төмен жауапкершілік, жұмысқа немқұрайлылықпен қарау; ұйымдағы шешім қабылдауға аз мөлшерде қатыстылығы.

3. Жұмыстағы өзарақатынастармен байланысты стрестік фактор: басшымен, бағынушылармен, әріптестерімен өзарақатынастан туындайды. Мұнда адамдармен байланысқа бағытталған басшыларға қарағанда ғылыми және техникалық бағыттағы басшылардың басқа адамдармен қарым-қатынасы төменірек болатынын ескеру керек; осы факторға өкілеттілікті бөліп беру қиындығы да жатады, мәселен: бағынушының басшының бұйрығын орындауға қарсы келуі.

4. Іскерлік мансапқа байланысты стрестік факторлар:

- 2 негізгі стрессогенді факторлармен – кәсіби «сәтсіздік» және соған байланысты ерте жұмыстан босатылудан қорқу;

- «Сәйкессіздік» статусы, өте тез немесе жай қозғалу, өз мансабының шегіне жету себебінен фрустрациялану;

- Кепілді жұмысының болмауы (әрқашан қандай да бір өзгерісті күту, тұрақсыздық);

- Өзіндік ұмтылыс деңгейінің жеткен кәсіби статусымен, дәрежесімен сәйкес келмеуі.

5. Ұйымның құрылымдық және психологиялық жағдайымен байланысты стрестік факторлар:

- Тиімсіз кеңес беру (маңызды сұрақтар бойынша өз уақытында мамандандырылған көмекті алу мүмкінсіздігі);

- Мінез-құлықтың еркіндігіне шек қойылу, т.б.

6. Ұйымнан тыс стресс көздері:

- Жұмысшының жанұялық өмірде пайда болатын негізгі мәселелері: уақытын тиімді бөлу (жанұясы мен жұмыстың ортасында жүру, басынан жанұялық дағдарыстарды кешіру);

- Психометриялық белгілерінің айырмашылығы: интерналдарға қарағанда экстерналдар әртүрлі жағдайларға бейім келеді; «ригидтілер» жоғарыдан, басшылықтан келген күтпеген жағдайларға көп мән береді, қозғалғыш адамдар көбінесе жұмыспен шамадан тыс қамтылады; тыныш, бірқалыпты адамдарға қарағанда жетістікке ұмтылатын адамдар үлкен тәуелсіздік пен жұмысқа ынталылықты көрсетеді [3, 45].

Ұйымның дамуы үшін қызмет ететін менеджерлердің жұмысшының психологиялық жағдайының, көңіл-күйінің жұмыс өнімділігіне тікелей әсер ететінін ескере отырып, стресс тудыратын осындай бірқатар факторлардың жұмыс бабында кездеспеуін не сирек көрінуін қадағаланғаны жөн.

Кәсіби стрестің пайда болу көздері мен туындайтын факторларын ескере отырып, Н.В. Самоукина кәсіби стрестің негізгі түрлерін бөліп көрсеткен:

1. Ақпараттық стресс уақыттың қатаң қадағалану және жоғары деңгейлі жауапкершілікті тапсырманың жүктелуімен байланысты. Көбінесе ақпараттық стресс жағдайдың анықсыздығынан (жағдай туралы ақпараттың аздығынан) және ақпарат параметрлерінің тез ауысуынан туындайды;

2. Эмоционалдық стресс шынайы немесе болжамалы қауіпсіздіктен туындайды (орындалмаған жұмыс үшін, әріптестерімен қатынасы үшін кінәлілік сезімі, т.б.). Көбінесе мамандығына байланысты жұмысшының құндылықтары мен ойлары бұзылады;

3. Коммуникативті стресс іскерлік қарым-қатынастың шынайы мәселелерімен байланысты. Ол конфликтілік дәрежесінің жоғарылығынан, өзін-өзі басқару алмау қабілетсіздігінен, қандай да бір жағдайға келіспеуін әдепті білдіре алмауынан, манипулятивті әсерлерден қорғана алмауынан туындайды; Коммуникативті кәсіби стрестің негізгі көріністері: іскерлік қарым-қатынастағы күйгелектік – себептері: жоғары екіпінмен қатынас жасау дағдысы; өзіне деген сенімсіздік («ит қорықанынан қатты үреді» дегендей); өзінің жұмысымен қанағаттанбауы, қорқуы; коммуникативті агрессия (негізгі себебі – бақталасын кеміту мақсатында айқайлау), вербальды (сөздік), жанама (көмектесуден бас тарту, жалған сөйлеу, қорқыту, ұрыну, сездіру, т.б.); жағдайлық (кенеттен қаһарлану); басқаға бағытталған (басқаға жала жабу) немесе өзіне бағытталған (өзін кінәлау).

4. Жетістікке жету стресі кәсіби стрестің арасындағы ең қызығушылық танытатын түрі. Оның басты мәселесі – адамның шынайы мүмкіндіктерінің оның күтетін үмітімен сәйкес келмеуі;

5. Қателік жасаудан қорқудан туындайтын стресс. Ол мынадай екі тенденциямен тығыз байланысты:

1) Іштей тек жетістікке бағытталуы;

2) Қателік жасауға тыйым салыну не жазалау санкциялары.

Қателіктерден қорқу адамның шығармашылық қабілетінің ашылуына мүмкіндік бермейді, содан келіп ол барлық жаңадан және тәуекелділіктен бас тарта бастайды, сайып келгенде адам тіпті «өмір сүруден» қорқа бастайды;

6. Кәсіби стрестің ең көп таралған түрі - кәсіби бәсекелестік стресс. Мұнда адам айналасындағылардың бәрін, әріптестерін «бәсекелес» деп санайды, «бәсекелестік майданда өмір сүретін адамдар» ретінде танылады; жұмысын престижділігіне қарай таңдайды, ортасын тек «қажетті» адамдармен толтырады, нағыз достары жоқ, жанында да сүйетін әйелі емес, еуропалық стандарттағы «топ-модель» жүреді, мұндай адамдардың басты мәселесі – алға тек мансапты қояды, алға жылжу, арпалысу-жеңуді көздейді.

7. Ақша табу мәселесіне байланысты стресс: Қомақты ақшаға үйренген адам ақшаны көп тапқан сайын сыйлай түседі, көбіне сыйақы, ұтыс деп өмірін сарп етеді және барлығын «сатылады, сатып алынады» деп есептейді, бірақ бұл – жеке тұлғалық деградациялық негіз [4].

Кәсіби стресті анықтаудың бірінші кезеңдерінде зерттеушілерді оның туындауының объективті жағдайлары қызықтырса, соңынан мамандардың зейіні еңбек субъектісінің сипатына, оның жеке тұлғалық ерекшеліктеріне ауыстырылды. Қазіргі кезде көптеген авторлар Р.Лазарустың психологиялық стресс концепциясының әсерімен кәсіби стрестің дамуына ерекше рөл ойнайтын субъективті фактор маңызды болып табылады деп қарастыруда [5, 36].

Зерттеушілер алғаш стрестің субъективті факторларын субъектінің индивидуалдық сипаттарынан іздей бастады. Көптеп тараған көзқарастардың пайымдауынша, ер адамдар экстремалды стрессорларға көбірек әсерленсе, ал әйел адамдар біртекті стрессорларға әсер етеді деп тұжырымдайды. Көптеген жұмыстар жүйке жүйесіндегі әлсіздік-күштілік, инерттілік-қозғалғыштық сияқты ерекшеліктерді талдауға арналды. Осы мәселені анықтаудағы зерттеулер стресске тұрақтылықты қалыптастыру үшін біріншіден байсалды күш пен жүйке жүйесінің инерттілігі маңызды деп көрсетті.

Кейінірек стресті зерттеушілердің зейіні индивидтік сипаттаулардан адамның индивидуалдық психологиялық ерекшеліктеріне ауыса түсті. Бұл жеке тұлға ерекшеліктерінің стрессорларды бағалауы және қабылдауына, сонымен қатар адамдардың экстремалдық әсерлерге реакциясының тууына себепті болуымен байланысты. Стреске тұрақтылыққа әсер ететін индивидуалдық ерекшеліктердің ішінен эмоционалдық сфераға байланысты бірнеше сапаларды бөліп көрсетеді, соның ішінен ерекше көңілді ашуланшақтық және үрейлену сияқты қасиеттерге бөледі. Бұл екеуі де төмен стресске тұрақтылықты анықтайды. Мұндағы жеке тұлғалық үрейленушілік стрестің жағдайларды жоғары деңгейлі адекватсыз бағалаумен ұштасса (аса экстремалды, қауіпті болуы), ал жеке тұлғалық ашуланшақтық – қолайсыз құлықтық реакциялар және стратегиялық құралдармен байланысты.

Стреске тұрақтылыққа когнитивті сипаттағы индивидуалдық ерекшеліктен біріншіден интеллект деңгейі және танымдық стильдер, сонымен қатар кәсіби тәжірибесі әсер етеді. Олар стрессорды когнитивті бағалаумен және стрестің жағдайға бейімделу тәсілін таңдаумен байланысты [5, 11].

Стреске бейімделуге бақылау локусы мен өзіндік бағалаудың да әсері маңызды. Ішкі бақылау локусына және жоғары өзіндік бағаға ие қызметкерлер өздерінің жағымсыз жағдайларға бейімделу мүмкіндіктерін тиімді бағалайды. Жұмысшылардың стрестің жағдайға бейімделу қабілетінің маңыздылығын ескере отырып, зерттеушілер жеке тұлғаның ерекше интегративті сипаттамасы – стресске тұрақтылығын айырып көрсетті. Стреске тұрақтылық бұл – стресс-факторлардың әсеріне ағза мен психика функциясының тұрақтылығы, олардың экстремалдық әсерлерге резистенттілігі (қарсы тұра білушілік) және толеранттығы (төзімділігі), адамның нақты экстремалдық жағдайдағы өмір және еңбекке функционалдық бейімделуі, стрессорлардың әсер етуімен болған шамадан тыс функционалдық бұзылыстардың орнын баса білу қабілеттілігі.

Стреске тұрақтылық қысымды, стрессогенді әрекет кезінде қалыптасады және көрінеді. Стреске тұрақтылыққа эмоционалдық тұрақтылықты, функционалдық жағдайды реттеу қабілеттілігін, стрессогендік жағдайға бейімделу стратегиясының тиімділігін, т.б. қасиеттерді жатқызуға болады. Стрессогендік жағдайлар мынадай факторлармен анықталады:

- а) болып жатырған жағдаймен ассоциацияланатын эмоциялар;
- б) жағдайдың түсінікті анықталмауы, ақпараттың жетіспеуімен байланысты бағаланылмаған;
- в) қауіпсіздік деңгейін және қорытындыға жету маңыздылығын бейнелетін жағдайдың мәнділігі.

Қазіргі кездегі стресті зерттеушілер мотивациялық сфераны да көрсетеді. Жеке тұлғаның мотивациялық құрылымы еңбек жағдайындағы негативті көрінісінің персоналға әсер етуімен негізделеді. Бұл бір ұйымның біртекті функцияланған қызметкерлерінің кейбір бөлігінің ұйымға наразылығының болуы, кәсіби ауру, кәсібиліктің төмендеуі, ал кейбір бөлігінің кәсіби шеберлігінің өсуімен, тиімді функционалдық жағдаймен және ұйымға деген қатынасының жұмсақтығымен көрінеді. Сонымен, кәсіби стресті зерттеушілердің зейіні индивидтік, биологиялық сипаттамалардан жеке тұлғалық, психологиялық жағына ауысуда. Ең алғашқы орындарға адамның жеке тұлғалық-мотивациялық ерекшеліктерін қоюға болады.

Ересек адамның жеке тұлғалық-мотивациялық ерекшеліктерінің спецификасы өзінің потенциалын жүзеге асыратын, бар күшін жұмсайтын бастапқы іс-әрекетінің сипатымен анықталады. Сондықтан кәсіби стресті терең зерттеу нақты еңбек іс-әрекетіне байланысты құндылықтық қалыптасуды зерттеумен мүмкін.

Алайда, стрестің жағдай тікелей дистресске айналмаса, ол - өмірге ұмтылыс беретін, тез ойлану-қимылдауға көмектесетін процесс деп бағалауға болады және стрестен бас ала қашу да мүмкін емес, өйткені ол өмірлік құбылысымыз - өміріміздің тұтастай бөлігін құрайды. Тек адамзат стресті басқарып, оның өмірлік құлшыныс пен кәсіптік бағыттылығынан бас тартуына жол бермеуі тиіс. Академик К.М. Быков: «Күйзеліс жылау арқылы сыртқа шығарылмаса, ол басқа органдардың жылауына әкеліп соқтырады» - деп көрсеткен, ал кейбір мәліметтерде стрестен жай жөтелден бастап раққа дейін пайда болады дейді. Роберт С. Элиот американдық медициналық институтта жұмыс жасай жүріп, стрестің жағдайлардың әсерінен қан тамырлары қысылып жыл сайын 520 мың американдықтар өмірден озады, қазіргі заманның кәсіби мамандарға қойып отырған физикалық және психологиялық жүктемелерінің артуы әрбір 5 адамның қан жүйесінің нормасын бұзылуға әкеледі деген қорытынды жасаған. Сондықтан еңбек және тұрмыстық жағдайда стресті басқару және алдын-алу жолдарын білгеніміз маңызды.

Әдебиеттер

1. Г. Селье. Стресс без дистресса. Москва «Прогресс» 1982.
2. Самоукина Н. Карьера без стресса. СПб «Питер», 2003
3. Леонова А.Б., Чернышева О.Н. Психология труда и организационная психология: «Современное состояние и перспективы»: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1995.
4. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса: Издат. «Наука». Москва 1983.
5. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. М., 2006.

Ғылыми жетекші:
Сламбекова Т.С

Әселхан Сұлтан
(Астана, Қазақстан)

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДА КЕЗДЕСЕТІН КӘСІБИ СТРЕСС ТҮРЛЕРІ

Мамандықтар бүгінгі таңдада көптеп саналады, ол әрине ғылым мен техниканың ғарыштап дамуына да тікелей байланысты екендігін жақсы білеміз. Жалпы ғылыми айналымдағы мамандықтар классификациясы төмендегідей:

Мамандықтар еңбек пәні бойынша (А.Н. Леонтьев):

- ✓ биономикалық (табиғат);
- ✓ техномикалық (техника);
- ✓ сигномикалық (белгілер);
- ✓ артономикалық (көркемдік бейнелер);
- ✓ социономикалық (адамдардың бірлесіп әрекет етуі немесе өзара қатынасы) деп жүйеленсе,

Е.А. Климов кәсіби іс-әрекеттің 5 схемасын төмендегідей ұсынады:

1. «Адам – Табиғат» (агроном, зоотехник, ветеринар, микробиолог, биолог, эколог...);
2. «Адам – Техника» (слесарь, техник-механик, техник-технолог, инженер-электрик, электрослесарь);
3. «Адам – Белгі» (программист, математик, картограф, т.б.);
4. «Адам – Көркемдік бейне» (суретші, балет артисі, актер, архитектор, скульптор, журналист);
5. «Адам – Адам» (дәрігер, мұғалім, әлеуметтік қызметкер, сатушы, шаштараз т.б.).

Осының ішінде педагог мамандығы мамандықтың «Адам - Адам» типіне жататындықтан осы типке шолу жасалық.

«Адам – Адам» типінің адамға қоятын психологиялық талаптары: қарым-қатынасқа ұмтылыс; танымайтын адамдармен қарым-қатынасқа жеңіл түсу іскерлігі, адамдармен жұмыс барысында өзін тұрақты түрде жақсы сезіну; жақсылық тілеуші, елгезектік; шыдамдылық; эмоциясын тежей алу шеберлігі; адамдардың және өзінің мінез-құлқын саралау қабілеттілігі, басқа адамдардың ой-ниеттерін және көңіл-күйлерін түсіну, кикілжіңді шеше білу іскерлігі, ойша өзін басқа адамның орнына қоя білу қабілеттілігі; басқа адамды тыңдай алу, оның ой-пікірімен санасу іскерлігі; сөз, мимика, жестті (ым-ишара) орынды қолдану, әр түрлі адамдардың тілін табу; адамдарды сендіре білу; жинақылық, тиянақтылық, дәлдік, нақтылық, адамдар психологиясы туралы білім.

«Адам - Адам» демек, педагогикалық мамандық иелерінің негізгі айналысатын әрекеті – *педагогикалық іс-әрекет*.

Педагогикалық іс-әрекет – оқушының тұлғалық, интеллектуалдық, іс-әрекеттік дамуына бағытталған, сонымен бірге өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі жетілдірудің негізі болып табылатын мұғалімнің оқушыға (оқушыларға) ықпалы. Педагогикалық іс-әрекетпен педагог мамандығын таңдап алған мамандық иелері айналысады.

Педагогикалық әрекет барысында мынадай функциялар атқарылады: *ақпараттық; дамытушы; бағыт беру; жұмылдыру, зерттеумен қоса оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру процестерін басқару*: мақсатқа жету, диагностикалау, болжау, өзінің және білім алушының іс-әрекетін жобалау және жоспарлау; *ұйымдастырушылық, бақылау және коррекциялық, аналитикалық және педагогикалық білімді насихаттаушы*.

Еліміздің ертеңгі тізгіні ұрпаққа білім беретін, тәрбиелейтін педагогтар қолында болғандықтан олардың дені сау болуы қажет. Сонда өз еліміздің алдына қойып отырғаны елулікке ену стратегиясы жүзеге асырылады, яки мемлекетімізді елу елдің қатарынан көре аламыз. Сол үшін педагогтар денсаулығы туралы ойлануымыз қажет. Өйткені педагогтың денсаулығы ол – алдындағы баланың денсаулығы. Олай болса, осы денсаулық түсінігіне назар аударалық.

Денсаулық *алты аспектіден* тұрады:

- А) Физикалық (дене) денсаулық.
- Б) Психикалық және интеллектуалды денсаулық.
- В) Жеке денсаулық.
- Г) Рухани денсаулық.

Д) Эмоционалды денсаулық.

Е) Әлеуметтік денсаулық.

Дене денсаулығы – дене мүшелерінің саулығы. **Психикалық және интеллектуалдық денсаулық** - бұл психикалық аурудың және ақыл-естің кемдігінің болмауымен түсіндіріледі. **Жеке денсаулық** - бұл адам өзін-өзі адам ретінде сезінуі, талпынысы, өзін көрсетуі, жетістігі, негізгі құндылықтары. **Рухани денсаулық** - бұл адам өмірінің орталығы, бұл - мораль, тәртіп және басқа біреудің әрекетін қабылдау этикасы, мейірімділік пен қайырымдылық, әсемдікті қабылдау этикасы. **Эмоционалды денсаулық** - бұл өз сезімдерін түсіну және бақылау, керек кезінде өз сезімін білдіре білу, эмоцияның тыйым салатын және салмайтын көріністерін білуі. **Әлеуметтік денсаулық** - бұл ең алдымен өзін қоғамның бір бөлшегі ретінде және қоғамдағы өз жетістіктерін сезіну [1]. Яки, денсаулық дегеніміз – денсаулық түрлерінің үндестігі мен үйлесімділігі.

Еңбектің адамның психикасына жағымды әсер ететіндігі белгілі болғанымен бүгінде кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыруда педагогтардың өз денсаулығына салғырт қарауы, стрессогендерге, стресстің белгілеріне мән бермеуі өз денсаулығына зиян келтірумен қоса, бала денсаулығына да зардабын тигізеді. Және де біз әзірге білім беру мекемелерін денсаулықты сақтайтын орта деп те айта алмаймыз. Өйткені онда көптеген қарама-қайшылықты әрекеттер көрініс беріп жатады, мысалы мөлшерден тыс атқарылатын жұмыс, күрделі де тез орындалуға тиіс тапсырмалардың көп берілуі, педагогикалық жүктеменің дұрыс бөлінбеуі, сабақ кестесінің талапқа сәйкес құрылмауы, үнемі конфликтімен бетпе-бет келу, айналадағы адамдармен қарым-қатынастың күрделілігі, есте сақтау мен зейінге шамадан тыс күштің түсуі және т.б., демек кәсіби қалжырау немесе болдыру, психологиялық барьердің пайда болуы, іс-әрекетті орындау тәсілдерінің жұтандалуы, кәсіби іскерлік пен дағды деңгейінің, сондай-ақ жұмысқа деген қабілеттің төмендеуі.

Осы жайттардың көпшілігі бірқатар мамандық иелерінде де кездескенімен, педагогикалық іс-әрекет барысында көптеп кездеседі. Олай болса, педагогикалық мамандықты **стрессогенді мамандық** қатарына жатқызуға болар. Яғни мамандық иелері көптеп кездесетін стресстік жағдайларға, стресстік импульстарға, стрессогендерге (тітіркендіргіш) тап болады. Жоғарыда тоқталғанымыздай мұғалім мамандығы жауапкершілікті, тез де маңызды шешім қабылдауды және кей жағдайда ақыл-ой мен ерік-жігердің көп жұмсалуын, кең ауқымды да оптимистік білімді, байқағыштықты және т.б. қажет ететін мамандық. Осы жағдайлар мұғалімнің дене, психикалық, әлеуметтік денсаулығына тікелей әсер етіп, оларда кәсіптік аурудың пайда болуына әкеледі. Сондықтан да педагогтарға стресс дегеніміз не, оны туындататын факторлар мен белгілері, оның алдын алу және стресстен шығу жолдарын игеру қажет.

Стресс (*stress* – ағыл. шиеленісу, қысым, күштену, зорлану) деген түсінікті береді.

Стресс – адам организміне шамадан тыс мөлшердегі күштің түсуі әсерінен оның дене және психикалық күштену не зорлану жағдайы. Стресс - әр түрлі экстремалды әсер етуге жауап беретін организмнің психологиялық және физиологиялық күйі. *Стресс* – сыртқы немесе ішкі ортаның қолайсыз факторларының әсеріне организмнің реакциясы. *Стресс* – төтенше тітіркендіргіштің әсерінен организмде пайда болатын жалпы зорлану жағдайынан қорғану реакциясы.

«Стресс» ұғымын физиология мен психологияға енгізген американдық физиолог Уолтер Кеннон (1871-1945) болса, стресс теориясының негізін қалаушы канадалық биолог және дәрігер Г. Селье (1907-1982). Кеңестік физиолог Г.Н. Кассил теориясы, зерттеуші биохимиктер В.Н. Васильев, В.С. Чугунов, чехословакия эндокринологы М.Вигаш зерттеулері де стресс табиғаты бойынша құнды зерттеулер. Сондай-ақ, стресс мәселесі төңірегінде зерттеу жүргізген ғалымдар: В.И. Журавлев, Г.И. Козырев, Н.В. Гришина, А.С. Гусевалар және т.б.

Г. Селье бойынша адамның психикасына стрессорлардың әсері келесі тізбекте өтеді: стрессор ми қабығына әсер еткеннен кейін импульс гипоталамусқа (эмоция орталығы) түседі де жүйке жүйесінде стимуляция жүзеге асады, нәтижесінде мидағы бүйрек түйшіктері орталығы тітіркенуінен адреналиннің қанға құйылуы күшейеді. Адреналиндік секреция жүрек қызметін стимулдандырады, алмасу процесін жоғарлатады және т.б.

Стресстік жағдай үш фазадан тұрады. *Біріншісі* – шок (өте ауыр тию), *екіншісі* – өзгерген жағдайға бейімделу механизмін стимулдандыратын гормондардың бөлінуі, *үшіншісі* – организмнің жалпы болдыруы. Алғашқы кезде адамға көмектестің организм ресурстарын Г.Селье «адаптациялық энергия» деп атаған. Фазалардың уақыты адамның дербес ерекшеліктеріне орай өзгеруі мүмкін [2, 412].

Медицина мен физиологияда стресстің жағымды (эустресс) және жағымсыз (дистресс) формалары қарастырылады. Стресстің шиеленісуі (дистресс) адам өміріне қауіп тудыратындықтан, бұл мәселе бүгінде өзекті мәселелердің қатарында.

Стрессордың ерекшелігіне сәйкес бүгінде стресстің екі варианты бөлініп алынған: **дене** (физиологиялық) және **психологиялық** (эмоционалды) болып бөлінеді. *Физиологиялық стресс*, орган мен тканьдердегі негативті әсердің орын алуы. *Психологиялық стресс* - әлеуметтік, экологиялық және кәсіби сипаттағы экстремалды факторлардың әсерінен болатын психикалық қысым. Психологиялық стресстің түрлері мен формалары өте көп, мысалы *әлеуметтік стресс*, *кәсіби стресс* және т.б.

Жұмыс немесе қызмет орнындағы стресс маманның еңбекке қабілеттілігіне, еңбек нәтижесіне, сапасына, денсаулығына тікелей әсер етеді.

Кәсіби стресс – күрделі еңбек жағдайында физиологиялық және психологиялық реакцияларда көрінетін көп өлшемді феномен.

Кәсіби стресстің туындау себептері 1- кестеде берілген [3]. Ал танымал ғалым В.И.Журавлев болса педагог қызметінде стрессті туындататын 5 стрессорлар тобын атап көрсетеді, олар:

1. Мұғалімдік еңбек жағдайымен туындайтын стрессорлар.
2. Жеке тұлғалық себептерден туындайтын стрессорлар.
3. Мектеп әкімшілігі тарапынан туындайтын стрессорлар.
4. Оқушылармен конфликтілер – стрессорлар.
5. Әріптестерімен қарым-қатынастағы стрессорлар [4].

Бірқатар зерттеушілер кәсіби стресстің спецификалық формасы ретінде: *ақпараттық, эмоционалды және коммуникативтік* стрессті бөліп көрсетеді.

Адамның стресстік жағдайда екендігін қандай белгілерге қарап білеміз деген сұрақ бәрімізді де толғандыратындықтан стресс белгілеріне тоқталайық.

Психикалық стресс белгілері:

Эмоционалдық:

- Алаңдаушылық немесе жоғары деңгейдегі әсерленгіштік.
- Тітіркенгіштік, ашуланшақтық, агрессивтілік.
- Зейіннің тұрақсыздығы, шым-шытырық ой, өзін және ситуацияны бақылауды жоғалту, дәрменсіздік, кінәлілік, үмітсіздік сезімі.

Кесте 1 - Кәсіби стресстің туындау себептері

1. Ұйымдастырушылық	2. Еңбек сипаты	3. Индивидуалдық (дербес) сипаттамалар
<p><i>1.1. Құрылымдық:</i> а) мамандану және еңбек бөлінісі; б) басқарудың орталықтандырылуы; в) ұйымның міндеті мен құрылымының байланысы; г) формальды тапсырма; д) шешім қабылдауға қатысу; е) маман саясаты, қызметтегі өсу.</p> <p><i>1.2. Процестер:</i> а) іс-әрекет мақсаты (шынайылығы, түсініктілігі, қарама-қайшылық т.б.); б) іс-әрекет нәтижесінің кері байланыстылығы; в) кәсіби даярлық (қайта даярлық).</p> <p><i>1.3. Басқарушылық:</i> а) қызмет саясаты; б) әрекетті бағалау; в) еңбек төлемақысы; жұмыс тәртібі; г) еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы; е) денсаулыққа қамқорлық; ж) жұмыс орнын ұйымдастыру.</p>	<p><i>2.1. Еңбек мазмұны:</i> а) жұмыс көлемі (жүктеме); б) тапсырманың күрделілігі, проблемалық ситуациялар; в) жауапкершілік, тапсырманың қауіптілігі; г) мөлшерден тыс ақпарат; д) уақыттың шектеулігі; е) әрекетті орындау тәсілдері; ж) шығармашылықтың, ізденістің, тәуекелділіктің көрінісі.</p> <p><i>2.2. Жұмыс құралы.</i></p> <p><i>2.3. Еңбектің физико-химиялық, техникалық шарттары:</i> ауаның құрамы; айқай-шу, жарықтың түсуі; б) қауіп тудырушы және зиян келтіруші факторлар; в) жұмыс орнының интерьеры.</p> <p><i>2.4. Әлеуметтік жағдайлар:</i> а) психологиялық климат; б) қауымдасу; в) конфликтілер; д) бәсекелестік; қоғамдық қолдау, құптау; ж) әлеуметтік жауапкершілік.</p>	<p><i>3.1. Кәсібилік:</i> а) білім, дағды, іскерлік деңгейі; б) кәсіби тәжірибе; в) кәсіби жетілуге ұмтылу; г) карьерадағы дағдарыс; е) кәсіби нәтижеге ұмтылу, тосу және қанағаттану.</p> <p><i>3.2. Моральдық-адамгершіліктік және ұйымдастырушылық:</i> а) адами толысу және тұрақтылық; б) мақсатқа ұмтылушылық; тәртіптілік; в) кәсіби жауапкершілік; д) жинақылық.</p> <p><i>3.3. Психологиялық:</i> а) еңбекке бағыттылық; б) қабілеттің және кәсіби маңызды сапалардың дамуы; в) жеке тұлғалық ерекшеліктер (мазасыздық, интроверттілік, экстриверттілік, нейротизм, агрессивтілік; психикалық қалып (шаршау, депрессия).</p> <p><i>3.4. Физиологиялық:</i> а) созылмалы аурулар; б) биологиялық ритм; в) жас ерекшеліктік өзгерістер; г) жағымсыз әдеттер.</p> <p><i>3.5. Физикалық (дене):</i> а) күштің, жылдамдықтың, шыдамдылықтың дамуы.</p>

- Есте сақтаудың төмендеуі.
- Ойдың тұрақтамауы.
- Әзілдесу сезімінің жоғалуы.

Дене:

- Бұлшық етке түскен қысымды және онымен байланысты кеуде, іш, арқа, мойын бөліктерінде ауруды сезіну, дірілдеу немесе нервтік тиктің байқалуы.
- Іш құрылысында, бүйрек, бауырдың шаншуы, іштің қатуы, іштің өтуі, жұтынудың қиындығы, жиі-жиі кіші дәретке отыру, сөйлеудегі қиыншылық (сөйлеу жылдамдығының артуы немесе тұтығу), бастың жиі ауыруы, қан қысымның көтерілуі, жүректің қағуы, демалыстың нашарлауы немесе жиілеуі;
- Ауыз немесе тамақ қуысының құрғауы, жиі терлеу.
- Тәбеттің жоғалуы, тіпті тағамның дәмін сезудің жоғалуы;

Мінез-құлықтық:

- Ішімдікке әуестену.
- Темекі шешуге әуестену.

- Тамақты дірілдеп отырып ішу.
- Сыртқы әлемге қызығушылықтың болмауы.
- Әлеуметтік мінез-құлқының күрт өзгеруі.
- Уақытында жұмысты аяқтай алмау, үнемі бірдеңеге асығу, жұмыстың бұрынғыдай қуаныш әкелмеуі, рахатқа бөлемейі.
- Кінәлілерді іздеу.
- Қателіктердің көбеюі.
- Үнемі шаршап тұру.

Педагогикалық әрекет дене және психикалық мықты денсаулықты, физикалық (дене) және психикалық дайындықты, жүйке жүйесінің қалыпты болуын қажет ететіндіктен, педагогтың жұмыс істеу қабілеті жоғары, сырттан әсер ететін күшті тітіркендіргіштерге қарсы тұру, зейінін бағыттап да тұрақтандыра алу, белсенді де ширақ болып, жұмыс барысында жалпы және қабілетін, ерік-жігерін, эмоционалды-еріктік тонусын жоғары ұстап, оптимистік, эмоционалдық төзімділік, елгезектікті тез қалпына келтіру қажет.

Стрестік күйді жеңу үшін педагог өзінің бойындағы ерік-жігерін шыңдап, табандылық пен ұстамдылығын, өмір тәжірибесін молайтуға машықтануы қажет.

Стреске қарсы тұра алу, оны жеңу – психикалық және физикалық (дене) денсаулықтың негізгі шарты. Сондықтан біз педагогтарға шынайы өмірді дұрыс қабылдауға, стреске қарсы тұруға, өзіңді бақытты сезінуге мүмкіндік тудыратын кейбір жолдар мен ережелерді ұсынамыз:

1. Жағдайды дұрыс бағалау. Стреспен күресе білудің адамның ақыл-ойының, парасатының деңгейіне тікелей байланысты екендігін естен шығармаңыз.

2. «Ығыстырып шығару» тәсілі. Педагогтың керексіз факторларды елемейі, назар аудармауы.

3. Стрессогендерді интеллектуалдандыру. Қалыптасқан жағдайды рационалды деңгейге көтеріп, талдап, одан шығудың жолын іздестіру.

4. Қызықты, өзіңіз қалағандай өмір сүру. Жақсы дем алу, спортпен айналысу, денсаулықты күту. Күнделікті тіршілік қамы ғана емес, өмірдің көптеген жағына қызығушылық таныту, ақыл-ой деңгейін кеңейту, көп оқу, көп іздену, күйгелек болмау, өз көңіл-күйін қадағалау; эмоционалды позитивті күй тудыратын адамдардың арасында болу;

5. Күнделікті жағымсыз ойлардан арылып барып ұйықтап, ертеңісін жақсы үміттермен ояну.

6. Кәсіби тұйықталу мен психикалық қысымнан, зорланудан қашу және т.б.

7. Аутогендік жаттығулар.

Қалай болғанда да стреске төтеп бере алатын маман ол - кәсіби шеберлігі жоғары, стандартты емес ситуацияға даяр, өз көңіл-күйін тез арада қалыпқа келтіретін, жігерлі, стресстік жағдайдан шығу жолын, демек педагог мамандығының спецификасын толық меңгерген маман.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ананьев В.А. Введение в психологию здоровья. С/б.: Медицина, 1998 с. 148
2. Гладышев Ю.В., Гладышева Н.Г. Психофизиология профессиональной деятельности. Учебно-методический комплекс. Новосибирск, 2006. -120 с.
3. Журавлев В.И. Основы педагогической конфликтологии. М.,1995. – 183 с.
4. Шрайнер К. Как снять стресс. Тридцать способов улучшить свое самочувствие. М., 1993.

Ғылыми жетекші:

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. Сламбекова Толқын Сламкуловна

Светлана Зеневич

(Комарин, Республика Беларусь)

УПРАВЛЕНИЕ МОТИВАЦИЕЙ ТРУДА ПЕДАГОГОВ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Изучением мотивации трудовой деятельности с позиций менеджмента занимались В.А. Дятлов, Н.И. Кабушкин, М. Мескон, Л. Портер, В.В. Травин и другие. Мотивация труда персонала в менеджменте определяется как одна из основных функций деятельности любого менеджера, именно с ее помощью оказывается воздействие на персонал предприятия. Проблематика мотивации труда педагогов в менеджменте глубоко освещена учеными в различных аспектах: применительно к проблеме мотивации трудового поведения педагогов (В.Г. Асеев, Б.И. Додоновым, А. Маслоу и др.); применительно к проблеме психологии управления (Е.П. Ильин, Н.Н. Вересов и др.); с позиций основ управленческой деятельности и оценке поведения педагогов в условиях изменений (П. Мартин, Ш. Ричи и др.); применительно к проблеме преодоления сопротивления изменениям (К.М. Ушаков); с позиций экспертизы инновационной деятельности педагога (Т.Г. Новикова, А.С. Прутченков).

Мотивація к труду – это внутреннее побуждение человека к работе с высокой отдачей, возникающее в результате специфических свойств самой личности, самомотивации, а также системы стимулирования организации [1, с. 3].

Управление мотивацией трудовой деятельности – это целенаправленная деятельность, которая предполагает определение основных направлений системы мотивации, а также средств, форм и методов управления ею [2, с. 85].

Трудовое поведение сотрудника определяется взаимодействием различных внутренних и внешних побудительных сил. В качестве внутренних побудительных сил выступают потребности и интересы, ценности и ценностные ориентации, идеалы и мотивы. К внешним побудительным силам относят разнообразные средства экономического и морального воздействия – стимулы. Задача руководителя учреждения выбрать те средства, формы и методы управления которые позволили бы удовлетворить потребности педагогов. Основными рычагами воздействия в данном случае является материальное и нематериальное стимулирование.

По мнению А.Я. Кибанова [2], материальное стимулирование – это комплекс различного рода материальных благ, получаемых или присваиваемых персоналом за индивидуальный или групповой вклад в результаты деятельности организации посредством профессионального труда, творческой деятельности и требуемых правил поведения.

Следовательно, материальное стимулирование включает все виды денежных выплат, которые применяются в организации, и все формы материального неденежного стимулирования. К ним можно отнести: зарплата, премии, участие в небюджетной деятельности, дополнительные выплаты и др.

В качестве нематериальных стимулов могут рассматриваться все имеющиеся в распоряжении субъекта управления моральные, нравственно-психологические, социальные и организационные ценности, которые являются адекватными социально-обусловленными потребностями личности. К нематериальным стимулам могут быть отнесены любые стимулы трудовой деятельности, за исключением денежного и неденежного материального вознаграждения персонала.

Нематериальное стимулирование включает в себя все, что, обязательно отразившись в чувствах человека и мысленных образах, реально затрагивает духовные, морально-нравственные, этические, эстетические потребности и интересы личности. Нематериальное стимулирование базируется на знании психологических основ поведения человека в труде и понимании значимости трудовой деятельности в удовлетворении высших (социальных) потребностей человека.

Основными направлениями нематериального стимулирования персонала являются моральное стимулирование, организационное стимулирование и стимулирование свободным временем. Приоритетность выбора того или иного направления нематериального стимулирования в практике работы с персоналом зависит от того, в какой ситуации и с какой целью они применяются, а также в какой степени цели органов управления соответствуют интересам работников.

Моральное стимулирование трудовой деятельности – это регулирование поведения работника на основе предметов и явлений, отражающих общественное признание, повышающих престиж работника.

Организационное (трудовое) стимулирование – это регулирование поведения работника на основе изменения чувства удовлетворенности трудом. Удовлетворенность трудом как оценочно-эмоциональное отношение личности или коллектива к выполняемой работе и условиям ее протекания формируется благодаря взаимосвязи частных удовлетворенностей отдельными аспектами трудовой жизни: удовлетворенность организацией, содержанием и продуктивностью труда, достойными человека условиями труда, удовлетворенность качеством трудовой жизни, оплатой труда, отношениями в коллективе и т.п. К методам организационного (трудового) стимулирования относят: улучшение организации труда, укрупнение объема работы, профессиональное развитие и обучение персонала, улучшение условий труда и оснащения рабочих мест, совмещение профессий, делегирование полномочий, организация обратной связи и др.

Стимулирование свободным временем – это регулирование поведения работника на основе изменения времени его занятости. Работнику предоставляются реальные возможности в реализации профессиональных интересов без ущерба для личной жизни, семьи, здоровья и отдыха. Например, установление гибких режимов рабочего времени.

Чтобы добиться мотивации трудовой деятельности работников, руководитель должен обеспечивать наличие мотивирующих факторов. С этой целью А.Б. Бакурадзе рекомендует: проводить справедливую оценку труда педагогов: необходимо проводить анализ работы педагогов по общему алгоритму с целью определения, какие результаты педагога можно поощрить, а также избежать представления педагога о несправедливой оценке своей работы; информировать педагогов о том, какое организационное поведение одобряется или не одобряется руководителем; организовывать работу, учитывая потребности сотрудников: проводить исследования по выявлению потребностей педагогов и организовывать работу учреждения так, что бы каждый работник мог удовлетворить свои потребности. Например, потребности низшего уровня, а именно физиологические потребности и потребности в безопасности выражаются в стремлении избежать критики и наказания, желании больше зарабатывать. Потребности высшего уровня реализовываются через активное участие в жизни школы, получении новой должности, в творческой работе педагогов, стремлении к саморазвитию [3, с. 13].

Руководитель учреждения образования использует следующие методы управления мотивацией труда педагогов: административные, экономические, социально-психологические и др.

Административные методы основаны на применении властных полномочий, ориентированы на такие мотивы поведения, как осознанная необходимость трудовой дисциплины, чувство долга, стремление человека трудиться в определенной организации, культура трудовой деятельности. В систему методов административного регулирования трудовой мотивации персонала входят следующие группы методов: нормативно-правовое государственное регулирование на основе законов, указов, декретов, постановлений, уставов, привила, стандартов и других актов воздействия; организационное воздействие осуществляется путем регламентирования, инструктирования, проектирования организационных схем и структур, нормирования труда, подготовки и применения методических указаний, которые действуют внутри организации. Эти процедуры регламентируют состав, содержание и взаимосвязи всех подсистем организации; распорядительные методы (приказы, указания, распоряжения) используются в процессе оперативного управления трудовой деятельностью педагогов. Они применяются для более эффективного использования потенциала работников, их подбора, оценки, подбора и расстановки; дисциплинарное воздействие как реакция руководителя на проявление недобросовестной или некачественной трудовой деятельности направлено на профилактику этих явлений в будущем.

С помощью экономической группы методов осуществляется материальное стимулирование коллективов и отдельных работников. Их можно разделить на две группы: разовые и долгосрочные. К разовым, которые выполняют больше психологическую задачу, относят: премию по итогам работы или определенного периода (учебной четверти, года); бесплатную путевку в санаторий или дом отдыха для педагога или его детей; ценный подарок; экскурсии и другие виды досуга; корпоративные празднества и вечеринки. Долгосрочные методы более затратны, их следует применять избирательно, важно учитывать степень личного доверия, уважения в коллективе, ценности педагога для учреждения. К таким способам стимуляции можно отнести: регулярную оплату учебно-методической литературы за счет средств организации; аттестацию на более высокую категорию; содействие в получении гранта на реализацию значимого педагогического проекта; предоставление возможности вести платные дополнительные образовательные услуги; разрешение на работу по совмещению; назначение на руководящую должность; содействие в улучшении жилищных условий; оказание материальной помощи на лечение или для обучения в вузе.

Социально-психологические методы управления основаны на использовании моральных стимулов к труду и оказании воздействия на личность с помощью психологических приемов в целях превращения административного задания в осознанный долг, внутреннюю потребность человека. Они направлены на создание условий для развития демократии, благоприятной обстановке в коллективе, в которой человек чувствует себя комфортно. Созданию таких условий способствует: стиль руководства, понимание непосредственным руководителем социально-психологических процессов, происходящих в коллективе; знание потребностей, интересов людей и умение на них воздействовать; контакт с различными социально-демографическими группами в коллективе. В состав данных методов входят:

– Формирование коллективов, учитывая типы личности и характера работников, создание нормального психологического климата, творческой атмосферы. Особое мнение руководители должны обращать на отношение сотрудников к труду как к объекту (внутреннему или внешнему), то есть учитывать их индивидуальные психологические особенности.

– Личный пример руководителя своим подчиненным. Это создает имидж менеджера, который оказывает мотивационное воздействие на сотрудников в плане их самовыражения и причастности к работе в фирме с эффективным руководителем, на личном примере часто основывается власть руководителя, необходимая для осуществления других функций по управлению персоналом.

– Ориентирующие условия, то есть цели организации и ее миссия. Каждый сотрудник должен знать эти цели, поскольку, удовлетворяя личные потребности, он одновременно работает, чтобы реализовать цели, стоящие перед организацией в целом.

– Удовлетворение культурных и духовных потребностей членов коллектива – обеспечение возможности социального общения сотрудников. Например, организация досуга сотрудников, совместные поездки, экскурсии.

– Установление социальных норм поведения и социальное стимулирование развития коллектива. Этические нормы поведения необходимы в трудовой деятельности людей. Если руководство определяет социальные нормы поведения или они вырабатываются на основе соглашения между членами коллектива и руководством либо на основании выработанных годами традиций, то такое положение вещей способствует повышению социально-нравственного климата в коллективе и является важным мотивирующим фактором (отсутствие конфликтов, согласие и т.д.).

– Установление моральных санкций и поощрений, т.е. разумное сочетание позитивных и негативных стимулов. Моральные санкции в виде выговоров и замечаний имеют силу мотивационного воздействия на тех предприятиях, где это выработано многолетней традицией. Меры морального поощрения (благодарность, почетная грамота или фотография на доске почета) оказывают свое мотивационное воздействие в организациях, где принята многолетняя традиция таких поощрений.

– Социальная профилактика и социальная защита работников: бесплатная медицинская помощь, профилактические осмотры, льготы, бесплатные путевки, компенсации на проезд и др.

Таким образом, основными направлениями работы руководителя учреждения общего среднего образования по управлению мотивацией труда педагогов являются: материальное (денежное и не денежное) и нематериальное стимулирование (моральное стимулирование, организационное стимулирование и стимулирование свободным временем). Управление мотивацией труда педагогов реализуется через использование руководителем административных, экономических, социально-психологических методов, во многом определяет эффективность организации работы школы.

Литература:

1. Головчанская Е.Э. Мотивация трудовой деятельности / Е.Э. Головчанская. – Минск – БГУ, 2008. – 25 с.
2. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации / А.Я. Кибанов. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 678 с.
3. Бакурадзе А.Б. Значимая и конкретная цель – лучший мотивационный фактор / А.Б. Бакурадзе // Директор школы. – 2003. – № 10 – С. 19-27.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

Ирина Капкина
(Гомель, Республика Беларусь)

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПРЕДМЕТНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Младший школьный возраст – этап онтогенеза, границы которого (от 6–7 до 10–11 лет) соответствуют периоду обучения в начальной школе. Основное содержание социальной ситуации развития в младшем школьном возрасте составляет переход к систематическому школьному обучению. Происходит интенсивное формирование основных компонентов учебной деятельности: ребенок учится приобретать знания, овладевает приемами и навыками учебной работы. В ходе усвоения основ научных знаний происходит становление нового уровня познавательных потребностей детей.

Младший школьный возраст является периодом интенсивного развития и качественного преобразования познавательных процессов: они приобретают опосредствованный характер, становятся осознанными и произвольными. С началом школьного обучения мышление выдвигается в центр сознательной деятельности ребенка (Л.С. Выготский). Развитие мышления приводит к качественной перестройке других познавательных процессов, придавая им регулируемый, произвольный характер: «память становится мыслящей, а восприятие – думающим» (Д.Б. Эльконин), внимание превращается в организованный, произвольный процесс. Усвоение в ходе учебной деятельности основ теоретического сознания и мышления ведет к возникновению и развитию таких новообразований как рефлексия, анализ, внутренний план действий. В этом возрасте качественно изменяется способность к произвольной регуляции поведения, самоконтролю и самоорганизации. Происходящая в период кризиса семи лет «утрата детской непосредственности» (Л.С. Выготский) характеризует новый уровень развития мотивационно-потребностной сферы, что позволяет ребенку действовать не непосредственно, а руководствуясь сознательными целями, социально выработанными нормами, правилами, способами поведения.

У младшего школьника складывается относительно устойчивая самооценка как ученика и как личности в целом. Для развития адекватной положительной самооценки и чувства собственной компетентности определяющим в младшем школьном возрасте является приобретение умелости в каком-либо виде деятельности. Исследования Д.Б. Элькомина, В.В. Давыдова, Л.Я. Гальперина, А.В. Запорожца, Л.В. Занкова показывают, что специально организованное развивающее обучение создает условия для реализации высокого потенциала младших школьников в усвоении научных знаний и для их общего психического развития. В основе их теоретических и практических разработок стоит идея Л.С. Выготского о том, что личность должна в активной форме, посредством деятельности присвоить исторический опыт человечества, зафиксированный в предметах материальной и духовной культуры.

В исследованиях А.В. Запорожца, А.Н. Леонтьева, Д.Б. Элькомина была показана зависимость психических процессов от характера и строения внешней, предметной деятельности. Согласно Д.Б. Эльконину [1], в процессе развития ребенка сначала должно происходить освоение мотивационной стороны деятельности, а затем операционально-технической.

Л.В. Занковым [2] было доказано, что усвоение младшими школьниками практических навыков зависит от методов обучения, от результативности работы над общим развитием. Л.В. Занков называет три основные линии развития: развитие отвлеченного мышления (способность к анализу, синтезу, сравнению, обобщению); развитие анализирующего восприятия (умение целенаправленно и выборочно воспринимать факты, явления); развитие практических навыков (умение создать материальный объект, произвести согласованные ручные операции).

Эти три стороны психики отражают три генеральные линии отношения человека к действительности: получение данных о действительности с помощью собственных органов чувств – с

помощью наблюдений; абстрагирование, отвлечение от непосредственных данных, их обобщение; материальное воздействие на мир с целью его изменения, что достигается практическими действиями.

Деятельность растущего человека представляет собой сложную систему, где разные виды, типы, формы находятся в иерархических связях, усложнение которых происходит по мере общего развития деятельности. К одной из важнейших закономерностей этого развития относится постоянный процесс расширения сферы деятельности, совокупности различных ее видов, в которые включен, функционирует, существует индивид, формируясь как личность [3].

В этом процессе важное место занимает предметно-практическая деятельность – практические действия с предметами, обеспечивающие ребенку чувственное познание действительности. В процессе этой деятельности он постоянно сталкивается с новыми свойствами и связями вещей и человеческих отношений, стремится познать эти свойства, связи и отношения для того, чтобы использовать данные знания для дальнейшего совершенствования своей практической деятельности [4].

Овладение знаниями происходит в единстве с овладением умениями и навыками. Навык – это способность к действию, достигнутому наивысшего уровня сформированности, совершаемому автоматизировано, без осознания промежуточных шагов [5]. В основе образования навыков лежат пробные попытки и отбор. Практические пробы протекают как сознательные попытки воспроизвести определенные движения. Контроль результатов, оценка условий, корректировка действий тоже до определенной степени осознаны. Даже простое подражание в той или иной мере опирается на сознательное наблюдение образца осваиваемых действий. Выбор и регуляция приемов действия зависят от осмысливания цели и представления их содержания [6].

Работы И.С. Сеченова, П.Ф. Лесгафта, И.П. Павлова, Н.А. Бернштейна, А.В. Запорожца, В. Райха, М. Фельденкрайса, Е.П. Ильина подтверждают, что обучение деятельности осуществляется в соответствии с закономерностями формирования двигательных умений и навыков. Они условно представляют собой переход от знаний и представлений о действии к умению его выполнять, а затем – в результате многократных повторений – к двигательному навыку. В своем формировании двигательный навык проходит три стадии: иррадиация, специализация, стабилизация.

Навык возникает как сознательно автоматизируемое действие. Согласно, Е.В. Гурьянову [7], в ходе формирования сложных навыков разрозненные ранее задачи объединяются в одну общую задачу, а разрозненные ранее действия, каждое из которых совершалось по особому поводу, объединяются в единую систему действий, совершаемых по единому поводу.

Автоматизированность приёмов обеспечивает творческий, сознательный процесс выполнения действия в целом. На первых порах учащийся знакомится с приёмами выполнения действия, осмысливает каждый элемент, медленно переходит от одного элемента к другому. Допускает много лишних, ненужных движений, внимание его напряжено, контроль за результатами ослаблен. По мере выработки навыка устраняются лишние, ненужные движения, отдельные движения сливаются в одно сложное, сознание всё больше направляется не на способы действия, а на результаты; операции начинают осуществляться быстрее, самоконтроль улучшается [8].

Итак, под навыком понимается автоматизированное умение, двигательный автомат, образовавшийся в результате обучения вследствие многократного повторения определенного двигательного действия. Навык возникает на основе умения и вместе с тем сам является базой для возникновения новых умений высшего порядка, которые позволяют варьировать технику выполнения данного действия для приспособления к изменяющимся условиям.

Если ребенок вполне сознательно относится к выполняемой деятельности, в процессе обучения можно использовать перенос и избежать интерференции навыков. Многократные повторения позволяют прочно закрепить правильно выработанный навык.

Для осуществления работы по формированию навыков предметно-практической деятельности младших школьников необходимо знать некоторые особенности процесса этой деятельности. Так, для учащихся первых классов характерна неорганизованность в работе, частая отвлекаемость, прекращение работы при возникновении трудностей. Необходимо обращать внимание учащихся на качество работы, воспитывать у них умение оценивать результаты своего труда.

В зависимости от вида деятельности навыки могут быть: двигательными, учебные, трудовые, смешанные. У младшего школьника предметно-практическая, познавательная деятельность, выражается в конкретной форме учебной деятельности, которая в этом возрастном периоде является ведущей (Д.Б. Эльконин). К навыкам учебной деятельности относятся навыки чтения, письма, графические, вычислительные навыки и др. Без выработки учебных навыков невозможно изучение ни одного предмета в школе. Чем прочнее навыки, тем успешнее проходит процесс обучения.

Механизм формирования навыков предметно-практической деятельности во многом зависит от уровня сформированности моторной двигательной сферы детей.

В младшем школьном возрасте продолжается интенсивный процесс развития двигательных функций ребенка. Наиболее важный прирост по многим показателям моторного развития (мышечной выносливости, пространственной ориентации движений, зрительно-двигательной координации) отмечается именно в возрасте 7-11 лет. В этот период наблюдается ярко выраженный психомоторный прогресс. Начинают вступать в строй высшие корковые уровни организации движений, что обеспечивает прогрессивное развитие точных и силовых движений, а также создает необходимые условия для освоения

все большего числа двигательных навыков и предметных ручных манипуляций. Все это имеет неоспоримое значение и для общего психического развития ребенка. Ведь движения, двигательные акты, являясь внешним проявлением всякой психической деятельности (И.М. Сеченов), оказывают взаимно обратное влияние на развитие мозговых структур. Становление сложнейшего психомоторного навыка опирается на согласованное взаимодействие всех уровней организации движений, как правило, уже достигших необходимого развития к началу младшего школьного возраста.

Однако практика показывает, что дети 6-7 лет нередко имеют неудовлетворительный уровень развития мелкой и крупной моторики. Это проявляется в неспособности проводить достаточно четкие и прямые линии при срисовывании образцов геометрических фигур, начертании печатных букв (так называемая «дрожащая линия»), в неумении точно вырезать по контуру фигуры из бумаги, в плохой координации движений при беге, прыжках, общей двигательной неловкости и неуклюжести.

Причины недостаточного развития моторики различны и многообразны. Прежде всего, это ослабленное здоровье и сниженные показатели общего физического развития. Все чаще в анамнезе будущих первоклассников встречаются указания на неблагоприятные перинатальные факторы (перенесенные родовые травмы, асфиксию и пр.). Наряду с физиологической недостаточностью отставание в развитии моторики объясняется и рядом социальных факторов. В частности, дети, не посещавшие дошкольные учреждения, иногда имеют низкий уровень сформированности навыков тонкой ручной моторики (рисование, вырезание из бумаги, лепка, конструирование), поскольку родители не уделяли этому аспекту развития должного внимания.

Таким образом, предметно-практическая деятельность представляет собой деятельность с использованием предметов по их функциональному назначению, способом, закреплённым за ними в человеческом опыте. Предметно-практическая деятельность характеризуется не только собственно двигательными умениями и навыками, в ней определенным образом проявляются также сенсорная сфера, пространственные представления и мыслительная деятельность. При формировании навыков предметно-практической деятельности младшего школьника необходимо учитывать их возрастные и индивидуальные особенности, уровень сформированности моторной двигательной сферы, побуждать к самоконтролю при выполнении заданий и самооценке результатов своего труда.

Литература:

1. Эльконин, Д.Б. Психология обучения младшего школьника / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
2. Занков, Л.В. Избранные педагогические труды / Л.В. Занков. – М.: Педагогика, 1990. – 424 с.
3. Фридман, Л.И. Психопедагогика общего образования / А.А. Фридман. – М.: Институт практической психологии, 1997. – 287 с.
4. Рапацевич, Е.С. Золотая книга педагога / Е.С. Рапацевич. – Мн.: Современная школа, 2010. – 720 с.
5. Гурьянов, Е.В. Психология обучения письму: Формирование графических навыков письма / Е.В. Гурьянов. – М.: Педагогика, 1993. – 263 с.
6. Лупекина, Е.А. Анализ психомоторного развития детей-сирот / Е.А. Лупекина // Психологический журнал, 2011. – № 3–4. – С. 34–39.
7. Семёнова, Т.Г. Особенности формирования двигательных навыков у дошкольников / Т.Г. Семёнова // Дошкольное воспитание, 2014. – № 12. – С. 102–111.
8. Бернштейн, Н.А. О ловкости и ее развитии / Н.А. Бернштейн. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 284 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

**Інна Мерненко, Юлія Вандишева
(Миколаїв, Україна)**

ДИТЯЧА ПРОСТИТУЦІЯ, ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Постановка проблеми. Проблема девіантності та одного із її видів - проституції із залученням малолітніх осіб є актуальною та нагальною для українського суспільства, а тому сім'я, держава і школа повинні зосередити максимум зусиль щодо профілактики і подолання даного виду асоціальної поведінки. На сьогоднішній день, охорона життя і здоров'я неповнолітніх становить підвищений інтерес суспільства, оскільки у своїй сутності стосується проблеми інтеграції України у Європейський союз, та «виживання» у нових умовах, забезпечення генофонду, виховання нового здорового покоління. Україна, згідно з її Конституцією є демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1 КУ) [7], а тому захист прав і законних інтересів людини і громадянина є її першочерговим пріоритетом. У соціальній державі, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), держава зобов'язалася всіма доступними засобами та можливостями захищати особу, особливо дитину, оскільки вона є більш вразливою та потребує щільного захисту та підтримки [7]. Ст. 51 Конституції України [7] передбачено державний захист дитинства, а ст. 52

встановлено рівність дітей у своїх правах. За роки незалежності, в Україні сформувалась ціла система захисту прав дитини і дитинства, але попри величезні здобутки на шляху впровадження підвищеного інтересу до захисту дітей, проблема дитячої проституції з кожним роком стає дедалі помітнішою на тлі економічної нестабільності в Україні, низьких доходів більшості верств суспільства та падіння загального рівня моралі [10].

Залучення до асоціального виду діяльності не є випадковим, а може бути вчинене внаслідок наступних причин: низький матеріальний статок багатьох родин, що спричиняє втягування дітей до проституції та порнографії; втрата провідної ролі родини у вихованні дитини; недосконалість законодавчої бази; формальне ставлення до проблеми з боку виконавчої влади. Сучасне українське суспільство не сприймає даний вид асоціальної поведінки, навпаки засуджує тих осіб, що здійснюють даний вид діяльності. Проте одного осуду буває замало, коли дана проблема набуває все більших обертів. Вона не лише позбавляє дитину можливості гармонійно розвиватися, отримати освіту, самоактуалізуватися, а й шкодить її здоров'ю, психічному стану, призводить до захворювань, впливає на якість життя [11].

Тому сьогодні, серед основних перепон на шляху протидії дитячій проституції та порнографії, а також торгівлі дітьми, можна виділити недостатню поінформованість громадськості стосовно проблеми, а також низький рівень довіри з боку постраждалих дітей до інституцій, покликаних захищати їхні права, зауважила Лідія Амджадин, кандидат соціологічних наук, експерт Центру соціальних експертиз НАН України [3, с. 21].

Аналіз останніх досліджень. Тема дитячої проституції є актуальною в рамках соціальної роботи, психології, педагогіки, кримінології та права, а тому спеціалісти різних галузей наукового знання ставлять перед собою ряд завдань щодо подолання даного явища та шукають шляхи його вирішення. Тому, проаналізувавши літературу щодо даної проблеми, можна виділити групи робіт, що виокремлюють їх як соціально-значущі форми адаптації осіб до «нормальних умов життя». Так, В. Воробйов і Н. Коновалова розглядають три форми шкільної дезадаптації, що можуть призвести до девіантного поведінки [2]; Овчарова Р. виділяє види девіантної поведінки, формою прояву яких є різноманітні варіанти соціальної дезадаптації [9]; Бандура А., Волтерс Р. у роботі, присвяченій вивченню впливу виховання та сімейних стосунків на розвиток підліткової агресивності, пропонують класифікацію правопорушень [1]; Мінц М.О. [10] виокремлює основні види відхилень, Трофімова А.В. та Дуванова С.П. [11] виділяють основні етапи роботи з особами, що мають схильності до девіантної поведінки; представник ЮНІСЕФ в Україні ЮкіеМокуо у своїй презентації під час візиту до України наголошує на важливості відповідального батьківства і державній підтримці уразливих сімей [13]; Юрій Привалов здійснив спробу визначити масштаби найгірших форм насильства щодо дітей в Україні [3].

На жаль, попри величезні здобутки вітчизняних та закордонних науковців у дослідженні проблеми дитячої проституції, як одного з видів девіантної поведінки, як соціально-психологічного явища є не достатньо розкритою, а тому потребує детального вивчення та пошуку альтернативних шляхів подолання.

Саме за таких умов, **метою статті є** – дослідження проблематики дитячої проституції в Україні, як одного із видів девіантної поведінки, з'ясувати її причини та наслідки.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) представив результати дослідження «Комплексна оцінка масштабів продажу дітей, дитячої проституції та порнографії в Україні». Це дослідження, проведене Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, націлене на аналіз ситуації та визначення масштабів найгірших форм насильства щодо дітей в Україні. Дослідження виявило, що основними групами дітей, які характеризуються підвищеним ризиком постраждати від дитячої проституції, порнографії та торгівлі дітьми є безпритульні, бездоглядні діти, з багатодітних, соціально-деструктивних, неповних, малозабезпечених сімей; діти віком від 13 років і старше. Опитування дітей 14-18 років виявило, що: 11% показували своє голе тіло; 10,4% дозволяли торкнутися до голих частин свого тіла (ощупати себе); 7,8% займалися сексом за певну плату; 3,2% погоджувалися сфотографуватися або знятися у фільмі в оголеному вигляді [4, с. 11].

Дослідження серед дітей виявило, що лише 34,4% опитаних мають обох батьків; впродовж останніх трьох місяців лише 11,7% проживали з обома батьками, більшість дітей (58,4%) описують свою сім'ю як дуже бідну, 31,8% опитаних дітей ніде не навчаються. основна причина, через яку вони не навчаються, – небажання вчитися, відсутність цікавості до навчання (40,5%), 14,8% дітей змушені замість навчання працювати, 11,2% вважають, що краще працювати, ніж навчатися, 8,9% батьки не дозволяють їм вчитися [6, с. 31]. Тобто, найбільше дітей девіантів турбують питання фінансового та матеріального плану – брак та відсутність грошей (31,2%). На другому місці – питання стосунків з батьками [5].

Як бачимо, визначення «дитяча проституція» у загальному своєму виді підпадає під поняття «девіантної поведінки», а тому може розглядатися й з соціальної точки зору. Девіантна поведінка (від лат. «deviation – вихід з дороги, зіскакування з правильного шляху) у загальному своєму прояві – це специфічний вид діяльності особистості, що виражається у її негативному прояві себе у суспільстві щодо етичних або правових норм. Зазвичай основними соціально-психологічними причинами появи дитячої проституції, як асоціального виду поведінки є: соціальнопедагогічна занедбаність, дефекти правової й моральної свідомості; глибокий психічний дискомфорт, викликаний проблемністю сімейних взаємин, негативним психологічним мікрокліматом у родині, систематичними навчальними невдачами, поганими стосунками з однолітками в колективі; відсутність умов для самовираження, розумного прояву зовнішньої та внутрішньої активності – незайнятість корисними видами діяльності, брак позитивних і значущих

соціальних та особистісних життєвих цілей і планів; бездоглядність – негативний вплив навколишнього середовища і соціальнопсихологічна дезадаптація, що розвивається на цій основі, зсув соціальних і особистих цінностей із позитивних на негативні [12].

Отже, відсутність усталеної моральної сформованості та стійкості психіки породжує, що на особистісному рівні поведінка до якої залучається дитина – це її соціальна позиція, яка виступає у формі девіантного стилю та способу життя [10, с. 255-257].

За визначенням багатьох науковців та девіантології, буває дитяча та підліткова проституція, в законі навіть вікові групи вказані, але в такому юному віці такі градації дуже умовні. Незважаючи на те, що багато чоловіків відхрещуються від гомосексуальних зв'язків - найбільший відсоток у малолітньої проституції належить якраз хлопчикам. Незважаючи на суворість законів щодо втягнення неповнолітніх у проституцію, кількість недорозвинених фізично проститут, чи дітей, продовжує зростати. Щоб убезпечити себе від покарання, «бізнесмени» від проституції змушують просвіщати азам науки нових рекрутів не кого-небудь, а їх же однолітків, яких виховують новобранців в необхідному для цього дусі. Згодом підлітки, залякані і задобрений за всіма правилами дійсно починають ототожнювати себе з якимсь товаром, який можна купити або продати. Зламана психіка не дозволяє ставити питання, а отже, продовжуватися так може до безкінечності. Більшу частину «сировини» на ринок малолітньої проституції постачають самі батьки.

Основними причинами появи проституції, як виду девіації, за думками вчених є: деградація цінностей, переживання самотності, байдужість до себе та оточуючих, надмірна роздратованість, низька адаптованість до життя, низька самооцінка та інші. Юнацький вік як відомо, є найскладнішим, оскільки це час швидких змін, фізіологічних, психологічних та соціальних, як особистості в цілому так і її оточення [11]. Це період, коли вона стає більш вразливою та емоційною, сприймає світ інакшим, час коли для неї погляди друзів та однолітків є значущим і вирішальним у тій чи іншій діяльності та прийнятті рішень. Вона намагається самоствердитись, проявити себе та стати повноправним учасником комунікативного процесу. Саме за таких обставин ризик стати на шлях девіантної поведінки є досить високим [9, с. 13].

Як було сказано вище, причиною дитячої проституції стає й насильство вдома, незаконна експлуатація дитячої праці батьками, коли вони свідомо виштовхують дитину заробити на пляшку. Боячись повертатися додому, діти шукають способів вижити на вулиці. Відомі також випадки, коли самі батьки продавали дітей. Інший випадок, коли на дорогу виставляли п'ятикласницю-сироту свої ж односельці. Або коли студентка, не маючи коштів для оплати навчання, організувала набір «на роботу» дівчат без комплексів. Сексуальні послуги неповнолітніх дешевші. Якщо в дорогах готелях повії коштують 200 доларів, то дитину можна купити за 5 доларів. Ці діти працюють у найнебезпечніших місцях: на вокзалах, великих кільцевих дорогах Одеси, Криму, навколо Києва, на трасах, зупинках дальнобійників, у саунах і квартирах. Крім дітей вулиці, які шляхом продажу власного тіла намагаються вижити, продають себе й діти із благополучних родин. Так вони прагнуть здобути гроші на якусь річ. Чому ж саме діти стають на даний шлях? Справа в тому, що наприклад, діти вулиці вже були битими, голодними, терпіли знущання, тому додатковий фізичний біль для них — не такий страшний, порівнюючи з грошима, які вони можуть отримати. Цих діток важко реабілітувати. Вони не знають про венеричні хвороби й психічні розлади.

Тому сьогодні головним завданням соціальних служб — вилучати дітей із вулиці. А ще треба відроджувати духовні цінності українців, піднімати мораль молоді. У статті використана інформація, надана Ольгою Володимирівною Швед — представником міжнародної організації «EspatInternational» для регіону СНД. Організація працює над ліквідуванням дитячої порнографії і торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації [8, с. 49].

Висновки. Отже, дитяча проституція молоді є чи не найглобальшою та найбільшою проблемою українського суспільства, тому від злагодженої роботи сім'ї та держави буде залежати майбутнє кожної дитини, що стала на шлях асоціальної поведінки. Роботу з подолання даного явища слід починати саме з профілактики, оскільки попередити набагато простіше, ніж ліквідувати наслідки вже наявної проблеми. Зазвичай профілактичні заходи мають ситуаційний характер, тому щоб запобігти втягненню нових осіб у секс-бізнес, передусім потрібно здійснювати подальше вдосконалення чинного вітчизняного законодавства, оскільки в сучасних умовах воно не створює надійного правового захисту від різних зловживань, у тому числі й сексуальної експлуатації. У зв'язку з цим необхідно:

1. Встановити жорстку кримінальну відповідальність за сексуальну експлуатацію третіми особами жінок та неповнолітніх.
2. Впровадити підвищену кримінальну відповідальність за виготовлення, зберігання, збут та розповсюдження порнографічних витворів, зображень та інших предметів порнографічного змісту з використанням або участю дітей.
3. Прийняти спеціальний закон України в галузі запобігання проституції. Легалізувати окремі її види. Поставити під соціальний, правовий і медичний контроль секс-робітниць. Регламентувати діяльність будинків розпусти. Регламентація повинна передбачати також обов'язкову реєстрацію проститутток, їх медичне обслуговування й лікування. Слушною є також пропозиція створення служб соціального патронажу. Такі служби мусять виконувати функції виявлення проститутток, їх розміщення, у разі потреби - їх стаціонарного лікування, працевлаштування, піклування про дітей, які залишилися без догляду. За такого підходу правова відповідальність повинна наставати не за саме заняття проституцією, а за порушення правил, установлених для цієї діяльності, та за її експлуатацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура, А., Уолтерс, Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М., 1999. – 250 с.
2. Воробьев В. М., Коновалова Н. Л. О профилактике и терапии нарушений психической адаптации // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. – 1993. – №1. – С. 45-52.
3. Голод С.І. Проституція в контексті змін статевої моралі // Социс. 2012. №2
4. Дашков А.А. Моральное воспитание в истории педагогики// Учитель. - 2012. - №2.
5. Демиденко В.К. Деякі аспекти морального виховання: Практичний матеріал для керівників, вихователів і вчителів. - К.: Знання, 2005.
6. Журба К. Виховання духовної культури підлітків// Шкіл. світ. - 2004. - №34.
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
8. Льюїс К.С. Християнське поведінка // Іноземна література. 1990. №5
9. Лютий В.П. Теоретичні підходи до проблеми попередження протиправної поведінки у підлітковому віці / В.П. Лютий // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та української молоді: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2009. – Вип. 13. – Кн. 2. – С. 13-22.
10. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: навч. посібн. для вузів / М.О. Мінц. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. – 2010. – 244 с.
11. Трофимова Н.В., Дуванова С.П., Трофимова Н.Б., Пушкина Т.Ф. Основы специальной педагогики и психологии. – СПб.: Питер, 2005. – 304 с.
12. Хавронюк М. І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону) / М. І. Хавронюк // Вісник Львівського університету. – 2009. – № 49. – С. 244 – 249
13. Южевич В. Моральне виховання в школі і поза нею// Родина і школа. - 2001. - № 3.

Науковий керівник:

доктор наук з державного управління, в.о. професора Коваль Ганна Володимирівна.

**Алмат Мухамадиев, Тулеген Омаров
(Павлодар, Казахстан)****ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ СПОРТСМЕНАМИ**

Проблема преодоления экстремальных ситуаций в спорте в такой постановке вопроса в современной научно-исследовательской практике в сфере подготовки спортсменов психологами еще систематически не изучалась. Впервые предпринята попытка методологического и научно критического анализа проблемы преодоления экстремальных ситуаций. В своем исследовании впервые осуществлено определение и изучены стратегии преодоления экстремальных ситуаций в спортивной деятельности спортсмена с позиции системно-структурного анализа.

Отсутствие исследований по данной проблеме характерно не только для отечественной, но и зарубежной психологии спорта, что определило поисковый характер нашего исследования, сделало попытку такого исследования не только актуальной, но и своевременной. Результаты исследования подтвердили предположение о том, психологическая подготовка студентов-спортсменов к преодолению экстремальных условий соревновательной деятельности с использованием СПТ «Психологическая подготовка к экстремальным спортивным ситуациям» формирует позитивные свойства личности спортсменов, положительно влияющие не только на профессиональную деятельность, но и на жизнь в целом. Причем изменения личностных качеств студентов-спортсменов происходят не только в период тренинга, но и после его окончания, т.е. отмечен посттренинговый эффект.

Преодоление экстремальных ситуаций спортсменами имеет свои особенности применительно к квалификации и специализации. Эти психологические знания несут в себе методический потенциал, столь необходимый для развития отечественной теории и методики спортивной тренировки, воспитания юной спортивной смены. Научные знания по методам формирования оптимальных стратегий преодоления экстремальных ситуаций необходимы, прежде всего, тренерам для педагогически успешной организации индивидуальной воспитательной и тренировочной работы с квалифицированными спортсменами в периоды непосредственной подготовки к ответственным соревнованиям.

В результате анализа феномена экстремальности в спорте по работам зарубежных и отечественных исследователей было выявлено:

Экстремальная ситуация представляет собой результат активного взаимодействия спортсмена со спортивной средой и характеризуется рядом параметров: объективной угрозой жизни, здоровью, ведущим спортивным ценностям; внезапностью наступления; необходимостью резкого выхода спортсмена за пределы нормы спортивных действий и операций; близостью предельных возможностей организма; необходимостью деятельности по преодолению внутренних и внешних ограничений.

Экстремальная ситуация в спорте - представляет собой систему ограничений, физических, психических, социальных, нравственных, внутренних и внешних, возникающих перед спортсменом.

Екстремальна ситуація в спорті має не тільки негативну, травмуючу спортсмена сторону, но і позитивну, що складається в подоланні фізичних, біологічних, психологічних і соціальних обмежень людини і виражається в розширенні своїх ресурсів і меж самореалізації, можливості особистого і спортивного розвитку.

В результаті аналізу анкетних даних по визначенню психологічної структури екстремальних ситуацій спортсменів було виявлено наступне:

Всі екстремальні ситуації спортсменів були класифіковані на 6 розділів: загроза життя (31,8%), навчальна екстремальна ситуація (19,70%), спортивна екстремальна ситуація (17,40%), особиста екстремальна ситуація (14,40%), сімейна екстремальна ситуація (8,30%), виробнична екстремальна ситуація (3,03%), ситуативна екстремальна ситуація (4,46%), ігрова залежність (0,75%). Частіше фактор екстремальності у спортсменів пов'язаний з загрозою життя (31,80%), з навчальною (19,70%) і спортивною (17,40%) сферами життя.

Спортсмени з усіх стратегій виходу з екстремальної ситуації частіше за все використовують «асертивну стратегію» (53,32%). Значно рідше вони вибирають «соціальну підтримку» (24,43%), ще рідше – «захисну стратегію» (15,56%). «Асертивна стратегія» є найбільш ефективною стратегією подолання екстремальних ситуацій.

Переживання екстремальних ситуацій, більше за все виконують «захисну функцію» (24,8%). К цим переживанням відносять «страх» (9,77%), «испуг» (9,77%) і «боязнь» (5,26%). К «сильним переживанням» відносять: «шок» (5,26%), «ужас» (3,01%), «паніка» (3,76%), «истерика» (1,50%) і «агресивні переживання» (4,51%). Зустрічаються також «полярні переживання» (16,54%): «негативні переживання» (12,03%), «позитивні переживання» (3,01%) і «уникаючі переживання» (1,50%). Високий відсоток переживань пов'язаний з «соматическими відчуттями» (14,29%), до яких віднесені «сльози» (6,02%), «біль» (4,51%) і інші «соматическі переживання» (3,76%).

Основне своєрідність мотиваційної структури спортсменів відобразилося в поляризації мотивів. К позитивній мотиваційній сфері відносять 14 показувачів, а к негативній мотивації (антимотивація) – 15 показувачів і тільки 1 показувач зафіксований, як фактор нульової мотивації.

Всі наслідки екстремальних ситуацій були сгрупувані в 2 блоки: «позитивні наслідки» (24 показувачів) і «негативні наслідки» (9 показувачів). Це свідчить про позитивний вплив екстремальних ситуацій на життєдіяльність спортсменів.

В результаті порівняльного аналізу залежності відношення спортсменів к екстремальним ситуаціям від віку, статі, кваліфікації, спортивної спеціалізації і їх особистих якостей було виявлено наступне:

У 25% спортсменів потреба в навчанні ефективним способам поведінки в різних екстремальних ситуаціях дуже висока. 53,6% досліджуваних вважають свою життя екстремальною, а 46,4% спортсменів думають, що їх життя скоріше не екстремальне. Досвід подолання екстремальних ситуацій займає домінуючу позицію і визначає систему відносин к явищам екстремальності.

Для чоловіків інтенсифікація екстремальності пов'язана з процесом самоактуалізації: по критерію екстремальності у чоловіків виявилось 13 кореляційних зв'язків з «креативністю», з «контактністю», з «самоповагою», з «спонтанністю», з «гнучкістю поведінки», з «ціннісними орієнтаціями», з усіма показувачами смислової орієнтації. Для жінок виявлена позитивна зв'язь різних показувачів екстремальності з такими показувачами психологічної захисти як: «отрицание», «раціоналізація», «проекція» і «адаптивна захиста». Для чоловіків системообразующим критерієм самоактуалізації є феномен екстремальності, а для жінок таким системообразующим особистістю якостям в екстремальній ситуації є психологічна захиста.

Для спортсменів 18-25 років розвиток особистих якостей сприяє подоланню екстремальних ситуацій. У віковій групі 26 - 30 років фактор екстремальності виконує позитивну роль в розвитку особистості спортсменів. Для віковій групі 31 - 51 рік фактор екстремальності має в основному відрицательне значення, хоча представники даної групі достатньо адекватно пов'язують здатність подолати екстремальні ситуації з асертивною стратегією подолання.

З ростом спортивного майстерства фактор екстремальності починає грати все більшу роль. В групі спортсменів 1-3 категорії має тільки один коефіцієнт кореляції з «критерієм екстремальності», в групі кандидатів в майстра спорту чотири коефіцієнти кореляції з «критерієм екстремальності», а в групі майстрів спорту шість коефіцієнтів кореляції з «критерієм екстремальності». Частота використання психологічних захистів з ростом спортивного майстерства збільшується.

У групі спортсменів-одиноборців показувачі екстремальності по всіх критеріях найвищі, більше 50%. Показувачі «екстремальності» мають 6 кореляційних зв'язків: з показувачами «сензитивності», «прийняття агресії», «пізнавальні потреби», «креативність», з показувачами «цілі» і з показувачами «результат». Всі ці показувачі виконують позитивну, смислообразующую, самоактуалізуючу роль. Дев'ять коефіцієнтів кореляції між різними стратегіями подолання і критеріями екстремальності вказують на активне використання спортсменами-одиноборцями позитивних стратегій подолання. Для групі гімнастів потреба в навчанні ефективним способам поведінки в різних екстремальних ситуаціях має найвищі показувачі. Для гімнастів фактор екстремальності виконує привабливу і позитивну функцію.

Для спортсменів з високими значеннями екстремальності структурообразуючими якостями оказались «самоуваження» (19 кореляційних зв'язей) і «підтримка (19 кореляційних зв'язей). Показатель «підтримка» вказує на такий суттєвий позитивний факт, як незалежність, внутрішня опора на себе. «Самоуваження» (69,0 балла у групі з високими значеннями екстремальності по порівнянню з 53,3 балла у групі з низкими значеннями екстремальності), «креативності» (56,5 балла по порівнянню з 40,1 балла відповідно) і «ціннісна орієнтація» (61,8 балла по порівнянню з 55,1 балла відповідно) грають значительну позитивну- роль. Виявлено, що у спортсменів з високими показателями екстремальності і високі показателі самоактуалізації. Захищна стратегія переобладає у осіб з низкими показателями екстремальності. Позитивну роль в структурі психологічних якостей у спортсменів з низкими показателями екстремальності виконують «орієнтація во часі». Дані показателі зв'язані з показателями «локус контролю - я» (я - господар життя), з показателями «ціннісна орієнтація», з показателями «самоуваження», з показателями «контактність», з показателями «целі» і з показателями «результат».

Розроблена програма соціально-психологічного тренінгу для спортсменів ««Психологічна підготовка к екстремальним спортивним ситуаціям», котру можна включити в структуру процесу загальної психологічної підготовки спортсменів.

Підтверджена первонаочальна гіпотеза о том, що знання особливостей роботи свідомості в екстремальних ситуаціях, володіння оптимальними способами поведінки в екстремальних ситуаціях і доповільний сумісний з іншими учасниками тренінгу повторний досвід переживання старих і нових своїх і чужих екстремальних ситуацій значительно підвищує стрессоустойчивість спортсмена к різним спортивним ситуаціям, підвищує рівень їх психологічної підготовки і сприяє особистому розвитку спортсмена.

Індивідуальний і груповий досвід повторного переживання екстремальних спортивних ситуацій в тренінгу виконують роль «психологічної прививки» і звільнює психіку кожного спортсмена о прошлих травмируючих спортивних переживаній.

В часі тренінгу динаміка особистих якостей спортсменів змінилась наступним образом: зросли показателі «открытости», «ініціативності» і «общительності», а показателі «внутрішньої конфліктності» і «тревожності» значительно зменшились.

На п'ятий день тренінгової роботи, домінуючу роль виконували такі спортивно важкі якості як «уверенність в себе», «незалежність» і «захищеність».

Степень ефективності і задоволеності тренінгом визначилась три рази: спустя 10 днів, спустя 2 місяця і через 10 місяців. Контент-аналіз звіту учасників тренінгу за ці три періоди зафіксували позитивні змієніє. Учасники аналізували свої дієвства, розмишлення, переживання свого поведінки в екстремальних ситуаціях, практикували, отримували оптимальні методи і способи переодолєння екстремальних ситуацій. Вони отримали відповіді на свої запитання, узнали о причинах своїх помилок і невдач при зіткненні о значимими для себе екстремальними ситуаціями. Спортсмени зафіксували в своїх висказуваннях позитивний результат проходження тренінгу, котрий сприяв звільненню о негативного впливу екстремальних ситуацій. Було помієнено стремління учасників к аналізу, проговариванню переживаній, пошуку рієшень. Улучшилось розуміння людей; сформирована позитивна мотивація на досягнення цієлей і рієшення спортивних задач; змієнілись відноєшення з людьми в кращу сторону; менше стали конфлікувати; з'явилась внутрішня опора і незалежність. Степень задоволеності тренінгом склавила 78,3%.

Результати дослідження можуть бути використані в практиці психологічної підготовки кваліфікованих спортсменів різних спеціалізацій, в процесі формування їх спортивно важкі якостей, при оказанні психологічної допомоги спортсменам.

Література:

1. Альбегова І. А. Техніки адаптації к критическим ситуаціям //Психотехнології в соціальної роботі: Сб. статей / под ред. В. В.Козлова. Ярославль: МАПН, 1998. - 189 с.
2. Анцыферова Л. І. Личність в трудних життєвих умовах: переосмислення, переобразование ситуацій і психологічна захита / Л. І. Анцыферова // Психологічний журнал. - 1994. - №.15. - С. 3 - 18.
3. Дьяченко М. І. Готовність к діяльності в напруженних ситуаціях: психол. аспект / М. І. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. - Минск.: изд-во «Университетское», 1985. - 206 с.

**Шахло Султанкулова, Озода Ёкубова
(Гулистан, Узбекистан)**

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА. ТЕМПЕРАМЕНТ: ЕГО ТИПЫ И СВОЙСТВА

Прежде чем перейти непосредственно к проблеме темперамента в дифференциальной психологии, постараемся выяснить причину того, что он во многом определяет характер отношений личности, индивидуальный стиль деятельности и общения, а также самосознания. Для этого необходимо выявить,

какое значение темперамент как подструктура индивидуальности имеет для всей ее структуры. В традиционном понимании «индивидуальность – совокупность особенностей отличающих одного человека от другого» (Е.В. Шорохова). Нельзя сказать, что это определение неверно, но в свете интегративного подхода к изучению личности оно является недостаточным.

Один из основоположников интегратизма В.С. Мерлин рассматривает структуру интегральной индивидуальности как синтез свойств организма (биохимических, морфологических, нейродинамических), свойств индивидуума (психодинамических) и особенностей технических процессов, свойств личности и метаиндивидуальности (этот термин используется для обозначения психологической характеристики отношения окружающих людей к данной конкретной индивидуальности). Для большей наглядности интегральную индивидуальность можно представить в виде системы, содержащей несколько уровней:

1. Система индивидуальных свойств организма

Ее подсистемы:

- а) биохимические;
- б) общесоматические;
- в) свойства нервной системы (нейродинамические).

2. Система индивидуальных психических свойств

Ее подсистемы:

- а) психодинамические (свойства темперамента);
- б) психические свойства личности.

3. Система социально-психологических индивидуальных свойств.

Ее подсистемы:

- а) социальные роли в группе и коллективе;
- б) социальные роли в социально-исторических общностях (класс, народ).

Особенность этой структуры состоит в том, что в ней существуют разноуровневые и одноуровневые связи индивидуальных свойств. Явления, принадлежащие к разным уровням, связаны между собой «много-многозначно». Много-многозначная связь заключается в том, что каждая переменная множества А (одного уровня) связана с несколькими переменными множества В (другого уровня), а каждая переменная множества В связана с несколькими переменными множества А.

Явления одного и того же иерархического уровня связаны однозначно. Своеобразие однозначных связей в том, что в каком-либо из сопоставляемых множеств А и В всегда имеется один элемент, с которым связаны элементы другого множества. Существует несколько разновидностей однозначных связей. При взаимод однозначной связи переменная *a* связана только с переменной *в*, а переменная *в* только с переменной *a*. В одно-многозначной связи одна переменная множества А связана с несколькими переменными множества В. В много-однозначной связи одна переменная множества В связана с несколькими переменными множества А (в интегральном подходе математический язык используется в качестве метаязыка).

Каждый уровень в структуре интегральной индивидуальности обладает определенным набором как однозначных, так и, особенно, разноуровневых связей. Но второму уровню, включающему индивидуальные психодинамические свойства и психические свойства личности, в особой степени присущи разноуровневые связи. Возможно, дело в том, что связи между первым и третьим иерархическими уровнями носят большей частью опосредованный характер, т.е. они связаны посредством именно второго уровня, в то время как последний имеет очень широкий спектр именно много-многозначных связей как с первым, так и с третьим уровнем всей системы. Ну и конечно существует очень большой набор однозначных связей между подсистемами (свойства темперамента и психические свойства) второго уровня.

Итак, математические критерии связей между выделенными выше тремя уровнями показывают, что темперамент играет очень важную роль в структуре интегральной индивидуальности. Теперь нужно раскрыть сущность самого явления темперамента.

Уже давно было замечено, что люди отличаются друг от друга своим поведением: по-разному выражают свои чувства, неодинаково реагируют на раздражители внешней среды, находятся в разных отношениях с окружающим миром. Вопрос о том, каковы основания этих различий, которые трудно объяснить только различиями внешней среды, издавна интересовал ученых. Так возникла «наука о темпераментах», в которой хотя она и является одним из старейших разделов психологии, до сих пор нет ни однозначных положений, ни общепринятых решений ее проблем.

Не вдаваясь в историю развития учений о темпераменте, а также в полемику о правомерности обоснования и предпочтительности того или иного учения, мы остановимся на традиционном (по крайней мере в отечественной дифференциальной психологии) учении о четырех типах темперамента, основанном на функциональной типологии высшей нервной деятельности, которая была разработана И.П. Павловым. Наш выбор определяется тем, что эта концепция является, пожалуй, единственной обоснованной последовательной и законченной типологией, которая в той или иной мере выдержала критику представителей интегративного подхода. В рамках этого подхода по данным психологических исследований на сегодняшний день выделено только два типа темперамента, условно обозначенные тип А и тип В. при этом тип А по некоторым параметрам соответствует традиционной психологической характеристике сангвинического и холерического темперамента, а тип В с одной стороны соответствует

традиційному флегматическому темпераменту (заторможеність, неемоціональність), а з другої сторони – не відповідає, оскільки характеризується новими якостями (тревожністю, інтроверсією). Але остаточні висновки в межах цього дослідження ще не сформульовані. Що стосується решти типологій, переважно західних, то вони більшою частістю несуть односторонній, механістический характер. Наприклад, конституціональні типології (Е. Кречмер, У. Шелдон) походять з того, що тип темперамента залежить від телосложения, даного конкретного людини. Це те саме факторні теорії (Дж. Гілфорд, Л. Тэрстон) і т.д.

Крім того, більшість з цих нечисленних методик навчання побудовані з урахування індивідуально-типологічних особливостей учасників, засновані на виявленні традиційних чотирьох типів темперамента і відповідної цьому типу індивідуалізації.

Ітак, І.П. Павлов, утверждаючи наявність певної закономірності в проявленні індивідуальних відмінностей, висунув гіпотезу про те, що вони не можуть бути пояснені виключно різноманітністю експериментальних ситуацій і що в їх основі лежать деякі фундаментальні властивості нервових процесів – збудження і затримання. К цим властивостям відносяться: сила збудження і затримання (перша відображає спроможність нервової клітки і проявляється в функціональній витривалості, т.е. спроможності витримувати тривале і короточасне, але сильне збудження, не переходячи в стан затримання; друга – функціональна спроможність нервової системи при реалізації затримання), їх зрівноваженість (т.е. рівновага процесів збудження і затримання) і рухливість (швидкість переходу одного нервового процесу в другий).

Вказані властивості нервових процесів утворюють певні системи, комбінації; таким чином, отримують такий званується тип нервової системи, або тип вищої нервової діяльності. Виділені типи ВНД за своїми основними характеристиками відповідають чотирьом класическим типам нервової системи з типологією Гіппократа – Галена. Павлов описує їх наступним чином:

1. Сильний, зрівноважений, рухливий тип – сангвінік. Його нервова система відрізняється великою силою нервових процесів, їх зрівноваженістю і значущою рухливістю. Тому сангвінік – людина швидкий, легко пристосовується до змінливих умов життя. Його характеризує висока опірність труднощам життя.

2. Сильний, зрівноважений, інертний тип – флегматик. Будучи з точки зору рухливості протилежною сангвініку, флегматик реагує спокійно і повільно, не схильний до змін навколишнього середовища; добре опорується сильним і тривалим подразникам.

3. Сильний, незрівноважений тип з перевагою збудження – холерик. Його нервова система характеризується великою силою, перевагою збудження над затриманням. Відрізняється великою життєвою енергією, але йому не вистачає самообладання; він імпульсивний, нестримний.

4. Слабкий тип – меланхолік. Він характеризується слабкістю як процесів збудження, так і затримання, погано опорується впливу сильних позитивних і затримувальних стимулів. Тому меланхоліки часто пасивні, затримані. Для них вплив сильних подразників може стати джерелом різних порушень поведінки.

Наступною типологією Павлова була доповнена новими елементами, були розроблені численні прийоми дослідження властивостей нервової системи людини (Б.М. Теплов, В.Д. Небылицын, В.С. Мерлін). Крім трьох властивостей нервової системи, вказаних Павловим, були відкриті динамічність процесів збудження і затримання, їх баланс за динамічності, лабільність нервових процесів, а також встановлено наявність багатозначних зв'язків між нейродинамічними властивостями і психодинамічними властивостями (темперамента), які виражаються в тому, що во-перше, існує залежність однієї властивості темперамента від декількох властивостей нервової системи; во-друге, залежність поєднання властивостей темперамента від однієї властивості нервової системи; во-третьє, – залежність комплексу властивостей темперамента від однієї або декількох властивостей нервової системи і від типу нервової системи в цілому. Таким чином, властивості темперамента визначаються індивідуальними властивостями нервової системи. «Різні системи цих властивостей утворюють типи темперамента, які голоморфні типам нервової системи» [14; 89].

Ітак, враховуючи все вищесказане, можна дати наступне визначення темпераменту. Темперамент – це не що інше, як індивідуально своєрідна, природноумовлена сукупність динаміческих проявлень психіки.

В історії вчення про темперамент його властивості з самого початку зв'язувалися з уявленнями про типи темпераментів, про психологіческі властивості, які сильно виражені у одних людей, але зустрічаються або слабо виражені у інших. В традиційній класифікації темпераментів, що йде від Канта і Вундта, такими властивостями були швидкість і сила емоційних реакцій. У сучасного американського психолога Діамонда – рівень активності і переважаючий емоційний тон. У англійського психолога Айзенка – шкали екстраверсії – інтроверсії і нейтроцизму – емоційної стабільності. У польського психолога Я. Стреляу – реактивність і активність. В роботах В.Д. Небылицына – загальна психіческа активність, моторика (двигательна активність) і емоційність. Схожість, помітна в цих класифікаціях, показує, що виділяемі психологіческі характеристики дійсно утворюють особливу, більш або менш однозначно визначену групу властивостей індивіда.

В названих класифікаціях отмечены лишь наиболее общие из них. Более полный перечень таких свойств, включая и более частные, приводит В.С. Мерлин: сензитивность - определяет наименьшую силу внешних воздействий, необходимую для возникновения какой-либо психической реакции человека; реактивность – определяет степень непроизводительности реакции на внешние и внутренние воздействия одинаковой силы; активность – степень энергичности, с которой человек воздействует на внешний мир и преодолевает препятствия; соотношение реактивности и активности свидетельствует от чего зависит деятельность человека: от случайных обстоятельств или целенаправленных действий человека; темп реакций – скорость протекания различных психических процессов; «пластичность–ригидность» - насколько легко и гибко приспосабливается человек к внешним воздействиям или насколько он инертен; экстраверсия-интроверсия – свидетельствует, зависит ли деятельность человека от внешних впечатлений, возникающих в данный момент, или от образов и представлений, связанных с прошлым и будущим; эмоциональная возбудимость – определяет, насколько слабое воздействие необходимо для возникновения эмоциональной реакции и с какой скоростью она возникает.

Более конкретно мы рассмотрим проявление тех из этих свойств (общих или частных), которые связаны непосредственно с предметом нашего исследования, т.е. с воздействием тех или иных психодинамических свойств на индивидуальный стиль деятельности.

Литература:

1. Карпов А.В. Психология менеджмента: Учеб. пособие. - М.: Гардарики, 2005. - 584 с.
2. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А. Карпенко; Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985 – 431 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. - СПб.: Питер, 2000.

Вікторія Фарафонова
(Харків, Україна)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ І ЗДІБНОСТЕЙ У ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Щорічно 3 грудня світ відзначає Міжнародний день інваліда. В Україні мешкає понад 2,8 мільйона людей з обмеженими можливостями, і вони становлять найбільш уразливу верству населення. Наша держава всіляко піклується про людей з вадами здоров'я, однак, на жаль, ставлення суспільства не завжди толерантне до тих, хто має певні фізичні особливості. У час бурхливого інформаційного потоку ми все більше дізнаємося про людей, що, незважаючи на свою хворобу або навіть інвалідність, не втрачають прагнення до прекрасного – до мистецтва. Наразі стає все більш популярним проведення конкурсів, виставок, презентацій, експозицій, танцювальних марафонів, параолімпійських ігор, де активну участь беруть ті, у кого сила духу сильніша за фізичну оболонку.

Протягом багатьох століть людина не уявляє свого життя без мистецтва. Мистецтво – це пласт культури, пов'язаний з відтворенням світосприйняття людства, його психології, етичних настанов й естетичних прагнень, що охоплює всі види творчості.

В усі епохи мистецтво та медицина допомагали один одному. Адже хвороби супроводжували людство в усі часи. «В історії мистецтва Відродження Леонардо да Вінчі став Гамлетом, якого кожний відкривав по-новому». Ці слова належать Кеннету Кларку – одному з найбільших знавців італійського Ренесансу. Вони влучно підкреслюють труднощі, з якими зустрічається митець. В особистості Леонардо да Вінчі втілювався не тільки обдарований художник та архітектор, а й винахідливий інженер, пристрасний дослідник. Хвороба, що втрутилася в його життя – лихоманка, призвела до паралізації правої руки, хронічної діареї, емболічної закупорки судин головного мозку й розвитку тромбозів. До того ж, у нього з'явилися вади мовлення. Але все це не завадило митцеві вести повноцінне життя та створювати нові шедеври.

Сучасний європейський світ теж багатий на мистецькі «родзинки» серед людей з особливими потребами. Яскравий приклад тому відомі музиканти та вокалісти. Це й італійський оперний співак Андрео Бочеллі, який, втративши повністю зір, не загубив любові до музики й виступає яскравим взірцем класичного бельканто. Найбільш популярні пісні в його виконанні «Con te partiro», «Vivo per lei».

Це й рок-музикант Том Йорк, у якого уроджений дефект очного яблука (до шести років ліве око було паралізоване). Ще дитиною Йорку зробили п'ять хірургічних операцій, причому остання виявилася настільки невдалою, що ліве око повністю осліпло. Він – автор та виконавець таких хітів, як: «Creep», «Analyse», «The Clock», «Skip Divided» та ін.

Грегори Лемаршаль, французький співак, переможець «Стар Академі». Від народження страждав на хворобу муковісцидоз, яка порушує роботу легенів та печінки тим, що в організмі постійно накопичується надлишок мокротиння. Співак, знаючи про цей невтішний діагноз, дав декілька концертів у найпрестижнішій залі Парижа «Олімпії». Слухачі та глядачі отримують насолоду від картин і пісень, які виконують люди з особливими потребами.

Майкл Джургю Джонсон – художник, хворий на ДЦП. Його виставки з успіхом проходять в усьому світі.

Серед українських митців знайдеться чимало мужніх та сміливих, які протистояли хворобі, своєю нездоланною жагою до творчості перемагали фізичне «я» та його недуги. Це насамперед титани української літератури: Тарас Григорович Шевченко, який після заслання отримав тяжкі хвороби: ревматизм, артрит, простудні захворювання. Це й Іван Якович Франко, який хворів останні 8 років свого життя. Йому ввижались марення, у яких він бачив дух покійного дідуся. Леся Українка через застуду в дев'ятирічному віці захворіла на туберкульоз кісток. Поетеса мужньо боролася з недугою понад 30 років. Усі ці мужні люди не підкорилися хворобі, а продовжували створювати золотий фонд літературних шедеврів.

Інвалідність – суттєве обмеження життєдіяльності, вона сприяє соціальній дезадаптації, яка обумовлена порушеннями в розвитку, труднощами в самообслуговуванні, спілкуванні, навчанні, оволодінні в майбутньому професійними навичками. Освоєння інвалідами соціального досвіду, включення їх в існуючу систему суспільних відносин украй важливе для духовного розвитку. Саме тут в нагоді стане арт-терапія (терапія мистецтвом). Уже на зорі людської цивілізації жерці, а потім лікарі, філософи, педагоги використовували різні види мистецтва для лікування душі й тіла. Вони замислювалися над таємницями впливу живопису, театру, рухів, музики, намагаючись визначити їх роль як у відновленні функцій організму, так й у формуванні духовного світу особистості.

Яскравим представником напрямку «українського наївного живопису» вважається і Василь Іванович Мельник. Сьогодні, в якому ми живемо, втратило щось справжнє – глибину почуттів, щирість переживання, наївність і багато з того, чого не слід втрачати людині. Суспільство потребує згадати забуті або навіть зовсім незнайомі імена, особливо, якщо це імена твоїх співвітчизників. Працював і малював ліктями, маленьким шкіряним саморобним бандажиком-патронтажем, куди він вставляв спочатку ложку, потім олівець, потім пензлик. Картини Мельника наповнені світлом духовності, любові до ближнього, радістю буття. Свої роботи він часто дарував рідним, друзям і знайомим. Коли помер, у родину ще майже 10 років приїздили люди з проханням написати картину.

Відомий український художник Олександр Дорошенко свої картини пише зубами, бо ще в дитинстві травмував хребет, після чого ні ноги, ні пальці рук не служать йому. Перебуваючи в інвалідному візку, він успішно закінчив художню школу, здобув вищу освіту. Картини художника відомі в Україні і за кордоном. Вони прикрашають найпрестижніші салони й галереї, а ще художник відкрив свою власну картинну галерею й майстерню.

Юрій Іванович Пацан пережив автомобільну аварію і важку спинно-мозкову травму, яка заважала повноцінно жити. Висновки лікарів були невтішними. Майбутній творець розумів, що не хоче їй коритися. Спочатку розплавляв пластикові пляшки й робив композиції у вигляді кольорів, листя, гілочок винограду. Виходили оригінальні прикраси. Потім узяв у руки пензля й почав малювати. Основний напрям творчості Юрія – пейзажі.

Олександр Похілько – талановитий художник і спортсмен, пише дивовижні картини, грає на фортепіано й тромбоні, посідає призові місця на змаганнях з настільного тенісу та волейболу, незважаючи на те, що народився без рук і ніг. Найбільше вражає його сила волі та оригінальне сприйняття інвалідності. На думку Олександра, інвалідність – це певний дар, а не покарання. Людина може досягти всього, незалежно від того – інвалід вона чи ні. Олександр вважає, що можливості інвалідів насправді безмежні – людину потрібно поважати та надихати.

Інваліди є не тільки серед художників, а й серед танцюристів та музикантів. Інваліди щороку доводять, що танцювати можна й у візках, на різноманітних змаганнях, зокрема «Крила надії», який проводиться в Києві. Ці люди мріють про розвиток танців на візках у містах України, вони не втрачають надію, оскільки з інвалідністю можна існувати й творити. Отже, танець – це дуже хороший спосіб реабілітації тіла та духу. На жаль, є й ті, які впадають у відчай, отримавши інвалідність. Психологи стверджують, що стан здоров'я інваліда-візочника покращується, коли вони займаються улюбленою справою. Це підтверджує й Анастасія Чижова, яка тренує інвалідів.

У подружжя Надії та Івана Сіваків із Києва великий танцювальний досвід, танцями на візках займаються з 2006 року. Неодноразово ставали переможцями танцювальних конкурсів та отримували золоті медалі.

Привернув нашу увагу й імпазантний чоловік у темних окулярах, який час від часу з'являється на екрані кіровоградського телебачення. Він грає на фортепіано, співає, спілкується з гостями передачі, готує їжу. І важко відразу зрозуміти, у чому його відмінність від інших. 56-річний Григорій Рева справді один із них. Він давно втратив зір, але життя не зламало цього чоловіка, бо продовжує боротися й допомагати іншим. Структури соціального захисту, фонди – тільки спілкування з ними відбирає в інвалідів кілька років життя, упевнений незрячий автор.

Лідія Тихолаз із Севастополя, заслужений художник України, малює чудові портрети, соковиті натюрморти лівою ногою. Але найбільше вражає жага до творчості Оксани Васютинської, дівчинки з Горлівки, яка за допомогою язика з бісеру виготовляє різні вироби. Ікони та натюрморти з бісеру – творіння житомирянки Лідії Лисайчук. Вона народилася без рук, без ніг, але «обманула» жорстоку долю та веде активне мистецьке життя. Багато художників-інвалідів таких, як: Любов Дмитренко, Любов Михайлова, Оксана Васютинська, Наталя Миколаєнко, гаптувальщик Ігор Єнчев несуть істину, яка нам, здоровим загалом людям, не відкриється ніколи. Це і є той самий катарсис – очищення мистецтвом. Шістнадцятирічна сумчанка Дар'я Безкоста страждає на тяжку форму ДЦП, однак малює пальцями ніг.

Малюючи, вона трохи відволікається від пекельних спазмів. У поета Юрія Титова, члена Спілки письменників України, важка форма ДЦП, він паралізований, а свої вірші навчився друкувати на клавіатурі носом. Вірші Юрія правдиві та дивовижно гуманістичні, він пише про кохання, терпіння, віру в себе:

...Я буду любити красу незрадливу і світлу досяжність непройдених гір. Лиш той на землі неповторно щасливий, хто може сказати: «У себе повір!»

Розглядаючи архіви свого міста Дзержинська, що на Донеччині, можна виділити таких особистостей, що звеличили мою малу Батьківщину. Одним з них є відомий педагог, поет, музикант та пісняр – Євгеній Іванович Сєднєв. Його творчість є зразком для багатьох початківців. У 1942 році він отримав поранення, у результаті якого повністю втратив зір, однак на цьому його життя не зупинилось. Завдяки наполегливості, силі духу, Євгеній Іванович багато чого досяг у житті. Він автор понад 300 пісень, багато з яких увійшли до збірок «Уголь и слово», «Встряска», «На семи ветрах». Людина магичної долі, він зумів не лише випробувати на міцність силу свого духу, а й стати корисним суспільству. Як людина дуже доброзичлива, він зумів не тільки навчити дітей грі на баяні або вокальному співу, але й виховав у них потребу щоденно працювати над своєю майстерністю. Паралельно з педагогічною діяльністю він є автором пісень, більшість з яких присвячена рідному місту, зокрема «Місто моє», «Городок провинциальный», «Тебе я, город, сердце отдаю», «Пламенеют в руках тюльпаны», «Шахтерская тропа», «Вечерний Дзержинск», «Мы с тобою родом из Донбасса», «Святковий вальс» та багато інших.

Ніна Василівна Ткаченко народилася в 1951 році. Мати поетеси походила зі славетного українського роду з Вінниччини, однак їй за покликанням серця довелося переїхати до Донбасу. Коли дівчина пішла до школи, то її улюбленими предметами стали українська мова та література. Найбільше враження на особистість дівчини справили твори поетів-«шістдесятників»: Василя Симоненка, Ліни Костенко. І тому недарма покликанням для неї стала робота з дітьми. У колективі її чемно називали «наша Леся», адже їй, як і відомій поетесі, доводилося терпіти нестримний біль, діставатися до роботи з паличкою. За її словами, це було необхідно, щоб визнавати себе потрібною, знаходитися в соціумі, а не занурюватися у хворобу. Однак остання прогресувала й не залишала жодного шансу на одужання. Вийшовши на вимушену пенсію, Ніна Василівна не занепала духом, присвятила себе поезії. Особливе натхнення відвідує авторку ночами. Вона також розповіла нам, що їй ніколи не снилися чорно-білі сни. Увесь час новий сюжет своєї поезії їй приходить уві сні. Її вірші пройняті ліризмом та романтичними почуттями. Їх вона присвячує рідному краю, матері, стосункам між людьми.

Величезну роль відіграє мистецтво в розвитку дітей з особливими потребами. У нашому місті нараховується чимала кількість таких дітей, які, всупереч своєму діагнозу, пишуть вірші та прозу, малюють, танцюють, займаються декоративно-ужитковим мистецтвом. Багато з них є учасниками та дипломантами різноманітних конкурсів. Серед них Олександр Волков, одинадцятирічний хлопець, що переніс операцію на серці в київській клініці «Охматдит» (відеосюжет про нього презентував телевізійний канал «1+1»). Він грає на гітарі, неодноразовий учасник фестивалю «Карабіць-фест».

Одинадцятикласниця Олександра Малишко з діагнозом ДЦП чудово малює. Закінчила музичну школу ім. І. Карабиця за класом флейти. Посіла почесне 3-тє місце у Всеукраїнському конкурсі «Моя майбутня професія». Дев'ятнадцятирічний юнак Віталій Власов, хворий на ДЦП і водночас сліпий, неперевершено грає на фортепіано і є постійним учасником міських музичних конкурсів та мистецьких заходів.

У нашому місті Дзержинськ діти з особливими потребами можуть активно розвивати себе, особливо відвідуючи гуртки за інтересами. Відомий юний поет та есеїст навчається в НВК «Школа-ліцей», він інвалід дитинства з ДЦП. Вплив на світогляд хлопця мають твори української та світової літератури. Він цікавиться історією, грає в шахи. Андрій, незважаючи на діагноз, критично мислить, відрізняється багатством мовлення. Його поезії друкувалися в міській газеті «Дзержинський шахтар», у збірнику «Встряска». У 2013 році посів І місце за участь у конкурсі «Велика Вітчизняна війна – Україна, місто Дзержинськ».

Воля людини виявляється в переборенні не тільки зовнішніх труднощів, що характерні для різних видів діяльності, а й внутрішніх, наприклад, бажанням. Переборення внутрішніх труднощів потребує усвідомлення необхідності виконати те чи інше завдання та самовладання. Як позитивні, так і негативні якості волі не є природженими. Вони розвиваються в процесі життя та діяльності. Існує тісний взаємозв'язок здібностей і вольових якостей – ініціативності, рішучості, наполегливості, уміння володіти собою, переборювати труднощі. Слід відзначити, що відсутність здібностей ще не означає неспроможності людини до виконання тієї чи іншої діяльності, оскільки існують психологічні механізми компенсації відсутніх здібностей.

Часто діяльністю доводиться займатися не тільки тим, хто має до неї здібності, але й тим, хто їх немає. Якщо людина змушена продовжувати заняття цією діяльністю, вона свідомо або несвідомо буде компенсувати нестачу здібностей, спираючись на сильні боки своєї особистості.

У житті кожного народу є своя гордість. Українська політична нація ще досить молода, і зараз саме той час, коли починають з'являтися наші герої. Ними з упевненістю можна називати тих українських солдатів, які воюють в зоні АТО. Щодня ми чуємо новини про те, скільки бійців загинуло, скільки було поранено. Багато з них залишаться інвалідами назавжди. Одним з таких хлопців є Владислав Кузнецов, якому лише 23 роки, він напрочуд позитивна людина. Його життя розділене на «до» і «після» бою під Лисичанськом, коли він втратив праву руку. Потім були госпіталі в Харкові, Києві, Вінниці. Про майбутнє Владислав намагався не думати. Відволікали постійні процедури. Проблема про подальше життя постала

вже під час реабілітації. Відсутність руки пригнічувала Владислава, а певні елементарні рухи стали для нього надскладними. Усе це не давало Владиславу відчуття повноцінного життя. Він мріяв повернутися до армії. Згодом його направили на протезування. Спочатку це був косметичний протез, тобто пластикова кисть, яка імітувала відірвану кінцівку. Потім був механічний та біонічний протези.

Інший герой, який зазнав страждання під час визволення української території, Арсен Боярчук з Волині. На передову потрапив у жовтні минулого року й уже через три дні підірвався на ворожій розтяжці. Він не бачить на одне око, майже не говорить, у нього паралізована права рука, а в тілі засіло з десяток осколків, виймати які медики не ризикують, адже це загрожує смертю.

У бою за донецьке летовище Олександр Терещенко врятував життя своїх побратимів, але сам позбувся рук. У них вибухнула ворожа граната, якої він так і не встиг відкинути на безпечну відстань. Боєць до війни працював на телебаченні, був і оператором, і журналістом.

Незважаючи на все це, названі вище особистості продовжують жити та радіти кожній миті.

Ми, молоде покоління, повинні брати приклади для наслідування в повсякденному житті з тих мужніх людей, які, попри всі труднощі, зуміли стати тими, ким вони є, розкривши свої здібності. Дуже часто, за нескінченними клопатами, забуваємо про людей, яким ще важче, але вони не занепадають духом, а гідно чинять опір хворобам, що так несподівано втрутилися у звичайний розпорядок їхнього життя. Сподіваємося, що дослідницька робота стане цікавою для широкого кола читачів. І ті, хто з нею познайомляться, змінять думку щодо ставлення до людей з обмеженими можливостями. За законом гармонії в природі, обділяючи чимось одним, Бог найчастіше щедро наділяє в іншому. Тому так часто люди-інваліди бувають настільки обдарованими й талановитими, що хочеться ними захоплюватися.

Література:

1. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Ленинград: Наука, 1988.
2. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – Санкт-Петербург: Питер, 1999.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посібник / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – 2-ге вид., стереотип. – Київ: [б. в.], 2001.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук Скорбач Тетяна Василівна.

Ирода Юсупова, Мунаввар Аҳмедова
(Гулистан, Узбекистан)

NUTQ NUQSONIGA EGA BO'LGAN BOLALAR IJODIY FAOLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ijodiy qobiliyatni rivojlantirish bilan bog'liq qarashlar har doim olimlarning qiziqishlari markazida bo'lib kelgan. Ijod – bu, bir qadar yangi sifatli va takrorlanmasligi, g'aroyibli va ommaviy - ajoyibli bilan farqlanib turadigan narsalarni paydo qiluvchi jarayondir. Ijod insoniyat uchun xos bo'lib, har doim ijodkor sifatida subektdan ijodiy faoliyatni talab qiladi. XX asrning ikkinchi yarmida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish bo'yicha birinchi o'quv dasturlar ishlab chiqildi. Bu vaqtda ijodiy faoliyatni tashkil etuvchi psixologik jarayonlar aniqlandi. Ularni fikrlarning qat'iyiligi va to'liqligi, tizimliligi, ketma-ketligi va kuchliligi tashkil etdi.

S.L. Rubinshteyn birinchi bo'lib ixtirochilik ijodiga xos xususiyatlarni to'g'ri ko'rsatib bergan: "ixtirochilik boshqa intellektual ijodiy faoliyatlardan farq qilib, u predmet, haqiqiy narsa, ma'lum bir muammoni hal etuvchi usul yoki mexanizmni yaratishi kerak". Ixtirochining ijodiy ishi shu bilan belgilanadi. Ixtirochi qandaydir faoliyatni kechishida voqelikka biror bir yangilik olib kirishi kerak. Bunda faoliyat bevosita inson, texnika faoliyati bilan tarixan bog'langan: unda ilmiy fikrlarning tarixiy rivojlanishi yotadi. Shuning uchun, ixtiro qilish jarayonida haqiqiy voqelikdan chiqib, yangi, ilmiy kontekstga mos voqelikka kirish talab etiladi. Ixtiro jarayonidagi turli bo'g'inlarning maxsus xarakteri va umumiy yo'nalganligi shu bilan belgilanadi.

V.A. Xutorskiyning fikricha, insonning ta'lim olishi va rivojlanishi uning ijodi bilan bog'liq: kim yangilik yaratsa va ijod qilsa (o'zi uchun yoki boshqalar uchun), kim belgilargan doiradan chiqib o'zining ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarsa, o'sha odam rivojlanadi. Psixologiya sohasidagi mutaxassislar axborotlar faqatgina insonning avvalgi tajribalari bilan bog'lagandagina bilimlarga aylanishini ta'kidlashadi. Ijodiy faoliyat o'quvchilarning qiziqishlarini rivojlantirishni ko'zda tutadi, ularning ijodiy imkoniyatlarini ochadi. Ijodiy faoliyat musobaqalashishi, turli xil tasvirlashni tomosha qilish, ijodiy loyihalarni kuzatish shakllarida namoyon bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda pedagogik adabiyotlar, ommaviy axborot vositalarida o'quvchilar mavjud bilim va malakalari asosida orttirilgan talablar asosida faoliyat yurita olmasligi haqida, masalalarni yechishdagi turli metodlarni baholash, ularni qo'llash bilan bog'liq qiyinchiliklar haqida, maktabdagi yondoshuv o'quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlanishini to'htatishi haqida fikrlar bildirilgan. Ma'lumki, faoliyat- bu uning natijasida inson aniq bir narsa yaratadigan jarayondir. Faoliyat reproduktiv va ijodiy bo'ladi.

Bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish ularni ijodiy masalalarni yechish metodlariga o'rgatish jarayonida amalga oshirilishi kerak. Ijodiy masala-bu uni bajarish uchun mavjud qonunlarni o'zgartirish yoki mustaqil ravishda

yangi qoidalar yaratishni talab etadigan, natijada - axborotlar, qurilmalar, jismlar, hodisalar, san'at asarlarida obektiv yoki subektiv yangilik yaratishdir. Ijodiyot nazariyasida ijodiy masala bilan bir qatorda tadqiqot masalasi ham turadi. Tadqiqot masalasi-bu bir yoki bir nechta tadqiqot operatsiyalarini bajarish zarur bo'lgan ijodiy masaladir. Ma'lumki, nutq nuqsonini bartaraf etishda nutqiy faollik va nutqiy ijodga katta urg'u beriladi. Ammo, nutq nuqsoniga ega bolalarning ijodiy faolligini korreksiya va reabilitatsiya omili sifatida qabul qilishga unchalik katta ahamiyat berilmaydi. Yuqoridagi olimlarning fikrlarini tahlil qilishdan ko'rinib turibdiki, bolalarda ijodiy faollikni rivojlantirish nutq nuqsoniga ega bolalarning bilish faoliyatlari va nutqini rivojlantirish vositasida rivojlantirish mumkin. Ijodiy faollik bolalarda nutqning rivojlantirish va tiklashda katta ahamiyatga ega bo'lgan kuyidagi xususiyatlarni rivojlantiradi: fikrlash va o'z fikrlarini namoyon qilish; mayda qo'l muskullarini rivojlantiradi; ko'ruv idroki va fazoda mo'ljal olish; his tuyg'ularini namoyon qilish; boshqa bilish faoliyatlarini rivojlantiradi va takomillashtiradi; muloqatchanligini oshiradi; o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonchini orttiradi va hakozi.

Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarni ijodiy faolligini nutqni korreksiyalash va reabilitatsiya omili sifatida rivojlantirish logopeddan katta bilim va pedagogik mahorat talab etadi. Birinchidan, nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarni ijodiy faolligini har tomonlama, chuqur o'rganish, ikkinchidan, olingan ma'lumolardan bu toifa bolalar bilan tashkil etiladigan korreksion mashg'ulotlarda ijodiy faolliklarini oshirish bo'yicha metodikalar ishlab chiqishda foydalanish. Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning ijodiy faolliklarini mashg'ulotlar jarayonida rivojlantirish darajasini o'rganish uchun bir qancha eksperimentlar o'tkazilgan. Eksperimental o'rganish o'quvchilarda ijodiy ko'nikmalarini shakllanishi haqidagi zamonaviy tasavvurlarga asoslandi. Tadqiqotning maqsadi nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning ijodiy faolliklari holatini o'rganish, shuningdek, buni ba'zi mashg'ulotlarda shakllanganlik darajasiga bog'liqligini aniqlash bo'ldi. Tadqiqotlar maqsadiga ko'ra, quyidagi aniq vazifalar qo'yilgan: Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning ijodiy faolliklarini mashg'ulotlar davomida aniqlash uchun predmetlarni tanlash va o'rganish; nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning mashg'ulotlardagi ijodiy faolliklari holati va faoliyat mahsulini eksperimental tekshirishni amalga oshirish; nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarda ijodiy faollikni namoyon bo'lish darajasi va dinamikasini baholash.

Ta'kidlovchi eksperiment nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning ijodiy faoliyati xususiyatlarini o'rganishga yo'naltirildi (bolalarning darsdagi ijodiy faolligi, ularning nutq madaniyati, ijodiy qobiliyat uchun zarur bilish faoliyatlari: idrok, tasavvur, diqqat, xotira, tafakkurlarni o'rganildi). Eksperimental ishga 5-6 yoshli nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar jalb etildi. Ularning ijodiy faoliyatini mashg'ulotlarda kuzatish MTMdagi boshqa defektologlar bilan hamkorlikda tashkil etildi. Eksperiment frontal ravishda bolalar bilan "Rasm, Nutq o'stirish", "Qurish - yasash" mashg'ulotlarida olib borildi. Tadqiqot oldidan bolalarga hohlagan mavzularida ijod qilish imkoniyati berildi va tushuntirildi Bundan tashqari namunalar ko'rsatildi. Bolalarning ijodiy faolliklarini ta'minlovchi bola bilish faoliyatlari xususiyatlarini kuzatish metodidan foydalanildi. Bolalarning har xil faoliyat turlarini tahlil qilayotib, logoped eng avval quyidagi masalalarni aniqlab oladi: maqsadga yo'nalganligi; turg'unligi; ongliligi; mahsuldorligi.

Bolalarning ota-onasi, o'zi bilan suhbatlashish, pedagogik tavsifni o'rganib, biz uning amaliy, maishiy va mehnat faoliyati haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Ba'zi hollarda bolaga topshiriqlar berish mumkin, masalan, paltoni tugmasini qadash, botinkani iplarini bog'lash, biror narsani ajratish va hakozi. Bunday topshiriqlarni bajarilishini kuzatayotib pedagog bola holatini, o'z faoliyatini tashkil etish ko'nikmalari haqida tasavvurga ega bo'ladi. Bolaning o'quv faoliyatini yuqorida ko'rsatib o'tilgan nuqtai nazardan o'rganish uning bilish jarayonlarini o'rganish kabi muhimdir. Bolaning o'quv faoliyatini faqatgina intellektual tomonigagina tayanish to'g'ri bo'lmaydi. Faoliyatning buzilishlari, maqsadga yo'nalganlikning, turg'unlik va mahsuldorlikning yetishmovchiliklari, motivatsiyaning rivojlanmay qolganligi intellekt saqlanib qolgan hollarda ham salbiy natijalar beradi. Eng avval bolaning MTMga, MTM kun tartibiga, mashg'ulotlarga, o'rtoqlariga bo'lgan munosabatini aniqlab olish lozim. Bolaning o'z ishiga berilgan bahoga bo'lgan munosabati va o'zni baholashi ham qiziqish uyg'otadi. Bolaning ongi va hayotida (ayniqsa, ta'limning dastlabki bosqichlarida) MTMning qanday ahamiyatga ega ekanligi o'zlashtirish uchun muhimdir. Bolaning o'quv topshiriqlarini bajarishda maqsadga yo'nalganligi, o'qish jarayoni yoki predmetga bo'lgan qiziqish, qiyinchiliklarni yengish ko'nikmasi va yordamdan foydalana olishi, o'z ishini tashkil etishiga diqqatni jalb etish lozim.

Bolalarning mashg'ulotlar jarayonida va boshqa jarayonlarda faolligi oshirishda o'yin faoliyati ularning pedagogik imkoniyatlarini, ularga nisbatan yondoshish xususiyatlarini to'liq ochib bera oladi. Ba'zan shunday hollar ham bo'ladi, faqat o'yin orqali o'quvchilarni faollikka, ijod qilishga undash mumkin. O'quvchilar o'yinda o'zlarining ijobiy imkoniyatlarini yuzaga chiqaradilar. O'quvchilarni yangi material bilan tanishtirishda, oldin o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashda, ularning so'z boyligini oshirish va bilimlarini mustahkamlashda didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. Bolalarga individual yondoshib, mos topshiriq berish ularning qobiliyatini o'stirishni ta'minlaydi. Bolalar diqqatini topshiriqning eng muhim va murakkabroq jihatlariga qaratish, ularni belgilariga qiziqishini oshirish lozim. Bu ulardagi ijodkorlik xususiyatlarini rivojlantiradi. Shuni ta'kidlash joizki, soddalik, bir xillik, xohishsiz takorolashlar bolalarni toliqtirib, befarq qilib qo'yadi. O'yin davomida "Kim tez va sifatti bajaradi?"- deb, faolliklarini oshirish ularda qiziqish uyg'otadi. Shuningdek, topshiriqni bajarishda bolalar g'olib chiqish, boshqalardan orqada qomaslik, ularni bajarishga qodir ekanini ko'rsatish hissi bilan harakat qiladilar.

Bolalarning mashg'ulotlardagi ijodiy faolligi darajasini baholashda biz, bolalarning faoliyat mahsuli sifatiga, uning ijodiy yondoshuviga katta e'tibor qaratdik. Yana shuni ham ishonch bilan ayta olamizki, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarga nisbatan nutqi meyorda rivojlangan bolalarning ijodiy faolligi sezilarli darajada farq qiladi. Chunki, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarga qaraganda sog'lom tengdoshlarida ijodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan psixik jarayonlar yaxshiroq rivojlangan bo'ladi.

O'tkazilgan bir qancha ta'kidlovchi tadqiqot natijalarini ko'rib chiqqanimizda, nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarning ijodiy faolligini oshirish ularning barcha psixik jarayonlarini ham rivojlanishiga sabab bo'lganligining guvohi bo'ldik, bu esa, o'z navbatida o'z o'zidan nutqning rivojlanishiga olib keladi. Bularning hammasi nutq nuqsoniga ega bolalarning ijodiy faolliklarini korreksiya va reabilitatsiya omili sifatida rivojlantirish metodikalarini ishlab chiqish zaruratini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi. Toshkent 2010.
3. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz Vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir. – T.: O'zbekiston, 2010.
4. Vasileva S.A., Sokolova N.V. Logopedicheskiye igri dlya doshkolnikov. – M.: Shkola-Press, 1999.
5. Vigotskiy L.S. Problemi defektologii. - Moskva.: Prosvesheniye, 1995.
6. Nurkediya D.A., Chicherina Ya.Ye. Ilk, maktabgacha va kichik maktab bolalarini psixologik, pedagogik va logopedik tekshirish. Toshkent - 2007.

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА

Анастасія Рябошапка
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО В МЕДІА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА АУДИТОРІЮ

Сучасне інформаційне суспільство переживає епоху трансформації: змінюються комунікаційні підходи, способи споживання та створення контенту, відбувається перехід від традиційної (трансляційної) медіамоделі до нової – медіамоделі залучення. Тому аспект комунікаційного впливу медіа на масову аудиторію сьогодні істотно посилюється. Провідну роль у цьому процесі відіграє порядок денний новин, оскільки він формує інформаційну картину дня для аудиторії, а в разі тривалого впливу – і картину світу загалом.

Актуальність теми полягає у встановленні особливостей формування порядку денного новин на медіаплатформах та його впливу на аудиторію в сучасних медіакомунікаціях за формування нової медіамоделі.

Теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних і закордонних науковців: У. Ліппмана (перший порушив питання про формування журналістами особливої (спотвореної) медіареальності, використання якої робить можливим пряме управління людьми), М. Мак-Комбса, Д. Шоу (авторів теорії порядку денного), В. Ковалевського (розглянув порядок денний як метод структурування політичної реальності).

На сьогодні в Україні бракує досліджень щодо методики встановлення редактором порядку денного новин і його впливу на аудиторію в сучасних умовах, тому **мета нашої розвідки** – з'ясувати специфіку використання технології встановлення порядку денного в роботі сучасних новинних медіаплатформ.

Мета дослідження передбачає виконання таких **завдань**:

- дати власне визначення поняття «порядок денний медіа»;
- описати технології конструювання «порядку денного медіа»;
- виявити межі впливу «порядку денного медіа» на аудиторію.

Об'єктом визначено встановлення порядку денного в новинах як один із видів соціально-комунікаційних технологій, що використовуються сучасними медіаплатформами, **предметом** – методика формування порядку денного новин та його вплив на медіааудиторію.

Нині майже всі медіа функціонують одночасно на кількох платформах для розміщення контенту. Це можуть бути традиційні канали комунікації (телебачення, радіо, друкована преса) та нові медіа: інтернет-плеєри теле- і радіо-каналів; Video-on-Demand (VOD – відео на замовлення) та Audio-on-Demand (аудіо на замовлення); Catch-Up TV (різновид VOD); соціальні мережі (СМ); блоги, включно з подкастами та відеоблогами; мікроблоги; онлайн-медіаплеєри; інтернет-радіосервіси; фотосервіси [5].

Через це сучасні видавництва прийнято називати мультиплатформними, тобто такими, що представлені на декількох платформах, наприклад, на всьому медіаквінтеті. Медіаквінтет (раніше медіаквартет) – набір основних платформ для сучасних медіа: друк, настільний Інтернет, планшет, мобільний телефон, «розумний годинник» [6].

Залученість медіааудиторії до користування медіаплатформами є надзвичайно високою. Інтеграція медіаплатформ із соціальними мережами наближає їх до своєї цільової аудиторії, що дозволяє привернути увагу великої кількості користувачів СМ та спонукає їх до комунікаційної взаємодії (коментарі, «репости», «шери»). Це надає можливість медіаплатформам впливати на формування в цієї аудиторії картини світу, яку продукує певна медіаплатформа, використовуючи порядок денний новин.

Перші згадки про існування порядку денного новин з'явилися ще у 20-ті рр. ХХ ст., але найбільш детально концепція «встановлення порядку денного» (agenda-setting) була досліджена та сформована на початку 1972 р., коли автори теорії М. Мак-Комбс і Д. Шоу проаналізували мас-медіа та виявили, що ті дотримуються спільних пріоритетів у доборі тем для висвітлення, унаслідок чого одні події набувають більш широкого розголосу, ніж інші. Оголошені в «порядку денному» проблеми сприймаються аудиторією як більш актуальні, хоча насправді вони не завжди відповідають реальним потребам та запитам аудиторії цих медіа [7]. Відтак медійна програма задає порядок денний громадській програмі.

Американські дослідники медіавідносин у 1972 р. сформулювали постулати теорії порядку денного новин:

1. Новинний порядок денний визначає публічний порядок денний (новина про подію визначає її обговорення).

2. Ми звертаємося до медіа для того, щоб зрозуміти, на чому нам потрібно зосередити свою увагу (фокусування уваги для визначення, що важливого відбувається навколо).

3. Медіа не говорять нам, ЩО думати, вони кажуть нам, ПРО ЩО думати (розставляння акцентів) [7].

Встановлення порядку денного медіа здатне справляти вплив на психічний стан реципієнтів, подекуди навіть на їхню поведінку. Зважаючи на це, В. Ковалевський сформулював четвертий постулат теорії «порядку денного»:

4. Сьогодні медіа кажуть нам, ЩО РОБИТИ.

Порядок денний, на думку дослідника – це спосіб, яким відбувається структурування реальності (насамперед суб'єктивної, але яка скидається на об'єктивну). Метод встановлення порядку денного є одним з головних медіаінструментів сучасності, що будується на тематизації та збудженні інфопростору [1].

Зауважимо, що, відповідно до базової теорії формування порядку денного, новини – це не просто відображення реальності, а соціально сконструйована відредагована gatekeepers («вартовими») реальність (модель, запропонована К. Левіном) [3]. Цими вартовими є журналісти, редактори, видавці та власники медіа, тобто всі ті учасники процесу обробки інформації, які фільтрами різного стибу стоять між подією та кінцевим споживачем новин.

Узагальнивши постулати теорії порядку денного та взявши до уваги «модель вартового», дамо власне визначення «порядку денного медіа». **Порядок денний медіа – це відібраний гейдкіперами набір тем, що потребують, на їхню думку, першочергового висвітлення за певних обставин у конкретний період часу та впроваджуються у свідомість реципієнтів з метою подальшої ненасильницької зміни їх поведінки.**

В. Ковалевський також описав технологію формування порядку денного. Він зазначає, що на сьогодні відомі такі практики формування порядку денного:

- дискурсивна (громадськість) – на порядок денний виносяться найбільш актуальні для громадськості питання, які виникли в результаті обговорення;
- адміністративна (державна та корпоративна) – застосовуються методи нав'язування зі сторони осіб, які можуть здійснювати вплив (власники медіа, представники влади);
- псевдодискурсивна (прихована адміністративна) – поширена в тих країнах, де немає сталих політичних традицій, дозволяє визначати теми, пріоритети, ранжувати події, приховуючи реальні цілі замовників [1].

Також науковці виокремлюють кілька типів формування порядку денного медіа, залежно від суб'єктів, що здійснюють на нього вплив, зокрема, «встановлення порядку денного» та «конструювання порядку денного» [3].

Перший термін вживається на позначення ситуації, коли у формуванні суспільного порядку денного домінують медіа, другий – коли переважає громадськість. Останньому сьогодні, на нашу думку, допомагають нові медіа, оскільки тепер будь-хто з громадян має змогу долучитися до формування порядку денного медіа, бо кожен може стати публіцистом.

Проте, існує й третій тип формування порядку денного медіа – міжмедійний тип. Він передбачає, що медіа самі здатні впливати один на одного, завдяки існуванню більш потужних, відвідуваних медіаплатформ [3].

Якщо говорити про вплив порядку денного на аудиторію, то важливу роль в ефективності встановлення порядку денного відіграє сама аудиторія. По-перше, не всі ті, хто складають аудиторію медіа, є сугерендами (об'єктом навіювання або такими, що підлягають програмованому впливу з боку медіа). Серед представників аудиторії медіа є фахівці (і часом навіть аматори з підвищеною критичністю сприйняття), які цілком успішно декодують негативні сигнали, «заряджені» в пропагандистську інформацію. Є також і люди, які повсякчас ставляться до споживаної інформації як до такої, яку конче слід аналізувати: вони використовують інформацію з різних джерел, аби сформуванню власне бачення.

У сучасному суспільстві медіа стають невід'ємною частиною життя кожного, а відтак впливають на соціальний і культурний розвиток суспільства. Медіа здатні здійснити потужний вплив на емоції та почуття реципієнта, тим самим сформуванню психічно комфортний / дискомфортний клімат у соціумі [2].

Для встановлення особливостей функціонування порядку денного новин у сучасному українському медіапросторі нами було проведено дослідження, яке дозволило виявити, яка інформація за емоційним навантаженням переважає.

Ми провели моніторинг співвідношення негативних, позитивних та нейтральних тем у новинних телерепортажах телеканалу 1+1. Об'єктом дослідження стала програма ТСН (19:30) – основний випуск новин на каналі, оскільки відповідно до даних опитування, проведеного соціологічною агенцією «Фама» на замовлення Lviv Media Forum і Школи журналістики УКУ, найбільш популярними новинними платформами для українців лишається телебачення, а найпопулярнішою програмою є ТСН (46 % опитаних) [4]. Предмет дослідження – співвідношення контенту за тематико-емоційним навантаженням.

Негативні новини нами були визначені як новини, які викликають сум, жалість, співчуття, агресію, роздратування – новини про трагедії, катастрофи, загибель людей, тяжкі хвороби людей, дітей, бойові дії, економічні новини про погіршення ситуації в країні, політичні новини про невдачу тих чи інших реформ, політичну кризу, корупцію тощо. Наприклад, *На Луганщині підірвалася машина з українськими десантниками*.

Позитивними новинами ми вважаємо такі, що викликають у людей позитивні, радісні емоції. Новини про народження дітей, тварин, відкриття закладів, виставок, форумів, новини розважального характеру. Наприклад, *Леонардо Ді Капріо забув оскарівську статуетку в нічному клубі*.

Нейтральні новини – новини, які не викликають сильних емоцій, інформують лише про наявність тої чи іншої події, факту. Наприклад, *Відбулося перше засідання щодо складу Державного бюро розслідувань*.

Нами були проаналізовані 27 випусків жовтня 2015 р., 28 випусків січня 2016 р. та 27 випусків березня 2016 р. Результати моніторингу показали, що в жовтні було протрансльовано 677 новинних

сюжетів, із них – 296 (43,7 %) з негативних, 162 (23,9 %) нейтральних та 219 (32,4 %) позитивних сюжети. У січні місяці протрансльовано 563 новинні сюжети, із них – 178 (31,6 %) негативних, 186 (33,1 %) нейтральних та 199 (35,3 %) позитивних сюжети. У березні місяці протрансльовано 664 новинні сюжети, із них – 256 (38,6 %) негативно забарвлені, 205 (30,9 %) нейтральні, та 203 (30,5 %) позитивні.

Із результатів моніторингу видно, що у відсотковому співвідношенні кількості сюжетів за тематико-емоційними наповненням автори програми ТСН намагаються потримуватись балансу. Проте кількість негативних сюжетів у двох із трьох проаналізованих місяцях превалює, крім того, незначне переважання позитивних сюжетів у січні пояснюється зимовими святами. Таким чином, можемо стверджувати, що сучасні медіа, завдяки такому добору сюжетів, здатні впливати на інформаційну картину дня/тижня/місяця, а отже і на світобачення суспільства в цілому. Превалювання негативних новин може деструктивно позначатися на психологічному стані людини, загострювати негативне світосприйняття, хоча, безперечно, ступінь такого впливу, залежить від індивідуальних когнітивних особливостей індивідуума.

Таким чином, формування порядку денного медіа – багатозаровий процес, заснований на взаємодії, з одного боку, різних соціальних інститутів, з другого – індивідуальної свідомості комунікатора. Сучасні медіаплатформи можуть негативно впливати на свідомість аудиторії, оскільки у комунікаційному потоці превалює негативна за емоційним навантаженням інформація.

Проте, комунікаційна модель суспільства сьогодні стрімко змінюється. На зміну традиційним підходам приходять нові прийоми формування порядку денного, де вже не медіа відіграють ключову роль у цьому процесі, а сама аудиторія стає активним учасником формування порядку денного, завдяки чому, у свою чергу, може протистояти деструктивному впливові медіа.

Література:

1. Ковалевський В. Порядок денний: теорія і метод конструювання політичної реальності / В. Ковалевський // Наук. зап. / НАН України, Ін-т політичних і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – Вип. 4. – С. 211–224.
2. Кузнєцова Т. Аксиологія соціальних комунікацій: навч. пос. / Т. Кузнєцова. – Суми: Сум. ДУ, 2012. – 300 с.
3. Македон І. Вплив політичної реклами на формування порядку денного засобів масової інформації / І. Македон // Гілея: наук. вісн. / Українська академія наук, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 2013. – № 75. – С. 462 – 465.
4. Найпопулярніше ЗМІ в Україні – телебачення [Електронний ресурс] // LVIV MEDIA FORUM: веб-сайт. – Головна. – Новини. – загол. гол. меню. – 2015. – 15 груд. – URL: <http://lvivmediaforum.com/news/najpopulyarnishym-zmi-v-ukrajini-zalyshajetsya-telebachennya-infohrafika/> (20.04.16).
5. Нові медіа: стаття // Вікіпедія: вільна енцикл. – Остання зміна: 2015. – 16 вер., 1702 (UTC+2).
6. Словарь новых медиа [Електронний ресурс] // Mediatoolbox: веб-сайт. – 2016. – URL: <http://mediatoolbox.ru/dictionary/> (06.02.16).
7. McCombs M. E. The agenda setting function of mass media / M. E. McCombs, D. L. Shaw // Public Opinion Quarterly. – Vol. 36. – 1972. – P. 176 – 187.

Науковий керівник:

старший викладач, кандидат наук із соціальних комунікацій Фіялка С.Б.

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ**Наталія Ковтун
(Черкаси, Україна)****БАЗОВІ СКЛАДНИКИ ПРОГРАМИ КОНКРЕТНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ МАСОВОЇ АУДИТОРІЇ**

Нині пріоритетними методами досліджень масової аудиторії в світі загалом й Україні зокрема є методи соціології. Якщо говорити про особливості соціологічних досліджень для вивчення специфічних рис масової аудиторії, то для нашої держави насамперед актуальною постає проблема емпіричного вивчення аудиторії в регіонах, оскільки українські міста з невеликою кількістю населення (до 50 тис.) не часто стають об'єктом соціологічних досліджень з огляду на малу репрезентативність вибірки та великі фінансові затрати.

Загалом же технологія проведення соціологічних досліджень для з'ясування характерних рис масової аудиторії базується на методологічних засадах прикладної соціології, важливим компонентом якої виступає підготовка таких досліджень. Перш ніж проводити будь-яке дослідження, соціолог мусить усвідомлювати, що, для чого і як він збирається вивчати, тобто сформулювати для себе мету й завдання, визначити, який метод (методи) збору інформації використовуватиме, які емпіричні факти і з якою метою застосовуватиме. Із цих компонентів складається програма конкретного соціологічного дослідження.

Відомий соціолог В. О. Ядов указував, що програма соціологічного дослідження – це насамперед виклад його теоретико-методичних передумов (загальної концепції) відповідно до основних цілей і гіпотези дослідження з визначенням правил, процедур, а також логічної послідовності операцій для їхньої перевірки [6]. У «Тематичний словнику-довіднику з соціології» під програмою соціологічного дослідження розуміють «науковий документ, який відбиває логічно об'ґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми, що вивчається, до інструментарію конкретного емпіричного дослідження [4, с. 106].

Отже, указана концептуальна модель вивчення й розуміння певного явища містить об'ґрунтування важливості соціального дослідження, його мети та завдань, об'єкта й предмета, гіпотези, виклад методики збору й опрацювання інформації, мотивування запланованих соціологічних процедур, тип вибірки, її характеристики, а також опис етапів проведення. Усі компоненти програми соціологічного дослідження мають бути взаємозв'язаними й логічно вмотивованими, а тому цей теоретичний документ має відповідати низці необхідних вимог. Ретельно продумана та розроблена програма слугуватиме гарантією успіху всього соціологічного проекту.

Програма конкретного соціологічного дослідження складається з двох розділів – методологічного та процедурного.

Методологічний розділ уключає в себе: формування проблеми; визначення об'єкта й предмета дослідження; з'ясування мети, цілей та постановку завдань; уточнення й інтерпретацію основних понять; попередній системний аналіз об'єкта, розгортання робочих гіпотез; стратегічний план дослідження.

Процедурний розділ передбачає насамперед: об'ґрунтування системи вибірки, одиниць спостереження; опис основних процедур збору та аналізу даних; робочий план, у якому упорядковано етапи, описано часові межі та ресурси дослідження [3]. Зупинимось на характеристиках представлених вище складників докладніше.

Будь-яке дослідження, зокрема й соціологічне, виникає тому, що існує певне протиріччя, іншими словами, соціальна проблема – складне пізнавальне завдання, рішення якого призводить до істотних теоретичних і практичних результатів. Соціальна проблема має бути об'ґрунтованою, повинна витікати з реальних потреб і передумов, оскільки відсутність зв'язку з реальними практичними або теоретичними потребами робить проблему надуманою. Соціальна проблема завжди має свого носія – ту чи ту спільність людей, їхню діяльність. Соціальні проблеми можуть носити глобальний характер, зачіпаючи інтереси значної частини людства, чи торкатися інтересів окремих або декількох соціальних систем [5].

Однією з найважливіших умов рішення соціальної проблеми є її точне формулювання, від якого залежать визначення об'єкта й предмета дослідження. Об'єкт дослідження – це те, на що спрямований процес пізнання, це те, що містить протиріччя і породжує проблемну ситуацію. Зазвичай це реальні соціальні групи, оскільки вони, як правило, виступають носіями певних соціальних проблем. Об'єкт програми соціологічного дослідження невіддільний від предмета, під яким розуміють важливі властивості об'єкта, що підлягають вивченню.

Метою конкретного соціологічного дослідження є отримання конкретного, тобто запланованого результату – теоретико-пізнавального чи практично-прикладного. Загальна мета соціологічного дослідження визначає зміст і структуру його програми.

Мета завжди реалізується в конкретних завданнях – сукупності певних установок (заходів), спрямованих на аналіз і вирішення соціальної проблеми. Завдання поділяються на основні та неосновні. Основні завдання відповідають цільовій установці дослідження, передбачають пошук відповіді на поставлені питання, виступають засобами вирішення головних питань дослідження: які шляхи та засоби

вирішення досліджуваної проблеми існують. Отже, мета дослідження логічно диктує структуру завдань (тобто послідовність робіт) [2].

Як відомо, будь-який науковий пошук базується на попередніх припущеннях про характер та причини виникнення досліджуваної проблеми, пояснення конкретних явищ дійсності, які в науці називають гіпотезами. Гіпотеза – головний методологічний інструмент, який організує весь процес дослідження і підпорядкований його внутрішній логіці. У соціологічному дослідженні гіпотеза означає обґрунтовані припущення про структуру об'єктів, характер зв'язків і можливі підходи до вирішення проблем. Це, по суті, грань між спостереженням реальних дій і системою пояснення цих подій [6]. Відмінність наукової гіпотези від звичайного припущення полягає в тому, що вона має ґрунтуватися на засадах загальносоціологічної теорії. Наукова гіпотеза не має суперечити аргументованим і доведеним науковим твердженням, відомим і перевіреним фактам. Якщо серед таких фактів є хоча б один, з яким соціологічна гіпотеза не узгоджується, її слід відкинути або переформулювати. Якщо в програмі є кілька гіпотез, то вони не мають суперечити одна одній (якщо вони не альтернативні). Крім того, гіпотеза має бути доступною перевірці в ході соціологічного дослідження. Якість гіпотези значною мірою залежить від правильно сформульованих цілей.

Методологічний розділ програми соціологічного дослідження органічно взаємопов'язаний з її процедурним розділом, що розкриває послідовність дослідницьких операцій і включає в себе: обґрунтування системи вибірки, одиниць спостереження; опис основних процедур збору та аналізу даних; робочий план чи зміст дослідження [2].

Надзвичайно важливим, однак і неоднозначним, питанням проведення соціологічних та інших емпіричних досліджень є встановлення обсягу вибіркової сукупності з метою отримання достовірного результату, оскільки інформація про характеристики вибіркової сукупності поширюється за законами емпіричної соціології на всю генеральну сукупність досліджуваних об'єктів. За таких умов репрезентативність вибіркової сукупності залежить від правильної її побудови та розміру [1, с. 91].

Сукупність, яку соціолог досліджує і на яку хоче поширити результати дослідження, називають генеральною. Частина генеральної сукупності, яка дібрана за спеціальними правилами і відображає риси генеральної сукупності, складає вибірку сукупності, або вибірку. Властивість вибіркової сукупності, яка відображає риси генеральної, називають репрезентативністю. Репрезентативність вибірки залежить від правильності її побудови та обсягу. Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності. Чим більша величина відхилення, тим значніша помилка репрезентативності, і, відповідно, нижча якість отриманих даних [1, с. 91].

На підставі результатів дослідження вибіркової сукупності можна зробити висновки про властивості генеральної сукупності, тобто теоретичні характеристики замінити статистичними!

До основних типів вибірки належать: 1) випадкова, коли є повна інформація про генеральну сукупність (тут використовують таблицю «випадкового числа», добирання за датами народження, прізвищами, що починаються з певних літер тощо); 2) систематична, коли з генеральної сукупності відбирають представників з кожної десятої чи двадцятої людини (або за іншим кроком); 3) гніздова, коли відбирають деякі статистичні групи (гнізда), що підлягають дослідженню; 4) стратифікована, коли процедуру складання вибірки розбивають на етапи, на кожному з яких змінюється одиниця відбору [2].

Одиниці спостереження – це елементи вибіркової сукупності, що підлягають обстеженню. Ними можуть бути й окремі індивіди, і соціальні групи. Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); дібрати тип вибірки, найбільш адекватний меті й завданням дослідження; визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого, – економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації. Обсяг вибірки як загальна кількість одиниць спостереження, що увійшли до вибіркової сукупності, залежить від ступеня однорідності генеральної сукупності, потрібного рівня точності результатів, кількості ознак вибірки (такий обсяг повинен становити не менш як 5% обсягу генеральної сукупності) [2].

Після визначенні типу та характеру вибірки описують методи та процедури конкретного соціологічного дослідження, що зумовлені метою й завданням дослідження, а також ресурсним можливостям соціологічного колективу, що здійснюватиме проект. Це наступний процедурний блок програми, у якому соціолог фактично вмотивовує вибір обраних соціологічних методів та описує методології їхнього застосування.

Завершальним розділом програми конкретного соціологічного є його робочий план, що містить відповіді на питання: хто, коли і де проводить дослідження, на які кошти й у якій формі будуть представлені його результати. Зазвичай у цій частині програми вказують замовників та виконавців дослідження (зокрема обов'язково має бути назва соціологічної організації), терміни проведення (календарний план із точними датами та назвою процедур). Така досить об'ємна структура програми соціологічного дослідження вивірена багаторічною соціологічною практикою й допомагає уникнути помилок і в процесі проведення самого соціологічного дослідження, і в ході аналізу його результатів, формуванні висновків та практичних рекомендацій.

Отже, розроблення програми конкретного соціологічного дослідження – серйозний етап його проведення, однак лише перший. Далі не менш важливо розробити методологічний інструментарій

дослідження для здійснення польового етапу, провести пілотне дослідження для уточнення структури й змісту польових документів, власне провести це дослідження з дотриманням чітко визначених правил та процедур, закодувати отримані відповіді, а згодом і здійснити їхній обрахунок, і, нарешті, представити звіт. Про ці та інші аспекти проведення соціологічних досліджень йтиметься в наших наступних наукових розвідках, присвячених проблемам соціології масової комунікації.

Література:

1. Лубкович І. М. Соціологія і журналістики: [підручник] / І. М. Лубкович. – Львів: ПАІС, 2005. – 173 с.
2. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: навчальний посібник. – К.: Каравела, 2006. – 408 с. – Режим доступу: http://www.big-lib.com/book/8_Sociologiya_Zagalnii_kyrs.
3. Сірий Є. В. Соціологія: навчальний посібник / Є. В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с. – Режим доступу: http://www.big-lib.com/book/48_Sociologiya.
4. Тематичний словник-довідник з соціології / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; уклад.: В. В. Кохан [та ін.]. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 110 с.
5. Парфанович І. І. Соціальна діагностика: курс лекцій / І. І. Парфанович. – Тернопіль, ТДПУ, 2009. – 182 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-123.html>.
6. Ядов В. А. Социологическое исследование – методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара, 1995 г. – 332 с. – Режим доступа: <http://www.guma.oglib.ru/bgl/5255.html>.

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Faxriddinova S.S., Siddiqova M.I., Esanova Sh.M.
(O'zbekiston Respublikasi)

YANGIKUNGAYANGICHANIGOH

Bugungi kunda barcha sa'y harakatlar o'zbekistonimizni buyuk mamlakatlar qatoriga ko'tarishga qaratilgan. Prezidentimiz ta'бири bilan aytganda, sog'lom xalq, sog'lom millat buyuk ishlarga qodir bo'ladi. Qutlug' zaminimiz qadimdan dunyoning ilm-ma'rifat beshiklaridan biri bo'lib kelgan. Dunyo tarixidagi qadimiy qo'lyozmalardan biri hisoblangan, qariyb bundan o'ttiz asr muqaddam yaratilgan "Avesto" kitobida hayotning taraqqiyot asoslari, xususan tarbiyaning asosiy omillari mukammal belgilab berilgan: Har bir yoshni shunday tarbiyalash kerakki, u avvalo yaxshi o'qishi va so'ngra esa yozishni o'rganish bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin. Ma'rifat nuri bilan yo'girilgan bu so'zlar jismoniy kuch, qilich nayzalar o'tkirligi sharaflangan davrda aytilgani uchun yanada qimmatlidir. Chunki ajdodlarimiz kuch bilimda ekanligini qadim zamonlardayoq anglab yetishgan.

Ulug' ajdodlarimizni eslar ekanmiz, mamlakatning eng katta boyligi zukko odamlari va ularning salomatligi tashkil etishiga yana bir karra iqror bo'lamiz. Hozirgi kunda ilm-fan muassasalarida malakali xodimlar tayyorlashning yangi tizimi joriy etildi. Jumladan Zamonaviy jihozlar bilan jihozlangan tibbiyot muassasalari shaharlardagina emas, olis qishloq joylarida ham barpo qilindi. Bu kabi vazifalarni barpo etish uchun maxsus "qishloq qurilish-loyiha" loyiha-tadqiqot instituti tashkil etildi.

Prezidentimiz o'z asarlarida: Bu muassasani to'la qonli faoliyat boshlashini tezlashtirish, uni yuqori malakali kadrlar bilan mustahkamlash va ularning oldiga shunday vazifalar qo'yish kerakki, biz yangi arxitektura bosh planlari va namunaviy loyihalar bo'yicha ishlash imkoniyatiga ega bo'lishimiz kerak, - deb ta'kidlaydilar.

"Obod turmush" yili munosabati bilan qurilishlarga zamonaviy qurilish mareriallari va konstruksiyalarni jalb etish maqsadga muvofiq. Bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida oyektlar loyihalarini yaratish uchun yangi texnologiyalarni joriy etish darkor. Malakali kadrlar esa bu texnologiyalarni puxta bilishlari muhimdir.

Bugungi kunda juda ko'plab kompyuter grafik dasturlari mavjud bo'lib, ularni qaysi sohada qo'llanilishi bilan bir biridan farqlanadi. Har bir soha mutaxassislari o'z faoliyatlari uchun qulay bo'lgan grafik dasturni tanlaydilar. Dasturlarning imkoniyat chegaralari ham ma'lum bir sohaga yo'naltirilgan bo'ladi. Demak, grafik dasturni tanlashda avvalombor uning imkoniyatlarini inobatga olish lozim. Aksariyat hollarda grafik dasturni qo'llashdan oldin boshqa bir dasturlarni yoki fanlarni o'zlashtirishga ehtiyoj seziladi. Shunisi bilan ham grafik dasturlar murakkablashib boradi.

Kompyuter grafikasi hayotimizning barcha sohalariga jadal kirib kelayotgan bir paytda akademik litsey va kasb - hunar kollejlari geometriya fanining streometriya bo'limini o'qitishda kompyuter grafikasi imkoniyatlaridan foydalanish juda yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin. O'quvchilarning fazoviy masalalarni yechish jarayonida ko'pyoqlar, aylanish jismlarning turli tekisliklar bilan kesimlarini anglash, tasavvur qilishlari qiyinchilik tug'diradi. Agar o'quvchi masalaga oid chizmani kompyuterda uch o'lchovli fazoda yaratish malakasini egallasa, turli grafik dasturlar yordamida bu ob'yektning fazodagi holatini, ko'zga ko'rinmas tomonlarning vaziyatini, kesimlar tasvirini yaqqol ko'radi. Bu esa o'quvchining fazoni anglay bilish tasavvurini bevosita kengaytiradi Biz o'rganmoqchi bo'layotgan dastur Amerikaning **Autodesk** firmasi tomonidan ishlab chiqilgan **AutoCAD** grafikaviy dasturidir. **Autodesk** firmasining juda ko'plab dastur mahsulotlari mavjud bo'lib (*AutoCAD, ArchiCAD, AutoCAD Electrical, 3ds Max, Design Review...*), butun dunyoda keng ommalashib ketgan, eng so'ngi texnologiyalarni o'zida mujassamlashtiradi. Firmaning dastur mahsulotlari ichida **AutoCAD** dasturi muhim o'rin tutadi. U asosiy bo'lib, qolgan dasturlar uning asosida yaratilgan hisoblanadi. Grafik imkoniyatlari juda yuqori va ayni paytda ham sodda, ham murakkab topshiriqlarni bajara oladi. Shunisi e'tiborga loyiqlik u bevosita aniq fanlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ularning uzviy davomi sifatida ham qabul qilinishi mumkin va talabalarning kelgusi ish faoliyatlarida ham foydali o'rin tutadi.

AutoCAD grafik dasturi chizma yaratish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham chizmachilik, geometriya, chizmachilik fanining nazariyasi hisoblanmish chizma geometriya kabi aniq fanlarni bilishni talab etadi. Oddiy geometrik yasashlar (aylanani teng bo'lakarga bo'lish, aylana yoyi, urinma, vatar, burchak bissektrisalarni o'tkazish, perpendikulyarlik va parallellik xossalari...)ni bilish talab etiladi. Aks holda o'zimiz buyruqlar majmuasini noto'g'ri berib dasturdan biron bir amalni bajarishini talab etishimiz o'rinsiz. Qisqa qilib aytganda **AutoCAD** grafik dasturini o'rganishda dastlab informatika so'ng chizmachilik va chizma geometriya fanlari o'zlashtirilgan bo'lishi lozim.

AutoCad - chizmani komputerda tahrirlash dasturi Amerikaning **Autodesk** firmasi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, dastlabki versialari o'tgan asrning 80 yillarida chiqarilgan va keng ommalashib ketgan.

Yangi dasturlarni o'rganish bilan ularni o'z o'rnida qo'llash loyiha chizmasini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. **AutoCad** dasturiga yordamchi qilib **VetCad+** dasturi birgalikda qo'llansa dasturda ishlashni yanada mukammallashtiradi. Undagi har bir jihozni ishlatish tezlashadi va foydalanuvchiga qo'shimcha jihozlar bilan ishlash imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. M. Aripov, A. Haydarov "Informatika asoslari".
2. A. Abduqodirov, A.G. Hayritov, R.R. Shodiyev "Axborot texnologiyalari".
3. A.B. Ahmedov, N.I. Taylaqov "Informatika"

ЗАСТОСУВАННЯ ГРАФІЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ МОВИ ПАСКАЛЬ ДЛЯ ПОБУДОВИ ДІАГРАМ

При використанні комп'ютера в інженерних та наукових дослідженнях появи зображення на екрані монітора передують складні математичні розрахунки, які виконуються, як правило, в системі координат об'єкту дослідження. Така система координат називається *реальною*.

Графіки, гістограми, діаграми тощо призначені для візуалізації (полегшення сприйняття людиною) числових результатів обробки інформації. Зображення, яке візуалізує на екрані результати розрахунків, формується в *машинних* координатах, характер яких визначається режимом роботи відеоадаптера.

Тому для адекватного відображення числових результатів на екрані необхідно для кожної прикладної задачі розробити чіткий алгоритм приведення реальних координат об'єкту дослідження до машинних координат. Зокрема, визначити відображення центру реальних координат на екрані в машинних координатах та функціональні залежності для розрахунку машинних координат.

Для побудови зображень на екрані комп'ютера використовуються операції переносу, масштабування, повороту та їх композиції.

Нехай маємо послідовність додатніх дійсних чисел a_1, a_2, \dots, a_n , що позначає результати яких-небудь вимірів (наприклад, висоти вершин гір над рівнем моря, площі країн, середні оцінки студентів групи і т.д.). Потрібно побудувати візуальне представлення цієї послідовності з метою порівняння отриманих результатів. В таких випадках використовують діаграми.

Кругові діаграми

В круговій діаграмі кожному елементові послідовності відповідає сектор, градусна міра якого пропорційна величині елемента. Для побудови кругової діаграми необхідно просумувати всі елементи послідовності, після чого знайти відношення кожного з елементів до отриманої суми (так буде обчислено, яку частину круга потрібно поставити у відповідність даній величині, – тобто обчислюються частини круга, що відповідають даній величині, якщо весь круг прийняти рівним 1).

Всі ці розрахунки можна представити формулами $S = \sum_{i=1}^n a_i; \frac{a_1}{S}, \frac{a_2}{S}, \dots, \frac{a_n}{S}$. Потім ці відносні

величини переводяться у градуси: $\frac{a_1}{S} \cdot 360, \frac{a_2}{S} \cdot 360, \dots, \frac{a_n}{S} \cdot 360$, після чого можна приступати до побудови діаграми [4, с. 237].

Алгоритм в цьому випадку буде наступним:

1. обчислити суму елементів послідовності;
2. знайти величину сектора, що відповідає кожній величині;
3. побудувати всі сектори в графічному режимі (в результаті повинен бути отриманий повний круг).

Бажано кожний сектор будувати своїм кольором, або використовувати різну штриховку, якщо сектори однакового кольору.

Стовпчикові діаграми

Для побудови діаграми слід виділити на екрані прямокутну область з координатами відповідно до верхнього лівого кута (X_{lv}, Y_{lv}) і правого нижнього (X_{pn}, Y_{pn}). Висота стовпця діаграми, що відповідає максимальному елементові послідовності, буде співпадати з висотою прямокутника. Ширина стовпця буде залежати від кількості елементів послідовності: чим більше компонент, тим меншою буде ширина. Таким чином, для побудови діаграми потрібно визначити кількість компонентів послідовності і максимальний елемент послідовності. Висота ві чергового стовпця діаграми на екрані буде визначатися формулою

$$v_i = \left[\frac{Y_{pn} - Y_{lv}}{x_{\max}} \cdot x_i \right]; \text{ де } x_{\max} - \text{максимальний елемент послідовності, } x_i - \text{черговий елемент}$$

послідовності.

Алгоритм побудови діаграми наступний:

1. $v_i = \left[\frac{Y_{pn} - Y_{lv}}{x_{\max}} \cdot x_i \right]$ визначити кількість елементів послідовності і її максимальний елемент;

2. згідно вказаній формулі побудувати стовпці діаграми. Їх ширина на екрані може бути розрахована

по формулі $a = \left[\frac{X_{pn} - X_{lv}}{n} \right]$, де n – кількість елементів послідовності [4, с. 253].

Лінійні діаграми

При побудові лінійних діаграм кожній величині відповідає точка, розміщена на визначеній висоті відносно початку відліку (висота розраховується так само, як і при побудові стовпчикових діаграм), всі точки з'єднуються лініями. В результаті отримуємо ламану. Такого роду діаграми частіше всього будують в тих випадках, коли необхідно візуалізувати динаміку зміни величин [3, с. 95].

Дана програма належить до демонстраційних програм. Розробку тексту програми проведено за допомогою основних операторів та операторів комп'ютерної графіки мови Паскаль [2, с. 153].

Програма містить титульну сторінку, меню з 5 пунктів. Меню складається з таких пунктів:

1. Кругова діаграма
2. Стовпчикова діаграма
3. Лінійна діаграма
4. Теоретичний матеріал
5. Вихід.

Для побудови діаграм потрібно сформувати файл даних під назвою «diagram.dat». Теоретичні відомості також записані у файлі [1, с. 42]. Для запуску програми файл з програмою, файл даних та файл з теоретичним матеріалом потрібно скопіювати в папку BIN середовища Турбо Паскаль.

Після запуску програми на екрані отримуємо доступ до роботи із зазначеними пунктами меню. Всі наступні дії програма показує на екрані. При роботі з теоретичним матеріалом по темі „Побудова діаграм” можна вивчати теорію по даній темі [1, с. 52].

Вибір пункту, з яким потрібно працювати, здійснюється за допомогою стрілок переміщення вгору–вниз. Підтвердження вибору виконується натисканням клавіші вводу.

Після запуску програми на екрані комп'ютера з'явиться титульна сторінка, після натискання клавіші вводу починаємо працювати з меню програми (рис. 1):

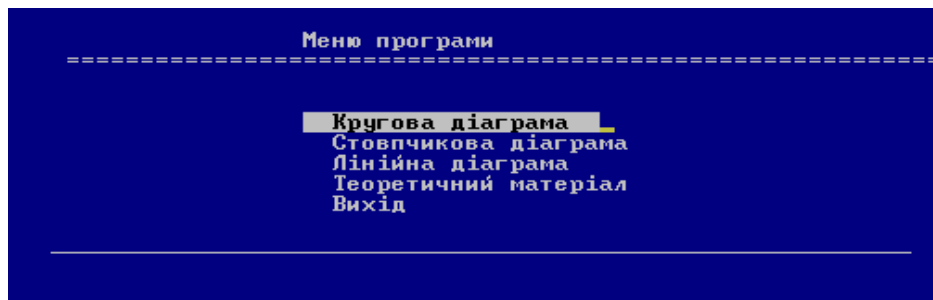

Рис. 1. Меню програми

При виборі пунктів 1 – 3 на екрані буде виведено діаграми трьох видів – кругова (рис. 2), стовпчикова (рис. 3) та лінійна (рис. 4).

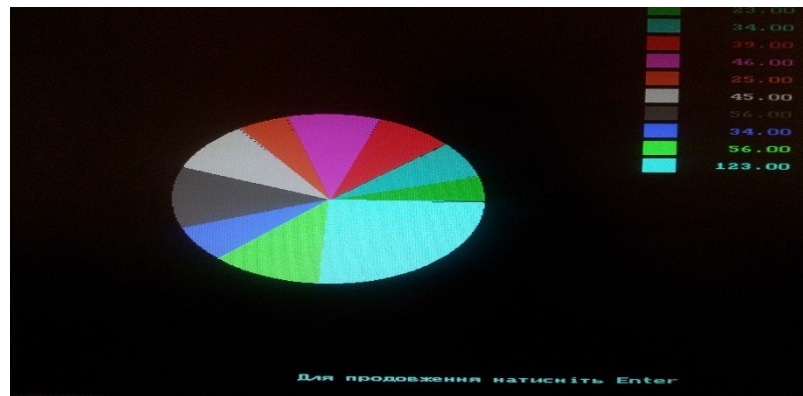

Рис. 2. Кругова діаграма

Рис. 3. Стівпчикова діаграма

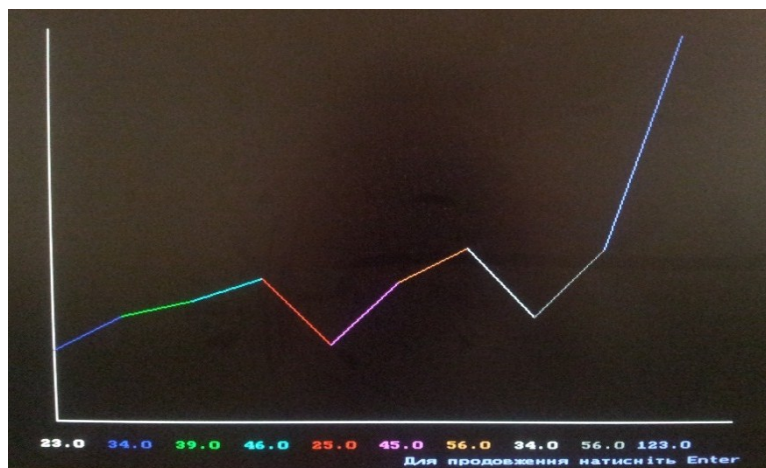

Рис. 4. Лінійна діаграма

Програму створено для демонстрації можливостей мови Паскаль при побудові різних видів діаграм. Вона сприяє поліпшенню практичних навичок програмування на Turbo Pascal та дає можливість побачити результати її виконання на екрані. Програма скомпільована та відлагоджена в середовищі Turbo Pascal та працює добре. Текст програми може значно полегшити роботу для тих, хто вивчає роботу в середовищі Turbo Pascal. Дана програма може бути основою для створення більш об'ємної навчальної програми по вивченню основ програмування, зокрема для вивчення можливостей середовища Турбо Паскаль при побудові діаграм.

Для побудови кругової діаграми було реалізовано наступну процедуру:

```

Procedure punkt1;
Var a, S: Real; I: Byte; G, M: Integer;
Xc, Yc, R: Integer;
F: Text;
Alpha: Integer;
SAngle: Integer; Stroka: String;
Begin
Assign(F, 'diagram.dat');
Reset(F);
S:= 0;
While Not Eof(F) Do
begin Readln(F, a); S:= S + a end;
reset(f); G:= detect; M:= 0;
initgraph(G, M, ""); Xc:= GetMaxX Div 2; Yc:= GetMaxY Div 2;
R:= 100; SAngle:= 0; i:= 1;
While Not Eof(f) Do begin
Readln(F, a); Alpha:= round(A / S * 360);
setcolor(i mod 16 + 1); setfillstyle(1, i mod 16 + 1);
sector(Xc, Yc, SAngle, SAngle + Alpha, R, R);
SAngle:= SAngle + Alpha; i:= i + 1;
bar(Xc+200, Yc-250+(i-1)*20, Xc+220, Yc-250+(i-1)*20+15);
str(a:8:2, stroka);
outtextxy(Xc + 230, Yc -250 + 5 + (i - 1) * 20, stroka) end;
outtextxy(300,450,'Для продовження натисніть Enter');
readln; close(F); closegraph;
End;

```

Література:

1. Глинський Я.М. Анохін В.Є., Паскаль, TURBO PASCAL I DELPHI. Львів, 2001. Видавництво Деол. – 130 с.
2. Жалдак М. І., Рамський Ю. С. Інформатика: Навч. посібник./за ред. М. І. Шкіля. – К: Вища школа, 1991 – 319 с.
3. Програмуємо правильно: Посіб.: У 2 ч. / А. Ставровський, І. Скляр. – К.: Шк. світ, 2007. — Ч. 1. — 128 с.
4. Семакин И.Г., Шестаков А.П. Основы программирования: Учебник. – М.: Мастерство, НМЦ СПО; Высшая школа, 2001. — 432 с.
5. Ставровский А.Б. Турбо Паскаль 7.0. К.: Издательская группа BHV, 2000. – 400 с.

РОЗРОБКА МОДЕЛІ ВИМІРЮВАЛЬНОГО СИГНАЛУ ПРИ ПРОГРАМНІЙ ОБРОБЦІ ЗОБРАЖЕНЬ
ВИПРОМІНЮВАННЯ

Спосіб дослідження властивостей об'єктів на основі отримання зображень їх газорозрядного випромінювання застосовується у техніці, при розв'язанні задач екологічного моніторингу, при медичній діагностиці [1-3]. Метод вимірювань, який базується на отриманні результатів вимірювань у вигляді зображень, у порівнянні з традиційними способами отримання кількісних значень окремих параметрів об'єктів, потребує виконання додаткового етапу опрацювання візуальних даних. Результати вимірювань, представлені у вигляді аналогових або цифрових зображень, потенційно містять значні обсяги інформації.

Метрологічне забезпечення методів вимірювань, що ґрунтуються на опрацюванні візуальної інформації, повинно забезпечувати вирішення наступних задач: виділення інформативних ознак, пов'язаних з досліджуваними характеристиками об'єкта; обґрунтований вибір алгоритмів перетворення та обробки зображень; визначення характеристик точності застосованого алгоритмічного та програмного забезпечення.

Сигнал вимірювальної інформації аналітично можна представити як впорядковану сукупність функцій (векторну функцію):

$$s(t, x, y, \dots) = \begin{bmatrix} s_1(t, x, y, \dots) \\ s_2(t, x, y, \dots) \\ \dots \\ s_m(t, x, y, \dots) \end{bmatrix} \quad (1)$$

де t - час; x, y, \dots - сукупність інших незалежних аргументів, наприклад, просторових координат.

Оскільки процес вимірювання супроводжується реєстрацією інформації з кінцевою частотою, то завжди аналоговий сигнал перетворюється до аналого-дискретної форми. Дискретизація може виконуватися як за часовим аргументом (дискретизація у часі), так і за просторовим параметром (дискретизація у просторі). Тоді результуючий сигнал вимірювальної інформації можна аналітично описати

впорядкованою сукупністю значень $s_k(t_k, x_h, y_p, \dots)$, де $k=1, 2, \dots$, $h=1, 2, \dots$, $p=1, 2, \dots$, $q=1, 2, \dots$, а N_i - кількість дискретних відліків сигналу за відповідним аргументом.

Зрозуміло, що експериментальне визначення кожного конкретного параметру на основі вимірювальної процедури супроводжується невизначеністю вимірювань. З урахуванням неточності вимірювань вектор результатів вимірювань слід представити у наступному вигляді: $[\tilde{z}]$, де

$[\tilde{z}]$ - результат вимірювань; $[X]$ - експериментальні значення параметрів; $[u_c]$ - у загальному випадку комбінована стандартна невизначеність, як параметр точності, поєднаний з результатом вимірювань.

При аналізі візуального сигналу вимірювальної інформації слід враховувати його залежність від багатьох факторів, що формалізується на основі застосування функціоналу:

$$[\tilde{z}] = F([X], [E], [Q_i]), \quad (2)$$

де $[E]$ - вектор неінформативних складових сигналу вимірювальної інформації; $[Q_i]$ - вектор, що визначає вплив внутрішніх параметрів вимірювального тракту.

Матриця будь-якого цифрового зображення утворюється на основі процедури перетворення аналогових значень яскравості за певними просторовими координатами $f(x, y) \rightarrow A_{M \times N}$. В результаті отримуємо матрицю яскравостей з обмеженим діапазоном квантування за рівнями кольору. З метрологічної точки зору операція такого перетворення пропонується описати на основі наступної моделі (для двовимірного зображення):

$$A_{M \times N} = R_A R_{ADC} R_D f(x, y), \quad (3)$$

де $f(x, y)$ - аналітичний опис зображення об'єкту вимірювань в аналоговій формі; $A_{M \times N}$ - матриця представлення зображення, зареєстрованого у цифровій формі, до виконання операцій його обробки та перетворення; R_A - узагальнений оператор аналогового перетворення зображення (враховується при аналоговій формі реєстрації зображення, тобто при наявності аналогового сенсору, наприклад, використанні рентгенівської плівки); R_{ADC} - узагальнений оператор аналого-цифрового перетворення

зображення; R_D - узагальнений оператор цифрового перетворення візуального сигналу (додається при безпосередній цифровій реєстрації зображення та враховує специфіку задіяного цифрового сенсору, наприклад ПЗЗ-матриці).

За умови здійснення попередньої операції фільтрації шумів модель (3) слід доповнити узагальненим оператором програмної предобробки зображень R_S :

$$A_{M \times N} = R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y). \quad (4)$$

Подальші етапи аналізу зображень, які використовуються з метою отримання вимірювальної інформації, як правило, полягають у параметризації зображень. Тоді вихідні дані процедури вимірювань з опрацюванням візуальної інформації можна аналітично представити у вигляді вектору параметрів $\bar{P} = [p_1, p_2, \dots, p_n]$, де p_i - параметри, вилучені з зображення та представлені у кількісній формі.

Узагальнюючи вклади у сумарну невизначеність параметризації зображень, від моделі (4) реєстрації та предобробки зображення слід перейти до моделі вилучення вимірювальної інформації з зображення на основі введення функціоналу узагальненого вигляду:

$$\begin{aligned} p_1 &= F_1(R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y)); \\ p_2 &= F_2(R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y)); \\ &\dots \\ p_n &= F_n(R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y)), \end{aligned} \quad (5)$$

де для кожного інформативного параметру p_i ставиться у відповідність функціонал F_i , який позначає правило (метод, алгоритм) вилучення з вхідного зображення $f(x, y)$ певної ознаки у кількісній формі представлення. Представлена сукупність рівнянь (5) не являється системою. Це набір виразів, який можна застосовувати при опрацюванні зображень згідно з колом вирішуваних метрологічних завдань.

При практичній реалізації експериментальних досліджень завжди рекомендується виявити систематичні складові комбінованої невизначеності. Якщо вдається ідентифікувати систематичні вклади та

кількісно розрахувати їх значення, то відповідні параметри зображення p_i повинні бути скореговані з урахуванням поправок. Враховуючі складність реєстрації та наявність багатьох кроків обробки зображень

для кожного параметру p_i у загальному випадку може бути оцінено декілька поправок для різних $j = \overline{1, r_i}$ компонентів вимірювального каналу збору візуальних даних:

$$\begin{aligned} p_1 &= F_1(R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y)) + \sum_{j=1}^{r_1} \Delta_{1j}; \\ p_2 &= F_2(R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y)) + \sum_{j=1}^{r_2} \Delta_{2j}; \\ &\dots \\ p_n &= F_n(R_A R_{ADC} R_D R_S f(x, y)) + \sum_{j=1}^{r_n} \Delta_{nj}. \end{aligned}$$

Що стосується встановлення кількісних оцінок компонентів сумарної невизначеності, які мають ймовірнісний характер, то для їх урахування слід оцінити невизначеність категорії А. Вирішення такого завдання реалізується на основі проведення багатократних вимірювань, результатом яких є експериментальне отримання набору зображень $q = \overline{1, m_i}$. За найбільш ймовірне значення спостережуваної ознаки зображення приймається середньоарифметичне значення шуканого i -го

параметру p_i . Тоді стандартну невизначеність вимірювання параметрів p_i зображення за типом А можна оцінити, скориставшись виразом для середнього квадратичного відхилення середньоарифметичного:

$$u_A(p_i) = u_A(\bar{p}_i) = \sqrt{\frac{\sum_{q=1}^{m_i} (p_{iq} - \bar{p}_i)^2}{m_i(m_i - 1)}}. \quad (6)$$

Стандартна невизначеність $\overline{u_A(p_i)}$ пов'язана з відповідною кількісною оцінкою шуканої ознаки зображення, при цьому оцінка p_i вважається найкращою у тому сенсі, що експериментальне значення дисперсії $u_A^2(p_i)$ виявляється меншим, ніж очікування квадрату відхилення дійсного значення i -го параметру від будь-якого іншого значення.

Висновки. З метою зниження впливу суб'єктивних факторів на результат вимірювань застосовуються сучасні методи аналізу і параметризації зображень, які забезпечують виявлення та кількісну оцінку інформативних ознак зображень. Необхідною складовою підвищення точності та достовірності алгоритмів та програмного забезпечення обробки результатів вимірювань у вигляді зображень є розробка відповідного метрологічного забезпечення.

Об'єктивні методи кількісної оцінки геометричних та фотометричних характеристик зображень повинні ґрунтуватися на аналізі та дослідженні метрологічних характеристик засобів реєстрації візуальних даних та методів їх подальшого перетворення та обробки.

Таким чином, результати вимірювального експерименту, які виражаються в отриманні кількісних значень ознак зображень, повинні супроводжуватися оцінкою сумарної невизначеності, яка враховує як систематичні, так і випадкові зовнішні впливи неінформативного характеру.

Література:

1. Глухова Н.В. Діагностика захворювань крові на основі кластерного аналізу зображень газорозрядного світіння / Н.В. Глухова, Л.А. Песоцька // Медична інформатика та інженерія. – 2014. – №3 (27). – С. 58-63.
2. Песоцкая Л.А. Анализ изображений кирлиановского свечения капель воды / Л.А. Песоцкая, Н.В. Глухова, В.Н. Лапицкий // Науковий вісник Національного гірничого університету. – 2013. - №1. – С. 91-96.
3. Глухова Н.В. Розробка методу експрес-оцінки біологічних властивостей води / Н.В. Глухова // Східно-європейський журнал передових технологій. - № 6/5(72). – 2014. – с.18-25.

Василий Калинин, Степан Шевчук, Александр Мейта
(Київ, Україна)

НЕЙРОСЕТЕВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МЕХАТРОННОГО КОМПЛЕКСА «ДРОБИЛКА-МЕЛЬНИЦА»

Вступление. Дробление и измельчение твердых продуктов и тел относят к механическим процессам, в которых участвуют основная среда и дополнительно вводимые компоненты, применяются физико-химические, механические или гидромеханические воздействия, которые осуществляются внутри рабочих пространств аппаратов для получения конечных продуктов. Качество процесса определяет его энергоёмкость и количественно-качественные показатели выходного продукта. Один из способов обеспечения рациональных режимов работы технологических механизмов дробильно-сортировочных фабрик – применение систем адаптивного управления. Для работы АСУ технологическим процессом необходимо математическое обеспечение, которое адекватно описывает технологические процессы и работу оборудования, участвующего в них.

Цель и задачи исследования. Объективная модель измельчающего объекта может быть создана при условии хорошей осведомленности о свойствах изучаемого объекта. Поэтому для создания более полного представления о том, в чем состоит задача автоматизации процесса дробления необходимо рассмотреть физическую сторону процесса разрушения вещества в измельчающих агрегатах. В практике измельчения вещество обладает следующими свойствами [1]: плотность, абразивность, кусковатость (гранулометрический состав вещества); дробимость и измельчаемость (параметры, определяющие протекание процессов разрушения вещества). Кроме физических свойств вещества существуют и ряд технологических переменных, определяющих работу измельчающих агрегатов такие как производительность, крупность исходной руды, шаровая загрузка, ширина разгрузочной щели.

Целью данной работы является разработка модели дробильно-помольного комплекса. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: анализ факторов и параметров определяющих процессы дробления и помола в измельчительных агрегатах, выбор структуры и параметров нейронной сети, соответствующей многофакторной задаче, определение и описание наиболее влияющих на электропотребление факторов.

Результаты исследований. Пусть дробильный комплекс состоит из нескольких измельчающих агрегатов, включенных в последовательную работу (рис. 2). Каждый агрегат, входящий в состав комплекса характеризуется некоторой величиной потребляемой мощности либо потребляемой мощностью на тонну измельченного вещества, величина которой зависит от ряда факторов (масса мелющих тел M , производительность агрегата Q и крупность исходного сырья T) и крупностью готового продукта [2]. Крупность готового продукта определяется режимом работы агрегата и временем

измельчения, что оказывает влияние на величину потребленной мощности. Отношение крупности продукта на входе к крупности продукта на выходе определяет степень измельчения продукта i . Для N последовательно включенных объектов общая степень измельчения определяется перемножением степеней измельчения на каждой стадии.

$$i = \prod_{K=1}^N i_K . \quad (1)$$

Величина потребляемой мощности для комплекса состоит из суммы величин электропотребления отдельных агрегатов.

$$W = \sum_{K=1}^N w_K . \quad (2)$$

При использовании в качестве оптимизационной функции удельного электропотребления следует учитывать, что эта величина определяется не только величиной полученной мощности, но и производительностью. Тогда общее удельное электропотребление группы объектов (для не изменяющегося от объекта к объекту сырьевого потока – условие совместной работы элементов комплекса, включенных последовательно) определяется суммированием удельных величин электропотребления каждой стадии.

$$W_{y\partial} = \sum_{K=1}^N w_{y\partial_K} . \quad (3)$$

Тогда, задача оптимизации для дробильного комплекса с производительностью изменяющейся в нешироких пределах запишется в виде

$$\begin{cases} W_{y\partial}(Q, i, k_N) \rightarrow \min \\ Q = \text{const} \in [Q_{\min}, Q_{\max}] \\ i \geq i_{\partial on} \end{cases} \quad (4)$$

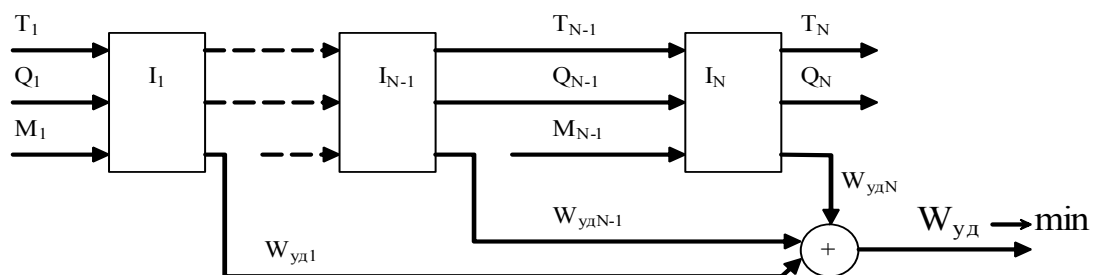

Рис. 2 Модель дробильного комплекса

Модель объекта исследований реализуется на базе ИНС. Выбор математического аппарата ИНС для реализации модели объясняется тем, что такие модели обеспечивают адекватность отображения нелинейных многофакторных систем, за счет учета существующих в реальном объекте взаимных связей. Для моделирования элементов дробильно-помольного комплекса принимается многослойный перцептрон. Нейроны каждого слоя соединяются с нейронами предыдущего и последующего слоев по принципу «каждый с каждым». Каждый элемент сети строит взвешенную сумму своих входов с поправкой в виде слагаемого, затем пропускает эту величину активации через передаточную функцию, и таким образом получается выходное значение этого элемента. Элементы организованы в топологию с прямой передачей сигнала. Особое внимание при построении многослойного перцептрона уделяется определению числу слоев и элементов [3]. Количество входных и выходных элементов определяется условиями задачи.

Строится нейронная сеть с количеством входов равным максимально возможному числу влияющих факторов и количеством выходов равным количеству целевых величин (рис. 3). В группе регулирующих факторов выделяют такие основные факторы, как загрузка материалом, шаровая загрузка и скорость вращения барабана мельницы. Регулирование работы шаровой мельницы осуществляется, прежде всего, за счет ее загрузки материалом. Для мельниц разомкнутого цикла величина подаваемого питания является основной величиной определяющей производительность мельницы. Количество подаваемого вещества в сочетании с шаровой загрузкой образуют величину циркуляционной нагрузки, которая влияет на расход электроэнергии объекта. Основным из параметров, оказывающих наибольшее влияние на характер графика нагрузки шаровой мельницы, является вес шаров, находящихся в мельнице [4].

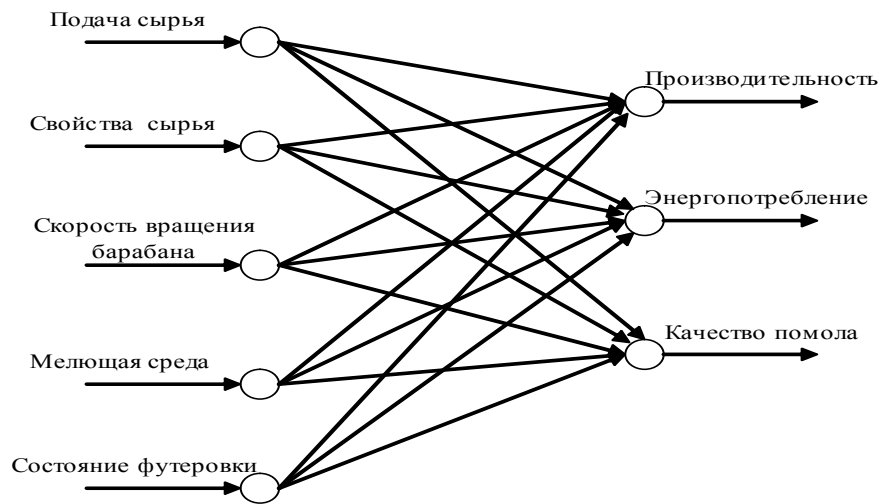

Рис. 3. Нейросетевая модель шаровой мельницы.

График зависимости потребляемой мощности от шаровой загрузки приведен на рис. 4 и характерен для мельницы любого типа. На рисунке точки 1, 2 соответствуют неуравновешенной циркуляционной нагрузке (недостаток шаров); точка 3 – уравновешенная нагрузка, наиболее выгодный режим работы мельницы; точки 4, 5 – циркуляционная нагрузка не уравновешена из-за избытка шаров и уменьшения кинетической энергии; P_{xx} – мощность, потребляемая мельницей без шаровой загрузки и без питания.

Для шаровой загрузки важным является не только ее масса, но и сортамент загружаемых шаров, поскольку размер шара определяет выполняемую им работу измельчения. При определении необходимого количества догружаемых шаров существует ряд сложностей, связанных с невозможностью точного определения количества и сортамента шаров, оставшихся в мельнице.

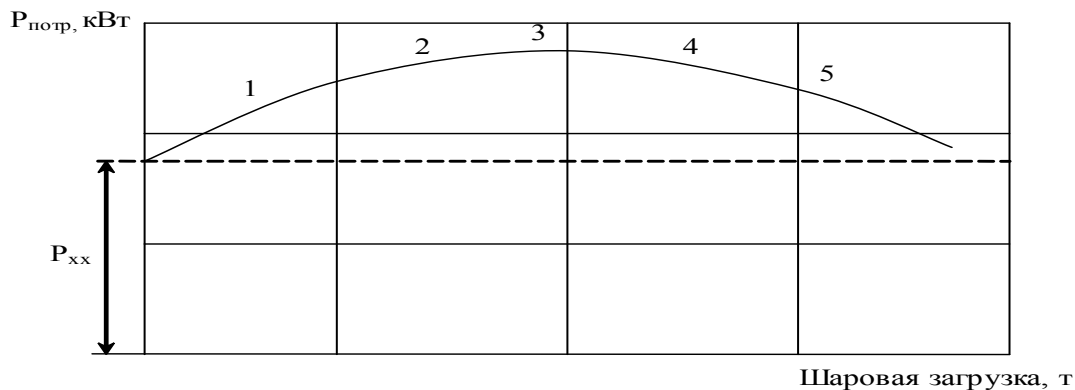

Рис. 4. Кривая зависимости мощности, потребляемой шаровой мельницей, от шаровой загрузки

При моделировании условий работы шаровой мельницы необходимо иметь возможность оценить уровень шаровой загрузки в любой момент времени. Данные по шаровой загрузке содержат информацию о времени загрузки, количестве загружаемых тел и количестве шаров в мельнице на момент загрузки. Поскольку догрузка мелющих тел осуществляется не ежедневно, то информация о количестве шаров в мельнице в период между догрузками отсутствует. Поэтому используется аппроксимация по имеющимся данным для нахождения эмпирической формулы зависимости изменения массы шаров в мельнице от времени и вычисления значений шаровой загрузки для требуемых моментов времени. Данные об изменении количества шаровой загрузки приведены в таблице 1.

Таблица 1

Изменение количества шаровой загрузки														
		0	5	5	0	5	30	80	10	60	00	50	00	35
	00	3	6	3	6	6	8	2	8	2	0	6	4	3

Износ мелющих тел в мельнице описывается спадающей степенной функцией. Примем для описания зависимость вида $Y = a \cdot 10^{b \cdot X}$. Искомая зависимость между степенью заполнения барабана

мельющими телами P (% от нормы) либо весом шаров (тонны) и временем работы мельницы t возьмем в виде:

$$P = a \cdot 10^{b \cdot t}. \quad (5)$$

логарифмируя данное выражение, получим зависимость между t и $\lg P$:

$$\lg P = \lg a + b \cdot t. \quad (6)$$

Полагая $t = 0$, находим коэффициент $a = 100$.

Для нахождения коэффициента b объединяем все опытные данные в одну группу, тогда

$$\sum \lg P = \sum \lg a + b \cdot \sum t, \quad (7)$$

откуда $b = -0,0141$.

Таким образом, эмпирическая зависимость, отображающая износ шаров в мельнице по экспериментальным, данным имеет вид: $P = 100 \cdot 10^{-0,00141 \cdot t}$

Используя численные показатели скорости вращения барабана, массы загруженного вещества и расчетные значения массы шаров осуществляется тренировка сети. В результате тренировки сети связи между элементами приобретут некоторые значения, которые и будут соответствовать мере значимости каждого параметра. В случае, если возникнет необходимость оценивать результат, отдавая предпочтение другим факторам, то следует перетренировать сеть для нового режима оценки.

Производится анализ сети с целью выявления элементов связанных в сети каналами с наибольшими весовыми коэффициентами. Элементы входного вектора, связанные с элементами выходного вектора связями с незначительными весовыми коэффициентами признаются факторами, слабо влияющими на процесс и отбрасываются; Таким образом, сеть можно будет упростить, убрав те факторы, влияние которых на процесс минимально. Дальнейшее построение моделей осуществляется только со значимыми факторами.

Выводы. При автоматизации управления измельчающим мехатронным комплексом величина потребляемой электрической энергии зависит от свойств измельчаемого вещества и технологических переменных, таких как производительность, крупность исходной руды, шаровая загрузка. При разработке модели дробильно-помольного комплекса учет наибольшего числа факторов и их взаимного влияния возможен при использовании в качестве базовой модели многослойного перцептрона, входной и выходной вектора которого задаются исходя из условий оптимизационной задачи, а параметры определяются путем обучения на тестовой последовательности.

Литература:

1. Плановский А.П., Ралем В.М., Качан С.Э. Процессы и аппараты химической технологии. – М.: Госхимиздат, 1962. – 848 с.
2. Технологическая оценка минерального сырья. Методы исследования: Справочник / Под ред. П.Е. Остапенко М.: Недра, 1990. – 212 с
3. Розен В.П., Калинчик В. П., Мейта А.В. Применение моделей на базе нейронных сетей для решения многокритериальной задачи управления дробильно-измельчительным комплексом // Вісник НТУУ "КПІ", серія "Гірництво", 2003, вип. 8. – С. 134 – 141.
4. Каллан Р. Нейронные сети Пер. с англ. – М.: Горячая линия – Телеком. 2000. - 280 с.
5. Белых Б.П., Свердель И.С., Олейников В.К. Электрические нагрузки и электропотребление на горнорудных предприятиях. – М., Недра, 1971, с. 248.

**Василь Калінчик, Максим Шкретій, Лариса Несен
(Київ, Україна)**

ЗАСТОСУВАННЯ ГЕНЕТИЧНИХ АЛГОРИТМІВ ВИБОРУ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ ЕЛЕКТРИЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ

Вступ. Графік навантаження об'єднаної енергосистеми України має нерівномірний характер, характерною особливістю якого є наявність двох піків – ранкового й вечірнього. Тому виникає необхідність вмикати маневрові джерела генерації. Промислові підприємства мають значний вплив на енергосистему, тому знизивши їх споживання в пікові години можна значно сприяти вирівнюванню графіка навантаження, це дозволить зменшити необхідну кількість маневрових джерел живлення для покриття дефіциту в години максимуму і, відповідно, знизить вартість електричної енергії. Зниження споживання електроенергії досягається різними способами, але необхідно обирати такі, що не мають впливу на технологічний процес, що впливатиме на випуск та якість продукції. На підприємствах зниження споживання електричної енергії можливо досягти за рахунок споживачів-регуляторів, вплив яких мінімальний на технологічний процес.

Мета роботи. Метою роботи є дослідження способу знаходження оптимального списку споживачів-регуляторів, використовуючи генетичний алгоритм.

Викладення основного матеріалу. В процесі вибору споживачів-регуляторів аналізуються функції збитку і кількості перемикачів, які в результаті дослідження прямують до мінімуму [1, 2]. Генетичний

алгоритм розглядається для вирішення задачі вибору складу споживачів на нижньому рівні електричної мережі підприємства.

Генетичний алгоритм (ГА) – евристичний метод пошуку, що використовується для рішення задач оптимізації і моделювання шляхом випадкового підбору комбінування і варіації шуканих параметрів з використанням механізмів аналогічних природному відбору в природі. ГА базується на теоретичному дослідженні синтетичної теорії еволюції, що враховує мікробіологічні механізми наслідування ознак в природних і штучних популяціях організмів, а також на накопиченому людством досвіді в селекції тварин і рослин [3].

Методологічна основа ГА ґрунтується на гіпотезі селекції, яка в самому загальному вигляді може бути сформульована так: чим вище пристосованість особини, тим вища ймовірність того, що в нащадках, отриманих з її участю, ознаки, що визначають пристосованість, будуть виражені ще сильніше.

Для реалізації поставленої задачі будується програмна модель еволюційного процесу – розвитку деякої популяції особин. [3, 4, 5]. Кожна особина в даному випадку представляє собою деяке рішення задачі [3]. Особини популяції схрещуються, розмножуються, мутують, при цьому гірші з них гинуть. Загальний розвиток популяції організовується таким чином, щоб в кінцевому підсумку через деяку кількість поколінь отримати оптимальний розв'язок задачі. При цьому покоління, що відповідає оптимуму буде складатися з однакових особин, які відповідають оптимальному рішенню задачі.

На даному етапі розвиток популяції зупиняється – у однакових родителів з'являються діти, які нічим не кращі своїх предків – тому вони гинуть, так як алгоритм будується таким чином, що із нащадків виживають тільки ті, які знаходяться ближче до оптимального рішення, чим їх батьки.

Генетичний алгоритм розглядається для вирішення задачі вибору складу споживачів на нижньому рівні електричної мережі підприємства. В процесі вибору аналізуються функції збитку і кількості перемикання, які при пошуку рішення прямують до мінімуму.

Рішення задачі представляється окремою особиною популяції, що відповідає списку споживачів, які рекомендовані для регулювання навантаження на нижньому рівні електромережі підприємства.

Після рішення задачі на нижньому рівні мережі здійснюється процедура об'єднання отриманих споживачів шляхом визначення вузлів вищих рівнів ієрархії що містять вибрані на нижньому рівні споживачі. При виявленні таких вузлів вони включаються в список обраних для регулювання навантаження замість споживачів, що їм належать.

Висновок. Зменшення електроспоживання промисловими підприємствами за допомогою споживачів-регуляторів в години максимуму енергосистеми може значно сприяти вирівнюванню графіку навантаження, що знизить необхідність великої кількості маневрових потужностей, а також вартість електричної енергії. Вибір споживачів здійснюється за допомогою генетичного алгоритму, де функції збитку і кількості перемикань зводиться до мінімуму, без впливу на технологічний процес.

Література:

1. Васильев Д.А., Иващенко В.А., Ханбиков Р.И. Оперативное управление режимом электропотребления промышленных предприятий // Автоматизация и управление в машино- и приборостроении: Межвуз. Науч. Сб. Саратов, 2003. С. 34-38.
2. Васильев Д.А., Иващенко В.А., Резчиков А.Ф. Формирование состава потребителей для оперативного регулирования электрической нагрузки промышленных предприятий на основе генетических алгоритмов // Электротехнические комплексы и силовая электроника. Анализ, синтез и управление: Межвуз. Науч. Сб. Саратов. С. 21-29.
3. Генетические алгоритмы, искусственные нейронные сети и проблемы виртуальной реальности / Г. К. Вороновский, К. В. Махотило, С. Н. Петрашев, С. А. Сергеев. – Х.: ОСНОВА, 1997. – 112 с.
4. Турчин В. Ф. Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции. М.: Наука, 1993. 231 с.
5. Clement R., Wren A. Genetic Algorithms and Dus-Driver Scheduling. // Presented at the 6th International Conference for Computer-Aided Transport Scheduling. Lisbon. Portugal. 1993.

Микола Печеник, Тарас Оборонов, Антоніна Терезюк
(Київ, Україна)

ВИЗНАЧЕННЯ СУКУПНОСТІ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІСТЬ НАСОСНИХ УСТАНОВОК З СИНХРОННИМИ ДВИГУНАМИ НА ЦУКРОВИХ ЗАВОДАХ

Вступ. Основними причинами низької енергоефективності насосних установок з синхронними двигунами (НУ з СД) та виникнення аварій є недостатній рівень експлуатації, неврахування впливу якості напруги живлення та режиму навантаження, недостатній обсяг інформації про технічний стан, несвоєчасне виявлення і усунення дефектів устаткування, неякісний ремонт тощо.

Енергоефективність насосних установок з синхронними двигунами залежить від багатьох різноманітних чинників, про що вказує досвід експлуатації промислових установок.

Мета і завдання дослідження У процесі аналізу показників впливу серед всієї їх сукупності, які формулюються та надаються для розгляду та аналізу, виникає потреба вибрати найбільш впливові с точки

зору досягнення кінцевого якісного результату - впливу та можливості контролю та аналізу ефективності енерговикористання. Вирішення поставленої задачі та досягнення потрібних результатів - виявлення найбільш важливих для аналізування показників впливу, визначення якісної складової по результатам впливу на енергетичний та технічний стан насосних установок з СД цукровими заводами дозволяє зробити комплексне використання емпіричних підходів аналізу.

Результати дослідження. Нехай досліджувана НУ з СД складається зі скінченної множини A_0 показників $A_n, A_0 = \{ A_n \mid n=1, N \}$. Кожний з показників $A_n \in A_0$ всієї скінченної множини A_0 , розподіляється до групи E_0 найвпливовіших підгруп $E_k, E_k, E_0 = \{ E_k \mid k=1, K \}$. Необхідно сформувати кількість найвпливовіших підгруп E_k показників $A_n, A_0 = \{ A_n \mid n=1, N \}$, $E_k \in E_0$ піддається аналізу з метою вирішення поставленого завдання S . Де під завданням розуміється дослідження показників, що впливають на енергоефективність НУ з СД на цукрових заводах та оптимальний їх розподіл та групування, з метою визначення показників які найбільшим чином відображають вплив на насосні установки з синхронними двигунами на цукрових заводах.

Точність і адекватність оцінювання факторів впливу на насосні установки з синхронними двигунами на цукрових заводах залежить від повноти врахування усіх важливих показників, які на цю ефективність мають вплив та відображають повну картину стосовно діагностування у цукровому заводі. Тому визначення достатньо повного складу вихідних показників є принципово важливим і відповідальним етапом для подальшого діагностування енергетичного і технічного стану НУ з СД.

Під час аналізу показників були задіяні експерти, які компетентні у цій сфері, а саме співробітники, енергетики, механіки, заступники директора з технічних питань на цукрових заводах України, які пройшли стажування та навчання у сфері енергозбереження. За результатами експертного оцінювання ними була визначена сукупність показників, які найбільшим чином відповідають поставленому завданню – визначення факторів впливу на енергоефективність насосних установок з синхронними двигунами.

Використовуючи експертне оцінювання залучивши до нього 17-ох спеціалістів у сфері енергозбереження та енергоефективності було проведено аналіз показників за 12-ти бальною шкалою, з метою визначення “ваги” кожного у вирішенні завдання оцінювання поточного стану насосних установок з синхронними двигунами на цукрових заводах. Показникам було приписано номери (ранги), що характеризують їх роль під час оцінювання поточного стану енергоефективності (більш важливим показникам приписуються перші номери). З метою визначення узгодженості оцінок експертів щодо важливості кожного з показників для задачі оцінювання поточного стану енергоефективності, проведено аналіз оцінок з використанням коефіцієнта конкордації, запропонованого Кендаллом.

$$W = \frac{12 \cdot D}{m^2 (k^2 - k)},$$

де $D = \sum_{i=1}^n \left\{ \sum_{j=1}^m x_{ij} - \frac{1}{2} \cdot m(k+1) \right\}^2$ сума квадратів різниць (відхилень);

m - кількість експертів;

n - кількість показників.

Після визначення коефіцієнта конкордації проведено оцінювання його значимості використовуючи критерій χ^2 . Враховуючи, що деякі експерти давали однакові оцінки показникам, то розрахунок здійснюємо у вигляді:

$$W = \frac{12 \cdot D}{m^2 (k^2 - k) - m \cdot \sum_{i=1}^n T_i} \quad (2.1)$$

$$T_i = \frac{1}{12} \sum_{v=1}^n (t_v^3 - t_v) \quad (2.2)$$

Якщо $\chi_{\text{розр.}}^2 = m(k-1)W > \chi_{\text{кр.}}^2$, то вважаємо, що думки експертів узгоджені за умов вибраного рівня значущості.

Критичне значення $\chi_{\text{кр.}}^2$ для одновідсоткового рівня значущості та ступеня свободи, що дорівнює 11, становить $\chi_{\text{кр.}}^2 = 25,8$. Оскільки $\chi_{\text{розр.}}^2 > \chi_{\text{кр.}}^2$ $189,25 > 25,8$, то було прийнято гіпотезу щодо наявності узгодженості думок спеціалістів.

Візуалізація факторів впливу на енергоефективність насосних установок з синхронними двигунами здійснюється за допомогою діаграми Ісікави (рис. 1). Були сформовані 4 групи: якість електроенергії, умови експлуатації, якість виготовлення, якість обслуговування, та визначені наступні 12 показників:

Y_1 – вплив відхилення напруги живлення насосних установок з синхронними двигунами; Y_2 – відхилення ККД та $\cos \varphi$ насосних установок з синхронними двигунами від паспортних значень; Y_3 – вплив вологості

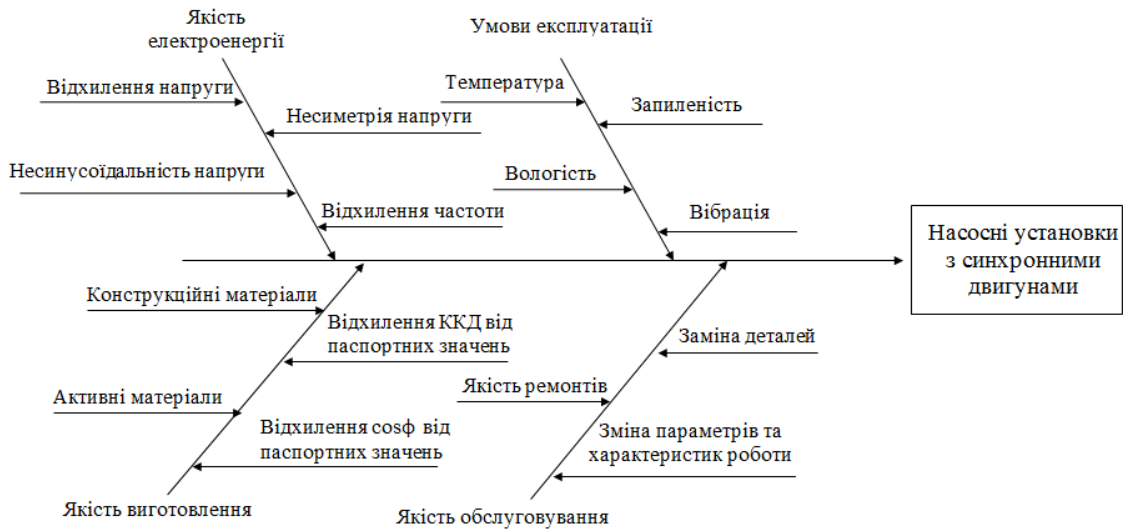

Рис. 1 Діаграма Ісікави факторів впливу на енергоефективність та технічний стан НУ з СД

середовища навколо насосних установок з синхронними двигунами; Y_4 – вплив вібрації насосних установок з синхронними двигунами; Y_5 – вплив температури експлуатації насосних установок з синхронними двигунами; Y_6 – якість ремонтів насосних установок з синхронними двигунами; Y_7 – вплив запиленості середовища навколо насосних установок з синхронними двигунами; Y_8 – вплив несинусоїдальності напруги живлення насосних установок з синхронними двигунами; Y_9 – якість конструкційних та активних матеріалів насосних установок з синхронними двигунами; Y_{10} – вплив відхилення частоти живлення насосних установок з синхронними двигунами; Y_{11} – якість заміненних деталей та змінених параметрів насосних установок з синхронними двигунами; Y_{12} – вплив несиметрії напруги живлення насосних установок з синхронними двигунами.

Графічне представлення ранжування 17-ох експертів за діаграмою Парето для визначення "ваги" кожного показника щодо визначення факторів впливу на енергоефективність насосних установок з синхронними двигунами на цукрових заводах наведено на рис 2.

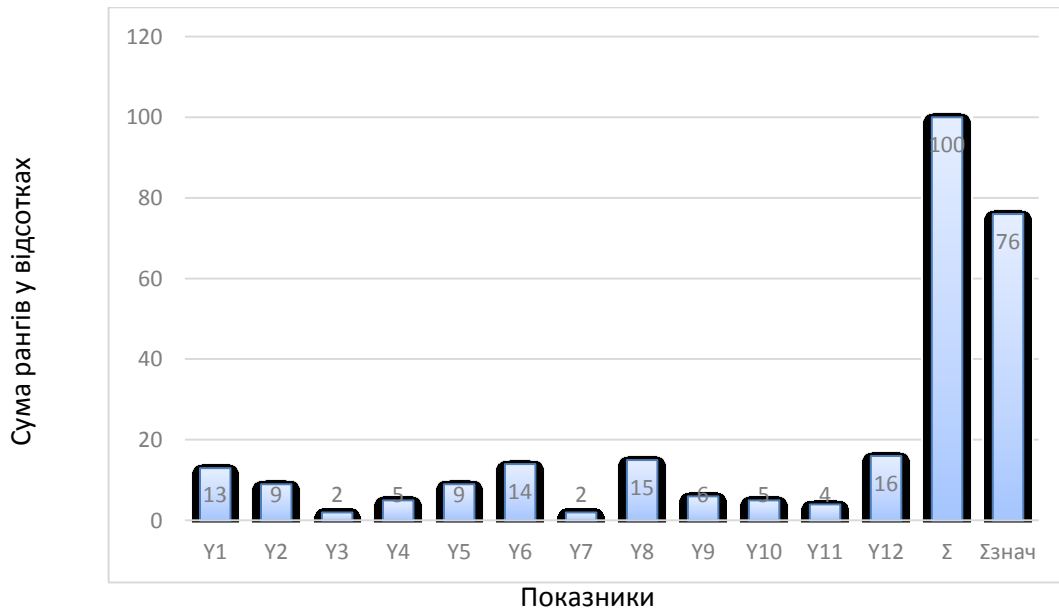

Рис. 2. Діаграма Парето показників впливу на енергоефективність насосних установок з синхронними двигунами на цукрових заводах

Результати аналізу показали, що у сукупності відібраних показників найбільший вплив на енергоефективність НУ спричиняють: відхилення напруги живлення – Y_1 ; режим навантаження – Y_2 ; умови експлуатації – Y_5 ; якість технічного обслуговування і ремонтів – Y_6 ; несинусоїдальність напруги живлення – Y_8 ; якість активних та конструкційних матеріалів двигунів – Y_9 ; несиметрія напруги живлення – Y_6 .

До зниження енергоефективності та працездатності устаткування призводить робота насосних установок в умовах постачання неякісної електроенергії. Так, при відхиленнях ПЯЕ, які перевищують нормовані стандартами значення, нормальна робота синхронного двигуна або може бути забезпечена

лише у випадку значного зменшення навантаження, або взагалі неможлива. Зниження енергоефективності НУ має місце навіть у випадку, коли ПЯЕ змінюються у межах припустимих стандартами значень.

За умови роботи в номінальному режимі насосних установок з СД має задовільні значення ККД. Через недосконалу експлуатацію коефіцієнт завантаження багатьох установок не перевищує 50%, наприклад ЕП насосів комунального водопостачання завантажено на 30-40% від їх встановленої потужності. Для порівняння в країнах Західної Європи середнє завантаження ЕП перевищує 60%.

До значних втрат та зниження ККД призводить робота НУ з СД в недовантаженому режимі. Також встановлюється неефективний баланс складових потужності (з підвищенням рівнем реактивної), що підвищує втрати в живильних мережах. Фактичні питомі реактивні навантаження на окремих підприємствах сягають 1,5–1,8 квар/кВт, тобто питомі реактивні навантаження майже вдвічі вищі від номінальних значень. Потужність холостого ходу СД може сягати 60% його реактивної потужності при 100% завантаженні [1].

Інвестиції у підвищення ККД швидко окуплюються за рахунок зниження експлуатаційних витрат через зменшення споживання електроенергії, тому підвищення ККД СД на 1-3% є актуальним. Приблизно 10% вартості самого двигуна коштує вартість реалізації можливостей енергозбереження стосовно підвищення ККД на 1% [3].

Насамперед технічний стан СД можна визначити за рахунок дефектів ізоляції [5]. До механічної системи входить міжвиткова ізоляція, яка складається з різнорідних елементів: міді провідників і полімерних ізоляційних матеріалів. До утворення дефектів призводять деформації, спричинені змінами температури, впливом електродинамічних зусиль та вібрації обмотки.

Якість обслуговування та ремонту є важливим чинником впливу на енергоефективність СД. Проведення ремонтів після відмови двигуна, вимушена заміна його деталей та елементів є економічно невиправданими через значні витрати. Якість ремонту двигунів за технологічними показниками не відповідає рівню їх виробництва [4].

У відремонтованих СД характеристики відрізняються від нових через те, що характеристики конструкційних матеріалів після експлуатації та ремонту змінюються. Після ремонту сталь насичується, та зростає струм намагнічування, який стає несинусоїдальним, оскільки містить крім першої також непарні гармоніки 5,7,11... порядків. Під час ремонту СД до різкого підвищення густини магнітного потоку у сталі статора призводить зменшення кількості витків на 5%, унаслідок чого струм холостого ходу збільшується до 20%, а ККД знижується [2].

Висновки. Визначено сукупність факторів, які спричиняють найбільший вплив на енергоефективність НУ з СД, та які дозволяють з достатньою достовірністю встановити тип ушкоджень устаткування

Література:

1. Thomson W. T. Diagnosing Faults in IM Engineering Ideal / W. T. Thomson // Electrical Review. - №215. - 1984. - P. 21-22.
2. Ермолаев С.А. Эксплуатация энергооборудования в сельском хозяйстве: Учебник / С.А. Ермолаев, Е.П. Масюткин, В.Ф. Яковлев. – К.: Фирма "Инкос", 2005. – 670 с.
3. Воробьев В.Е. Прогнозирование срока службы электрических машин: Письменные лекции / В.Е. Воробьев, В.Я. Кучер. – СПб.: СЗТУ, 2004. – 56 с.
4. Сыромятников И.А. Режимы работы асинхронных и синхронных двигателей / И.А. Сыромятников; под ред. Л.Г. Мамиконянца. – [4-е изд.]. – М.: Энергоатомиздат, 1984. – 240 с.
5. Закладной А.Н. Влияние качества напряжения питания на работу синхронных двигателей / А.Н. Закладной, О.А. Закладной, Т.Ю. Оборонов, О.С. Ильчук // Международный форум-конкурс молодых ученых «Проблемы недриспользования», Национальный минерально-сырьевой Университет «Горный», сборник научных трудов, часть 1, 25-27.04.2012 – 161-163 с.

Рахимова Ю.Г., Муродова Т.Б.
(Карши, Узбекистан)

ЗНАЧЕНИЕ ИРРЕАЛЬНОСТИ ВРЕМЕННЫХ ФОРМ КОНЪЮНКТИВА С ОПТАТИВНЫМ АСПЕКТОМ МОДАЛЬНОГО ПЛАНА

Ирреальность временных форм конъюктива в оптативном аспектом модального плана имеет три степени выполнимости действия по воле субъекта:

1. Абсолютная оптативная ирреальность.
2. Оптативная ирреальность первой степени.
3. Оптативная ирреальность второй степени.

Претерит конъюктива и кондиционалис I, плюсквамперфект конъюктива и кондиционалис II равномерно обладают вышеуказанными степенями значения ирреальности, независимо от временного значения, т.е. независимо от того, относится ли желание говорящего к настоящему, будущему или прошедшему времени.

1. Абсолютная оптативная ирреальность значения претерита конъюнктива и кондиционалиса I означает, что действие или состояние совершенно невыполнимо, с точки зрения объективной действительности что желание говорящего или исполнителя полностью противоречит законам материального мира. Никогда и нигде не имеется в виду выполнение подобных действий или состояний, с точки зрения объективной действительности, хотя претерит конъюнктива или кондиционалиса I являются временными формами, выражающими значение настоящего или будущего времени.

Абсолютная оптативная ирреальность значения свойственна действию, выраженному претеритом конъюнктива и кондиционалисом I, которого нет в действительности, выполнение которого не зависит от говорящего и исполнителя.

1. Wenn ich eine Schwalbe wäre...

(H. Heine, Lyrisches Intermezzo)

2. Grimm: Wie? Siei doch kein Kind-ich bitte dich – Moor: Wäre ich es – Wäre ich es wieder!

(F. Schiller, Die Räuber, Schillers Werke in fünf Bänden, 2. Band, s. 91).

2. Оптативная ирреальность первой степени претерита конъюнктива и кондиционалиса I опирается на то, что действие или состояние выполнимо, с точки зрения объективной действительности

Действие или состояние со значением оптативной ирреальности первой степени соответствует объективной действительности, т.е. подобные действия имеют место в действительности, однако выполнение действия совершенно не зависит от говорящего, от субъекта действия.

Содержание действия оптативной ирреальности первой степени, выраженное претеритом конъюнктива и кондиционалисом I, не противоречит объективной действительности. Значение желания претерита конъюнктива и кондиционалиса I в подобных случаях относится к настоящему или будущему времени.

Оптативными ирреальностями первой степени претерита конъюнктива и кондиционалиса I могут быть:

а/ явления природы:

Примеры: 1. Ach, wenn doch die Regen kämen!

(Martin Selber, Krieg unter Palmen, s. 103).

2. Wenn sich der Himmel nicht bewolken würde!

б/ явления человеческого общества:

Примеры: 1. Wenn sich Tumult im Königreich erhube..."

(F. Schiller, Maria Stuart, Schillers Werke in fünf Bänden, 5. Band., s. 33)

2. Wie man sagt, weinen die Schwarzen unter ihren Palmen noch heute um jenen Kaiser und seufzen: "Ach, käme er doch wieder, er war der beste aller Herren"

(Martin Selber, Krieg unter Palmen, s. 5).

в/ психо – биологические явления человека:

Примеры: 1. Wäre er nicht ein Narr, sich jetzt aufs Geratewohl oder Geschlechtaus in Aufregungen zu stürzen..

(A. Zweig, Der Streit um den Sergeanten Grischa, s. 369).

2. Oh, wenn es doch fliegende Gedanken gäbe!

(Neue deutsche Literatur, N 9, 1968, s. 27).

3....wenn ich noch Italiener wäre!

(A. Seghers, Die Toten bleiben jung. s. 229).

4. Mephistopheles: Ach! Die Erinnerung tötet mich!

Vergäb sie mir nur noch in diesem **Gehen!**

(J.W. Goethe, Faust, s. 165).

3. Оптативная ирреальность второй степени претерита конъюнктива и кондиционалиса I выражает то, что действие или состояние выполнимо. С точки зрения объективной действительности. Выполнение действия зависит и большей или меньшей степени от исполнителя, от субъекта действия. Однако действие может оказаться невыполнимым в некоторых обстоятельствах или при определенных препятствиях, несмотря на то, что желание говорящего относится к настоящему или будущему времени.

Часто кажется, будто бы нет существенного различия между оптативной ирреальности второй степени.

Существенным признаком оптативной ирреальности первой степени является то, что действие, с точки зрения объективной действительности, выполнимо, но выполнение действия совершенно не зависит от говорящего, от субъекта действия. Говорящий или исполнитель не в состоянии осуществить свое желание. Что касается оптативной ирреальности второй степени, то действие в этом случае также выполнимо, с точки зрения объективной действительности, однако выполнение действия зависит от субъекта, т.е. говорящий, исполнитель в состоянии выполнить свое желание, но в некоторых обстоятельствах действия могут быть невыполнимыми в настоящем или в будущем времени.

Следующие сравнительные примеры с различными значениями ирреальности дают нам возможность установить черты различия между ними.

1. Ach, wenn doch die Regen kämen!

(Martin Selber, Krieg unter Palmen, s. 103).

2. Burleich: Wenn sie nur aufmerksamre Diener hätte.

Paulet: Aufmerksam!

(F. Schiller, Schillers Werke in fünf Bänden, 5. Band, Maria Stuart, s. 39).

В первом предложении претерит конъюнктива "...kämen" обладает значением оптативной ирреальности первой степени, во втором предложении претерит конъюнктива "... hätte" имеет значение оптативной ирреальности второй степени.

Сфера оптативной ирреальности второй степени претерита конъюнктива и кондиционалиса I шире, чем сферы других степеней ирреальности.

Оптативная ирреальность второй степени претерита конъюнктива и кондиционалиса I может выражать:

а/ Ежедневно – бытовые события человеческой жизни. Говорящий сам является исполнителем действия.

Примеры: I. Margarete: ach, wenn ich nur alleine schlief!

(J.W. Goethe, Faust, s. 181).

2. "Wenn ich nur Zeit hätte. Zeit ist das einzige, was mir fehlt. Den Jungen brächte man schon heraus, aber die Zeit-die Zeit".

(A. Seghers, Das Siebte Kreuz, s. 324).

б/ Стремление человека к обладанию чем-либо. Говорящий и исполнитель действия могут быть разными лицами.

Примеры:

1. Franz: – ach, und wenn du esrt alles raüBtest, ihn selbst sähest, ihn unter der Gestalt sähest!

(F. Schiller, Die Räuber, s. 42).

2. "Wenn es auch meins wäre!

(H. Mann, Der Untertan, s. 130).

3. Wäre ich nun jetzt an Euren Plätze...

(J.W. Goethe, Faust, s. 166).

4. Franz: "Wenn es doch wenigstens nur einer schleier hätte, das garstige Gaster, sich dem Auge der Welt zu entzchen!

(F. Schiller, Die Rauber, s. 42).

Таким образом, каждая временная форма конъюнктива выражает значения ирреальности по трем степеням, которые составляют степень абстрактной осуществимости действия по воле субъекта, с оптативным аспектом основного модального плана – отношение всего содержания предложений к объективной действительности.

Литература:

1. Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. Госиздат. "Высшая школа", М., 1963.
2. Адмони В.Г. Развитие теории грамматики. Издво "Наука", М., 1968.
3. Гулыга Е.В. Грамматика немецкого языка. Учпедгиз, М., 1957.
4. Шендельс Е.И. Употребление конъюнктива в современном немецком языке, иностранные языки в школе, 1971.

**Алтай Шалтабаев, Гүлдана Алмасқызы, Лаура Құрман
(Талдықорган, Республика Казахстан)**

ВИЗУАЛДЫ КОМПОНЕНТТЕР КІТАПХАНАСЫ

Егеменді тәуелсіз тұғыры биік еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайы ақпараттық технологияны өмірдің әрбір саласында жаппай пайдаланумен сипатталады. Студенттердің танымдық іс-әрекеттері күшейіп, өзіндік жұмыстарды тез орындау мүмкіндіктері артты.

Бүгінгі таңда мәліметтерді сақтау және өңдеу жұмыстарын соңғы жылдарда шыққан программалық өнімдер арқылы жылдам әрі тиімді ұйымдастыруға болады. Яғни, біз визуалды компоненттер кітапханасы жайлы ақпарат берейік.

Визуалды компоненттер кітапханасы (Visual Component Library, VCL) қолданбаны тез өңдеуге арналған көптеген кластардан тұрады. Кітапхана Object Pascal тілінде жазылған және көптеген мүмкіндіктері бар Delphi-дің қолданбалар құрастыру ортасымен тікелей байланысты. Визуалды компоненттер кітапханасы деп аталғанмен мұның құрамына визуалды емес компоненттер де кіреді.

Алайда, визуалды компоненттермен бірге TObject абстрактілі класынан бастап басқа да, кластар бар. Барлық компоненттер класс болып табылады, бірақ барлық кластар компонент бола бермейді. VCL-дің барлық кластары клатар тармағын құрайды және олар тармақтың белгілі бір деңгейінде орналасқан. Объектің шығу тегін білу оны оқып-үйренуде көп көмегін тигізеді. Өйткені, ұрпақ ата-ана объектісінің барлық элементтеріне ие. Мысалы, Caption қасиеті TControl класына жататын болса, онда бұл қасиет оның ұрпақтарында да болады.

Барлық Object Pascal кластардың ортақ ата-анасы тармақ түбінде орналасқан TObject класы болып табылады. Бұл класс абстрактілі болып табылады және барлық ұрпақ кластарға ортақ әдістерді таратады.

Негізгі әдістер:

- Create (объектіні құру)
- Destroy (объектіні өшіру)
- Free (Create әдісімен құрылған объектін өшіреді, сонымен қатар бұл кезде Destroy әдісі де шақырылады).

Бұл әдістердің көбісі ұрпақ кластарда қайта анықталады.

TPersistent, TComponent және TControl ұрпақтарына сипаттама берейік.

TPersistent класы қасиеттері ағыннан іске қосылатын және сонда сақталатын объектілер үшін абстрактілі класс болып табылады. TObject класының әдістеріне қосымша, TPersistent бір объектін өрістерімен қасиеттерін екіншісіне беруге мүмкіндік беретін Assign әдісіне ие.

TComponent класы барлық компоненттер үшін базалық болып табылады және өзінің ата-анасының әдістеріне қосымша компоненттер басқа компоненттерді иеленетін құралдарды ұсыныды. Нәтижесінде формаға кез-келген компонентті қойған кезде, ол басқа компонентке жататын болады. Компонентті құрған кезде ол компонентке тиісті барлық компоненттердің автоматты түрде құрылуын қамтамасыз етеді, ал ол компонентті өшірген кезде оған тиісті компоненттің барлығы автоматты түрде өшіріледі. TComponent класының кейбір қасиеттері мен әдістерін атап өтейік.

Қасиеттері:

- Components (оған тиісті компоненттер тізімі)
- ComponentCount(тиісті компоненттер саны)
- ComponentIndex(тиісті компоненттер тізіміндегі компонент нөмірі)
- ComponentState (ағымдағы компоненттің күйі)
- Name (компонент аты)
- Owner (компонент иесі)
- Tag (компонентпен бірге сақталатын бүтін мән).

Әдістер:

- DestroyComponent (барлық тиісті компоненттерді бұзады)
- Destroying (тиісті компонентке оның бұзылытындығы жайлы айтады)
- FindComponent (Components тізімінен компонентті табады).

TComponent класынан визуалды және визуалды емес компоненттер пайда болады.

TControl класы визуалды компоненттердің базалық класы болып табылады және олардың қызмет етуіне негізгі құрылғыларды қамтамасыз етеді.

Барлық визуалды компоненттер терезелік және графикалық болып бөлінеді.

TWinControl және TGraphicsControl класынан шығады.

Визуалды компоненттердің VCL кітапханасында TControl класы барлық компоненттер үшін базалық класс болып табылады. Ол элементтің орны мен өлшемі, тақырыбы, түсі және тағы да басқа параметрлары сияқты негізгі функционалдық атрибуттарды қамтамасыз етеді. TControl класы визуалды компоненттерге ортақ қасиеттерден, оқиғалардан және әдістерден тұрады. Визуалды компоненттерді екі үлкен топқа бөлуге болады: басқарудың терезелік және терезелік емес элементтері [3].

Басқарудың терезелік элементі – нақты бір мақсатқа арналған арнайы терезе. Бұндай терезелерге мысалы, батырмалар, мәтіндік өрістер, айналу сызықтары жатады. Басқарудың терезелік элементтері үшін базалық класс – TControl класының тікелей ұрпағы TWinControl болып табылады.

Енгізу фокусын алу үшін басқарудың терезелік элементтері екі әдіспен әсер етуі мүмкін:

- редакторлеу курсорының көмегімен;
- фокус тіктөртбұрышының көмегімен.

Edit, DbEdit, Memo, DbMemo сияқты редакторлар енгізу фокусын алған кезде өз облысында редакторлеу курсорын бейнелейді. Үндемеген жағдайда редакторлеу курсоры жыпылықтаған тік тік сызық түрінде болады және пернетақтадан енгізілетін символдың ағымдық орнын көрсетеді. Редакторлеу курсоры курсорды басқару батырмаларының көмегімен жылжып отырады.

Мәтінді редакторлеумен байланысы жоқ компоненттерде, әдетте енгізу фокусын алу үшін пунктирлі қара тіктөртбұрыш пайдаланылады. Мысалы, Button батырмасы үшін бұл тіктөртбұрыш тақырыбының айналасында пайда болады, ал ListBox және DbListBox тізімдері үшін тіктөртбұрыш ағымдағы уақытта таңдалынған жолды белгілейді. Таңдалынған жол басқа түске боялуы мүмкін.

Басқарудың терезелік емес элементтері үшін TControl класынан өңделген TGraphicControl класы базалық класс болып табылады. Басқарудың терезелік емес элементтерінде енгізу фокусы болмайды және олар басқа элементтердің ата-анасы бола алмайды. Басқарудың терезелік емес элементтерін басқарудың терезелік элементтерімен салыстырғандағы артықшылығы қорлардың аз шығындалуы болып табылады. Басқарудың терезелік емес элементтеріне Label, DBText т.б. компоненттер жатады.

Программаны орындау барысында компонент құру мысалын қарастырайық:

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
  With TEdit.Create(Self) do
```

```

begin
Parent:=Form1;
Name:='edtName';
text:='К.Р.Досымбеков';
Left:=100;
Top:=60;
end;
end;
end.

```

Бұл жерде Button1 батырмасын шерткен кезде Tedit типіндегі компонент динамикалық түрде құрылады. Егер Parent қасиетін көрсетпесек онда компонент құрылады, бірақ экранда көрінбейді. Name қасиетін көрсетпесек компонентке Edit1 аты меншіктелінеді. Text қасиетін көрсетпесек ол Name қасиетінің мәніне тең болады. Сол сияқты Visible қасиетін көрсетуге болады.

Визуалды компоненттер. Қолданбаның интерфейсін құру үшін Delphi жүйесі визуалды компоненттердің көптеген жиынтығын ұсынады. Олардың негізгілері компоненттер палитрасының мына беттерінде орналасқан: *Standard, Additional* және *Win32*.

Компоненттерді бұлай бөлу олардың атқаратын қызметтерімен мүмкіндіктеріне қарай емес, парақтар атауына байланысты болып отырған сияқты. Мысалы Button және BitBtn батырмалары әртүрлі парақтарда орналасқандығымен, іс-жүзінде атқаратын қызметтері бірдей. Парақтардағы бірінші шартбелгі компонентке жатпайды. Ол парақтан компонент таңдауды қайтаруқұралы. Компоненттер екінші шартбелгіден басталады.

Компоненттер Палитрасының Standard парағы 1-кестеде көрсетілген.

Standard парақ. Компоненттер Палитрасының Standard парағында көбі Windows-тың алғашқы нұсқаларында пайдаланылған, интерфейсті компоненттер орналасқан. Олар 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте. *Standard* парағының компоненттері

Аты	Қызметі
<i>Frame</i>	Рама. Формамен қатар басқа компоненттерді орналастыруға арналған контейнер. Форма данайыр машылығы ол Компоненттер палитрасында орналасады.
<i>MainMenu</i>	Проектінің бас менюі. Компонент күрделі сатылы менюларды құрып, олардың қызметін іске асыра алады.

1-кестенің жалғасы. *Standard* парағының компоненттері

<i>Button</i>	Командалық батырма. Бұл компоненттің <i>OnClick</i> оқиғасын өңдеуіш, әдетте, кейбір командаларды орындау үшін пайдаланылады.
<i>PopupMenu</i>	Көмекші немесе локальді меню. Әдетте бұл меню тышқанның оң жақ батырмасын шерткенде жеке терезеде пайда болады.
<i>CheckBox</i>	Тәуелсіз ауыстырып қосқыш. Жұмыс істеп тұрған программада бұл компонентті шерту оның <i>Checked</i> (таңдалған, таңдалмаған) деген логикалық қасиетін өзгертеді.
<i>RadioButton</i>	Тәуелді ауыстырып қосқыш. Әдетте топқа кемінде осындай бір компонентпен біріктіріледі. Ауыстырып қосқышты шерту осы топтағы алдыңғы таңдалынған ауыстырып қосқышты автоматты түрде босатуға алып келеді.
<i>ListBox</i>	Таңдау тізімі. Таңдалатын тізімнен тұрады және таңдалған тізім элементін бақылауға мүмкіндік береді.
<i>ComboBox</i>	Таңдаудың аралас тізімі. Жолдар тізімін ашылған немесе ашылатын тізім түрінде бейнелейді.
<i>ScrollBar</i>	Жылжыту жолағы. Ол тік және көлденең жолақ түрінде болады.
<i>GroupBox</i>	Элементтер тобы. Бұл компонент мағынсы бойынша бірнеше компоненттерді топтастыру үшін пайдаланылады.
<i>RadioGroup</i>	Тәуелді ауыстырып қосқыштар тобы. Жүйелі түрде орналасқан <i>RadioButton</i> батырмалар тобын құруда пайдаланылады.
<i>Panel</i>	Панель. Бұл компонент <i>GroupBox</i> компонентті тәрізді бірнеше компоненттерді біріктіру үшін пайдаланылады. Мәтінді шығару компоненті ретінде де пайдаланыла алады.
<i>ActionList</i>	Әрекеттер тізімі.
<i>Label</i>	Белгі. Бұл компонент терезеде шағын жазбаларды орналастыруға пайдаланылады.
<i>Edit</i>	Бір жолды мәтіндік редактор. Бір жолдық мәтінді шығаруға, енгізуге немесе редактірілеуге арналған.
<i>Memo</i>	Көп жолды мәтіндік редактор. Көп жолды мәтінді енгізуде және/немесе бейнелеуде пайдаланылады.

Additional парақ. Additional парағында диалогтық терезелердің түрлерін әртүрлі етіп жасауға мүмкіндік беретін қосымша компоненттерін кеесі мақалада жариялаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Гофман В., Хомоненко А, "Delphi 7" Санкт-Петербург 2003 г.
2. Н. Культин. «Основы программирования в Delphi 7». «БХВ-Петербург». 2003 г.
3. А. Я. Архангельский. Программирование в Delphi 6. М: "Бином", 2002.
4. Баженова И. Ю. Delphi 7 самоучитель программиста. Учебно – справочное пособие. М: " Кудиц - Образ ", 2003.

Научный руководитель:
(Ph.D.) –Технических наук Шалтабаев Алтай Аканович.

Алтай Шалтабаев, Өміргүл Сейтхаан
(Талдықорган, Республика Казахстан)

БЕЙНЕ ТҮСІРУШІ CAMTASIA STUDIO БАҒДАРЛАМАСЫ

Camtasia студия бағдарламасы мамандандырылған бейне өндіріс студиясы болып табылады. Camtasia тіркеушісі компьютер экранындағы қозғалыстағы бейнені түсіріп және оны бейне файл түрінде компьютерде сақтайды. Егер мәтінді теріп отырып, тышқан бағыттамасын батырмаға бағыттап, қандай да бір мезірді таңдаса, осы барлық әрекетті тіркеуші жазып, кейін оны қайта ойнатады.

Camtasia тіркеушісі AVI форматын және Windows дыбысы үшін стандартты бейнені, сонымен қатар codecs бейнелерін қолдайды. Плейер - қолайлы, автономды бейне плейер, ол AVI файлдарын сапалы түрде ойнатады.

Тек Camtasia студиясы жұмыс үстеліндегі өндірістік шығармашылығы бойынша нақты бейнелерді түсіру және стандартты өндірістік форматтарға жоғары файлдық сығу мүмкіндігін береді.

Camtasia студиясы келесі амалдар үшін қолайлы:

- Желінің орталық құрылымын жасай отырып, бейне қосымшаны жасап оны Web-беттерінде жариялау;

- Арақашықтықты дайындау, түзу және зерттеу: жиын білімді таратады және бақарады;
- Жұмыс үстеліне көмек, Online көмек, көмек жүйесіне көмектесу;
- Desktop тексеру: жұмыс үстеліндегі шығармашылық, мониторды басқару процесі;
- Бейне және дыбыстық түсіндірмелер: қосымшаға дыбыстық және бейне құжаттар жазу;
- Құжаттама: жұмыс үстеліндегі шығармашылықты сақтап, оны архивтеу;
- Жиналыс: конференцияның жазбалы, акционерлі және архивті құрамы;
- ДҚБЖ және модельдеу: ДҚБЖ жобаларына жазбалы және акционерлі жан бітіру, түсіндірме жазу.

Camtasia студиясы келесі мүмкіндіктер береді:

- Экранның шығармашылығын бейне ретіндегі жазбаларды редактрлеп, клип түрінде жасап, оларды стандартты форматтарды жариялайды;

- Macromedia бейне жарықтарды жасау;

- Бейнелерді стандартты AVI файлдары ретінде жәгне болашақ Website –ғы көрсетілімдер ретінде тараттады;

- Нақты уақыт барысында түсіндірмелер мен жазбадағы жүзбелі белгішелер секілді эффектiлер қолдану;

- Веб-конференцияларды жазу;

- Camtasia MenuMaker-ді жасалған бейнелердің және файл тасымалдаушының мәзірін жасау үшін қолдану;

- Бейнені жазу барысында қатар дыбыстар жазу;

- AVI өндірістік стандартының жарық пен бейне файлдарын, сонымен қатар Microsoft Windows тасымалдаушы форматында, Apple QuickTime жүзбелі форматында, RealNetworks RealMedia, Real Player Plug-In бейне жүзбелі форматында немесе өндірушінің Animated GIFs форматында жасау;

- Бейнелерді жинақтау мен көрсетуді пайдалана электронды поштаның достық программасына сығу.

Camtasia студиясы бес компонентті қосымшадан тұрады: Camtasia тіркеушісі, өндіруші Camtasia, Camtasia эффектiлер, Camtasia MenuMaker және Camtasia ойнатушы. Осы бес компоненттер Camtasia Studio LaunchPad қосымшасынан оңай жүктеледі. Camtasia Studio LaunchPad-ты жүктеу үшін жұмыс

үстеліндегі Camtasia Studio белгішесін екі рет шерту керек.

Camtasia тіркеушісі тек AVI файлдарын жазып орындайды. Басқа бейне файлға түрлендіру, бұл Camtasia өндірушісінде жасалған басқа бейне және дыбыс форматына өзгертетін codecs қолданылады.

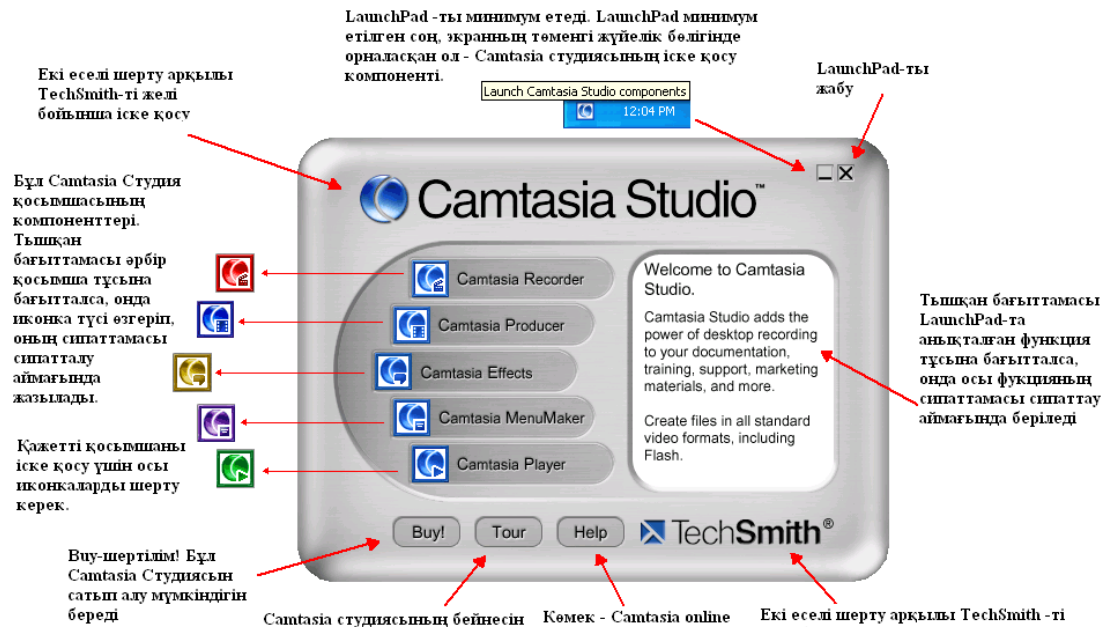
Жазба барысында келесілерді есте сақтаған жөн:

Үнсіз жағдайда тіркеуші TechSmith Codec (TSCC) экрандық жиынын бейнені сығу, басқа форматқа ауыстыру барысында еркін жоғалтуларын болдырмауы мен моно дыбыстарды алатын PCM мүмкіндіктерін

қодану үшін ыңғайлы құрастырылған. Үнсіз жағдайда дыбыс тағайындалуы – PCM, 22.050 kHz, 16 моно биттер. Бұл жалпы жазылатын дыбыстар үшін ең қолайлы тағайындаулар. Дыбысты алушы PCM үлкен файлдық өлшемдерге иеленеді. Бірақ сонда да бұл ең жоғарғы сапа және ол негізгі бейне алу барысында. Аяққы дистрибутивті бейне үшін негізгі бейненің көшірмесі өндірушіде сығылған дыбыспен сақталуы мүмкін.

Дауыс, стерео үшін әдетте файл өлшемін екі еселеу қажет. Егер сапасы жоғары дыбыс қажет болса, онда таңдау нормасын үлкейтуге болады, бірақ ол файл өлшемін үлкейтетінін ұмытпау керек.

Camtasia студия қосымшасының жалпы көрінісі мен түсіндірмелері 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Camtasia студиясының сипаттамасы

Жазба жасау. Camtasia тіркеушісі тышқан бағыттамасының қозғалысын, мәзірді таңдау әрекетін, басқарушы және көпдеңгейлі терезелерді, сонымен қатар толығымен экранды түсіру мүмкіндігін береді.

- ScreenDraw көмегімен бейне жазбаны түсіру барысында түсіндірмелерді жазу мүмкіндігін береді;
- ScreenPad көмегімен бейненің жазылу барысында сигналдар, логотиптер мен графиканы қолдану мүмкіндігін береді;
- Нақты уақыт барысында эффектілерді, яғни ерекшелену, бейненің графикалық және дыбыстық түсіндірмелері, уақыт маркалары, тышқан бағыттамасының түсіндірмелері мен шертулерінің дыбысталуы;
- Масштаб өзгерісі арқылы жақын көрініс үшін жылжыту мүмкіндігі;
- Экран арқылы фреймнің ұсақ бөлшектерін көрсету.

Жазба жасауда қойылатын жалпы ұсыныстар:

- Бір үлкен жазбаның орнына бірнеше кішігірім жазба жасау. Camtasia өндірушісі осы кішігірім бейне клиптерді өзара біріктіру мүмкіндігін береді.
- Осындай бейнелерді біріктіру сапасын жоғарлату үшін оларды біріктіру барысында қайта-қайта ойнатып, жазба сапасын көру мүмкіндігі береді.
- Ұзақ әрекеттер мен енгізілетін ретті әрекеттер үшін жазбаны жазбас бұрын оған сценарий құруға болады. Оларды жақсылап ойластырып, жазып алып, төменгі қадам реттілігіне қосуға болады.
- Кадр түсіру барысында дыбыстық түсіндірмелерді қағаздан оқыған кезде, қағаз шылдыры естілмес үшін қағаздарды оқылатындай өзара біріктіріп, экран тұсына бекітіп қоюға болады.

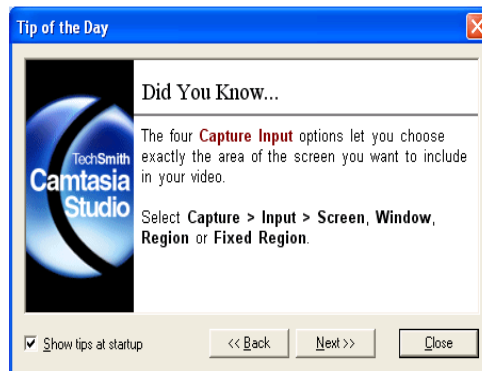
Camtasia тіркеушісін қолдану:

- LaunchPad қосымшасынан Camtasia тіркеушісін таңдау керек
- Бастау > Барлық программалар > Camtasia студиясы > Applications > Camtasia тіркеушісі.
- Camtasia студиясының қосымшасынан құрал-саймандар > Camtasia тіркеушісін таңдау керек.

Тіркеушінің соңғы бейнелері:

Бастақыда тіркеушіні, нақты құрал-сайман тақтасын немесе мәзір опциясын таңдағанда бір күннің соңы тіркеушісі ашылады (2-сурет):

2-сурет. Тіркеушінің соңғы бейнесі

Бұл тіркеуші таңдалынған опцияның қолдану мақсатын түсіндіреді. Осы тіркеушіні опцияны таңдаған сайын көрсетпейтіндей ету үшін *Show tips at startup* белгішесінің жалаушасын алып тастау керек.

Сонымен, бейне оқыту бағдарламаны жазу барысында келесідей қадамдар жасалды:

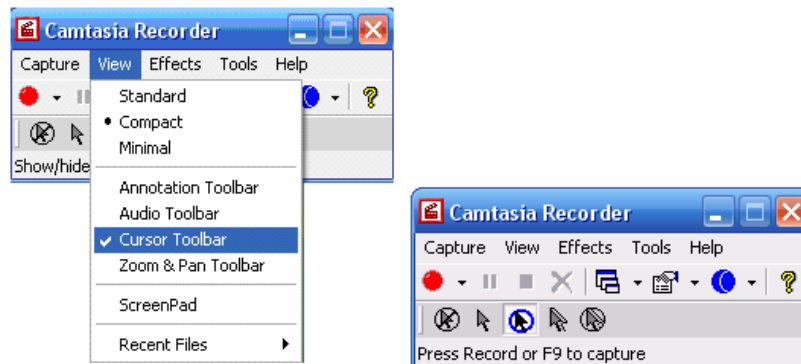
Жоғарыда сипатталған Camtasia тіркеушісін қолдану қадамдары орындалады. Ашылған диалогтық терезесін ыңғайына қарай баптау керек, ол үшін:

1) жазба қосымшасының сыртқы көрінісін ыңғайлы қарай үлкейту/ кішірейту/жасыру мүмкіндігін қарастыру (3-сурет);

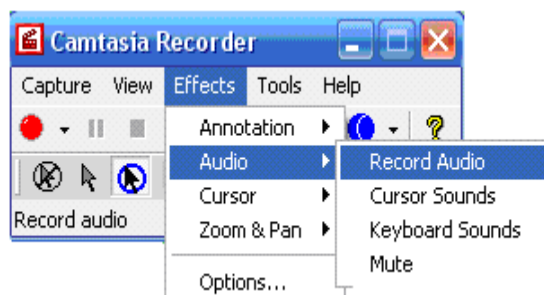
2) *Capture* мәзірінен түсірілетін аймақты таңдау: *Capture*→*Input*→*Screen*

1) *View* мәзірінен қажетінше келесі сайман тақталарын қолдануға болады: коментарий тақтасы (Annotation Toolbar), дыбыс тақтасы (Audio Toolbar), масштаб тақтасы (Zoom & Pan Toolbar), тышқан бағыттаушының тақтасы (Cursor Toolbar). Бұл сайман тақталары жазба қосымшасында көрсетіліп, қолдануға ыңғайлы орналасады (3-сурет).

2) *Effects* мәзірінің көмегімен жазбаға қажетті эффектілер қолдануға болады, олар: коментарий (Annotation), дыбыс (Audio), масштаб (Zoom & Pan), тышқан бағыттаушы (Cursor). Егер дыбыс жазу керек болса, онда *Effects*→*Audio*→*Record Audio* командасын орындау керек (4-сурет).

3-сурет. Саймандар тақтасын жазба қосымшасына орналастыру

4-сурет. Жазбаға эффектілер қолдану

5) *Tools* мәзірі арқылы бастапқы қосымша бетінде көрсетілетін бес компоненттерге, яғни Camtasia тіркеушісі, өндіруші Camtasia, Camtasia эффектілер, Camtasia MenuMaker және Camtasia ойнатушысына ету мүмкіндігі қарастырылған. *Options* командасы қосымша баптаулар жүргізу мүмкіндігін береді.

6) *Tools*→*Options* командасы орындалған жағдайда бастапқыда AVI белгішесі ашылады, мұнда бейне мен дыбыс баптаулары мен форматтарын баптау мүмкіндігі берілген.

7) келесі *File* белгішесінде жазба файлын атау және сақтау орны көрсетіледі.

8) *Hotkeys* белгішесі жазба жазу мен жазбаны тоқтатудың жылдам батырмалар көмегімен реттестірілуіне көмектеседі.

9) *Live* белгішесі кадрлардың секундына алмасуын және енгізілген бейне форматын қолдану мүмкіндігін береді.

10) соңғы *Program* белгішесінің баптауларына қарай жазба басталғанда жазба қосымшасын кішірейту (*Minimized before starting capture*), жазба басталғанда жазбаны уақытша тоқтату (*Pause before starting capture*), қосымша төртбұрышын жасыру (*Hide capture rectangle*), қосымша төртбұрышын көрсету (*Soild capture rectangle*), бейнені сақтаған соң қайта орындау (*Play movie after saving file*), AVI файлдарын *Camtasia* ойнатушысы арқылы орындау (*Play AVI files with Camtasia Player*), әрқашан жоғарыда орналасу (*Always on top*), т.с.с. мүмкіндіктер береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бурлаков М.В. Самоучитель Macromedia Flash MX / М. В. Бурлаков. - СПб.: БХВ-Петербург, 2006.
2. Дронов В. Macromedia Flash MX. Экспресс курс / В. Дронов. -СПб: БХВ-Петербург, 2006.
3. Китинг Д. Flash MX. Искусство создания web-сайтов / Д. Китинг. – СПб: ДиаСофтЮП, 2006.
4. Кишик А. Н. Flash MX. Эффективный самоучитель / А. Н. Кишик, П. Г. Галушкин. - СПб: ДиаСофтЮП, 2007.

Научный руководитель:

(Ph.D.) – Технических наук Шалтабаев Алтай Аканович.

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Nasriddinov A.Sh., Mannonov J.A., Shodmonov D.S.
(Namangan, O'zbekiston)

YO'L QURILISH MASHINALARINI ISHLASH QOBILIYATINI USHLAB TURISH VA QAYTA TIKLASH

Mashinalarni chiniqtirish davrida buzilishlar oqimi parametri qiymati bilinmas kamayadi, so'ngra o'sib boradi. Kafolatli ekspluatatsiya davrida nazorat qilinayotgan yuklagichlarni qayta tiklash davomiyligi 1,2 sutkani tashkil etadi, uning tugashidan so'ng u 3-5 martaga oshdi va murakkab yig'ma birikmalar buzilishi alohida holatlarda oylarda sanab o'tilgan. Bunday davomli turib qolishlarni yangi va ta'mirlangan yig'ma birikmalar va agregatlar asosida agregat usulida ta'mirlash bilan kamaytirish mumkin. Nazoratdagi yuklagichlar uchun buzilishga mashinalarni ishlashini limitlovchi yig'ma birikmalar, agregatlar va tizimlar sifatida butunlayin gidrouzatma, transmissiya, elektr jihozlari, dvigatel, boshqarish tizimi va ishchi jihozlarni ajratib olish mumkin.

Reklamatsiya dalolatnomasi asosida yuklagichlarni texnik holatini tahlil qilish asosida ishonchlilik parametrlari tadqiqot qilindi va ular asosida ko'proq buzilishlar aniqlanadi. Buzilishlar tahlili asosida mashinalarni ishlash qobiliyatini ishlab chiqish va bilvosita parametrlari orasidagi aloqa aniqlandi. Aniq nosozlikni qidirish, bartaraf etish va prognozlash uchun ishlash qobiliyatini baholovchi tarkibiy-natijaviy (структурно-следствие) shakli tuzilgan, diagnostik parametrlar tanlab olingan va defektlarni bartaraf etish matritsasi tuzilgan. Yig'ilgan va ko'rgazma qilingan ma'lumotlar, shunday qilib, informatsion texnologiyalardan foydalanib diagnostikalash jarayonlarini avtomatlashtirishga va ekspluatatsiya boshidan buyon har qanday ishlashida yo'l qurilish mashinalari ishlash qobiliyatini baholashga imkon beruvchi dasturiy mahsulot ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

Yo'l qurilish mashinalari ishlash qobiliyatini o'rtalashtirilgan ishonchlilik ko'rsatkichlari bo'yicha ta'minlashdan mashinani haqiqiy holatiga o'tishda to'rtinchi kichik tizimni asosiy vazifasi mashinalarni ishlash qobiliyatini ushlab turish va qayta tiklashdan iborat. Uning asosida mashinalarni hamma elementlarini qoldiq resursini, ularni jadal o'zgarishini va diagnostikalash asosida mashinalarni ta'mirlashga qo'yish vaqtini aniqlash yotadi.

Taklif qilinayotgan metodikada diagnostikalash jarayoni uchun sarflarni kamaytirish maqsadida yo'l qurilish mashinalarini diagnostikalash ekspluatatsiya boshidan emas, balki ma'lum vaqt oralig'idan so'ng o'tkaziladi. Buning uchun diagnostiklashni boshlanish vaqti (t_{db}) aniqlanadi. Ta'mirlanadigan detallar buzilishiga ishlashi bo'yicha ma'lumotlarni borligi va ta'mirlanmaydigan detallarni buzilishiga ishlashini o'rnatish (t_{db}) mumkin, u buzilishga ishlashini minimal qiymati yoki buziligacha ishlashiga teng bo'ladi ($t_{db}=T_{min}$). T_{min} bo'lmaganda mashinalarni o'rtacha ishlashi oralig'iga tushadigan va ikkita sigma qonunini ($T_{ort}=2\sigma$) qoniqtiradigan mashinalarni ishlashi asos qilib olinadi, buzilish 0,97 ehtimolligi bilan sodir bo'lmaydi.

Qachonki, (t_{db}) qiymati aniqlansa, mashinalar yig'ma birikmasini qoldiq resurslarini (t_{qol}) aniqlash va nazorat qilinuvchi parametrlarini o'zgarish jadalligi bilan diagnostikalash natijasi bo'yicha yo'l qurilish mashinalari larini texnik holatini baholash amalga oshiriladi.

(t_{qol}) qiymatini aniqlab, hamma agregatlar va yig'ma birikmalar bo'yicha ta'mirlashga quyish vaqti (t_i) ularni minimal qiymati (t_{qol}) bo'yicha topiladi.

$$t_{tyb} = t_{qolyb}^{\min}$$

$$t_{tagrtgat} = t_{qolagregat}^{\min} = t_{qolyb}^{\min}, \text{ moto-soat,}$$

$$t_{tmash} = t_{qolmash}^{\min} = t_{qolagregat}^{\min}$$

bu yerda $t_{tyb}, t_{tagregat}, t_{tmash}$ -mos ravishda yig'ma birikma, agregat va mashinani ta'mirlash vaqti, moto-soat;

$t_{qolyb}^{\min}, t_{qolagregat}^{\min}, t_{qolmash}^{\min}$ mos ravishda yig'ma birikma, agregat va mashinani qoldiq vaqtini minimal qiymati, moto-soat.

Mashinalarga TXK va ta'mirlashni diagnostika ishlari bilan birgalikda bajarilishini hisobga olib mashinalarni ta'mirga qo'yish vaqti qoldiq resursi (t_{qol}) TXK yoki ta'mirlash davriyligidan oshmasligi lozim.

$$t_{tmash} = t_{qol}^{\min} \leq \Pi_{TXKT} + \delta, \text{ moto-soat,}$$

bu yerda Π_{TXKT} -TXK yoki ta'mirlash davriyligi, moto-soat;

t_{qol}^{\min} -qoldiq resursni minimal qiymati, moto-soat;

δ -bo'lishi mumkin bo'lgan xatolik, moto-soat.

Yuqoridagilarda kelib chiqqan holda taklif etilgan metod yo'l qurilish mashinalarini ekspluatatsiya qilish jarayonida ularni samarali ishlashini ta'minlash va ta'mirda turib qolish vaqtlarini kamaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Использование информационных технологий при планировании технической эксплуатации строительных и дорожных машин/ А.Н. Максименко, С.Е. Кравченко, Д.Ю. Макацария, В.В. Кутузов, Г.С. Тимофеев, В.В. Васильев/ Грузовик &. – 2006. – № 5.
2. Разработка годовых планов и месячных план-графиков ТО и ремонта с использованием информационных технологий/ А.Н. Максименко, С.Е. Кравченко, Д.Ю. Макацария, В.В. Кутузов, А.И. Лопатин, Г.С. Тимофеев, В.В. Васильев// Грузовик &. – 2006.

**Alisher Soliyev, Shohruh Nazarov, Umidjon Abdullayev
(Namangan, O'zbekiston)**

NOYOB YER ELEMENTLARI BILAN LEGIRLANGAN KREMNIYNING ELEKTROFIZIK XOSSALARI

Noyob yer elementlari vakillari gadolinii va samariy akseptor kirishmalar sifatida birinchi marta [1-4] ishlarda o'rganilgan. Kremniyga o'stirish jarayonida kiritilgan ittriy sayoz donor sath hosil qilishi aniqlangan. Kremniyni gadolinii bilan legirlash esa, akseptor tabiatli markazlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. 0,03 dan 1,8 massa foizlarida kiritilgan golmiy elementi namunaning o'tkazuvchanlik turini o'zgarishiga olib kelishi, ammo u kremniydagi kovaklar konsentratsiyasini o'zgartirishga Xoll effekti va elektr o'tkazuvchanlik metodlari yordamida aniqlangan. Ushbu holda golmiy bilan bog'liq yangi akseptor chuqur sath $E_c + 0,35$ eV paydo bo'lishi kuzatilgan.

Agar [5] ishda qudratli yarimo'tkazgich asboblari uchun qo'llaniladigan kremniyning termik barqarorligi ortishi kuzatilgan bo'lsa, boshqa ishlarda aksincha teskari natijalar olingan.

Masalan, n -kremniyda samariyning xossalari o'rganish, $Si < Sm >$ namunalari o'tkazuvchanlik turi va solishtirma qarshiligi samariyning kremniy eritmasiga qo'shilgan miqdoriga mos ravishda o'zgarmagan, shuningdek ushbu ishda yuqori temperaturalarda termik ishlov natijasida kremniyning termik barqarorligi, samariyning mavjud bo'lishiga qaramay yomonlashgan. Bundan tashqari, zaryad tashuvchilar konsentratsiyasining noyob yer elementining miqdoriga bog'liqligi kuzatilmagan.

Kremniyni neodim va terbiy bilan ionlar implantatsiyasi yordamida legirlanganda taqiqlangan zonada $E_c - 0,29$ eV va $E_c - 0,33$ eV donor chuqur sathlarning paydo bo'lishi kuzatilgan.

Balichenko A. A. va boshqalarning [6] ishida kremniyga ionlar implantatsiyasi yordamida kiritilgan Gd , Yb va Sm ning tabiatini tadqiqlashgan va diffuziyaning faollanish energiyasi uchun 4 eV; 4,4 eV va 3,9 eV qiymatlarni mos ravishda Yb , Gd , va Sm uchun aniqlangan. Yuqoridagi barcha elementlar kremniyda akseptor tabiat namoyon qilganligi, ularning elektrik faollanish darajasi namunalariga kiritilgan Yb , Gd va Sm ning umumiy konsentratsiyasining $1 \div 2$ % ni tashkil etishi aniqlangan.

Ion implantatsiyasining dozasi ortishi bilan elektrik faol qism sezilarsiz ortgan. Elektron mikroskopik tadqiqotlar noyob yer elementlarining asosiy qismi pretsipitlar ko'rinishida kremniyda joylashishi kuzatilgan.

Sobolev va boshqalarning [6, 7] ishlarida erbiy va kislorodni kremniyga 1-2 MeV energiyali ionlar implantatsiyasi yordamida olingan tunnel svetodiodlar va $p-n$ struktura yoritilgan bo'lib, ushbu strukturalar $p-n$ o'tishning teshilish rejimida ishlatilgan. Ushbu teshilish rejimida erbiyning elektr lyuminessensiyasining intensivligi erbiyning konsentratsiyasiga bog'liq bo'ladi.

Kremniyni erbiy bilan ion implantatsiyasi yordamida legirlashni qo'llanganda 1,54 mkm to'lqin uzunlikli effektiv fotolyuminessensiya olish imkoniyati paydo bo'lishi [8,9] aniqlangan. Ushbu fotolyuminessensiya Er^{+} ionlarining parchalangan sathlararo kristall maydonidagi elektronlarning nurlanishli o'tishlari natijasidir.

Energiyasi 1 MeV va dozasi 10^{13} sm^{-2} bo'lgan disproziy va golmiy ionlarining kremniyga implantatsiyasi va $600 \div 900^{\circ}C$ temperaturalarda termik ishlov berish natijasida donor markazlar hosil bo'ladi. Ushbu markazlarning konsentratsiyasi boshlang'ich kremniydagi kislorodning konsentratsiyasi yoki qo'shimcha kislorod implantatsiya qilinganda ortadi.

Termik ishlov temperaturasi va $Si:Dy$ va $Si:Ho$ da kislorodning konsentratsiyasiga faollanish koeffitsiyenti va donor markazlarning konsentratsiyaviy taqsimotlarining bog'liq tabiati aniqlangan. Tarkibida noyob yer elementlari va kirishmalari bo'lgan kamida ikkita donor markazlar hosil bo'lishi mumkin ekanligi kuzatildi.

Erbiiy va kislorod ionlari implantatsiyalangan kremniy monokristallari qatlamlariga (KEF va BKEF) termik ishlov berishda donor markazlar hosil bo'lishi matematik modellashirilgan. Hisoblashlarning ko'rsatishicha, donor markazlarning taglikning chuqurligi bo'yicha konsentratsiyaviy taqsimotiga taglikdagi kislorodning va implantatsiyalangan kislorodning ta'siri, shuningdek $600 \div 900^{\circ}C$ diapazondagi termik ishlovda erbiyning donor faollanish koeffitsiyentining o'zaro qoniqlik bog'lanishi ko'rsatilgan.

Nazirov D. E. va boshqalar [10] birinchi marta 70 keV energiyali va dozasi 10^{16} sm^{-2} , ionlar toki 10 mA/sm^2 itterbiy ionlarining kremniyga (KEF-15) implantatsiyasini va ionlar kiritilgandan so'ng hosil bo'lgan nuqsonlarning taqsimoti tadqiqlangan. Kremniyga implantatsiyalangan itterbiy ionlarining taqsimoti radiatsiyaviy buzilishlar taqsimoti bilan mos kelgan. $2R_p$ ($\sim 200 \text{ A}^0$) chuqurlikda konsentratsiyaviy taqsimotning Gauss qonunidan chetlanishi kuzatilgan. Ushbu chuqurliklarda nuqsonlar taqsimoti ham monoton o'zgaradi.

Noyob yer elementlari bilan legirlangan kremniyda fotoo'tkazuvchanlikning anomal tabiati ko'rsatilgan, ya'ni $10^{13} \div 10^{16} \text{ sm}^{-3}$ konsentratsiyalarda kirishmaviy fotoo'tkazuvchanlik kuzatilmagan. Konsentratsiya $> 10^{16} \text{ sm}^{-3}$

bo'lganda fotoo'tkazuvchanlik sakrovchan paydo bo'lgan. Kunduzgi yoritilish yo'qligida, $N_{La} < 10^{17} \text{ sm}^{-3}$ (fosfor konsentratsiyasi $N_p \sim 1,7 \cdot 10^{13} \text{ sm}^{-3}$) diapazonda namuna solishtirma qarshiligining ortishi kuzatilgan. Solishtirma qarshilikning ortishi va kirishmaviy fotoo'tkazuvchanlikning gadoliniyning kichik konsentratsiyasida paydo bo'lishi kremniyda fosforning ortishida kuzatiladi.

Bir qator ishlarda olingan natijalar kremniyni o'stirish jarayonida kiritilgan *Gd*, *Yb* va *Sm* elektrik nofaol (elektrik neytral) degan fikrni tasdiqlaydi. Kirishmaviy tarkibi bir xil bo'lgan namunalarda noyob yer elementlarining konsentratsiyasi ortganda zaryad tashuvchilarning Xoll harakatchanligining kamayishi kremniy hajmida noyob yer elementlarning pretsipitatlar mavjudligi bilan tushuntiriladi.

Tanishilgan adabiyotlarning ma'lumotlaridan hamma noyob yer elementlari kimyoviy xossalari bo'yicha bir-biriga yaqinligi va bunday o'xshashlik noyob yer elementlarining kremniydagi xossalari ham umumiy holda kuzatiladi. Noyob yer elementlari kremniyda taqsimlanishning koeffitsiyentining kichik qiymatlariga egadir. Bu esa noyob yer elementlari kremniy eritmasi juda yuqori bo'lgan holda eruvchanlikning kichik qiymatlarga ega bo'lishiga olib keladi, natijada kremniy quymaning uzunligi bo'ylab notekis taqsimlanishiga, shuningdek ikkinchi fazadagi birikmalar pretsipitatlar yoki kirishmaviy birikmalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Yuqorida sharhlangan adabiyotlarning ko'pchiligida, noyob yer elementlarining pretsipitatlarining o'lchamlari noyob yer elementlarining kremniyda paydo bo'ladigan konsentratsiyalari ortib borishi bilan birga bir necha o'n mikrometrlargacha tashkil etadi, buning natijasida pretsipitatlar kremniyda lokal bikr kuchlanishlarning va dislokatsiyalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Gadoliniyning konsentratsiyasi ortishi bilan yig'indi magnitik qabulchanlik bosqichma-bosqich diamagnitlikdan paramagnitlik holatga (300 K) o'tishi aniqlangan. Ushbu hol gadoliniy atomlarining paramagnetizmi bilan bog'liqdir. Magnitik qabulchanlikning sakrashi $N_{Gd} = 10^{18} \text{ sm}^{-3}$ va $T = 290 \text{ K}$ temperaturada gadoliniyning ferromagnitik aynishi kuzatiladi. Ushbu konsentratsiyalarda gadoliniy atomlarining asosiy qismi kristalda pretsipitatlar ko'rinishida joylashishi mumkin. Gadoliniyning konsentratsiyasi ortganda magnitik qabulchanlikning magnit maydonning kuchlanganligi ortishi bilan kamayishini tushuntirishicha, bunday bog'lanish gadoliniy atomlarining to'plamlari atrofida buzilgan sohalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Yarimo'tkazgichlarda radiatsiyaviv nuqsonlar hosil bo'lishini maxsus passivlash, xususan kremniyda kristallga neytral kirishmani kiritish orqali amalga oshiriladi. Ushbu kirishma esa hosil bo'ladigan elektr faol komplekslar tarkibiga kirmaydigan bo'lishi, Frenkel juftini tashkil etuvchilari uchun jamlagich yoki annigilyatsiya markazi sifatida xizmat qilishi kerak. So'nggi yillarda shunday kirishmalar sifatida noyob yer elementlari qo'llanilmoqda. $S_i < Gd >$ ning elektr xossalari radiatsiyaviy nurlanishga kuchsiz sezuvchanlik aniqlangan va ushbu natijani birlamchi radiatsiyaviy nuqsonlar uchun samarali jamlagich sifatida xizmat qiluvchi gadoliniy atomlarining to'planmalarining radiatsiyaviy nuqtaviy nuqsonlar bilan o'zaro ta'sirlashuvining natijasi sifatida izohlangan. Shuningdek, $S_i < Gd >$ namunalarning rekombinatsiyaviy parametrlarining radiatsiya ta'siriga barqarorligi ko'rsatilgan. Gadoliniy, samariy va erbiy bilan legirlangan kremniyning asosiy elektrofizik parametrlarining radiatsiyaning ta'siriga barqarorligining ortishi ham ko'rsatilgan.

Kremniy va uning asosida yaratilgan asboblarning elektrofizik xossalari va parametrlarining termik nobarqarorligi, odatda, tez diffuziyalanuvchi kirishmalarining to'yingan qattiq eritmalarining parchalanishi va turli shakllardagi termodonorlar hosil bo'lishi bilan bog'laniladigan kislorodning to'yingan qattiq eritmalarining parchalanishi bilan tushuntiriladi. Tez diffuziyalanuvchi kirishmalar va kislorodning to'yingan qattiq eritmalarining parchalanishiga noyob yer elementlarining sezilarli ta'sir qilishi aniqlangan. Bir qator ishlarda o'zaro qarama-qarshi natijalar olingan: termik barqarorlikning pasayishi kremniyda noyob yer elementlarining mavjudligi bilan bog'langan, boshqa ishlarda esa, aksincha, noyob yer elementlari termik barqarorlikning ortishiga olib kelishi aniqlangan. Kuzatilgan termik toblangan (yuqori temperaturadan yuqori tezlikda sovutilgan) namunalarda zaryad tashuvchilarning yuqori harakatchanligini, ya'ni termik nobarqarorlikni, mualliflar bizga tez diffuziyalanuvchi kirishmalarining (*Au*, *Cu*, *Fe* va b.) to'yingan qattiq eritmalarining parchalanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi haqida tahmin qilgan. Ushbu fikr adabiyotda mavjud ma'lumotlarga tayanish asosida olg'a surilgan. Ya'ni kremniydagi tez diffuziyalanuvchi kirishmalarining to'yingan qattiq eritmalarining parchalanishining faollanish energiya qiymati aniqlangan faollanish energiyasi qiymatiga yaqindir. Kremniyning termik barqarorligining ortishi esa, tez diffuziyalanuvchi kirishmalar, shuningdek vakansiyalar uchun ham jamlanmalar bo'lishi mumkin bo'lgan, buzilgan sohalar bilan o'ralgan, ikkinchi fazalarning mavjudligi va kremniydagi "fon" kirishmalarining noyob yer elementlari yordamida tozalashi natijasi bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mandelkorn J., Schwartz L., Broder J., Kautz H. and Ulman R. Effects of impurities on radiation damage of silicon solar cells // Journal of Applied Physics. – New York, 1964. – V. 35. – PP. 2258-2260.
2. Mandelkorn J. *Gd* or *Sm* doped silicon semiconductor composition // Patent USA. KI.252-62.3. № 3. 409. 554. – New York.
3. Салманов А.Р. Исследование поведения примесей редкоземельных элементов и циркония в кремнии и их влияние на его термическую стабильность. Автореф. дис. ... канд. физ. - мат. наук. – Москва, 1978. – 17 с.
4. Carter J.R. Defect-impurity relationships in electron damage silicon // IEEE Trans. Nucl. Science. – 1966. – V.NS - 13. – PP. 24-32.

5. Баграев Н.Т., Власенко Л.С., Волле В.М., Воронков В.Б., Грехов И.В., Добровенский В.В., Шагун А.И. Возможности повышения термостабильности монокристаллического кремния для мощных полупроводниковых приборов // ЖТФ. – Санкт-Петербург, 1984. – Т.54. – В. 5. – С. 917-928.
6. Балыченко А.А., Крылов Б.Г., Макаров В.В., Филиппов Е.И., Шокин А.Н. Особенности поведения ионно-имплантированных РЗЭ в кремнии // В сб. тезисов докладов VI международной конференции по физико-химическим основам легирования полупроводниковых материалов. – М., 1988. – С. 91.
7. Емельянов А.М., Соболев Н.А., Трищенко М.А., Хакушев П.Е. Туннельные светодиоды на основе Si: (Er, O) с малыми временами нарастания электролюминесценции ионов Er³⁺ в режиме пробоя // Физика и техника полупроводников. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 34. В.8. – С. 965-969.
8. Соболев Н.А., Емельянов А.М., Николаев Ю.А. Влияние дозы имплантации ионов эрбия на характеристики (111) Si: (Er, O) – светодиодных структур, работающих в режиме пробоя перехода // Физика и техника полупроводников. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 34. – В. 9. – С. 1069-1072.
9. Назыров Д.Э., Гончаров С.А., Суворов А.В. Ионное легирование кремния иттербием // Письма в ЖТФ. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 26. – В. 8. – С. 24-27.

Ольга Кунь, Василь Баб'як, Володимир Задвернюк
(Київ, Україна)

БИОГАЗ – НАДІЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО І КОМУНАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ НАЙБЛИЖЧОГО МАЙБУТНЬОГО

Мета: оцінити стан біогазового енергетичного потенціалу України і розглянути шляхи подальшого його розвитку.

Біогаз - це газ, що отримується в результаті метанового бродіння біомаси. Розкладання біомаси відбувається під впливом трьох видів бактерій. У ланцюжку живлення наступні бактерії харчуються продуктами життєдіяльності попередніх. Перший вид - бактерії гідролізи, другий - кислотоутворюючі, третій – метаноутворюючі.

Склад біогазу 55-75% метану, 25-45% CO₂, незначні домішки H₂ і H₂S. Після очищення біогазу від CO₂ виходить біометан. Біометан - повний аналог природного газу, відмінність тільки в походженні.

Сировиною для отримання біогазу: органічні відходи: гній, зернова і мелясна після спиртова барда, пивна дробина, буряковий жом, фекальні опади, відходи рибних і забійних цехів, трава, побутові відходи, відходи молокозаводів - лактоза, молочна сироватка, відходи від виробництва соків - гніт фруктовий, ягідний, відходи виробництва крохмалю і патоки - мезга і сироп, відходи переробки картоплі, виробництва чіпсів - очищення, шкурки, гнилі бульби та інше.

Вихід біогазу залежить від вмісту сухої речовини і виду сировини, що використовується. Так наприклад, з 1-єї тони гною великої рогатої худоби виходить 30-50 м³ біогазу з вмістом метану 60 %, або 150-500 м³ біогазу з різних видів рослин з вмістом метану до 70% [1].

Виробництво біогазу дозволяє запобігти викидам метану в атмосферу. Перероблений гній застосовується як добриво у сільському господарстві. Це дозволяє знизити застосування хімічних добрив, скорочується навантаження на ґрунтові води. Метан впливає на парниковий ефект в 21 разів сильніше, ніж CO₂, і знаходиться в атмосфері 12 років. Переваги метану - кращий короткостроковий спосіб запобігання глобальному потеплінню.

В Україні сектор біоенергетики розвивається, на жаль, повільно та в'яло. Це спричинено, по-перше дороговизною технології по отриманню біогазу, по-друге - відсутністю стимулювання Державою в наданні пільг чи дешевих кредитів при впровадженні біотехнологій на господарствах сільськогосподарського напрямку (див. рис 1), по-третє – високий строк окупності, не менше 15 років, тому це можуть дозволити тільки досить крупні підприємства.

Біогазові установки використовуються для отримання енергії з відновлюваних джерел та впровадження безвідходних технологій переробки біомаси з метою виробництва метану. В рамках співпраці між ІЕЕ НТУУ «КПІ» та міжнародною біогазовою компанією Zorg Ukraine був проведений ознайомчий енергоаудит новітньої біогазової станції в місті Рокитне, що була запущена в експлуатацію на заводі цукрового буряку наприкінці 2015 року, принципова схема якої представлена на рисунку 1а.

Біогаз, що виділяється характеризується наступним вмістом газів:

чистий метан -55-75%; вуглекислота-21-41%; азот-1-3%; водень-0,01-0,03%; невелика кількість сірководню-0-3%.

Теплотворна здатність такого газу 5000-6500 Ккал/м³.

Наприклад, з 1м³ біогазу можна отримати 2,2 кВт електроенергії.

В процесі анаеробного бродіння 40-45% твердого залишку біомаси перетворюється в CH₄ і CO₂, відносний вміст аміаку в загальній кількості азоту збільшується, а доля органічного азоту відповідно зменшується.

Основними технологічними вимогами є:

- зменшення викидів CO₂ в атмосферу;
- переробка біомаси з отриманням твердих і рідких добрив;

– отримання біогазу і трансформація його в електричну та теплову енергію.

Швидкість процесу бродіння залежить від температури. Розрізняють два режими бродіння: мезофільний ($t=34^{\circ}\text{--}37^{\circ}\text{C}$) і термофільний ($t=52^{\circ}\text{--}54^{\circ}\text{C}$).

Для спроектованого комплексу передбачається робота ферментаторів у проточному режимі за мезофільних умов. Час знаходження субстрату у ферментаторі складає в середньому 35 діб.

Як первинний та основний носій енергії розглядається буряковий жом з додаванням курячого помету та гною ВРХ. Біогаз, що вироблятиметься в процесі бродіння, збиратиметься в газгольдерах ферментаторів, призначених для накопичення біогазу з метою вирівнювання коливань під час виробництва газу та його використання. Далі біогаз проходить очистку від сірководню системою десульфації, після чого він по трубопроводах транспортується до когенераційної станції.

На шляху транспортування біогаз повинен охолоджуватись для конденсації вологи. Біогаз в кількості 22115м³/добу (9167017 м³/рік) використовується на когенераційних установках. У випадку технологічної зупинки когенератора для утилізації метану, що знаходиться в біогазі, і зменшення викидів в атмосферу його спалюють у газовій свічі закритого

Комплекс складається з таких основних споруд:

Приймальні резервуари- 2шт: на 200 м³ розраховані на утримання добового запасу підготовленої сировини для ферментації. У резервуарах субстрат проходить стадію попередньої обробки: гомогенізацію та підігрів. Після попередньої обробки субстрат завантажується до 4-х ферментаторів у тому ж циклі, як і подається до приймального резервуару. У ферментаторі на протязі 35 діб сировина проходить цикл бродіння і відбувається утворення метану.

Вироблений біогаз збирається в газгольдері ферментатора, де проходить очистку від сірководню системою десульфації, після чого проходить по підземним газопроводам, де зневоднюється, до пункту газопідготовки, де тиск підіймається до 100мбар. Потім біогаз подається на дві когенераційних модуля GE Jenbacher JMC 416 GS-B.L, де спалюється та виробляється електрична енергія у кількості 2254кВт на годину та тепла енергія у кількості 2216кВт на годину. В залежності від концентрації метану в біогазі змінюється кількість спожитого біогазу. При 100% навантаженні і концентрації метану в 60% це становить 4703 м³/год

Електричний ККД складає 42,2%.

Після стадії бродіння сировини маса, що перебродила, вивантажується до проміжного резервуару. Відтіля вона подається насосом на сепарацію, де розділяється на тверду та рідку фракції. Тверда фракція щоденно вивозиться на поля як добриво, рідка насосом транспортується до прийомного резервуару та на поля фільтрації

Використання продукту запропонованої технології в якості добрив підвищує родючість ґрунту.

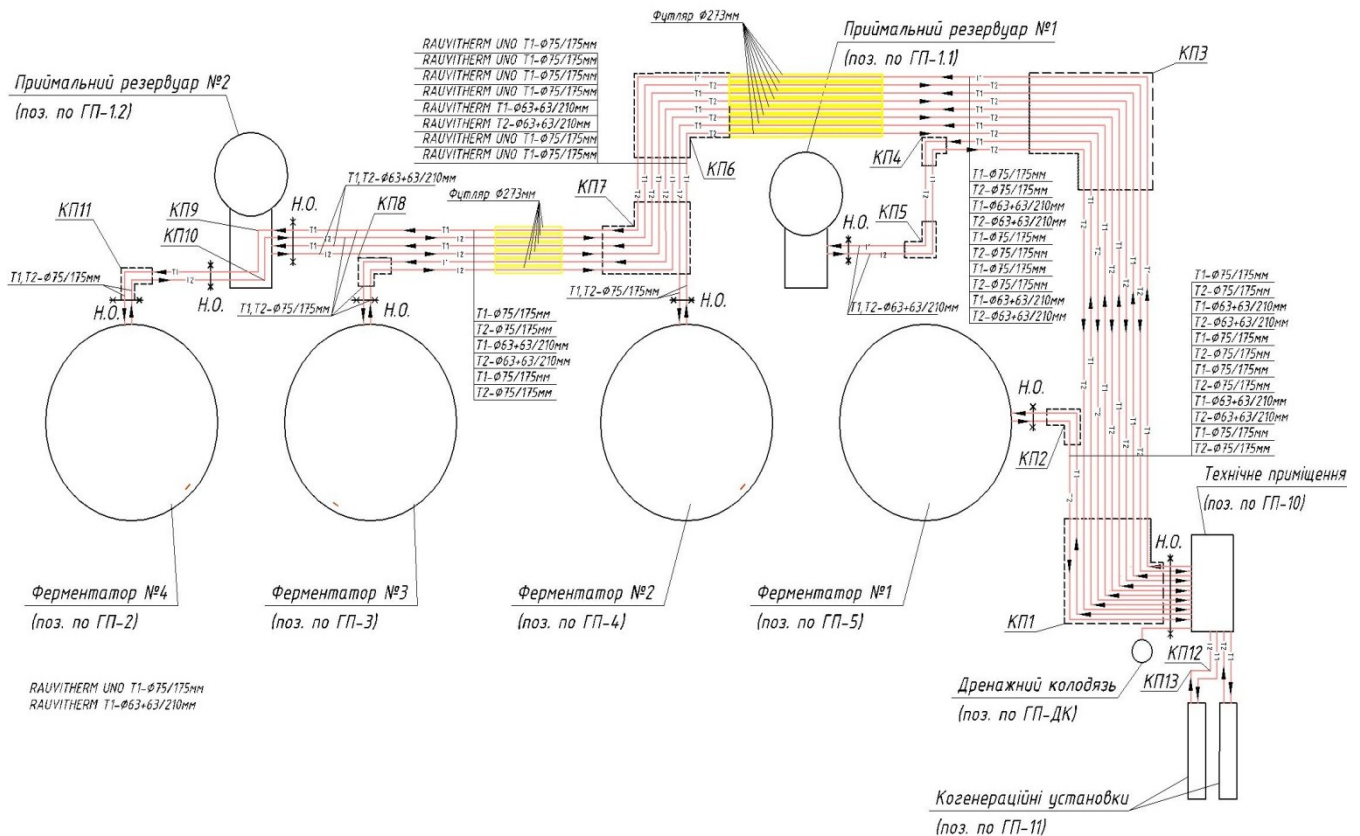

Рисунок 1. а) Схема рокишнянської біогазової станції цукрового заводу.

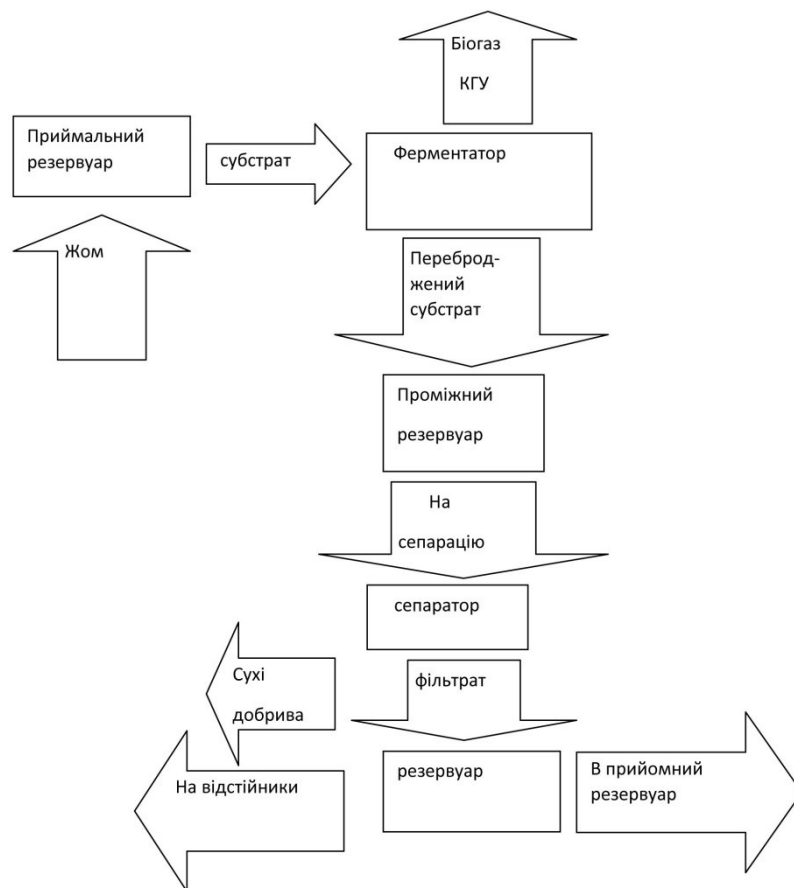

Рис.1 б) Принципова схема комплексу з переробки біогазу [2].

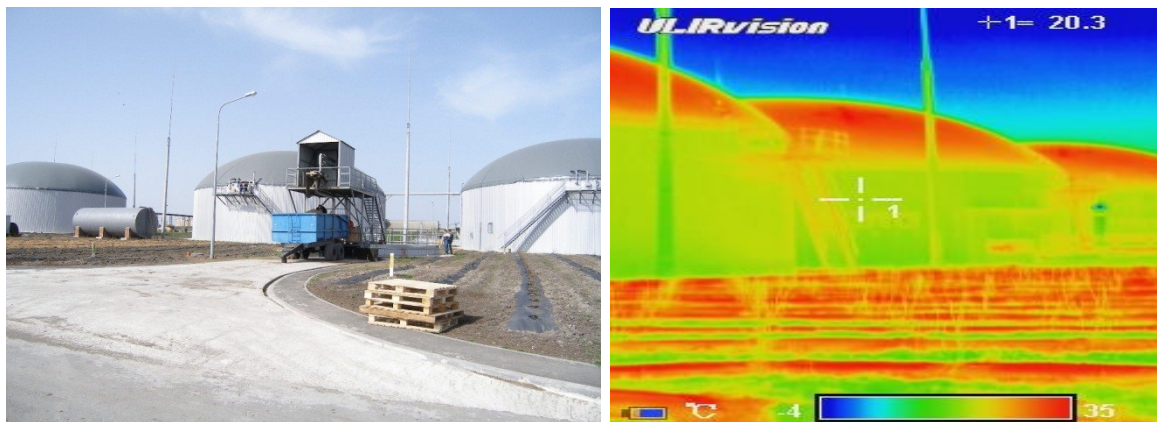

Рисунок 2. Фото і термограма метантенків біогазової установки

Попередній аудит виробництва електроенергії на біогазовій станції дозволив виділити ряд питань, щодо подальшого вдосконалення процесу виробництва електроенергії:

- контроль за вологістю та температурою газоповітряною сумішшю, що надходить до когенераційної установки дозволить підвищити ККД установки на 2-4 %;
- коригування потужності КГУ врахуванням складової сонячної енергії в тепловому балансі, що надходить до метантенку від сонячного випромінювання несе в собі затрати на додаткове технічне обладнання, але і істотне підвищення ККД ще на 1,5 -2 %.

За підрахунками авторів, агропромисловий комплекс України виробляє значний обсяг органічних відходів, які здатні замінити приблизно 1,5 млрд. м³ природного газу на рік, інші автори оперують цифрами в 1,5-2 рази вищими [1, 2]. При подальшому розвитку сільського господарства (рослинництва та тваринництва) потенціал виробництва біогазу може зрости в 10-ки разів та стати значним важелем в газоспоживчому балансі країни при відповідних заходах стимулювання.

Одним з перевірених і дієвих механізмів стимулювання розвитку відновлюваних джерел енергії в світі є використання фіксованих "зелених" тарифів для електроенергії, виробленої з відновлювальних джерел енергії.

В Україні дія «зеленого тарифу» прописана Законом України «Про електроенергетику», згідно якого електроенергія що вироблена з біогазу та віддана в загальну електромережу діє тільки з квітня 2013 р., та його величина становить 0,12...0,14 євро/кВт [1, 3]. Разом з тим, потенціал українського ринку біогазу

досить великий. Використання біогазових систем в комунальному господарстві України дасть до 4-5 млн. кубометрів біогазу в рік з кожного полігону ТПВ. При вартості системи збору та використання біогазу з одного ТПВ об'ємом від 1 млн тонн - 1,35 млн. євро, простий термін окупності складає 15-17 років. Потенціальних (>1 млн тонн) офіційних полігонів твердих побутових відходів в Україні нараховується близько 100.

Хоча вартість 1-го кіловату електроенергії з біогазу не значна, але це дасть змогу підприємствам де впроваджено технології по отриманню електроенергії з біогазу видавати надлишки електроенергії в загальну мережу й тим самим додатково отримувати прибуток, що в подальшому дасть змогу зменшити собівартість виробленої продукції та підвищить конкурентоспроможність на ринках не тільки України але й світу.

Література:

1. Климчук О. В. Виробництво біогазу: досвід зарубіжних країн та перспективи розвитку в Україні. Збірник наукових праць ВНАУ. №2(64) 2012 - С. 52-54.
2. <http://www.uabio.org> - Стан та перспективи виробництва біогазу в Україні. Презентація Міністерства аграрної політики та продовольства України
3. Лісничий В. М. Сучасний стан та перспективи розвитку отримання біогазу в Україні: матеріали Четвертої міжнародної конференції [„Енергія із біомаси“], (Київ, 22–24 вересня 2008 р.) / В. М. Лісничий, Ю. О. Цаплін. – К.: ІТТФ НАНУ 2008. – С. 299–300.

Олексій Пророченко
(Київ, Україна)

РАДІОПЕЛЕНГАЦІЯ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ, ЦІЛІ ТА СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ

У зв'язку з інтенсивним розвитком радіоелектронних засобів (РЕЗ) і систем, передавання інформації якими здійснюється за допомогою електромагнітних хвиль у просторі, все актуальнішим стає завдання виявлення та ідентифікації джерел радіовипромінювання (ДРВ) сигналів із невідомими параметрами.

Ідентифікація невідомого ДРВ може бути полегшеною, якщо є можливість установити його місцезнаходження за допомогою радіопеленгації – процесу визначення напрямку (пеленгу) на ДРВ із використанням поширення радіохвиль. Визначення місцезнаходження ДРВ – це встановлення його географічних координат за допомогою технічних засобів радіомоніторингу.

Під час проведення технічного радіоконтролю радіопеленгація стає необхідною для:

- визначення місцезнаходження ДРВ або несанкціонованого РЕЗ;
- визначення місцезнаходження РЕЗ або ВП, який заважає нормальній роботі іншим РЕЗ, і не може бути ідентифікований іншими засобами;
- визначення місцезнаходження джерел радіозавод штучного походження, таких як, наприклад, електроустановки, пошкоджені ізолятори на високовольтних лініях електропередач тощо;
- ідентифікації як відомих, так і невідомих РЕЗ.

Особливу актуальність в останні роки набуває ще одна галузь застосування радіопеленгації – виявлення та пеленгація сигналів із розширеним спектром частот. Одним із основних напрямків розвитку сучасних засобів і систем радіозв'язку спрямованих на підвищення рівня завадостійкості та захисту інформації, що передається, є використання сигналів із розширеним спектром частот, до яких відносяться, наприклад, сигнали з адаптивним і програмним перестроюванням робочої частоти.

При цьому ефект захисту ширококутових ліній радіозв'язку досягається псевдовипадковістю параметрів (несучої частоти) сигналів радіозв'язку з часом. За цих умов найінформативнішою та стійкою ознакою, що дозволяє виявити та ідентифікувати ширококутовий сигнал, є напрямок на його джерело.

Радіопеленгація базується на властивостях поширення радіохвиль найкоротшим шляхом з певною швидкістю і на принципах направленої радіоприймання. Якщо ДРВ знаходиться на поверхні Землі в точці Б (рис. 1, а) і для спрощення припустимо, що поширення радіохвиль завжди відбувається

вздож дуги великого кола, що з'єднує ДРВ і місце приймання радіовипромінювання (точка А), то за умови застосування відповідного приймального обладнання, що вказує напрямком на джерело сигналу, можна отримати істинний пеленг цього джерела - кут α між північним напрямком меридіана і напрямком від спостерігача на ДРВ.

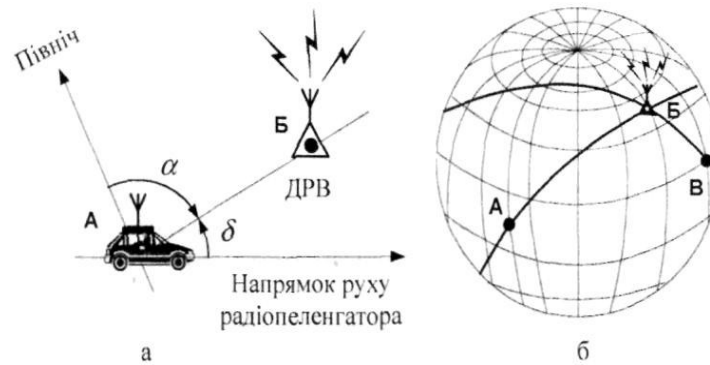

Рис. 1. Визначення: а – пеленга на ДРВ одним радіопеленгатором;
б – місцезнаходження ДРВ двом радіопеленгаторами

Комплект обладнання (пристрій), який призначений для визначення напрямку на джерело випромінювання електромагнітних коливань називається радіопеленгатором.

Найчастіше радіопеленг відрховується від північного напрямку меридіана за годинниковою стрілкою від 0° до 360° . При цьому пеленгування здійснюється шляхом обертання ДН пеленгаторної антени до отримання на виході радіоприйомного пристрою (РПП) певного значення рівня сигналу ДРВ, що пеленгується. Якщо антенна система (АС) радіопеленгатора попередньо орієнтована відносно північного напрямку меридіана, то істинний пеленг визначається за кутом повороту ДН антени від її початкового положення. Кут між площиною меридіана точки спостереження й вертикальною площиною, що проходить через цю точку і спостережуваний предмет називається азимутом. Якщо ж АС пеленгатора попередньо орієнтована відносно подовжньої осі транспортного засобу, на якому встановлений пеленгатор, і пеленг визначається за кутом повороту ДН антени від цієї осі, то такий пеленг називається відносним або бортовим (кут δ на рис. 1. а). Різниця між вимірним значенням азимуту на ДРВ та істинним (справжнім) значенням азимуту на це ДРВ визначає похибку пеленгування.

Під час вирішення завдань технічного радіоконтролю пеленгування ДРВ здійснюється, як правило, за азимутом.

За допомогою одного радіопеленгатора можна визначити тільки пеленг, тобто азимут на ДРВ. Для визначення місцезнаходження ДРВ, що пеленгується, необхідно мати мінімум два радіопеленгатори, територіально рознесені на достатню відстань один від одного (рис. 1, б). Місцезнаходження працюючого ДРВ визначається точкою перетину лінії пеленгів від обох радіопеленгаторів, що знаходяться в точках А і В. Причому пеленги можуть бути отримані одночасно або послідовно. Однак за реальних умов пеленгування, особливо у великих містах та на значній відстані від пеленгаторів до ДРВ, точне встановлення місцезнаходження ДРВ двома радіопеленгаторами внаслідок значних похибок визначення пеленгів ускладнюється.

Для ефективного пеленгування ДРВ, необхідне виконання таких умов:

- енергія (потужність) сигналу, що надходить на вхід вимірювального РПП, повинна бути достатньою для виявлення й вимірювання параметрів із заданими показниками якості;
- вимірювальний РПП повинен забезпечувати приймання сигналу на його несучій частоті;
- антена РПП повинна забезпечувати приймання сигналу відповідної поляризації та напрямку;
- РПП повинен забезпечувати приймання сигналу відповідних режимів випромінювання (імпульсний, безперервний тощо).

Технічні характеристики радіопеленгаторів:

- чутливість радіопеленгатора;
- завадостійкість;
- швидкодія;
- розрізнявальна здатність;
- діапазон робочих частот;
- вид сигналу, що пеленгується;
- час розгортання;
- складність експлуатації.

Чутливість радіопеленгатора визначає його здатність пеленгувати віддалені та малопотужні ДРВ. Як правило, під чутливістю мають на увазі таке значення напруженості електромагнітного поля, за якого пеленгування проводиться з дотриманням заданих характеристик пеленгації, наприклад, значення середньоквадратичної помилки. Чутливість радіопеленгатора в основному визначається чутливістю його приймальних трактів, конструкцією АС і алгоритмом обчислення пеленга.

Завадостійкість - здатність радіопеленгатора зберігати у відомих межах свою точність за наявності радіосигналів, наприклад, основного і завад, показання пеленга для основного сигналу можуть

змінюватися, тому завадостійкість радіопеленгатора характеризує напруженість поля радіозавади, яка викликає помилку, що не перевищує припустиме значення. Очевидно, що чим вища напруженість поля завади в даному випадку, тим краща завадостійкість пеленгатора. Напруженість поля завади, що характеризує завадостійкість, залежить від напруженості поля основного сигналу, рівня розстроювання за частотою завади відносно основного сигналу і від просторового кута між напрямками на джерела основного сигналу та радіозавади. Напруженість поля завади, як правило, задається відносно напруженості поля основного сигналу в децибелах.

Швидкодія радіопеленгатора визначається мінімальним часом, необхідним для настроювання на задану частоту та визначення пеленга.

Останнім часом отримали поширене застосування системи радіозв'язку з програмним перестроюванням робочої частоти зі швидкістю від декількох десятків до декількох сотень стрибкоподібних змін частоти за секунду. Тому для пеленгування РЕЗ цих систем швидкодія радіопеленгаторів має вирішальне значення.

Максимальна швидкість пеленгування досягається в моноімпульсних радіопеленгаторах, які визначають пеленг протягом тривалості одного сигнального імпульсу.

Загалом для збільшення швидкодії радіопеленгаторів потрібно застосовувати РПП з малим часом перестроювання частоти, зменшувати час вимірювання сигналів з елементів АС, зменшувати їхню кількість, скорочувати обсяг обчислювань за рахунок погіршення розрізняювальної здатності.

Розрізняювальна здатність - це характеристика радіопеленгатора, яка визначає його можливість роздільного пеленгування ДРВ із близькими параметрами. Розрізняють розрізняювальну здатність за частотою та кутом.

Розрізняювальна здатність радіопеленгатора за частотою може відрізнитися в різних робочих смугах частот і в основному визначається фазовими шумами синтезаторів частот радіоприймальних трактів та алгоритмом цифрового оброблення сигналів.

Розрізняювальна здатність радіопеленгатора за кутом важлива тим, що в одному радіочастотному каналі можуть працювати декілька ДРВ, наприклад, однієї радіомережі, чи декілька базових станцій стільникового радіозв'язку.

Діапазон робочих частот радіопеленгатора - це смуга частот, в якій радіопеленгування проводиться із заданою точністю та чутливістю. Чим більший робочий діапазон частот пеленгатора, тим він кращий для вирішення завдань технічного радіоконтролю.

Вид сигналу, що пеленгується - характеристика радіопеленгатора, що зазначає види радіосигналів, для джерел яких він здатний визначати пеленг. Вид сигналу, що пеленгується, безпосередньо пов'язаний зі смугою пропускання радіоприймального тракту радіопеленгатора і його швидкодією. Чим ширша смуга пропускання, тим більш широкосмугові та короткочасні сигнали можна запеленгувати. Крім цього, здатність пеленгувати короткочасні періодичні сигнали суттєво залежить від алгоритму математичного оброблення вимірів пристроєм оброблення даних і визначення пеленга, що входить до складу радіопеленгатора.

Час розгортання радіопеленгатора визначає, наскільки швидко він може бути приведений у робочий режим. Цей параметр, а також маса та габаритні розміри особливо важливі для рухомих і переносних пеленгаторів.

У процесі проведення технічного радіоконтролю та визначення місцезнаходження ДРВ найчастіше застосовуються такі радіопеленгатори: амплітудні (з використанням слабонаправлених антен або з формуванням вузької ДН), фазові (класичні та доплерівські), інтерферометри (фазові, амплітудно-фазові). Отже, в умовах стрімкого збільшення числа і видів комунікаційного обладнання в різноманітних сферах (радіомоніторинг, служби безпеки, інтелектуальні системи зв'язку, наукові дослідження) зростає потреба в розробках складних радіотехнічних систем, здатних визначати розташування джерел радіовипромінювання (РВ), використовуючи варіанти пристроїв, оптимальних для вирішення конкретних завдань. Втім, радіопеленгація залишається основним засобом у радіовиявленні і радіоелектронній боротьбі.

Література:

1. Слободянюк П.В., Благодарний В.Г., Ступак В.С. Довідник з радіомоніторингу / Під заг. ред. П.В. Слободянюка. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2008. - 588 С.: іл.
2. Рембовський А.М., Ашіхмін А.В., Козмін В.А. Радіомоніторинг - завдання, методи, засоби / Під ред. А.М. Рембовського. 2 вид., прероб. і доп. – М.: Гаряча лінія –Телеком, 2010.- 624 с.: іл.

Науковий керівник:

доктор технічних наук, професор Сорочан Анатолій Григорович.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТСвітлана Герасименко, Світлана Запара
(Дрогобич, Україна)**ОСОБЛИВОСТІ ТА РІВЕНЬ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІВЧАТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Постановка проблеми. Одним із факторів успішності навчально-виховного процесу з фізичного виховання є врахування вікових закономірностей розвитку організму школярів.

Особливості фізіологічного і фізичного розвитку дітей молодшого шкільного віку вивчалися багатьма вченими (С.Ф. Цвек, Н.В. Москаленко, А.Д. Дубогай, С.М. Корнієнко та ін.). Вони відмічають, що саме в цьому віці закладається фундамент їх подальшого фізичного розвитку. Автори відзначають важливість урахування сенситивних періодів розвитку рухових здібностей, гетерохронність розвитку яких обумовлена гетерохронністю морфофункціонального дозрівання систем організму, змістом і спрямованістю засобів фізичного виховання, що впливають на організм дитини.

Навчальний процес вимагає від учителів фізичної культури не тільки вчасного й оптимального впливу на опорно-руховий апарат учнів, але й диференційованого підходу на основі виявлення однорідних за морфоруховими показниками груп. У зв'язку з цим є актуальним вивчення особливостей фізичного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження – визначити особливості та рівень фізичного розвитку дівчат молодшого шкільного віку.

Організація, методика та методи дослідження. Дослідження проводилося на початку 2015/2016 навчального року з метою визначення особливостей та рівня фізичного розвитку дівчат молодшого шкільного віку (6–10 років). У тестуванні взяли участь 135 школярок. З них: 30 дівчат з 1-го класу, 37 – з 2-го, 30 – з 3-го, 38 – з 4-го однієї зі шкіл м. Дрогобича.

У процесі навчальної роботи школи проводилися антропометричні обстеження. За допомогою методик В.В. Бунак [1] і А.Б. Ставицької [7] оцінювався рівень фізичного розвитку. Дослідження включали вимірювання довжини, маси тіла, окружності грудної клітки. Для порівняння отриманих у результаті дослідження антропометричних величин з регіональними таблицями використовувався метод стандартів.

Метод спірометрії дозволив визначити життєву ємність легенів (ЖЄЛ) за допомогою повітряного спірометра. Метод динамометрії передбачав використання дитячого ручного динамометра з почерговим вимірюванням сили правої й лівої рук.

Для оцінки рівня функціональних і рухових можливостей обстежуваних нами дітей був використаний метод індексів запропонований А.Д. Дубогай, Л.М. Мовчан [3]. У залежності від отриманої величини індексу, яка порівнювалася зі шкалою (Дубогай О.В., Мовчан Л.М.), діти розподілились на 5 рівнів функціональних і рухових можливостей.

Результати дослідження та їх обговорення. У (Табл. 1) і (Табл. 2) наведені результати аналізу фізичного розвитку дівчат молодшого шкільного віку.

У дівчат 6–7 років відбуваються зміни показників: зросту тіла, ЖЄЛ, динамометрії правої й лівої рук. Вага тіла, окружність грудної клітки за трьома фазами і екскурсія грудної клітки не змінюються.

У дівчат 7–8 років спостерігаються значні зміни за показниками: зросту, маси тіла, трьох фаз грудної клітки й ЖЄЛ, динамометрії правої й лівої рук. У цьому віці спостерігаються зміни за показниками екскурсії грудної клітки.

Дівчата 8–9 років значно відрізняються за показниками: ваги тіла, ЖЄЛ, динамометрії правої й лівої рук, спостерігаються зміни показників зросту, грудної клітки у фазі паузи й вдиху, екскурсії грудної клітки. Грудна клітка у фазі видиху не змінюється.

У дівчат 9–10 років не спостерігається змін за всіма показниками. Динамометрія лівої руки змінюється.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз показників фізичного розвитку дівчат молодшого шкільного віку

Вік	Статистичні показники	Показники				
		Маса тіла, кг.	Довжина тіла, см.	Окружність грудної клітки, см.		
				Пауза	Вдих	Видих
6	X	20,97	118,07	56,18	59,15	54,68
	s	0,92	1,17	0,98	1,00	0,94
7	X	22,71	121,97	56,51	59,58	55,21
	s	0,51	0,79	0,54	0,49	0,54
	t	0,98	2,79	0,23	0,39	0,38
7	X	22,71	121,97	56,54	59,58	55,21

	s	0,51	0,79	0,54	0,49	0,54
8	X	26,98	128,73	59,96	63,72	58,54
	s	0,82	0,89	0,72	0,59	0,68
	t	4,94	5,56	3,98	4,68	3,84
8	X	26,98	128,73	59,96	63,72	58,54
	s	0,82	0,89	0,72	0,59	0,68
9	X	30,95	135,82	62,35	65,98	60,63
	s	0,95	0,97	5,43	5,04	5,11
	t	5,69	2,81	2,17	2,49	1,97
9	X	30,95	135,82	62,35	65,98	60,63
	s	0,95	0,97	5,43	5,04	5,11
10	X	34,64	139,61	65,08	69,05	64,11
	s	1,41	1,35	1,27	1,11	1,22
	t	1,54	1,74	1,71	1,79	1,97

Таблиця 2.

Порівняльний аналіз показників фізичного розвитку дівчат молодшого шкільного віку

Вік	Статистичні показники	Показники			
		Експерсія грудної клітки, см.	Життєва ємність легенів, см ³	Сила кисті, кг.	
				Правої	Лівої
6	X	4,43	1169,00	4,05	3,8
	s	0,29	58,11	0,92	0,95
7	X	4,39	1376,04	6,39	6,28
	s	0,14	33,97	0,57	0,49
	t	0,07	2,93	2,13	2,41
7	X	4,39	1376,04	6,39	6,28
	s	0,14	33,97	0,57	0,49
8	X	5,07	1572,15	8,78	8,38
	s	0,19	37,92	0,49	0,47
	t	2,28	3,69	2,87	2,95
8	X	5,07	1572,15	8,78	8,38
	s	0,19	37,92	0,49	0,47
9	X	5,49	1778,11	11,79	10,56
	s	0,38	40,92	3,76	3,9
	t	2,28	3,63	3,84	2,78
9	X	5,49	1778,11	11,79	10,56
	s	0,38	40,92	3,76	3,9
10	X	5,04	1864,86	13,39	13,02
	s	0,52	56,18	5,76	5,11
	t	0,47	1,14	1,59	2,15

Відповідно до отриманих показників ІФР А.Д. Дубогай [2], ми розділили всіх дівчат 6–10 років на 5 груп, що відрізняються за рівнем функціональних і рухових можливостей (Табл. 3).

Таблиця 3.

Індекс фізичного розвитку (ІФР) дівчат молодшого шкільного віку

Вік	Рівень функціональних і рухових можливостей, %				
	Низький	Нижче від середнього	Середній	Вище від середнього	Високий
6	0	16,85	15,91	26,31	40,93
7	0	3,41	13,2	29,89	53,5
8	2,97	4,23	18,14	27,53	47,13

9	6,92	5,87	9,65	17,11	60,45
10	12,46	9,86	14,78	16,98	45,92

У цьому віковому періоді серед дівчат спостерігається збільшення кількості дітей, що мають високий рівень розвитку.

Висновки.

1. Одним із факторів успішності навчально-виховного процесу з фізичного виховання є врахування вікових закономірностей розвитку організму школярів. Саме вікові особливості формування дитячого організму, а також своєчасна діагностична методика учнів стають потужним інструментом у керуванні педагогічним процесом у початковій школі.

2. Результати досліджень показали, що більшість дівчат молодшого віку за антропометричними показниками мають середній бал фізичного розвитку.

Для дівчат 6–10 років характерним є збільшення з віком тотальних розмірів тіла, ЖЄЛ, сили рук. Слід зазначити, що найбільші відмінності у формуванні організму спостерігаються в дівчат у 9 років.

3. Результати дослідження дозволяють враховувати отримані дані під час складання індивідуальних програм для фізкультурно-оздоровчих занять з дітьми молодшого шкільного віку у відповідності до індексу фізичного розвитку.

Література:

1. Бунак В.В. Методика антропометрических исследований / Бунак В.В. – М. – Л.: Медгиз, 1941. – 222 с.
2. Дубогай А.Д. Оценка ФР и ФП состояния младших школьников: История врачебно – педагогического контроля в массовой физической культуре для аспирантов / А.Д. Дубогай – К., 1991. – С. 88 – 91.
3. Дубогай А.Д. Физкультура: мы и дети / А.Д. Дубогай, Л.М. Мовчан – К.: Здоровья, 1989. – 144 с.
4. Марченко С.І. Вікові особливості фізичного розвитку молодших школярів // Теорія та методика фізичного виховання. – Харків: ОВС, 2006. – № 6. – С. 9–14.
5. Москаленко Н.В. Теоретико-методичні засади інноваційних технологій в системі фізичного виховання молодших школярів: автореф. дис.... доктора наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Н.В. Москаленко. – К., 2009. – 42 с
6. Микитюк О.М., Данильченко С.І. Анатомо-фізіологічні особливості дітей молодшого шкільного віку / О.М. Микитюк, С.І. Данильченко // Теорія й методика фізичного виховання. – 2003. – № 1. – С. 31 – 39.
7. Ставицкая А.Б. Методика исследования физического развития детей и подростков / Ставицкая А.Б., Арон Д.И. – М.: Медгиз, 1959. – 76 с.
8. Цвек С.В. Физическая культура школьников 1–3 классов / С.В. Цвек. – Киев: Здоров'я, 1979 – С. 3 – 30.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Герасименко Світлана Юріївна.

Тетяна Захаровська, Юлія Гладишева
(Дніпропетровськ, Україна)

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ДЕГКОАТЛЕТИЧНИХ ВПРАВ ДЛЯ РОЗВИТКУ РУХОВИХ ЯКОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуальність. Аналіз передової наукової і науково-методичної літератури вказує на необхідність звернути увагу на особливості методики розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку. Досить важливим моментом процесу навчання рухових якостей є спрямованість даного процесу на розвиток вміння та навичок рухових дій. Весь процес навчання передбачає використання різних підходів, засобів та методів.

Всебічна фізична підготовка дітей молодшого шкільного віку передбачає досягнення оптимального розвитку рухових (фізичних) якостей: швидкості, спритності, гнучкості, витривалості та сили [5, с. 24-68].

Молодший шкільний вік – найбільш сприятливий час для використання рухових якостей у процесі виховання. Легкоатлетичні вправи різної спрямованості є дуже ефективним засобом комплексного вдосконалення рухових якостей [2, с. 45-60].

Рухові якості у дітей проявляються через рухові навички та вміння, а вони, у свою чергу, обумовлені достатнім рівнем їх розвитку. Ці дві сторони рухової функції тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені. Якщо формування рухових навичок у дітей закріплюється при низькому рівні розвитку рухових якостей, то в подальшому це може призвести до закріплення неправильних навичок виконання руху [3, с. 69-84].

Рухові якості розвиваються в процесі оволодіння навичками та вміннями. Між ними може виникати як гармонійний зв'язок, так і невідповідність.

Таку невідповідність можна усунути тільки поєднанням систематичного навчання і достатніх фізичних навантажень. Виконання різних рухів передбачає вияв різних якостей.

В зв'язку з вище сказаним методика розвитку рівня рухових якостей дітей молодшого шкільного віку є своєчасною та носить актуальний характер.

Мета нашого дослідження полягала в розробці та науковому обґрунтуванні методики розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати особливості розвитку рухових умінь, навичок і фізичних якостей організму дітей молодшого шкільного віку.
2. Дослідити рівень розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку.
3. Визначити взаємозв'язок показників рухової підготовленості молодших школярів.
4. Експериментально обґрунтувати використання засобів легкої атлетики для покращення рівня рухових якостей дітей молодшого шкільного віку.

Методи досліджень

У процесі роботи, на різних етапах для розв'язання поставлених завдань дослідження використовувалися наступні методи:

- аналіз науково-методичної літератури;
- педагогічні спостереження;
- педагогічні тестування;
- педагогічний експеримент;
- антропометричні та фізіологічні методи;
- методи математичної статистики.

Дослідження проводилося з жовтня 2014 р. по травень 2015 р. на базі школи КУО УВО № 28, м. Дніпропетровська. В експерименті прийняли участь 20 школярів у віці від 8 - 9 років (Табл.1).

Для проведення педагогічного експерименту були сформовані 2 групи приблизно рівні за рівнем фізичного розвитку та підготовленості: 1 група (10 учнів) - експериментальна, 2 група (10 учнів) - контрольна. Дослідження проводились в три етапи.

Таблиця 1.

Загальні дані про учасників експерименту (n=20)

Показники	Довжина тіла, см		Маса тіла, кг		ЖЄЛ	
	Екс.	Кон.	Екс.	Кон.	Екс.	Кон.
X_{\min}	125	119	22,2	24,3	1630	1200
X_{\max}	140	139	35,3	45,8	2000	1860
\bar{x}	130,9	129,2	26,58	31,19	1839	1664
S	5,13	7,45	3,92	7,50	132,4	184,16

За допомогою анкетування, було визначено ставлення дітей до занять фізичною культурою і спортом в загальноосвітній школі, а також рівень їх зацікавленості у використанні в ході навчального процесу запропонованої нами методики.

На початку досліджень також було проведено тестування рухових якостей дітей молодшого шкільного віку, так в експериментальній групі рівень розвитку відноситься до середнього, в контрольній до нижче середнього за даними Л.П. Сергієнко [4, с. 69-84] та Т.Ю. Круцевич [1, с. 16-55].

В зв'язку з цим був проведений кореляційний аналіз показників рухових якостей дітей молодшого шкільного віку для покращення рівня розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку в експериментальній групі (Рис. 1.).

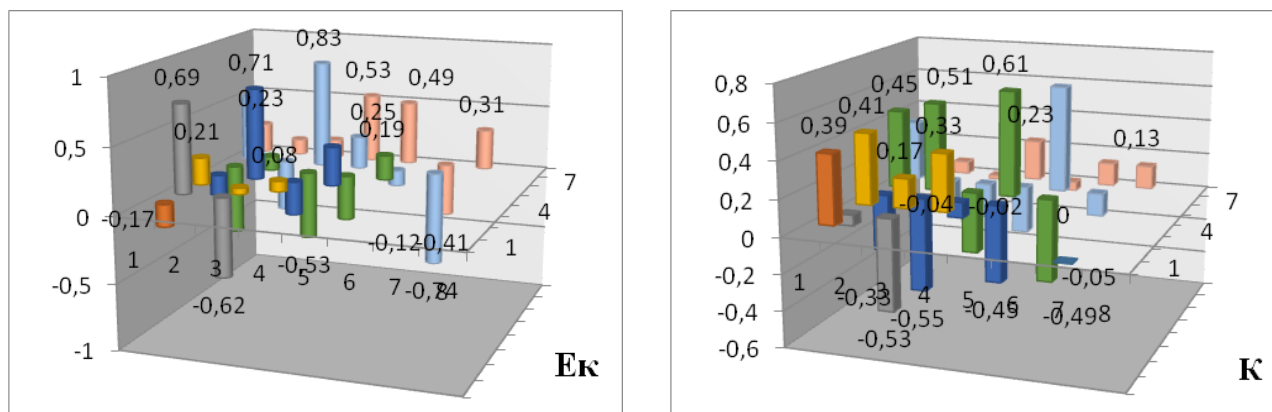

Рис. 1. Взаємозв'язок показників рухових якостей дітей молодшого шкільного віку експериментальної (Ек) та контрольної (К) груп (1 - тест на гнучкість (сидячи), 2 - стрибок у довжину з місця; 3 - човниковий біг 4×9 м; 4 - згинання і розгинання рук в упорі лежачи; 5 - піднімання тулуба з положення лежачи; 6 - метання м'яча в довжину; 7 - біг 30 м; 8 - кидки м'яча об стіну за 30 с з 1 метра)

Була визначена висока кореляційна залежність між човниковий бігом 4×9м та бігом на 30 м зі старту $r = 0,83$, між метанням м'яча в довжину та бігом на 30 м зі старту $r = -0,74$ та між стрибком у довжину з місця та піднімання тулуба з положення лежачи $r = 0,71$. Також був визначений середній та низький кореляційний зв'язок. В контрольній групі було визначено 7 кореляційних зв'язків, дані представлені на рисунку.

Завдяки отриманим даним був розроблений комплекс вправ для розвитку рухових якостей дітей, призначений для проведення на заняттях з фізичної культури для учнів молодших класів. Контрольна група виконувала вправи за шкільною програмою. Експериментальна група виконувала вправи в основній частині заняття на протязі 5-7 хвилин (Рис. 2).

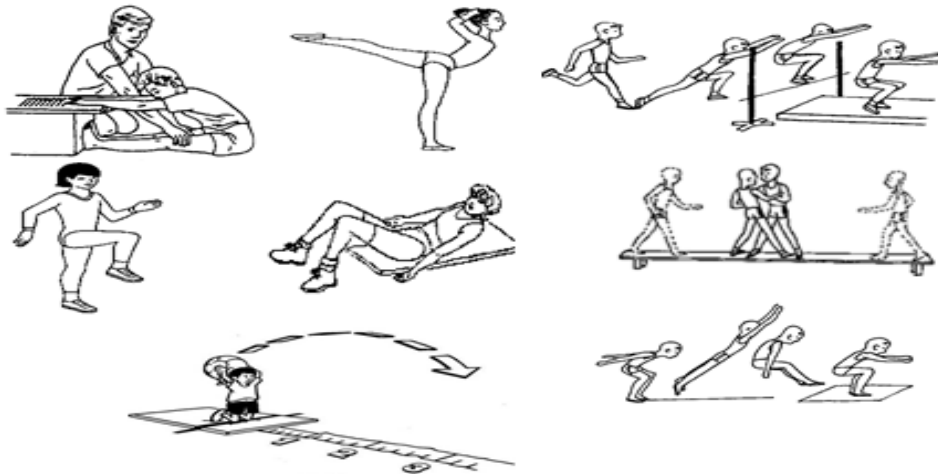

Рис. 2. Комплекс вправ направлений на розвитку рухових якостей засобами легкої атлетики на заняттях з фізичного виховання молодших школярів

Дослідження проводилося на протязі 8 місяців. По завершенню наших досліджень було проведено повторне тестування рухових якостей дітей молодшого шкільного віку. Таким чином як видно з таблиці 2 приріст показників склав в тесті на гнучкість 1,8 см, як в контрольній так і в експериментальній групах, що у відсотковому еквіваленті склало у контрольній групі 17,65%, а у експериментальній дещо більший 18,37%.

Таблиця 2.

Показники рухових якостей дітей молодшого шкільного віку

№ п/п	Тестування	Контрольна група (n=10)						Експериментальна група (n=10)					
		до		після		приріст результатів		до		після		приріст результатів	
		\bar{x}	S	\bar{x}	S	од.	%	\bar{x}	S	\bar{x}	S	од.	%
1	Тест на гнучкість (сидячи), см	10,2	1,93	12	2	1,8	17,65	9,8	4,82	11,6	5,05	1,8	18,36
2	Стрибок у довжину з місця, м	121,1	14,15	126,5	14,15	5,4	4,46	113,5	14,27	122,5	16,87	9	7,93
3	Човниковий біг 4×9 м, с	11,97	0,53	12,61	0,54	0,64	5,35	11,24	1,00	12,30	1,00	1,06	9,43
4	Згинання і розгинання рук в упорі лежачи, к-ть	8,7	1,33	10,5	1,43	1,8	20,69	8,3	0,82	10,7	1,25	2,4	28,91
5	Піднімання тулуба з положення лежачи, к-ть	22,1	4,20	24,7	4,44	2,6	11,76	19,4	3,53	22,7	4,24	3,3	17,01
6	Метання м'яча в довжину, м	7,9	2,42	9,9	2,42	2	25,32	8	1,15	10,5	1,35	2,5	31,25
7	Біг 30 м, с	6,36	0,64	6,73	0,47	0,37	5,82	5,7	0,76	6,78	0,66	1,08	18,95
8	Кидки м'яча об стіну за 30 с з 1 метра, рази	26,6	3,56	29	3,43	2,4	9,02	24,7	3,30	27,3	3,56	2,6	10,53

$P_{IV} < 0,05$

$P_{IV} < 0,05$

Під час виконання тесту човниковий біг 4×9 м у контрольній групі він склав 0,64 с, у відсотках це 5,35%, а у експериментальній групі 1,06 с, що у відсотковому еквіваленті 9,43%.

При виконанні тесту згинання і розгинання рук в упорі лежачи контрольна група показала 1,8 разів, у відсотках дорівнює 20,69%, а у експериментальній групі 2,4 рази, що у відсотковому еквіваленті 28,91%.

Приріст показників тесту метання м'яча в довжину у контрольній групі склав 2 м, у відсотковому еквіваленті 25,32%, у експериментальній групі 2,5 м, у відсотках дорівнює 31,25%. В тесті біг на 30 м контрольна група склала 0,37 с, що у відсотковому еквіваленті 5,82%, а експериментальна група 1,08 с, у відсотках склала 18,95%.

Висновки

1. За допомогою аналізу науково-методичної літератури були проаналізовані особливості розвитку рухових умінь, навичок і фізичних якостей дітей молодшого шкільного віку. Визначені основні рухові якості дітей та напрямки наших досліджень.

2. Дослідивши рівень розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку, нами було проведено анкетування, яке дозволило нам визначити ставлення дітей до занять фізичною культурою і спортом, рівень їх зацікавленості у виконанні запропонованої нами методики, а також з метою порівняльного аналізу показників фізичної підготовленості дівчат молодшого шкільного віку.

3. Був визначений взаємозв'язок показників рухових якостей дітей. За допомогою кореляційного зв'язку були визначені більш інформативні показники рухових якостей, що допомогло розробити експериментальну методику розвитку цих якостей. Проаналізувавши дані, було виявлено, що в експериментальній групі рівень розвитку відноситься до середнього, а в контрольній до нижче середнього, що вказує на те, що рівень розвитку дітей не достатній.

4. Нами було розроблено експериментальний комплекс вправ для розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку. По закінченню виконання експериментальної методики розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку, нами було проведено повторне тестування рухових якостей дітей 8-9 років, яке зазначило, що рівень розвитку рухових якостей дітей молодшого шкільного віку значно покращився майже за всіма показниками.

Література:

1. Круцевич Т.Ю. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 1-4 класи «Фізична культура» / Т.Ю. Круцевич, Єрмолова В.М. та інш. //Фізичне виховання в сучасній школі. – 2012. – № 4. – С. 16-55.
2. Москаленко Н.В., Ломако Н.М. Інтегровані уроки в системі фізичного виховання дітей молодшого шкільного віку.: Метод. рекомендації – Дніпропетровськ, 2003. – 66 с.
3. Романенко В.А. Диагностика двигательных способностей / В.А. Романенко. – Донецк: До- нНУ, 2005. – С.54-68.
4. Сергієнко Л.П. Методи наукових досліджень у фізичній культурі: навчально-методичний комплекс. – Миколаїв, 2009. – С. 69-84.
5. Фізична культура в школі: 1–9 класи: методичний посібник / за загальною редакцією С.М. Дятленко. – К.: Літера ЛТД, 2013. – 352 с

Богдан Кіндзер, Сергій Вишневецький
(Львів, Україна)

ХАРЧУВАННЯ КВАЛІФІКОВАНИХ СПОРТСМЕНІВ КАРАТИСТІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ДО ЗМАГАНЬ З КУМІТЕ (КІОКУШИНКАЙ КАРАТЕ, КАРАТЕ WKF)

АНОТАЦІЯ

У статті подано аналіз літературних джерел та результати опитування провідних фахівців та спортсменів щодо значення та ролі харчування у тренуваннях при підготовці до відповідальних змагань з куміте в карате та у формуванні передстартового стану спортсмена-каратиста.

Ключові слова: Кіокушинкай карате, карате WKF, харчування, засоби, фізичні навантаження, спортивний результат.

ПИТАНИЕ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПОРТСМЕНОВ КАРАТИСТОВ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К СОРЕВНОВАНИЯМ ПО КУМИТЭ (КИОКУШИНКАЙ КАРАТЭ, КАРАТЭ WKF)

Анотация.

В статье представлен анализ литературных источников и результаты опроса ведущих специалистов и спортсменов о значении и роли питания в тренировках при подготовке к ответственному соревнованию по кумитэ в каратэ и в формировании предстартового состояния спортсмена-каратиста.

Ключевые слова: Киокушинкай каратэ, каратэ WKF, питание, средства, физические нагрузки, спортивный результат.

**FOOD QUALIFIED ATHLETES KARATE WHILE PREPARING FOR THE COMPETITION KUMITE
(KYOKUSHIN KARATE, KARATE WKF)**

Abstract.

In the article presented analysis lyteraturnyih sources and the survey results LEADING professionals and athletes about value and rolls POWER in trenyrovkah at otvetstvennym Preparations for competitions on kumytz in karate and in Formation predstartovoho STATUS karate athlete.

Keywords: *Kyokushynkay karate, karate WKF, POWER, means, physical activity, sports results.*

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

Останнім часом фахівці з одноборств все більше відстоюють точку зору, згідно з якою жоден з чинників, за винятком спадково обумовлених та ступеня адаптації до фізичних навантажень, не має такого сильного впливу на спортивний результат, як харчування [6, 9, 10].

Однак численні дослідження, проведені з командами кваліфікованих каратистів, свідчать про серйозні дієтичні порушення в харчових раціонах спортсменів, що, зрозуміло може негативно вплинути на рівень їх спортивних результатів [4, 10].

Проблема раціоналізації харчування із його щоденною оперативною оцінкою та оптимізації з урахуванням спортивної спеціалізації, завдань та умов проведення тренувального процесу продовжує привертати увагу тренерів та спортсменів.

Реалізація цього положення вимагає наступного: а) додаткових даних щодо біологічної цінності раціонів (вміст незамінних амінокислот, полінасичених жирних кислот, співвідношення компонентів вуглеводної частини харчування [6], в тому числі наявність харчових волокон); б) відомостей про оптимальне співвідношення в спектрі мінерального складу, що зумовлює ступінь засвоюваності окремих компонентів їжі травної системою [7]; в) дотримання умов сумісності продуктів з урахуванням біологічної спрямованості при їх комбінації для одночасного прийому [2] і г) урахування втрат харчової цінності продуктів при їх кулінарній обробці [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Було опрацьовано більше 80-ти літературних джерел з фізичного виховання і спорту та спеціалізованої літератури з одноборств в тому числі Кіокушинкай карате.

Обмін енергії в організмі – є одним з головних і постійних проявів його життєдіяльності. Завдяки обміну забезпечуються ріст і розвиток організму, підтримуються стабільність морфологічних структур, здатність їх до самооновлення, а також високий ступінь упорядкованості обмінних процесів і функціональної організації біологічних систем.

Сильний вплив на обмін речовин зі збільшенням фізичного навантаження надає м'язова діяльність. Зі збільшенням фізичного навантаження підвищуються енерговитрати, для відтворення яких потрібен певний набір харчових продуктів.

Мета – показати значення та роль харчування у формуванні передстартового стану спортсмена каратиста на етапі підготовки до головних змагань з куміте карате та сформулювати рекомендації по раціоналізації харчування із його щоденною оперативною оцінкою та оптимізації з урахуванням спортивної спеціалізації, завдань та умов проведення тренувального процесу.

Виклад основного матеріалу з аналізом отриманих наукових результатів. Від ступеню готовності спортсмена-каратиста до головних змагань залежать його подальші успіхи в спортивній діяльності, самодостатність та самопочуття, які значною мірою впливають на його психічне та соматичне здоров'я.

З урахуванням вищевикладеного нами була розроблені практичні рекомендації оптимізації раціонів харчування спортсменів, що реалізована в практичному застосуванні спортсменами та тренерами при підготовці до змагань з Куміте як в Кіокушинкай карате так і в Карате –до WKF і дозволяє вирішувати такі завдання:

1. Аналізувати добовий раціон або окремі прийоми їжі (сніданок, обід, полуденок, вечеря, додаткове харчування) з відомим кількісним набором готових продуктів за енергетичною цінністю та хімічним складом з метою виявлення дієтичних порушень.

2. Розраховувати для фіксованого переліку готових продуктів їх оптимальна кількість, максимально наближене за всіма параметрами до еталонного раціону, рекомендованому залежно від спортивної спеціалізації, енергетичної спрямованості виконуваної навантаження, умов (середньогір'я, високогір'я, високі і низькі температури) і спеціальних завдань (максимальне вуглеводне насичення) тренувального процесу.

3. Оптимізувати раціон в залежності від поставленої задачі шляхом підбору групи готових продуктів з повного або обраного переліку архівних даних, рівнозначно враховуючи при цьому всі необхідні параметри якості кожного продукту.

4. Перекладати отримані кількості готових продуктів раціону в набір ринкових компонентів, що входять до їх складу, з урахуванням втрат при кулінарній обробці.

5. Коригувати раціон харчування спортсменів з урахуванням дієтичних відхилень по окремим параметрам хімічного складу та енергетичної цінності шляхом додаткового введення продуктів підвищеної біологічної цінності спеціального призначення, полівітамінних та полівітаміни-мінеральних препаратів, а також природних біологічно активних речовин.

Результати рішення поставлених завдань виражаються в грамах готових продуктів оптимізованого раціону.

Інтегральний критерій якості (показник адекватності) оцінює оптимізацію раціону (у%), рівнозначно з огляду на енергетичну вартість і всі параметри хімічного складу кожного продукту.

Енергетична цінність раціону при необхідності може жорстко фіксуватися в умовах вирішення поставленої задачі; рівнозначно враховуватися разом з оптимізуються параметрами хімічного складу; констатувати після оптимізації раціону.

Всі компоненти хімічного складу, в тому числі незамінні фактори харчування, розраховуються в грамах добової потреби і в відсотках по відношенню до еталонних значень.

При необхідності можливе обчислення величини кожного оптимізується параметра в грамах на 1 кілограм маси тіла для підбору індивідуального харчування спортсменів.

Для формалізації якісних та кількісних характеристик харчових продуктів, що використовуються при моделюванні адекватних раціонів харчування спортсменів

У період напружених тренувань і (особливо) змагань харчування є одним з провідних чинників підвищення працездатності і прискорення відновних процесів.

Обмін енергії в організмі – є одним з головних і постійних проявів його життєдіяльності. Завдяки обміну забезпечуються ріст і розвиток організму, підтримуються стабільність морфологічних структур, здатність їх до самооновлення, а також високий ступінь упорядкованості обмінних процесів і функціональної організації біологічних систем.

Зміни в обміні речовин, які виявляються при високому нервово-емоційній напрузі, говорять про те, що в цих умовах потреба в деяких поживних речовинах, зокрема білках та вітаміни, підвищується.

Сильний вплив на обмін речовин зі збільшенням фізичного навантаження надає м'язова діяльність. Зі збільшенням фізичного навантаження підвищуються енерговитрати, для відтворення яких потрібен певний набір харчових продуктів.

В якості джерела енергії при м'язовій роботі використовується вуглеводи. Однак запаси вуглеводів в самій м'язовій тканині настільки обмежені, що якщо б вони були єдиним видом «палива», то повністю б вичерпані через кілька хвилин або навіть секунд м'язової діяльності.

«Паливом» для м'язового скорочення також може служити глюкоза крові, якщо судинна система м'язів забезпечує надходження глюкози з достатньою швидкістю. Використовувана в процесі м'язового скорочення глюкоза крові повинна поповнюватися за рахунок запасів глікогену в печінці, які також обмежені.

На відміну від вуглеводів запаси жирів в організмі фактично необмежені. Перевага жирів як джерела енергії засновано на тому, що при окисленні 1 г їх кількість енергії приблизно в 9 разів більше, ніж при окисленні 1 г запасів глікогену. Таким чином, щоб накопичити еквівалентну кількість «палива» виключно у формі глікогену, його енергетичний резерв повинен бути в 9 разів важче. Були спроби використання вуглеводної дієти з метою підвищення запасів глікогену (створення депо глікогену) але практика спорту відкидає ці методи як нефізіологічні. Тільки збалансоване харчування відповідає сучасним вимогам, що пред'являються до великого спорту.

Основне значення харчування полягає в доставці енергетичного і пластичного матеріалів, необхідних для заповнення витрати енергії та побудови тканин і органів. Їжа представляє собою суміш тваринних і рослинних продуктів, що містять харчові речовини: білки, жири, вуглеводи, вітаміни, мінеральні солі, воду. При окислюванні в організмі білків, жирів і вуглеводів звільняється прихована в них енергія; білки, крім того, служать пластичним (будівельним) матеріалом. Вітаміни відіграють регулюючу роль.

Принцип збалансованого харчування передбачає найбільш повне задоволення потреб людини в білку при дотриманні певних співвідношень тваринного і рослинного білка.

З рослинних продуктів повноцінні білки містять соя, квасоля, рис, горох, хліб, кукурудза. Багато метіоніну, що грає важливу роль в жировому обміні. Міститься в судаку, тріску, сирі, яловичині. У телятині багато лізину, необхідного для забезпечення зростання.

Жири відносяться до основних харчових речовин і є обов'язковим компонентом у збалансованому харчуванні. Поживна цінність різних жирів неоднакова. Коров'яче масло, сметана, вершки, жири риб цінні тим, що в них містяться вітаміни, яких немає в яловичому, баранячому і свинячому салі, в комбіжирі, а також в рослинних жирах. Останні, на протигагу тваринних жирів, багаті ненасиченими жирними кислотами, які хімічно швидше окислюються і легше використовуються в енергетичному обміні.

Вуглеводи є основним енергетичним продуктом. У спостереженнях над спортсменами встановлено, що при їжі, багатій вуглеводами, організм працює економічніше і менше втомлюється, ніж при харчуванні жирною їжею.

При інтенсивному фізичному навантаженні вміст вуглеводів в харчовому раціоні необхідно підвищити до 800-900 г на добу. Найкраще вуглеводи засвоюються в організмі, коли більша частина їх (64%) надходить у вигляді крохмалю (круп, хліб, макарони, картопля), а 36% - у вигляді сахарин (буряковий, тростинний, глюкоза).

Вітаміни є регуляторами обміну речовин. Вітаміни B1 (тіамін), B2 (рибофлавін), PP (нікотинова кислота) є джерелами утворення окисних ферментів. Участь в окислювальних процесах приймають вітаміни C (аскорбінова кислота) та E (токоферол).

Питний режим

Питний режим спортсмена повинен регулюватися в залежності від характеру тренувань, харчування, кліматичних умов. Кількість води в добовому раціоні в нормі повинна бути 2-2,5 л. Протягом дня воду й інші рідкі напої слід вживати невеликими порціями. Для угамування спраги рекомендується зелений чай, лужні мінеральні води, соки.

Висновки і перспективи подальших пошуків у цьому напрямку.

Експериментально перевірено та показано значення та роль харчування у формуванні передстартового стану спортсмена-каратиста при підготовці до головних змагань з куміте в карате, а також визначено, які застосовуються фахівцями у тренувальному процесі. Розроблені практичні рекомендації оптимізації раціонів харчування спортсменів, що реалізовані в практичному застосуванні спортсменами та тренерами при підготовці до змагань з Куміте як в Кіокушинкай карате так і в Карате –до WKF і дозволяє вирішувати поставлені завдання

Наведений фактичний матеріал може слугувати передумовою оптимізації харчування при тренуваннях висококваліфікованих спортсменів у карате.

Подальші дослідження варто присвятити детальнішому вивченню впливу харчування на спортсменів і ролі у формуванні необхідного рівня фізичної і психічної готовності висококваліфікованих спортсменів на різних етапах підготовки до головних змагань.

Література:

1. Вікторів А.П., Передерій В.Г. Щербак А.В. Взаємодія ліків та їжі.- Київ: Здоров'я, 1991.
2. Коровников К.А., Лешик Я.Д. Харчування і спортивна працездатність. "Теор. і практ. Фіз. Культ.", 1989, № 11, с. 9-12.
3. Рогозкін В.А., Пшендін А.І., Шішіна М.М. Питание спортсменов.- М.: ФиС, 1989.
4. Смоляр В.І. Раціональне харчування.- Київ: Наукова думка, 1991.
5. Хімічний складу харчових продуктів/Под ред. І.М. Скурихін, В.А. Шатерникова. - М.: Легка і харчова промисловість, 1984.
6. Block J., Hartman A.N., Dresser C.M.// Am.J. Epidemiol., 1986, v. 124, p. 453-469.
7. Costill D.L. Carbohydrates for exercise: dietary demands for optimal performance// Int. J. Sports Med., 1988, v. 9, p. 1-18.
8. Witschi J., Komaloff H., Bloom S., Slack W.-J. The Amer. Diet., Associat., 1981, v. 79, p. 609.
9. Питание в системе подготовки спортсменов. Под редакцией В.Л. Смульского, В.Д. Моногорова, М.М. Булатовой. Киев „Олимпийская литература” 1996. с. 123-127, 162-165.
10. American Dietetic Association. Nutrition and physical fitness// J. A. Diet. Assoc. – 1980. 76. – P. 437-443;
11. Asprey G.M., Alley L.E, Tuttle W.W. Effect of eating at various times on subsequent performances in the 440-yard dash and half-mile run // Research Quarterly. – 1963. – 34(3). – P. 267-270.

Андрій Чечельницький
(Харків, Україна)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЩОДО ЗАХОДІВ БОРТЬБИ З ДОПІНГОМ У СПОРТІ

Законом України „Про антидопінговий контроль у спорті” (2001 р.) визначено правові та організаційні умови здійснення антидопінгового контролю в державі, участі відповідних установ та організацій у профілактиці, попередженні, застосування і розповсюдження допінгу в спорті. Допінг – це речовини і методи, що застосовуються для підвищення працездатності спортсменів, є потенційно небезпечними для їхнього здоров'я і заборонені для використання антидопінговим Кодексом Олімпійського руху та компетентними органами відповідних спортивних організацій [2].

Разом із тим, на сучасному етапі розвитку суспільства спортсмени стикаються з свого роду дилемою щодо вживання заборонених препаратів заради досягнення необхідного рівня результатів. Індустрія спортивної фармакології також не залишається осторонь зазначеного процесу. Заборонені препарати стало важче виявити в організмі спортсмена, тому що вони імітують природні процеси, які проходять в організмі.

Досліджуваній проблемі присвячені роботи таких науковців, як К. Бадрак (розкриття питань профілактики застосування допінгу в сучасному спорті), В. Корж (висвітлення проблеми в контексті минулого, сьогодення та майбутнього), В. Платонов (вивчення питань допінгу в спорті та проблеми фармакологічного забезпечення підготовки спортсменів) та ін. [1;3;4].

Актуальність проблеми обумовила вибір теми наукового дослідження стосовно необхідності в виокремленні сучасних тенденцій щодо заходів боротьби з допінгом у спорті.

Допінг руйнує принцип спортивного змагання, що свідомо ставить спортсменів у нерівні умови і робить неможливим виявлення найсильнішого спортсмена. Також варто не забувати, що допінг повільно, а іноді навіть швидко лишає здоров'я спортсмена, і як наслідок руйнує людські долі.

На території України організація та здійснення антидопінгового контролю в спорті проводиться з дотриманням вимог антидопінгового Кодексу Олімпійського руху та покладається на Національний

антидопінговий центр з лабораторією антидопінгового контролю у його складі, який створюється Кабінетом Міністрів України. Програма діяльності щодо профілактики, попередження, застосування і розповсюдження допінгу в спорті розробляється Національним антидопінговим центром і затверджується Кабінетом Міністрів України.

Тестування на допінг проводиться виключно лабораторією антидопінгового контролю Національного антидопінгового центру з дотриманням вимог антидопінгового Кодексу Олімпійського руху. Перевірці на допінг підлягають спортсмени України незалежно від віку, рівня майстерності та місця перебування. Організатори змагань зобов'язані забезпечувати умови для проведення тестування на допінг з дотриманням вимог антидопінгового Кодексу Олімпійського руху та компетентних органів відповідних спортивних організацій [2].

Положення Закону України „Про антидопінговий контроль у спорті” (2001 р.) має виконувати Національний антидопінговий центр, який був створений Постановою Кабінету Міністрів України №1063 від 26 липня 2002 року. Національний антидопінговий центр є державною установою, основними завданнями якої визначено:

- напрацювання та виконання програми профілактики, недопущення застосування та розповсюдження допінгу;
- організація та здійснення допінг-контролю у спорті згідно з Антидопінговим кодексом Олімпійського руху;
- тестування спортсменів на предмет застосування ними допінгу;
- напрацювання та здійснення антидопінгових заходів, які розробляються на основі спільних дій органів державної виконавчої влади та фізкультурно-спортивних організацій [5].

Законодавча база держави підтверджує, що проблема допінгу в спорті не нова, однак на сьогодні вона залишається актуальною, та такою, що потребує окреслення нових шляхів її вирішення. Тому нами на підставі особистого аналізу науково-методичної літератури та власних спостережень визначені тенденції щодо боротьби з проблемою допінгу в сучасному спорті.

Перш за все необхідно провести законодавчі, організаційні і структурні перетворення, спрямовані на вдосконалення процесу запобігання використанню заборонених засобів і методів у спорті. В наслідок чого під егідою Міжнародного Олімпійського Комітету буде ефективніше діяти система протидії допінгу в спорті, а саме, будуть збалансованіше розподілені сфери повноважень, результативніше діятимуть учасники цього процесу, скореговані джерела, порядок та обсяги фінансування всіх антидопінгових заходів.

Тобто, однією з найголовніших умов є створення всіх необхідних заходів для цілеспрямованої протидії допінгу, коли застосування допінгу буде не вигідним і неприйнятним для спортсменів, тренерів, лікарів, клубів, а також спонсорських організацій. Вся робота по протидії застосуванню допінгу в спорті повинна проводитися в тісній взаємодії між усіма, залученим в спорт високих досягнень, ланками.

Не менш важливе значення має питання фінансування антидопінгових програм з боку держави. Основною проблемою в боротьбі з допінгом по всьому світу є відсутність належного фінансування антидопінгових місій.

Важливим кроком щодо боротьби з проблемою допінгу в сучасному спорті є пропаганда здорової конкуренції і чесної боротьби серед самих спортсменів. Для цього слід розробити цільові програми інформування юних спортсменів про шкodu вживання заборонених препаратів як для здоров'я, так і для підтримки спортивного духу у всьому світі.

Таким чином, нами на основі аналізу наукової літератури та власних спостережень визначені основні тенденції щодо заходів боротьби з допінгом у спорті. До них ми відносимо: проведення законодавчих, організаційних та структурних перетворень, спрямованих на вдосконалення процесу запобігання використанню заборонених засобів і методів у спорті; відповідне фінансування антидопінгових програм з боку держави; пропаганда здорової конкуренції і чесної боротьби серед самих спортсменів та ін.

Перспективою подальших наукових досліджень є визначення нових антидопінгових заходів у спорті.

Література:

1. Бадрак К. А. Первичная профилактика применения допинга в современном спорте / К. А. Бадрак // Образовательная программа и методические рекомендации / под ред. О. М. Шелкова. – СПб.: НИИФК. – 2011. – 64 с.
2. Закон України „Про антидопінговий контроль у спорті”. – Відомості Верховної Ради України. – 2001, №23. – С. 112.
3. Корж В. П. Допинг. Вчера, сегодня, завтра / В. П. Корж, И. Н. Башкин. – Николаев: ИП „Степь-инфо”. – 2006. – 200 с.
4. Платонов В. Н. Допинг в спорте и проблемы фармакологического обеспечения подготовки спортсменов / В. Н. Платонов, С. А. Олейник, Л. М. Гунина. – М.: Советский спорт. – 2010. – 308 с.
5. Про утворення Національного Антидопінгового центру: Постанова Кабінету Міністрів. – Офіційний вісник України. – 2002. – N 31.

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ БІГУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фізична культура, на думку Шияна Б.М. [6 - 5 с.], стає незамінним засобом розширення функціональних можливостей, профілактики та лікування. Зубалій М. [2 - 14 с.] вважає, що знання можуть стати непотрібними, якщо не буде здоров'я. Здоров'я дитини – це ключ до здоров'я дорослої людини.

Навчання у школі націлене на технічне осмислення рухів. Посилення уваги до м'язового чуття, його «мелодики» майже не вивчається. Лише на примітивному рівні по двобальній шкалі – «приємно, неприємно». Першочергово потрібно вчити отримувати задоволення від гармонічної, природної роботи м'язів. А вже потім розвивати швидкість, силу, витривалість та інше. Наступним необхідним кроком у навчанні легкоатлетичних вправ повинна бути точність повторення результату дії.

Багато авторів займалися дослідництвом біомеханічних особливостей техніки спринтерського бігу С.А. Баранцев [1 - 24 с], В.В. Морозов [3 - 112, 4 - 54], Д.С. Присяжнюк [5 - 18] та ін., але, відсутність єдиних поглядів на механізми формування рухових навичок у навчанні бігових вправ, вимагає більш глибокого вивчення розробки нових підходів до змісту уроків фізичної культури молодших класів.

Мета дослідження: вдосконалити методику навчання бігу на короткі дистанції молодших школярів у поєднанні з розвитком фізичних якостей.

Для досягнення поставленої мети нами використано теоретичні, педагогічні **методи дослідження** та методи математичної обробки отриманих даних. Дослідження проводилися протягом 2014-2015 р.р. на базі гімназії №130 м. Дніпропетровськ. У педагогічному експерименті взяли участь 20 хлопчиків віком 10-11 років.

Результати власних досліджень. На початку педагогічного експерименту нами була висунута гіпотеза щодо вдосконалення фізичних здібностей та техніки бігу на короткі дистанції за допомогою спеціальних вправ спорідненої дії. Тому, нами були відібрані спеціальні вправи спорідненої дії для вдосконалення фізичних здібностей і техніки бігу для молодших школярів:

1. Стрибки із просуванням уперед. Кожний стрибок супроводжується поворотом на 180°.
2. Стрибок на одній нозі й обох ногах через перешкоди різної висоти. Висота перешкод - 15 - 25 см, відстань між ними - 20 - 30 см.
3. Вихідне положення - лежачи на спині, ноги вгору, руки в сторону. Розведення і зведення ніг у повільному темпі з максимальною швидкістю (8-10 разів).
4. Сійка, на колінах, руки з набивним м'ячем підняті вгору - нахили тулуба в сторони, торкаючись м'ячем підлоги.
5. Біг із прискоренням на похилій доріжці (1,5 - 2,5°).
6. Повторний біг (5x20м) після виконання кожного прискорення, відпочинок для відновлення дихання.
7. Перекид уперед із переходом у біг на дистанції.
8. Кинути м'яч уперед, потім швидко стартуючи, спробувати впіймати м'яч, що летить, або доторкнутися.
9. Біг по обручах (6-8 обручів діаметром 28 - 33 см), розміщених на прямій з відстанню (80 - 100 см) один від одного.
10. Біг стрибками (10 - 15 м) з подальшим переходом у звичайний біг по дистанції (30-50 м).

Для визначення впливу спеціально підібраних вправ спорідненої дії, що сприяють удосконаленню техніки бігу і розвитку фізичних якостей молодших школярів, нами був проведений педагогічний експеримент.

Учні контрольної групи (10 школярів) для навчання і вдосконалення техніки бігу зі старту, стартового розбігу і бігу по дистанції використовували загальноприйняті вправи.

Діти експериментальної групи (10 школярів) для навчання і вдосконалення техніки бігу і для підвищення рівня розвитку швидкісних та швидкісно-силових здібностей двічі на тиждень (в основній частині уроку) виконували комплекс спеціально підібраних вправ спорідненого характеру. Усі спільні вправи і для учнів контрольної групи, і для учнів експериментальної групи відповідали віку та рівню фізичної підготовленості дітей. До таких вправ ми віднесли: різні групові вправи для покращання реакції на сигнал, причому сигнал міг пролунати тихо, голосно та дуже голосно. Сигнал до початку руху давався по-різному: це міг бути оплеск у долоні, удар предметом, предмет, сигнал голосом. Час між командою: «Увага!» та «Марш!» коливався від однієї до 5 с. Учителя, який подавав сигнал до початку руху, учні не бачили, щоб виключити елемент підготовки на запропонований сигнал.

Крім групових вправ на місці, виконувалися також вправи в русі: біг із положення лежачи, сидячи, з колін; стрибки на максимальну кількість разів зі скакалкою; біг на місці, біг на місці з упором руками в гімнастичну стінку, робота на частоту рухів одними руками тощо.

Усі вправи були спрямовані на локальний розвиток окремих сторін швидкісних якостей: реакцію учнів на сигнал, частоту одиничного руху та частоту рухів. Учні, які займалися в експериментальній групі, виконували підібрані нами вправи.

Були підібрані ігрові вправи, рухливі ігри та естафети, на які відводилось 50% часу основної частини уроку, відведена на розвиток фізичних якостей та вдосконалення техніки легкоатлетичних вправ.

Для порівняння динаміки розвитку фізичних якостей та результатів у бігу на короткі дистанції нами проводилось тестування учнів на початку та в кінці педагогічного експерименту, що тривав 2 місяці. Щоб виключити вплив побічних факторів (погода, одяг, покриття ґрунту тощо) на результати контрольних випробувань, усі контрольні тести як на першому етапі педагогічного експерименту, так і на другому проводились у спортивній залі.

У таблиці 1 подано результати контрольних випробувань до початку і в кінці педагогічного експерименту учнів контрольної групи.

Таблиця 1

Динаміка контрольних випробувань в учнів контрольної групи

№ п/р	Контрольні вправи	Вихідні дані	Кінцеві дані	Приріст	t-критерій Стьюдента
		$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$		
1	Біг на 20 м з ходу, с	4,01 ± 0,04	3,88 ± 0,03	0,13	1,66
2	Біг на 20 м з низького старту, с	4,13 ± 0,11	3,95 ± 0,09	0,18	1,81
3	Біг на 60 м з низького старту, с	9,96 ± 0,18	9,7 ± 0,18	0,26	2,59
4	Частота рухів рукою за показниками теппінг-тесту	40,18 ± 1,02	42,00 ± 1,03	1,82	1,49

Примітка: при $n = 10$ усі значення $t > 2,04$ будуть достовірні з вірогідністю $p \leq 0,05$.

Приріст у бігу на 20 м з ходу у школярів за сім місяців цілеспрямованої швидкісної підготовки становив 0,13 с. У бігу на 20 м з низького старту приріст контрольних результатів ще більш значний і становить 0,18 с. У бігові на 60 м з низького старту приріст результатів становив 0,26 с, у стрибку у довжину з місця - 4,1 см і в показниках теппінг-тесту - 2,82 рухи.

Одержані результати статистично достовірні лише у бігу на 60 м, приріст у всіх контрольних вправах свідчить про незначний вплив спеціально підібраних вправ на підвищення рівня розвитку швидкісних та швидкісно-силових якостей учнів, поліпшення техніки виконання низького старту та підвищення швидкості стартового розбігу, що узгоджується з даними Н.Г. Максименка, А.І. Табачника, В.П. Філіна та інших дослідників.

Учні експериментальної групи виконували в основній частині уроку ті самі швидкісні та швидкісно-силові вправи і вправи для вдосконалення техніки легкоатлетичних вправ. Істотною різницею в розвитку фізичних якостей школярів експериментальної групи в цьому періоді була наявність значної кількості вправ локально спрямованих на вдосконалення техніки бігу і вдосконалення окремих сторін швидкісної і швидкісно-силової підготовки. Ці вправи виконувались в поєднанні з елементами для вдосконалення техніки бігу.

У таблиці 2 подано зміни рівня швидкісної та швидкісно-силової підготовленості учнів експериментальної групи.

Час бігу на 20 м з ходу поліпшився у середньому на 0,8 с ($t = 2,92$). У бігу на 20 та 60 м з низького старту приріст швидкості становив відповідно 0,26 с та 0,38 с ($t = 2,61$ та $3,11$). Результат показника частоти рухів рукою за період експерименту істотно не змінився.

Таблиця 2

Динаміка контрольних випробувань в учнів експериментальної групи

№ п/р	Контрольні вправи	Вихідні дані	Кінцеві дані	Приріст	t-критерій Стьюдента
		$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$		
1	Біг на 20 м з ходу, с	3,84 ± 0,08	3,64 ± 0,17	0,18	2,92
2	Біг на 20 м з низького старту, с	3,98 ± 0,09	3,72 ± 0,09	0,26	2,61
3	Біг на 60 м з низького старту, с	9,79 ± 0,29	9,41 ± 0,38	0,38	3,11
5	Частота рухів рукою за показниками теппінг-тесту	42,6 ± 1,01	42,8 ± 2,04	0,20	0,18

Примітка: при $n = 10$ усі значення $t > 2,04$ будуть достовірні з вірогідністю $p \leq 0,05$.

Це вказує на те, що більшість підібраних нами вправ, які виконуються для підвищення швидкісних і швидкісно-силових здібностей учнів, сприяють одночасному вдосконаленню техніки бігу на короткі дистанції.

Висновки.

Експериментально перевірено ефективність запропонованої програми використання спеціально підібраних вправ спорідненої дії, спрямованих на вдосконалення техніки легкоатлетичного бігу й окремих

сторін швидкісних і швидкісно-силових здібностей учнів, що є більш ефективним для їх використання у фізичному вихованні молодших школярів.

Література:

1. Баранцев С.А. Совершенствование прыжков в длину с разбега способом «согнув ноги» // Физическая культура в школе. – 2007. – № 4.
2. Зубалій М. Здоров'я дітей – у безпеці // Фізичне виховання в школі. – 2006. – № 4.
3. Морозов В.В. Обучение технике легкоатлетических упражнений // Физическая культура в школе. – 2007. – № 6.
4. Морозов В.В. Обучение технике легкоатлетических упражнений // Физическая культура в школе. – 2008. – № 3.
5. Присяжнюк Д.С. Фізична культури. Легка атлетика в школі. 1 – 12 класи. – Х.: Ранок, 2006. – 284 с.
6. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів / Б. М. Шиян. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 1 частина. – 272 с.

Науковий керівник:
старший викладач Біла Людмила Василівна.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Hafiza Kuchkarova
(Tashkent, Uzbekistan)

XORIJIY TILLARNI O'RGANISHDA METODLAR VA KO'NIKMALARNING ROLI

Fan, texnika va texnologiyalar yutuqlari asosida ta'lim tizimini isloh qilishda davr sinovlaridan o'tgan ilg'or tajribalarni o'rganish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarini e'tiborga olgan holda ularning joriy etilishini ta'minlash raqobotbardosh kadrlar tayyorlashning muhim omili sanaladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrda „Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora –tadbirlari to'g'risida“gi PQ-1875-son qarori chet tillarga bo'lgan talab va e'tiborning yaqqol namunasidir.

Chet tilini o'rganish jarayonida bir necha metodlardan foydalanish o'rinlidir. Bulardan bir qanchasini darsda qo'llash chet tillarni egallashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX asrning o'rtalarida (G'UM) Grammatik tarjima metodi, (ALM) Audiolingual metod, (AVM) Audiovisual metod, (KM) Muloqot metodi kabi metodlar yuzaga keldi (1. 35).

Grammatik tarjima metodi tilning yozma nutqda qo'llanilishi, chet tilida gap qurilishini ona tili bilan taqqoslash kabi printsiplarni o'z ichiga oladi [2. 25]. Bunda chet tilini o'rganuvchi grammatik qoidalarni o'rganish bilan birgalikda ularni gapda qo'llay olishi va tarjimada qay uslubda berilishini kuzatishi kerak.

Grammatik tarjima metodi *gapirish* til ko'nikmasini rivojlantirishda ahamiyat kasb etmaydi. Chunki, chet tili darsida grammatik qoidalar ona tili bilan taqqoslanadi. Bu esa *yo'zish* til ko'nikmasini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Chet tilini egallashda og'zaki nutq muhim o'ringa ega. Og'zaki nutqni rivojlantirish uchun *tinglab tushunish* va *gapirish* ko'nikmalariga katta e'tibor qaratiladi. Audiolingual va audiovisual metodlar yuqorida qayd qilingan ko'nikmalarni rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi [3:88].

Biz yuqorida keltirilgan metodlar bilan birgalikda chet tilini o'rganishda asos sanalgan tinglab tushunish ko'nikmasi haqidagi ta'rifga ham to'xtalib o'tamiz.

B. Karoll tinglab tushunish ko'nikmasidagi to'rt jarayon haqida quyidagilarni keltirib o'tadi:

1. Fonetik jarayon
2. Fonologik jarayon
3. Morfosintaktik jarayon
4. Semantik jarayon

Talaba tinglash jarayonida ohangning ko'tarilishi, tushishi va shu bilan birgalikda so'zning ma'nosiga e'tibor qaratilgan o'sha maqsadga muvofiq bo'ladi [4. 96 b].

Tinglab tushunish jarayonida ikki xil faollik farqlanadi:

- a. bevosita
- b. bilvosita

Auditoriyadan tashqarida kamdan-kam holatlarda muloqot olib boriladi. Bilvosita muloqotning esa imkoniyatlari juda ham kengdir, ya'ni CD va DVD dan keng foydalanish mumkin. Bulardan tashqari tili o'rganilayotgan mamlakatning radio televideniyesi orqali uzatilayotgan eshittirish va ko'rsatuvlardan ham bahramand bo'lish mumkin. Talabalar ushbu eshittirish va ko'rsatuvlardan so'ng to'plagan ma'lumotlari asosida xabarlar, intervyu va suhbatlar tayyorlashadi va munozaralar olib borishadi. Til o'rganuvchilar o'zga madaniyat to'g'risida ega bo'libgina qolmasdan, balki, ushbu jarayonda o'zlari ham ishtirok etishadi.

Tinglash jarayonida qanday muommolarga duch kelamiz? Og'zaki nutqni qanday tushunamiz? Kimdir biror narsa haqida gapirsa, biz uni tinglaymiz va ma'lumotlarni tahlil qilamiz. Shu bilan birgalikda gapning tarkibiga ya'ni qurilishiga e'tibor qaratamiz. Bunda no'malum so'zlarni tushunishda, diqqatni bir joyga to'plash talab qilinadi. Ammo xabarni so'zma-so'z tushunishga harakat qilinmaydi. Tinglash jarayonida albatta qiyinchiliklarga duch kelinadi. Buni ommaviy axborot vositalari misolida ko'rishimiz mumkin. Muommo va qiyinchiliklar har-xil tezlikdagi nutqda kuzatiladi. Tinglovchi notiqning nutq tezligiga e'tibor qaratishi lozim. Bundan tashqari muommolar shevalarni tushinib olishda ham o'chraydi. Tinglab tushinishni mashq qilish uchun har-xil metodlar qo'llanadi. Tinglab tushinishda qo'llanadigan metodlar faqatgina tinglash jarayoni uchunгина emas, balki ular boshqa ko'nikmalarda ham qo'llaniladi, chunki har-bir ko'nikma alohida mashq qilinadi. Tinglab tushunish uchun qo'llangan matn ishlab chiqilgandan so'ng munozara olib borish mumkin, bunda albatta gapirish ko'nikmasi amalda qo'llanadi. Til o'rganuvchilarning dastlabki qadamlarda bu qiyinroq kechishi mumkin, shunga qaramasdan metodlar bilan ko'proq shug'ullanish maqsadga muvofiqdir.

O'qish va tinglab tushinish ko'nikmalari orasida nomutanosiblik mavjud demakdir. O'qish kunlikmasini bilvosita muloqot deb atash, tinglashni bevosita muloqot sifatida tadbiq qilamiz.

Og'zaki nutqni o'stirishda OAVlari auditoriyadagi texnik jihozlarning roli ham beqiyosdir. O'quvchilar CD dan suhbatni eshitishadi va keyin tinglangan matnga oid savollarga javob berishlari kerak. Har-bir berilgan mashqda o'quvchilar so'zlarni qaytarishi va talaffuzini yaxshilash uchun o'nga e'tibor qaratishlari lozim.

Tinglab tushinishni mashq qilish uchun xabarlar, filmlar va telikursatuvlar va musiqalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chet tili darslarida ularning qo'llanilishi barcha til o'rganishni boshlaganlar uchun qo'l keladi.

Til o'rganuvchilarga so'z boyliklarini oshirish va bilimlarini chuqurlashtirish uchun radio xabarlar va telekursatuvlar tavsiya qilinadi. Filmlar eng ko'p qo'llaniladigan dars metodlaridan biridir, chunki filmlar orqali keng

qamrovli so'z boyliklari ustida ishlanadi. Ularda har-xil ovozlari va nemis tilining turli xildagi variantlarini eshitish mumkin. O'quvchilar tinglab tushunishni film va teliko'rsatuvlar orqali yaxshilab borsada maqsadga muvofiq bo'ladi. Filmlar yoshlarda doimo qiziqishi o'yg'otib kelgan. Buning uchun o'qituvchi mavzuga mos qiziqarli film tanlay bilishi kerak. Nemis tilidagi seriallarini tomosha qilish ham tilni chuqurroq o'rganishga o'z hissasini qo'shadi.

Dars rejasi bilan bog'liq bulgan mavzularga mos filmlar yoki ko'rsatuvlar o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi. O'quvchilarni qiziqtiradi oladigan va murakkab bo'lmagan filmlarni tanlash ma'suliyat talab qiladi. Filmlar o'quvchini diqqatini tortishi kerak, chunki ular biror narsani o'rganishga va voqealar rivojini diqqat bilan tushinishga harakat qilishadi. Film nihoyasidan keyin filmga bog'liq savollar qo'yiladi va o'quvchilar savollarga javob berishlari kerak. Savollar quyidagicha berish mumkin.

1. Siz film orqali nimani tushundingiz ?
2. Filmni tushinishda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz ?
3. Film qahramonlari sizda qanday taassurot qoldirdi?

Muloqot metodi nafaqat gapirish ko'nikmasini, balki boshqa til ko'nikmalarini rivojlanishda ham asosiy rol o'ynaydi. Muloqot metodi chet tili darolarida guruh bo'lib ishlash, juft bo'lib ishlash va yakka ishlashda namoyon bo'ladi.

Tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalari bir biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Gapirish ko'nikmasida ham ikki xil faollik farqlanadi:

- a. bevosita suhbat
- b. telefon orqali suhbat

Chet tili darolari va uning yuqori saviyada olib borilishi uchun bu ikki usul alohida o'ringa egadir. Gapirish ko'nikmasini o'zlashtirishda til o'rganuvchining quyidagicha maqsad vazifalari bo'ladi [5. 270 b].

U suhbatdoshiga oddiy savollarni bera olishi, o'zi va suhbatdoshini yaqindan tanishtira olishi, oddiy savollarga javob bera olishi hamda bildirilgan takliflarga o'z fikrini bayon qila olishi kerak.

O'qish ko'nikmasi ham til o'rganishni rivojlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchi matnni o'qiganda muhim ma'lumotlarni tushunib olishi va savollarga javob bera olishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Ular bu orqali qobiliyatlarini rivojlantirishga harakat qiladi.

Talaba matn orqali nimani bilishni xohlaydi? Qaysi ma'lumotlar u uchun muhim sanaladi? Ushbu savollarga javob berish uchun ulardan intutiv bilim talab qilinadi.

Yozish ko'nikmasida mashqlar quyidagilarga ajratiladi [6. 44 b]:

1. yozma muloqotga tayyorlaydigan mashqlar
2. muloqotni shakllantiradigan mashqlar

Yozish ko'nikmasini shakllantirishda grammatikaga katta e'tibor qaratiladi. Grammatik qoidalar asosida til o'rganuvchi yozma nutqni rivojlantira oladi.

Yuqorida keltirilgan metodlar chet tillarini o'rganishda barcha ko'nikmalarni rivojlantirishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Janikova Vera, Didaktik des Unterrichtes als Fremdsprache. 2011 BMu S. 35
2. Bausch/Christ/Krum, Handbuch Fremdsprachenunterricht. 2003 Tübingen, Francke Verlag, S. 25
3. Neuner Gerhard, Hunfeld Hans, Methoden des fremdsprachlichen Unterrichtes. 1993 Kassel, Langenscheidt. S. 88
4. Paul Portmann, Rezeptive und Produktive Fertigkeiten, Zeitschrift "Deutsch als Fremdsprache" 1993, Heft 2 S. 96
5. Karl Richard Bausch/ Herbert Christ Hans, Handbuch fuer Unterricht. 2007 Narr Francke Verlag GmbH S. 270
6. Kast B/Neuner G, Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken fuer den fremdsprachlichen Deutschunterricht, 1994 Muenchen S. 44

Roza Sadikova
(Almaty, Kazakhstan)

THE COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF PERSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract: *The main direction of an article is the comparative analysis of vocabulary of Persian and Kazakh languages. The main considerable question is the comparative characteristics of Persian and Kazakh languages.*

The Persian language is related to the Indo- European family of languages. The Persian language had been the most important heritage in the period of middle century of Persian literature and Renaissance. Nowadays, there are a lot of people who speak Persian language. The number of speakers who speak Persian language is over 65 million in Iran (about 90%), over 7 million in Tajikistan, and 34 million people speak in Dari language that is the variant of this Persian language in Afghanistan, 2 million people speak in Pakistan. The Diaspora use the Persian language in USA, Great Britain, Germany and Russia. In common, 61 million people consider Persian language as the first language, 62 million people consider Persian language as the second

language. We cannot say that the literary Persian language is used everywhere, the dialectic peculiarities of Persian language have been formed in each territory.

The social linguistic condition of Persian language is characterized as below:

- The literary Persian language has large differences from the classical Persian language as phonetics (especially, according to the vowels), morphology, syntax and lexis.
- Present literary Persian language is the language of educational system and official language of Iran. But, Persian dialects are a lot, therefore, there is a bilingual characteristics in groups mastering the language of Persian intelligence fluently, they use combination of dialectic peculiarities and literary Persian language. There are also, Iran dialects as Mazenderan, Gillian and Turkic dialects as Azerbaijan, Turkmen, Kashkai.
- The literary Persian language is considered as linguofranc.
- The Arabic language is considered as the mandatory language in secondary educational system in spite of Persian language is the state language, that is why it influences on Persian language a lot.
- The concrete differences are shown and observed between the dialects of Persian language because of linguistic and extra linguistic factors. This begins in speech language, and it is shown in the structure of phraseological units and style of written texts. These differences are taking most important characteristics by the opinions of Persian language researchers. There are known three state languages among the territories of Iran, Afghanistan and Tajikistan, they are: Persian, Dari and Tajik languages.

The Persian lexis – is the most important in linguistic materials. The lexis of Persian language has a long history. After the Arab conquer most words entered the Persian language. The lexis of Iran and Arab comprises the main vocabulary. The Persian language has borrowings except Arabic language as Turk - Mongol, west European, Russian, Greece, Hindi languages. Most words entered from Arabic language. (For example: کتاب [кетаб] book, مسجد [мәсджед] mosque, سوره [суре] sure Arabic language, سماور [сәмавәр] samaurin, بوشکه [бошке] Russian language, ياساول [йасавол] күзет монғол тілінен, فيلسوف [филсуф] philosopher, كچيکچي [кечекчи] Turkish language, كنفرانس [конфорәнс] конференция conference, رژيم [режим] режим француз тілінен French language, كمپيوتور [компитур] computer English language, فلفل [фәлфәл] sanscrit and etc.).

The words in languages have two sides:

- a) the formative side of the word (the sound shape of words in oral speech);
- b) the meaning of the words [2].

We can see following similar relations comparing the lexical system of Persian and Kazakh languages:

1. Even, both of Kazakh and Persian languages relate to two different linguistic groups, there are words that coincide with each other by speech and meaning. These words relate to them. For example: [булбул], «булбул» (nightingale), [гол] «гүл» (flower), [тути] «тоты» (bird), [нон] «нан» (bread), [алефбо] «әліппе» (alphabet), [пок] «пәк» (clean) and other words from Persian language entered Kazakh language. However, while speaking these words, there is a slight difference in speech. This difficulty must be eliminated in doing phonetic exercises, there must be paid attention to saying in Persian language. But, there is no difficulty to learn the meaning of this word. The number of words that came from Persian language is more than 3 thousand in Kazakh language.

2. For the second group the words that do not have coincidence from meaning, but are similar to the sound. For example: the word «water» in Persian language means «direction», this word means the simple «stone» meets on the earth in Kazakh language [3]. The word [табан]taban in Persian language means the «light» in Persian language, and this word in Kazakh language is one of the limb of the body. There are not so many words as this one. However, while using the words that are similar by sound, but different in meaning students would come to interference. That is to say, that student comes across the word [су] water or hears it, he thinks «the water» that is used in daily life. This kind of situation arises difficulties for the students to learn the language and brings to ineffective influence. Therefore, in the first stage the teacher works specially in order to stop the interference, must work specially considering the interference of native language in the process of lesson. The words related to this group arise difficulty to Kazakh students that are learning Persian language. V.V. Akulenko calls these word combinations as «false friends of the translator»[4].

3. If there is no similarity in sounding, and the similar words that have half similarity in meanings, that is to say, that some meanings of the words in two language, their meaning would be different. These words can be divided into two:

a) the meaning of the word of Persian language is wider than the meaning of the word of Kazakh language. For example: [шир] «арыстан» tiger, «сүт» milk, «кран», [шанә] «тарақ» comb, «иық» shoulder, [пәрдохтан] «төлеу» to pay, «орау» to cover, [курси] «орындық» chair, «кафедра» department.

For example: students know in the initial stage only the meaning lion («арыстан») of the word [шир] in the sentence [мән шир хурдәм], if they do not know the other meanings, he translates it as I ate a lion («мен арыстан жедім»). This word, also, has the meanings such as, «сүт» milk, «кран» crane. It can be true that if it was translated as I drank milk («мен сүт іштім»). Therefore in initial stage the teacher should teach the usage of them in the sentence according to their meaning and the meanings of the words to the students.

b) the meaning of the word of Persian language is not wider than the meaning of the word of Kazakh language. For example: [зиба], [қәшән], [маһ], [хошгәл] «әдемі» beautiful, [ханә], [мәнзел] «үй» house, [доктор] doctor, [тәбиб], [пәзәшк] дәрігер, [бәччә], [тәфл], [пәсәр], [қудәк] «бала» child, [хилигәр], [һоққә], [кәләк], [хәйлә], [һоқәбәз] «қу» sly and other words as these.

The students use all meanings of the words according to these words in their native language that their meaning is not wider of the words of Kazakh language in Persian language as [хатернак], [пор хатер], [вәһшәтнәк], [һолнәк] «қорқынышты» terrible [5].

4. The sounding of the words in two languages is not similar to each other, their meanings coincide to each other. For example: [данешгаһ] «университет» university, [данешджу] «студент» student, [истгаһ] «аялдама» bus-stop, [кәтаб форуши] «кітапхана» library, [форушәндә] «сатушы» seller, [нәвисәнде] «жазушы» writer, [амузгәр] «оқытушы» teacher and other words.

According to this, while comparing the words of Persian and Kazakh languages, they are divided into these types:

a) Persian language: жалаң сөз, Kazakh language: жалаң сөз, for example, карханә «завод» factory, кармәнд «жұмысшы» worker, боғбан «бақташы», дәсткеш «қолғап» and etc.

b) Persian language: жалаң сөз, Kazakh language: two or word combination (екі немесе сөз тіркесі), for example, форузән «сәнбейтін жарық» the light, сәдж «жүз жылдық» centenary and etc.

c) Persian language: word combination (сөз тіркесі), Kazakh language: жалаң сөз, for example: [һәм шәһри] «жерлес» countryman, [рәфт-о омәд] «қатынас» relation, [гиро-гир] «төбелес» fight, [чәһар пайе] «орындық» chair, [отеш зәбон] «шешен» rhetorician and etc. When students speak this kind of meaning, rely on the peculiarity of their native language and try to use the word in Persian language.

So, as a result of comparing the lexical system of two languages, by defining the differences between Persian language and the native language of students we pay attention to the effective and ineffective influence of mastering Persian words of Kazakh students. In the initial stage of teaching the habits of native language would be privileged, so it has an effective and ineffective influence on mastering the foreign language, and by knowing the similarities and differences of the words in two language the ways of eliminating the negative effect /interference/ of native language to foreign language. It can be suitable by improving the speaking experience of students in foreign language. Therefore it is important to define the difficulty level of them by grouping the vocabulary of Persian language from methodical point.

REFERENCES:

1. Abdigali S.A. Theteaching method of German language. Almaty, 2001
2. Abdigaliyev S.A. The ways of mastering of lexical interference in learning German language. Cand.diss. Moscow, 1975. - 211.
3. Adambayeva Zh.D. The dictionary of Kazakh language dedicated to the pupils of Russian schools. Almaty:Mektep, 1989. - 86.
4. Akulenko V.V. English-Russian and Russian-English dictionary «false friends of the translator» Moscow: State publishing of dictionaries, 1969. – 373.
5. Rustemov L.Z. The Persian language, Tegeran, 1994

Abduvahob Vahidov, Foziljon Shukurov
(Samarqand, O'zbekiston)

ARAB VA FORS TILLARINI O'RGANISHDA ZARBULMASAL VA MAQOLLARNING O'RNI

Zarbulmasal va maqollarning kelib chiqishi uzoq o'tmishga ega. Boshqa xalqlar singari, fors va arab tillari tarixida ham zarbulmasal va maqollar o'zining shakllanish va rivojlanish davomida katta bir jarayonni bosib o'tgan va bizgacha etib kelgan. Bu xalqlarning ko'p asrlar davomidagi mushohada va tajribalari natijasi zarbulmasal va maqollarda ham o'z ifodasini topgan.

Tilshunoslar zarbulmasallarni badiiy tarzda ifodalab, jumladan xalq hikmati, amaliy falsafa, og'zaki maktab, hayot tarzi qoidalarining to'plami, xalqning tarixiy xotirasi deb ataganlar. Masalan, Iordaniyaning Yarmuk universiteti professori doktor Salim Mar'iy Hidarusiyning qayd etishicha, «Zarbulmasal va maqollar avval so'zlashuv jarayonida qisqacha tarzida vujudga kelib, xalqning og'zaki ijodini ifodalagan. Ular arab xalqining tafakkur, hissiyot, urf-odat va dunyoqarashini tulaqonli aks ettiradi».

Zarbulmasallar nutqda maqollarga nisbatan faol qo'llanishi bilan xarakterlidir. Chunki zarbulmasallarda maqollarga qaraganda ko'proq milliylik va xalqona xususiyatlar mavjud bo'ladi.

Zarbulmasal va maqollar aniq vazifani bajarish uchun mo'ljallangan til birligi sifatida tushuntiriladi. Turli mualliflar zarbulmasal va maqollarning quyidagi funksiyalarini ko'satib o'tganlar:

1) zarbulmasal va maqollar so'zlashuv jarayonida so'zlovchiga ulardagi informatsion funksiyasi bilan birga, boshqa mazmun-ma'no munosabatini ham ifodalashga imkon beradi;

2) maqollarning argumentatsion funksiyasi ularda mavjud bo'lgan hikmatga ishonishga odamlarni undaydi. Maqollarda «xalq hikmati» mujassam bo'lgan va shu narsa so'zlashuvda ularni mislsiz argumentatsion vositaga aylantiradi va biz ham unga qo'shilamiz;

3) maqollarni ishlatib so'zlovchiga o'z nutqiga bezak beradi, bu uning estetik funksiyasi sanaladi;

4) zaxiralash funksiyasi – maqollarda xalq ko'pgina o'zining qimmatli tajribalarini joylashtiradi va uni o'z xotirasida saqlaydi. Maqollar orqali asrlar davomida jamlangan ushbu tajribalar kelajak avlodga etkaziladi. Bu uning zaxiralash funksiyasidir.

Arab va fors mamlakatlarida zarbulmasal va maqollarga katta bir qiziqish va hurmat-ehtirom bilan qarashadi. Jumladan, mashhur misrlik tilshunos olim Hanno al-Faxuriy arabcha aforizm va maqollar haqida yozgan o'zining «Hikmatli so'z va zarbulmasallar» kitobida shunday degan: «Arablar ham sharqning umuman xuddi boshqa xalqlari, xususan somiy xalqlar kabi, doimo og'izlarida bo'lgan hikmatli so'z va zarbulmasallarga jiddiy qarashadilar». Ular uning yordamida o'z so'zlarini quvvatlaydilar, ishlarini tushuntiradilar, quvonchli yoki og'ir kunlarda ishlatadilar, hayotdagi hamma voqea-hodisalarda misol keltiradilar..., shu tariqa maqol va zarbulmasallar hayotiy tajribaning bir zaxirasi, yashash qonuniyati, qarilikning bezatilishi, uy yumushlarini tashkil etish dasturulamali, butun qabila va xalqning ishiga aylangan».

Tilshunoslikda bu mazmunda arabcha «masal» so'zi ishlatiladi. Uni turli shakllarda, jumladan «matla'», «misala», «misil» va shunga o'xshash so'zlar orqali ifodalaydilar. Luga'tlarda bu so'zlarni «o'xshash, namuna, monand, analogiya, zarbulmasal, maqol, masal, hikmat» deb tushintirilgan. Ko'pchilik arab tadqiqotchilari, masalan Rog'ib Isfahoniy (vafoti 1108-yil), Ibn Mandur (vafoti 1312-yil), Ibn Arabi (vafoti 1241-yil) va boshqalar bu masalani tahlil va tadqiq etganlar. Jumladan Ibn Arabiy yozadi:

«الْمَثَلُ عِبَارَةٌ عَنْ شِبْهِ الْمَحْسُوسِ».

Ya'ni, zarbulmasal va maqollar hissiyotdagi o'xshash jihatlarini ifodalaydi. «Masal» so'zi «misil» dan olingan bo'lib, zarbulmasal, maqol, so'zlashmoq, hikmat va shunga o'xshash ma'nolarni bildiradi.

Tadqiqotchilar Abuamr ibn Alo (vafoti taxminan 771), Yunus ibn Habib (vafoti taxminan 799-800) va taniqli tarixchi Saolibiyalar (vafoti taxminan 1038) «Zarbulmasal va maqollar fikrni sifatli tarzda ifodalaydi», - deb yozadilar. Uzoq o'tmishdan boshlab davom etayotgan so'z usullariga bo'lgan qiziqish arab madaniyatining katta bir qismini ifodalaydi.

Arabcha zarbulmasal va maqollarning paydo bo'lishi ikkinchi hijriy yilda boshlangan. Bu borada mashhur nemis tadqiqotchisi Karl Brokkelman shunday yozadi: «Zarbulmasal va maqollar hanuz arab adabiyoti vujudga kelishining boshlarida olimlarning qiziqishini uyg'otgan edi; tarixchilar va filologlar bir-birlari bilan musobaqalashib ularni to'plab tahlil etardilar». Arab filologlarining faol maktabi og'zaki merosni saqlash va g'ayriarablar ta'siridan tilni muhofaza etish uchun harakat qilib, qo'llaridan kelguncha qadimgi so'zlar, jumladan zarbulmasal va maqollarni yozib olardilar. Aslida esa yuqorida nomlari ta'kidlanigan filologlar o'z ishlarini zarbulmasallarga bag'ishlagan edilar. Natijada yuzlab jild va juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga olgan arab mumtoz maqollari haqidagi adabiyot vujudga keldi. Eng qadimdan bugungacha etib kelgan arabcha zarbulmasal va maqollar haqidagi filologik risola, 8-asrda yozilgan Mufazzal ad-Dabiyning «Amsol ul-arab» kitobi hisoblanadi. Uning zarbulmasal va maqollar haqidagi ishi arab mumtoz maqollar kolleksiyasining mashhurlaridandir.

Olimlar, zarbulmasal va maqollar odamning boshqa kishiga nisbatan bo'lgan xulq-atvori, munosabat va muomalasini o'zgartiradi deb ta'kidlaydilar. Arab shoiri Ka'b ibn Zuhayr yozadi:

كأنت مواء يد عرف وب لها مثلاً

ما مواء يدها إلا الأب اطريل

Tarjimasini: Arqubning va'dalari masalga o'xshardi,

Uning va'dalarida yolg'ondan boshqa hech narsa yo'q.

Arab tili o'z ifodalash usulining nihoyat darajada boy va xilma-xil ekanligi sabab hamma tillar o'rtasida eng chiroyli, yoqimli va qiziqarlisi hisoblanadi. U orqali har qanday shoir, so'z mahoratiga ega bolgan mohir notiq, siyosatchi yoki maqollarni o'z o'rnida ishlatadigan kishi til mahorati bilan hurmat-ehtiromga sazovor bo'lishi mumkin. Arab zarbulmasal va maqollarini ishlatadigan kishi xotirasida ko'p miqdorda ularni yoddan bilishi va hozirjavoblik qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

Tadqiqotchilar arab zarbulmasal va maqollarini uch guruhga ajratadilar:

1) qadimgi islomgacha va islom davri boshlanishida mavjud bo'lgan zarbulmasal va maqollar;

2) hijriy IV asrdagi aralash yoinki yangi tarzda zarbulmasal va maqollarni uning uning namunasi sifatida misol keltirish mumkin. Bu narsa Mutanabbiy Ijodida, «Kalila va Dimna» da va boshqa shunga o'xshash asarlarda kuzatiladi;

3) hozirga zamon zarbulmasal va maqollari.

Bu borada bugungi kunda ma'lum bo'lgan eng qadimgi asarlardan Al-Mufazzal ad-Dabiy (vafoti taqriban 786) ning 1882-yil Al-Asitana (bugungi Stambul) da chop etilgan «Amsol ul-arab» (Arab zarbulmasallari) kitobi hisoblanadi. Al-Mufazzal ad-Dabiy kufalik filolog va islomgacha bo'lgan adabiyot mutaxassisi sanaladi, ikkinchi hijriy yilda vafot etgan.

Nemis tadqiqotchilari Ilse Lixtensatadter va Ignats Goldsiyer Al-Mufazzal ad-Dabiyning hamma asarlarini zarbulmasal va maqollar mavzusiga bag'ishlaganini ta'kidlaydilar. Yana bir mashhur arab olimi Ubayd ibn Sharriyya aj-Jurhumiy (vafoti taxminan VIII asr) o'zining «Kitob al-amsol» asarini VIII asr boshlarida yozgan. Mu'rija ibn Amr as-Sidusiyning «Zarbulmasal va maqollar kitobi» ushbu mavzudagi bizgacha yetib kelgan muhim asarlardan hisoblanadi. Bu Al-Mufazzal ad-Dabiy kitobidan keying o'rinda turadi.

Abu Abid Al-Qosim Al-Bag'dodiy o'zining «Kitab al-amsol» va Mufazzal ibn Salom «Al-faxir» ham asarlari ham shu masalaga bag'ishlangan.

Mashhur fors olimi Hamza Al-Isfahoniyning «Durrat ul-faxira» nomli kitobi arab tilini o'rganuvchilari uchun asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Al-Isfahoniy fors tilini o'rganish bilan shug'ullanib, uni arab tili bilan taqqoslaydi. Uning to'liq bir qismini asl-nasabi fors bo'lgan Abul-Fazl Al-Maydoniy an-Nisaburiy «Majma' ul-amsal» kitobiga kiritgan. Evropalik sharqshunos Shayl Vebster Al-Maydoniyning bu asarini arab zarbulmasal va maqollariga bag'ishlangan asarlar o'rtasida eng yaxshisi deb baholagan.

Bizning ulug' yurtdoshimiz Az-Zamaxshariy ham bu borada ulkan hissasini qo'shib, «Al-mustaqsa min amsal arab» kitobida turli davrlardagi asarlar, jumladan «Kalila va Dimna» kitobidan parchalar keltirgan.

Arab zarbulmasal va maqollari adabiyotda ham quyidagi xususiyatlarga ega:

1) zarbulmasal va maqollar tarixiy ahamiyatga ega, chunki lug'atlar, hamda tarixiy-madaniy yodgorliklarda ularning namunasi keltirilgan. Masalan:

ال يوم خمير و غذا أمر

Tarjimasi: Bugun sharob, ertaga esa jazo.

Bu zarbulmasal zulmatdan so'ng yorug'lik keladi degan ma'noda keltirilgan. Quyidagi forscha variantiga e'tibor bering:

پایان شب سیه سفید است.

Tarjimasi: Qorong'u kechaning oxiri yorug'likdir.

2) zarbulmasal va ma qollar ijtimoiy ahamiyatga ham ega, zeroki arab xalqining madaniyati, an'analari, yashash tarzi, odamlarning o'zaro munosabatlarini o'zida aks ettiradi. Chunonchi:

إن ي س ت د س ر ب أ ر ض ن ا ل ب غ ا ث

Tarjimasi: Hatto mayda qushlar ham diyorimizda burgut bo'lishadi.

3) Ular adabiy qiymatga ham ega, chunki she'riyat va badiiy prozada keng ishlatilgan. Masalan:

ا ن ص ر ا خ ل ك ظ ا ل م ا م ا م ا م ا

ل ا ف ي ا ل ع ي ر و ل ا ف ي ا ل ن ف ي ر .

Tarjimasi: Do'stingga yordam ber, agarki zolim yoki mazlum bo'lsa ham,

Na nodonlikda-yu na notavonlikda.

Forscha variant Sa'diy Sheroziyning «Guliston» ida bu tarzda keltiriladi:

دوست آن باشد که گیرد دست دوست

در پریشان حالی و در ماندگی.

Tarjimasi: parishonhollik va qiyin ahvolda do'stiga yordam qo'lini cho'zgan kishi haqiqiy do'st sanaladi.

4) Zarbulmasal va maqollar axloq-etika me'yorlari, yorug' kunlar va yaxshi kelajakka ishonishga odamlarni undaydi. Masalan:

إن في الشر خيراً

Tarjimasi: Yomonlik negizida ham yaxshilik yotgan bo'ladi.

Zarbulmasal va maqollarni to'plash bugungi kunda ham davom etmoqda. Jumladan, Muzhir ad-Duriyning «Iroq zarbulmasal va maqollarining axloqiy xarakteri», Abdullatif ad-Dileyshiyning «Basraning xalq maqollari», Abdulxoliq ad-Dabbog'ning «Mosul maqollarining to'plami», Mahmud Ismoil Siniy, Nasif Mustafo Abdulaziz. Mustafo Ahmad Sulaymonlar ning «Arab maqollari ensiklopediyasi» kabi asarlar shular jumlasidandir.

Ayrim tadqiqotchilar o'z uslublarini qo'llab, zarbulmasal va maqollar tarixini boshqacharoq taqalash tirganlar. Masalan, Hanno al-Faxuri zarbulmasal va maqollarni «johiliyya», abbosiylar va hokazo davralarga ajratadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, arab xalqlari haqida bilimni kengaytirish, ularning madaniyatini tushunish uchun zarbulmasal va maqollarni hamda boshqa hikmatli aforizmlarni o'rganish muhim hisoblanadi. Zero aytish mumkinki bunday hikmatli so'zlar arablarning iftixor ramzi sifatida tushuniladi. Ular xalqning dunyoqarashini aks ettiradi, hamda yosh avlodni olijanoblik, saxiylik, bag'rikenglik, jasorat, sharaf va diyonat, ota-onani e'zozlash, do'stga sodiqlik ruhida tarbiyalashga da'vat etadi.

Adabiyotlar:

1. Abdusamatov. Fors tili. – Toshkent, 2007.
2. Халидов В. Учебник арабского языка. Ташкент, 1977.
3. Баранов Х. Арабско-русский словарь. - М., 1985.
4. Калонтаров Я.И. Мудрости трёх народов. Душанбе: Адиб, 1989.
5. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. М.Л. 1956. - Т.2.
6. Forscha-o'zbekcha o'quv lug'ati. - T.: "O'qituvchi", 1988.
7. www.ziyo-net.uz

Нурзия Абдикарим
(Казахстан, Темиртау)

ЖАЛҒАМАЛЫ ТІЛДЕРДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ТИПТІК ТҮРЛЕРІ

Тіл білімінде синтаксистік типология мәселесі XIX ғасырдың соңынан бастап, эргативтік құрылымдағы тілдер туралы мәлімет белгілі болғаннан кейін сөз бола бастады. Синтаксистік типология жайындағы алғашқы зерттеулер И.И. Мещанинов, Т. Милевский, Ч.Е. Базелл, Ю.В. Рождественский, Г.П. Мельников, Ч. Хомский және т.б. ғалымдар еңбектерінде зерттелген. Аталмыш ғалымдардың еңбектерінде синтаксистік типологияның әр түрлі жақтары қарастырылады. Айталық, И.И. Мещанинов зерттеулерінде сөйлем мүшелерін универсиальды категория ретінде қабылдауға ұсыныс жасаса, Ч.Е. Базелл тілдер жүйесін салыстыру барысында морфологиялық және синтаксистік деңгейлерді

біртұтастықта қарастырады, ал Т. Милевский барлық тілдерді концентрлі және эксцентрлік сөйлемі бар тілдер деп бөледі де, универсиальды синтаксистік құрылымды құрылымды ұсынады.

Синтаксистік типологияның негізгі міндеттерінің бірі әр түрлі тілдерде ойдың қалыптасуы және жарыққа шығуы қалай өтетіндігін анықтауға сүйеніп, тілдің коммуникативтік-ой-саналық құрылымын зерттеу болып табылатындығын ескеретін болсақ, бұл тілдердің жылдар бойы қалыптасқан біршама тұрақты мазмұндық құрылымын және әрқайсысы кез келген жағдай мен оқиғалар туралы хабар бере алатын негізгі синтаксистік модельдердің (сөз тіркесі және сөйлемнің сұлбалық құрылымы) құрылымын анықтауға септігін тигізеді.

Жалпы синтаксистік типологияның нақты сұрақтарына өте ауқымды мәселелер тиесілі болып келеді. Мәселен, синтаксистік типологияның көлемі мен зерттеу нысанын айқындау, оның негізгі критерийлері мен метатілдік синтаксистік типологияны анықтау, синтаксистік типология мен лингвистиканың басқа да типтік түрлері арасында шек қою және орлардың арасында қарым-қатынас орнату, синтаксистік универсиал құбылыстарды дайындау, дүние жүзі тілдерінің синтаксистік жүйесін анықтау (жеке генетикалық, генетикалық-типологиялық, типологиялық-төркіндестік) мәселесі, синтаксистік байланыстардың (атрибутивтік, комплетивтік, предикативтік және т.б.) түрлерін ажырату, сөйлемнің типтерін әлем тілдерінің немесе белгілі бір жекелеген тілдердің жүйесінде қарастыру, тілдерді олардың синтаксистік құрылымының негізінде топтастыру және т.б. мәселелерің басы ашық қалып отыр [1, 79].

Қазіргі кезде лингвистер тілдерді типтік жағынан номинативтік, эргативтік, активтік, класстық және нейтральдық деген бес түрлі жүйеге бөліп қарастырады. Осының ішінде «алтай тілдері» деген атаумен топтастырылып жүрген тілдер субъект мен объект арасындағы қарым-қатынас толықтай сараланғандығымен номинативтік тілдер қатарына жатқызылады. Яғни, аталмыш тілдерде, біріншіден, іс-әрекет субъектісіне атау септігі, объект үшін табыс септігі немесе басқа да жанама септіктер тиесілі болып келеді, екіншіден, салт және сабақты етістіктер лексика-грамматикалық тұрғыдан қарама-қарсы қатар түзеді. Осы тұрғыдан келгенде, сөз болып отырған тілдердің қай-қайсысына мынадай анықтама тән болып келетіндігі белгілі: «Контенсивтік типология тұрғысынан бурят тілі номинативтік типтегі тілдерге жатады. Жай сөйлемнің типтік құрылымы мынадай: «субъект + объект + предикат». Анықтауыш анықталушының алдында, пысықтауыш баяндауыштың алдында орналасады. Анықтауыш біршама тұрақты, ал пысықтауыш оған қарағанда тұрақсыз позицияда болады» [2].

Синтаксистік типологиялық зерттеулер көбінесе салыстырмалы және контрастивтік сипатта болып келеді. Бұл, бір жағынан, синтаксистік топтастырулардың көлемділігімен, екінші жағынан, тілдердегі ұқсастықтар мен өзгешеліктерді анықтап алу практикалық маңыздылыққа ие болатындығымен түсіндірілсе керек. Тілдің синтаксистік деңгейі ең әуелі өзінің негізгі бірліктерінің сипаты мен қызметтерін есепке ала отырып, сөз тіркесі деңгейін, сөйлем деңгейін салыстыруды қажет етеді. Сондықтан, мақаламыздың көлеміне бағына отырып, қазақ және моңғол тілдеріндегі жай сөйлемдерді типтендіру мәселесіне тоқталмақпыз.

Жай сөйлемді түрлерге ажыратуда тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің қатысы, оларды құрайтын сөз табының ерекшеліктері, сөйлемнің мағынасы, коммуникативтік мақсаты, номинативтілігі және предикативтілігі сияқты мәселелер басшылыққа алынады. Қазақ тіл білімінде жай сөйлемдер тұрлаулы мүшелердің қатысына қарай *екі құрамды* және *бір құрамды* сөйлемдерге жіктеледі. Екі құрамдыларға *жалаң*, *жайылма*, *толымды* сөйлемдер жатады. *Бір құрамды* жай сөйлемдерге атау сөз сөйлемде негізгі тірек мүше болатын *атаулы сөйлем*, бір ғана бас мүшеден – етістік баяндауыштан жасалатын *жақсыз сөйлемдер*, ойға қатысты сөйлем мүшелері түгел қатыспаған *толымсыз сөйлемдер* енеді. Сөйлемнің айтылу мақсаты, сазына қарай *хабарлы*, *сұраулы*, *бұйрықты*, *лепті* сөйлем ретінде бөлушілік бар. Сондай-ақ объективтік болмыстың шындыққа қарым-қатынасына қарай *болымды* және *болымсыз* сөйлемдерге бөлінеді. Сөйлемнің мұндай типтері моңғол тіл білімінде де орын алған. Бірақ моңғол тіл білімінде акад. Ш. Лувсанванданның: «Кейбір сөйлемдерде сөз бен жалғау міндетті түрде қатысса, кейбір сөйлемдерде сөз бен жалғау қатыспайды ...жалғаусыз сөйлемдерді біз *аялга үгэлбэр* (одағай сөйлем) деп атадық. Жалғау қатысып жасалатын сөйлемдерді *бүтэц үгэлбэр* (құрылымдық сөйлем) деп атадық» [3, 11-13] деген пікірін басшылыққа ала отырып, жай сөйлемді *құрылымдық* және *құрылымдық емес* деп екіге бөледі. Екі негізді құрылымдық сөйлем түрлері екі тілде сәйкес келеді. Ал бір негізді *атаулысөйлем* мен етістік бас мүшелі *жақсыз* және *толымсыз* сөйлемдермен қатар моңғол тілінде *есім мен етістік негіздері бірігіп жасалған бір негізді сөйлемдер* де бар, мұндай сөйлемдерді оқыту практикасында үш сызықпен белгілейді. Құрылымдық емес сөйлемдерге *аялга үг өгүүлбэр* (одағай сөз-сөйлем), *сул үг өгүүлбэр* (бос сөз-сөйлем) дегендерді жатқызады.

Тілдерде мүшеленбейтін сөйлемдер бар екендігін атай отырып, О. Төлегенов мұндай сөйлемдерге есімдерден құралған (атаулы) сөйлемдер, арнаулы модалдық сөздерден құралған сөйлемдер, одағайлардан құралған сөйлемдерді енгізеді. Р. Әміров тілімізде құрылысы жағынан оқшау келетін, құрамындағы сөздерді мүшелік қатынасқа анық даралауға келмейтін сөйлемдер бар дей келіп, оларды реплика ретіндегі лепті сөйлемдер деп атайды. Ал К. Аханов болса одағайлар, әдеп-ізет белгілері, қаратпалар сөйлемге ұқсап айтылғанымен, оларға бастауыш-баяндауыштық құрылым тән емес, сондықтан: «...коммуникативтік қызметі жоқ, яғни бірдеме жайында хабарлауды білдірмейтін информация үшін жасалмаған айтылыстарды сөйлемнің қатарына...емес, айтылыстардың (высказывания) түрлеріне жатқызу керек» [4, 398] деп санайды. Кейбір зерттеушілер мұндайларды сөз-сөйлем, одағай, модалық сөздерден жасалған бір құрамды атаулы сөйлемдер қатарында қарау керек деген пікірді ұстанады. Проф.

Ж.А. Жақыповтың пікірінше, бұлардың барлығы да сөйлемді құрылымдық негізде, сөйлем мүшелерінің қатынасуы немесе қатынаспауына байланысты айтылған пікір, ал шын мәнінде мүшеленбейтін сөйлемдер коммуникативтік единица, яғни, пікір білдіруші, хабар жеткізуші құрал болып табылады. «Сөйлем контекстен тәуелсіз тұр дегеннің өзінде, информациялық-семантикалық жағынан толық дегеннің өзінде құрылымдық жағынан толымсыз болуы мүмкін... Ал кейбір сөйлемдер құрылымдық жағынан толық болады...тілдік мағынасы толық, ал сөйлеу, орамды тіл мағынасы тұрғысынан алғанда, контекске тәуелді, тиянақсыз... сондықтан бұл сияқты сөйлемдерге коммуникативтік тұрғыдан, орамды сөйлеу, контекст тұрғысынан қарауымыз керек» [5, 113-114]. Яғни, бір және екі негізді сөйлемдердің қай-қайсысы да тілдік ортаның барлық жағдайын ескере келгенде, толымды, толымсыз немесе жалаң және жайылма бола алады. Біз сөйлемнің бұл түрлеріне – сөйлем мүшелерінің қатысуы, қатыспауына қарай бөлінісіне тоқталмаймыз. Себебі, біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты сөйлемді құрайтын ішкі бөлшектердің ұқсастығы мен ерекшеліктерін құрылымдық-семантикалық тұрғыдан сипаттап салғастыру екендігін назарға ала отырып, біріншіден, сөйлем мүшелерінің сөйлем құрамына қатысуы, қатыспауы тілдің функционалдық-коммуникативтік жағына қатысты болатындығына байланысты, екіншіден, мақаламаыздың көлеміне бағына отырып, кейбір алтай тілдерінде бір құрамды жай сөйлемдердің жасалу жолдары, сөйлемнің айтылу мақсатына қатысты түрлері, жай сөйлемнің болымдылығы мен болымсыздығы, сөйлем модальділігінің берілу жолдары және сөйлемдегі оқшау сөздердің ұқсастығы мен ерекшеліктеріне арнайы тоқталмақпыз.

Қазақ тіл білімінде жай сөйлемнің негізгі желісі түрлі жақтардан қосымша мәндермен сипатталып, құрылымдық көлемінің ұлғайтылған түрін жеке типтік *күрделенген жай сөйлемдер* ретінде тану қалыптасқан. Оларға: айқындауышты сөйлемдер, қыстырма сөйлемдер, қыстырынды құрылымдар, көсемше оралымды сөйлемдер, есімше оралымды сөйлемдер, қаратпалы сөйлемдер жатады. Ал моңғол тіл білімінде мұндай сөйлемдер тобы қарастырылмайды, бірақ соңғы кезде шыққан академиялық оқулықта монособъектілі полипредикатты немесе көп субъектілі монопредикатты сөйлемдерді жай және құрмалас сөйлемдердің аралық сипатындағы сөйлемдер ретінде танудың қажеттілігі айтылып жүр.

Қазақ тіл білімінде бір ғана бас мүшенің қатысуымен берілген сөйлемдер жөніндегі алғашқы пікірді проф. М. Балақаев айтқан болатын. Ғалым бір құрамды сөйлемдердің бастауышсыз сөйлемдер екенін айта отырып, белгісіз жақты сөйлемге III жақтық жалғауда келіп, іс әрекет иесі кім екені белгісіз болатын сөйлемдерді жатқызады да, жалпылама жақты сөйлемге баяндауышы II жақтық жалғауда келіп, мағынасы үш жаққа бірдей ортақ болып келетін сөйлемдерді жатқызады. Ал ғалым Ғ. Мадина бұлардың мағынасында айтарлықтай айырмашылық жоқ, сондықтан оларды белгісіз жақты сөйлем деп атайды. Ғалым Ж. Садуақасов сөйлемдерді «предикативтік мүшелердің қатысуына қарай және сөйлем мүшелерінің қатысуына қарай деп бөлген орынды. Сонда сөйлемдер предикативтік мүшелердің қатысуына қарай – бір құрамды және қос құрамды немесе бір бас мүшелі және екі бас мүшелі деп бөлінеді» [6, 67] деген пікірді ұсынады. Қазақ ғалымдары бір құрамды сөйлемдердің қатарына грамматикалық жағынан бір ғана предикативтік бас мүше құрылымда келіп, субъектілік бас мүшемен толықтыруды қажет етпейтін сөйлемдер: 1) *белгілі жақты*; 2) *жалпылама жақты*; 3) *белгісіз жақты*; 4) *жанама (жақсыз) жақты* сөйлем; атау сөз сөйлемде негізгі, тірек мүше болып, баяндауышпен толықтыруды қажет етпейтін сөйлем – атаулы сөйлемді тануды жөн көреді.

Алтаист ғалымдардың пікірінше, «Жалпы тіл білімінде жақсыз сөйлемде бастауышы жоқ, бастауышы болуы да мүмкін емес деген жалпылама анықтама бар. Бірақ бұл анықтаманы сол тілдің өзіндік ерекшелігіне сай түсіну керек, себебі моңғол тілінде баяндауыш жақтық көрсеткішсіз болатындықтан іс-әрекеттің субъектісіз, грамматикалық бастауышсыз болуы» [7, 38] екі құрамды сөйлемдерге де тән болып келеді. Сондай-ақ, моңғол ғалымдары *белгілі жақты* (тодорхой эзэн биет), *белгісіз жақты* (тодорхойгүй эзэн биет), *жалпылама жақты* (ерөнхий эзэн биет) дегенді логикалық ыңғайдағы пайымдау деп қабылдайтындықтан, бір құрамды сөйлемдерді етістік негізді *жақсыз сөйлем*, есім негізді *атаулы сөйлем* және *есім мен етістіктің бірігуінен жасалған бір құрамды сөйлем* деген үш түрге бөліп қарастырады.

Қорыта келгенде, жай сөйлемдердің модельдену үдерісінің негізгі сөз болған тілдерде ұқсас, ал олардың айырмашылықтары тұлғалық көрсеткіштерінде болатындығы байқалады және.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей. — 2-е изд. — М.: Флинта: Наука, 2001. - 312 с.
2. <http://samorazvitie.net/book/13-lingvisticheskaya-tipologiya-i-yazykovye-arealy-shafudinova-n-s/15> // Учебник: Лингвистическая типология и языковые ареалы (Шарафутдинова Н. С.).
3. Лувсанвандан Ш. Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц (үг нөхцөл хоер нь) УБ., 1968. – 126 хууд.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: Оқулық, 3-бас. – Алматы: Санат, 1993.
5. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы) АДД, Алматы, 1999.
6. Сәдуақасов Ж. Белгісіз және жалпылама жақты сөйлемдер.//Қазақ тілі мен әдебиеті. №3, 1996.
7. Пүрэв-Очир Б., Мөнх-Амгалан Ю., Гулираанз З. Монгол хэлний энгийн өгүүлбэр, эхийн онол практикийн зарим асуудал. УБ., 1995.

**ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО КОМПОНЕНТУ ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ЛІТЕРАТУРИ**

На сучасному етапі розвитку нашої держави та поступовій інтеграції до європейської спільноти, виникає запитання про залучення сучасної молоді до національної культури, традицій, наближення її рівня до європейського стандарту. Таким чином, у практиці викладання різних європейських мов, чи то західноєвропейські, чи то східноєвропейські, відчувається величезна необхідність пошуку оптимальних засобів навчання.

Темою даної статті є відкриття питання про використання краєзнавчого компонента при викладанні української мови та літератури у школі.

Метою даної роботи є визначення необхідності у використанні краєзнавчого компонента при вивченні таких дисциплін, як українська мова та література.

Саме завдяки такій дисципліні, як «краєзнавство», вивчення української мови та літератури для учнів будь-яких класів може стати повноцінним джерелом знань. Ці методи будуть простіші та цікавіші у використанні, адже будуть суміжними з побутом рідної культури кожного учня. Таким чином, чим ширше та галузь знань про факти рідної культури, якими оперують учні, тим продуктивніша та результативніша праця по вивченню рідної мови та літератури. Краєзнавство всебічно розвиває світогляд учнів, прищеплює їм навички дивитися на світ очима дослідника. Завдяки краєзнавчим спостереженням відбувається активне засвоєння учнями навчального матеріалу і набуття ними навичок, необхідних у житті.

Предметом краєзнавства є природа, населення та господарство, історичне минуле, мистецтво, культура. Все це об'єкти різних наук і відповідно при їх вивченні використовуються різні методи, властиві відповідним областям знань. Але в усіх напрямках краєзнавчої діяльності є загальний (спільний) предмет вивчення – край. Поняття «край» – умовне і залежить від того, хто і з якою метою його вивчає. Воно може бути навчальним, науковим, виховним і практичним. Виділяють краєзнавство комплексне і галузеве. Краєзнавчі організації поділяються на державні, громадські, шкільні та інші форми краєзнавчої роботи: краєзнавчі музеї, товариства, гуртки, виставки тощо [3, с. 66].

Зміна методів до викладання гуманітарно-соціальних дисциплін вимагає дати об'єктивну оцінку практичних умінь учнів. Адже дуже багато вчителів ще не надають належного значення виробленню навичок «творчого опрацювання інформації». Дотримання балансу між сумою знань, що засвоїв учень, і сформованими уміньми і навичками стає значною проблемою для вчителів на сучасному етапі реформування гуманітарної шкільної освіти.

Якщо філологічні знання передбачають розуміння і збереження в пам'яті основних термінів, періодів, подій, а значить, висновків і закономірностей, що походять із вивченого, то стає зрозумілим, що учень свідомо запам'ятовує тільки те, що проходить через його пізнавальну діяльність, до чого він доклав зусиль.

Процес оволодіння учнями знаннями дещо схожий на науковий процес пізнання нових явищ. Тому завдання вчителя не «полегшувати» цей процес, перетворюючись на єдине джерело інформації, а раціонально організувати пошук істини і тим самим прискорювати процес пізнання. Іншими словами вчитель лише створює необхідні умови для збудження пізнавальної активності учнів. Оволодіння знаннями буде здійснюватися залежно від того, наскільки кожен учень прагне до історичного пізнання і які він має розумові здібності [2, 120].

Викладання із використанням краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння географічних понять. Спираючись на конкретні знання про рідний край, учні розширюють свої уявлення до розуміння загальних закономірностей.

Успішні результати при використанні краєзнавчих матеріалів в основному залежать від того, якою мірою учитель сам краєзнавець і як він уміє зацікавити своїх учнів. Оволодіння краєзнавчим матеріалом не може обмежуватися лише вивченням літературних джерел, а й повинно бути активне дослідження способом спостереження за природними явищами й організація екскурсій і походів, зустрічей з відомими людьми рідного краю. Вважаю, що тільки так можна навчити своїх учнів “не лише дивитися, а й бачити, не лише знати, а й розуміти”, прищепити їм той “інстинкт місцевості”, про який говорив свого часу К. Ушинський.

Краєзнавча робота дає учням багато нових вражень: вони вчаться спостерігати, розкривати причинно-наслідкові зв'язки в природі і вивчати її закони, краще усвідомлювати і розуміти окремі явища природи, безпосередньо з ними стикаючись у польових умовах. Беручи активну участь у краєзнавчій роботі, діти з раннього віку захоплюються героїкою попередніх епох, трудовими подвигами минулих поколінь, мистецькими традиціями дідів і прадідів.

Краєзнавчий принцип – один з педагогічних принципів, який означає уточнення, конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища. Основним завданням шкільного краєзнавства є всебічне вивчення рідного краю, збирання та узагальнення краєзнавчого матеріалу. Краєзнавчий принцип передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням історії і тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю.

Обов'язкове використання у викладанні здобутих краєзнавчих знань – головне призначення навчального краєзнавства [1, с. 56].

Великі можливості має краєзнавство для естетичного виховання. Воно допомагає бачити красу природи, знаходити прекрасне в народній творчості. Патріотичні почуття, любов до Батьківщини в людини, перш за все, поєднується з рідним краєм, де пройшло дитинство. Відомий методист О. С. Барков писав про це так: "Між Батьківщиною і рідним краєм існує безперервний зв'язок. Любов до рідного краю живить любов до Батьківщини. Пізнати свій край, вивчити його – значить полюбити його ще більш глибоко".

Таким чином, важливе значення відіграє впровадження регіонального компоненту на уроках української мови та літератури, тому що факт впливу на дітей навколишнього культурного середовища не підлягає ні якому сумніву. Вивчення сторінок історії конкретного регіону України, врахування місцевих особливостей сприяє збагаченню учнів знаннями про письменників, поетів та літераторів, які вивчаються протягом шкільних років. Введення та розвиток краєзнавчого компоненту у вивчення мови сприяє бачення та сприйняття мистецтва рідного краю, традиції та звичаї свого народу, розширює світогляд школярів.

Література:

1. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм [Навчальний посібник] / М. П. Крачило. – К.: Вища шк., 2004. – 191с.: іл.
2. Мокрогуз О.П. Інноваційні технології на уроках історії – Х.: Основа, – 2010. – 192 с.
3. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство [Навчальний посібник] / О. Уривалкін. - К.: КНТ, 2006. – 296 с.

Людмила Байдак
(Суми, Україна)

ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНЕ НАВЧАННЯ ВИДАМ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У НЕЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИШІ

Сучасні методики викладання іноземної мови намагаються максимально наблизити умови навчального процесу до умов сучасної комунікації. У пошуках удосконалення, раціоналізації, підвищення ефективності навчання іноземній мові, методисти останні десятиліття все більше уваги звертають на те, що усі види мовленнєвої діяльності у реальних умовах життя людини тісно взаємопов'язані, а отже навчання різним видам мовленнєвої діяльності має бути інтегрованим.

Взаємопов'язане навчання передбачає паралельне та збалансоване навчання усіх видів мовленнєвої діяльності на основі спільного мовного матеріалу у послідовно-часовому співвідношенні. У процесі вивчення певної теми читання, аудіювання, письмо та говоріння виступають або метою, або засобом навчання, забезпечуючи опрацювання та засвоєння лексико-граматичного матеріалу, залучаючи слухові, зорові та моторні аналізатори.

Предметом дослідження є мовленнєва діяльність в аспекті взаємозв'язку її видів.

І.А. Зимняя визначає мовленнєву діяльність як процес активного, цілеспрямованого, опосередкованого мовою та зумовленого ситуацією спілкування прийому та видачі повідомлення у взаємодії людей між собою (один з одним). Зазначається, що мовленнєва діяльність може входити в іншу, ширшу діяльність (ігрову, навчальну, трудову), але може також бути самостійною (наприклад, діяльність письменника) [1].

Основні види мовленнєвої діяльності поділяються на продуктивні (говоріння та письмо) і рецептивні (аудіювання та читання). Продуктивні види мовленнєвої діяльності спрямовані на відтворення і повідомлення інформації, а рецептивні на її отримання та прийом.

Кожне мовленнєве вміння має певний набір психологічних, фізіологічних механізмів, які є основою для сприйняття та продукування мови. Важливо зазначити, що психологічні операції, пов'язані з переходом від мови до думки під час аудіювання та читання, а також від думки до мови в процесі усного мовлення та письма, є евристичними за суттю та носять характер розумових комунікативних завдань [2]. Опанування цими операціями в іншомовному мовленні є такою ж обов'язковою умовою, як і оволодіння мовними засобами вираження думки.

У процесі говоріння або письма ми на основі внутрішніх та зовнішніх спонукань оформляємо свої думки засобами мови, кодуючи їх за допомогою звукового або графічного коду. Слухаючи або читаючи інформацію, ми декодуємо її, тобто розпізнаємо отримані сигнали і розуміємо думку, що передається. У процесі прийому та передачі використовуються різні за характером мовленнєві операції. При кодуванні здійснюється вибір необхідних слів, граматичне оформлення повідомлення, його озвучення або графічне оформлення. При декодуванні відбувається розпізнавання звукових чи графічних сигналів у процесі співвіднесення їх з наявними у свідомості образами, розпізнавання слів та граматичних засобів і, як результат, розуміння повідомлення. Граматичні, лексичні, фонетичні та графічні операції у рецептивних та продуктивних видах мовленнєвої діяльності принципово відрізняються, що необхідно враховувати у процесі навчання іноземній мові. Розглянемо особливості кожного виду мовленнєвої діяльності.

Аудіювання. Оволодіння іноземною мовою як засобом комунікації включає не лише здатність висловлювати свої думки, але й уміння зрозуміти мову інших людей як під час безпосереднього спілкування, так і при прослуховуванні радіо чи телепередач, оголошень на вокзалі чи в аеропорту і т.п. Тож вчити студентів слухати і розуміти іншу мову є важливим завданням у навчальному процесі. Встановлено, що в реальних умовах комунікації питома вага сприйняття мови на слух складає 45%. Таким чином, аудіювання є безумовним лідером серед інших видів мовленнєвої діяльності, займаючи значну частину навчального часу. Окрім конкретних завдань, спрямованих на розвиток навичок і умінь цього виду діяльності, студентам під час практичних завдань доводиться слухати і розуміти мову викладача та однокласників. Ефективність прийомів та технологій навчання аудіюванню базується на розумінні структури цього умінь, його психологічних та психолінгвістичних характеристик.

Як вид мовленнєвої діяльності аудіювання характеризується тим, що:

- людина схильна до нього генетично;
- реалізується в усному спілкуванні;
- незважаючи на внутрішню активність, є не ініціативним, а реактивним процесом;
- є рецептивним видом мовленнєвої діяльності;
- формування та формулювання думки здійснюється внутрішнім способом;
- є зовнішньо невираженим процесом внутрішньої активності. активності [1].

Основа аудіювання складає процес смислового сприйняття аудіоінформації. Осмислення може мати позитивний або негативний результат. Позитивний результат веде до розуміння повідомлення, а негативний до його нерозуміння. Про те, що аудіювання відбулося, а не було лише слуханням, свідчить позитивний результат процесу смислового сприйняття.

Навчання аудіюванню повинно здійснюватися у взаємодії з говорінням, читанням та письмом. З читанням аудіювання пов'язано тим, що обидва є рецептивними видами мовленнєвої діяльності, та в їх структурі виділяють схожі навички і уміння, які студенти мають переносити з одного виду діяльності на інший. Зв'язок з говорінням і письмом виявляється в тому, що результатом аудіювання є дія, яка передбачає подальше використання отриманої інформації у процесі мовлення або письма.

Читання – це самостійний вид мовленнєвої діяльності, який забезпечує письмову форму спілкування. Воно займає провідне місце за використанням, важливістю та доступністю. Як рецептивний вид діяльності воно пов'язане зі сприйняттям та розумінням інформації, закодованої графічними знаками. У читанні виділяють змістовий план (про що текст) та процесуальний план (як його прочитати та озвучити). Результатом змістового плану є розуміння прочитаного, для процесуального плану – сам процес читання, тобто співвідношення графем з морфемами, формування внутрішнього мовленнєвого слуху, що виражається в читанні вголос та про себе, швидкому та повільному, з повним розумінням чи розумінням загального змісту.

У структурі читання як виду мовленнєвої діяльності виділяють мотив, мету, умови та результат. Мотивом завжди є спілкування або комунікація за допомогою друкованого слова. Метою – отримання інформації, яка цікавить читача. Умови передбачають оволодіння графічною системою мови та прийомам вилучення інформації. Результатом діяльності має стати розуміння або вилучення необхідної інформації з прочитаного з різним ступенем точності і глибини. У процесі навчання іноземній мові читання виступає і як мета, і як засіб. У першому випадку ним необхідно оволодіти як джерелом отримання інформації; у другому – використовувати його для кращого засвоєння мовного та мовленнєвого матеріалу.

Знайомство з правилами читання, формування навичок правильного прочитання та озвучення інформації відбувається на початкових етапах вивчення іноземної мови. У вищому навчальному закладі читання в основному спрямовано на пошук та обробку нової текстової інформації. Перед студентами стоїть завдання навчитися розуміти автентичні тексти підручників, газет, популярних і спеціалізованих журналів та Інтернет-джерел на професійно орієнтовану тематику; визначити провідну ідею автентичних текстів академічного та професійного спрямування; розуміти деталі рекламних матеріалів, інструкцій, специфікацій тощо [3].

Читання тісно пов'язане з іншими видами мовленнєвої діяльності. З письмом їх поєднує спільна графічна система, що необхідно враховувати і розвивати ці види діяльності у взаємозв'язку. Читання також пов'язане з усним мовленням. Читання вголос є «контрольованим говорінням», читання про себе – внутрішнім слуханням та внутрішнім приговорюванням одночасно.

Говоріння є видом мовленнєвої діяльності, за допомогою якого (разом із слуханням) здійснюється вербальне спілкування. Воно є найактивнішою формою мовленнєвої взаємодії і відноситься до продуктивних видів мовленнєвої діяльності. Навчання говорінню забезпечує вирішення пізнавальних та комунікативних завдань, формування у студентів знань, ціннісних орієнтацій, організації їх спільної діяльності. Форми говоріння можуть бути різноманітними, від простого вигуку, називання предметів, відповідей на запитання до самостійних розгорнутих висловлювань. Говоріння підрозділяють на монологічне та діалогічне. Якщо монологічне мовлення відбувається в групі, то один студент використовує говоріння, тоді як інші студенти – аудіювання. Діалогічне ж мовлення передбачає участь різної кількості учасників. Аудіювання та говоріння, тісно взаємодіючи, сприяють розвитку один одного у процесі навчання. Обидва процеси супроводжуються активною розумовою діяльністю.

Основною метою навчання говорінню є розвиток у студентів здатності здійснювати усне спілкування в різноманітних соціально детермінованих ситуаціях. Виділяють два рівні мовлення: підготовлений та

непідготовлений. Підготовлений рівень мовлення передбачає забезпечення його мовним матеріалом, виділенням часу на підготовку. Непідготовлене мовлення в цей конкретний момент здійснюється без підготовки і без опори. Передбачається, що такі опори вже є у розпорядженні студента, вони формуються впродовж самого процесу навчання.

Письмо - це складне мовленнєве вміння, яке дозволяє за допомогою системи графічних знаків забезпечити спілкування людей. Воно виступає продуктивним видом діяльності, який дає змогу записувати повідомлення для передачі іншим.

Навчання письму передбачене програмами з іноземної мови для усіх типів навчальних закладів. Метою є не лише навчання графіці та орфографії, але перш за все навчання писемному мовленню. Проте, як свідчить практика, цьому виду мовленнєвої діяльності відводиться досить скромне місце. Відбувається недооцінка потенціалу, яким володіє писемне мовлення для розвитку інших видів мовленнєвої діяльності, а отже ігнорується принцип їх взаємопов'язаного навчання. Уміння вести письмову комунікацію у різних стилях значно розширює мовний діапазон і позитивно впливає на розвиток усіх мовних вмінь. Саме під час писемного мовлення ми ретельно обдумуємо, відшліфовуємо, переробляємо інформацію, намагаючись правильно оформити написане. Письмові тексти вимогливі до дотримання мовних норм.

Методика формування навичок письма залежить від поставленої мети. Під час заняття використовують практичні (листи, анотації, резюме, автобіографії) і навчальні (твори, есе, письмове реферування текстів) види писемного мовлення. Окремим підвидом навчального письма можна виділити креативне письмо. Під цим видом письма розуміють вправи продуктивного характеру різного ступеня складності, різноманітні за формами та змістом, часто у формі гри. Такий вид роботи може відбуватися лише в особливій атмосфері творчої свободи.

Проблема навчання писемному мовленню є актуальною, особливо для нелінгвістичних вишів. Студенти будь-яких спеціальностей повинні оволодіти вміннями, які необхідні для того, щоб писати тексти різного спрямування, пов'язані з особистою та професійною сферами діяльності; писати у стандартному форматі деталізовані завдання і звіти, пов'язані з академічною та професійною сферами; готувати і продукувати ділову та професійну кореспонденцію; писати резюме, тощо. Робота над такими текстами проводиться на етапі професійно-орієнтованого навчання у контексті майбутньої професійної діяльності, сприяючи таким чином розвитку іншомовної професійно-орієнтованої компетенції [3].

Для того, щоб брати участь у спілкуванні, студент повинен володіти як продуктивними вміннями (говоріння, письмо), так і рецептивними (аудіювання, читання). Як у реальному спілкуванні поєднуються чотири види мовленнєвої діяльності, так і в навчальному процесі навчання будь-якому із них повинно відбуватися у взаємодії з іншими. До того ж, відсутність взаємопов'язаної основи навчання продуктивним та рецептивним видам мовленнєвої діяльності гальмує формування кожного із них, не дає змоги досягти суттєвих результатів. Взаємозв'язок різних видів мовленнєвої діяльності протягом усього курсу вивчення мови має бути природним, тобто таким, який за своїми психологічними характеристиками відповідає процесам реального спілкування. У реалізації такого підходу в навчанні рецептивні види мовленнєвої діяльності повинні відповідати своєму основному комунікативному призначенню – вилученню необхідної інформації, а продуктивні її викладенню. Саме таке оволодіння видами мовленнєвої діяльності відповідає цілям навчання іноземній мові у нелінгвістичному виші.

Література:

1. Зимняя И.А. Лингвopsиxология речево́й де́ятельности. — М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. — 432 с.
2. Леонтьев, А.А. Мыслительные процессы в усвоении иностранного языка // Иностранные языки в школе. — М., 1975. — № 5.
3. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. — К.: Ленвіт, 2003, 261 с.

Alisher G'afforov
(Samarqand, O'zbekiston)

BADIY MATNDA MULOQOT XULQINING NAMOYON BO'LISHI

Ma'lumki, matn turlari xilma-xil bo'lib, ular orasida tarixiy mavzuda yozilgan asarlar o'ziga xos tili va uslubi bilan ajralib turadi. Badiiy matn bo'yicha kuzatishlar olib borgan tilshunos olim M.Yo'ldoshev shunday fikrlaydi: "Ma'lumki, nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unurning ishtiroki majburiydir, ya'ni so'zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o'quvchi) to'g'ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (ovoz, yozuv, magnit yozuvi, telefon kabi), muloqot a'zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g'ayri lisoniy vositalarning ham o'rni benihoya muhim, hatto ko'pincha hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birortasizis muloqot jarayoni voqe bo'lolmaydi"².

² Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопoeтикаси. - Тошкент: Фан, 2008. - Б. 30-31.

Muloqot jarayoni bo'yicha kuzatishlar olib borgan SH.Safarov va G. Toirovalarning ko'rsatishicha: «Muloqot» atamasi ko'p holarda verbal, ya'ni so'z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so'zsiz, nolisoniy vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish va bir-birining ta'siriga ko'ra **verbal** yoki **noverbal muloqot** sifatida tasnif qilinadi.

Nutqiy muloqot deganda - muloqot jarayonida lisoniy va nolisoniy vositalarning birgalikda, hamkorlikda ishlatilishi tushuniladi. Bu nutqiy muloqotning eng birinchi o'ziga xosligidir. Chunonchi, «Assalomu alaykum va rahmatullohi va barakotuhu» verbal iborasini qo'llagan shaxs, albatta, shu verbal formulaga mos ma'naviy-madaniy saviyaga tegishli yoshga, nasl-nasabga, kiyim-boshga ega bo'lishi bilan birga, bu iborani maxsus imo-ishoralar bilan hamkorlikda va maxsus tinglovchilarga nisbatangina qo'llay oladi. Masalan:

Shayx so'riga chiqib, mehmonlarni ikki yoniga o'tqazgach, boshlanglar, deb ishorat etdi. Jarchilar yugurishib, axiylar oqsoqoli yoniga kelishdi: birining qo'lida bir kosa suv, birining qo'lida charm tuzdon bor edi. Oqsoqol suvga tuz solib, kosani baland ko'tardi:

- Assalomu alaykum va rahmatullohi va barakotuhu!

- Vaaleykum assalom! – javob berdi shayx / (O.Yoqubov "Ulug'bek xazinasi", 159-b)

Bu nutqiy faoliyat lisoniy, etik, estetik, milliy, ma'naviy-madaniy, ijtimoiy, kauzal (sabab, oqibat, maqsad) va hokazo omillar majmuasi bilan uzviy bog'liq. Lekin nutqiy muloqotning xususiy pragmatik atamasini talab qiladigan asos faqat shugina emas, nutqiy muloqot semiotik tizimlardan foydalanishning o'ziga xos turi bo'lganligi bilan ajralib turganligi bu xususiyat, belgining (ishora, ramz va h.k.) lisoniy tizimda va nutqiy faoliyatda o'ziga xosligi bilan bog'liqdir³ Yuqorida qayd etilgan holatlar yozuvchi Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanida o'ziga xos tarzda aks etgan. Asarda yozuvchi personaj ichki holati, ruhiyati tasvirini berishda e'tiqod bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi birliklardan mohirona foydalangan. Masalan, Mirzo Ulug'bek va uning shogirdi Ali Qushchi munosabati shunday tasvirlanadi:

Mirzo Ulug'bek qo'llarini shogirdining elkasiga qo'ydi.

– Haq taolog'a shukurkim, o'z pushti kamarimdan bo'lgan farzandlarimdan yolchitmasa-da, senday shogird ato qildi... – Mirzo Ulug'bek qaltiragan qo'llari bilan Ali Qushchini quchoqlab, peshanasidan o'pdi.

Ali Qushchi nechundir yana o'sha iliq bahor kunini esladi, ko'z oldiga nimjonga oppoq chol – jannatmakon ustoz Qozizoda Rumiyl keldi. Chol ham xuddi Mirzo Ulug'bekka o'xshab peshanasidan o'pgani, yuziga tekkan oppoq mayin soqoli yodiga tushib, ko'ngli erib ketdi.

– Billoh, faqir ham olloga shukur qilamenkim, sizday mehribon ustoz ato qildi! – Ali Qushchi beixtiyor ko'ziga yosh oldi. – Taqdir boshqa yo'lni ixtiyor etganda kim bo'lur edim?

Mirzo Ulug'bek yirik tilla uzuk taqilgan shahodat barmog'i bilan ko'z yoshlarini artib, to'satdan shikasta ovozda:

– Men sendan abadol-abad rozimen,–dedi. – Agarchi diydor ko'rishmoq nasib etmas, rozi bo'lg'aysen, o'g'lim. U bu kun ikkinchi bor Ali Qushchini "o'g'lim " dedi.

– Faqir ham rozimen, ustoz, toabad rozimen...

Ustoz bilan shogird, ko'z yoshidan tillari lol, qattiq quchoqlashganlaricha jimgina qotib qoldilar.

Muloqot jarayonida qo'llanuvchi lisoniy va nolisoniy vositalar nutq ishtirokchilarining qaysi millatga mansubligi, milliy ma'naviy qadriyatlariga ham bog'liq hisoblanadi. Chunki har bir xalqda o'zaro muloqotga kirishishda asrlar davomida shakllangan, puxtalangan, subyektiv munosabat ifodalovchi so'z va iboralardan foydalaniladi. Quyidagi parchada muallif o'zi tasvirlayotgan davr ijtimoiy muhiti, xarakterini berishda e'tiqod bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi birliklarga keng o'rin berganligi kuzatiladi: Ali Qushchi Qusam ibn Abbos maqbarasidan o'tib, chappa burilganda oldinda, Registon tomonda, yo'q, undan ham narida, Ko'ksaroy maydonida nog'oralalar gumburladi, nog'oralarga karnaylarning na'rasi qo'shilib, eru ko'kni larzaga soldi,...

"Onhazrat otlanibdur!.." – Ali Qushchi xayolan ustozga omad tilab, yuziga fotiha tortdi.

U tosh terilgan katta ko'chaga chiqib, masjidi jomega burilganida orqadan, Shohizinda qabristonining ro'parasidagi xonaqoh tomondan, "Yo ollo do'st, yo ollo!" degan nido eshilib, bir to'da darveshlar ko'rindi.

Egnilarida janda, boshlarida echki terisidan tikilgan uchlik kuloh, qo'llarida isiriq tutatilgan kachkul, darveshlar ko'zlarini yumib boshlarini bir meyorda tebratishib, jazava bilan zikr tushib kelishardi:

Yo ollo do'st, yo ollo! Haq do'st, yo ollo!..

Foniy dunyo deganlar, Taqvoni tark etganlar,

Hamdu sano demasdin, Kayfi safo deganlar,

Gunohiga adad yo'q,

Tong-la mahshar madad yo'q.

Yo ollo do'st, yo ollo, Haq do'st, yo ollo!

Qalandarlar isiriqning o'tkir hidini taratib, bir me'yorda chayqalishib, "yohu-hu"laganlaricha Ali Qushchining yonidan o'tib ketishdi.

Ali Qushchi o'zini chetga olib, ularni o'tkazib yuborarkan, eng orqada ketayotgan, qop-qora soqoli ko'ksiga tushgan, ko'zlari yonib turgan barvasta darvesh o'girilib qaraganini ko'r-di-yu, yuragi "shig'" etdi. Bu o'sha, kechasi ustoz so'ragan, Qalandar Qarnociy degan darvesh edi... Qalandar Qarnociy unga bosh irg'ab, bilinar-bilinmas ta'zim qilganday bo'ldi.

Muloqot jarayonining o'ziga xos xususiyatlari badiiy adabiyotda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Romandan olingan parchada muloqotchilarning odob- axloq qoidalarga qat'iy rioya qilishi, nutqiy vaziyatga mos

³ Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Тошкент, 2007. Б. 14.

keluvchi lisoniy vositalarni qo'llaganligi ko'zga tashlanadi: Eshik ochilib, Ali Qushchining xayoli bo'lindi. Ichkaridan Shayxulislom Burhoniddinning tanish ingichka ovozi chiyillab eshitildi:

– As salotin zillallohu fil-arz! Onhazratlari shar'iy sultonimizdur. Bas! Sultonimizning farmoni oliylari barchaga amri vojibdur!

Uning ovozini bosib g'ala-g'ovur ko'tarilgan edi, ustodning xiyol bo'g'i, o'ktam ovozi yangradi:

– Bas! Farmoni humoyun amri vojibdur! Amir Sultonshoh barlos! Siz otliq hirovul bilan darhol yo'lga chiqqaysiz!.. Amir Sulton Jondor tarxon! Siz barong'or suvoriylar bilan hirovul qo'shinlarning ortidan yurgaysiz. Nasib bo'lsa dovonda uchrashurmiz. Masalahaatlar uchun tashakkur. Mashvarat tamom!

Yuqoridagi parchada muloqotchilar nutqida qo'llanilgan munosabat ifodalovchi “ G

– As salotin zillallohu fil-arz!” , Farmoni humoyun amri vojibdur” kabi birikmalar so'zlovchining nutq qaratilgan shaxsga bo'lgan ijobiy munosabatini ifodalamoqda. Ularda ifodalangan qat'iyat, hurmat ma'nosi muloqot ishtirokchilarining obyektiv voqelikka munosabatini ham ifodalamoqda. Matnda keltirilgan lisoniy va nolisoniy vositalar uyg'unligi personajlar nutqini individuallashtirishda, ya'ni ayollar nutqida sharqona odob-axloq xususiyatlarining bo'rtib turishni, ta'sirchanlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Shu o'rinda yana bir holatni qayd etish lozimki, matnda ifodalangan muloqot jarayoni oddiygina kishilar o'rtasida bo'lib o'tgan shunchaki dialog emas. Unga nutqiy vaziyatga bog'liq holda ichki va tashqi omillar ham ta'sir qilganligi seziladi. Buni muloqotlarning saroy kishilari ekanligi, ularning yoshligidan sharqona odob-axloq qoidalari asosida tarbiyalanishi, nutqiy muloqotga oid mezonlarga amal qilishi bilan izohlash mumkin.

Umuman olganda, badiiy asar tilidagi o'zbekona muomala madaniyati aks etgan o'rinlarni o'rganish bir tomondan yozuvchi individual uslubi, badiiy asar tili haqida ma'lumot bersa, ikkinchi tomondan nutqiy muloqotning milliy xarakteri to'g'risida muayyan xulosalarga kelishiga imkon berdi.

Адабиётлар:

1. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этнососоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. Самарқанд, 2007, 39 б.
2. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари Филология фанлари доктори...диссертация афтореферати. Тошкент2000,41 б.
3. Одил Ёқубов “Улугбек хазинаси” Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2001. 251 б.

Надія Джавала, Іванна Григорович, Ольга Мангушева, Юлія Хоминець, Ольга Янишин (Івано-Франківськ, Україна)

МІЖНАРОДНІ МОВНІ ТЕСТИ ДЛЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ НАФТОГАЗОВОЇ СФЕРИ

Актуальність теми дослідження. Сьогодні отримання сертифіката про успішне складання міжнародного іспиту з англійської мови, який засвідчує достатній рівень володіння нею, стає дедалі нагальнішою потребою не тільки для навчання у ВНЗ, а також і для працевлаштування, подавання заяви на навчання закордоном, проведення науково-дослідної роботи тощо. У зв'язку із доволі значною кількістю таких тестів та різноманітністю їх модифікацій і рівнів, виникає проблема вибору не лише власне тесту, а й способу підготовки до нього та матеріалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблеми педагогічного тестування загалом і тестування досягнень у вивченні іноземної мови зокрема знаходяться у сфері інтересів широкого кола закордонних (Ж. Витковская, С. Воскерчян, Э. Вурк, Н. Дадыкина, Е. Иванова, В. Коккота, J. Alderson, L. Bachman, С. Chapelle, С. Clapham, J. Clark, A. Cohen, A. Davis, G. Fulcher, J. Heaton, A. Hughes, D. Lussier, K. Morrow, J. Oller, A. Palmer, T. Shohamy, B. Spolsky, N. Underhill, D. Wall, С. Weir, M. Zeidneri та ін.) та вітчизняних (Л. Банкевич, Ю. Головач, Т. Несвірська, Т. Петрашук, Н. Саєнко, та ін.) науковців [1; 4]. Теоретичні положення, визначені в цих дослідженнях, складають досить ґрунтовну загальну теорію тестового контролю у навчанні іноземної мови, проте, на даний час бракує знань про міжнародні мовні тести, процедуру їх проведення, і про шляхи підготовки до їх здавання.

Завдання статі – на основі укладеного списку порівняти вимоги найбільш поширених стандартизованих міжнародних мовних тестів із англійської мови та виробити рекомендації щодо підготовки майбутніх фахівців нафтогазової сфери до здавання тестів для майбутнього працевлаштування.

Викладення основного матеріалу. Аналіз опитування 50 студентів 1–5 курсів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу приводить до висновку, що студенти нафтогазових спеціальностей не знають, що таке міжнародні мовні тести, яким є їхнє призначення, і, тим більше, не розрізняють, які з них можуть виявитися корисними для майбутніх фахівців нафтогазової сфери.

Насамперед акцентуємо на необхідності розрізняти міжнародні сертифікати від сертифікатів міжнародного зразка, що їх видають багато мовних курсів. Міжнародні сертифікати – це документи, які видаються тільки з дозволу однієї з всесвітньо відомих організацій, і є єдиними для всіх країн, у яких вони діють. Сертифікати міжнародного зразка – це свідоцтва про закінчення курсів, перекладені іноземною мовою і скріплені двома печатками. Їх можуть видавати будь-які курси.

До списку найпопулярніших загальних стандартизованих мовних тестів входять: STAMP 4S English, Cambridge English(ESOL), CaMLA, EF Standard English Test, Former ELPT, IELTS, iTEP, TELC, TOEFL та Track Test.

Як правило, іспит для отримання сертифікату загального знання мови складається з декількох частин: розуміння тексту, письмове завдання, граматичний тест і перевірка усного мовлення.

Відомий американський стандартизований мовний тестом TOEFL (абrevіатура від *англ.* Test of English as a Foreign Language) – це тест з англійської мови як іноземної, розроблений і проводиться американською Службою тестування в галузі освіти (Educational Testing Services – ETS). Сертифікат TOEFL вимагають для вступу понад 2400 коледжів та університетів США і Канади. TOEFL визнається у вищих навчальних закладах, бізнес-структурах, наукових центрах інших англomовних держав, а також приблизно в 150 інших країнах світу. Крім того, TOEFL використовується для оцінки рівня володіння мовою урядовими структурами, міжнародними організаціями, що надають освітні гранти, і навіть у Великобританії, де постійно діють чотири екзаменаційних центру TOEFL. З липня 1998 року кандидати в більшості країн світу здають комп'ютерний варіант TOEFL (computer-based, або nonstandard).

Із британських стандартизованих тестів найпоширенішими є IELTS (International English Language Testing System), Кембриджські іспити (UCLES), Оксфордські іспити (OXFORD/ARELS), випробування ESOL (PITMAN) і іспит TRINITY.

Середній рівень IELTS, необхідний для вступу в англійський університет, становить від 5,5 до 8 балів. Більшість англійських університетів вважає достатнім для вступу наявність кембриджського сертифікату CAE (Certificate of Advanced English), а окремі приймають також і FCE (First Certificate in English). Екзамени IELTS, а також Кембриджські іспити UCLES, BEC і CEELT приймають тільки в Британській Раді. Ряд навчальних центрів, сертифікованих цією організацією, офіційно допомагають бажаним зареєструватися та готують їх до складання іспиту.

IELTS – розроблений Британською Радою спільно з екзаменаційними службами UCLES (Великобританія) та International Development Programme of Australian Universities and Colleges (Міжнародна програма розвитку австралійських університетів і коледжів). Сертифікат IELTS, що засвідчує практичне володіння мовою, визнається більшістю університетів Великобританії, Австралії та Нової Зеландії. У США приймається лише в кількох університетах, як-от City University, Oregon State University, University of California (Berkeley), Wichita State University (Kansas).

UCLES (University of Cambridge Local Exams Syndicate – Екзаменаційний синдикат Кембриджського університету) заснований у 1858 році і є одним із світових лідерів у цій сфері. Сертифікати UCLES поділяються за рівнями: KET, PET, FCE, CAE, CPE. Вони визначають глибину знань з письма, читання, вміння говорити і сприйняття мови на слух. Сертифікати UCLES визнаються багатьма університетами Великобританії, британськими і європейськими компаніями при наборі персоналу. В США та Канаді вони не мають ваги.

Кембриджські іспити приймаються в Британській Раді. Усні тести заслуховують британські викладачі, які пройшли спеціальну підготовку, письмові ж роботи надсилаються до Великої Британії. Результати іспитів оформляються сертифікатом приблизно через чотири місяці.

Отже, підсумуємо спільні та відмінні риси тестів TOEFL і IELTS.

По-перше, результати обох тестів TOEFL і IELTS можна використати при вступі до закордонного університету: TOEFL – в Канаді та США, а IELTS – у Великобританії, Австралії, Новій Зеландії та США. По-друге, обидва тести є платними. Насамкінець, обидва тести визначити рівень володіння англійською мовою за допомогою завдань із аудіювання, читання, письма та усного мовлення.

Відмінні риси:

- 1) різні способи оцінювання усного мовлення (IELTS – екзаменатор присутній, TOEFL – диктофонний запис відповідей надсилають екзаменатору);
- 2) різні вимоги до нормативності англійської мови (TOEFL ґрунтується на північноамериканських, а IELTS – на британських нормах англійської мови);
- 3) різна шкала оцінювання (IELTS – 9 балів, TOEFL – 120 балів).

Зауважимо, що IELTS і TOEFL розраховані на продовження освіти у коледжі чи університеті, а необхідно скласти тест ESOL, який на відміну від попередніх не має дати закінчення, але включає граматичну секцію.

Окрім перелічених існують такі мовні тести, сертифікати з яких дають можливість викладати англійську мову за кордоном: CELTA, DELTA(TEFL/TESOL), ТКТ. До іншого професійного спрямування належать тести з оцінювання рівня компетентності в юридичній англійській мові (ILEC), у фінансовій англійській мові (ICFE) та два види стандартизованих міжнародних тестів для тих, хто хоче працювати у бізнес-середовищі (BULATS та BEC).

Представникам інших професій потрібно здати IELTS, TOEFL або ESOL і продовжити навчання за кордоном у спеціальному інженерному коледжі або іншій освітній установі відповідного фаху.

Детальні вимоги щодо виду і рівня мовного тесту та перелік необхідних документів усі освітні установи надають за особистим звертанням. При працевлаштуванні за кордоном працедавець, до якого ви надсилаєте резюме, надає інформацію про необхідні для оформлення робочої візи документи.

Висновки. Ознайомившись із змістом і вимогами найбільш поширених стандартизованих міжнародних мовних тестів із англійської мови, отримання яких є необхідною для умовою навчання та

працевлаштування закордоном, доходимо до висновку, що вибір тестів із професійної мови дуже обмежений і охоплює професії вчителя англійської мови, фінансиста-економіста та сферу бізнесу. Попри достатньо широкий вибір англійських тестів міжнародного значення, на сьогодні не існує спеціального професійного тесту з професійної мови нафтогазової сфери.

Література

1. Несвірська Т. Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: монографія [Текст] / за ред. О. А. Дубасенюк. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — С. 344–362.
2. Ковтун О. С. IELTS, TOEFL чи Cambridge ESOL examinations? Що обрати [Електронний ресурс] / О. С. Ковтун. — Режим доступу: <http://greenforest.com.ua/journal/read/ielts-toefl-chi-cambridge-esol-examinations-csho-obrati>.
3. Міжнародні тести You Can - лінгвістичний центр. [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. — Режим доступу: http://youcan.lviv.ua/p-mizhnarodni_testy.
4. Петрашук О. П. Теоретичні основи тестового контролю іншомовної комунікативної компетенції учнів середньої загальноосвітньої школи (на матеріалі англійської мови): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Петрашук Олена Петрівна. — К., 2000. — 423 с.
5. BritishCouncil Україна [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. — Режим доступу: <http://www.britishcouncil.org.ua/>.
6. IELTS Exam Speaking & Writing Classes [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. — Електронні дані. — Режим доступу: <http://grade.ua/esol/>.
7. Studway. Все, що потрібно знати про TOEFL [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. — Режим доступу: <http://studway.com.ua/toefl/>.

Світлана Добровольська
(Дубляни, Україна)

DESCRIBING LEARNERS OF FOREIGN LANGUAGES

The age of our students is a major factor in our decisions about how and what to teach. People of different ages have different needs, competences and cognitive skills; we might expect children of primary age to acquire much of a foreign language through play, for example, whereas for adults we can reasonably expect a greater use of abstract thought.

There are a number of commonly held beliefs about age. Some people say that children learn languages faster than adults do. They talk of children who appear to pick up new languages effortlessly. Perhaps this has something to do with the plasticity of a young brain. Something, after all, must account for the fact that with language, according to Steven Pinker, "acquisition... is guaranteed for children up to the age of six, is steadily compromised from then until shortly after puberty, and is rare thereafter", and that this applies not only to the acquisition of the first language, but also to second or foreign languages.

Another belief is that adolescents are unmotivated, surly, and uncooperative and that therefore they make poor language learners. And there are those who seem to think that adults have so many barriers to learning (both because of the slowing effects of ageing and because of their past experience), that they only rarely have any success.

There is some truth in many of these beliefs, but they can also be misleading since, like all stereotypes, they suggest that everyone is the same. They also ignore evidence from individuals within these groups (adolescents and adults) which flatly contradicts such assumptions. We should also point out that many of the concerns will have special relevance for the western world where, for example, it is stressed that children should "learn by doing" and where some generalisations can be made about adolescent behaviour. But as we shall see different educational cultures have very different expectations about teacher and learner behaviour.

In what follows we will consider students at different ages as if all the members of each age group are the same. Yet each student is an individual with different experiences both in and outside the classroom. Comments here about young children, teenagers and adults can only be generalisations. Much also depends upon individual learner differences and motivation.

Young children, especially those up to the ages of nine or ten, learn differently from older children, adolescents, and adults in the following ways:

- They respond to meaning even if they do not understand individual words.
- They often learn indirectly rather than directly - that is they take in information from all sides, learning from everything around them rather than only focusing on the precise topic they are being taught.
- Their understanding comes not just from explanation but also from what they see and hear and, crucially, have a chance to touch - and interact with.
- They generally display an enthusiasm for learning and a curiosity about the world around them.
- They have a need for individual attention and approval from the teacher.
- They are keen to talk about themselves, and respond well to learning that uses themselves and their own lives as main topics in the classroom.

– They have a limited attention span; unless activities are extremely engaging they can easily get bored, losing interest after ten minutes or so.

In the light of these characteristics, it can be concluded that good teachers at this level need to provide a rich diet of learning experiences which encourages their

students to get information from a variety of sources. They need to work with their students individually and in groups developing good relationships. They need to plan a range of activities for a given time period, and be flexible enough to move on to the next exercise when they see their students getting bored.

We can also draw some conclusions about what a classroom for young children should look like and what might be going on in it. First of all we will want the classroom to be bright and colourful with windows the children can see out of, and with enough room for different activities to be taking place. We might expect them to be working in groups in different parts of the classroom, changing their activity every ten minutes or so. “We are obviously”, Susan Halliwell writes, “not talking about classrooms where children spend all their time sitting still in rows or talking only to the teacher”. Because children love discovering things, and because they respond well to being asked to use their imagination, they will be involved in puzzle-like activities, in making things, in drawing things, in games, in physical movement or in songs.

Anyone who has taught secondary school students has had lessons, even days and weeks, when the task seemed difficult, and on especially bad days hopeless. Yet if, as the methodologist Penny Ur suggests, teenage students are in fact overall the best language learners this suggests that this is only part of the picture.

When Herbert Puchta and Michael Schratz started to design material for teenagers in Austria they, like many before them, wondered why teenagers seemed to be less lively and humorous than adults. Why they were so much less motivated, they asked, and why did they present outright discipline problems.

It is widely accepted that one of the key issues in adolescence especially perhaps in the west, is the search for individual identity, and that this search provides the key challenge for this age group. Identity has to be forged among classmates and friends; peer approval may be considerably more important for the student than the attention of the teacher which, for younger children, is so crucial.

There are a number of reasons why students – and teenage students in particular - may be disruptive in class. A part from the need for self-esteem and the peer approval they may provoke from being disruptive, there are other factors too, such as the boredom they feel - not to mention problems they bring into class from outside school. However, while it is true that adolescents can cause discipline problems, it is usually the case that they would be much happier if such problems did not exist. They may push teachers to the limit, but they are much happier if that challenge is met, if the teacher actually manages to control them, and if this is done in a supportive and constructive way so that he or she “helps rather than shouts”.

However, we should not become too preoccupied with the issue of disruptive behaviour for while we will all remember unsatisfactory classes, we will also look back with pleasure on those groups and lessons which were successful. Teenagers, if they are engaged, have a great capacity to learn, a great potential for creativity and a passionate commitment to things which interest them. There is almost nothing more exciting than a class of involved young people at this age pursuing a learning goal with enthusiasm. Our job, therefore, must be to provoke student engagement with material which is relevant and involving. At the same time we need to do what we can to bolster our students' self-esteem, and be conscious, always, of their need for identity.

Herbert Puchta and Michael Schratz see problems with teenagers as resulting, in part, from “... the teacher's failure to build bridges between what they want and have to teach and their students' worlds of thought and experience”. They advocate linking language teaching far more closely to the students' everyday interests through, in particular, the use of “humanistic” teaching.

Students must be encouraged to respond to texts and situations with their own thoughts and experience, rather than just by answering questions and doing abstract learning activities. We must give them tasks which they are able to do, rather than risk humiliating them.

We have come some way from the teaching of young children. We can ask teenagers to address learning issues directly in a way that younger learners might not appreciate. We are able to discuss abstract issues with them. Indeed part of our job is to provoke intellectual activity by helping them to be aware of contrasting ideas and concepts which they can resolve for themselves - though still with our guidance. As we shall see, there are many ways of studying language most of which are appropriate for teenagers.

Adult language learners are notable for a number of special characteristics:

- They can engage with abstract thought. Those who succeed at language learning in later life, according to Steven Pinker, “... often depend on the conscious exercise of their considerable intellects, unlike children to whom language acquisition naturally happens”. This suggests that we do not have to rely exclusively on activities such as games and songs – though these may be appropriate for some students.

- They have a whole range of life experiences to draw on.

- They have expectations about the learning process, and may already have their own set patterns of learning.

- Adults tend, on the whole, to be more disciplined than some teenagers, and crucially, they are often prepared to struggle on despite boredom.

- They come into classrooms with a rich range of experiences which allow teachers to use a wide range of activities with them.

- Unlike young children and teenagers, they often have a clear understanding of why they are learning and what they want to get out of it. As we shall see motivation is a critical factor in successful learning, and knowing what you want to achieve is an important part of this. Many adults are able to sustain a level of motivation by holding on to a distant goal in a way that teenagers find more difficult.

However, adults are never entirely problem-free learners, and have a number of characteristics which can sometimes make learning and teaching problematic:

- They can be critical of teaching methods. Their previous learning experiences may have predisposed them to one particular methodological style which makes them uncomfortable with unfamiliar teaching patterns. Conversely, they may be hostile to certain teaching and learning activities which replicate the teaching they received earlier in their educational careers.

- They may have experienced failure or criticism at school which makes them anxious and under-confident about learning a language.

Many older adults worry that their intellectual power may be diminishing with age - they are concerned to keep their creative powers alive, to maintain a "sense of generativity". However, as Alan Rogers points out, this generativity is directly related to how much learning has been going on in adult life before they come to a new learning experience.

Good teachers of adults take all of these factors into account. They are aware that their students will often be prepared to stick with an activity for longer than younger learners (though too much boredom can obviously have a disastrous effect on motivation). As well as involving their students in more indirect learning through reading, listening, and communicative speaking and writing, they also allow them to use their intellects consciously where this is appropriate. They encourage their students to use their own life experience in the learning process too.

As teachers of adults we should recognise the need to minimise the bad effects of past learning experiences. We can diminish the fear of failure by offering activities which are achievable, paying special attention to the level of challenge presented by exercises. We need to listen to students' concerns too and, in many cases modify what we do to suit their learning tastes.

Література:

1. Halliwell S. 1992 Teaching English in the Primary Classroom Pearson Education Ltd.
2. Harmer J. 1998 How to Teach English Pearson Education Ltd.
3. Pinker S. 1994 The Language Instinct Penguin.
4. Puchta H. and Schratz M. 1993 Teaching Teenagers Pearson Education Ltd.
5. Rogers A. 1996 Teaching Adults Open University Press.
6. Ur P. 1996 A Course in Language Teaching Cambridge University Press.
7. Williams M. and Burden R. 1997 Psychology for Language Teachers Cambridge University Press.

Світлана Добровольська
(Дубляни, Україна)

GROUPING STUDENTS

There is no real limit to the way in which teachers can group students in a classroom, though certain factors such as over-crowding, fixed furniture, and entrenched student attitudes may make things problematic. Nevertheless, teaching a class as a whole group, getting students to work on their own, or having them perform tasks in pairs or groups all have their own advantages and disadvantages; each is more or less appropriate for different activities.

When people think of teaching and learning they frequently conjure up a picture of students sitting in rows listening to a teacher who stands in front of them.

For many, this is what teaching means, and it is still the most common teacher-student interaction in many cultures. Though it has many limitations, whole-class grouping like this has both practical advantages and disadvantages:

• Advantages of whole-class grouping:

- It reinforces a sense of belonging among the group members, something which we as teachers need to foster. If everyone is involved in the same activity then, we are all "in it together". Such experiences give us points of common reference to talk about and can be used as reasons to bond with each other. It is much easier for students to share an emotion such as happiness or amusement in a whole-class setting. Twenty people laughing is often more enjoyable than just two; forty people holding their breath in anticipation create a much more engaging atmosphere than just the person sitting next to you.

- It is suitable for activities where the teacher is acting as a controller. It is especially good for giving explanations and instructions, where smaller groups would mean having to do these things more than once. It is an ideal way of showing material whether in pictures, texts, or on audio or videotape. It is also more cost-efficient, both in terms of material production and organisation, than other groupings can be.

- It allows teachers to “gauge the mood” of the class in general (rather than on an individual basis); it is a good way for us to get a general understanding of student progress.

- It is the preferred class style in many educational settings where students and teachers feel secure when the whole class is working in lockstep, and under the direct authority of the teacher.

• **Disadvantages of whole-class grouping:**

- It favours the group rather than the individual. Everyone is forced to do the same thing at the same time and at the same pace.

- Individual students do not have much of a chance to say anything on their own.

- Many students are disinclined to participate in front of the whole class since to do so brings with it the risk of public failure.

- It may not encourage students to take responsibility for their own learning. Whole-class teaching favours the transmission of knowledge from teacher to student rather than having students discover things or research things for themselves.

- It is not the best way to organise communicative language teaching or specifically task-based sequence.

Communication between individuals is more difficult in a group of twenty or thirty than it is in groups of four or five. In smaller groups it is easier to share material, speak quietly and less formally, and make good eye contact. All of these contribute to successful task resolution.

At the opposite end of the spectrum from whole-class grouping is the idea of students on their own, working in a pattern of individualised learning. This can range from students doing exercises on their own in class, to situations in which teachers are able to spend time working with individual students, or when students take charge of their own learning in self-access centres or other out-of-class environments. Such individualised learning is a vital step in the development of learner autonomy.

If we wish students to work on their own in class we can, for example, allow them to read privately and then answer questions individually; we can ask them to complete or writing tasks by themselves. We can give them worksheets with different tasks and allow individuals to make their own decisions about which tasks to do. We can hand out different worksheets to different individuals depending upon their tastes and abilities. We can allow students to research on their own or even choose what they want to read or listen to – especially where this concerns extensive reading.

• **Advantages of individualised learning:**

- It allows teachers to respond to individual student differences in terms of pace of learning, learning styles, and preferences.

- It is likely to be less stressful for students than performing in a whole-class setting or talking in pairs or groups.

- It can develop learner autonomy and promote skills of self-reliance and investigation over teacher-dependence.

- It can be a way of restoring peace and tranquillity to a noisy and chaotic situation.

• **Disadvantages of individualised learning:**

- It does not help a class develop a sense of belonging. It does not encourage cooperation in which students may be able to help and motivate each other.

- When combined with giving individual students different tasks, it means a great deal more thought and materials preparation than whole-class teaching involves. When we work with individual students as a resource or tutor, it takes much more time than interacting with the whole class.

In pairwork students can practise language together, study a text, research language or take part in information-gap activities. They can write dialogues, predict the content of reading texts, or compare notes on what they have listened to or seen.

• **Advantages of pairwork:**

- It dramatically increases the amount of speaking time any one student gets in the class.

- It allows students to work and interact independently without the necessary guidance of the teacher, thus promoting independence.

- It allows teachers time to work with one or two pairs while the other students continue working.

- It recognizes the old maxim that “two heads are better than one”, and in promoting cooperation helps the classroom to become a more relaxed and friendly place. If we get students to make decisions in pairs (such as deciding on the correct answers to questions about a reading text), we allow them to share responsibility rather than having to bear the whole weight themselves.

- It is relatively quick and easy to organise.

• **Disadvantages of pairwork:**

- Pairwork is frequently very noisy and some teachers and students dislike this. Teachers in particular worry that they will lose control of their class.

- Students in pairs can often veer away from the point of an exercise, talking about something else completely, often in their first language. The chances of “misbehavior” are greater with pair work than in a whole-class setting.

- It is not always popular with students, many of whom feel they rather relate to the teacher as individuals than interact with another learner who may be just as linguistically weak as they are.

- The actual choice of paired partner can be problematic, especially if students frequently find themselves working with someone they are not keen on.

We can put students in larger groups too, since this will allow them to do a range of tasks for which pairwork is not sufficient or appropriate. Thus students can write a group story or role-play a situation which involve, five people. They can prepare a presentation or discuss an issue and come to a group decision. They can watch, write, or perform a video sequence; we can give individual students in a group different lines from a poem which the group has to reassemble.

In general it is possible to say that small groups of around five students provoke greater involvement and participation than larger groups. They are small enough for real interpersonal interaction, yet not so small that members are over-reliant upon each individual. Because five is an odd number it means that a majority view can usually prevail. However, there are occasions when larger groups are necessary. The activity may demand it, or we may want to divide the class into teams for some game or preparation phase.

• **Advantages of groupwork:**

- Like pairwork, it dramatically increases the amount of talking for individual students.
- Unlike pairwork, because there are more than two people in the group, personal relationships are usually less problematic; there is also a greater chance of different opinions and varied contributions than in pairwork.

- It encourages broader skills of cooperation and negotiation than pairwork, and yet is more private than work in front of the whole class. Lynne Flowerdew found that it was especially appropriate in Hong Kong where its use accorded with Confucian principles which her Cantonese-speaking students were comfortable with. Furthermore, her students were prepared to evaluate each other's performance both positively and negatively whereas in a bigger group a natural tendency for self-effacement made this less likely.

- It promotes learner autonomy by allowing students to make their own decisions in the group without being told what to do by teacher. Although we do not wish any individuals in groups to be completely passive, nevertheless some students can choose their level of participation more readily than in a whole-class or pairwork situation.

• **Disadvantages of groupwork:**

- It is likely to be noisy (though not necessarily as loud as pairwork can be). Some teachers feel that they lose control, and the whole-class feeling which has been painstakingly built up may dissipate when the class is split into smaller entities.

- Not all students enjoy it since they would prefer to be the focus of the teacher's attention rather than working with their peers. Sometimes students find themselves in uncongenial groups and wish they could be somewhere else.

- Individuals may fall into group roles that become fossilised, so that some are passive whereas others may dominate.

- Groups can take longer to organise than pairs; beginning and ending groupwork activities – especially where people move around the class- can take time and be chaotic.

Deciding when to put students in groups or pairs, when to teach the whole class, or when to let individuals get on with it on their own will depend upon a number of factors:

• **The task:** if we want to give students a quick chance to think about an issue which we will be focusing on later we may put them in buzz groups where they have a chance to discuss or “bluzz” the topic among themselves before working with it in a whole-class grouping. However, small groups will be inappropriate for many explanations and demonstrations, where working with the class as one group will be more appropriate.

When students have listened to a tape we may let them compare answers in quickly organised pairs. If we want our students to practise an oral dialogue quickly pairwork may be the best grouping too.

If the task we wish our students to be involved in necessitates oral interaction we will probably put students in groups, especially in a large class, so that they all have a chance to make a contribution. If we want students to write sentences which demonstrate their understanding of new vocabulary on the other hand, we may choose to have them do it individually.

Although many tasks suggest obvious student groupings, however, we can usually adapt them for use with other groupings. Dialogue practice can be done in pairs, but it can also be organised with two different halves of the whole class. Similarly, answering questions about a listening extract can be an individual activity, or we can organise students to discuss the answers in pairs, or we can have different students listen to different bits of a “jigsaw” so that they can reassemble the whole text in groups.

• **Variety in a sequence:** a lot depends on how the activity fits into the lesson sequences we have been following and are likely to follow next. If much of our recent teaching has involved whole-class grouping there may be a pressing need for pairwork or groupwork. If much of our recent work has been boisterous and active, based on interaction between various pairs and groups, we may think it sensible to allow students time to work individually to give them some breathing space. The advantage of having different student groupings is that they help to provide variety, thus sustaining motivation.

• **The mood:** crucial to our decision about what groupings to use is the mood of our students. Changing the grouping of a class can be a good way to change its mood when required. If students are becoming restless with a whole-class activity - and if they appear to have little to say or contribute in such a setting - we can put them in groups to give them a chance to re-engage with the lesson. If on the other hand, groups appear to be losing their

way or not working constructively, we can call the class back into plenary session and redefine the task, discuss problems that different groups have encountered, or change the activity.

Література:

1. Courtney M. 1996 Talking to learn: selecting and using peer group oral tasks. *ELT Journal* 50/4.
2. Hadfield J. 1992 *Classroom Dynamics* Oxford University Press.
3. Haines S. 1995 For and against: pairwork. *Modern English Teacher* 4/1.
4. Reid J. 1987 The learning style preferences of ESL students. *TESOL Quarterly* 21/1.
5. Williams M. and Burden R. 1997 *Psychology for Language Teachers* Cambridge University Press.
6. Woodward T. 1995 Pair and groupwork – confessions of ignorance. *The Teacher Trainer* 9/1.

Салима Жумаева
(Қарши, Ўзбекистон)

ҚОДИР БАХШИ – БАДИЙ ТИЛ УСТАСИ

Фольклоршуносликда бахшиларнинг халқ ҳаётига яқин туриши, халқ руҳини, интилишини, унинг бой маънавиятини ёрқин тасвирлаш зарурлиги ҳақидаги ижодий қарашлар ноёб хазинамиз ҳисобланган халқ жонли тилини меҳр ва қунт билан муттасил тўплаш, ўрганиш деган фикрни ҳам ўз ичига олади. Зеро, ҳақиқий санъаткор халқ жонли тили манбаларига тўла маънода ижодий муносабатда бўлгандагина, уларга қайта ишлов бериб, сайқаллаб, асар моҳиятига кўра фойдалана билгандагина бадий-адабий тилимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган бўлади. А.Қаҳҳор таъбири билан айтганда, "...Халқ тили олмос тил – ҳамиша тўлақонли ҳаракат, максимал ҳаракат, аниқ ҳаракатни билдиради. Санъат тахминийликни, чалачулпа гапни рад этади. Бу айниқса, бизнинг бадий адабиётимизга тааллуқлидир.

Бу тилни қандай эшитиш мумкин?

Уни кўра билиш керак. Ёзувчи ўзи тасвирлаётган барча нарсаларни қалб кўзи билан кўриб туриб асар ёзиши зарурлиги – қонундир" [1. 154.].

Халқ донолигининг ҳайратомуз ижод сарчашмасидан қониб баҳра олган, унинг гўзал ва бетакрор намуналарида маънавий бойлигининг юксак қирраларини кўра билган Қодир бахши Раҳимов ўзи яратган барча асарларида халқ жонли тилидан фойдаланишнинг мумтоз намунасини кўрсатди.

Маълумки, адабий тил халқ жонли сўзлашув тилидан маълум даражада пишиқлиги, адабий жиҳатдан қайта ишланганлиги билан фарқ қилади. "Халқ бахшилари эса тилга алоҳида эътибор бериб, гўзал ташбеҳлар, муболағалардан унумли фойдаланган ҳолда дoston тилини образли ва ифодали бўлишига эришганлар" [2. 71.]. Қодир бахши асарларининг адабий тилимиз тараққиётига кўрсатган таъсири ҳамда аҳамияти ана шу жиҳатлар билан белгиланади. Зеро, Қодир бахши халқнинг жонли сўзлашув тили заминида мустаҳкам туриб, уни ўз асарларида самарали қўллаб, халқ шеваларини тилимизнинг бой ва туганмас манбаи сифатида ижодий ўзлаштирди. Тер тўкиб, маҳорат билан ижодий қайта ишлаш жараёнида бадий қийматга эга бўлган адабий тилга айлантди. Шу босидан ҳам бахши репертуарига хос терма ва дostonлар тили ниҳоятда равон, жумла тузилиши содда, мантиқан тушунарлидир. Хусусан, "Келиной ёки Норгулой" дostonида Қодир бахши асар тилини ишлашда жумлаларнинг ниҳоятда содда ва тушунарли бўлишига алоҳида аҳамият берган. Ундаги ранг-баранг синонимлар, антонимлар, афоризмлар ва турли-туман бадий тасвир воситалари, фразеологик бирикмалар ва ҳикматли сўзлар муаллиф нутқини ҳам, персонажлар нутқини ҳам безаб туради.

Таъкидлаш жоизки, "Келиной" дostonида муаллиф нутқи эпик воқеликни баён қилувчи, персонажларга таъриф берувчи, уларни бир сюжет йўналишига бирлаштирувчи, қисқаси, асардаги воқеалар оқимини бошқарувчи тил саналади. Энг аввало, асарда баён қилинаётган эпик воқеликнинг ўзи бахши тилининг ранг-баранг кўринишларини бунёдга келтиради.

Масалан, Қодир бахши асар қаҳрамонларидан бири Сўлтоққа таъриф бера туриб, воқелик баённи қизиқ бир эпизод билан улайди: "...Остидаги отни ҳайдаб бораётиб бир чўпонга дуч келди. Чўпон қўйга қарамай, кўйга мос* бўлиб турганида, Сўлтоқ чўпонни чақирди. Чўпон гапирмай жим тур, деб имлайверди. Шунда Сўлтоқ чўпоннинг қошига келиб: "Чанқовузни ким чалди?" – деб икки оғиз қичқириб турибди:

Бугун кунда гулдай бўлган тарзим бор,
Бўйнимда охири ўлар қарзим бор,
Отинг нима, сенга айтар сўзим бор,
Билсанг айтгин, чанқовузни ким чалди?!
Осмoнимда юлдузим йўқ, ойим йўқ,
Ҳеч бир ерда турадиган жойим йўқ,
Кўйга мастман кетишга ҳеч раъйим йўқ,
Меҳрибон бўл, чанқовузни ким чалди?! [3.7.]

Дostonда муаллиф тилининг маълум бир тартибда ахборот бериш, баён қилиш усули билан бирга муболағали тасвир усули ҳам жуда кенг қўлланилган. Қўйидаги сатрларга эътибор қаратамиз:

“...Кўринг энди Омонди,
Кўрқитади туманди.
Зарби ерга ағдарар,
Оқтовдаги қабонди.

Бурнининг тешигидан,
Икки тулки ўткудай.
Оғзини очса агар,
Қўйга камар бўлгудай.

Муритин қирқиб олса,
Томга ёпган хоридай.
Силкиб отдан ағдарди,
Сўлтоқ бўлиб бўридай...” [3. 6.]

Муаллиф тилида бундай усулнинг қўлланишида, биринчидан, муболаға санъатининг ўзига хос жозибаси сабаб бўлган бўлса, иккинчидан, асарнинг ғоявий-бадиий таъсирчанлигини ошириш мақсади муҳим омил бўлган.

Қодир бахши дostonда тавсифли тасвир усулини ҳам кенг қўллаган. Бундай ўринларда бахши сифатлаш санъатидан фойдаланиб, бир қатор персонажларга ўрни-ўрни билан таъриф келтиради.

Жумладан, “Норгулой...фалакнинг чўлпон юлдузи, ойни уялтирган юзи, Шукуралибойнинг кўзи, кўзи эмас юракдузи... ўн еттидан ошган, ўн саккизга етишган, икки муҳаббатгиёси янги-янги кўкрақдан ўсган, бошига зардўзи қалпоқ кийган, қалпоқнинг айланасига тилладан қўнғироқ тиккан, юзига одам қараб туролмас, қараганда ҳам қуёшми, Норгулми билиб бўлмас” [3. 6.], ёки “Сўлтоқ ҳам йигирма беш ёшдан ошган, билаклари тўлишган, қадди-қомати келишган, нор билакли, шер юракли, бургут қабоқли эди” [3. 18.] ёхуд “...Чўпонларнинг ичида Доно чўпон деган бор эди. Ёши олтмишдан ошган, соқолига оқ тушган. Дунёнинг аччиқ-чучугини бошдан кечирган, қоматини тик тутган, қандай мусофир бўлса қўшхонасига меҳмон қилган, чўпон бўлганига қирқ йилдан ошган, қомати жопсардай туташган киши эди...” [3. 31.] каби баёнларда халқ дostonлари насрига хос тасвирнинг хилма-хил товланиши кўзга ташланади.

“Келиной” дostonида муаллиф тилининг ранг-баранг кўринишларини намойиш қиладиган фазилятлардан яна бири изоҳли тасвирдир. Таҳлил жараёнида этнографияга оид маълумотлар баёни берилган ўринларда Қодир бахшининг сўз қўллаш маҳорати янада ёрқинроқ намоён бўлганлигини кўриш мумкин:

“Қўй ҳайдадим Қўқонга,
От бойладим дўқонга.
Пачкамар эли қурисин,
Қиз бермайди чўпонга...” [3. 21.]

“Шерободларда шоли бор,
Ҳар бирининг поли бор.
Норгулойни кўрсангиз,
Ўнг бетида ҳоли бор...” [3. 22.]

“Пачкамарнинг камари,
Тўрига урар шамоли.
Ойтувгандай ярқиллар,
Норгулойнинг жамоли...” [3. 26]

“Қаршилар билан Ғузора,
Боргунча олти гузара...” [3. 50.]

Шунингдек, дoston якунида келтирилган халқ удумлари ва тўй-маросимлари билан боғлиқ эпизодларда муаллиф тилини изоҳли тасвир жиловлари безайди: “Ана энди келин саломи бошланди. Ҳамма одамлар йиғилиб оқ ўтов олдига кела бошлади, оқ ўтовнинг олдида кўган ташлади, устидан қўй терисини ёпиб қўйди, унинг ҳам устига бахмал тўшаб, устига Норгулойни олиб келди.

Шунда шу овулдаги Худойберди бойнинг кампири Ойдин мома олдинга чиқиб: “Болам Норгулжон оёғинга кўган қўйдим, кўзинг кўганга сиғмасин: бахмал тўшатдим, уйинг меҳмондан аримасин, белинга қўлдов боғлатдим, болаларинг сероб бўлсин, бўсағанга бутун нон қўйдим, ризқ-насибанг мўл бўлсин, ўнг кистанга ойна солдим, кўнглинг ойнадай равшан бўлсин, қўшганинг билан қўра қарри, энди одамларга салом бер, мен айтабераман, сен эгилиб салом бераберасан”, - деб бошлади:

Анов товнинг андизи,
Бўй чўзади кундузи.

Отса чошиб кетолмас,
Кийикларнинг юлдузи.

Қайнотаси ҳам ўзи,
Қайнонаси ҳам ўзи,
Халилбойга бир салом.

Халилбой кулиб келин олдиға бир тилла сирға ташлади” [3, 96-97.].

Бундай ўринларда Қодир бахши тилидаги ихчамлик, тежамкорлик, ҳажм сиққиқлиги ва мазмун аниқлиги кўзга ташланиб туради. Бу каби хусусиятларнинг барчаси бирикиб, Қодир бахшининг бадиий тил устаси эканлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулла Қаҳҳор. Ҳақ сўзнинг кучи. //Асарлар. 5 жилдли. 5-жилд. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989. 154-бет.
2. Қаҳҳоров А. Янги дostonлар. – Тошкент: Фан. 1985. 71-бет.
3. Қодир бахши Раҳимов. Келиной ёки Норгулой. Дoston. Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: А.Эргашев. – Қарши: Қарши Давлат университети. 2011.

Анна Измалкова
(Вінниця, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСУ (НА МАТЕРІАЛІ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ АВТОМОБІЛІВ)

Дана стаття присвячується вивченню рекламного дискурсу як роду комунікаційної діяльності на прикладі реклами автомобілів німецькомовних текстів. Тема, обрана для дослідження, актуальна і значуща для сучасної рекламної індустрії, адже реклама, а разом з нею і рекламний дискурс проникають майже в усі галузі людського життя, при цьому вона є потужним інструментом впливу на свідомість сучасної людини. Крім того, вивчення різних видів дискурсу знаходиться в центрі уваги багатьох лінгвістичних наук, таких як прагмалінгвістика, соціолінгвістика, семіотика, літературознавство, філософія, антропологія та ін. Дослідженням дискурсу, в тому числі і рекламного, займалися такі лінгвісти як Ф.С. Бацевич, О.О. Селіванова, Т.А. ванДейк, А.О. Сусов, М. Фуко, Н. Д. Арутюнова, однакне всі аспектидостатньо освітлені в науковій літературі.

Мета роботи полягає в уточненні природи рекламного дискурсу, визначенні його ролі в сучасній рекламі автомобілів.

Поняття «дискурс» в лінгвістиці не є новим(див. роботи Г. Почепцова, Ф. Бацевича, Н. Арутюнової, Т.А. ванДейка), однак його чіткого і загально визнаного визначення, що охоплює всі випадки вживання дискурсу, не існує. На даний момент ми маємо кілька підходів до визначення цього поняття. Наприклад, в американській лінгвістиці під дискурсом розуміється усна, спонтанна мова, при цьому у вітчизняній лінгвістиці термін дискурс застосовується по відношенню до зв'язного тексту в сукупності з екстралінгвістичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами.

В статтв якості робочого визначеннядискурс розуміється як обмежений контекстом процес комунікативної діяльності, що відбувається між адресатом і адресантом та проявляється в усній, письмовій, паралінгвістичній формі; зв'язний текст, підкріплений прагматичними та соціокультурними факторами, взятий у контекстуальному та ситуативному аспектах, пов'язаний з пізнанням та інтерпретацією світу учасниками процесу комунікації; сукупність мовних і розумових дій, обумовлених ментальністю та ідеологією [1, с. 136; 2, с. 138; 7, с. 192].

Такі процеси комунікативної діяльності спостерігаються в усіх сферах життя, наприклад, у рекламі.

Реклама – це цілеспрямована, оплачувана інформація про товари і послуги, що розповсюджується відомим джерелом, з метою створення широкої популярності товару або послуги, маніпулювання свідомістю споживача і спонукання до покупки, стимулювання збуту продукції і формування попиту на неї [6, с.5, 10; 4, с. 5].

З деяких пір пильну увагу дослідників реклама привертає як знаряддя впливу на масову аудиторію, адже вона є дуже зручним комунікативним способом впровадження в свідомість різних ідей і думок. Основне завдання реклами – привернути увагу споживача до одного з багатьох однотипних товарів, а також закріпити певний товар в пам'яті потенційного покупця. Здійснення такого завдання можливе лише за підтримки рекламного дискурсу.

Основою рекламного дискурсу є текст, занурений в ситуацію рекламного спілкування. Рекламний дискурс є автономним за своєю природою і сильно відрізняється від інших дискурсів. Найбільш значущою відмінною ознакою є антропоцентризм, оскільки тексти рекламного характеру обслуговують потреби соціуму та окремих людей. Йому також притаманні прагматичний характер з метою отримання прибутку і спрямованість на досягнення комерційних цілей [6, с. 10; 3, с. 200].

Інша особливість даного виду дискурсу полягає в тому, що, з одного боку, він є імперативним дискурсом, але при цьому уникає прямого вираження спонукання, тому що суспільство зазвичай настроєно відноситися до імперативних конструкцій.

Особливістю сучасної реклами також є вплив на адресата різних рекламних прийомів маніпуляції. Рекламний дискурс спрямований не на позитивні якості товару, а на маніпулювання психологічними перевагами людей. При цьому продається не сам товар, а його символічна відповідність, на яку в першу чергу звертає увагу покупець [4, с. 10; 2, с. 142].

Наприклад,

(1) „*Heute Abendwartenalleaufderselben Mann. Vonvielenverehrt. Vonallenrespektiert. Dieser Mannhat Erfolgund Einfluss. Ersetztklare Prioritäten... Derneue Passat. Sosouveränwie Sie*“.

В прикладі (1) творці рекламного ролику «Volkswagen» звертають увагу на високий статус автомобіля, який здатний підкреслити положення в суспільстві його потенційного власника. Створюється образ автомобіля, який може задовольнити потребу покупця в самоствердженні, створити йому респектабельний імідж.

З огляду на все розмаїття мотивів, що визначають поведінку і діяльність особистості, рекламист виділяє один з них, який найбільше впливає на підсвідомість потенційного покупця. Це може проявлятися в тому, що здійснюється відбір із загального ряду і висунення найбільш вигірної якості товару як основної, тобто подання її як мотиву покупки. Рекламист повинен ненав'язливо дати відчуті споживачеві незадоволеність в тій чи іншій потребі, щоб спонукати його до покупки [5, с. 277].

Наприклад,

(2) „... *Denmit Ford SYN Ckannst Du Dirauchunterwegs SMS vorlesenlassen, Anrufetätigenundsogar Deinen Lieblingssongauswählen – allesganzkomfortabelmiteinem einfachen Sprachbefehl*“ (Men'sHealth, 2015)

У цьому випадку споживач опинився в ситуації, коли він не може використовувати свій телефон під час поїздки в автомобілі, і дана реклама звертає увагу на те, що купивши авто саме цієї марки, користувач не буде відчувати таких труднощів.

Реклама завжди націлена на певний прошарок населення і залежить від віку, статі, статусу споживача, його ролі в суспільстві. Яскравий приклад цьому можна знайти в тематичних журналах.

Наприклад, реклама автомобіля в жіночому журналі "Vogue" звучить так:

(3) „*DerneueSEAT (...). Der weiß, was Frauen wollen*“ (Vogue)

В прикладі (3) реклама орієнтована виключно на бажання і потреби жінок.

(4) „*Bereit für das Abenteuer Familie*“.

Mit Ihrer Familie können Sie nicht nur viel erleben, sondern auch sparen. (...) Außerdem ein Grund zur Freude: unser exklusiver Rabatt. Pro Kind sparen Sie jetzt 200,- €. Und das bei einer Anzahl von bis zu drei Kindern ... (Spiegel)

В прикладі (4) рекламодавець враховує потреби сім'ї. Більш того, він пропонує вигірну знижку для сімей з дітьми, що одразу виділяє цю ексклюзивну пропозицію поміж інших.

Таким чином, відносини реклами і суспільства досить складні, адже реклама здатна чинити соціальний вплив на масову аудиторію, задовольняти потребу у нових знаннях, підвищувати культурний рівень населення, а також відобразити вже сформовані особливості культури. Рекламний дискурс, проникаючи в усі сфери людського життя, є найсильнішим інструментом маніпуляції суспільною свідомістю, який сприяє комунікаційним зв'язкам та переслідує численні цілі: від збуту товарів і просування певної фірми на ринку послуг до формування цінностей і стереотипів людини.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов.энцикл., 1990. – 136 с.
2. Бацевич Ф.С. Основикомунікативнолінгвістики: Підручник – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
3. Куликова Е.В. Языковая специфика рекламного дискурса // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Филология. Искусствоведение, 2008. – С. 197 – 205.
4. Мокшанцев Р.И. Психология рекламы: Учеб.пособие/ Науч. ред. М.В. Удальцова. – М., Новосибирск: Инфра-М, Сибирское соглашение, 2009. – 230 с.
5. Попова Е.С. Структура манипулятивного воздействия в рекламном тексте // Известия Уральского государственного университета. – Екатеринбург, 2002. – № 24. – С. 276-288.
6. Рекламный дискурс и рекламный текст: коллективная монография / Науч. ред. Т.Н. Колокольцева. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 296 с.
7. Teun Van Dijk. Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage Publications, 1998. – 384 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Юшковець Інна Анатоліївна.

УРОВНЕВЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Уровневое обучение является одним из вариантов дифференцированного, лично – ориентированного обучения, и его следует рассматривать как раскрытие индивидуальных особенностей обучающихся и выбор наиболее благоприятных форм их развития [1]. В нашем университете использование уровневых учебников способствует развитию языковых умений и навыков, формированию межкультурной компетенции, обеспечению навыков самостоятельного изучения иностранного языка. Введение уровневых учебников обеспечивает единство требований всех преподавателей по иностранному языку. На занятиях в КГИУ у студентов бакалавриата обязательно используются специализированные учебники, а также учебные пособия, созданные преподавателями нашей кафедры и опирающиеся на научно – популярные тексты по специальности бакалавра, с последующим обсуждением и использованием научных текстов для реферирования и аннотирования. Самостоятельную учебную деятельность можно охарактеризовать как учебную компетенцию – способность эффективно самостоятельно учиться, учить себя. Эта способность заключается в осознанной и самостоятельной постановке цели, выборе адекватных способов, рефлексивной самооценке и саморегуляции учебной деятельности. Данную способность характеризуют также свобода в принятии решений, ответственность за выбор решений, накопление индивидуального опыта, взаимодействие с другими субъектами деятельности [2, с. 11]. Задача преподавателя заключается в том, чтобы создать ситуацию развития, обеспечивающую студентам свободу и ответственность в выборе и принятии решений, автономность, независимость действий, сочетающуюся с принятием ответственности за результат [2, с. 22]. Проведение научных конференций на старших курсах бакалавриата с участием преподавателей, помогает студентам проявить свои лучшие качества и компетенции, помогает создать в условиях ролевой игры возможность профессиональной научной межкультурной коммуникации на иностранном языке.

Уровневый подход позволяет рассматривать любой процесс развития личности как переход от одного уровня к другому, более сложному и качественно отличному. В этом состоит и принцип диалектики в философии, который на примитивном уровне можно описать так: от низшего к высшему, двигаясь по спирали. Помимо философов, данным вопросом занимались и психологи. Так, С. Л. Рубинштейн, развивая идею уровневого изменения психических образований, писал: «Каждая ступень, будучи качественно отличной от всех других, представляет относительно целое, так что возможна ее психологическая характеристика как некоторого специфического целого. Всякая предшествующая стадия представляет собой подготовительную ступень к следующей; внутри ее нарастают вначале в качестве подчиненных мотивов те силы и отношения, которые, став ведущими, дают начало новой ступени развития» [3].

Существует 6 крупных уровней, и определяются международными стандартами под названием «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, преподавание, оценка» (Common European Framework of Reference, CEFR), которые представляют собой более низкие и более высокие подуровни в классической трехурневой системе, включающей в себя базовый, средний и продвинутые уровни. Схема уровней построена по принципу последовательного разветвления. Она начинается с разделения системы уровней на три крупных уровня – А, В и С: А – Элементарное владение (Basic User) А1. Уровень выживания (Breakthrough) А2. Предпороговый уровень (Waystage) В. Самостоятельное владение (Independent User) В1. Пороговый уровень (Threshold) В2. Пороговый продвинутый уровень (Vantage) С. Свободное владение (Proficient User) С1. Уровень профессионального владения (Effective Operational Proficiency) С2. Уровень владения в совершенстве (Mastery).

Уровневый подход к обучению иностранным языкам в рамках профессиональной подготовки имеет ряд положительных характеристик, например: 1) четкое понимание конечных целей для каждого из уровней владения иностранным языком; 2) обучение профессиональному (например, финансовому) английскому может быть начато не только с уровня В1, но с любого другого более высокого, также, как и заканчиваться любым другим; 3) возможность обеспечения преемственности обучения; 4) прозрачность и объективность оценивания знаний студентов внутри каждого уровня; 5) использование аутентичных учебно-методических комплексов и сборников тестов, которые разработаны ведущими специалистами для каждого уровня;

6) возможность подготовиться к экзаменам профессионального характера и получить международно признанный сертификат; 7) поиск вектора иноязычного профессионального образования на основе четкого понимания своего положения в системе уровней и конечной цели [4, с. 806]. Следует отметить, что каждый из упомянутых уровней А1-С2 достаточно автономен, но обязательно включает в себя все уровни, находящиеся ниже его на шкале дескриптора. Несомненно, уровневая система в рамках иноязычной профессионализации должна отражать успех каждого студента на протяжении всего периода обучения иностранному языку. Задача педагогов-лингвистов в этом случае будет заключаться в том, чтобы: 1) изначально правильно определить уровень владения иностранным языком каждого студента; 2) сформировать (по возможности) группы таким образом, чтобы студенты схожего уровня обучались в одной группе (подгруппе); 3) ознакомить студентов с системой уровней и совместно определить вектор

их індивідуального мовного розвитку (для когось буде достатньо з максимально високим результатом пройти тільки один рівень, для когось можливо за час навчання в університеті освоїти і 2 рівня); 4) чітко розуміти напрямлення іноземного розвитку в групі (підгрупі) з метою досягнення максимально високих результатів при переході з одного рівня на інший; 5) поощряти прискорене просування в межах рівневої системи і особливо одарених в мовному плані студентів переводити в групи продвинутого рівня (психологічні аспекти даного виду поощрення будуть позитивно впливати на мотивацію не тільки цього студента, але і решти навчаних); 6) активно брати участь в створенні і розвитку творчесько-мовного середовища університету [5, с. 215].

Рівневе навчання іноземній мові орієнтоване на розвиток мислення, створює можливості для вдосконалення навичок і умінь, підвищує інтерес до навчання, виховує позитивне до неї ставлення. Викладач повинен бути зацікавлений в грамотному вибраному маршруті просування студента в мовному просторі. Готуючи кадри майбутніх фахівців для країни, слід пам'ятати, що використання рівневого підходу в процесі іноземного навчання повинно стати хорошим уніфікованим стержнем, на якому можна здійснювати подальшу самоактуалізацію особистості.

Література:

1. Стародубцева Е.А. Рівнева диференціація в процесі навчання іноземній мові // collegiaco2.ru / publ./ 67 – 1- 0- 6408
2. Коряковцева Н.Ф. Сучасна методика організації самостійної роботи вивчаючих іноземну мову: Посібник для викладачів. - М.: АРКТИ, 2002.- 176 с.
3. Звягинцева Е. П. Інтегративно-розвиваюча освітня середовище університету і її вплив на процес професійно орієнтованої іноземної підготовки студентів [Текст] / Звягинцева Е. П., Соколова Н. Н. // Молодий вчений. — № 15(74). — Частина 3. — 2014. — С.266–270.
4. Манахова Е. Б. Рівневий підхід до навчання іноземними мовами в університеті в межах професійної підготовки // Молодий вчений. — 2015. — №21. — С. 805-807.
5. Гришин А.В., Звада О.А. // Мир науки, культури, освіти. — № 4 (16). — 2009. — С. 213–216.

Наталья Кан
(Темиртау, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА

Целью любого профессионального образования является достижение будущим специалистом высокого уровня профессиональной компетентности. Но для этого необходимо наличие адекватной профессиональной подготовки в вузе.

В настоящее время является общепризнанным, что традиционное понимание высшего профессионального образования как усвоение определенной суммы знаний, основанного на преподавании фиксированных предметов является явно недостаточным для подготовки специалистов. Основой образования будущего специалиста должно стать не столько освоение отдельных тем учебных предметов, сколько развитие мышления. Знание и методы познания, а также деятельности необходимо соединять в органическую целостность. Все это ставит задачу включения в требования к содержанию и уровню подготовки специалистов вопросы формирования методологической культуры, включающей методы познавательной, профессиональной, коммуникативной и аксиологической деятельности [6].

Проблема языковой компетенции возникла в начале XX века и интересует многих методистов в настоящее время. По мнению Н. Хомского, в «ее основе лежат врожденные знания основных лингвистических категорий (универсалий) и способность ребенка «конструировать для себя грамматику» правила описания предложений, воспринимаемых в языковой среде» [4]. А именно, в основу этого термина легло интуитивное восприятие и продуцирование речевых моделей говорящим, что вызвало немалую критику в отечественной методологии, в которой языковая компетенция (или языковая способность) представлена как «совокупность конкретных умений, необходимых члену языкового сообщества для речевых контактов с другими и овладения языком как учебной дисциплиной» [2]. Например, в работе Л.М. Митрофаненко иноязычная компетенция подразумевает «знания о системе изучаемого языка, которые реализуются посредством формирования языковых и речевых навыков использования необходимой лексики, продуцирования самостоятельного устного и письменного высказывания и адекватного участия в иноязычном общении» [4]. Таким образом, иноязычная компетенция включает владение иностранным языком на соответствующем уровне в рамках тем, предусмотренных программой неязыкового вуза на базе повседневной и профессиональной лексики.

Современными авторами понятие «компетентность» определяется как «интеллектуально и личностно обусловленная способность человека к практической деятельности, а «компетенция» как содержательный компонент данной способности в виде знаний, умений, навыков» [1]. Иноязычная компетенция расширяет кругозор специалиста, позволяет ему в современных условиях более успешно

вести свою професійну діяльність, особливо з зарубіжними партнерами, що дає право говорити об одній із *універсальних основ* його іноязычної компетентності. Інтегруючим началом формування іноязычної компетентності являється потенціал ціленаправленої языкової підготовки, який може бути представлений взаємопов'язаними аспектами: общекультурним, общеобразовательним, розвиваючим, професійно-направленим.

Формування іноязычної компетентності являється складним процесом в неязыковому вузі по ряду причин: недостаточне кількість годин, відведених на дисципліну «Іноязычний язык», завантаженість студентів профілюючими предметами, недостаточна мотивація; а так же відсутність розробленої методики навчання іноязычному языку і його отримання від професійної підготовки майбутнього спеціаліста. Тому провідні вузи країни обрали програму курсу «Професійний язык» («English for Specific Purposes») як спосіб покращення склалої ситуації. В рішенні вищеперелічених проблем визначена роль відводиться самостійній роботі студентів, яка непрямо пов'язана з їх аудиторною діяльністю. Розробка і впровадження вітчизняних підручників нового покоління саме для студентів неязыкових вузів розглядаються як невід'ємне умовою оптимізації процесу навчання іноязычному языку, яке дозволить створити сприятливу ґрунту для розвитку іноязычної компетентності. При розробці навчальних планів аудиторної і самостійної роботи, особливу увагу приділяється блоково-модульній системі, що дозволяє формувати вміння і навички поетапно. Дотримання принципу «от простого к більш складному» дозволяє підвищити мотивацію навчальних і здійснювати контроль отриманих знань.

В зв'язі з цим, змінюється і роль викладача неязыкового вузу: йому необхідно не тільки дати студентам языкову підготовку, а також сориєнтувати їх на практичне використання іноязычного языку за межами аудиторії: в бізнесі, техніці і науці.

Іноязычна компетентність формується більш ефективно в рівноправному співробітництві, активному пошуку, в рішенні поставлених завдань і досягненні значимих цілей. Тому викладачі прагнуть підібрати завдання проблемного характеру, які приваляють студентів з різним рівнем володіння языком, побуджуючи їх висловлюватися по даній проблемі в мікро-групах. К цьому виду вправ ми відносимо пошукові завдання: по обміну і збиранню інформації, завдання на прогнозування, які сприяють розвитку речемишлельної діяльності студентів і поєднати раніше накопичений досвід з творчістю [5].

Студенти нашого університету можуть на щорічних науково-практичних конференціях, на внутривузівській і міжвузівській олімпіадах, реалізувати вміння і навички, отримані на практичних заняттях в своїй групі. Крім цього студенти беруть активну участь в семінарах з участю зарубіжних представників, що так само дає прекрасні можливості для формування комунікативних умінь у студентів. Навички і вміння, отримані в ході такого речевого спілкування, - це точне, грамотне викладення своїх думок в усній формі, володіння різними методами викладення матеріалу в усній виступі.

Навчання студентів неязыкових спеціальностей іноязычному професійному спілкуванню сприяє формуванню професійної компетентності спеціалістів, при цьому визначається перелік необхідних компетентностей і приймається показувач їх сформованості, сформульовані цілі і завдання, зміст і принципи навчання, розроблена методика навчання іноязычному професійному спілкуванню на основі діяльнісного, особистісно-орієнтованого, проблемно-орієнтованого підходів з використанням комунікативного методу, методу проектів і др. [7].

Література:

1. Андриєнко А. С. Формування іноязычної професійної компетентності студентів-бакалаврів на основі читання науково-технічних текстів. // Проблеми сучасної філології і методики навчання языкам в школі і вузі. – Пенза. – 2003 г., с. 168 – 170.
2. Божович Е.Д. Розвиток языкової компетентності школярів: проблеми і підходи. Проблеми психології. М.: №1997 №1, С. 33
3. Митрофаненко Л.М. К вопросу о формировании иноязычной компетентности студентов неязыкового ВУЗа // Матеріали ХІІІ науково-технічної конференції // Вузівська наука - Северо- Кавказському регіону. Том 2-2009.-С.181.
4. Хомський Н. Язык и мышление – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 122.
5. Беляєва Н.А., Скарна І.І. Формування іноязычної компетентності у студентів неязыкових вузів [Електронний ресурс] // URL: <http://t21.rgus.ru>.
6. Костюкова Т.А., Морозова А.Л. Розвиток комунікативної компетентності спеціалістів неязыкових спеціальностей [Електронний ресурс] // URL: <http://sun.tsu.ru>.
7. Капсаргіна С.А., Розвиток іноязычної професійної комунікативної компетентності у студентів неязыкових спеціальностей вузів. [Електронний ресурс] // URL: <http://konferenc.kgau.ru>.

ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ОБРАЗНОГО ПОРІВНЯННЯ І МЕТАФОРИ ТА ЇХ ПЕРЕКЛАД

Порівняння являє собою складне багатоаспектне і багаторівневе явище.

Йдеться про розуміння терміна порівняльна конструкція, а це вимагає попереднього встановлення меж між порівнянням та метафорою, опису специфіки порівняння.

Структурно-семантичний напрям, в руслі якого велось дослідження, характеризується увагою до всіх аспектів мови, що дає можливість визначити комплекс диференціальних ознак досліджуваного об'єкта.

Сучасна українська та англійська мова характеризуються широким спектром вираження порівняльних відношень. Протягом останніх десятиріч у сучасній лінгвістиці запропоновано різні підходи до вивчення порівняння, встановлення його лінгвістичної та нелінгвістичної суті.

Сутність поняття «порівняння», «порівняльна конструкція» у працях українських мовознавців розкриває загальноприйнята модель, до структури якої належать три компоненти: а) суб'єкт порівняння – те, що порівнюють; б) об'єкт порівняння – те з чим порівнюють; в) основу порівняння – яскраво виражену і всім відому ознаку. Частина дослідників до цієї моделі включають також і показник порівняльних відношень – засіб мовного оформлення порівняльної семантики.

Тобто порівняння полягає у поясненні одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою компаративної зв'язки, тобто єднальних сполучників: як, мов, немов, наче, буцім, ніби та ін., а метафора-це образ, заснований на вживанні слів у переносному значенні.

Проблема розмежування порівняння і метафори приваблювала багатьох дослідників. Так, А.А. Веселовский відзначав, що порівняння "передбачає окремість порівнюваних предметів" [1, 131]. А за словами А. Білого, "У метафорі завершується той психічний процес, який починається в порівнянні: там - зіставлення ознак, тут - завершення цього зіставлення, що полягає з'єднанням ознак. У метафорі, на відміну від порівняння, не позначається ознака, на основі якої зближуються явища і немає показника порівняння. Однак, в основі обох лежить аналогія.

Чітко сформулювались у мовознавстві концепції, за якими порівняння 1) розглядається у співвідношенні з метафорою (Н.Д. Арутюнова, В.М. Вовк, В.Н. Телія та ін.); 2) з'ясовується специфіка вираження порівняльних відношень (Ю.Д. Апресян, В.І. Кононенко, А.Ф. Прияткіна, Н.О. Широкова та ін.); 3) окреслюється порівняння як засіб формування авторського стилю (Л.В. Голоух, П.А. Морозов тощо); 4) визначається статус порівняння у фразеологічному фонді (Л.Г. Авксентьев, М.Ф. Алефіренко, Л.А. Лебедева та ін). Погляди сучасних науковців на структуру, семантику й функції порівняльних конструкцій до останнього часу не є узгодженими й нерідко суперечать один одному, що свідчить про відсутність загальноприйнятої концепції порівняння в українській мові.

Близькість образного порівняння і метафори зазначає Н.Д. Арутюнова. Вилучення з порівняння компаративної зв'язки як ("подібно", "точно", "ніби", "неначе") або предикативу "подібний до", "подібний", "схожий", "нагадує" - часто вважається основним прийомом створення метафори.

Приклади:

Як зоря — жила в хаті, дивна тихістю. [6, с. 3]

Враз, після цих слів, ніби тінь підступила: тінь крізь весь світ; здалося вікна стемніли.

Напасники відкинули ворота і, подібно до татар, забігають коло підводи, покрикуючи. [6, с. 16]

Різку, аж розпачливу кривду відчуває з того, ніби рану від іржавого ножа, коли влікається і мучить. [6, с. 1]

Миرون Данилович виступив за поріг; дивиться, як нишпорять піднаказки скеповида — важного, ніби індик, і подібно обдутого сизістю, коли мимо проходить, натужуючись і палячи охряними очима, аж в рукавах стіпується, мов шкварком крильним. [6, с. 38]

Оленка тримає зошит, ніби звіт. [6, с. 3]

Що стосується англійських порівнянь, то проблема образного порівняння і метафори є актуальною в перекладознавстві, де перекладачеві необхідно підібрати актуальний образ еталона, який буде добре відомий адресату. Наприклад:

"Дощ ллє як із відра." = "It's raining cats and dogs."

"Як по маслу" = "Like greased lightning."

"Старий як сеім" = "As old as the hills."

Проаналізуємо останнє речення: Метафора «Old as the hill» вживається при описі місцевості, підкреслюючи її старовину і первісність. Іменник «hill - гора, пагорб» вживається в переносному значенні, утворюючи вторинну номінацію, так як його нове оточення привносить нове значення.

Асоціації, що виникають у свідомості читача при сприйнятті порівняльної конструкції тексту оригіналу, можна передати у цільовому тексті за допомогою аналогічних синтаксичних структур і лексичних одиниць. У таких випадках мовознавці говорять про адекватні перекладацькі аналоги [5, с. 85].

Наприклад: 1. *“Our love is wine, could neither mature nor travel”* [2, с. 322] – *“Наше кохання, як вино, не могло ні визріти, ні витримати перевезення”* [11, с. 266]; *“He has the muscles of a boxer”* – *“У нього м’язи, як у боксера”*

Можна зробити висновок, що зіставлення цих речень показує механізм утворення метафор на базі образного порівняння і свідчить про те, що в сучасній українській мові аналогічні речення висловлювання співіснують, збагачуючи арсенал художньо-виразних засобів мови різноманітними способами вираження, уподібнення (зіставлення) предметів або явищ.

Література:

1. Веселовский, А. Н.: Поэтика сюжетов и ее задачи, гл. Тотемизм, экзогамия и матриархат. In: Веселовский, А. Н.: Поэтика, т. 2, вып. 1. Собрание сочинений А. Веселовского, т. 2. АН, С.-Петербург 1913, – с. 47-57
2. Грин Г. Комедианты: [роман] / Грехам Грин. – Москва: Менеджер, 2003. - 336 с.
3. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І. К. Кучеренко. – К.: Вища школа, 1959. – 198 с.
4. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01“Українська мова” / Н. П. Шаповалова. – Донецьк, 1996. – 16 с.
5. Прищепа В. Е. Структурно-семантические особенности немецких компаративных композитов и их перевод (на материале романа Э. Штриттматтера “Чудодей”) // Теория и практика перевода: [науч. сб. / гл. ред. А. И. Черденченко]. -К.: Вища школа, 1983. – Вып. 9. - С. 84–91.
6. Барка В. Жовтий князь: [роман]. – Україна, 1958—1961 - 141 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Оленяк М. Я.

**Наталія Мироненко, Мар’яна Денисюк
(Львів, Україна)**

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ НАД ПРОФЕСІЙНО СПРЯМОВАНИМИ ТЕКСТАМИ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Вміння читати оригінальну професійно спрямовану літературу іноземною мовою є одним з основних завдань навчання мови у ВНЗ. Але оволодіти таким умінням є досить складно, оскільки це супроводжується подоланням багатьох труднощів, пов’язаних з обмеженим запасом словника студентів, недосконалим знанням ними граматичних явищ, притаманних науковій літературі, наприклад, механічній, а також ще недостатніми знаннями свого фаху, що затрудняє процес розуміння інформації тексту. Тому, враховуючи названі вище причини, викладачеві необхідно так побудувати навчальну діяльність студентів, щоб якомога ефективніше подолати ці труднощі і підготувати їх до читання фахової літератури, що могло б приносити, перш за все, користь, а також задоволення від того, що вони роблять. У цьому плані великого значення набуває самостійна робота студентів як на практичних заняттях, так і в позааудиторний час, бо вона дає їм змогу безпосередньо долучитися до навчально-пізнавальної діяльності, розвивати мислення, виявити недоліки та перевірити свої навички, вміння і знання, по-своєму спланувати свою роботу не тільки в плані часу, але й творчості, звернути увагу на те, що саме викликає найбільші труднощі, здійснити самоконтроль, виховувати відповідальність і, врешті решт, отримати задоволення від того, що кінцевий результат досягнутий самостійно.

Хоча ця робота може виконуватися кожним студентом індивідуально, парами чи маленькими групами, вона не може здійснюватися спонтанно, раптово, але повинна плануватися викладачем, тобто викладачеві необхідно показувати студентам, як можна самостійно робити те чи інше завдання, як краще спланувати свою роботу, що для цього використати. Викладач поступово повинен підводити їх до виконання подібних дій у майбутньому в процесі своєї трудової діяльності, коли це вже справді буде виконуватися самостійно. Якщо такі заходи будуть здійснюватися систематично, то з кожним разом студентам буде легше виконувати ті чи інші завдання, все менше часу та зусиль треба буде докладати до розуміння змісту тексту, а в кінцевому рахунку, ці вміння залишаться в них, якщо не назавжди, то надовго, і в майбутньому читання не буде викликати ніяких труднощів і неприємних відчуттів виконання певної рутинної роботи.

Комплекс вправ (засобів, які скеровані на управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів, розвиток їх розумових процесів, умінь і навичок, контроль засвоєного) можна поділити на дві групи:

- лексико-граматичні вправи, які передбачають багаторазове виконання завдань одного типу і формують механізми читання з безпосереднім розумінням прочитаного; ці вправи спрямовані на формування навичок читання;

- вправи, які мають своїм об'єктом зміст наукового тексту, отримання фактичної інформації та її осмислення, а тому передбачають одночасне вирішення розумових завдань різного плану; ці вправи спрямовані на формування вмінь читання.

Вправи першої групи можуть бути передтекстовими і не пов'язаними зі змістом тексту, хоча повинні містити лексику та граматичні явища, які зустрічаються в тексті та які необхідно опрацювати, що сприятиме розумінню тексту під час його читання. Якщо вправи супроводжуються чітко сформульованими завданнями, інструкціями та поясненнями, то їх можна запропонувати виконати самостійно в аудиторії чи під час самостійної роботи. Такі вправи варто забезпечити ключами для самоконтролю. І не варто боятися того, що студенти скористаються ними без самостійного виконання завдань. Якщо вони будуть зацікавлені в кінцевому результаті, мотивація навчання мови буде високою, то, безумовно, будуть виконувати все самостійно. Результативними є, наприклад, граматичні вправи, які в завданні, крім прикладу чи моделі, містять короткий теоретичний виклад граматичного явища. Наприклад:

Утворіть ступені порівняння прикметників. Пам'ятайте, що односкладові прикметники та ті двоскладові прикметники, які закінчуються на -у, -er, -le, -ow, утворюють вищий ступінь за допомогою закінчення -er, найвищий ступінь за допомогою -est. Усі багатоскладові прикметники та ті двоскладові прикметники, які не мають вказані закінчення, і мають наголос на першому складі, утворюють вищий ступінь за допомогою слова more, і найвищий ступінь за допомогою most. Деякі прикметники утворюють ступені порівняння не за загальними правилами: good – better – (the) best; bad – worse – (the) worst; little – less – (the) least; many/much – more (the) most; far – farther (further) – (the) farthest (furthest).

До передтекстових лексичних вправ, варто було б включати вправи на вимову з транскрипцією або завдання перевірити вимову в словнику; вправи на словотворення – визначення частин мови за словотворчими елементами, утворення слів за допомогою різних способів словотворення (ми надаємо особливу увагу таким вправам, оскільки вважаємо їх корисними для поповнення словникового запасу, а також вільного орієнтування в реченні); вправи на синоніми, антоніми; визначення значення слова за його дефініцією; переклад інтернаціональних слів; поєднання слів англійською мовою з їх українськими еквівалентами; завдання, які вимагають використання словників – двомовних або англо-англійських тощо. Лексико-граматичні вправи також корисно давати і після читання тексту, тому що вони дають можливість ще раз зупинитися на тому чи іншому граматичному явищі, яке може викликати певні труднощі, або відпрацьовувати вживання лексики, що корисно як для читання наступного тексту, так і для усного мовлення, якщо в цьому є потреба. Такі вправи також можна запропонувати виконати самостійно і розробити до них ключі. Вправи можна пропонувати робити як письмово, так і усно або і так, і так, щоб мати змогу залучати різні види пам'яті: і зорову, і слухову, і моторну. Кожна людина має свої особливості і може вирішити сама, яким чином їй краще виконати завдання, якщо немає спеціальної вказівки викладача.

Друга група вправ відноситься до післятекстових, оскільки має на меті зміст, інформацію прочитаного наукового тексту з фаху. Такі вправи носять творчий характер і спрямовані не стільки на розвиток пам'яті, скільки мислення, розумових здібностей, логіки. Ці вправи можуть містити завдання:

- що контролюють розуміння змісту матеріалу, викладеного в тексті, розвивають уміння визначити основну і додаткову інформацію (наприклад, визначіть, які речення відповідають змістові тексту, а які ні; знайдіть речення, в яких закладена основна думка тексту чи абзацу; знайдіть речення, в яких говориться про певні факти; поєднайте початок і кінець речень; поєднайте питання та відповідь тощо);
- що виявляють логіко-композиційні зв'язки в тексті, причинно-наслідкові відношення між явищами, які описуються в тексті (наприклад, складіть план тексту; визначіть ключове слово, фразу, речення в абзаці; перекажіть зміст, використовуючи ключові слова, фрази, речення; напишіть речення, що стосуються тексту, в їх логічній послідовності; виправіть анотацію (резюме) до тексту тощо);
- що сприяють розвитку вміння висловлювати власні судження, своє ставлення до прочитаного, давати оцінку (наприклад, висловіть своє ставлення до тієї чи іншої думки, явища, твердження в тексті; яку додаткову інформацію можна використати на основі знань з інших предметів, щоб підтвердити чи спростувати певну думку, твердження в тексті; дайте власне визначення певного явища тощо).

Таким чином, запропонований комплекс вправ над оригінальними науковими текстами з фаху спрямовані на формування навичок читання (передтекстові вправи), а також на формування вмінь читання (післятекстові вправи). Вони сприяють організації та управлінню самостійною роботою студентів, а також формуванню їх умінь і навичок у цьому виді мовленнєвої діяльності.

Література:

1. Атаманчук Ю. Стан організації самостійної роботи студентів ВНЗ. Рідна школа. - 2008. - №6 - с. 46-48
2. Бойко Я. Організація самостійної роботи студентів у вищих педагогічних навчальних закладах. Рідна школа. - 2009 №10. с. 19-23
3. Чепига М. Керування тематичною самостійною роботою студентів//Вища школа. - 2008. - №5. - С. 25-32
4. Шимко І. Проблеми організації самостійної роботи у вищій школі//Рідна школа. - 2005. - №8 - С. 34-35
5. Гіренко І. В. Формування готовності студентів до самонавчання з іноземної мови / І. В. Гіренко // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти. – Вип. 16. – 2010. – С. 63–69.

6. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков: Учебные пособия для филол.фак.вузов. – М.: Высшая школа, 1981. – 159 с.

**Наталія Мироненко, Мар'яна Денисюк
(Львів, Україна)**

МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ КОНТРОЛЮ РІВНЯ ВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ

Контроль входить складовою частиною до системи навчання іноземних мов. На відміну від власне навчання іноземної мови, метою якого є формування іншомовних мовленнєвих навичок і вмінь, завданням контролю передусім є визначення та оцінювання рівня їх сформованості. Головна мета контролю у процесі навчання іноземної мови - управління цим процесом.

Як складник системи навчання контроль має свої функції, види, форми, засоби та об'єкти.

Успішна реалізація функцій контролю впливає на ефективність як контролю, так і всього процесу навчання. Виділяють такі функції контролю:

функції зворотного зв'язку, оціночну, навчальну і розвиваючу.

Функція зворотного зв'язку є основною функцією контролю, яка забезпечує керування процесом навчання іноземної мови. Зворотний зв'язок діє у двох напрямках: на викладача і на студента. Зворотний зв'язок, що діє у напрямі до викладача, несе йому інформацію про рівень успішності студентів. Викладач аналізує цю інформацію на предмет наявності недоліків, проводить діагностику відхилень у мовленнєвій діяльності студентів, виявляє ступінь відповідності обраної стратегії і тактики навчання реальним потребам. Це дає можливість своєчасно оцінити методичну ситуацію і внести необхідні коригуючі зміни щодо добору прийомів, способів і методів навчання, відбору вправ, визначення режиму і тривалості їх виконання, послідовності організації всієї навчальної роботи зі студентами.

Зворотний зв'язок у напрямі до студентів дає їм інформацію про успішність їх навчальної діяльності з оволодіння іншомовними навичками та вміннями. Така інформація дозволяє студентам здійснювати самооцінку досягнень в оволодінні мовою і планувати свою подальшу навчальну діяльність.

Оціночна функція реалізується в ході оцінювання результатів виконання студентами навчальних завдань. Оцінка вказує на певний рівень володіння іншомовною мовленнєвою діяльністю, є орієнтиром для студентів у подальшій діяльності в опануванні іноземної мови.

Навчальна функція контролю реалізується на основі синтезу набутих навичок і вмінь в оперуванні засвоєним мовним та мовленнєвим матеріалом, які актуалізуються у процесі виконання контрольних завдань. Контрольне завдання за характером є вправою, виконання якої потребує від студента здійснення певних мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення мети, поставленої у завданні. Ці мовленнєві дії реалізуються завдяки функціонуванню відповідних мовленнєвих навичок і вмінь, в результаті чого відбувається їх подальше закріплення та удосконалення.

Розвиваюча функція контролю передбачає розвиток індивідуально-психологічних особливостей студентів, які функціонують під час виконання студентами контрольних завдань: оперативна слухова або зорова пам'ять, гнучкість мислення, фонематичний слух, пластичність артикуляційного апарату та ін. У процесі контролю відбувається розвиток спеціальних навчальних умінь, які дозволяють студентам найкращим чином виконати контрольне завдання шляхом визначення оптимальних стратегій його виконання. На цій основі розвиваються вольові якості особистості студента, почуття відповідальності, здатність до самодисципліни. Перспектива отримання високих результатів у виконанні контрольних завдань заохочує студентів до вдосконалення володіння ними іноземною мовою.

Важлива умова ефективного управління процесом засвоєння знань є систематичний контроль та своєчасне внесення відповідних поправок в цьому процесі. Адже, контроль – це сукупність рецептивних дій викладача з метою зіставлення сприйнятого з конкретним чи абстрактним еталоном.

Для ефективно організації та проведення контролю необхідно чітко уявляти об'єкти контролю, які виступають критеріями оцінки рівня володіння іншомовною мовленнєвою діяльністю. Якщо завданням контролю є визначення рівня володіння студентами іншомовною діяльністю, то об'єктами контролю виступають мовленнєві навички і вміння, які забезпечують успішність організації цієї діяльності. Отже об'єктами контролю є слухо-вимовні, лексичні, граматичні навички (лінгвістична компетенція) та вміння здійснювати мовленнєву діяльність в говорінні, аудіюванні, читанні, письмі з урахуванням лінгвокраїнознавчих та соціокультурних особливостей цих видів, мовленнєвої діяльності (комунікативна компетенція).

Важливо використовувати різні методи контролю відповідно до рівня знань студентів і, можливо, їх інтересів. Процес контролю навчальної діяльності студентів повинен базуватися на принципах систематичності, об'єктивності, диференційованості й урахування індивідуальних особливостей студентів.

Засобами проведення контролю виступають спеціально підготовлені контрольні завдання, які включають інструкцію (правила) щодо їх виконання і мовний та мовленнєвий матеріал, засвоєний студентами раніше.

За формою організації контроль може бути індивідуальним або фронтальним (груповим); за характером оформлення відповідей – усним або письмовим; за використанням рідної мови – одномовним

або двомовним; з використанням технічних засобів, з використанням наочності (малюнки, схеми, таблиці тощо), з використанням тільки паперу і ручки, без будь-яких допоміжних засобів.

Контроль говоріння може бути індивідуальним усним, з використанням наочності для перевірки в адекватній формі мовленнєвих механізмів, мовленнєвої реакції, характеру паузації, ситуативності висловлювань. Але змістовність висловлювань, правильність оформлення думки можна перевірити і в письмовій формі фронтально. Це може бути опис малюнка, написання твору, доповіді, розповіді тощо.

Контроль аудіювання може бути усним або письмовим, індивідуальним або фронтальним, одномовним або двомовним, з використанням технічних засобів, наочності.

Контроль читання та письма може бути одномовним і двомовним, індивідуальним і фронтальним, усним чи письмовим. Усно перевіряється розуміння тексту (через говоріння) і техніка читання (читання вголос). Двомовні контрольні завдання передбачають переклад певної інформації.

Контроль письма здійснюється лише в письмовій формі, яка дозволяє перевірити володіння орфографічними, графічними навичками і вміннями висловлювати свої думки письмово. Тут можуть також використовуватись диктанти, викладення вивченого по пам'яті та інші завдання.

На мою думку, методи викладання та методи контролю знань взаємопов'язані. Адже, якщо викладач використовує комунікативний метод (оволодіння комунікативною компетенцією), то і методи контролю він обирає такі, які спонукають студента до висловлення власної думки, що дає змогу перевірити рівень практичного володіння іноземною мовою. При використанні конструктивістського методу навчання, в основі якого є власне активне навчання студентів, викладач наближає їх до дійсності, спонукаючи самостійно конструювати свої знання. До інноваційних навчально-контролюючих методів можна віднести: метод рольової гри, метод «кейс-стаді», метод проєктів, які дають можливість не тільки викладачу, а й самим студентам побачити свій рівень володіння мовою та порівняти свої досягнення з досягненнями інших студентів. Адже, найкращий показник рівня оволодіння студентами іноземною мовою – це реалізація їх знань, умінь та навичок для розв'язання конкретних комунікативних завдань в реальних життєвих ситуаціях.

Щодо письмової перевірки знань студентів, останнім часом залишається популярним метод тестового контролю. Головна відмінна риса тесту - об'єктивність, що гарантується вимірюванням, функція якого полягає в тому, щоб поставляти кількісну інформацію.

Мета будь-якого тесту - це отримання інформації. Залежно від виду інформації, яку потрібно отримати, розрізняють 4 види тестів: тести загального володіння іноземною мовою; діагностичні тести; тести навчальних досягнень; тести розподілу за рівнем навченості (тести здібностей).

Враховуючи стислий курс іноземної мови у немовному вузі і різний рівень знань студентів, успішно застосовуються тести навчальних досягнень, так як вони складаються точно за програмою або пройденому мовному матеріалі і використовуються для проведення поточного, проміжного та підсумкового контролю. Перевірка і оцінка знань виконує три основні функції: контролюючу, навчальну і виховну.

При поточному контролі тести представляються кращими в силу того, що вони несуть великий навчальний заряд і є більш доступними для середнього і слабого студента. В граматичних тестах, особливо в тестах, які вимагають знайти правильну відповідь на запитання за фахом студента, скажімо, потрібне визначення термінологічного поняття, навчальна функція тесту дуже велика. У цьому випадку тест стає елементом проблемного навчання, що дуже важливо для формування пізнавальної діяльності студента. Саме завдяки своїй навчальній функції тест дає також можливість залучити в роботу слабких або непідготовлених за даним матеріалом студентів.

При проведенні підсумкового контролю в умовах навчального процесу в немовному вузі позитивні результати дає комплексне тестування. Підсумковий тест складається з чотирьох окремих тестів, які представляють всі види мовленнєвої діяльності. В ході тестування студенти повинні показати вміння використовувати всі мовні засоби: граматичні, лексичні, фонетичні. Апробування на заняттях зі студентами складених тестових завдань показало, що найбільш доцільними є наступні прийоми тестування: питання / відповідь, правильно / неправильно, заповнення пропусків, доповнення, множинний вибір, цільове висловлювання, зіставлення, синоніми, виправлення.

У навчанні іноземних мов застосовується лінгводидактичне тестування. Лінгводидактичним тестом називається підготовлений відповідно до певних вимог комплекс завдань, які пройшли попереднє випробування з метою визначення якісних показників і які дозволяють виявити в учасників тестування рівень їх мовної або комунікативної компетенції та оцінити результати тестування за заздалегідь встановленими критеріями. Основними показниками якості лінгводидактичного тесту є валідність, надійність, диференційна здатність, практичність та економічність.

Таким чином, поєднуючи інтерактивні методи навчання та контролю, викладач має можливість для свого фахового росту, навчається разом зі студентами. І після кількох старанно підготовлених занять, які тісно пов'язані з сучасними прийомами контролю, він може відчувати, як змінилося ставлення студентів, сама атмосфера в групі – і це послужить додатковим стимулом до роботи з інтерактивними методами навчання та контролю знань студентів.

Література:

1. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. (Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования) / А.Н. Майоров. – М.: Народное образование, 2001. – 152 с.
2. Методика обучения иностранным языкам в начальной и средней общеобразовательной школе / [под ред. В.Н. Филатова]. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 314–326.
3. Ніколаєва С.Ю. Практикум з методики тестування іншомовної лексичної компетенції / С.Ю. Ніколаєва. – М.: ІЗМН, 1996. – 321 с.
4. Новиков А.П. К вопросу о комплексном подходе при интенсификации обучения иностранным языкам / А.П. Новиков // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М., 2000. – 186 с.
5. Рапопорт И.А. Прагматические тесты: сущность, специфика, перспектива. // Иностранные языки в школе. – №2 – 1985. – С. 18 – 24.
7. Щукін А.Н. Сучасні інтенсивні методи і технології навчання іноземним мовам: Навчальний посібник. - М.: Філоматіс, 2008. - 188 с.

**Наталія Мироненко, Мар'яна Денисюк
(Львів, Україна)**

ТЕСТ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ КОНТРОЛЮ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У сучасному середовищі необхідною умовою модернізації освіти є якісне володіння іноземною мовою. В рамках нового підходу до навчання іноземним мовам підкреслюється досконале володіння мовним матеріалом, комунікативними вміннями, здатністю використовувати ці знання і вміння для вирішення конкретних комунікативних задач у ситуаціях спілкування.

Питання вдосконалення контролю і оцінки знань, умінь та навичок неодноразово розглядалися викладачами іноземних мов. Для перевірки успішності навчання використовуються різноманітні форми, методи та прийоми контролю. У практиці застосовуються наступні види контролю:

- ✓ поточний контроль (найпоширеніший та найдієвіший);
- ✓ тематичний контроль (оскільки іноземна мова зазвичай вивчається блоками тем);
- ✓ періодичний контроль (проводиться з метою перевірки матеріалу великого обсягу);
- ✓ підсумковий контроль (що охоплює перевірку всього вивченого матеріалу).

На сьогоднішній день найпоширенішою формою контролю в галузі викладання іноземних мов є тестовий контроль. Тестування в навчанні іноземній мові проводять для виявлення рівня досягнення в певному виді діяльності; здібностей до певного виду діяльності; труднощів в оволодінні тим або іншим видом діяльності і можливих способів їх подолання. На практиці викладачі використовують перший вид тестування.

На сучасному етапі багато викладачів іноземних мов тестування проводять з використанням комп'ютерної техніки, оскільки комп'ютер має цілий ряд властивостей, які необхідні для ефективної організації процесу навчання. За допомогою комп'ютера можна фіксувати та аналізувати відповіді студентів, є можливість фіксувати час, що студент витрачає на виконання певного завдання, надання комп'ютером допомоги, якщо виникають труднощі. Особливо необхідним стає тестування з використанням комп'ютера у самостійному та індивідуальному навчанні.

Розробка тестів з англійської мови професійного спрямування - це повсякденна проблема, з якою викладач зіштовхується у своїй практиці. Складання тестів вимагає дотримуватися певних правил. Тест має містити збалансований та рівноцінний за складністю узагальнений матеріал. Тестові завдання мають бути спрямовані на перевірку різних видів мовленнєвої діяльності. Для перевірки тестів складаються ключі. Після виконання тесту нараховуються бали за кожне правильно виконане завдання та підраховується загальна кількість балів.

У навчанні іноземних мов застосовується лінгводидактичне тестування.

Лінгводидактичним тестом називається підготовлений відповідно до певних вимог комплекс завдань, які пройшли попереднє випробування з метою визначення якісних показників і які дозволяють виявити в учасників тестування рівень їх мовної або комунікативної компетенції та оцінити результати тестування за заздалегідь встановленими критеріями. Основними показниками якості лінгводидактичного тесту є валідність, надійність, диференційна здатність, практичність та економічність. Вигідність характеристика тесту, яка показує, що саме вимірює тест і наскільки ефективно він це вимірює.

Валідність тесту означає його придатність для визначення рівня володіння певними іншомовними мовленнєвими навичками і вміннями.

Надійність – це необхідна умова валідності тесту. Надійність тесту визначається стабільністю його функції як інструмента вимірювання. Надійний тест дає приблизно однакові результати при повторному застосуванні.

Диференційна здатність - характеристика тесту, яка вказує на здатність даного тесту виявляти встигаючих і невстигаючих тестованих, тобто з достатнім і недостатнім рівнем володіння іншомовними навичками і вміннями.

Практичність - характеристика тесту, яка визначає:

- доступність та посиленість інструкцій тесту і змісту тестових завдань для розуміння тих, хто виконує тест;
- простота організації проведення тестування в різних умовах;
- простота перевірки відповідей і визначення результатів та оцінки.

Економічність - характеристика тесту, яка передбачає мінімальні витрати часу, зусиль і коштів на підготовку тесту від планування до видання. Лінгводидактичні тести бувають стандартизовані і нестандартні.

Стандартизований тест є таким, який пройшов попереднє випробування на великій кількості тестованих і має кількісні показники якості. Підготовка такого тесту потребує копіткої роботи і тривалого часу. Стандартизовані тести супроводжуються паспортом, в якому містяться норми, умови та інструкції для багаторазового використання тесту в різних умовах.

Нестандартизовані тести розробляються самим викладачем для своїх студентів. Такі тести складаються на матеріалі конкретної теми для перевірки рівня сформованості певної навички або вміння. Нестандартизовані тести застосовуються під час поточного контролю з метою забезпечення зворотного зв'язку у навчанні іноземної мови. Нестандартизовані тести не потребують визначення усіх кількісних показників якості. Але доцільно виявити в такому тесті дуже важкі і занадто легкі питання і замінити їх більш прийнятними. Для визначення важких або легких завдань користуються такою методикою: підраховують відсоток тестованих, які виконали завдання. Якщо лише 15% і менше тестованих правильно виконали завдання, воно може вважатися важким. Якщо 85% тестованих справились із завданням, воно вважається легким.

Залежно від цілеспрямованості тести розподіляються на тести навчальних досягнень, тести загального володіння іноземною мовою, діагностичні тести, тести на виявлення здібностей до вивчення іноземної мови.

В середніх навчальних закладах для проведення поточного, рубіжного або підсумкового контролю використовуються тести навчальних досягнень, метою яких є визначення рівня навчальних досягнень учня в оволодінні іноземною мовною діяльністю на певному ступені навчання. Тестами загального володіння іноземною мовою є тести типу TOEFL (тест з англійської мови як іноземної (США), результати якого визначаються багатьма університетами англійськомовних країн при зарахуванні на навчання студентів-іноземців). Діагностичні тести використовуються з метою подальшого розподілу студентів по групах за рівнем підготовки з іноземної мови. Тести на виявлення здібностей до вивчення іноземної мови спрямовані на визначення конкретних індивідуально-психологічних особливостей студента з метою забезпечення їх своєчасного коригування та розвитку, що сприятиме успішності оволодіння мовною діяльністю. Тест складається з тестових завдань, які об'єднуються у субтести. До субтесту входять тестові завдання, спрямовані на один конкретний об'єкт тестового контролю, наприклад, визначення рівня володіння вимовними, граматичними або лексичними навичками, уміннями аудіювання, читання, говоріння, письма

Успіх у навчанні іноземної мови багато в чому залежить від того, в якому ступені якість знань студентів знаходиться у полі зору викладача і яка увага надається профілактиці помилок. Як підтверджує багаторічний досвід, велику користь може принести перевірка знань відразу всіх студентів у формі невеликих за об'ємом контрольних завдань, тестами. Тести є не тільки найекономічнішою формою контролю, але і найбільш об'єктивним показником ступеня засвоєння мовного матеріалу, ніж дані поточної, індивідуальної перевірки.

Систематичне тестування стимулює активність і увагу студентів на парі, підвищує їх відповідальність при виконанні завдань.

Результати перевірки тестів аналізуються викладачем і служать для нього, з одного боку, показником рівня знань студентів, а з іншого - самооцінкою роботи, самого викладача, що дозволяє йому внести необхідні корективи в процес навчання і тим самим попередити повторення помилок учнів.

Інтерес до тестування пояснюється тим, що воно значно підвищує ефективність навчального процесу, оптимально сприяє повній самостійності роботи кожного студента, є одним із засобів індивідуалізації в навчальному процесі. Крім того, тестовий контроль має багато переваг перед іншими видами контролю.

Основна відміна тесту від, наприклад, традиційної контрольної роботи полягає в тому, що він завжди передбачає вимір. Тому оцінка, яка виставляється за підсумками тестування, є більш об'єктивною і незалежною від можливого суб'єктивізму викладача, ніж оцінка за виконання традиційної контрольної роботи, яка завжди суб'єктивна, оскільки базується на враженнях викладача, не завжди відокремлених від його особистих симпатій чи антипатій по відношенню до того чи іншого студента.

Головна відмінна риса тесту – об'єктивність, яка гарантується вимірюванням, функція якого полягає в тому, щоб дати певну кількість інформації про якість засвоєння. При цьому, він надає викладачеві змогу перевірити значний об'єм вивченого матеріалу малими порціями та діагностувати оволодіння цим матеріалом більшої частини студентів. Але одним з недоліків тестового контролю сьогодні є те, що розроблені методики націлені на перевірку фактичних знань студентів і не враховують потенційних можливостей розвитку особистості, вони мають лише оцінювальний, а не прогнозувальний характер.

Науково обгрунтоване й методично грамотно організоване тестування дозволить викладачу досягти настільки важливий зворотній зв'язок, який забезпечує управління навчальним процесом, і буде сприяти, таким чином, підвищенню ефективності вивчення іноземної мови.

Література:

1. Биконя О.П. Використання текстового процесора у навчанні ділової англійської мови // Іноземні мови. - 2007. - № 1 - С. 33-38.
2. Близнюк С.Л. Роль оцінки в удосконаленні знань, умінь і навичок учнів. – К.: т-во “Знання”, 1983
3. Богданова Г.А. Тематический зачёт как одна из форм ориентации учебного процесса на конечный результат // Русский язык в школе. – 1994. – №6. – С.35-38
4. Глуханюк Д. Як об'єктивно оцінити знання учнів (з досвіду впровадження залікової системи) // Педагогіка толерантності. – 1997. – №1-2. – С.86-90
5. Делікатний К.Г. Оцінка знань як органічна частина процесу навчання // Радянська школа. – 1989. – №5.– С.44-50
6. Колобова Е.В. Использование зачётной системы для контроля и оценки знаний учащихся // Математика в школе. – 1991. –№3. – С. 25-27
7. Лисенко Л.В. Модульне навчання і рейтингова система оцінювання знань учнів // Початкова школа. – 1995. – №3. – С.27-29
8. Методика викладання іноземних мов /Під ред. Ніколаєвої С.Ю. – К.: ЛЕНВІТ, 1996. – 111 с.
9. Миролубов А.А. Приблизительные нормы оценивания успеваемости овладения иностранным языком // ИЯШ. – 1997. – №4.– С. 2-5
10. Мороз В. Рейтингова система оцінювання знань учнів // Освітянин. – 1996. – №4. – С.20
11. Ніколаєва С.Ю., Петрашук О.П. Тестовий контроль лексичних навичок аудіювання (англійська мова). – К.: ЛЕНВІТ, 1997. – 91 с.
12. Ніколаєва С.Ю., Метолькіна О.Б. Тестовий контроль читання (англійська мова). – К.: ЛЕНВІТ, 1997. – 88 с.

Улгуза Назирова
(Карши, Узбекистан)

«БОБУРНОМА» ЖАҲОН КЕЗАДИ

Ўзбек халқи қардош халқлар ва қўшни шарқ халқлари билан биргалиқда моддий – маданий бойликларни бунёдга келтиришда жуда қадим замонлардан буён фаол қатнашиб келмоқда.

Ўзбек халқи Ўрта Осиёдаги бошқа қардош халқлари билан бир қаторда ўзининг асл фарзандлари – Муҳаммад ал – Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улуғбек каби жаҳон илм – фани хазинасига ўлмас ҳиссалар қўшган ажойиб олимлари билан ҳақли равишда фахрланади. Халқимиз орасидан етишиб чиққан Навоий, Лутфий, Атоий, Саккокий, Турди, Махмур, Гулханий, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтар каби классик шоирлар ўзларининг ғоявий жиҳатдан пишиқ, бадиий жиҳатдан гўзал асарлари билан сўз санъатини юксак даражага кўтардилар, унинг ривожига катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг ажойиб инсоний фазилатларини куйловчи, даврнинг замонга кўра прогрессив ғояларини тарғиб қилувчи, юксак бадиий дид билан яратган асарлари жаҳон адабиёти ва маданияти хазинасида ўзига хос фахрли ўринни эгаллаб келмоқда.

Ҳар бир ўзбек хонадониди ҳурмат билан тилга олинадиган ва ҳақли равишда фахрланадиган ана шу ҳурматли сўз санъаткорлари қаторида Заҳриддин Муҳаммад Бобур номи ҳам мустақкам ўрин олган. Узоқ ўтмишда ижтимоий ҳаётнинг кўпгина соҳаларида муҳим роль ўйнаган Бобур талантили сўз санъаткори, шоир ва адиб ҳам эди. У умрининг кўп қисмини ҳарбий юришлар, жанглар, қизгин курашлар гирдобидида ўтказган бўлса ҳам, бадиий ижод учун вақт топган. Унинг ижод хазинасининг маҳсули бўлган ва характери жиҳатидан жуда қимматли айрим асарлари бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, шеърлари, «Девони Мубайин», «Ҳатти Бобурий», «Рисолаи волидия» асарлари ва тарихнинг бадиий қомуси бўлган «Бобурнома» асари етиб келгандир. «Бобурнома» дастлаб автор томонидан қандай номлангани номаълум. Лекин Бобурнинг ўз сўзи ва унинг қизи Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома» асаридаги маълумотларга қараганда, бу асар бошлаб «Воқеанома» деб аталганлигини тахмин қилиш мумкин. Бобур бир рубоийсида қуйидагича сўзлайди:

Бу олам аро ажаб оламлар кўрдим,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдим.
Ҳар ким бу вақойиъни ўқур билгайким,
Не ранжу, не меҳнату, не ғамлар кўрдим⁴.

Умуман, немис тилига қилинган таржималари бўлишидан қатъий назар, «Бобурнома» XIX асрнинг бошларидаёқ немис ўқувчиларида катта қизиқиш уйғотган, халқнинг эътиборини жалб қилган эди.

⁴ Бобур, танланган асарлар Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1959 йил 24-бет.

Ўзбек адабиётини дунёнинг бошқа тилларига таржима қилиш тарихи сўнги вақтларгача ўрганилмай келарди. Фақат Г. Ғофурованинг «Ўзбекистонда таржиманинг тараққийси» (1973) асарида Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonининг ғарб тилларига ва «Бобурнома»нинг рус тилига таржимаси муносабати билан баъзи фикрлар айтилган.

Кейинги вақтларда олиб борилган тадқиқотлар «Бобурнома»нинг инглиз, немис ва француз тилларига таржима қилинишини ўрганиш борасидаги ишлари натижасида мазкур масаланинг ойдинлашуви ҳам кенгая борди⁵.

«Бобурнома» нинг эски ўзбек ёзувидаги қўлёзма нусхалари 13 – 14 тагина бўлиб, улар дунёнинг турли мамлакатлари кутубхоналарида сақланади. Бу қўлёзмалар ҳақида тўлароқ маълумотни инглиз шарқшуноси А. Беверижнинг мақолаларидан⁶ олиш мумкин.

«Бобурнома» қўлёзмалари ҳозирча бир – бирига қиёс қилиниб, чуқур ва атрофлича ўрганилган эмас. Ҳозиргача ҳамма қўлёзмалардаги фарқларни акс эттирувчи илмий – критик матнга ҳам эга эмасмиз. «Бобурнома» қўлёзмаларини ўрганиш, уларни нашр этиш соҳасида А. Бевериж илмий текшириш ишлари олиб борган бўлса ҳам, илмий – критик матн тузишга муяссар бўла олмаган.

«Бобурнома» нинг бир неча қўлёзма нусхалари мавжуддир. Улар Ленинград ва Тошкентда сақланади. Бу қўлёзмалар ҳажм ва мазмун жиҳатидан бир – бири билан деярли фарқ қилмайди. Лекин, ҳар бир қўлёзма айрим афзаллик ва камчиликларга эгадир. «Бобурнома» қўлёзмалари ичида Фанлар академияси Осиё халқлари институти кутубхонасида сақланаётган, профессор Д.У. Керр томонидан 1737йилда кўчирилган қўлёзма, характерлидир⁷.

Бу энг қадимий қўлёзмалардан бири ҳисобланади. У қора сиёҳ билан варақнинг бир томонига ёзилган бўлиб, варақнинг иккинчи томони лотин тилига таржима қилиш учун қолдирилган.

Керр нусхаси ўзининг А. Бевериж томонидан факсимил ҳолида нашр этилган Ҳайдаробод нусхасига солиштириш⁸ шунини кўрсатадики, Керр нусхаси ўзининг тил хусусиятлари ва ҳажми жиҳатидан Ҳайдаробод нусхасидан қолишмайди. Лекин, Керр нусхасининг 188-бетида «Бойсунгир Мирзо ўз олдида ҳам мўғул кишининг бўйнига урдирди» дегандан кейинги тасвир варақ ҳошиясига форс тилида ёзилган. Ҳайдаробод нусхасида эса бу тасвир ўзбек тилида ёзилгандир. Бундан ташқари, Керр нусхасида 1021-бетдан 1084-бетгача Бобур қаламига хос бўлмаган, тарих мавжуддир.

Нега «Бобурнома»нинг таржималари ўзбек таржимашунослик мутахассисларини бунчалик қизиқтиради? Бунинг сабаби шундаки, бу нодир асарнинг таржималарини солиштириш таржима назариясининг қатор муаммоларининг ўрганилишига бой материал беради. Бу муаммолар қуйидагилардан иборат.

1. Таржима маданият тарихининг таркибида;
2. Таржима халқларнинг маданий алоқалари ва ўзаро муносабатларнинг воситаси сифатида;
3. Таржима – тарихий шартли жараён;
4. Таржима ва жаҳон маданияти;
5. Таржиманинг коммуникацион тафаккур ва эстетик аспекти;
6. Бадиий адабиёт жанрлари ва таржима;
7. Авторнинг индивидуаллиги ва таржиманинг индивидуаллиги;
8. Восита тил орқали таржима;
9. Таржима тарихи илмий соҳа сифатида;
10. Бадиий таржима ва илмий изоҳлаш.

«Бобурнома» XVI асрнинг ўзидаёқ бир неча марта форс тилига, кейинроқ эса қатор ғарбий Европа тилларига ўгирилган эди.

«Бобурнома»нинг ғарб таржимонлари Ж. Лейден, В. Эрскин, А. Кайзер, А. Павет де – Куртейл, Уайт Кинг ва бошқалар бу ажойиб асарга, асосан тарихий асар сифатида қарадилар. Улар таржимага ёзган сўз боши ва изоҳларида бу асарни XV асрнинг охири X

VI аср бошларида Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ижтимоий – сиёсий воқеаларни конкрет тасвирловчи тарихий ҳужжат, шу жойларнинг географияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, этнографияси ҳақида ишончли маълумот берувчи манба деб баҳоладилар. Бу таржимонлар Лен Пель⁹, Эдуард Холден¹⁰, Эльфинстон¹¹, Герман Вамбери¹², Н. И. Веселовский¹³, В.В. Бартольд¹⁴ ва бошқа

⁵ Н. Отажонов. «Художественный перевод и научное комментирование», автореф. канд. дисс. Ташкент 1978 г.

⁶ IRAS, London, 1900, 439-475 бетлар; 1902 йил, 633-659-бетлар; 1905 йил, 741-762-бетлар; 1906 йил, 79- 93-бетлар; 1907 йил, 131-144-бетлар; 1908 йил, 73-98-бетлар; шунингдек қаранг: «The Babername», London, 1922 йил, 1-6-бетлар.

⁷ ФА Осиё халқлари институти Ленинград бўлимининг шарқ қўлёзмалари кутубхонаси, Шифр 4 Д 685.

⁸ Babername by Anette S. Bereridge, printed jov trustens of the «E.I.W. Will memorial Leiden» London, 1905.

⁹ A. Lane – Pooles Baber, Oxpord, At the clarendon Press 1899, Кейинги бетларда автор номи ва китоб бети кўрсатилади.

¹⁰ The mogul emperors of Hindustan A.D 1398 – A.D. 1707. By Edward S. Holden New York 1895.

¹¹ Н.М. Elphinston. History of India, the Hindy and Mohametan periods, London 1857. Кейинги бетларда автор номи ва бети кўрсатилади.

¹² Герман Вамбери, «История Бохары или Трансаксонии, С. Петербург 1873. кейинги бетларда автор номи ва китоб бетлари кўрсатилади.»

¹³ Н.И. Веселовский. История Востока текст лекции, курс III 1888-89, 3-год.

¹⁴ В.В. Бартольд. «История культура мусульманства, издательство «Огни». Петербург 1918 год.

тарихчилар асарнинг умумий характери ҳақида фикр юритиши билан бирга, авторнинг шахсияти ҳақида ҳам ўз қарашларини, мулоҳазаларини баён қилганлар.

Бобур бизга энг аввало ўзининг прогрессив қарашлари, ижоди билан қадрлидир. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси С.П. Толстов¹⁵ олимларнинг фикрини ифодалаб, Бобур шахсини шундай таърифлаган эди: «Афғонистоннинг пойтахти Қобулда Фарғоналик Заҳриддин Бобурнинг, биз шарқда тикланиш даври деб биладиган даврнинг сиёсий ва маданий намоёндаларининг ажойиб мақбараси тикланмоқда».

Машҳур рус ёзувчиси Н. Тихонов¹⁶ «Бобур мақбараси» очеркида Афғон халқи чет эл империализмининг ирқчилигига қарши олиб борган курашида Заҳриддин Бобурни ўзининг фидокор – қаҳрамонидай деб билади, дея ёзади. «Бобурнома»да Умар Шайх, Султон Аҳмадий, Султон Маҳмуд, Бойсунгир Мирзо, Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларининг ишлари ва характерлари кенг, ҳар томонлама қаламга олинган.

Бобур ўз асарида ҳарбий зодагонларнинг айрим вакиллари – Боқи Чағаниёни, Ҳасан Ёқуб, Али Дўст ва бошқаларнинг характерларини моҳирлик билан чизиб беради. Биз уларнинг характеристикаси мисолида, бу синфга хос бўлган типик хусусиятларини интилиш, кишиларга нисбатан нафрат, бошқа бекларга норози муносабат, уларни жисмоний жиҳатдан мажақлаб ташлашга, бойлик тўплашдаги очқўзлик ва хасислик, амалдорларни ўз қўғирчоғига айлантиришга тиришиш, турли хил найранглар билан шуғулланиш, беъмани уруш ва талашларни авж олдириш кабиларни кўрамит.

Табиат манзарасини тасвирлаш асарнинг мувафақиятларидан бири ҳисобланади. Максим Горький, М.С. Александровга шундай ёзган эди: «Сиз шеърга нисбатан насрга устасиз. Ҳикоянгиз яхши. Агар сиз уни кунт билан ўқиб чиқиб, бироз қисқартирсангиз ва айрим жойлардаги ортиқча сўз ибораларини олиб ташласангиз янада дуруст бўлади. Шунда у янада қуюқроқ ва тиниқроқ бўлади...»

Қисқартиришлар ҳисобига озми – кўпми «табиатдан», пейзаждан, Волга, Унжадан у – буни қўшинг. Гўзалликдан, уни тасвирлашдан хижолат бўлманг оғайни, уям қудрат, у ўқувчига маъқул бўлади». Табиат манзаралари, персонажлари характерлари халқнинг урф одатлари «Бобурнома»да ниҳоят юксак маҳорат билан тасвирланади.

Бобур Андижонни ва унинг теварак атрофини шундай тасвирлайди: «Арки жануб томонида воқиб бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирди – гирди хандакнинг тош ёни сангизалик шохруҳ тушубтур. Қалъанинг гирди – гирди тамом маҳоллоттур. Бу маҳалла билан қалъага фосила ушбу хандак ёқаси доғи шохрохтур. Ов қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким бир қирғовулнинг ускунасини тўрт киши еб тугата олмайди. Эли туркдур. Шаҳар ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам билан ростдур...»

Юсуф Хожя ким мусиқийда машҳурдир, Андижонийдур, ҳавосининг уфунати бор кузлар эл безгак кўп бўлур».

А. Кайзер бу тасвирни шундай ўйрган.

«Die Zitadelle liegt auf der Subseite der Stadt. Neun Kanäle, die ebenso viele Mühlen treiben. Führen Wasser hinein, dabei ist merkwürdig das nichts davon wieder hinaus fließt Rund um die Festung fährt dicht an dem gemauerten Graben, ein breiter mit Steinen beschluteter Fahrweg, der die Vorstadte davon trennt. Schmackhaftes Wildpret gibte shier in menge: die Fasanen sind bufett, das vier Personen sich von einem sattigen können. Die ewohner sind alle Turken und verstehen sammtlich turkisch... Khojeh Jusef berühmte wegen seiner Kenntnis der Musik, war in Andejan geboren. Die Leuft ist ungesund und Fieber im Herbste nichts ungewöhnliches».

Юлиус фон Клапротнинг таржимаси эса қуйидагича:

«Die Festung liegt auf der Subseite. In der Stadt sind neun Teiche und Wasser Leitungen bei denen es besonders Merkwürdig ist, das sie alle verschiedene Quellen haben. Die Festung ist ganz mit einem graben umgeben an dessen äußeren seite der königliche Weg vorbeigeht: sie wird von der Stadt durch diesen graben und durch die große Heerstraße getrennt. Bei Andadshan gibt es sehr viele Rausvogel, die auch zur jagd abgerichtet werden unter andere so fette adler, das vier Menschen von einem ausgewachsenen Satt werden können. Die Sprache der Einwohner ist im gemeinen Leben und in den Schriften gleich... Jussuf Chodsha, ein berühmter Musiker, wurde zu Andadshan geboren. Die Riesige huft ist ungesund und verursacht häufige Augenkrankheiten».

Аслида оригиналдан таржима қилиш иккинчи бир таржимадан ўгиришга қараганда ишончлироқ саналади. Лекин, қизиғи шундаки, биз кўриб чиққан конкрет мисолда ундай эмас. Чунки, А. Кайзернинг таржимаси гарчи инглиз тилидан қилинган бўлса-да, асарнинг оригиналдан – эски ўзбек тилидан ўгирилган Клапротнинг ишига қараганда оригиналга яқинроқдир.

Масалан: «Кузлар элга кўп безгак бўлур» - деган гаптадаги «куз» сўзини у «кўз» деб қабул қилади ва гўё кишилар кўз шамоллаши билан оғрийди – деган тушунча ҳосил қилади. «Қирғовул» Клапротда «бургут»га, «тўққиз тарнов сув» - «тўққиз кўлмак ва ҳовузча», «Андижон» шаҳрининг номи «Андадшонга» айланиб кетган ва ҳақозо. Бу нарса Клапротнинг «Бобурнома» текстини яхшилаб ўрганиб олмаганлигини, кўпгина сўзларнинг маъно ва моҳиятини англамаганлигини кўрсатади. «Бобурнома»нинг мавжуд таржималарини қиёсий ўрганиш келажақда кўплаб тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

¹⁵ С.П. Толстов «Речь на митинге дружбы между Советским Союзом и Афганистаном» «Правда» 31 июль, 1957 г.

¹⁶ Н. Тихонов Собр. соч. ТПМ. 1953 г. стр. 529.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Б. Валихўжаев «Ўзбекистонда адабий – танқидий қарашлар тарихидан», диссертация, Самарқанд, 1959.
2. Babur-name in English (memoirs of Babur translated from the original Turki text) of Zahir-ed-din Muhammed Mamur Padshah Ghasi by A. Bovoridge. vol. I-II. London 1922.

**Олександр Олексин, Олена Вдовиченко, Віталій Єрофєєв, Ірина Тинкалюк, Ольга Янишин
(Івано-Франківськ, Україна)**

РОЛЬОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В НАФТОГАЗОВІЙ СФЕРІ

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. В умовах Євроінтеграції українського простору вищої освіти університет має забезпечити майбутнім фахівцям такий рівень сформованості професійної іншомовної комунікативної компетентності, який дасть їм змогу вільно і ефективно виконувати професійні обов'язки у мультикультурному середовищі. Через неможливість створити професійні ситуації нафтогазового виробництва, ефективним методичним прийомом є рольова гра. Проте рольова гра як засіб формування іншомовної професійної комунікативної компетентності в нафтогазовій сфері ще не була предметом окремого дослідження, що й обумовило актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що методика викладання іноземної мови розглядає ігрову діяльність як дидактичний прийом, який природно забезпечує перехід від академічного вивчення іноземної мови до його практичного застосування в професійно маркованих ситуаціях і готує майбутнього фахівця до виконання професійної діяльності у різних ситуаціях, в тому числі іншомовних.

Мета рольової гри у ВНЗ – створити реальні або максимально наближені до реальних професійні ситуації. Правильно організована і дидактично доцільна гра гарантує не тільки позитивний емоційний стан, підвищення працездатності й посилення мотивації у студентів і педагогів, але й забезпечує високу якість підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності.

У вітчизняній педагогічній науці та практиці за останні роки накопичено позитивний досвід використання навчально-рольових ігор на різних етапах професійної підготовки (А. Горген [2], О. О. Озарко та І. А. Сахневич [7], Т. І. Олійник [8], О. Б. Тарнопольський [10], О. В. Торічний [11] та ін.). Однак методика організації та проведення рольових ігор, які б стимулювали формування іншомовної професійної комунікативної компетентності в нафтогазовій сфері (зокрема в англійській мові) ще не була предметом окремого дослідження.

Завдання статті – схарактеризувати рольову гру як засіб підвищення ефективності навчання англійської мови в технічному ВНЗ і виокремити у діяльності працівників нафтогазової сфери основні професійні ситуації для їх подальшої адаптації у формі рольової гри на заняттях з іноземної мови.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах одним з найважливіших завдань вищої професійної освіти є формування конкурентоспроможності майбутнього фахівця. Як інтегральна якість особистості, конкурентоспроможність забезпечується через сформованість у майбутнього фахівця ключових компетенцій, якостей і здібностей, які забезпечать йому можливість ефективно й успішно виконувати свої функції у суспільстві і в професійній діяльності.

У світі інформаційних технологій зарубіжна інформація стає дедалі доступнішою, а відтак і практичне володіння іноземною мовою перетворюється на важливий критерій професійної компетентності фахівців нафтогазової сфери. За таких умов навчання іноземної мови в технічному вузі, зокрема англійської як засобу міжнародного спілкування, стає невід'ємною частиною професійної підготовки. Професійне спілкування передбачає не тільки вільне володіння англійською мовою в межах можливих соціальних контактів, але й вільне володіння професійно-орієнтованою нафтогазовою термінологією.

Основи оволодіння англійською професійно-орієнтованою лексикою закладаються у вищому навчальному закладі, тому саме у вишах займаються розробкою і впровадженням новітніх методик з викладання англійською професійно-орієнтованої лексики студентам-нафтовиками, оптимізацією формування у них професійно-орієнтованої лексичної компетентності.

На відміну від інших способів підвищення ефективності навчання англійської мови в технічному вузі, рольова гра висуває на передній план мовленнєву, а не механічну діяльність із відтворення певних мовних явищ. Ігрові методи навчання цілком відповідають вимогам часу, оскільки органічно поєднують високу мотивацію, емоційну напругу і групову взаємодію. У рольових іграх використовуються реальні або змодельовані ситуації, які вимагають виконання конкретних завдань і дають змоги досягнути відчутного результату.

У методичній літературі дидактична рольова гра визначається як «форма продуктивної групової навчальної діяльності, спрямованої на розвиток стратегій вербальної і невербальної комунікації в умовах штучно створеної проблемної ситуації, яка вимагає від студентів виконання обумовлених нею і актуальних для них соціокомунікативних ролей» [3].

Рольова гра або кейс-метод (від англ. *case study* – вивчення ситуації) – це конкретний спосіб застосування інтерактивних методів навчання у іншомовній підготовці. Вона дозволяє наблизити

навчальний процес до реальної практичної діяльності, сприяє інтелектуальному, моральному та мотиваційно-вольовому розвитку студентів, формуванню у них діалектичного мислення, здатності до аналізу, прогнозування та вирішення різноманітних професійних проблем, враховуючи технічний і гуманістичний аспекти ситуації; сприяє розвитку винахідливості, формує компетенцію в іншомовному фаховому спілкуванні, а, значить, уможлиблює поєднання двох аспектів навчання: професійної підготовки і формування іншомовної комунікативної компетенції.

Отже, у професійній підготовці майбутніх фахівців ВТНЗ рольова гра – це педагогічний інструмент, який підвищує мотивацію студентів до вивчення іноземної мови та професійної підготовки [6, с. 84].

Під час підготовки до проведення рольової гри викладач має чітко окреслити такі елементи: професійно марковану ситуацію, тему, лексико-граматичні особливості вживання професійно-спрямованої іноземної мови, рівень адаптації професійно-спрямованої інформації до рівня студентів, розвиток та результат рольової гри, розподіл ролей та завдань.

Основними джерелами інформації для спеціаліста нафтогазової галузі є наукові статті, технічні інструкції, доповіді конференцій, експлуатаційні характеристики, описи експериментів тощо. Тому формування комунікативних навичок рекомендуємо починаємо з роботи над навчальними та автентичними текстами (друкованими, аудіо- чи відеоматеріалами). Це забезпечує отримання необхідних країнознавчих, культурологічних, соціокультурних і наукових знань. Студентам пропонують виконують вправи для формування навичок міжкультурної комунікації. Від теоретичної підготовки, тренувальних вправ переходимо до комунікативних завдань. Кульмінацією є рольова гра, дяка поєднує мовні, комунікативні, загальнокультурні і професійні компетенції студентів.

Нами розроблено комплект рольових ігор для формування та розвитку навичок і вмінь спілкування англійською мовою в рамках професійно орієнтованих ситуацій. Для цього був визначений комунікативний, лексичний та граматичний мінімум, відібрані тематичні ситуації та розроблені сценарії, які імітують ситуації трудової діяльності та спілкування з зарубіжними партнерами. Зокрема моделюються ситуації, які зустрічаються в реальному усному професійному спілкуванні на виробничому майданчику: «Огляд ялинкової арматури», «Відвідування місця бурових робіт», «Бесіда інженера з техніки безпеки з директором компанії», «Бесіда бурильника з бригадою, яка займається цементуванням», «Представник нафтовидобувної компанії розмовляє з постачальником труб нафтового сортаменту» тощо.

На цьому етапі навчання завдання викладача зводиться до використання різноманітних комунікативних вправ переважно творчого характеру. Питома вага таких вправ збільшується з кожним заняттям, спонукаючи студентів до роздумів, самостійного пошуку інформації, формулювання висновків і узагальнень.

Слід зазначити, що творчі можливості студентів, рівень їх інтелектуального розвитку дозволяють їм в умовах групової роботи без значних труднощів розробляти і засвоювати змістовний компонент рольової гри, тобто направляти сюжет гри та рольові взаємини, визначати комунікативну ситуацію, використовуючи додатковий матеріал. Проте рівень самостійності студентів у розробці іншомовного аспекту свого рольової поведінки в період підготовки рольової гри виявляється різним, що слід враховувати під час написання сценарію ігрової дії.

Висновки. Рольова гра є ефективним засобом формування іншомовної комунікативної компетентності у майбутніх фахівців нафтогазової сфери. Застосування рольових ігор у ВНЗ стимулює індивідуальну активність студентів, формує позитивну мотивацію до навчання, до вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням, забезпечує високу ефективність навчання майбутніх фахівців та дає змогу й викладачеві працювати над оновленням власного творчого потенціалу, вдосконаленням власної іншомовної компетенції.

Розроблені ділові ігри за тематикою нафтогазової сфери пройшли апробацію та підтвердили свою ефективність.

Література:

1. Бондар С. П. Методи навчання мови [Текст] // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
2. Горген А. Рольові ігри як метод навчання іноземної мови [Електронний ресурс] / А. Горген, М. Люлько. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Pedagogica/5_121861.doc.htm.
3. Дзеньдзюра Н. І. Психологія і педагогіка. Проведення індивідуального заняття за методом рольової гри: навч.-мет. посібн. [Текст] / Н. І. Дзеньдзюра. — Львів: ЛІБС УБС НБУ, 2013. — 38 с.
4. Карамушка Л. М. Рольова гра [Текст] // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
5. Киливник В. М. Рольова гра як один з методів активного навчання студентів іноземній мові [Електронний ресурс] // В. М. Киливник. — Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/22.pdf.
6. Коньшева А. В. Игровой метод в обучении иностранному языку [Текст] / Коньшева А. В. — СПб.: Издательско-полиграфический центр "КАРО", 2006. — 192 с.
7. Озарко О. О. Застосування кейс-методу на заняттях з іноземної мови за професійним спрямуванням у процесі навчання студентів технічних спеціальностей у ВТНЗ [Текст] / О. О. Озарко, І. А. Сахневич // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2014. — Вип. 3. — С. 83–87.

8. Олійник Т. І. Рольова гра у навчанні англійської мови [Текст] / Т. І. Олійник.— К.: Освіта, 1992. — 127 с.
9. Скляренко Н. К. Формування соціокультурної компетенції учнів за навчально-методичними комплексами серії English through Communication / Скляренко Н. К., Голованчук Л. П. // Іноземні мови. — 2003. — № 1. — С. 9–10.
10. Тарнопольський О. Б. Рольові ігри як засіб моделювання майбутньої професійної діяльності у мовній та позамовній підготовці студентів вишів [Текст] / О. Б. Тарнопольський // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету / Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — Чернігів, 2012. — Вип. 101: Серія: Педагогічні науки. — С. 311–314
11. Торічний О. В. Удосконалення педагогічної підготовки слухачів вищої військової школи на основі сучасних освітніх технологій (ігрові технології): автореф. дис... канд. пед. наук: 20.02.02 / О. В. Торічний; Акад. Прикордон. військ України ім. Б. Хмельницького. — Хмельницький, 1999. — 18 с.

Ольга Петрова
(Харків, Україна)

ДО ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОГО НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ НА ОСВІТНЬО-НАУКОВОМУ РІВНІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Як відомо, в університеті навчання здійснюється за освітньо-професійними та далі – освітньо-науковими програмами. Третій, освітньо-науковий рівень передбачає навчання за програмою, яка дозволить по завершенні курсу та представлення наукової праці претендувати на присудження відповідного наукового ступеня (доктор філософії).

На цьому етапі вищої освіти важливим є вдосконалення навичок володіння іноземною мовою. Це є вищий для фахівця рівень, який базується на знаннях, здобутих упродовж вузівського курсу, і розвиває та вдосконалює вже вироблені мовленнєві навички.

При роботі з удосконалення навичок володіння англійською науковою мовою актуальним є принцип безперервної післядипломної освіти, оскільки з огляду на інформаційний та науково-технічний спалах, найважливішим для якісного функціонування сучасного фахівця стає постійне оновлення та розширення його професійних знань, що невід'ємно від досконалого опанування іноземною, зокрема англійською, мовою.

Значний лінгвометодичний інтерес становить пошук шляхів оптимізації процесу викладання іноземної мови спеціалістам, зокрема, в межах вищої медичної освіти. Переважну частину навчального матеріалу на цьому етапі можна визначити як реально корисний для професійної діяльності фахівця-медика, зокрема при роботі з аутентичною науковою літературою, опрацюванні інформації з Інтернету, публікуванні власних матеріалів тощо [1, 4, 6].

Одним із важливих складників роботи зі здобувачами наукового ступеня є навчання науковому мовленню. На перший план виступає взаємозв'язок між такими видами активності, як анотування, реферування, професійно компетентне володіння чужомовною термінологією як загальномедичною, так і в сфері власних фахових інтересів в окремій мікротерміносистемі [4, 6].

Основним завданням такого курсу іноземної мови для науковців-медиків є мовна підготовка висококваліфікованих, грамотних спеціалістів нової генерації, які володіють іноземною мовою у професійній сфері, що дозволяє їм мати незалежний інтелектуально-творчий потенціал у своїй фаховій діяльності. Тому велику увагу приділяють навчанню володінню іноземним науковим мовленням як засобом професійного спілкування, усного й писемного.

Моделлю усної форми спілкування, з погляду концепції професійно-орієнтованого навчання, є наукова бесіда [5], при якій важливо правильно і чітко сформулювати комунікативне завдання [2], що імітує мовленнєві функції, які в реальному науковому спілкуванні задаються самою ситуацією. Професійно-орієнтований мовленнєвий матеріал для навчання спеціалістів-медиків у процесі їх організованої активної діяльності добирають із урахуванням комунікативного завдання, професійної тематики, лексико-граматичного матеріалу, зокрема, термінологічного словникового запасу.

Відповідно до мети, вихідним при доборі мовленнєвого матеріалу є ситуативно-тематичний принцип, що сприяє розвитку комунікативної компетенції і виявляє ставлення спеціалістів-медиків до навчального матеріалу [2, 4, 5].

Поступово фахівець переносить мовленнєвий досвід із знайомих ситуацій у незнайомі, що дозволяє йому об'єктивізувати мовні засоби шляхом їх певної стереотипізації, ототожнення з перетворенням особистісного смислу в мовне значення [2, с. 24].

Роль писемної комунікації у сучасному світі надзвичайно важлива, особливо у науковій фаховій сфері. Загальною комунікативною метою при навчанні фахівців іноземної мови вважають вироблення у них навичок письмового наукового мовлення, яке представляє продуктивну, а не репродуктивну діяльність [3, с. 206], що взагалі становить завдання вищої освіти [6].

Так, у сучасних лінгвометодичних концепціях навчання іноземної мови у вищих закладах 1-2-го рівнів та, особливо, 3-го рівня вищої освіти розглядають як важливу складову частину загальної підготовки спеціаліста. Вивчення іноземної мови стає ефективнішим, якщо воно професійно спрямоване відповідно

до конкретних потреб інформаційно-комунікативного забезпечення даної спеціальності і допомагає глибше її засвоїти.

Важливим є навчити фахівців-медиків аналітичній та синтетичній чужомовній мовленнєвій діяльності в науковій сфері (напр., аналізувати оригінальну іноземну літературу зі спеціальності з метою накопичення необхідної фахової інформації, яку можна застосовувати у професійній та науковій активності, зокрема, синтезувати – створювати власні праці наукового характеру – статті, доповіді, реферати, анотації тощо).

Навчання іноземного наукового мовлення є одним із значних аспектів вищої освіти фахівців-медиків, „узагальнення та систематизація мовленнєвих явищ є тією фактичною метою, до якої веде учня викладач” [2, с. 24], зокрема в питаннях вибору термінологічних одиниць з активного і пасивного запасу, окресленні спеціального словника, необхідного для передачі певної фахової інформації.

Ефективність засвоєння навичок іноземного наукового мовлення безпосередньо пов'язана з оптимальним відбором викладачем тематики для читання літератури зі спеціальності, добром типових структурних компонентів висловлень, специфічних для наукового стилю в конкретній медичній галузі, визначенням обсягу спеціальних текстів для використання на аудиторних заняттях і для самостійної роботи.

Слід підкреслити також, що для описуваного етапу навчання дуже важливою є висока кваліфікація та спеціалізація у медичній тематиці викладача іноземної мови, що дозволяє йому адекватно й на достатньому рівні керувати різноманітними дидактичними процесами на основі іншомовних вузькоспеціальних медичних текстів.

Для нинішнього етапу розширення міжнародного співробітництва в галузі медицини пріоритетним напрямком у викладанні англомовної термінології є засвоєння навичок здобуття інформації в чужомовних наукових фахових джерелах із метою подальшого застосування її в науковій та практичній діяльності [1]. Таким чином інтенсифікується процес читання спеціальних текстів іноземною мовою та виробляється додатковий стимул у навчанні англійської мови фахівців-медиків.

Отримані знання актуалізуються в різних контекстах і видах мовленнєвої діяльності: створенні статей, доповідей на конференціях, анотуванні, тезуванні та реферуванні, а також перекладах наукових текстів та окремих речень з англійської мови рідною та навпаки.

Ще одним із шляхів підвищення ефективності процесу навчання є збільшення часу для самостійної роботи, яка виконує функції навчання і контролю. Моделювання цієї роботи передбачає вироблення в слухачів алгоритму самостійного опрацювання фахової літератури та використання словників.

У раціональному керуванні процесом навчання чужомовного мовлення важливе місце посідає система контролю (тестовий контроль) для визначення ступеня комунікативної компетентності. Такі тести повинні оптимально і цілеспрямовано відображати контрольований матеріал в системі завдань відповідного рівня складності та в межах відповідних часових параметрів виконання тесту.

Отже, навчання іноземного наукового мовлення фахівців-медиків для професійного спілкування, усного й писемного дозволяє за допомогою мовної підготовки розвивати фахові знання та формувати творче мислення, здатність спеціалістів активно самостійно сприймати нову фахову інформацію та висловлюватися іноземною мовою.

Література:

1. Барабанова Г.В. Аутентичный текст для обучения иноязычному профессионально-ориентированному чтению // Наука і освіта. – 2001. – Вип.2. – С. 98-100.
2. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. – М.: Высшая школа, 1982. – 142 с.
3. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам.–М.: Русский язык, 1977. – 214с.
4. Таран З. Методичні засоби у викладанні міжнародної медичної термінології. – Тези 3-ї Міжнародної наукової конференції “Комп’ютерна лінгвістика та викладання чужоземних мов у вищих навчальних закладах”. – Львів, 1998. – С. 263–264.
5. Fleishman S. Language and medicine // The handbook of discourse analysis / Eds. D. Schiffrin, D. Tannen, H.E. Hamilton. – Oxford, 2001. – P. 453 – 469.
6. Nvogu K.N. The medical research paper: structure and functions // ESP. – 1997. – Vol. 16. – P.119 – 138.

Муйба Рахимова
(Карши, Узбекистан)

МОДАЛЛИК ТУШУНЧАСИ ВА У ҲАҚИДА ФИКРЛАР

Тилшуносликда субъектнинг объектга, воқеликка бўлган ишонч, гумон, истак каби муносабатларни ифодалайдиган категорияга модаллик категорияси деб аталади. Модал сўзи лотинча “modus” сўзидан олинган бўлиб, ўлчов, усул, йўл каби маъноларни ифодалайди. Модалликнинг ифодаланиши ҳар бир тилда ҳар хил бўлиб, у ёки бу тилнинг спецификаси, ички тараққиёт қонунлари билан чамбарчас боғлангандир.

Модаллик тушунчасига бир қанча олимлар турлича фикрлар билдирганлар. Модаллик фуқционал семантик категория бўлиб, у юз берган воқеа-ҳодисада морфологик, семантик-конструктив, интонация ва лексик бирликлар орқали ифода этилади [1, 72 б].

В.Г. Адмони, О.И. Москальская сўзловчининг субъектив муносабати тасдиқ ва инкорда ўз муносабатини топади, деган фикрга келишадилар. Шунга кўра улар тасдиқ ва инкорни асосий модал маънолар, тасдиқ ва инкор гапларни эса модалликга кўра гапнинг асосий турлари деб эътироф этадилар [2, 267 б].

Модаллик ўзига хос кенг қамровли категориядир. Бу тушунчани дастлаб Арасту мантиқ илмида ишлатган [3, 303 б]. Бу эса ўз ўрнида бир неча асрлар илгари ҳам модаллик тушунчаси ҳақида фикрлар юритилганлигидан далолат беради. Демак, модаллик тушунчаси ҳам ўзининг ривожланиш тарихига эгадир. У модаллик ифодаси алоҳида сўз орқали эмас, балки бутун бир гапда содир бўлишини исботлаш учун ҳаракат қилади. Сўнгра мазкур тушунча мантиқдан лингвистикага ҳам кўчган. Шу боис модаллик категорияси фикрнинг мантиқий қурилиши билан чамбарчас боғлиқ тил ҳодисаларидан саналади.

Модаллик тилшуносликнинг ҳамда мантиқнинг текшириш объектидир. Биринчисида модаллик гапнинг энг муҳим белгиси, иккинчисида эса тафаккур шакли кўринишидаги ҳуқумнинг муҳим белгиси сифатида қаралади [4, 82 б].

Тилшунослик соҳаси билан бир қаротда психология, фалсафа, математика ва семантикада ҳам модаллик тушунчаси мавжуд. Фалсафада онтологик модаллик тушунчаси мавжуд.

Чарльз С. Пейрс (1839-1914) мантиқдан семиотикага модаллик тушунчасини киритди. Фреге (1886) математика ва мантиқдан тил фалсафасига кўприк ўрнатди. Арифметиканинг катъий аксиоматик тузилиши учун символларни ҳар ҳил формула ва шаклларда ифода этмасдан, балки предмет тўғрисидаги фикрларни маъно касб этадиган белгилар орқали таҳлил қилди ва бу орқали маълум шаклдаги тилни ривожлантирди. Фреге аниқ фан соҳаси ва шаклдаги тил ўртасидаги муносабатлар тўғрисида изланишлар олиб бориб семантиканинг ривожланишига ҳиссақўшди [5, 11 б].

Анъанавий тилшуносликда модаллик категорияси турлича тушунилади. Шунинг учун ҳам тилшуносларнинг бу ҳақдаги нуқтаи назарларини аниқлаб олиш фойдадан ҳоли эмас.

В.Виноградов ҳам модал маъноларнинг субъективлигини эътироф этган ҳолда уни синтактик категориялар сирасига киритади [6, 87 б].

В.Г. Адмони модалликни гапга хос бўлган модаллик ва сўз бирикмасига хос бўлган деб ажратади [7, 40 б].

Бундан шуни англаб олиш мумкинки, модаллик фақат сўз билан ифодаланмай балки сўз бирикмаси орқали ҳам ифодаланади. А.М. Пешковский сўзловчининг субъектив муносабатини акс эттирувчи субъектив-объектив категория мавжудлигини таъкидлаб, унга майл, замон шахс, сўроқ, ундов, дарак, кириш сўз ҳамда унинг ифодаланиши, тасдиқ, инкор ва бошқаларни киритади [8, 88-89 б].

Айрим олимларнинг фикрига кўра, сўзловчининг субъектив муносабати гапларнинг ифода мақсадларига кўра турларида ўз аксини топади. Шунга мувофиқ улар модалликга кўра гапнинг асосий турлари дарак, сўроқ ва буйруқ гаплардан иборат деб қайд этадилар.

Е.В. Гулыга ҳамда Н.Д. Натанзон модаллик доирасига реал, нореал маъноларни қўшади. Бу нуқтаи-назарга қарши ўлароқ, К.Т. Крушлинецкая, П.С. Ермолаева модал сўз билан ишонч ҳамда гумон маъноларнинг ифодаланишини “реаллик - нореаллик” маънолар доирасига киритиш асло мумкин эмаслигини қайд этиб, бу маъноларни модалликнинг алоҳида тури сифатида ажратадилар [9, 7 б].

Н.Ю. Шведова грамматик модаллик ҳақида қуйидагича ёзади: “хабарларнинг воқеликга муносабати объектив модаллик, сўзловчининг хабарга муносабати объектив модалликдир [10, 53 б].

Қайд этилган қарашлардан аён бўладиги, тилшунослар орасида модалликни тушуниш ҳамда гапларни модалликка кўра турларга ажратишда ҳар- хилликлар мавжуд экан.

Модаллик сўзловчининг воқеликга бўлган, аниқлиқ ишонч, ноаниқлик гумон каби муносабатларини акс эттирган бўлиб, у ўз ифодасини предикативликда топади. Бошқача қилиб айтганда, гапнинг аниқ фикр англатиши ундаги замон ва шахс предикативликни билдирса, сўзловчининг гапда қилинган фикрига бўлган муносабатда модалликни ифода этади.

Юқоридаги фикрдан шуни англаб олса бўладиги, бир гапда ҳам предикативлик, ҳам модаллик мужассамлашган бўлади.

Олимларнинг юқорида келтирилган фикрларига асосан интонация ҳам модалликни ифодалашда муҳим воситалардан бири саналади.

Масалан: *Er kommt. Vielleicht kommt er.*

Мисол тариқасида келтирилган ҳар иккала гап маълум интонацион тугалликка эга. Бу гапларнинг ҳар иккаласи ҳам нисбатан тугал фикрни ифодалаб келяпти, шу билан бирга замон ва шахсни ҳам кўрсатиб келяпти. Бу нарса предикативликни билдиради. Бироқ биринчи гапда унинг келишига ишонч билдирилса, иккинчи гапда гумон билан қаралади. Шундан келиб чиқиб, фикрларга баён қилинган муносабатлар ҳар хилдир. Бу нарса модалликни ташкил этади [11, 158 б].

Модал маъно сўзловчи ифодалаётган фикрга унинг ўз муносабатини, яъни фикрнинг чин ёки ёлғонлиги, гумонлиги, афсус, мамнунлик, қониқиш ва ҳаказоларни билдирадиган маъно [12, 58 б].

Бизга маълумки, ўзбек тили турк тиллари оиласига киради. Туркшунос олимлар ҳам модаллик тушунчасига ўз муносабатларини билдирганлар. Туркшунос олимларнинг ҳам бу масалага муносабатини аниқлаб қўришга ҳаракат қиламиз.

А.Н. Нумаханова модаллик тушунчаси бўйича қуйидаги фикрни билдиради:

Модаллик сўзловчининг воқеликга муносабатини аниқлаб гап тузишида доимо иштирок этувчи грамматик категориядир [13. 72-83 б]. Олима яъни таъкидлайдики, модалликка кўра гаплар дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов каби турларга ажратилади.

Ш. Раҳматуллаев модалликка қуйидагича таъриф беради: “Фикрни воқеликка муносабатини кўрсатувчи маънолар ҳамда буларнинг ифодаланиш системасига модаллик категорияси дейилади”.

Муаллиф бу масалага кейинчалик яна қайтади ва модаллик сўзловчининг “воқеликка субъектив – объектив муносабатини ифодалайди” [14. 582 б] деб қайд этади. Тилшунос С. Усмонов модаллик доирасига сўзловчининг субъектив муносабатини акс эттирувчи барча сўзларни киритади [15. 119 б].

Модалликни бундай тушуниш сўзловчи ҳамда воқелик орасидаги ҳар хил муносабатларни ифодаловчи категория сифатида эътироф этишга олиб келади.

Натижада модал маънолар доирасининг фавқулотда кенгайиши содир бўлади. Жумладан, олим шундай фикр билдиради: “Гапнинг дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов каби тилларга бўлиниши бутун гапдаги модаллик туфайлидир [15. 116 б]. Пинхасов ҳам В. Виноградовнинг модал маъноларининг субъективлигини эътироф этган ҳолда уни синтактик категориялар сирасига киритиши тўғрисидаги фикрига қўшилади.

С. Саидов ҳам ана шу йўлдан бориб модаллик категориясига сўзловчининг эмоционал ва фикр ифодалаш шаклига бўлган муносабатини ифодаловчи сўзларни ҳам киритади.

Модаллик фикрининг воқеликга бўлган муносабатни кўрсатадиган усуллар мажмумасидир. Сўзловчи ўзининг нутқ мазмунига, тингловчига, шароитга, турли нарса ва ҳодисаларга, умуман борлиққа бўлган муносабатини модал формалар орқали англатади.

И.Расулов грамматик модалликнинг синтактик категория эканлигини қайд этади.

П. А. Комилжонова эса тилдаги модалликни объектив-субъектив категория сифатида эътироф этади. Модал маънолар морфологик, синтактик ва лексик усуллар билан ифодаланади. Бу усуллар ўзаро зид боғланган.

Модалликнинг морфологик ифодаланиши дейилганда одатда, майл категорияси, шунингдек замон категориясининг ички тармоқланиши назарда тутилади. Бу грамматик категориялар асосан морфологиянинг феъл баҳсида, шунингдек, синтаксиснинг гап баҳсида ўрганилади.

Модал маънонинг лексик усулда ифодаланиши икки хил:

1. Махсус сўз билан ифодаланади. Булар модал сўз деб аталади.

2. Бирор туркумга (масалан, отга, сифатга) мансуб сўз орқали ифодаланади.

Булар одатда ё модал маъноли сўзлар бўлади, ёки контекстга кўра модал маъно ифодалаб келади.

Ҳозирги замон немис тилида модалликнинг лексик усулда ифодаланишига қуйидагилар киради: модал сўзлар, модаллашган феъллар, модал феъллар, конструкциялар, модал юктамалар ва модал равишлар.

Модалликни синтактик ифодаланишига эллиптик конструкциялар ёки бўлишсизлик киради. Модаллик маъноларининг морфологик усул билан ифодаланишига майл ва замон киради.

Адабиётлар:

1. Sommerfeld/Starbe. Einführung in die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 2. Auflage. MaxNiemeyerVerlag, Tübingen 1992. 72
2. Адмони В.Г. Типология предложения // исследования по общей теории грамматике. М., 1968. с. 267
3. Ўзбек совет энциклопедияси. 14 томлик. 7-том. Тошкент. 1976. 303 - бет.
4. Нурмонов А, Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Т., 1992, 82 бет
5. I. Augustin. Probleme mit deutschen Modalverben- Eine kontrastive Analyse zum Sprachgebrauch russischen Sprechender Au-pair-Mädchen, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Bayreuth 2006, S. 11
6. В.В. Виноградов. О категории модальности модальных словах в русском языке//Избранны труды, исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 58-87
7. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955, с. 40
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. с. 88-89
9. Курщельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. М., 1961
10. Шведова Н.Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативности// русский языках за рубежом. М., 1971. с. 53
11. С. Саидов., Ф. Зикриллаев. Немис тили грамматикаси. Ўқитувчи, Т., 1973, 158 бет
12. Немисча-ўзбекча грамматик атамалар изоҳли луғати. Т., 1992, 58 бет
13. Нурмаханова А.Н. Типы предложений по модальности и интонации в тюркских языках. Док. дисс. Т., 1966, 72-83 бет
14. Ўзбек тили грамматикаси. 2 том. Т., 1975, 582 бет
15. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. ТДПИ илмий асарлари. 42 том. 2 китоб. Т., 1964, 119 бет

ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ВЛАСНОГО РОЗВИТКУ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАВДАННЯ

Важливим завданням формування особистості є формування мотивації до власного розвитку, до власної життєтворчості. Традиції сімейної педагогіки і соціалізації в цілому не достатньо фокусуються на такого роду меті виховання і формування особистості.

Ідея щодо формування само ефективності самозарадності дитини у своєму житті існує у свідомості чи підсвідомості батьків, ніби то, по замовчуванню, можливо, як над ідея, однак у реальних щоденних психолого-педагогічних взаємодіях батьків і дітей, швидше, тренується щось протилежне - слухняність, покірність, підпорядкованість, керованість а відтак, - несамостійність, залежність, безвідповідальність.

Окреслити зазначену проблему можна у декількох аспектах: 1) недостатня передбачуваність результатів психолого-педагогічного впливу, тобто батьки не в змозі передбачити, які саме характеристики і властивості вони виховують у власної дитини, інтуїтивно застосовуючи відомі їм методи виховання; 2) незнання закономірностей функціонування дитячої психіки, особливостей завдань розвитку вікових новоутворень у процесі розвитку для різних вікових періодів; 3) відсутність психолого-педагогічних вмінь та навичок щодо організації доцільного навчально-виховного процесу, спрямованого саме на розвиток мотивації власного розвитку, недостатність навичок застосування педагогічних методів впливу, а також розуміння і передбачення їх наслідків.

В результаті, можуть виникати протилежні зазначеній меті щодо мотивації саморозвитку потреби і мотиви, що керують поведінкою дітей. Більше того, мотивація може змінюватись на протилежну: мається на увазі, що дитина справляє враження такої, що сама собі байдужа або наповнена агресією тощо. Прикладом може слугувати неретельне виконання або зовсім невиконання шкільних домашніх завдань, неохайність в одязі, небажання мити руки перед вживанням їжі тощо. Пояснення, що «вони усі таке не хочуть» не відображає реального стану речей, оскільки на практиці, у дітей виявляються зовсім різні види ставлення до зазначених реалій життєвих ситуацій. Щодо самого пояснення батьками масовості прояву такого роду явищ, - «вони усі...» - може лише свідчити про тотальну необізнаність і педагогічну безпорадність батьків у такого роду психолого-педагогічних завданнях батьківської ролі.

Що стосується шкільних психології і педагогіки, акцент ставиться на набуття знань, вмінь, навичок, поведінкових проявів, що можуть бути вимірними, оціненими, і які є, за своїм змістом, особливо, що стосується поведінки, - екзопсихічними, - тобто такими, що проявляються назовні, можуть бути спостереженими. Внутрішня ж сторона психіки, пов'язана із внутрішніми психічними новоутвореннями, із інсталюванням потребнісно – мотиваційно- регуляторних програм поведінки, як результату фіксації і інтеграції позитивного і негативного досвіду селф і позитивного і негативного досвіду стосунку із значущим Іншим (Отто Кернберг) тобто, ендопсихічна, - залишається поза увагою як батьків, так і інших дорослих, залучених у процес соціалізації особистості.

Процес і зміст навчання у шкільних закладах не надто опирається на принципи педагогічної психології у частині формування самосвідомості і рефлексивної здатності щодо стилю діяльності, власних потребнісно- мотиваційних та емоційних станів у процесі виконання різного роду навчальних завдань, формування можливостей і зацікавленості у самокорекційній стороні навчальної діяльності у дітей, починаючи з раннього віку, молодшого шкільного віку та й підлітковості тощо. В той же час у педагогіці існують новітні системи безоціночного навчання, започатковані Амонашвілі, із орієнтацією саме на розвиток рефлексивних здатностей особистості дитини, на усвідомлення своїх результатів і рефлексії способів їх досягнення. Результатом застосування такого роду методів педагогічної психології призводить до формування потреби у самооцінюванні, рефлексії, і, як наслідок виникнення зацікавленості у самоспостереженні, самоаналізі, самокорекції. Саме власна особистість, її розвиток постає фокусом уваги дитини, формує позитивні, здорові прояви нарцисизму і ієгоцентризму.

Ні в кого немає сумніву, що в дитини існує потужна потреба у розвитку, ним керує як неусвідомлена, так і усвідомлена мотивація до різних сторін розвитку – фізичного, інтелектуального, соціального, морального – тощо.

Розвиток забезпечують різні програми розвитку, наприклад – фізичний розвиток здійснюється завдяки потребі у фізичній активності, у набутті вправності у моториці – рухах, діях, операціях, потреба у засвоєнні різних видів діяльності, тощо. Інстинкт самозбереження спонукає до набуття різних способів турботи про себе, формує харчову поведінку, турботу про чистоту свого тіла, тощо. Важливо зазначити, що саме у стосунку з іншими дорослими, задоволення цих базисних потреб набуває певних соціально прийнятних форм. У людини формується з дитинства, свого роду, стосунок з тілом, ставлення до свого тіла, що проявляється загалом у фізичній культурі. Питання, чи закладена у структурі психіки людини мотивація належної турботи щодо свого тіла, чи сформовані вміння і навички щодо фізичної культури? Як людина сприймає своє тіло? Наскільки ототожнює себе, своє Я і своє тіло?

Гармонізація особистості містить ідею гармонізації усіх сторін особистості, - фізичної, інтелектуальної, емоційної, потребнісно-мотиваційно-регуляторної, світоглядно-ціннісної, духовної, соціально-комунікативної і сфери самосвідомості – сприйняття себе – образу Я, Я-концепції, сфери нарцисичної саморегуляції тощо. Проблематика розвитку вимагає концентрації уваги на багатьох аспектах

формування і розвитку особистості. Саме поняття формування передбачає розуміння необхідності активного соціального впливу на процес розвитку особистості. У кожній сім'ї як основному інституті соціалізації, реалізується завдання формування і розвитку особистості дитини із своєю специфікою, певними особливостями щодо характерологічних особливостей, ціннісних орієнтацій, способом життя загалом. Можна оцінювати ефективність процесу соціалізації у сім'ї через критерії адаптованості дитини, сформованості її самосвідомості, рівень функціональності нарцисичної саморегуляції тощо. В результаті, виходимо на базисну потребу розвитку особистості – формування ідентичності, сформованість якої забезпечу життєстійкість, стресостійкість, а також здатність до формування стосунків, нормального прояву сексуальності, здатність працювати, інші соціальні вміння, необхідні для життя у суспільстві. що за визначенням О.Кернберга пов'язане із розвитком символічної функції психіки загалом, тобто здатності інтегрувати афективно насичений як позитивний, так і негативний досвід.

Що стосується інтелектуальної сфери особистості, можна оцінювати рівень її розвитку не тільки через розвиток здатності до розв'язання різного роду навчальних завдань, але й з точки зору когнітивних світоглядних конструктів, у яких фіксується, відображається досвід людини загалом. Критеріями можуть бути, наприклад, здатність до інтеграції позитивного і негативного досвіду, здатність до його символізації, тобто надання змісту і значення досвіду, здатності до витримання суперечностей у самому собі і в інших, неоднозначностей, відносності різних явищ, проявів людської активності тощо.

Щодо потребнісно-мотиваційно-регуляторної сфери, важливо формувати самозарадність, розуміння своїх потреб, розуміння потреб конструктивних і деструктивних, тобто тих, що сприяють розвитку і тих, що шкодять, руйнують. Йдеться про сформованість вольової саморегуляції, водночас з гнучкістю і розумінням себе, прийняттям себе.

Стосовно соціального розвитку, йдеться про сформованість комунікативних навичок, здатність бути у стосунку з Іншим – рідним, близьким, старшим, ровесником, з протилежною статтю тощо.

Здебільшого, у вихованні дітей батьки керуються фокусом слухняності - неслухняності. Неслухняність вважають поганою поведінкою і з нею ведуть боротьбу.

Натомість, фокусом аргументації щодо слухняності і виконання певних дій дитиною повинні бути блага самої дитини. Як приклад, може проговорюватись наступне: «Я прошу тебе, щось робити (слухатись) заради себе самого, заради іншого, заради мене, але не тому, що ти просто маєш мене слухатись». Зміщення причинного фокусу слухняності, (тобто, чому ти маєш мене слухати) з інтересів дитини на необхідність підкоритись батьківській владі формує у дитини, все ж таки, нехай, у певній мірі, досвід жертви, яка повинна підкоритись владі, формує почуття несправедливості, образи, незахищеності, досвід наступу на її потреби і нехтування її потребами, що загалом можна узагальнити як наступ на вітальність дитини.

У дитини виникає, імовірно, наступний досвід: «Мою потребу не розуміють, я чую негативну оцінку своєї потреби, заборону її, значить моя потреба не схвалюється близькими», але ж власний досвід дитини говорить їй, що наприклад, гра на комп'ютері, перегляд мультфільмів – це найвище задоволення, яке вона може отримувати, значить вона доходить висновку, що близькі дорослі проти її найприємніших потреб, значить отримувати задоволення, - це погано, Так виникає внутрішній конфлікт і самовідчуження, тобто. те, чого дитина хоче, її прагнення до задоволення – це погано, а те, що їй нав'язують дорослі – школа, навчання – це не є її власним бажанням, хоча навчання у школі, насправді ґрунтується на вродженій пізнавальній потребі, яка у школі реалізується через довільну активність дитини. За умов порушення саме довільності, тобто волевиявлення самої дитини, за відсутності досвіду отримання задоволення від власної спрямованої активності щодо переходу до власних змін, - від незнання – до знання, від невміння, нездатності – до вміння тощо, виникає думка, що дитина ніби втрачає егоцентричну спрямованість щодо здобуття собі, для себе в сенсі набуття знань, вмінь тощо. Натомість, надмірно розвивається потреба уникнути станів активності, пов'язаних із здобуттям власних змін у розумових здатностях з їх заміною на потребу розчинитися, перейти до мимовільної ігрової активності тощо.

Занурення у пошуки імовірних причин зниження навчальної та іншої, пов'язаної із вимушеною активністю мотивації дитини, наводить на думку щодо формування самоставлення, самооцінки дитини, образу Я дитини, що формується саме у батьківсько-дитячих міжособистісних стосунках, в яких, імовірно, адекватно не акцептувалися різні стани активності дитини, утруднення активності дитини, пов'язані із довільною саморегуляцією, наприклад, коли батьки не здатні емпатійно сприймати стан дитини, пов'язаний із втому або зацікавленню зануреністю у певну діяльність.

Доречним буде навести приклад, яким можна проілюструвати деяку конкретику нюансів описуваного феномену, оскільки в узагальненнях опускаються деталі і тонкощі. Дитина 4-х років прийшла з прогулянки, зайшла у квартиру і сіла в коридорі на стільчик. Поза її тіла, вираз обличчя, слова свідчать про стан втоми. Мама не помічає цих ознак або вважає, що не варто на них звертати уваги і переконана, що дитину слід привчати до самостійності і не зважати на її стан, а, скоріше, треба навчити дитину його долати, тому мама, не підходячи до дитини, говорить дитині, щоб вона роздягалася самостійно. Дитина не слухає, тобто не виконує маминих вказівок. Імовірно, для дитини виконання такого завдання видається надто важким, і, можливо, саме через її втому, в дитини не знаходиться ресурсу для слухняності. Можливо, це підсилюється станом самотності, бо мама не підійшла і зайнята молодшою дитиною. Так триває біля години, коли у дитини не знаходиться ресурсу виконати завдання мами, і цей стан дитини мама сприймає як звичайну неслухняність, протест, який їй необхідно у дитини подолати. В кінці кінців, мама добивається

свого або, все ж таки, приходиться на допомогу дитині. Така поведінка мами відображає її позицію щодо виховання самостійності у дитини, і їй видається слушною вимога до 4-х річної дитини самостійно роздягнутися після прогулянки. Однак, реально для дитини відбувається невходження у контакт з ситуацією, оскільки дитина не реагує очікуваним способом, і тривало перебуває у стані втоми, протесту і опору. - не відбувається подолання стану втоми через, наприклад, мимовільне переключення на іншу діяльність з допомогою мами, отримання досвіду підтримки, не самотності. Вказівки мами перевантажують систему довільної (вольової, вимушеної, - бо треба, бо мусиш) саморегуляції поведінки, і при повтореннях подібної взаємодії з мамою закріплюється негативний досвід власної вимушеної активності, що спонукається мамою, на фоні втоми, і переживається як стан виснаженості і неможливості активізації на фоні виснаженості. Це призводить до того, що в ситуаціях, коли мама, або інші опіканти, змушують до активності – переодягатися, читати, писати, імовірно виникає стан втоми і виснаженості, тобто психіка дитини згадує і запускає первинний досвід вимушеної активності, досвід самотності і неприємних спонукань з боку мами як, свого роду імпринт у психіці дитини.

Правильне розв'язання завдань виховання дитини, її характеру, подолання подібного роду ситуацій могло б здійснюватись через реалізацію двох кроків: 1) виявлення емпатійності до дитини у всіх її проявах і потребах, що стоять за поведінковими проявами, а не різка оцінка, осуд і заборона;

2) ведення дитини за собою через аргументацію щодо певної шкідливості і реальних втрат для дитини і необхідності подолання чогось у собі, можливо відмовитись навіть відулюбленого заняття заради себе, свого конструктивного розвитку тощо, і замість «Ти мене не слухаєш, я тебе покараю» повинно проголошуватись, доноситись до дитини: «Ти мені важливий, я за тебе переживаю, я тебе люблю, я для тебе стараюсь тощо», тобто акцент у батьківських звертаннях до дитини повинен зміщуватись з мотиву влади на мотив турботи, співпереживання дитині.

Джультетта Рузиева
(Карши Узбекистан)

МОДАЛЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ ЛЕКСИК ВОСИТАВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИГА ОИД

Модал феъллар немис тилида модалликни ифодалаш учун муҳим лексик воситаси ҳисобланади. Модал феъллар қўлланилиши ва синтактик жиҳатдан бошқа феъллардан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Модал феъллар оркали кушимча фикр ифодаланади, чунки, улар ҳаракат ёки ҳолатни ифодаламайдди. Улар мустақил маънога эга бўлган феълнинг инфинитив оркали фикрнинг буёқдорлигини ва модаллигини ифодалайдди. Модал феъллар ҳақида немис лингвисти П. Айзенберг шундай фикр билдиради: Модал феъллар ҳам худди боғлама феъллардек феълларнинг кичик бир гуруҳини ташкил қилади [1. 95 б]. Машҳур немис лингвистлари Г. Паул, О. Бегагел, Л.Зютерлин ва О. Эрдман модал феълларга ёрдамчи феъл сифатида ёндошганлар. Фақатгина Вилманс Бу феълларни ёрдамчи феъл деб атаган. Ушбу фикрни модал феъллар ҳақида методик қўлланма яратган немис автори адабиётида ҳам учратиш мумкин. Модал феъллар гапда ёрдамчи феъллардек ўз вазифасини бажаради [2. 6 б].

- **Höfel soll Effekten fertig machen.**(B. Apitz."Nackt unter Wolfen", S., 165)

- **Хёфел нарсаларни тайёрлаши керак.**(Я. Эгамова "Қашқирлар чангалида", 156 бет)

- **Du mußt das Kind an den Polen zuruckgeben.** (B. Apitz."Nackt unter Wolfen", S.,153)

- **Сен болани полякка қайтариб беришинг керак.** (Я. Эгамова "Қашқирлар чангалида",134 бет)

Auf wen wollen Sie denn schiessen?(B. Apitz."Nackt unter Wolfen", S.,45)

Хўш, кимни отмоқчисиз? (Я. Эгамова "Қашқирлар чангалида", 38 бет).

Ушбу юқорида келтирилган мисолларда модал феъллар худди ёрдамчи феъллардек ўз вазифасини бажараётганини кўришимиз мумкин.

Модал феъллар тўғрисида ўзбек адабиётларида ҳам фикр билдирилган.

Немис тилида модал феъллар феъл майллари билан бир қаторда модалликни ифодалашда муҳим роль ўйнайди [3. 106 б]. Модал феъл сўзловчининг ифода мазмунига (фикрга) муносабатини билдирувчи истак, имконият, зарурият ва шу каби маъноларни билдирувчи феъллардир. Модал феъллар мустақил феъллар каби ҳаракат ёки ҳолатни билдирмай, балки эганинг ҳаракат ёки ҳолатга нисбатан муносабатини ифодалайди [4. 59 б].

Модал феълларнинг кўп маънода қўлланишига ва модалликнинг бундай ифодаланишига қарамай, бу мавзу бўйича ўзбек тилида тўлиқ ишланган методик адабиёт йўқлигини тилшунос олим С. Саидов ўзининг "Немис тилидаги модал феъллар ва уларни ўзбек тилига таржима қилиш усуллари" мақоласида келтириб ўтади. Модал феъллар ҳақида айрим дарсликларда қисқача маълумот берилади ва уларнинг қисқача таржимаси келтирилади. Аммо уларнинг бошқа феъллардан нима жиҳатдан фарқи борлиги тушунтирилмайди. Я. Р. Беньяминов ва Т. З. Мирсоатовлар узларининг "немис тили грамматикаси" китобларида модал феълларнинг инфинитивсиз ишлатилишини инкор қиладилар. "Гапда модал феъллар ёлғиз қўлланмай, - дейилади китобда, - бошқа феълнинг инфинитив шакли билан бирга келади".

Юқорида келтирилган фикр тўлиқ хулоса англатмайди. Чунки модал феъллар бошқа феълларнинг инфинитив шаклисиз ҳам қўлланилиши мумкин. Яъни улар гапда ёлғиз кесим бўлиб кела олади. Масалан;

- Ich will es, Herr (G.de Bryen, Tristan und Isolda, S., 25)
- Хоҳлайман жаноб.(Й.Парда, Тристан ва Изолда, 25-бет)
- Das Kind muss aus dem Lager, sofort.(B.Apitz."Nackt unter Wolfen", S.,60)
- Бола лагердан кетиши керак, тезроқ(Я.Эгамова "Қашқирлар чангалида", 52 -бет)
- Ich muss nach Hause. (G.de Bryen, Tristan und Isolda, S.,9)
- Уйга кетишга мажбурман..(Й.Парда, Тристан ва Изолда, 15 бет)
- Riwalin musste heim. (G.de Bryen, Tristan und Isolda, S.,9)
- Ривалин йўлга отланди..(Й.Парда, Тристан ва Изолда, 15 бет)

Келтирилган мисолларда модал феъллар гапда кесим сифатида инфинитивсиз ёлғиз қўлланган. Лекин уларнинг инфинитивсиз ёлғиз қўлланишига қарамай фикр нима ҳақида баён қилинган эканлигини билиб олиш мумкин.

Немис тилини ўрганувчи ўзбек талабалари учун яратилган айрим ўқув қўлланмаларида müssen, sollen, wollen, können, dürfen, mögen модал феъллари билан биргаликда "lassen" феъли ҳам модал феъллар қаторига киритилган [3. 96 б].Лекин немис тилшунослари модал феъллар ҳақида фикр юритганини кўриб чиққанамизда "lassen" феъллини учратмадик.

Модал феълларнинг ривожланиш тарихи ҳақида фикр юритар эканмиз, уларнинг мазмун жиҳатидан қанақа ифодаланганлиги ҳам қизиқарлидир.

Ҳар битта сўз ўзининг келиб чиқиш тарихига эгадир., жумладан модал феъллар ҳам. Müssen, sollen, wollen, können, dürfen, mögen модал феъллари притерито –призентиа феъллари деб ҳам юритилади [1. 95 б]. Чунки уларнинг (Präsens)ҳозирги замон формаси кучли феълларнинг (Präteritum) ўтган замон шаклида намоён булади. Модал феъллар ҳам ҳозирги замонда қўлланганда биринчи ва учинчи шахс бирликда ўзагидаги унлини ўзгартиради. (sollen феъли бундан мустасно). Бу феъллар қаторига wissen феъли ҳам киради.

Müссensollenwollenkönnendürfenmögen

muss	soll	will	kann	darf	mag
musst	sollst	willst	kannst	darfst	magst
muss	soll	will	kann	darf	mag

Модал феълларнинг маъно жиҳатдан қўлланилиши тўғрисида қуйидагилар келтирилган [5. 264-265 б].

Kunnen, können феъли қадимдан шахснинг ақлий имкониятини боғлиқлигини "билишни, тушунишни" ифодалаш учун қўлланган. Ўрта юқори немис тилида эса "қила олмоқ, амалга ошира олмоқ" маъносида қўлланган.

Durfen, dürfen қадимдан зарурият ва талаб маъноларини ифодалаб келган.

Suln, sül қадимги немис манбааларидан то ҳозирги кунгача воқеа ҳодисанинг заруриятини ва талабини ифодалашда қўлланган. Бундан ташқари Suln, sül келаси замонни (Futurum) ни ва буйруқ майли (Imperativ) ни ифодалашга хизмат қилади.

Mugen, mügen модал феъли қадимдан деярли ҳар доим жисмоний ҳолатни ифодалаган. Ушбу феъл " қила олмоқ, қодир бўлмоқ" маъноларида қўлланган ва ушбу функцияни "Fruhneuhochdeutsch" гача сақлаб қолган.

Müezendurfen, dürfen (рухсат, ижозат) феъли билан семантик ривожланишда ўринларини алмашишган. Ушбу феъл қадимдан "қила олмоқ, рухсат" маъноларида қўлланган ва бугунга келиб воқеа ҳодисанинг заруриятига нисбатан муносабатини ифода қилади. Müezen бунда ташқари келаси замонни ифодалашда ва хоҳиш истакни тасвирлашда қўлланган.

Wellen, wollen модал феълнинг аниқлик (Indikativ) майли қадимдан истак (Optativ) формасида қўлланган. Чунки истак формаси нутқда кўпроқ қўлланган.

Қадимги юқори немис тилида 11 та притерито –призентиа феъллари мавжуд бўлган. Улар тартиб бўйича аблаут қаторларига ажратилган [6. 8 б].

Немис тилидаги модал феълларнинг синтактик хусусиятларини Петр Айзенберг 3 хил кўринишда асосланишини келтириб ўтган [1. 95 б]. Яъни:

1. модал феъллардан буйруқ майли ясалмайди,
2. Ўтган замонни ифодалашда модал феъл иштирок этган бўлса, асосий феълнинг сифатдош II шакли эмас инфинитиви ишлатилади.
3. Модал феъллар притерито- призента феълларидир.

Нима учун буйруқ майли (Imperativ) модал феълларга хос эмас?

Буни қуйидагича тушуниш мумкин. Сўзловчи биронта ҳаракатни амалга ошириш учун императив шаклини танлайди ва талабни тўғридан тўғри бир ёки бир неча шахсга йуллади. Модал феъллар ҳаракатни ифода этмаганлиги учун ҳам фақатгина гапда ифодаланган вазиятни рўёбга чиқариш учун қўлланади. Модал феъллар буйруқ майли формасини яшашга қодир эмас. Модалликни ифодаланиши ҳаракат билан мос тушмайди. У сўзловчининг ҳаракатга муносабатини билдиради. Тақиқ ва талаб маъноларини қўллашда sollen ва dürfen феъллари ишлатилади. Булар маъно жиҳатдан буйруқ майлига яқин туради. Масалан:

Du sollst das tun - Сен буни қилишинг керак. Du darfst das nicht tun. –Сен буни қилишинг мумкин эмас.

Ушбу келтирилган мисолларда талаб ифода этилган, аммо бу императив гапалар эмас, балки императив шаклига конкурентдир.

Модал феълларнинг бошқа феъллардан ажралиб турадиган яна бир хусусияти шуки, воқеа ҳодисани ўтган замонда (Perfekt, Plusquamperfekt) ифодаланишида модал феъллар иштирок этган бўлса феълнинг инфинитив шакли сифатдош II сиз қўлланади.

Peter hat\hatte ins Kino gehen dürfen.

Du hast\hattest eine interessante Geschichte erzählen können.

Модал феъллар претерито-призента феълларидир. Претерито-призента феъллари тўғрисида Петр Айзенберг шундай изоҳ келтирган. Бу феълларнинг ҳозирги замон (Präsens) да тусланиши кучли феълларнинг ўтган замон (Imperfekt) да тусланиш шаклида намоён бўлади. Ўтган замон (Imperfekt) да кучли феълларнинг биринчи ва учинчи шахс бирлик формалари бир хил кўринишга эга. (ich\er sagte, ich\er war) Кучли феълларнинг ушбу формаларини кўшимча олмаслигини кўришимиз мумкин. (ich\er lief; ich\er lag). Бу хусусиятларни модал феълларнинг ҳозирги замонда тусланиш шаклларида кўришимиз мумкин.

Ich	will	lief
Du	willst	liefst
Er	will	lief
Wir	wollen	liefen
Ihr	wollt	liefert
Sie	wollen	liefen.

Модал феъллар гапнинг таркибида одатда кесимнинг бир бўлаги бўлиб келади. Модал феълларнинг муҳим грамматик хусусиятларидан бири у инфинитив билан **zu** юклаган сиз қўлланишидир. Улар инфинитив билан вергул орқали ажратилмайди.

Er wollte rechtzeitig kommen. Peter darf ins Kino gehen. Thilo kann gut schwimmen. Susanne möchte ins Kino gehen.

Аmmo ушбу гапларни ифодалаш учун **zu** юклаган ҳам ишлатилиши мумкин. Бу ҳолда инфинитив вергул билан ажратилади [7. 9-10 б].

Er versprach, rechtzeitig zu kommen

Эргаш гапли кўшма гапларда wollen, mögen модал феъллари ҳам daß ва wenn боғловчилари билан қўлланади.

Адабиётлар:

1. P. Eisenberg. Grundriss der deutschen Grammatik. P.E Stuttgart Metzler 1986, S 95
2. Buscha/Heinrich/Zoch. Modalverben. 1981, S 6
3. С. Саидов, Ф. Зикриллаев Немис тили грамматики, "Ўқитувчи" нашриёти Тошкент-1973, 106-бет.
4. Немисча-ўзбекча грамматик атамалар изоҳли лўғати, Тошкент "Ўқитувчи" 1992, 59-бет.
5. Paul /Schrober, Wiehl /Grosse, Mittelhochdeutsche Grammatik, Max Niemeyer Verlag Tübingen 1998, S. 264-265.
6. Wilhelm Schmidt. "Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium" 10. Auflage. S. Hirzel Verlag. Stuttgart 2007.
7. Buscha/Heinrich/Zoch, Modalverben, Leipzig 1981, S. 9-10.

Роза Садыкова
(Алматы, Қазақстан)

БОЛАШАҚ МҲАЛИМДЕРДИҢ КӘСИБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайларды жасау, жеке адамның шығармашылық, рухани және күш қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін қазіргі таңда оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным болып отыр.

Қазіргі таңда білім беруді жетілдіру мақсатында құзыреттілік жайында көбірек айтылып жүр. Сондықтан, білім берудің негізгі мақсаты – өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру болып табылады.

Болашақ маман иесінің кәсіби құзырлылық деңгейі жайында айтпастан бұрын, алдымен құзыреттілік сөзінің мәніне тоқталайық. Құзыреттілік – күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайда болатын мәселелер мен міндеттерді тиімді түрде шешуге мүмкіндік беретін қабілеттілік. «Құзыреттілік» терминіне алғаш анықтама беріп, лингвистикаға енгізген американдық ғалым Н. Хомский. Оның ойынша, құзыреттілік термині грамматика білімдеріне негізделеді.

Құзырлылықтың категориялық мәнін лингвистикалық тұрғыда түсіну үшін аударма сөздіктердегі түсініктерге талдау жасаймыз. Қазақша-орысша сөздікте құзыр«компетенция» деп аударылып, бұл іс сіздің құзырыңызда деген түсіндірме беріледі.

С.И. Ожегов сөздігінде бұл ұғымдар төмендегідей екі түрлі мағынада беріледі:

- 1) 1)Жімнің болмаса да, жақсы хабардар болған сұрақтар төңірегі;
- 2) Қандай-да біреулердің билігі, құқы, *құзырлы*: 1). Бір сұрақтар төңірегіне жинақтаушы;
- 3) Бір нәрселерді шешу құқы бар [1].

Методикалық терминдер сөздігінде «Құзыреттілік» (латынның *competentis* – бейім сөзінен шыққан) – қандай да бір оқу пәнін оқыту үрдісінде қалыптасқан білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі-делінген.

Жалпы алғанда, құзыреттілік дегеніміз – жеке тұлғаның белгілі бір мәселені шешудегі өзара байланысты білім, білік дағдыларының жиынтығы және адамның жеке өзінің іс-әрекет, қызмет саласына сай құзыреттерді меңгеруі. Шығармашылық жұмыстар жүргізу арқылы оқу пәніне деген мотивациясын дамыта отырып, оқушы әлемдегі өзгерістер мен жаңалықты қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей байланыс жасай алатын, өзінің жеке ойлау мүмкіншілігі бар дара тұлғаға айналады. Ал мұғалімнің негізгі мақсаты – осы қажеттіліктерді тұлғаның санасына жеткізеалуында.

Педагогика саласын зерттеуші Т.Г. Браже «Құзырлылық – тек кәсіби білім ғана емес, ол тұлғаның мәдениетімен шығармашылық әлеуетін дамыту қабілеті» деп тұжырымдаған. Мұндай пікірлерден кейін қазіргі білім талабын қанағаттандыру үшін, мұғалім жоғары мәдениетті, терең адамгершілікті, құндылық пен сенімділік жүйесінің қалыптастыратын, өз оқушыларының шығармашылық мүмкіндіктерін дамытатын, жаңалыққа іс-әрекетімен қабілеттілік танытатын, өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыратын, кәсіби белсенді құзырлы мұғалім қалыптастыру қажет [1].

Болашақ мұғалімнің кәсіби құзырлылық деңгейін көтеруде, Т.А. Горюнова және Н.Ш. Королева кәсіби құзырлылықтың 3 негізгі құрамдас бөлігін а тап көрсетеді: 1. Адамның өз жұмысына қарым-қатынасы, оның еңбекке бағыты, еңбекке деген қызығушылығы, жігері. 2. Кәсіпке деген қабілеті (туа біткен қабілеті, бейімділігі). 3. Кәсіби қызметі үшін қажетті білімді меңгере білуі [2].

Зерттеуші ғалымдардың құзыреттілік жөнінде айтқан ойларын, құзыреттілік ұғымын жан-жақты талдай келе, құзыреттілік – тәжірибелік іс-әрекетті орындаудағы алғырлық пен жүйелі ойлануды талап етеді, алға қойған мәселе мен тапсырманы шапшаң шеше алу керек екен деп тұжырым жасаймыз.

А.В. Хуторскойдің пікірі бойынша, құзыреттілік жеке тұлғаның өзара байланысты сапаларының үйлесімін құрайдыдесе, ал И.А. Зимняя құзыреттілік білім алу нәтижесінде тұрақталған, білім мен тәжірибеге негізделген жеке тұлғаның әрекет жасауға дайындығы және осыған орай жалпы қабілеттері ретінде анықталған деп атап өтеді [6].

Атап айтсақ, А.Т. Чакликова мен С.И. Ферхонның ғылыми еңбектерінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін арттыру мәселелері қарастырылады.

Зерттеуші ғалымдардың құзыреттілік жөнінде айтқан ойларын, құзыреттілік ұғымын жан-жақты талдай келе, құзыреттілік – тәжірибелік іс-әрекетті орындаудағы алғырлық пен жүйелі ойлануды талап етеді, алға қойған мәселе мен тапсырманы шапшаң шешу керектігі жайында айтылады.

Ғалымдар кәсіби құзыреттіліктің келесідей түрлерін ажыратып көрсетеді:

- *арнайы құзыреттілік* – өзінің кәсіби қызметін жеткілікті дәрежеде меңгеру, өзінің кәсіби дамуын жобалай білу;
- *әлеуметтік құзыреттілік* – бірлесе қызмет атқару, ынтымақтасу мен кәсіпке қатысты қарым-қатынасты меңгеру, кәсіби еңбегінің нәтижелері үшін әлеуметтік жауапкершілік;
- *жеке тұлға құзыреттілігі* – өзін көрсете білу мен дамытудың амалдарын, құралдарын игеру және кәсіби еңбектегі даралық;
- *дара құзыреттілік* – өзінің қабілетін жүзеге асыру, кәсіп аясында өз даралығын дамыту қабілеттігі, кәсіби тұрғыдан өсуге деген дайындық, өзінің даралығын сақтау қабілеті, еңбегін ұтымды ұйымдастыруға икемділігі, еңбекті қиындықсыз, шаршаусыз, тіпті сергіту арқылы нәтижеге жеткізу.

Қазіргі таңдағы білім алудың негізгі мақсаты – өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру болып табылады. Жоғарыда аталған құзыреттіліктің түрлері болашақ шет тілі маманының кәсіби іс-әрекетінде, кәсіби қарым-қатынас жасауда, кәсіби жеке тұлға ретінде қалыптасуында байқалады және оның даралығын кемелденуін белгілейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. — М. 1993.
2. Браже Т.Г. Из опыта развития общей культуры учителя /Т.Г. Браже // Педагогика. – 1993. – No 2. – С. 70–73
3. Қисықова Ж. sabaqtar.kz/.../2184-bayandama-malm-zyrettig
4. Маркова А. К. Психология профессионализма. - М.,1996. - с. 34–35.

СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІ – КОГНИТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Болашақ мамандардың кәсіби білім деңгейінің терең болуы қазіргі таңдағы басты бағыттардың бірі болып отыр. Болашақ мамандықтың маңыздылығы мен ерекшелігін көрсететін кәсіби бағытталған білім беру шет тілін оқыту мен үйрету қажеттілігіне негізделеді. Сонымен қатар, кәсіби және лингвистикалық білімге негізделген әрбір студенттің жеке тұлға ретінде дамуы, тілін оқып отырған елдің тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетін зерттей отырып оқу мен студенттердің арнайы дағдыларын қалыптастырудың үйлесімділігі де айрықша болып табылады. Сонымен қатар, студенттерді әдістемелік жүйені, оқыту құралдары мен технологиясын дұрыс таңдай білу үшін шетел тілдерін оқытуда пайдаланатын әртүрлі әдістерге сыни және шығармашылық тұрғыдан түсіне білуге, типтік және кәсіби бағытталған тапсырмаларды орындауға үйрету қажет. Студенттердің мамандығына сай кәсібіне тікелей байланысты терминдер мен ұғымдарды нақты түсініп, аталған терминдерді әңгімелесу барысында сауатты қолдана білуі қажет; студенттердің болашақ мамандығына қатысты жалпы мәтіндерді аудару білуі қажет; ағылшын тілінде кәсібіне байланысты терминдерді қолданып, әңгімелесушімен еркін сұхбат жүргізе алуы қажет; кәсіби бағытталған бағдарламадағы талапқа сай баспасөз беттерінен, ақпарат құралдарынан алынған әртүрлі мәліметтерді –заң және құқық саласындағы, саяси-қоғамдық және мәдени-әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас кезінде түсініп, өңдей білуі қажет; кәсіби мамандығына тән мәтіндерді ана тілінен шет тіліне, шет тілінен ана тіліне жазбаша түрде аудару білуі қажет. Түпнұсқада берілген әдебиетті оқуға үйрету – оқу құралдарынан, арнайы журналдардан және тағы да басқа ақпарат көздерінен алынған мәтіндермен жұмыс жасауға негізделеді: түп нұсқада берілген мәтіндерді оңтайлы оқу дағдысын автоматтандыру; кәсібіне байланысты анықтамалық сөздіктермен жұмыс жүргізу дағдысын қалыптастыру; сөздік қорларын бекіту және дамыту; мәтіндегі маңызды мәселені анықтай білу; сөйлем арасындағы логикалық байланысты таба білу; артық ақпаратты қысқарту; сөздіксіз түсіну дағдысын қалыптастыру; мәтінді қарап шығып немесе түбегейлі таныса отырып оқу дағдысын дамыту болып табылады. Жалпы мәтіннің мазмұнымен танысу мақсатында және іріктеп алынған мәлімет негізінде қарастырылып отырылған мәселеге орай, мәтінді сипаттау ептілігі – мәтінді (қарап шығу) көз жүгірте оқуға жатады және жан-жақты іздене отырып оқу – белгілі -бір мәліметті басқа ақпарат көздерінен іздеуді талап ететін оқу түрі болып табылады. Мәтінде берілген тілге тиек болатын мағыналы сөз тіркестерін талдау ептілігін қалыптастыру, өзекті мәселені анықтап, мәтінде келтірілген фактілер мен негізгі ойды ашып көрсете білу, сөйлем арасындағы логикалық байланыс пен жүйелілікті айқындай білу, артық болып табылатын ақпаратты қысқарту, ортақтық негізінде баса айтылған ой желісін топтастыру және бір жүйеге келтіру, сонымен қатар сөздіксіз түсіну дағдысын қалыптастыру мен келіп түскен мәліметті болжай отырып түсіну дағдысын қалыптастыру емін-еркін оқуда қарастырылады. Мәтіндердің тілдік ұйымдастырылуына және айтушының (жазушының) коммуникативтік ниетіне қарай Г.А. Золотова бес мәтін (сөйлеу) типтерін немесе сөйлеу регистрлерін бөледі: репродуктивті (бейнелеу), информативтік, генеритивтік (ақпаратты жинақтау) – монологқа, волюнтивтік және реактивтік-диалогқа тән [1, 28]. Репродуктивті регистрде айтушы байқағанын тілге тиек етеді. Репродуктивті типтегі (регистрдегі) айтылымдар мынадай болып келеді: «Менің көргеніме қарағанда...», «Менің естігенім...», «Менің сезгенім...». Информативтік регистр айтушыға белгілі немесе ой елегінен өткізген фактілер, оқиғалар, қасиеттер туралы хабарды ұсынады. Информативтік регистр айтылымдары мынадай болып келеді: «Менің білуімше...», «...екені белгілі». Генеритивтік регистрде айтушы өмірді тәжірибемен және әмбебап біліммен шендестіре отырып, жинақталған ақпарат береді. Генеритивтік регистрлер ой түйіні, қанатты сөздер, мақал-мәтел түрінде болады. «Ел болам десең, бесіңді түзе» (М. Әуезов). «Ер елді қорғайды, ел ерді қорғайды» (Мақал). Волюнтивтік және реактивтік регистрлер құралдары диалог түрінде өткізіледі. Волюнтивтік регистрдің міндеті-адресатты іс-қимылға, ақиқат үзіндісін өзгертуге шақыру, реактивтік регистрдің міндеті-жағдайды бағалау болып табылады.

Диалог дегеніміз не? «Диалог (грек, dialogos – әңгіме, сұхбат). Диалогтық сөйлеу өзара тілдесу негізінде ауызша, ауызекі тілде сөйлеу формасы. Диалогтық сөйлеу ауызша, ауызекі сөйлеу сипаты сөйлеуші мен тыңдаушының тікелей байланысынан туады. Осыған байланысты диалог сөйлеуге құрылымдық жағынан толықсыздық репликалар байланысы тән (сұрақ, жауап, қарсыласу, келісу, тіл мәдениеті, толықтыру, қайталау, т.б.)» [2, 107].

Диалогтік мәтіннің бірліктері (монологтік мәтіннен – бір автордың сөйлемдерінің желілік тізбесінен) сөйлеу актісіне қатысушы екі немесе бірнеше адамның айтылымының кезектесуімен құрылатын сөйлемдердің баламалық тізбегін көрсетеді; әр қатысушы сөйлеу актісі үдерісінде не айтушы, не тыңдаушы ролінде болады.

Еліміздегі білім беру саласындағы оқытудың жаңа түрлері, әдістері, жаңа бағыттағы технологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының жаңаруы мен қалыптасуына негіз болуда. Осындай оқыту әдістемесіндегі заманауи талапқа сай бағдар инновациялық және технологиялық білім беру жүйесі болып табылады. Инновация дегеніміз- жаңа мазмұнды ұйымдастыру, жаңалық енгізу, яғни инновациялық үрдістерді мазмұнды ұйымдастыруды анықтайды. Қазіргі әдістемелік әдебиеттерде «технология» (technology) ұғымы «оқыту» ұғымымен қатар қолданылады.

«Технологія» терміні тәсілдер жүйесі деген мағынаны білдіреді. Ал, оқыту технологиясы дегеніміз-оқыту техникасы туралы ғылым, оқыту ғылыми түрінде қалай жүзеге асырылуы тиіс, яғни мұғалім қалай оқыту, неге олай оқыту керек деген сауалдарға жауап беретін білім, білік, дағдыларға ие болуы және білуі тиіс. Оқыту технологиясы қалай оқыту керек деген ғылыми тұжырымдамамен тығыз байланысты, яғни қандай үдерістер арқылы, қандай әдістер арқылы, қандай оқыту құралдары арқылы, оқытуды қалай ұйымдастыру керек, қандай факторларды оқыту барысында ескеру қажет деген сауалдарға жауап іздейді. Қазіргі кезеңде бұрынғы дәстүрлі болған қалыпты сабақ беру әдісін жаңа мазмұнда ұйымдастыру және жаңа технологияны пайдалана отырып түрлендіру - уақыт талабы мен шарты болып табылады. Өйткені, қазіргі таңда қоғамдағы өзгерістермен бірге білім беру жүйесінде де, сабақтың жүргізілу барысына да, жаңа талап, жаңа міндет әкелді. Бұл талап студенттің ағылшын тілінде сөйлеу қабілетін қалыптастыру, жетілдіру және дамыту болып отыр.

Тіл үйрету үдерісіндегі ең белсенді заманауи әдістемелік тәсілдердің бірі - коммуникативті - когнитивті оқыту технологиясы болып табылады. Коммуникативті оқыту технологиясы негізінде білім беру-студентті ауызша (тыңдау, түсіну, сөйлеу) және коммуникацияға (оқу, жазу) тарту, оқылып жатқан тілде қарым-қатынас қалыптастыру. Коммуникативті –когнитивті оқыту технологиясы ағылшын тілін оқытудағы оқу-тәрбие үдерісінің барлық мақсат міндеттерін қамтиды. Шеттілдік әдістемеде коммуникативтік деген сипаттамаға үш талап қойылады: бұл әрекет түрін ұйымдастыру барысында қарым-қатынас үдерісіне ерекше мән беріліп, сөйлеушінің білім деңгейі қатар қолданылуы қажет; сөйлеушінің тілдік форманы немесе арнайы ақпарат тарату үшін тілдік құрылымды таңдауға мүмкіндігі болуы керек; қарым –қатынас жасауда өз мақсатына жеткендігін анықтап, саралай білу қажет. Сонымен қатар, коммуникативтік әдістеме материалдың түпнұсқасын, әртүрлі әдіс –тәсілдер мен тапсырмаларды қажет деп санайды. Болашақ мамандардың кәсіби қарым-қатынас жасай білу біліктілігінің жүзеге асуы үшін оларға қажетті болып табылатын өз кәсібіне байланысты терминдерді сөйлеу тілінде белсенді және сауатты қолданылуын қамтамасыз ету аса маңызды болып табылады. Өз кәсібіне байланысты терминдермен танысу, кәсіби лексиканы қажет жерінде қолдануға дағдыландыруда ұтымды жұмыс түрлері мен әдістерін пайдалануға аса мән беру қажет.

Студенттерді ойландыратын, болашақ мамандығына қызығушылықтарын арттыратын, белсенділіктерін арттыратын сабақтар жүйелі түрде ұйымдастырылуы қажет. Тренинг-сабақтар, іскерлік ойындар, пікірталас, ойбөліс, ойталқы, пікірсайыс жоғары белсенділікті дамыту әдістері болып табылады. Жоғары белсенділікті дамыту әдісі өзара қарым-қатынаста болу, әрекет ету дегенді білдіреді немесе әңгімелесу, сұхбаттасу, өзара бірлескен оқыту түрін сипаттайды. Жоғары белсенділікті дамыту әдістерін қолданғанда оқытушы оқыту іс- әрекетін ұйымдастырушы, көмекші және кеңесші рөлін атқарады. Студенттер танымдық іс-әрекетке тартылады, өз білімдері мен ойларын ортаға салып, талдай білуге мүмкіндік беріледі және машықтанады. Жоғары белсенділікті дамыту әдістері негізінде студенттер элеуметтік және интеллектуалдық білім дағдыларын дамытып, сыни көзқарастарын қалыптастырады. Кәсіби лексиканы оқыту барысында *топтық әдісті* қолданған тиімді болып табылады. Оқытудың бұл әдісі студенттердің топтық іс-әрекет дағдыларын дамытады, сұрақтарды талдауға барлық топтың қатысуын қамтамасыз етеді, шешім қабылдауға, басқару дағдыларын игеруге, іскерлік қабілеттерін дамытуға және кәсіби деңгейде талдай білуге үйретеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Золотова Г. А., Онопченко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1988. – 250 с.
2. Тіл білімі сөздігі (Жалпы ред. басқарған проф. Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 540 б.

Марина Симонець
(Макіївка, Україна)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЙМЕНУВАНЬ ЯВИЩ ПРИРОДИ В РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Вивчення семантики лексичних одиниць, які входять до складу різноманітних лексико-семантичних (далі – ЛСГ) та тематичних груп – один із пріоритетних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень. Найменування явищ природи (далі – НЯП) належать до основного словникового фонду кожної мовної спільноти. Особливе місце НЯП у сприйнятті людиною навколишнього світу зумовило значний інтерес до них як до об'єкта дослідження, оскільки явища природи тісно пов'язані з матеріальною та духовною культурою людей і постають невід'ємною частиною їх життєдіяльності. Пропонована стаття містить результати дослідження найменувань явищ природи в англійській, французькій, українській та російській мовах як відображення їх мовної картини світу.

Мета статті полягає у встановленні універсальних і специфічних структурно-семантичних особливостей НЯП у різноструктурних мовах.

Матеріалом дослідження слугували дані суцільної вибірки НЯП із одно- і двомовних асоціативних та тлумачних словників досліджуваних мов [1, 2, 3, 4]. Загальна кількість прикладів становить 924 лексичних одиниць (далі – ЛО): в англійській мові – 188 ЛО, у французькій мові – 201 ЛО, в українській мові – 353 ЛО, в російській мові – 166 ЛО.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю системних досліджень НЯП зіставного характеру із залученням вищезазначених різноструктурних мов, а також значущістю цієї тематичної групи у вивченні різних мовних картин світу.

Питання зіставного вивчення лексичного рівня споріднених і неспоріднених мов викликають особливий інтерес, тому що саме у лексиці найбільш яскраво відображена специфіка національних мовних систем [5, с. 39]. Саме лексика дає можливість різноаспектного вивчення мов як вияву національно-культурного багатства народів, їх ментальності та способу бачення світу [6, с. 29]. Порівняльний аналіз дозволяє розкрити своєрідність рідної мови й культури на тлі інших мовних картин світу.

Явища природи тією чи іншою мірою є значущими для всіх мешканців Землі (транскультурні універсалії – сонце, місяць, небо, вітер та ін.), але різні території можуть мати свої особливості для народів, що їх населяють [7, с. 37].

У сучасній лінгвістиці явища природи як фрагмент дійсності вже були предметом наукових розвідок та мають свої позначення у всіх мовах світу. Дослідження найменувань явищ природи здійснювалося на матеріалі різних мов: англійської (Н.В. Ситяніна), німецької (С.А. Стройкова), французької (Ю.Є. Ломоносова), російської (Я.Е. Левченко, О.Б. Пойда), української (А.Г. Грек, О.А. Могила, В.О. Нагіна) тощо. Зіставний аналіз такої лексики проводився: на матеріалі слов'янських мов: української та російської (В.М. Манакін); англійської, німецької, іспанської, української, російської (А.Ф. Малюга); німецької, англійської, української, російської (Н.В. Маштакова); англійської та російської (О.І. Кузнецова); англійської та французької (Т.С. Ніфанова); української, німецької та англійської (О.С. Зінченко); української, англійської та французької (Е.В. Лукавська) тощо.

Основний матеріал дослідження

1. Проведене дослідження дозволило виділити в кожній із чотирьох мов шість лексико-семантичних груп НЯП: 1) «Вітер та його різновиди»; 2) «Атмосферні опади» (дощ, сніг, іній); 3) «Стан атмосфери» (погода, температура, небо); 4) «Природні явища» (веселка, захід та схід сонця); 5) «Стихійні лиха» (посуха, ураган, буря, смерч); 6) «Електричні явища природи» (гроза, блискавка).

Семантична класифікація та кількісна характеристика НЯП в різноструктурних мовах представлена в табл. 1.

Таблиця 1.

Семантична класифікація найменувань явищ природи в англійській, французькій, українській та російській мовах

Семантичні групи	Мови				Усього лексем
	Англійська	Французька	Українська	Російська	
1. Вітер та його різновиди	Wind (63 ЛО)	Vent (42 ЛО)	Вітер (70 ЛО)	Ветер (41 ЛО)	216
2. Атмосферні опади	Rain (24 ЛО)	Pluie (60 ЛО)	Дощ (72 ЛО)	Дождь (36 ЛО)	192
3. Стан атмосфери	Frost (60 ЛО)	Froid (67 ЛО)	Мороз (138 ЛО)	Мороз (71 ЛО)	336
4. Природні явища	Rainbow (12 ЛО)	Arc-en-ciel (10 ЛО)	Веселка (11 ЛО)	Радуга (11 ЛО)	44
5. Стихійні лиха	Drought (18 ЛО)	Sécheresse (11 ЛО)	Посуха (51 ЛО)	Засуха (15 ЛО)	95
6. Електричні явища природи	Thunderstorm (11 ЛО)	Averse orageuse (11 ЛО)	Гроза (11 ЛО)	Гроза (8 ЛО)	41
Разом:	188	201	353	182	924

1.1. Виділені групи характеризуються різною кількістю лексем. Найбільш численною в чотирьох мовах є група «Стан атмосфери» – 336 ЛО (36%). Найменшою за кількістю лексем у чотирьох мовах стала група «Електричні природні явища» – усього 41 ЛО (4%).

1.2. Аналіз виділених груп дозволив виявити особливості НЯП у чотирьох мовах.

1.2.1. Утворення лакун, тобто розбіжність способів номінації: для позначення будь-якого явища в досліджуваних мовах вживається окрема назва або словосполучення, пор.: укр.: *блискавиця*, рос.: *зарница*, франц.: *éclair de chaleur*, англ.: *street /heat/ summer lightning*; укр.: *похолодання*, рос.: *похолодание*, франц.: *refroidissement*, англ.: *cold snap/spell*.

1.2.2. В одній із аналізованих мов, наприклад, НЯП відповідає складене слово-компонент в іншій мові, пор.: укр.: *завірюха*, *хуртовина*; рос.: *метель*; англ.: *snowstorm*, і навпаки, пор.: англ.: *debacle*; укр.: *льодохід*, *кригоплав*; рос.: *ледоход*; франц.: *débâcle*.

1.2.3. Двом різним лексемам в одній із досліджуваних мов відповідає одна й та ж сама лексема іншої досліджуваної мови, наприклад, рос.: *облако*, *туча*; укр.: *хмара*; англ.: *cloud*; франц.: *nuage*; рос.: *облачко*, *тучка*; англ.: *cloudlet*.

1.2.4. В англійській та французькій мовах хмари характеризуються одними й тими ж компонентами «форма» й «колір», але по-різному. В англійській мові акцентується увага на формі хмарних мас

(наприклад, *bustle-headed* – «купчасті хмари»), в той час, як у французькій мові закріплюється форма як окремих хмар, так й груп хмар (наприклад, *macabre* – «хмари, які рухаються у напрямку вітру»). Семантична симетрія англійської та французької мов проявляється при передачі компонента «колір» за допомогою колоративів *білий*, *чорний* та *сірий*. У французькій мові, використовується також жовтий (рудий) колір. У російській та українській мовах з хмарами пов'язуються білястий, сірий, темно-синій, темно-бурий колоративи.

2. У найбільшій мірі семантична оригінальність кожної мови проявляється при описі вітру. У всіх досліджуваних мовах є назви вітрів, у яких зафіксована інформація про ті сторони світу, звідки приходять повітряні маси, а також вказується, з яких країн рухаються вітри. Наприклад, укр.: *вест* (*західний вітер*), *зюйд* (*південний вітер*); рос.: *южный ветер*, *баргузин* (*на озері Байкал*); англ.: *east wind* (*східний вітер*), *Landlash* (*біля берегів Шотландії*); франц.: *vent du nord* (*північний вітер*), *vent de Lorraine* (*з північного заходу Франції*). Спільними для всіх досліджуваних мов є запозичення у назвах вітрів. Наприклад, з французької мови – *містраль*, *бриз*, *мусони*; з іспанської мови – *солано*; з італійської мови – *бора*, *сироко*, *трамонтана*; з голландської мови – *пасати*, *антипасати*, *зюйд*.

3. У французькій, англійській, українській та російській мовах лексеми, які позначають атмосферні опади, представлені численними прикладами, в залежності від різного ступеня інтенсивності.

4. Для української та російської мов притаманне існування синонімічних дублетів, які потрапляють у мову внаслідок їх конвергенції, наприклад, порівняємо: *ливень* та *злива* (перше слово – русизм, а друге – українське); *туча* і *хмара* та ін.

5. Аналіз структурних особливостей лексем на позначення явищ природи дозволив виявити продуктивність різних способів словотворення у досліджуваних мовах (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Структурні моделі лексем на позначення явищ природи в англійській, французькій, українській та російській мовах

Структурні моделі	Англійська мова		Французька мова		Українська мова		Російська мова	
	Приклад	Кількість (%)	Приклад	Кількість (%)	Приклад	Кількість (%)	Приклад	Кількість (%)
1. Кореневі	<i>Wind</i> 'вітер'	I* 78 ЛО (42%)	<i>Froid</i> 'холод'	III 42 ЛО (21%)	<i>Сніг</i>	II 82 ЛО (23%)	<i>Дощ</i>	II 44 ЛО (24%)
2. Суфіксальні	<i>Shower</i> 'злива'	II 46 ЛО (24%)	<i>Poudrin</i> 'дрібний дощ'	II 58 ЛО (29%)	<i>Дощик</i>	I 180 ЛО (51%)	<i>Снежок</i>	I 82 ЛО (46%)
3. Префіксальні	–	–	<i>Éclair</i> 'кульова блискавка'	IV 8 ЛО (4%)	<i>Наморозь</i>	VI 12 ЛО (3%)	<i>Изморось</i>	V 4 ЛО (2%)
4. Префіксально-суфіксальні	–	–	<i>Révolution</i> 'зміна пір року'	V 6 ЛО (3%)	<i>Завихрення</i>	III 34 ЛО (10%)	<i>Наводненіє</i>	V 4 ЛО (2%)
5. Складені	<i>Rainbow</i> 'веселка'	III 32 ЛО (17%)	<i>Arc-en-ciel</i> 'райдуга'	VI 5 ЛО (3%)	<i>Снігопад</i>	IV 23 ЛО (7%)	<i>Солнцепад</i>	IV 8 ЛО (4%)
6. Словосполучення	<i>Nothern lights</i> 'полярне сяйво'	III 32 ЛО (17%)	<i>Brise fraîche</i> 'північний вітер'	I 82 ЛО (40%)	<i>Водохресні морози</i>	V 22 ЛО (6%)	<i>Кучевые облака</i>	III 40 ЛО (23%)
Разом		188 ЛО		201 ЛО		353 ЛО		182 ЛО

* Римськими цифрами позначено продуктивність структурних моделей на позначення явищ природи

Спільними для англійської, французької, української та російської мов виявилися чотири структурні моделі: 1) модель кореневих слів; 2) суфіксальна модель; 3) модель складених слів; 4) модель словосполучень.

5.1. Суфіксальна модель виявилася найбільш продуктивною в українській (51%) і російській (46%) мовах. У французькій мові дана модель за продуктивністю посідає III місце (29%), а в англійській мові IV місце (24%). Наприклад, укр.: *дощик*; рос.: *снежок*; франц.: *poudrin*; англ.: *shower*. Треба зазначити, що в українській та російській мовах для утворення синонімічних дублетів використовуються емоційно-оцінні суфікси, які виражають ціннісне ставлення людини до погодних явищ. Наприклад, укр.: *вітерець*, *вітрець*, *вітрище*, *вітрисько*; рос.: *дождик*, *дождинка*, *дождище*. Модель складених слів виявилася найбільш продуктивною в англійській мові (17%), у французькій мові займає останнє місце (3%). У слов'янських мовах модель складених слів співпадає у відсотковому відношенні (IV місце). За структурою ця модель однакова у всіх досліджуваних мовах: $N_1 + N_2$; $A_1 + A_2$; $N + V$.

5.2. Найменш розвинутою є префіксальна модель словотворення, за якою у французькій та слов'янській мовах утворено не більше 12 ЛО (3%). В англійській мові не зафіксовані префіксальні та префіксально-суфіксальні деревати. Наприклад, укр.: *наморозь*; рос.: *изморось*; франц.: *éclair*.

5.3. Продуктивність моделі словосполучення у різноструктурних мовах неоднакова. Найчисельнішими виявились НЯП у французькій (40%) та в російській (23%) мовах; III місце (17%) посіли англійські лексеми, а IV місце (6%) – українські лексеми. Наприклад, франц.: *brise fraîche*; рос.: *кучевые облака*; англ.: *nothern lights*; укр.: *водохресні морози*. Структурні моделі словосполучень однакові в усіх мовах: A + N; N + A; V + N.

На підставі проведеного аналізу НЯП можна зробити такі **узагальнення**. Англійська та французька мови, як близькоспоріднені мови, характеризуються великою кількістю загальних, ніж відмінних рис, це ж стосується української та російської мов. Така семантична аналогія зумовлена екстралінгвістичними факторами, а саме природно-кліматичними умовами, що знайшли своє відображення в метеорологічному глосарії зіставляваних мов.

Внутрішньомовним фактором, який зумовив семантичний паралелізм англійської та французької мов, є приналежність обох мов до аналітичних мов; а російської і української мов – до синтетичних мов.

Асиметрія семантичної організації зіставляваних мов пов'язана з різним ступенем проявів аналітичних та синтетичних рис в досліджуваних мовах, а також з неоднаковими умовами побутування даних народів.

Як засвідчує кількісний та компонентний аналіз досліджуваних одиниць, кореневі (непохідні) слова складають до 24%, а похідні – 76%. Морфологічна деривація представлена афіксальним типом (суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним), словоскладанням та морфолого-синтаксичним типом (словосполучення). Розбіжність у способах творення лексем полягає не стільки в продуктивності тих чи інших засобів словотворення, оскільки в їх питомій вазі.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / В.Т. Бусел, М.Д. Василега-Дерибас, О.В. Дмитрієв та ін.; За ред. В.Т. Бусела. – К.; І.: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Адамчик Н.В. Большой англо-русский словарь: словарь. – Изд. 2-е, допол. и перераб. / Н.В. Адамчик. – М.: Современный литератор, 1999. – 1168 с.
3. Большой толковый словарь русского языка / С.А. Кузнецов, Л.И. Балахонова, Л.А. Войнова, Т.И. Гайкович и др.; Под ред. С.А. Кузнецова. – Санкт-Петербург: Норинт, 2000. – 1536.
4. Гак В.Г. Новый французско-русский словарь: словарь. – Изд. 14-е, допол. и перераб. / В.Г. Гак, К.А. Ганшина. – М.: Дрофа: Русский язык – Медиа, 2010. – 1160 с.
5. Кононенко В.І. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39-46.
6. Манакін В.М. Деякі питання контрастивної лексикології слов'янських мов / В.М. Манакін // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 26-37.
7. Вершинина Н.А. Концепт «ветер» в немецкой лингвокультуре / Н.А. Вершинина // Вопросы лингвистики и лингводидактики: Концепт, культура, компетенция: межвуз. сб. науч. трудов / Г.Г. Галич, Н.Г. Гичева, Т.В. Дмитриченко, А.М. Тевелевич; Под ред. Г.Г. Галич. – О.: ОмГУ, 2004. – 287 с.

Діана Собяніна
(Умань, Україна)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ ГЕОПОЛІТИКА В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Значення геополітики як суспільної сфери зростає щороку, що обумовлює необхідність системного інтегрованого дослідження цього фрагмента дійсності у фокусі його експлікації в сучасній англійській мові. Такі геополітичні явища, як геополітичний конфлікт, глобалізація, холодна війна та інші, постійно вносять помітні зміни в життя англомовних соціумів, що в результаті відбивається в мовній формі. Дослідження концептів дозволяє зрозуміти суть геополітичних процесів, механізми кодування знань та уявлень носіїв мови про цей феномен дійсності.

Концепт ГЕОПОЛІТИКА є важливим фрагментом сучасної англомовної картини світу. Необхідно відзначити, що дотепер механізми передавання уявлень та знань носіїв англійської мови відносно концептосфери ГЕОПОЛІТИКА не ставали об'єктом спеціальної уваги германістів. Було досліджено окремі групи мовних одиниць, тематично близькі до досліджуваної концептосфери [6, с. 18].

Матеріалом дослідження слугували 3200 англомовних одиниць, відібраних методом суцільної вибірки з лексикографічних джерел (Merriam-Webster Collegiate Dictionary, Dictionary of Politics and Government, Longman Dictionary of Contemporary English, Oxford English Dictionary) та контекстів, що ілюструють їх уживання в англомовних друкованих та електронних періодичних виданнях за 2008-2015 роки (BBC News, the Chicago Tribune, the Daily Mail, the Daily Post, the Economist, the Independent, the Newsweek, the New Yorker, the New York Times, the Observer, the Times, the Telegraph, the Washington Post).

Аналіз, збереження, перероблення та подальше відтворення інформації про навколишній світ відбуваються у свідомості людини у вигляді концептів, базових одиниць ментальної репрезентації знань. Сучасний стан когнітивної науки відбиває такий етап її розвитку, коли розв'язання багатьох проблем концептуального аналізу полягає в послідовному вивченні мовних проявів діяльності людської свідомості.

Головним провідником необхідної інформації до об'єктів політики є засоби масової інформації. Вплив на громадську свідомість ЗМІ як одного з елементів громадського життя, який активно реагує на суспільні процеси й відбиває їх, є дуже вагомим. Здатність швидко й майже тотально охоплювати широкі маси населення дає їм змогу формувати суспільну думку, визначати моральні цінності суспільства. ЗМІ, утворюючи у свідомості членів суспільства відчуття співучасті подіям, характеризуються тим, що надають людині ілюзії участі у важливих подіях і таким чином формують у людині уявлення про те, у які суспільні відносини вона вступає та які суспільні відносини при цьому складаються [4]. ЗМІ використовують методи переконання, надаючи реальності певну оцінку, яка стає основою поведінки особистості в суспільстві.

Власне термін «геополітика» з'явився в кінці XIX століття, коли німецький географ Фрідріх Ратцель (1844-1904) створив наукову дисципліну, метою якої було вивчення кореляцій між географією та політикою на основі положення країни в просторі. На його думку, великими є ті народи, які володіють відчуттям простору. Відповідно кордони країни можуть підлягати звуженню або розширенню залежно від динамізму конкретного народу [5, с. 18].

У сучасних дослідженнях геополітика розглядається в широкому аспекті як сфера загальнополітичної стратегії, орієнтованої на формування певного світового політичного простору та боротьбу за гегемонію на світовій політичній арені. Хоча в науковій літературі не існує чіткого та повного визначення поняття «геополітика», яке трактується дуже широко й часто переходить у предмет вивчення економічних, політичних, воєнно-стратегічних, природничо-ресурсних дисциплін, воно стосується сфери передусім міжнародних відносин, зовнішньої політики та іншого [8, с. 134].

Етимологія елементів *'geo'* та *'politics'* звертає увагу на зв'язок між географічним простором та державною політикою. Формант *'geo-'* (грец. земля) виражає взаємообумовленість політики держави й таких географічних факторів, як географічне положення, клімат, ресурси, населення тощо. Формант *'politics'* походить від давньогрецького слова *«politick»*, що означає мистецтво керування державою [6]. Водночас цей концепт трактується як активний рух, спрямований на досягнення та реалізацію максимально можливої влади над людьми в окремому суспільстві та у світі в цілому. Якщо порівняти політичну доцільність з іншими релятивними системами, то можна визначити, що політика - це певний щабель або форма духу. Дух є несуперечлива система імперативів, а також пов'язаних з ними уявлень. Отже, політика - це не тільки форма діяльності, а й своєрідна форма духу [4, с. 125].

На сучасному етапі свого розвитку геополітика розуміється як наука, яка вивчає закономірності взаємовідносин між географічними умовами й політикою. З іншого боку, геополітика виступає як ідеологія, тобто як засіб, що виправдовує досягнення, здійснення, збереження, закріплення та ріст влади у світовому масштабі. У цій якості геополітика використовує будь-які аргументи, пов'язані з географічним середовищем, що виправдовують певні політичні акції. Загалом геополітика виступає як складне абстрактне поняття, яке є частиною англійськомовної картини світу.

Лексична одиниця *geopolitics* у більшості словників має одне значення, в інших - кількість значень становить від двох до трьох.

New Oxford American Dictionary дає таке значення: *'politics, esp. international relations, as influenced by geographical factors; the political relations between countries and groups of countries in the world; the study of these relations* [7, с. 26]. Відповідно до першого номінативного значення лексеми *geopolitics*, можна виділити такі ознаки: 1) політика; 2) відносини країн; 3) географічні фактори; 4) вплив; 5) науковість.

Значення *geopolitics*, наведене в словнику Longman Dictionary of Contemporary English, відрізняється від попереднього: *'ideas and activities relating to the way that a country's position, population etc. affect its political development and its relationship with other countries, or the study of this* [5, с. 38]. Сему «географічні фактори» замінено на більш деталізовані семи «географічне положення» та «населення», додаються такі ознаки - «ідеї», «діяльність» та «політичний розвиток». Спостерігається зміна семантики - політика, на яку впливає географія, ідеї та діяльність, що впливають на політичний розвиток. Сема «відносини країн» присутня в обох словниках.

У словнику Merriam-Webster's Collegiate Dictionary лексема *geopolitics* представлена як багатозначна:

- 1) a study of the influence of such factors as geography, economics, and demography on the politics and especially the foreign policy of a state;
- 2) a governmental policy guided by geopolitics;
- 3) a combination of political and geographic factors relating to something (as a state or particular resources) [7, с. 104].

Концептосфера ГЕОПОЛІТИКА, яка є ментальним утворенням, являє собою єдність трьох складників: понятійного, представленого номеном *geopolitics*, членами його синонімічного та дериваційного ряду; ціннісного, реалізованого концептуальною опозицією «свій-чужий»; та образного, втіленого засобами вторинної номінації.

Поняття «геополітика» в сукупності значень англійськомовних словників представлено таким чином: політична сфера людської діяльності, наукова дисципліна, політологічна концепція, зовнішня політика, політичний курс держави в глобальному політичному просторі, взаємовідносини країн (економічні, політичні, культурні тощо), комбінація політичних та географічних факторів, псевдонаука. Концептосферу ГЕОПОЛІТИКА формують такі ядерні ознаки, як *політика* (38,6% відібраних одиниць), *відносини країн* (35,9%), *географічні фактори* (22,8%), *вплив/влада* (18%), оскільки ці семи було виявлено в усіх проаналізованих словникових дефініціях номена концептосфери. Периферійну зону понятійного складника

концептосфери ГЕОПОЛІТИКА становлять концептуальні ознаки, які уточнюють основні - безпека (5,7%), конфлікт (5,3%), суспільство (9,8%), уряд країни (0,2%), глобалізація (9,6%), країна (8,3%), міжнародна організація (2,7%), політик (8,6%), дипломатія (4,6%) тощо.

Вербалізація концептуальних конструктів світу геополітики стає можливою завдяки лінгвальним механізмам. Класифікація й фрагментація явищ геополітичної дійсності відбуваються через вербокреативні процеси. Спостерігаються такі словотворчі явища, як афіксація (45%), словоскладання (6%), телескопія (7%), конверсія (6%) та аббревіація (12%).

Серед традиційних іменникових суфіксів високу продуктивність виявляють *-er, -or, -ing, -ist, -ism, -ty, -ence, -tion, -acy, -ness, -ment*. Серед префіксів найпоширенішими виступають *non-, inter-, de-, il-, im-, inter-*. До арсеналу афексоїдів (суфіксоїдів та префіксоїдів) залучено як запозичені елементи (*-phobia, -graphy, mega-, -politics, -mania, bio-, multi-, hyper-, super-*), так і загальноновживані (*-wide, -friendly, -nomics, -intensive, -wide, -wise, -oriented*). Активним словотворчим формантом виступає формант *Euro-*. Процеси аббревіації залучено для номінації міжнародних організацій та об'єднань країн.

Завдяки своїй специфіці сфера геополітики виступала активним імпортером іншомовних одиниць у минулому, але на сучасному етапі розвитку англійської мови запозичення трапляються не так часто через домінуючий статус англійської мови на міжнародній геополітичній арені. Новою тенденцією є поширення запозичень з арабської та азіатських мов.

Література:

1. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Анна Вежбицкая [пер. с англ. А. Д. Шмелева]. - М.: Языки славянской культуры, 2008. - 272 с.
2. Кубрякова Е. С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека / Е. С. Кубрякова // Вестник чувашского государственного педагогического университета имени И. Я. Яковлева. - 2003. - №4 (38). - С. 2-12.
3. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. - Киев: Знание, 2004 - 327 с.
4. Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации / М. В. Пименова. - Кемерово: ИПК «Графика», 2004. - 386 с.
5. Пихтовникова Л. С. Лингвосинергетика: основы и очерк направлений / Л. С. Пихтовникова. - Харьков: Харьковский нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2012. - 179 с.
6. Edkins J. Global Politics: A New Introduction / Jenny Edkins, Maja Zehfuss. - Routledge; 2-ed, 2013. - 712 p.
7. Hodge R. Language as Ideology / R. Hodge, G. Kress. - New York: Routledge, 1993. - 230 p.
8. Nimmo D. Subliminal Politics: Myths and Mythmakers in America / D. Nimmo, J. Combs. - Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1980. - 256 p.

Муқаддам Товбаева, Яхшигул Жумаева
(Самарқанд, Ўзбекистон)

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Эркин ва мустақил фикрловчи, ижтимоий-сиёсий ҳаётда онгли ва фаол иштирок этувчи шахсни шакллантириш «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг асосий устувор йўналиши сифатида белгиланган.

Ҳозирги замон кишисининг, айниқса, келажакимиз эгалари бўлган ёш авлоднинг билиш ва амалий фаолиятини оқилона ташкил қилишда мустақил тафаккурнинг роли тобора ортиб бормоқда.

Жамият жадал ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ижодий, мустақил тафаккурга эга бўлган ёшларни камол топтириш, тарбиялаш таълим-тарбия тизими олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир.

Мустақил фикрга, шахсий дунёқрашга эга бўлган инсонларгина жамият тараққиётини таъминлайдилар. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида мактаб таълимида, бошланғич синфдан ўқувчиларнинг самарали ўқиш ва мустақил фикрлашни ўрганишни ўзлаштириб боришлари муҳимдир.

Мустақил фикрлаш – ўргатиш натижасидир. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишни ўқув тажрибасига мунтазам равишда киритиш керак. Мустақил фикрлаш одамнинг фикрлаши учун таянч нуқтадир. Бу эса фикрлар билан ахборотнинг ҳамкорлик қилиши учун табиий восита ҳисобланади, ўқувчилар ахборотни инкор қилишлари, ўзгартиришлари, йиғишлари, қайтадан тузишлари, мослаштиришлари ёки эътиборга олмастиклари мумкин. Бу ҳол ўқувчилар томонидан: «Бу ахборот мен учун қандай аҳамиятга эга?», «Мен бу билимлардан қандай фойдалана оламан», «Ушбу билим мен ўзлаштирган билимлар билан қандай муносабатга киришади», «Бу ахборот фойдалими?», «Мен бу фикрларга қандай қарайман?», «Бу фикрларни амалга оширишлари менга ва бошқаларга нисбатан қандай натижалар келтириб чиқариши мумкин» деган саволлар берилганда юзага келади. Бошланғич синфларда мустақил фикрлашга ўргатиш учун яхшиси, бу усулни ўқитишнинг ҳар кунги режалаштиришдан қўйиб қўйилган натижанинг бир қисми бўлган мазмунини ўрганиш учун восита сифатида синаб кўриш керак.

Кўп ўқувчилар мактабга сушт тингловчилар сифатида келадилар, чунки улар фақат ўқитувчи ўқувчиларни ўргатишга мажбур, деб ўйлашади. Улар билимларни фақат ёдлаб олиш ва ўқитувчининг

талабига кўра қайта айтиб бериш керак, деб ўйлайдилар. Бундай ўқувчилар уларни рағбатлантиришмагунча мустақил фикрлашга қатнашмасликлари мумкин. Мустақил фикрлашни ривожлантириш осон нарса эмас. Бироқ, ўқитиш шартларининг муайян бир тўплами борки, унинг ёрдамида мустақил фикрловчиларни тарбиялаш мумкин. Бунинг учун қуйидаги шартлар зарур:

1. Мустақил фикрлаш тажрибасини орттиришга вақт ва имконият бериш.
2. Ўқувчиларга фикрлаш имкониятини бериш.
3. Турли ғоя ва фикрларни қабул қилиш.
4. Ўқув жараёнида ўқувчиларнинг фаол қатнашишларига имкон бериш.
5. Ўқувчиларни уларнинг устидан ҳеч ким қулмаслигига ишонтириш.
6. Ҳар бир ўқувчини у мустақил мулоҳаза юритишга қодир эканлигига ишонтириш.
7. Мустақил фикрлаш пайдо бўлишини қадрлаш.

Ҳар қандай фикрлаш ҳам фойдали бўлавермайди, шунинг учун ўқувчилардан ўз фикрлари рост ва чин бўлиши хусусида ҳисоб беришини, шунингдек, бошқаларнинг фикрлашларига ҳалол муносабатда бўлиши талаб қилиш лозим. Фикр юритишга ижозат берилиши ўқувчиларга бўлмагур фикрларни айтиш ёки пала-партиш ўйлаш ҳуқуқини бермайди. Мустақил фикрлашни ривожлантириш учун синфда шундай муҳит яратиш керакки, ўқувчиларда улардан қанчалик кўп ғоя ва фикрлар чиқса, шунчалик кўп олқиш билан қабул қилинади деган тасаввур пайдо бўлишига олиб келиш керак. Ўқитувчи томонидан дарс жараёнида бериладиган саволлар бошланғич синф ўқувчиларининг мустақил фикрлашини ривожлантиришда кучли воситадир. Ўқувчиларни фикрлашга, ўйлашга, ўзлаштиришга, хаёл суришга, ижод қилишга ундайдиган саволлар ўқувчиларнинг фикрлаш даражасини кўтарди. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқитувчи томонидан берилган саволларнинг 75 фоизи расмий ёки фактларга асосланган саволлардир. Фактга асосланган ахборот муҳим бўлган ҳолларда ўқувчиларнинг билимларини жиддий чегаралаш хавфи пайдо бўлади. Аввало, борган сари кўпаяётган билим ва ахборотларни олиш осонлашган ҳозирги даврда, ўқувчилар ҳатто фактга асосланган ахборотни етарли ўзлаштириб, ўқув дастурини тўлиқ ўзлаштириши мумкинлигини тахмин қилиш нотўғридир. Иккинчидан, фақатгина фактларни билиш амалиётда фойдали эмас, чунки уни фойдали қилиш ва амалиётда ишлатиш учун ўқувчиларда ахборотни таҳлил ва синтез қилиш, ўзлаштириш ва қайта тузиш қобилияти бўлиши лозим. Учинчидан, расмий даражада бўлган саволларга жавоб бериш кам миқдордаги сўзларни ишлатишни талаб қилади ва, албатта, муаммони жиддий ва чуқур муҳокама қилишга олиб келмайди. Расмий даражадаги саволларга жавоб бериш учун фанни юзаки билиш, матндан сўз ва жумлаларнинг фақат ёзганларини билиш кифоя. Кўп ўқувчилар фактга асосланган ахборотларни ёдлаб, уларда баён этилган асосий фикрларни тушунишга ҳаракат ҳам қилмайдилар. Ёдлаб олиш ўқувчиларнинг билим орттиришига жуда кам ҳисса қўшиши аниқ. Ўқувчилар янги ахборот ҳақида фикр юритишга ва уни аввалги билим ва тасаввурлари билан қўшишга ўргана олишлари учун улар мазмунли суҳбатларда иштирок этишлари ва фикрларини ўз сўзлари билан ифодалашлари, шу билан бирга, янги сўзларни ўрганиши лозим. Билимларни аввалгиларига қўшиш учун онгли равишда ўтказиладиган мулоқотлар керак.

Машғулотлар жараёнида фойдаланиладиган дидактик ўйинли технологиялар ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш, дарслик ва қўшимча адабиётлар устида мустақил ишлаш, нутқ ва мулоқот маданиятини ривожлантириш, уларни онгли равишда касб-ҳунарга йўллаш, дидактик ўйин давомида вужудга келган қийинчиликларни бартараф этишда мўлжални тўғри олиш, ҳар хил вазиятларни таҳлил қилиб, тўғри хулоса чиқаришга замин ҳозирлайди.

Ўқув дастурлари талабларига мувофиқ муаммоли ёки мунозарали машғулотларнинг ташкил этилиши мустақил ва таҳлилий фикрларнинг ривожига муҳим аҳамиятга эга. Ўқув жараёнида мунозарали дарсларнинг икки хили: илмий мунозара дарслари ва эркин фикрлаш дарсларидан фойдаланилади.

Интерфаол методлар - ўзаро фикр алмашишга, ўзаро фикрларни тўлдиришга, гоҳ новербал, гоҳ вербал таъсир ўтказишга қаратилган ҳаракатлар мажмуасидир. Интерфаол методларни қўллашда ўзаро таъсир асосига қурилган интеллектуал ҳаракатлар шунчаки таъсир ёки туртки вазифасини бажариш билан чекланиб қолмайди ва ҳамкорлик субъектларини ижодий изланишга йўналтириш, номаълум ҳолатни очишга (кашф этишга) кўмак берувчи назарий-ақлий мулоҳазаларни яратиш функцияларини ҳам бажариши мумкин.

Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг билим савияси, ўзлаштириш даражаси, таълим манбаи, дидактик вазифаларга мувофиқ ва муносиб равишда қуйидаги интерфаол методлар қўлланилади:

- ўқитишнинг кўргазмали методи;
- мустақил ишлар методи;
- муаммоли-эвристик моделлаштириш методи;
- илмий тадқиқот методлари;
- ўқитишнинг муаммоли-изланишли ва репродуктив методлари;
- ўқитишнинг индуктив ва дедуктив методлари;
- ўқитишнинг назорат ва ўзини ўзи назорат қилиш методлари.

Методлар қуйидаги гуруҳчаларни ўз ичига олади:

Биринчи гуруҳ методлари: ўқув ахборотларини эшитиш орқали қабул қилиш методлари (оғзаки методлар: ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқалар).

Иккинчи гуруҳ методлари: ўқув ахборотларини кўргазмали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш методлари (кўргазмали метод, тасвирий намоиш қилиш ва бошқалар).

Учинчи гурух методлари: ўқув ахборотларини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш (амалий методлар, машқлар ва масалалар ҳамда тест топшириқларини ечиш, меҳнат ҳаракатлари ва бошқалар).

Интерфаол методлар асосида тузилган дарс тизимларида турли стратегиялардан фойдаланилади. Бунда ўқувчиларга яширинча усуллардан (китоб, конспектлар ва ҳ.к.) фойдаланиш тақиқланмайди, аксинча бундай усулларни қўллаш рағбатлантирилади.

Ўқувчиларнинг ижодий имкониятларини ривожлантириш, мустақил фикрлашни шакллантириш, муаммоларни ҳал қилишда тайёр стандарт ечимлар билан бирга ностандарт ечимлар қилишга ундаш, ўқувчилар ички ҳиссиётларини юзага чиқариб, уларни мантиқий фикрлашга чорлаш, уларни солиштириш, хусусий аналитик фикр юритишга ўргатиш, уларнинг интеллектуал, зукколик хислатларини шакллантириш ва маълум йўналишда янада юқори даражада ривожлантириш мақсадида муаммоли услубдан фойдаланилади.

Муаммоли вазият қандай ҳосил қилинади? Бунинг учун бажарилиши лозим бўлган топшириқ эълон қилинади. Энди шу вазифани бажариш учун ўқувчи бор билим ва кўникмаларини эслайди, топшириқни бажаришда шу пайтгача эгаллаган билимларининг етишмаслигини сезиш билан бирга ўқувчи шахсида маълум психологик қарама-қаршилик шаклидаги ҳолат юз беради. Галдаги муаммо топшириқни бажариш ва шу топшириқни бажариш учун янги билим, иқтидор ва кўникмаларни излаш муаммоси пайдо бўлади. Ана шу вазият эса муаммоли таҳсилнинг бошланиш жараёни ҳисобланади.

Педагог ўқувчиларнинг топшириқни мустақил бажариш жараёнини зукколик билан бошқаради, эътибор билан кузатади, керак бўлганда жонли мулоқотга чорлайди. Ўқувчилар мантиқий фикрлаш давомида уларнинг жонли мушоҳадаси, фикр доираси педагог томонидан изчиллик билан ҳисобга олинади ва таҳсил охирида фаол ўқувчиларга қўйилган баллар ёки баҳоларни эълон қилади.

Ўқувчиларда умумлашган психологик ва услубий билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантириш, ўз тажрибаларини танқидий нуқтаи назардан янада мустаҳкамлаш, реал ҳақиқий амалиётдаги шароитда синаш ва амалий кўникмаларни янги билимлар билан янада бойитиш мақсадида шу услубдан фойдаланилади.

Маълумки, ҳар қандай фан ўқитилиши учун белгиланган мақсадга кўра, унинг мазмуни танланади. Уни ўзлаштириш учун унга мос методлар танланади. Сўнгра ўқув воситалари ва ниҳоят, буларга мос равишда ўқитиш шакли танланади.

Ўқувчиларнинг психологик тайёргарликлари ва фикрлаш ёки олинган билимларни ўзлаштириш даражаларига қараб ҳар бир таълим босқичи учун мос мазмун ва методлар танланади. Ҳар бир босқичнинг ўзига хос мазмунини баён қилиш мантиқи ва методлари бор. Таълимда ҳар доим мазмун ва методлар муаммоси мавжуд, бу муаммолар бир-бири билан узвий боғланган. Таълим методларидаги муаммолар «Кимни қандай ўқитамиз?» деган савол билан боғлиқ бўлиб, бундан таълим методларини ишлаб чиқиш унинг мазмунига боғлиқ эканлиги келиб чиқади. Бу икки муаммо ўзаро қарама-қаршиликда бўлиб, бир-бирини тўлдириб боради.

Бундай ўқув фанлари ўқувчининг барча талаб ва эҳтиёжларини қониқтириши, замонавий педагогик технологиялар талаблари асосида «аввал ўқиш, сўнгра, бу ўқишга ўргатиш учун ўқитиш» принципига асосланиши, ўқувчининг ўқув материални ўзлаштиришидаги кўрсаткич ва ўзлаштириш даражалари, назарий ва амалий билимларини эгаллашда «соғдодан-мураккабга» қондасига асосланган назорат топшириқларини белгилаш ҳамда ўқувчиларга индивидуал ва табақалашган ҳолда ёндашувлар хусусиятларини ҳисобга олиши лозим.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустақил фикрлаш жараёни ўқувчиларнинг ўзаро бир-бирлари билан фикр алмашишларини кўзда тутаяди. Ўзаро фикр алмашишда ўқувчилардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлари тизимини сўровчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчилар фикрини тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан ўқувчилар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ, ўқувчилар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд, яъни ўзига ишонч ҳосил қилиш, ишда фаол иштирок этиш, ўртоқлари ва ўқитувчи билан фикр алмашиш, ўзгалар фикрини тинглай олиш ва бошқалар.

Умуман олганда, ўқувчиларнинг мустақил фикрини ривожлантириш ўқув-тарбия жараёнида камол топтирувчи ҳамда тарбияловчи принципларни амалга оширишда ва ўқувчиларнинг ўзини ўзи бошқаришида муҳим рол ўйнайди.

Адабиётлар:

1. Баркамол авлод-Ўзбекистон тарақиётининг пойдевори. Тошкент, “Шарқ” нашриёти, Тошкент, 1997.
2. Узвийлаштирилган Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури, -Тошкент, 2010.
3. Қосимова К., Матчонов С., Фуломова Х., Юлдошева Ш., Сариев Ш. Она тили ўқитиш методикаси.- Тошкент, “Носир”, 2009.
4. Абдиев А., Касб-корни ифодаловчи шахс номларининг ясалиш асослари. “Тафаккур” нашриёти, Тошкент-2015.
5. Дониёров Х., Шукуров Н., Йўлдошев Б. Адабий тилимиз муаммолари// Ёшлик, 1989, 8-сон.

Дана Ыбрай
(Темиртау, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ КАК ПУТЬ К СТАНОВЛЕНИЮ КОНКУРЕНТНОСПОСОБНОЙ ЛИЧНОСТИ

В настоящее время в Казахстане, как и во многих постсоветских государствах идет становление новой системы образования, ориентированной на вхождение в мировое образовательное пространство. Одним из показателей успешности этого процесса является выполнение образовательных стандартов, в которых развитие функциональной грамотности прописано как одна из приоритетных задач.

Формирование функциональной грамотности предполагает формирование умения применять полученные знания в жизненных ситуациях.

В Национальном Плате действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012 - 2016 годы ясно определена цель обучения иностранному языку: «Совершенствование иноязычной компетенции – способности и готовности школьников использовать язык для решения коммуникативных задач».

Акцент делается на:

- Лингвистическую компетенцию (предполагает знание определенного количества языковых единиц, готовность и желание взаимодействовать с другими);
- социолингвистическую (способность использовать языковые единицы в определенной ситуации);
- дискурсивную и стратегическую (умение излагать свою позицию, решать речевые задачи);
- социокультурную (готовность и способность вести диалог культур).

Программа по английскому языку, как первому иностранному, состоит из трех частей:

- на первом этапе цель обучения – достижение элементарной грамотности (1-4 кл.);
- на втором - функциональная грамотность учащихся (5-9 кл);
- на третьем - дальнейшее развитие иноязычной коммуникативной компетенции, развитие и воспитание способности к личностному и профессиональному самоопределению, социальной адаптации (10-11 кл) [1, с. 3].

Исходя из целей и задач, поставленных перед учителем иностранного языка, а также следуя требованиям к выпускнику школы, необходимо давать ученикам не только знания по предмету, но и осуществлять их практическую направленность, их активное применение в реальной жизни.

А именно:

- знания национально-культурных особенностей речевого и неречевого поведения в своей стране и странах изучаемого языка;
- применение этих знаний в различных ситуациях формального и неформального межличностного и межкультурного общения;
- применение в речи основных норм речевого этикета (реплики-клише, идиоматические выражения, фразовые глаголы, принятые в странах изучаемого языка).

Достичь функциональной грамотности в процессе обучения английского языка можно различными способами. Преподаватель должен четко представлять, для какой цели выполняется то или иное задание, и понимать какие приемы и методы помогут достичь конечной цели – научить учащихся говорить на иностранном языке. Для этого учителю необходимо использовать метод коммуникативно-ориентированного обучения, включающего в себя ситуативность, коллективное взаимодействие, вовлечение в речемыслительную деятельность, личностно-ориентированную самостоятельную работу.

На уроках иностранного языка используются знания, полученные учащимися на уроках литературы, географии, истории, предметов деятельного цикла – музыки, изобразительного искусства [2, с. 1].

Современному обществу требуются люди, умеющие легко и быстро адаптироваться к изменениям, происходящим в постиндустриальном мире. Требования к уровню образованности человека становятся жестче. Процесс обучения ориентирован на развитие компетенций. Предпосылкой развития компетенции является наличие определенного уровня функциональной грамотности. Давайте для начала приведем определения понятия «функциональная грамотность».

Функциональная грамотность - уровень образованности, характеризующийся степенью овладения познавательными средствами основных видов жизнедеятельности. Функциональная грамотность является социально-экономическим явлением, связанным с благосостоянием населения и государства в целом.

Ядром учебного процесса выступает функциональная грамотность, так как под ней понимают «способность человека решать стандартные жизненные задачи в различных сферах жизни и деятельности на основе прикладных знаний»

Сегодня иностранный язык становится реально востребованным. Все большее число людей изучают иностранный язык и широко используют эти навыки в практической деятельности. Возрастает потребность в специалистах, владеющих разговорной речью. Это способствует значительным изменениям в практике обучения иностранному языку, где доминирующим подходом становится

коммуникативный подход, при котором уже с первых занятий учащиеся учатся общению на изучаемом языке.

Однако не секрет что в своей практике мы сталкиваемся с многочисленными проблемами и затруднениями у обучающихся при работе с текстом, а именно: учащиеся не знают значений многих слов; не умеют читать диаграммы; не умеют озаглавить текст; не понимают смысла написанного; не могут выделить ключевые слова; затрудняются при формулировке вопросов; не могут перенести знания и умения из одной области в другую; часто подменяют задания на более привычные и знакомые [5, с. 1].

Все это связано с плохо развитой функциональной грамотностью у которой понимается «способность человека использовать навыки чтения и письма в условиях его взаимодействия с обществом (оформить счет в банке, прочитать инструкцию, заполнить анкету и т.д.), то есть это тот уровень грамотности, который дает человеку возможность вступать в отношения с внешне средой и максимально быстро адаптироваться в ней» [3, с. 4]. Поэтому сегодня обучение чтению «не может ограничиваться академическими целями, оно должно включать функциональные и операционные цели, связанные с повседневной жизнью и трудовой деятельностью» [3, с. 10]. В программе на разных ступенях обучения дублируются навыки и умения, без которых сегодня невозможно справиться с решением жизненно важных задач: осмысленно читать и воспринимать на слух, а также продуцировать тексты разных типов (информационного и прикладного характера, литературные тексты); уметь извлекать информацию из разных источников; учиться находить и критически оценивать информацию из СМИ и Интернета; уметь пользоваться источниками и ссылаться на них; уметь читать таблицы, диаграммы, схемы, условные обозначения и уметь применять их при подготовке собственных текстов; реализовывать разные стратегии чтения при работе с текстом

Достичь функциональной грамотности в процессе обучения английского языка можно различными способами. Главной составляющей преподавания иностранного языка является заинтересованность, поэтому предлагается использование следующих современных педагогических технологий:

- Обучение в малых группах сотрудничества;
- Дискуссии;
- Ролевые и деловые игры проблемной направленности;
- Ситуационный анализ;
- Исследовательские;
- Поисковые;
- Метод проектов;
- Работа в лингафонном кабинете;
- Драматизация;
- Использование ИКТ [4, с. 3].

Выполнение на уроке английского языка разнообразных коммуникативных заданий, несомненно, может способствовать этому процессу, поскольку в ходе решения коммуникативного задания, учащиеся приходят к осознанному пониманию необходимости овладеть разнообразными средствами общения. Наиболее эффективными становятся те уроки, где используются нестандартные формы и приёмы работы: индивидуальная, парная, групповая работа в лингафонном кабинете с использованием аутентичных материалов, обучающих программ, аудио-, видеоприложений, песен.

Урок - игра, урок – соревнование, ролевая игра – формирование мотивации изучения иностранного языка и стремление к самосовершенствованию

Такие формы деятельности позволяют формировать личностные результаты:

- Формирование коммуникативной компетенции;
- Развитие таких качеств, как воля, целеустремленность, креативность, инициативность, трудолюбие, дисциплинированность;

Информационно – коммуникационные технологии (ИКТ) – основа развития универсальных учебных действий

Информационная грамотность – неотъемлемая часть общей культуры личности. Она тесно связана с проблемой непрерывного образования и самообразования, предполагает развитие общеучебных умений – самостоятельно добывать и обрабатывать информацию, анализировать её, делать аргументированные выводы. Мультимедиа приложения, обучающие компьютерные программы, онлайн-тесты помогают осуществлять контроль и самоконтроль после каждой изученной темы.

Использование проектного метода при обучении английскому языку считается, не простым, но эффективным. Проектный метод позволяет применить полученные знания на практике. Проектный метод предполагает выполнение работы индивидуально или в малых группах. В ходе защиты ведется широкое обсуждение.

Научное исследование— это самый высокий уровень познавательной активности учащихся, где демонстрируются знания иноязычной культуры, психологической природы человека и его взаимосвязи с окружающим миром. Это высокая степень ответственности и самодостаточности, выраженная в готовности самостоятельно определить сферу своего поиска как результата осмысления и обоснованности мотива сознательного выбора будущей профессии. При этом ярко выражена способность к взаимодействию, толерантности компетентность. Именно компетентность! «Не только знаю, умею и

могу, а хочу» как способ самореализации, а также психологическая готовность к выполнению этой миссии [4, с. 6].

Литература:

1. Осадчая В.В. Формирование функциональной грамотности школьников на уроках иностранного языка//www.stepnogorsk.akmoedu.kz
2. Фролова П. И. Функциональной грамотности как основа развития учебно-познавательной компетентности студентов технического вуза в процессе изучения гуманитарных дисциплин// <http://www.dissercat.com>
3. Рожественская Л., Логвина И. Формирование навыков функционального чтения. Пособие для учителей. Курс для учителей русского языка как родного. - URL: <http://umr.rcokoit.ru/dld/metodsupport/frozhddest.pdf>.
4. Старостина О.А. Практика формирования функциональной грамотности учащихся на уроках английского языка // www.dok.opredelim.com/docs/index-59057.html
5. Панфилова Е. И. К вопросу о развитии функциональной грамотности учащихся на уроках английского языка // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 30. – С. 51–55. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/65081.htm>.

Азиза Юсупова, Умида Дадажанова
(Гулистан, Узбекистан)

ЧЕТ ТИЛИ ФАНИНИ ЎҚИТИШ ВА ЎРГАНИШДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН КЕНГ Фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари

Бугунги кунда таълим жараёнини такомиллаштиришни амалга оширишда замонавий ахборот коммуникация технологиялари қўлланилиши ўқитувчилик фаолиятини, ўқув жараёнининг мазмуни ва функциясини кескин ўзгартириб юборади. Телевидение, аудио, видео тасмалари ва CD-ROM лардан ҳозирги кунда жуда яхши фойдаланилаёпти. Шуни айтиш мумкинки компьютер телекоммуникацион воситалари асосида тил ўрганиш ва бир қатор фанлар таркибидаги дарсларни чет тилида ўтиш учун барча қулайликлар мавжуд бўлиб бу ўзига хос самара бериб келмоқда.

XXI аср – ахборот технологиялари асри бўлиб, бунда ахборот, унинг доимий равишда янгилашиб бораётган ресурслари асосий ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дақиқалардан бошлаб дунёнинг барча давлатлари билан ижтимоий-иқтисодий алоқалари кенг йўлга қўйилди. Халқаро муносабатлар кенгайиб бораётган бир пайтда чет тилларни ўрганиш зарурий эҳтиёжга айланди. Чет тилларни ўргатиш услубларини такомиллаштириш, уларнинг сифатини оширишга бўлган қизиқиш тобора кучайиб бормоқда. Барча таълим муассасаларида хорижий тил ёзма-оғзаки нутқ маданиятларини оширишга, чет эл адабиёти таржимасига катта эътибор қаратила бошлади ва барча шароитлар яратилиб борилмоқда. Бунга жавобан юртбошимиз И.А. Каримовнинг "...хорижий тилларни, адабиёт ва бадиий таржима санъатининг назарий ва амалий жиҳатларини ҳар томонлама пухта эгаллаган мутахассисларни тайёрлаш имкониятлари бизда мавжуд" -дея айтган сўзларини келтиришимиз мумкин.

Албатта, юртбошимиз таъкидлаб ўтганларидек бундай имкониятлар Республикамиздаги кўпгина таълим муассасалари қатори Гулистон мактабгача таълим ва хизмат кўрсатиш касб-хунар коллежида ҳам самарали йўлга қўйилганлигини айтиб ўтишимиз жоиздир. Бунда замон талабига мос Чет тили таркибига кирувчи барча тиллар ҳозирги кунда кенг тарзда ўрганилмоқда. Чет тилини яхши ўзлаштириш ва ўрганишда юртимизда 130 дан ортиқ миллат эгаларининг мавжудлиги қўл келмоқда. Чет тилини ўрганишнинг асосий мақсади – коммуникатив лаёқатни шакллантиришдан иборат бўлиб, барча бошқа таълимий-тарбиявий мақсадлар мазкур асосий мақсадни амалга ошириш жараёнида хал қилинади. Коммуникатив ёндашув мулоқот қила олишга ўргатиш ва маъданиятлараро ўзаро ҳаракат қила олиш қобилиятларини назарда тутди. Шунингдек, бугунги кунда ахборот ва коммуникация технологияларининг кириб келиши билим узатилишининг янги шакллари ва воситаларини ишлаб чиқишини талаб этади. Бундай шакллардан бири электрон таълим воситасида ўқишдир.

Электрон тизим воситасида таълим бериш педагогик адабиётларда компьютерли ўқитиш технологияси деб юритилади. Чет тилини ўрганишда электрон дарсликлар, яъни компьютерли ўқитиш технологиясининг асосий хусусиятлари ва жуда кўп афзаллик жиҳатлари мавжуд. Масалан, таълим олувчини мустақил фикрлаш ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилади, ўқитувчи маслаҳатчи сифатида қатнашади, ўқитиш жараёнида ахборот воситалари ва заҳиралари фаол интеграцияси таъминланади. Электрон дарслик тажрибали ўқитувчи вазифасини, чекланмаган тушунтиришларни, саноксиз такрорлашларни эслатишларни тақдим этган ҳолда бажаради.

Чет тилини ахборот-коммуникацион технологияларидан фойдаланган ҳолда электрон дарслик воситасида ўқитганда таълим олувчилар катта миқдордаги топшириқларни бажаришга улгурадилар, компьютер олдида мустақил иш шаклида машғулот ўтказиш имконини беради, билими тез ва самарали назоратдан ўтказилади, ўқитувчига назарий ва амалий машғулотларда ўзининг ҳоҳиши бўйича ҳажм

жихатидан кичик, аммо таркиби бўйича муҳим бўлган манбаларни етказишга, аудитория машғулотлари доирасидан ташқари ўрганиш мумкин бўлган топшириқларни бажаришда қулай шароит яратилади.

Замонавий компьютер ақлий меҳнат шароитларини оптималлаштириш борасида самарали восита ҳисобланади. Чет тили машғулотлари ва компьютерли ўқитиш дастурлари билан ишлаш ўз ичига лексикани ўрганиш, талаффуз устида ишлаш, диалогик ва монологик сўзлашишга ўрганиш, ёзувни ўрганиш, граматик ходисаларни тушуниб олиш каби вазифаларни киритади. Машғулотларда компьютердан фойдаланиш бир қатор дидактик ахборот-коммуникацион технологиялари вазифаларини ечишга кўмаклашади: ўқиш кўникмалари шаклланади, ёзув малакалари такомиллашиб боради, ўқувчиларнинг луғавий заҳираси тўлдирилади ва уларга чет тилини ўрганишга қизиқиш барқарорлашади. Компьютерлар турли кўринишдаги - ахборотли, ўйинли, тадқиқот, ижодий лойиҳаларни бажаришда қўлланилади. Лойиҳаларни тайёрлашда Интернет имкониятларидан ҳам фойдаланилади. Компьютердан фойдаланиш ўқувчиларни чет тили машғулотларида билим олишга қизиқтиради. Бу эса тафаккурнинг ривожланиши билан бирга ташаббускор сўзлашувни ҳам ривожлантириб боради.

Чет тили ўқитувчисига ва чет тилини ўрганаётган ўқувчиларга ёрдам берувчи кўплаб компьютер дастурлар мавжуд. Улар турли фаолият кўринишларини машқ қилишга, уларни турли комбинацияларда уйғунлаштиришга имкон беради, тилдаги ходисаларни англаб олишга кўмаклашади, лингвистик қобилиятларни шакллантиради, коммуникатив вазиятларни яратишга кўмаклашади, тил ва сўзлашув жараёнларини автоматлаштиришга кўмаклашади, ҳамда мустақил ишларга индивидуал ёндашувни амалга оширилишини таъминлайди. Бунда электрон дарсликлар воситасида ўқитиш ахборот ва ўргатувчи технологияларни қўллаш катта самара беради. Шунингдек, электрон заҳиралар воситасида ўқитиш жараёнининг самарали ташкил этилиши ўқув мақсадларига эришишни таъминлайди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, агар ўқитиш жараёни яхши ташкил этилмаса, илғор педагогик ва ахборот технологиялари ҳам етарлича самара бермайди.

Агар барча фан ўқитувчилари дарсларини чет тилида компьютер, видеомагнитофон, магнит доскаси, дарс мавзуси бўйича тайёрланган ахборот-коммуникацион технологиялар, кўргазмалар қуроллар, китоблар билан ўтса албатта муваффақиятга эришади. Матндаги янги сўзларни дискка ёзиб келиб, хотира машқини бажариш, ўқувчиларнинг ижодқорлигини ошириш учун ахборот-коммуникацион технологиялари кўргазмалар материаллардан, замонавий технологиялардан фойдаланиш, слайдлар орқали маълумот бериш тилни ўрганишдаги муаммоларни бартараф этишга ёрдам беради. Ҳар бир дарсни коммуникация методлари асосида ўтишга ҳаракат қилиш керак. Ўқувчининг оғзаки нутқини ривожлантириш ва уни жонли мулоқот оламига олиб кириш учун кичик сахналар, ролли ўйинлар ўтказиш чет тилини тушунишга, савол-жавобда қатнашишда ёрдам беради.

Мунтазам равишда дарс усулларининг янги-янгиликларини ижод қилиш, ахборот-коммуникацион технологияларида дидактик кўргазмалар, слайдларни янгилаб туриш эса ўқитувчидан анча захмат талаб этади. Муваффақиятга эришиш учун ўқитувчи аввало ҳеч қачон бирор нуқтада тўхтаб қолмаслиги, изланиши, ижод қилиши, янги билимларни эгаллашдан қочмаслиги зарур. Компьютер ва ахборот технологияларини таълим соҳасида қўллаш таълим бериш сифатига, уни ташкил қилишга, таркибига, ўқитувчилардан замонавий педагогик технологиялар асосида, янгича услубда ишлашни талаб қилмоқда.

ОАВларида бериб борилаётган чет тилидаги кўрсатувлар ҳам ўз ўрнида катта амалий кўмак бериб бормоқда. Яна шуниси эътиборга молики, ҳар бир фан ўқитувчиси чет тилида ўзи учун ОАВ ва Интернет ресурсларидан маълумотга эга бўлиши, ўз билимларини кенгайтириши ва қобилиятларини шакллантириши мумкин. Албатта, биз чет тили мутахассислиги педагогларининг вазифамиз чет тилини ўргатиш ва чет тилида сўзлашишга ўқувчиларни қизиқтиришдир. Баъзан чет тилини ўрганишда бир хил усуллардан фойдаланиш, ўқувчиларнинг тилга бўлган қизиқишини сўндириши мумкин. Дарсинг самдорлигини ошириш ва ўқувчининг чет тилига бўлган қизиқиши сўнмаслиги учун суҳбат мавзусига матн тузиш, ҳамда оғзаки нутқни ўстириш учун зарур бўлган сўз ва сўз бирикмалари устида ишлаш ва шу каби бошқа усуллардан ҳам, яъни ахборот-коммуникацион технологиялари ва янги педагогик технология усулларидан кенг фойдаланиш мақсадлидир.

Хулоса қилиб шуни қайд этиш керакки, ўқув жараёнида барча фан машғулотларини чет тилида ахборот ресурсларидан фойдаланиб янада мазмунли қилиб ўтиш учун таълим ресурслари жуда бой ва барча имкониятлар мавжуддир. Хорижий тилларни жадал ўргатиш мустақил Ўзбекистонда ҳозир умумхалқ эҳтиёжига айланди ва давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Халқаро ҳамжамиятда ўз ўрнини топишга интилаётган мамлакат учун хорижий тилларни мукамал билган мутахассисларга эга бўлиш муҳимдир.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юсак маънавият - енгилмас куч. -Т.: “Маънавият” 2008
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015
3. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999
4. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: Шарқ, 1998

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

**Nodirbek Kadirov Mamasoliev, Fotimahon Nuridinova
(Namangan, O'zbekiston)**

SPIRITUAL FORMATION OF IDEOLOGICAL IMMUNITY YOUTH AGAINST THE THREAT TO COMMENT

The current conditions of globalization, the emergence of a number of global problems, of course, concerned about the people of the whole world. Social, economic, environmental hazards and risks, as well as if there is a serious risk that foreign nationality and ethnicity, which is completely alien to the spiritual and moral degradation, including corruptions of "mass culture" into the agreement.

"Popular Culture" has quickly into our daily lives and the harmful effects of the various forms of citizens, especially young people trying to take over the outlook.

According to modern researchers, "mass culture" of commercial and financial interests on the basis of lies. In the past, the process of international trade with other countries in a variety of imported goods, into the culture and traditions of the peoples living in the country. The colonists began to set their own values and beliefs of colonies in this way. In the past, if the ideas introduced by traders and missionaries in other countries, and today, it can perform the function of the goods. This situation produced in foreign countries, a variety of foreign "heroes" picture goods, animation and feature films, a variety of music mobile phones, computer games, etc. can be observed.

In the West, particularly the United States created the "mass culture" does not recognize the essence of nationality. The reason for this should be investigated in connection with the history of the United States. Behind the ocean of the people living in a new land in Europe and other continents as a result of the massive influx of indigenous reservations sent by a large number of immigrants "won" has been sent. The formation of a single nation, "American citizen" of the concept has been rejected dozens of ethnic culture in the process of creating a single state, and laid the foundation for the formation of culture.

European exclude specific klassitsizmdan culture from the West, the moral and cultural decline. Early 60s of the last century, such a culture and way of thinking ", which is being promoted as a" model of democracy. "Popular culture" is to deny the family, "personal freedom" under the guise of inhuman behavior and the relationship laundering. To allow the establishment of family relations between people of the same sex, the organization of international congresses, these people are trying to create a positive attitude towards life style was originally formed by the ethical principles have been ignored.

Such a situation in the near past, that was carried out in the ex-Soviet states. A single "Soviet people" to reject efforts to build a national culture, national values "anachronistic" to look at the whole territory of the country as an attempt to introduce a single language, understandable to everyone through the promotion of art and culture is expected to rule over the people.

In both cases above, the basis for the harmonization of cultures is reflected in the colonial policy. Such a policy in the twenty-first century information age, there is continued. President I. Karimov has said, "Especially today, the various political forces in the international arena to achieve its national and strategic plans of" advancing freedom and democracy "under the guise of carrying out the true essence of visionary policies and objectives is of great importance to understand the sense of time.

In this regard, some of the most powerful states in certain countries, first and foremost, has a wealth of underground and surface areas in certain regions of the world such damaging policies carried out against peaceful life, power disruptions associated with the same forces that serve the interests of the countries is difficult to see examples "It is not.

"Popular Culture" He's a dangerous thing leads to simplistic and narrow thinking man. Tries to unite their hearts and minds. As a result, every melody, which is easy to form the crowd. Provide spiritual food to the people, man, thought-provoking, imagine instead that the expansion of the realm of serious works, lightly works, music and films will be presented. Therefore, some of the popular songs ("shlyager", "hit") will not forget for a short period of time. TV and radio in some short-term low-quality songs from the "star" to become the "yellow press" of his life on the pages of various kinds of bizarre events issue. Lay it on the basis of material gain. As a result of these actions a negative impact on the people, especially in the minds of young people away from their real literature and art samples. Fikrsizlik result, people will be subject to other ideas. According to this subject through the power thousands of times can lead to tragic consequences.

In this context, the ongoing complex young severe ideological struggle of ideologies formation plays an important role in the immune system. President's interpretation of the words, "... children, love for the native land, its rich history, the spirit of devotion to the sacred religion of our fathers, figuratively speaking, the first of their hearts and the minds of ideological necessary to strengthen the immune system. So that our national identity, and at the same time, a deep understanding of the world, heads of the people to keep in step with the times. That is so ignorant fanatics "call" ethics, which rejected the concept of a completely alien to us, unable to influence them."

Made of "mass culture" idea, the need to fight against him with the idea. Who fight against such destructive ideas of national education and also embodies the spirit of national intelligentsia should become such a pressing

issue today. With the benefit of an easy way to see which store goods alien to the national spirit, the same spirit of entrepreneurs in accordance with the purpose of education.

Weddings and other ceremonies performed by the artists will have to deal with the serious repertoire of songs. The formation of a sense of respect for the national youth arts, classical music and literature to understand the desire to be enough caregivers to improve the cultural level is required.

We occupy a worthy place in the human tammadunida away from their rejection of the Western classical literature and art design. Western ideas of the "love of freedom" against the devotion and loyalty of "individual freedom" against the community and family responsibility, "individualism" against jamoaviylik neighbors, "egotsentrizm" against parents, relatives - to respect the seeds of kindness can easily compassion, "mass culture" against the national spirit, and by the development of arts and adbiyotni factors threatening the stability of the society. This process is not proceeding easily. Because of the business and spirituality, freedom of religion and proselytizing, relations between the democratic and moral values, affection, and must be carefully targeted and consistent with the policy. The formation of the old ideological immunity, knowledge, perseverance and courage, and dedication is required.

The use of literature:

1. Karimov I.A. High spirituality is an invincible kuch. T. Ma'naviyat. 2008. B - 53
4. Karimov I.A. High spirituality is an invincible kuch. T. Ma'naviyat.2008. B - 100

Айгерим Жандаева
(Қазақстан, Астана)

МҰХТАР ӨУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СҰЛУЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕАТР

Шетсіз, шексіз білім иесі академик Өуезовтың терең, түбегейлі зерттеулерінде өлең өнерінің Абай сусындаған бірнеше қайнар көздері, кәусар бұлақтары – ақындық шабыт пен шеберліктің шешуші себептері туралы тұрлаулы тұжырымдар жасалғаны бәрімізге мәлім. Солардың бірі – Абай талантты тамыр тартқан қазақтың сан ықлым ғасырлық тарихы бар орасан бай айыз әдебиеті болатын. Қазақ әдебиетінде Мұхтар Өуезовтей тілге бай зергер жазушы бұрын- соңды болған емес десек, бұл қасиеттің түп-төкіні дәл осы шындықта жатыр: [1, б. 4]. Ол сұлулықты әр нәрседе көрген, сүйген, бағалаған, зерттеген. Оқырманға табиғаттың, әйелдің, ер азаматтың нағыз сұлулығын көрсете алған. «Абай жолы» романын алатын болсақ сұлу Тоғжан бейнесін кәрі кезінде араласып құрған. Осыдан ақынның суретшілік қасиетін көреміз, Тоғжан образын жандандыра түскен. Осындай суретшілік қасиеттің молшылығынан театрда оны көрерменге жеткізу құлшынысы пайда болған. Жазушы Т.Ахтановтың сөзімен айтсақ: «Өуезов өз ұлтының рухани қайта өрлеу дәуірінде туып, өмір сүріп, өз ұлтының рухани құдыретінің нұр шұғыласын күллі әлемге түсірген алапат алаудай болды.: [2, б. 7]»

Бүгінгі мәдениетіміздің үлкен арнасы – қазақтың ұлттық өнерінің дүниеге келуі, профессионалдык үлгіде қалыптасуы мен дамуы Мұхтар Өуезовтың есімімен тығыз байланысты: [3, б. 21]. Ол тұңғыш театрдың шығармашылық өміріне ұзақ жылдар бойы араласып, негізгі репертуар қорын жасады, оның бағыт – бағдарын анықтаған драматург. Қазақ драматургиясының тұңғыштарының бірі «Еңлік-Кебектен » бастап, М. Өуезовтың барлық пьесалары сахнаға қойылып, ұлттық театрдың әр кездегі даму белестерін айқындады: [4, б. 9]. Оның шығармашылық зор ықпалы сахна өнерімен шектелмейді. Оның қайталанбас қолтаңбасы ұлттық өнеріміздің барлық салаларында өзінің алыпқа тән болмысымен, энциклопедиялық тереңдігімен танымал. Театрда ақын өз ойындағы керемет суреттерді анық көрсете алады, көрерменге өзі ойлағандай жеткізе алады.

Қазақ театрының даму белестерінде тарихи пьесалардың алатын орны бөлек. Қазақ халқының әр қилы тарихи кезеңдеріндегі басынан кешкен өмір болмысы театр сахналарынан үзілмей көрініп келеді. Көркемдік шоқтығы биік кейбір драматургиялық шығармалар сол жазылып жарыққа шыққан мезгілінен бері қарай театр репертуарынан берік орын алды: [5, б. 4]. Олардың арасында араға уақыт салып, театрдың әр кезеңдегі даму белестерінде сахнаға қайта қойылғандары да бар. Қазіргі ХІ ғасырда Азия елдерінде театр даму үстінде. Актерлік шеберлік, декорациялар сапасы жоғарылай түсті. Ұлттық драматургиядағы тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың дені қазақ халқының ұлы перзенттерінің өміріне, солардың басынан кешкен тарихи құбылыстары мен олар өмір кешкен ортаны суреттеуге арналған. Өткендегі тарихи болмыс сол ұлы адамдардың өмірін бейнелеу үстінде ашылады. Солардың ішінен көркемдік сапасы жоғары, әрі театр репертуарында ұзақ тұрақтап, сахнада жиірек қойылатын спектакльдің бірі «Абай»: [6, б. 207]. Ол көруші қауымның эстетикалық сарабына түскен дүние. Бірақ уақыт өтіп, актерлер мен режиссерлердің шеберлігі, тәжірибелері молайған сайын театрлар мен шығармалардың жаңа қойылымдарына әр кезеңнің талабынан келіп жүр. Бұл пьесаның сахнаға екі рет немесе онан да көп қойылуы бір спектакльді өзгеріссіз қайталай беру емес, өзіндік көркемдік ерекшелігі бар. Біріне-бірі ұқсамайтын жаңа спектакльдер жасау керек деген сөз. Бүгінгі таңда Қазақстанда 50 театр жұмыс істейді. Жыл сайын театр репертуары шамамен жаңа 30 туындылармен толығыады. Жаңа драматургтердің композиторлардың шығармаларын театр репертуарына қосу үшін бәйгелер жариялайды. Ол халық

арасында театрға, драматургияға деген қызығушылықты арттырады және 21 ғасырдағы театр өнерін дамытуға едәуір ықпалын тигізеді.

Біз ұлы Абай өміріне байланысты қойылымдарға осы тұрғыдан келеміз. Және ұлы ақын өміріне арналған М. Әуезовтың пьесасы ұлттық драматургия театрдың дамуына ерекше ықпал еткен, әрі осы жанрдағы алғашқы бастама.

Тікелей сахналық шығармаларда Абай тақырыбы мен Абай бейнесінің жасалуы 1940 жылы 30 қазанда Қазақ драма театрында қойылған Әуезов пен Соболевтың «Абай» трагедиясынан басталды. Спектакльде өткен ғасырдың соңындағы қазақ халқының әлеуметтік қоғамдық тіршілігі мен Абайдың адамгершілік, һәм өз халқының бостандығы жолындағы күресі бейнеленген. Феодалдық руы шиеленіскен талас- тартысқа құрылған шығармада қазақ халқының өткен ғасырдағы өмірі эпикалық үлгіде көрінеді. Қойылым тарихи-көркемдік шындық дәлдегәмен, режиссерлік ой тұжырым айқындығымен, орындаушылық өнерінің тереңдігімен қымбат.

Спектакльді қойған режиссер Асқар Тоқпанов ақын әлеміне терең бойлап, оның өлеңдері мен қара сөздерінің философиялық һәм көркемдік, сипаттарын әлеуметтік мән- мағынасын толық тануының үстіне, қойылым барысында автормен бірге қоянқолтық қарым-қатынаста болып, үнемі ақылдасып отырған, ұзақ әңгімелер мен пікір алысулардың нәтижесінде сахнада тарихи шындықтың терең ашылып, Абай тірлік кешкен ортаның оған араласқан адамдардың шынайы бейнелеуіне қол жеткізген. Тоқпанов қойған «Абай» спектаклі » ұлттық театрдың кезеңдік жетістігі болды. Спектакльдің мол табысы Әуезов жасаған Абай бейнесіне тікелей байланысты. Қуанышбаевтың Абай ролі үстіндегі ізденістері мен көркемдік нәтижесі сахналық орындаушылық өнердің үлгісі болып қалды. Актердің бірнеше ойынын көрген Әуезов: «Мұнда мағынасы көп, қалтарыс бұлғағы мол, ауыр мінезді трагедия кейіпкерлері әдемі ұғынатын қырағылық, тереңдік бар. Қай рольді болса да бойлап кетіп тереңдеп барып ерекше толық ұғынатын сезімділік бар. Ілгері өзін-өзі көп тәрбиелесе, істеп жүрген істерін өзінің жүрегіне, миына толық қондырып алып, іштей көберек толғайтын болса, мұның алдындағы келешек тіпті зор сияқты. Мағыналы, іргелі, күшті суретшілік белгісі бар» деп жазған: [7, б. 184]. 20 ғасырдың соңында Әуезов жазған пьесаларды төңіректен бермей, қойылымның әдеби негізінде өздері жасаған ұмтылыстар бары мұнда айқын көрініс берді. Бәрі де қойылымның сахналық жүйелерін Абай мен Әуезовтың шығармаларынан түзген.

Әуезовтың «Абай » трагедиясының негізін ала отырып, кейбір көріністерін қысқартса да, оны романның драматургиялық тартысты шиеленістіре түсетін жеке көріністермен толықтырған Жезқазған театрының спектаклі республика көлеміндегі мәдени құбылыс ретінде қабылданды. Ұлы жазушының шығармасын сахнаға шығаруда ізденістің үлгісін көрсетіп, ұжым көркемдік таным биігінен көрінді. Әуезов пьесаларының орыс театрларының сахналарына қойылғаны жайлы белгілі. Сирек болса да облыстық орыс ұжымдары қазақ жазушыларының шығармаларын репертуарларына енгізіп отырады: [8, б. 44]. Ұлттық драматургияны меңгерудегі Қостанай орыс драма театрының тәжірибесі әбден құптарлық. Құрылғанына 70 жылдан асқан бұл театрдың шығармалық қызметі ауытқымай белгілі бір тұрақтылықта өтіп келеді. Ұлттық пьесаны қоюға үнемі дайын тұруы және оған қазақ режиссерлерін шақырып отыруы да оның осы дәстүрінің беріктігінен туған. Ол Мұхтар Әуезов талпынған құбылыс. Адамдарға, көрермендерге театр арқылы керемет образдарды, күйзелістерді жеткізу.

Сократ сұлулық мәселесін мақсаттылық пен тиімділікпен байланыстырған. Оның тезекке арналған себет, алтыннан жасалған қалқаннан әдемі болуы мүмкін, егер біріншісі керемет, ал екіншісі нашар жасалған болса: [9, б. 28]. Осы жерде Мұхтар Әуезовтың сүйікті нақыл сөзі еске түседі, «нағыз сұлулық тек махаббат пен қызығушылық бар жерде ғана туады». Шынымен жылтырағанның бәрі алтын емес, алтын, күміс және мыс. Ойлап отырсаңыз өмір деген көз жете бермес шексіз бір кен дүние екен дейміз. Сол өмірден өз көзімен, адам бақытты болатындай алтынын да, күмісін де көреді. Ең бастысы, сұлулық әркім үшін бөлек түсінік. Сұлулық тек махаббат бар жерде басталады, ата-анаға, табиғатқа, театрдағы кейіпкерге. Махаббатпен, шабытпен жазылған еңбектер әрқашанда жоғары бағаға ие болады: [10, б. 4]. Театр өнері арқылы қоғам жүректерінен мәңгілік орнын табады. Осы қасиетпен ерекшеленетін әлемде әйгілі қазақтың көркем прозасын классикалық деңгейге көтеріп, әлем әдебиетіне көркемдік қуат әкелген, Қазақстан театр өнерін дамытқан Мұхтар Әуезов.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Мәдениет һәм ұлт // Абай журналы. 1918. №10.
2. Қабдолов З. Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі // Алматы, Олжа. 2009
3. Әуезов М. Әдебиет туралы // Алматы: Санат, 1997
4. Нұрғалиев Р. М. Әуезов тағылымы // Алматы: Жазушы, 1987
5. Мәсімханұлы Д. М. Әуезов және Лү-Шүн // Балалар әдебиеті, 2007
6. Құндақбаев Б. М. Әуезов және театр // Алматы: Ғылым, 1997
7. Нұрқатов А. «Мұхтар Әуезов творчествосы» // Алматы, 1965
8. Қаратаев М, Эпостан эпопеяға, 1968
9. Frances J. Kovach. Philosophy of beauty // 2012
10. Bruce V. Foltz. The noetics of Nature // 2013

Ғылыми жетекші:

философия ғылымдарының докторы, профессор Абдильдин Жабайхан Мубаракович.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Kuchkarova Hafiza Scherbabayevna** – преподаватель NUU кафедры немецкого языка и литературы.
- Nodirbek Kadirov Mamasoliev** – Namangan Institute of Engineering –pedagogika "Social Studies» teacher of the department.
- Nuridinova Fotimahon** – Namangan Institute of Engineering –pedagogika «The great teacher of the department of foreign languages».
- Абдикарим Нурзия** – кандидат филологических наук, доцент. Карагандинский государственный индустриальный университет.
- Абдиманапова П.Б.** – старший преподаватель. Алматинский технологический университет.
- Абдуллаева Дилбар** – магистрант Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои.
- Алимбекова Назым Ахатовна** – преподаватель, магистр педагогических наук. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.
- Алишева М.** – магистранты кафедры физической и экономической географии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Амиров Тохтар Нуркасымович** – магистрант. Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова.
- Арыстанова Лаура Нурлыбековна** – магистрант экономики и бизнеса «Университет КазГЮУ».
- Ауезова Зауре Танатаровна** – к.г.н., доцент доцент кафедры физической и экономической географии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Ахмедова Мунаввар Нумонжоновна** – старший преподаватель. Колледж дошкольного образования и сервисного обслуживания. г. Гулистан. Узбекистан.
- Ачкасова Лариса Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент. Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Баб'як Василь Петрович** – голова теплотехнічного відділу Zorg Ukraine.
- Бабух Оксана Тарасівна** – студентка Чернівецького торгово-економічного інституту національного Київського національного торгово-економічного університету.
- Бабух Руслана Іванівна** – заступник директора з науково-методичної роботи, вчитель методист Чернівецька гімназія №2.
- Баванова Дармонжон Мўминовна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Базаров Бахритдин Махаммадиевич** – доцент кафедры Генетика и биохимия Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои.
- Байдак Людмила Іванівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.
- Балгабекова Малика Рамазановна** – студентка Павлодарского государственного педагогического института.
- Барановська Галина Григорівна** – к.ф.-м.н., доцент, НТУУ «КПІ».
- Барановська Леся Валеріївна** – к.ф.-м.н., доцент. НТУУ «КПІ».
- Бегиєв Омонжон Холикулович** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Бекказиева Фарида Абдурашидовна** – Учитель школы № 5, г. Гулистана Сырдарьинской области. Узбекистан.
- Бекматова Умида Тошкулловна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.

- Бекова Жанат Кадырбаевна** – кандидат психологических наук, доцент. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Белгибоева Нилуфар Кодирали кизи** – студент Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Бердалиева Гуласал Абдукундузовна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Беца Ирина Миколаївна** – викладач комп'ютерних дисциплін I-ї категорії. Дрогобицький механіко-технологічний колледж.
- Біла Людмила Василівна** – старший викладач кафедри легкої атлетики Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.
- Бойко Леся Михайлівна** – викладач комп'ютерних дисциплін вищої категорії. Дрогобицький механіко-технологічний колледж.
- Болатова Айжан Сырымбетовна** – Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова.
- Вандишева Юлія Сергіївна** – студентки факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Вдовиченко Олена Сергіївна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інститут державного управління і гуманітарної підготовки.
- Вист Наталья Вильямовна** – старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института.
- Вишневецкий Сергій Михайлович** – старший викладач кафедри Фехтування, боксу та Національних одноборств, спеціалізація «Карате WKF», ЛДУФК.
- Воробйова Надія Віталіївна** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Галич Елизавета Анатольевна** – кандидат географических наук, доцент, и. о. заведующей кафедры довузовской подготовки Одесского государственного экологического университета.
- Ганиев Ахрорбек Алишер ўгли** – студент Наманганского государственного университета.
- Герасименко Світлана Юріївна** – кандидат педагогічних наук доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
- Гладишева Юлія Миколаївна** – студентка Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.
- Глухова Наталія Вікторівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри МІВТ ДВНЗ «Національний гірничий університет».
- Горленко Валентина Парфёновна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики учреждение образования «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины».
- Григорович Іванна Василівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інститут державного управління і гуманітарної підготовки.
- Гүлдана Алмасқызы** – Жетысуского государственного университета.
- Дадажанова Умида Бахтияровна** – старший преподаватель. Колледж дошкольного образования и сервисного обслуживания, г. Гулистан, Узбекистан.
- Даулетқызы Алтынқори** – магистрант кафедры физической и экономической географии т Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Дехқонбоева Санталат Турсунбоевна** – исследователь Гулистанский государственный университет.
- Джавала Надія Романівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інститут державного управління і гуманітарної підготовки.

- Джумабоева Янглиш Эгамназаровна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Джуха Юрий Александрович** – аспирант, младший научный сотрудник НДЧ Донецкого национального университета.
- Добровольська Світлана Романівна** – кандидат економічних наук, в. о. доцента кафедри іноземних мов, в. о. зав. кафедри іноземних мов Львівського Національного Аграрного Університету.
- Дустназар Омонович Химматалиев** – старший научный сотрудник-исследователь. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Ёкубова Озода Турдикул қизи** – студентка. Гулистанский государственный университет.
- Еркін А.** – магистранты кафедры физической и экономической географии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Жандаева Айгерим Маратқызы мамандық** – мәдениеттану, магистрант, 2 курс. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті.
- Жонзоқова Сайёра Мирзаюсуповна** – Учитель школы № 6 г. Гулистана Сырдарьинской области. Узбекистан.
- Задвернюк Володимир Володимирович** – старший викладач кафедри теплотехніки та енергозбеоуження ІЕЕ НТУУ «КПІ».
- Запара Світлана Сергіївна** – студентка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Захаровська Тетяна Леонідівна** – старший викладач кафедри легкої атлетики Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.
- Зебинисо Отакул кизи Махмудова** – студент Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Зеневич Светлана Петровна** – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины», заместитель директора по учебной работе ГУО «Комаринская средняя школа». Республика Беларусь. г/п. Комарин.
- Ибадуллаева Гулшан Саъдиевна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Иманусенов Н.** – магистранты кафедры физической и экономической географии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Исакова Алена Вадимовна** – студентка. Харьковский Национальный Автомобильно-Дорожный Университет.
- Ишамбаев Дамир Даулетханович** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Ізмалкова Анна Вікторівна** – студентка. Донецький національний університет.
- Кан Наталья Борисовна** – преподаватель КГИУ.
- Канішевська Любов Вікторівна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Капкина Ирина Геннадьевна** – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины».
- Каршиев Алишер Эсанович** – научный сотрудник, научно исследовательский институт садоводства, виноградарства и виноделия Кашкадаринский экспериментальный станции имени академика М.Мирзаева.
- Кимаковская Галина Николаевна** – старший преподаватель кафедры алгебры, геометрии и методики преподавания математики Приднестровского государственного университета имени Т.Г. Шевченко.
- Кирнасовская Наталия Васильевна** – кандидат географических наук, доцент. Одесский государственный экологический университет.

- Кіндзер Богдан Миколайович** – старший викладач кафедри Фехтування, боксу та Національних одноборств, спеціалізація «Кіокушинкай карате» ЛДУФК.
- Кобеньок Георгій Васильович** – викладач Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Ковтун Наталія Олексіївна** – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Колонюк Сергій Миколайович** – студент Донецького національного університету.
- Кононов Юрий Никитович** – доктор фізико-математичних наук, професор кафедри ПМ и КТ, ведучий научный сотрудник НДЧ Донецкого національного університету.
- Котелевская Алина Сергеевна** – студентка. Харьковский Национальный Автомобильно-Дорожный Университет.
- Кунь Ольга Володимирівна** – магістрант 5 курсу ІЕЕ НТУУ «КПІ».
- Курбанова Зарифа Бокижановна** – старший преподаватель кафедри педагогики и психологии Наманганского государственного университета.
- Курбиева К.О.** – старший преподаватель. Алматинский технологический университет.
- Куренбаева Б.Т.** – информатика магістрі, аға оқытушы Алматы технологиялық университеті.
- Қличев Улуғбек Абдумавлонович** – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедры «Социально-экономических предметов», Сырдарьинского областного института переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Қодиров Ойбек Хидирбоевич** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования. Узбекистан.
- Құрман Лаура Ермекқызы** – Жетысуского государственного университета.
- Лапасов Ж.О.** – ассистент. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Лобська Марія Ігорівна** – Дрогобицький педагогічний університет імені Івана Франка.
- Мадазизова Дильфуза** – старший преподаватель. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
- Мажит Ж.Б.** – старший преподаватель. Алматинский технологический университет.
- Мазур Володимир Степанович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного бізнесу і туризму Тернопільського національного економічного університету.
- Макажанова Айсана Канатовна** – студентка Павлодарского государственного педагогического института.
- Макашева Малика Талгатовна** – студентка Павлодарского государственного педагогического института.
- Маманазарова Тиллахон Қорабоевна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Мангушева Ольга Олександрівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інститут державного управління і гуманітарної підготовки.
- Мерненко Інна Миколаївна** – студентка факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Мукумова Д.И.** – старший преподаватель. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Муродова Т.Б.** – Каршинский государственный университет.
- Мусапарбекова Молдир Сериккалиевна** – магистр информационных систем, преподаватель, кафедра Информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

- Мусурманкулова Мухайё Маматкуловна** – старший преподаватель. Колледж дошкольного образования и сервисного обслуживания. Сырдарьинская область, г. Гулистан, Узбекистан.
- Мухамадиев Алмат Аиболтаевич** – магистр психологических наук. Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова.
- Назирова Улгуза Насриддиновна** – преподаватель кафедры «Немецкого языка и литературы» Каршинского Государственного Университета.
- Низамова Шоира Исамиддиновна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования. Узбекистан, Сырдарьинская область, г. Гулистан.
- Оборонов Тарас Юрійович** – асистент, НТУУ «КПІ».
- Оленяк М.Я.** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики перекладу, декан факультету іноземних мов Донецького національного університету.
- Ошмянчук Елена Ромуальдовна** – студентка Гродненского государственного университета имени Янки Купалы.
- Пашкан Галина Ивановна** – учитель II категории МОУ «БСОШ № 11» Приднестровье, г. Бендеры.
- Пендерецький О.В.** – Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу.
- Петрова Ольга Борисівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Харківського національного медичного університету.
- Печеник Микола Валентинович** – кандидат технічних наук, доцент НТУУ «КПІ».
- Плалов Нурхат Турсынбекович** – преподаватель, магистр педагогических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.
- Погосян Ерен Борисівна** – Чорноморський державний університет імені Петра Могили.
- Попова Наталія Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3 НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».
- Постоленко Ірина Сергіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри англійської мови та методики її викладання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Пророченко Олексій Олександрович** – студент Національного авіаційного університету, Інститут аеронавігації.
- Расторгуева Татьяна Евгеньевна** – кандидат технических наук, доцент кафедры естественных наук Одесского государственного экологического университета.
- Расулова Зохида Синдаровна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Раупов Хондамир Бахтиярович** – студент. Ташкентский Государственный институт Востоковедения
- Раупова Шохидат Ахроровна** – старший преподаватель. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Рахимова Муйба Темировна** – старший преподаватель кафедры немецкого языка и литературы КГУ.
- Рахимова Ю.Г.** – Каршинский государственный университет.
- Романець Зоя Олексіївна** – кандидат психологічних наук, доцент Національного університету «Львівська політехніка».
- Рузиева Джульетта Эльмуродовна** – преподаватель кафедры немецкого языка и литературы КГУ.
- Рустам Хамраевич Файзуллаев** – старший научный сотрудник-исследователь Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Рысбекова А.К.** – магістранты кафедри фізическої і економічної географії Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Рябошопка Анастасія Василівна** – студентка НТУУ «КПІ», ВПІ.

- Саидов Элмурот Якубович** – «Отличник народного образования», заведующий кафедры «Практические науки и внешкольное обучение». Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Салима Жумаева** – филология фанлари номзоди. Қарши давлат университети.
- Салихов Талгат Кумарович** – канд. с.х. наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Сапарова Хурсаной Сидиковна** – Учительница школы № 14, г. Гулистан. Гулистанского района, Сырдарьинской области. Узбекистан.
- Сафарова Санобар** – старший преподаватель. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
- Семенюк Юлия Юрьевна** – магистрант. Витебский государственный университет имени П.М. Машерова. учитель биологии ГУО «Средняя школа №46 г. Витебска».
- Симонець Марина Семенівна** – старший викладач кафедри мовознавства Макіївського економіко-гуманітарного інституту.
- Скорбач Тетяна Василівна** – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Харківського національного медичного університету.
- Сламбекова Толкын Сламкуловна** – кандидат педагогических наук, профессор и.о. профессора кафедры социальной педагогики и самопознания Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Собяніна Діана Олесандрівна** – студентка. Уманський Державний Педагогічний Університет імені Павла Тичини
- Суванов Равшан Норқулович** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования. Узбекистан, Сырдарьинская область, г. Гулистан.
- Султанкулова Шахло Фурқатжон қизи** – студентка Гулистанский государственный университет.
- Сұлтан Әселхан Жұмағалиқызы** – студент. Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева.
- Тарасовская Наталия Евгеньевна** – доктор биологических наук, профессор кафедры общей биологии Павлодарского государственного педагогического института.
- Темирбай Окасулы Дарибай** – старший преподаватель доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Тилляева Зарина Умаровна** – студент. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Тихоліз Ю.І.** – аспірант. Подільський державний аграрно-технічний університет.
- Тоққулиева Айжан Конурбаевна** – преподаватель, магистр информатики кафедра Информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Томнюк Тетяна Леонідівна** – доцент кафедри фінансів та кредиту Чернівецького торгово-економічного інституту національного Київського національного торгово-економічного університету.
- Турсунова З.Э.** – студенти по направлении «Профессионального образования». Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Усмонова Х.М.** – студенти по направлении «Профессионального образования». Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Фарафонова Вікторія Миколаївна** – студентка Харківського національного медичного університету.
- Хайтов Илхом Юлдашевич** – кандидат биологических наук, преподаватель Каршинского Государственного Университета.
- Хайтова Хусния Илхомовна** – научный сотрудник, научно исследовательский институт садоводства, виноградарства и виноделия Кашкадаринский экспериментальной станции имени академика М. Мирзаева.

- Халимов Муродулло Зиёдуллаевич** – преподаватель Каршинского Государственного Университета.
- Химматалиев Дустназар Омонович** – старший научный сотрудник-исследователь, кандидат педагогических наук. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Хоминець Юлія Яремівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інститут державного управління і гуманітарної підготовки.
- Цзяо Ін** – аспірантка кафедри музичного мистецтва і хореографії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.
- Чечельницький Андрій Андрійович** – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
- Шайдекеримов Галым Ахметжанович** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Шалтабаев Алтай Аканович** – Жетысуского государственного университета.
- Шаповалова Інна Олександрівна** – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України.
- Шарданбаева Диана Нурмухамедовна** – Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова.
- Школьна Марія Сергіївна** – аспірантка кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Ыбрай Дана Жасулановна** – преподаватель иностранных языков Карагандинский государственный индустриальный университет.
- Юлдуз Уктам кизи Сайфиева** – студент Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Юнусметова Насиба Сатимбековна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Юсупова Азиза Маъруфжоновна** – старший преподаватель. Колледж дошкольного образования и сервисного обслуживания, г. Гулистан, Узбекистан.
- Юсупова Ирода Исмаиловна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования. Узбекистан.
- Яловега Александр Александрович** – студент Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.
- Янишин Ольга Каролівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩІЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета «Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 30 по 31 мая 2016 г. проводится XXVI Международная научно-практическая интернет-конференция

«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

XVIII. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Metallургия.
2. Горное.
3. Литейная Дело.
4. Машиноведение.
5. Электротехника
6. Теплотехника.
7. Гидротехника.
8. Радиотехника.
9. Строительство

XIX. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА.

1. Журналистика. Теория и история журналистики.
2. Книговедение, библиотековедение, библиографоведение.
3. Социальная информатика. Прикладные социально-коммуникационные технологии.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресі: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатах конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресі: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, польський, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджикський, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання матеріалів – 29 травня 2016 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Організаційні збори – 10 USD США або 10 Євро (переклад в рубль – 500 рубль). (в організаційні збори входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА.

Переклади по системі «Юністрім» для Бобровника Юрія Вікторовича пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний **код перекладу** та Ф.І.О. того, хто перекладає гроші, країна).

(комісія 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (500 руб.) оплати організаційних зборів в рубль РФ (RUB) в відділеннях **ОАО «Сбербанк Росії»** для того, щоб організаційні збори дійшли, в розділі **НАЗНАЧЕННЯ ПЛАТЕЖА**, потрібно вказувати **«ПЕРЕВОД ЛІЧНОЇ СЕРЕДСТВА»** і тільки ці три слова.

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 3010181040000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Або поштовою перекладом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (Bobrovnik Juriy Viktorovich) (вказуйте код перекладу, Ф.І.О того, хто перекладає організаційні збори)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский / / Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, e-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **MICROSOFT WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 30.05-31.05.2016 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает **ошибку не отправления**, отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокопию квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58,; +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные междустрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,

студентське наукове товариство історичного факультету «Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з 30 по 31 травня 2016 р. проводиться XXVI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція
«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії».

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економіки.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

IX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Виборчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

XVIII. ТЕХНІЧНІ НАУКИ

1. Металургія
2. Гірництво
3. Ливарна справа
4. Машинознавство
5. Електротехніка
6. Теплотехніка
7. Гідротехніка
8. Радіотехніка
9. Будівництво

XIX. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.

1. Журналістика. Теорія та історія журналістики
2. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.
3. Соціальна інформатика. Прикладні соціально-комунікаційні технології

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на web-сторінці за адресою:
<http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 29 травня 2016 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстка макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово.

Кошти перераховуються на:

Картку Приват банку **5168 7420 6537 9988** (одержувач - **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити **SMS** підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(*Київ, Україна*)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (*у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)*) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі MICROSOFT WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: neasmo@gmail.com (*тема повідомлення: 30.05-31.05.2016 р.* (у разі якщо Ваш поштовик викидає помилку, відправляйте на адресу neasmo@ukr.net)) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокопію квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопії квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS** вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, гурт. 1, кім. 108.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Dilbar Abdullayeva (Samarqand, O`zbekiston) UY PASHSHASI LICHINKASINI KO'PAYTIRISH TEXNOLOGIYASI VA UNI PARRANDACHILIKDAGI ANAMIYATI.....	6
Истамқулова М.М. (Самарканд, Узбекистан) АЛКОГОЛЛИ ИЧИМЛИКЛАР ВА УНИНГ АЛКОГОЛ ОКСИДЛОВЧИ СИСТЕМА ФЕРМЕНТИ ФАОЛЛИГИГА ТАЪСИРИ.....	7
Алишер Каршиев, Хусния Хаитова, Муродулло Халимов, Илхом Хаитов (Карши, Узбекистан) СОЗДАНИЕ МАТЕРИНСКИХ САДОВ ПЕРСПЕКТИВНЫХ СОРТОВ ПЕРСИКА, АБРИКОСА И ЯБЛОКИ В УСЛОВИЯХ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПРИМЕНЕНИЕ К НИМ АГРОТЕХНИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ.....	8
Елена Ошмянчук (Гродно, Беларусь) НАСЕКОМЫЕ-ХОРТОБИОНТЫ ОТКРЫТЫХ БИОТОПОВ ЩУЧИНСКОГО РАЙОНА ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	10
Наталья Тарасовская (Павлодар, Казахстан) ИЗУЧЕНИЕ МЕЖВИДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ГАСТРОИНТЕСТИНАЛЬНЫХ ГЕЛЬМИНТОВ У ОСТРОМОРДОЙ ЛЯГУШКИ В 2015 Г.....	12
Наталья Тарасовская (Павлодар, Казахстан) ИЗУЧЕНИЕ МЕЖВИДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ПАРАЗИТОВ ОРГАНОВ ДЫХАНИЯ У ОСТРОМОРДОЙ ЛЯГУШКИ.....	15
Наталья Тарасовская, Малика Макашева (Павлодар, Казахстан) ФОРМИРОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ ВО ВРЕМЯ ЭКСКУРСИЙ В ПРИРОДУ.....	17
Диана Шарданбаева (Кокшетау, Казахстан) ИЗУЧЕНИЕ МЕТОДОМ ЯМР-СПЕКТРОСКОПИИ КОМПЛЕКСОВ ВКЛЮЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНОГО ДИАЗОБИЦИКЛОНОНА С β -ЦИКЛОДЕКСТРИНОМ.....	20

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Зауре Ауезова, Алтынқори Даулетқызы (Астана, Казахстан) ҚОНЫСТАНУ ЖҮЙЕСІ ТҮРЛЕРІН ДАМЫТУ БАҒЫТТАРЫ.....	23
Наталья Кирнасовская (Одесса, Украина) ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ АГРОКЛИМАТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА МАСЛИЧНОСТЬ СЕМЯН ПОДСОЛНЕЧНИКА.....	25
Зауре Ауезова, Рысбекова А.К., Алишева М., Иманусенов Н., Еркін А. (Астана, Казахстан) ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	28
Пендерецький О.В. (Івано-Франківськ, Україна) БРЕНД ПРОМИСЛОВОГО ТУРИЗМУ.....	30
Талгат Салихов, Темирбай Окасулы Дарибай (Астана, Казахстан) ГЕОГРАФИЧЕСКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОСТОЯНИЙ ТЕРРИТОРИИ ИРГИЗ- ТУРГАЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА.....	32
Талгат Салихов, Темирбай Дарибай (Астана, Казахстан) ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ТЕРРИТОРИИ ИРГИЗ-ТУРГАЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА.....	35

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Інна Шаповалова (Полтава, Україна) РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.....	38
---	----

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Микола Кашуба (Пирятин, Україна) ЕФЕКТИВНІСТЬ СИСТЕМИ ВОДОПІДГОТОВКИ НА ПРИКЛАДІ КП «ВАРВА-ВОДОКАНАЛ».....	40
Георгій Кобеньок (Київ, Україна) МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОЛЬОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ ДЛЯ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ НА БАЗІ ПРИРОДНИХ ЗАПОВІДНИКІВ І НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРКІВ.....	41
Шоира Низамова, Равшан Суванов (Гулистан, Узбекистан) ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ КЕЛАЖАК АВЛОД БАРКАМОЛЛИГИНИ ТАЪМИНЛАМОҚДИР.....	44
Юлия Семенюк (Витебск, Беларусь) ИЗУЧЕНИЕ РУДЕРАЛЬНОЙ РАСТИТЕЛЬНОСТИ В ПАРКОВОЙ ЗОНЕ И В ЗОНЕ АВТОТРАССЫ Г. ВИТЕБСКА.....	46

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Лаура Арыстанова (Астана, Казахстан) МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ МИРОВОЙ ИНТЕГРАЦИИ. ОПЫТ ТУРЦИИ ПРИМЕНИМЫЙ В РК.....	49
Оксана Бабух (Чернівці, Україна) МИТНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО УКРАЇНИ ПІД ЧАС ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	51
Надія Воробйова (Харків, Україна) КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПРИВАБЛИВІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ЯК РОБОТОДАВЦЯ.....	53
Володимир Мазур (Тернопіль, Україна) ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ТНК НА ЗАСАДАХ КРОС-МЕНЕДЖМЕНТУ.....	55
Артем Сіньковський (Черкаси, Україна) АКТУАЛЬНІСТЬ ВПРОВАДЖЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ SAP НА ПІДПРИЄМСТВІ.....	58
Тихоліз Ю.І. (Кам'янець-Подільський, Україна) КАТЕГОРІЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ.....	60
Галым Шайдекеримов, Дамир Ишамбаев (Талдықорған, Қазақстан) АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУЫТДА МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫҒ РОЛІ.....	62

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Улуғбек Кличев, Омонжон Беғиев (Гулистан, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ДАВЛАТ СИЁСАТИ.....	64
---	----

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Галина Барановська, Леся Барановська (Київ, Україна) ПРО ОДНУ МАТРИЧНУ ГРУ З НУЛЬОВОЮ СУМОЮ ТА ЇЇ ГЕОМЕТРИЧНУ ІНТЕРПРЕТАЦІЮ.....	67
Айжан Болатова (Кокшетау, Казахстан) МЕТОД ФИКТИВНЫХ ОБЛАСТЕЙ ДЛЯ НЕСТАЦИОНАРНЫХ ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ НАВЬЕ- СТОКСА.....	70
Юрий Джуха (Винница, Украина) СТАТИЧЕСКИЙ ПРОГИБ УПРУГИХ КОЛЬЦЕВЫХ ОСНОВАНИЙ ЦИЛИНДРИЧЕСКОГО РЕЗЕРВУАРА С ДВУХСЛОЙНОЙ ЖИДКОСТЬЮ.....	73

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Laylo Abdullayeva, Gulchehra Karimova (O'zbekiston) BO`SH O`ZLASHTIRUVCHI VA IQTIDORLI O`QUVCHILARNI ANIQLASH, ULARNING INTELLEKTUAL SALOHİYATINI OSHIRISHDA QO`LLANILADIGAN USULLAR.....	75
Alinazarova M., Majidova M. (Namangan, Uzbekistan) O`QUV JARAYONLARINI LOYIHALASHTIRISHNING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	76
Gulchehra Karimova (Namangan, O'zbekiston) O`QUVCHILARNING AHLOQIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH.....	78
Mannonov J.A., Shodmonov D.S., Nasriddinov A.SH. (Namangan, O'zbekiston) PEDAGOGNING INNOVATSION FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH.....	79
Dilafro'z Muminova, Dilrabo Meliyeva (Namangan, O'zbekiston) O`QISH DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINF O`QUVCHILARIDA VAQT HAQIDAGI TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH.....	81
Dilafro'z Muminova, Mamalakatxon Mutalliyeva (Namangan, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINF O`QUVCHILARINI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBİYALASHNING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	82
Dilafro'z Muminova, Go`zalxon Muminova (Namangan, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINFLARDA HUQUQIY TA'LIM.....	83
Назым Алимбекова, Нурхат Плалов (Астана, Қазақстан) САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	84
Дармонжон Баванова, Хурсаной Сапарова (Гулистан, Узбекистан) BOSHLANG'ICH SINFLARDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA INTERNETDAN SAMARALI FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI.....	87
Малика Балгабекова (Павлодар, Казахстан) ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С ЗПР В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	90
Валентина Горленко (Гомель, Беларусь) НЕБЛАГОПОЛУЧНАЯ СЕМЬЯ КАК ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ИСТОЧНИК БЕЗНАДЗОРНОСТИ И БЕСПРИЗОРНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ.....	92

Юлія Гришко, Яна Усова (Херсон, Україна) СУЧАСНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ.....	94
Санталат Дехқонбоева (Гулистан, Узбекистан) СТРУКТУРА ПЕДАГОГІЧЕСКОГО АВТОРИТЕТА.....	97
Любов Канішевська (Київ, Україна) СУЧАСНІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТИ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ.....	100
Нилуфар Каримова, Дилафруз Хайдарова (Наманган, Узбекистан) АЛОҲИДА ЁРДАМГА МУХТОЖ БОЛАЛАР ТАЪЛИМИДА ИБН СИНО ФИКРЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ	102
Нилуфар Каримова, Дилноза Якубова (Наманган, Узбекистан) ЎҚУВЧИЛАРНИ АҲЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШДА “ҚОБУСНОМА” АСАРИНИНГ АҲАМИЯТИ.....	104
Нилуфар Каримова, Нурхон Турғунова (Наманган, Узбекистан) ИМКОНИЯТИ ЧЕКЛАНГАН БОЛАЛАР ҲИССИЁТЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ.....	106
Галина Кимаковская (Тирасполь, Приднестровье), Пашкан Галина (Бендеры, Приднестровье) К ВОПРОСУ О РАЗРАБОТКЕ МЕТОДОВ И ПРИЁМОВ, ПОЗВОЛЯЮЩИХ ОСОЗНАННО РЕШАТЬ ТЕКСТОВЫЕ ЗАДАЧИ.....	108
Курбиева К.О., Абдиманапова П.Б., Мажит Ж.Б. (Алматы, Казахстан) ОРГАНИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	109
Курбиева К.О., Куренбаева Б.Т., Абдиманапова П.Б., Мажит Ж.Б. (Алматы, Қазақстан) ИНЖЕНЕР - ТЕХНОЛОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ФИЗИКА МЕН МАТЕМАТИКАНЫҢ АТҚАРАТЫН РОЛІ.....	111
Қўлдашева М., Абдумажидова Ф. (Наманган, Узбекистан) ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР – ЎҚУВЧИЛАРДА БАҲАҚАРОР ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА.....	113
Марія Лобська (Дрогобич, Україна) ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБДАРОВАНОСТІ ДІТЕЙ.....	114
Айсана Макажанова (Павлодар, Казахстан) ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ.....	116
Тиллахон Маманазарова, Умида Бекматова (Гулистан, Узбекистан) ФАРЗАНД ТАРБИЯСИДА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ, ОТА-ОНА, ОИЛА ВА МАҲАЛЛАНИНГ ЎЗАРО ҲАМКОРЛИГИ.....	118
Гулшода Мирзатова (Наманган, Узбекистан) МАҚТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРДА ШАХС СИФАТЛАРИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ.....	120
Наталія Попова (Харків, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЮРИДИЧНОГО ВНЗ.....	121
Ірина Постоленко (Умань, Україна) ДИСТАНЦІЙНІ ТА ГІБРИДНІ КУРСИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ.....	124
Татьяна Расторгуева, Наталия Кирнасовска, Елизавета Галич (Одесса, Украина) О СОДЕРЖАНИИ И ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УКРАИНСКИХ И ИНОСТРАННЫХ СЛУШАТЕЛЕЙ НА ЭТАПЕ ДОВУЗОВСКОЙ ПОДГОТОВКИ.....	126
Зохида Расулова (Гулистан, Узбекистан) ПЕДАГОГІЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТИННОГО АВТОРИТЕТА УЧИТЕЛЯ- ВОСПИТАТЕЛЯ.....	129
Элмурот Саидов, Янглиш Джумабоева (Гулистан, Узбекистан) ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ.....	131
Толкын Сламбекова, Әселхан Сұлтан (Астана, Қазақстан Республикасы) КӘСІБИ СТРЕССТІ ТУЫНДАТУШЫ ФАКТОРЛАР.....	133
Молдир Мусапарбекова, Айжан Токкулиева (Астана, Казахстан) ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН АҚПАРАТТАНДЫРУ.....	137
Цзяо Ын (Одеса, Україна-Китай) ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ ЕСТЕТИЧНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИКИ.....	139
Марія Школьна (Київ, Україна) ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ФЕНОМЕНА «СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ» У ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ-ПЕДАГОГІВ	140
Насиба Юнусметова, Фариди Бекказиева, Сайёра Жонзоқова (Гулистан, Узбекистан) DAHOLARNING NUQSONILARDA YASHIRINGAN QOBILİYATLAR VA IJODIY FAOLLIKLAR.....	143
Наталія Ямшинська (Київ, Україна) ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ СФЕРИ ІНЖЕНЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	145

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Тохтар Амиров (Талдыкорган, Казахстан) ПОНЯТИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ТРУДОВОГО ДОГОВОРА КАК ИНСТИТУТА ТРУДОВОГО ПРАВА	148
Алина Котелевская, Алена Исакова (Харьков, Украина) НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЛИ ПРИЗНАНИЕ ЕГО БАНКРОТОМ В УКРАИНЕ.....	149
Ойбек Қодиров, Гулшан Ибадуллаева (Гулистан, Узбекистан) ЖАҲОННИ ТАШВИШГА СОЛАЁТГАН ОДАМ САВДОСИГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ҒОЯВИЙ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....	152
Ерен Погосян (Миколаїв, України) ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕЄСТРАЦІЇ АВТОРСЬКОГО ПРАВА НА МУЗИЧНИЙ ТВІР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	153

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Жанат Бекова (Астана, Казахстан) МНЕМОНИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ВНИМАНИЯ, ПАМЯТИ И ВОСПРИЯТИЯ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	156
Xursandqul Tursunmurodov, Zulfiya Qarshiyeva, Mashhura Kushanova (Samarqand, O'zbekiston) OILADA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKILLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI.....	159
Гулсал Бердалиева, Мухайё Мусурманкулова (Гулистан, Узбекистан) РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ.....	161
Зарифа Курбанова, Аҳрорбек Ғаниев (Наманган, Узбекистан) ПСИХИК ТАРАҚИЁТДА ЖИНСИЙ ИДЕНТИФИКАЦИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ.....	162
Озода Ёкубова, Шахло Султанкулова (Гулистан, Узбекистан) СТРУКТУРА, ОТРАСЛИ И ВЗАИМОСВЯЗЬ ПСИХОЛОГИИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ.....	163
Әселхан Сұлтан (Астана, Қазақстан) КӘСІБИ СТРЕСІҢ ИНДИВИДУАЛДЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ.....	164
Әселхан Сұлтан (Астана, Қазақстан) ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДА КЕЗДЕСЕТІН КӘСІБИ СТРЕСС ТҮРЛЕРІ.....	169
Светлана Зеневич (Комарин, Республика Беларусь) УПРАВЛЕНИЕ МОТИВАЦИЕЙ ТРУДА ПЕДАГОГОВ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	172
Ирина Капкина (Гомель, Республика Беларусь) ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПРЕДМЕТНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	175
Інна Мерненко, Юлія Вандишева (Миколаїв, Україна) ДИТЯЧА ПРОСТИТУЦІЯ, ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	177
Алмат Мухамадиев, Тулеген Омаров (Павлодар, Казахстан) ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ СПОРТСМЕНАМИ	180
Шахло Султанкулова, Озода Ёкубова (Гулистан, Узбекистан) ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА. ТЕМПЕРАМЕНТ: ЕГО ТИПЫ И СВОЙСТВА.....	182
Вікторія Фарафонова (Харків, Україна) ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ І ЗДІБНОСТЕЙ У ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	185
Ирода Юсупова, Мунаввар Аҳмедова (Гулистан, Узбекистан) NUTQ NUQSONIGA EGA BO'LGAN BOLALAR IJODIY FAOLLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.....	188

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА

Анастасія Рябошапка (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО В МЕДІА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА АУДИТОРІЮ...	191
--	-----

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ

Наталія Ковтун (Черкаси, Україна) БАЗОВІ СКЛАДНИКИ ПРОГРАМИ КОНКРЕТНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ МАСОВОЇ АУДИТОРІЇ.....	194
--	-----

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Faxriddinova S.S., Siddiqova M.I., Esanova Sh.M. (O'zbekiston Respublikasi) YANGIKUNGAYANGICHANIGOH.....	197
Ірина Беца, Леся Бойко (Дрогобич, Україна) ЗАСТОСУВАННЯ ГРАФІЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ МОВИ ПАСКАЛЬ ДЛЯ ПОБУДОВИ ДІАГРАМ.....	198
Наталія Глухова (Дніпропетровськ, Україна) РОЗРОБКА МОДЕЛІ ВИМІРЮВАЛЬНОГО СИГНАЛУ ПРИ ПРОГРАМНІЙ ОБРОБЦІ ЗОБРАЖЕНЬ ВИПРОМІНЮВАННЯ.....	201

Василий Калинин, Степан Шевчук, Александр Мейта (Київ, Україна) НЕЙРОСЕТЕВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МЕХАТРОННОГО КОМПЛЕКСА «ДРОБИЛКА-МЕЛЬНИЦА»	203
Василь Калінчик, Максим Шкребтій, Лариса Несен (Київ, Україна) ЗАСТОСУВАННЯ ГЕНЕТИЧНИХ АЛГОРИТМІВ ВИБОРУ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ ЕЛЕКТРИЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ.....	206
Микола Печеник, Тарас Оборонов, Антоніна Терезюк (Київ, Україна) ВИЗНАЧЕННЯ СУКУПНОСТІ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІСТЬ НАСОСНИХ УСТАНОВОК З СИНХРОННИМИ ДВИГУНАМИ НА ЦУКРОВИХ ЗАВОДАХ.....	207
Рахимова Ю.Г., Муродова Т.Б. (Карши, Узбекистан) ЗНАЧЕНИЕ ИРРЕАЛЬНОСТИ ВРЕМЕННЫХ ФОРМ КОНЪЮНКТИВА С ОПТИМИСТИЧНЫМ АСПЕКТОМ МОДАЛЬНОГО ПЛАНА.....	210
Алтай Шалтабаев, Гүлдана Алмасқызы, Лаура Құрман (Талдықорган, Республика Казахстан) ВИЗУАЛДЫ КОМПОНЕНТТЕР КІТАПХАНАСЫ.....	212
Алтай Шалтабаев, Әміргүл Сейтхаан (Талдықорган, Республика Казахстан) БЕЙНЕ ТҮСІРУШІ САМТАСΙΑ STUDIO БАҒДАРЛАМАСЫ.....	215

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Nasriddinov A.Sh., Mannonov J.A., Shodmonov D.S. (Namangan, O'zbekiston) YO'L QURILISH MASHINALARINI ISHLASH QOBILİYATINI USHLAB TURISH VA QAYTA TIKLASH.....	219
Alisher Soliyev, Shohruh Nazarov, Umidjon Abdullayev (Namangan, O'zbekiston) NO'YOV YER ELEMENTLARI BILAN LEGIRLANGAN KREMNIYNING ELEKTROFIZIK XOSSALARI.....	220
Ольга Кунь, Василь Баб'як, Володимир Задвернюк (Київ, Україна) БІОГАЗ – НАДІЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО І КОМУНАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ НАЙБЛИЖЧОГО МАЙБУТНЬОГО.....	222
Олексій Пророченко (Київ, Україна) РАДІОПЕЛЕНГАЦІЯ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ, ЦІЛІ ТА СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ.....	225

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Світлана Герасименко, Світлана Запара (Дрогобич, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ТА РІВЕНЬ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІВЧАТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	228
Тетяна Захаровська, Юлія Гладішева (Дніпропетровськ, Україна) ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ДЕГКОАТЛЕТИЧНИХ ВПРАВ ДЛЯ РОЗВИТКУ РУХОВИХ ЯКОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	230
Богдан Кіндзер, Сергій Вишневецький (Львів, Україна) ХАРЧУВАННЯ КВАЛІФІКОВАНИХ СПОРТСМЕНІВ КАРАТІСТІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ДО ЗМАГАНЬ З КУМІТЕ (КІОКУШІНКАЙ КАРАТЕ, КАРАТЕ WKF).....	233
Андрій Чечельницький (Харків, Україна) СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЩОДО ЗАХОДІВ БОРТЬБИ З ДОПІНГОМ У СПОРТІ.....	236
Олександр Яловега, Людмила Біла (Дніпропетровськ, Україна) МЕТОДИКА НАВЧАННЯ БІГУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	238

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Hafiza Kuchkarova (Tashkent, Uzbekistan) XORIJYIY TILLARNI O'RGANISHDA METODLAR VA KO'NIKMALARNING ROLI	241
Roza Sadikova (Almaty, Kazakhstan) THE COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF PERSIAN AND KAZAKH LANGUAGES.....	242
Abduvahob Vahidov, Foziljon Shukurov (Samarqand, O'zbekiston) ARAB VA FORS TILLARINI O'RGANISHDA ZARBULMASAL VA MAQOLLARNING O'RNI.....	244
Нурзия Абдикарим (Казахстан, Темиртау) ЖАЛҒАМАЛЫ ТІЛДЕРДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ТИПТІК ТҮРЛЕРІ.....	246
Руслана Бабух (Чернівці, Україна) ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО КОМПОНЕНТУ ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	249
Людмила Байдак (Суми, Україна) ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНЕ НАВЧАННЯ ВИДАМ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У НЕЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИШІ.....	250
Alisher G'afforov (Samarqand, O'zbekiston) BADIIY MATNDA MULOQOT XULQINING NAMOYON VO'LISHI.....	252
Надія Джавала, Іванна Григорович, Ольга Мангушева, Юлія Хоминець, Ольга Янишин (Івано-Франківськ, Україна) МІЖНАРОДНІ МОВНІ ТЕСТИ ДЛЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ НАФТОГАЗОВОЇ СФЕРИ.....	254
Світлана Добровольська (Дубляни, Україна) DESCRIBING LEARNERS OF FOREIGN LANGUAGES.....	256
Світлана Добровольська (Дубляни, Україна) GROUPING STUDENTS.....	258

Салима Жумаева (Қарши, Ўзбекистон) ҚОДИР БАХШИ – БАДИИЙ ТИЛ УСТАСИ.....	261
Анна Ізмалкова (Вінниця, Україна) ОСОБЛИВОСТІ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСУ (НА МАТЕРІАЛІ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ АВТОМОБІЛІВ)	263
Наталья Кан (Темиртау, Казахстан) УРОВНЕВЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	265
Наталья Кан (Темиртау, Казахстан) ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА.....	266
Сергій Колонюк (Вінниця, Україна) ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ОБРАЗНОГО ПОРІВНЯННЯ І МЕТАФОРИ ТА ЇХ ПЕРЕКЛАД.....	268
Наталія Мироненко, Мар'яна Денисюк (Львів, Україна) САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ НАД ПРОФЕСІЙНО СПРЯМОВАНИМИ ТЕКСТАМИ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ	269
Наталія Мироненко, Мар'яна Денисюк (Львів, Україна) МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ КОНТРОЛЮ РІВНЯ ВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ.....	271
Наталія Мироненко, Мар'яна Денисюк (Львів, Україна) ТЕСТ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ КОНТРОЛЮ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ.....	273
Улгуза Назирова (Қарши, Ўзбекистон) «БОБУРНОМА» ЖАҲОН КЕЗАДИ.....	275
Олександр Олексин, Олена Вдовиченко, Віталій Єрофєєв, Ірина Тинкалюк, Ольга Янишин (Івано-Франківськ, Україна) РОЛЬОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В НАФТОГАЗОВІЙ СФЕРІ.....	278
Ольга Петрова (Харків, Україна) ДО ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОГО НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ НА ОСВІТНЬО-НАУКОВОМУ РІВНІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	280
Муйба Рахимова (Қарши, Ўзбекистон) МОДАЛЛИК ТУШУНЧАСИ ВА У ҲАҚИДА ФИКРЛАР.....	281
Зоя Романець (Львів, Україна) ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ВЛАСНОГО РОЗВИТКУ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАВДАННЯ	284
Джультетта Рузиева (Қарши, Ўзбекистон) МОДАЛЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ ЛЕКСИК ВОСИТАВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИГА ОИД.....	286
Роза Садыкова (Алматы, Қазақстан) БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ ТУ ЖОЛДАРЫ.....	288
Сайбекова Н.У. (Алматы, Қазақстан) СТУДЕНТТЕРДІҢ КОМУНИКАТИВТІ – КОГНИТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	290
Марина Симонець (Макіївка, Україна) СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЙМЕНУВАНЬ ЯВИЩ ПРИРОДИ В РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ.....	291
Діана Собянїна (Умань, Україна) АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ ГЕОПОЛІТИКА В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ.....	294
Муқаддам Товбаева, Яхшигул Жумаева (Самарқанд, Ўзбекистон) ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ.....	296
Дана Ыбрай (Темиртау, Казахстан) ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАММОТНОСТИ КАК ПУТЬ К СТАНОВЛЕНИЮ КОНКУРЕНТНОСПОСОБНОЙ ЛИЧНОСТИ.....	299
Азиза Юсупова, Умида Дадажанова (Гулистан, Ўзбекистон) ЧЕТ ТИЛИ ФАНИНИ ҲҚИТИШ ВА ҲРГАНИШДА АХБОРОТ КОМУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН КЕНГ ФОЙДАЛАНИШНИНГ ҲЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ.....	301
СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ	
Nodirbek Kadirov Mamasoliev, Fotimahon Nuridinova (Namangan, O'zbekiston) SPIRITUAL FORMATION OF IDEOLOGICAL IMMUNITY YOUTH AGAINST THE THREAT TO COMMENT.....	303
Айгерим Жандаева (Қазақстан, Астана) МҰХТАР ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СҰЛУЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕАТР.....	304
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	306
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из зарубежных стран.....	313
Информация для участников з України.....	316

Українською, польською, російською, англійською, французькою, білоруською, грузинською, вірменською, азербайджанською, казахською, узбецькою, таджицькою, киргизькою, молдавською, туркменською мовами

Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016 р. – 323 с.

Материалы XXV Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016 г. – 323 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Проведення XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»
та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці
молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді»
за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

